

MUSIS AMICUS

Posebna številka
ob osemdesetletnici Kajetana Gantarja

Exegi monumentum aere perennius
regalique situ pyramidum altius,
quod non imber edax, non aquilo impotens
possit diruere aut innumerabilis
annorum series et fuga temporum.

Horatius, Carmina III, 30

Zgradil sem spomenik, bolj trajen kot iz brona,
bolj vzvišen kakor grob kraljevske piramide:
ne bo ga dež načel, ne bo vihar omajal,
neskončna vrsta let ne bo mu škodovala,
ne bo ga časov beg porušil in uničil.

Horacij, Pesmi, III, 30, prevedel Kajetan Gantar

MUSIS AMICUS

Posebna številka ob osemdesetletnici Kajetana Gantarja
Letnik XII, številka 2–3, Ljubljana 2010

Oblikovanje, prelom in tisk te številke je omogočila
Modrijan založba, d. o. o., Poljanska cesta 15, 1000 Ljubljana

 Modrijan

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

082.2Gantar K.
811.124'02(082)
811.14'02

MUSIS amicus : posebna številka ob osemdesetletnici Kajetana
Gantarja / uredila Jerneja Kavčič in Marko Marinčič. - Ljubljana :
Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. - (Keria : studia
Latina et Graeca ; 2010, 2-3)

ISBN 978-961-237-378-8
1. Kavčič, Jerneja, 07.04.1975-
252616960

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

ISSN 1580-0261

ISBN 978-961-237-378-8

MUSIS AMICUS

Posebna številka ob osemdesetletnici Kajetana Gantarja

KERIA

XII 2–3, 2010

DRUŠTVO ZA ANTIČNE IN HUMANISTIČNE ŠTUDIJE SLOVENIJE
SOCIETAS SLOVENIAE STUDIIS ANTIQUITATIS ET HUMANITATIS INVESTIGANDIS

STUDIA LATINA ET GRAECA

Letnik XII, številka 2–3, Ljubljana 2010

Κηρία
KERIA

MUSIS AMICUS

Posebna številka
ob osemdesetletnici Kajetana Gantarja

Uredila Jerneja Kavčič in Marko Marinčič

KERIA. Studia Latina et Graeca ISSN 1580-0261 ISBN 978-961-237-378-8

MUSIS AMICUS

Posebna številka ob osemdesetletnici Kajetana Gantarja
Uredila Jerneja Kavčič in Marko Marinčič

Glavna in odgovorna urednika / Editors-in-Chief
Jerneja Kavčič in/and Marko Marinčič

Uredniški odbor / Editorial Board Nada Grošelj, Valentin Kalan, Stanko Kokole,
Aleš Maver, Marjeta Šašel Kos, Janja Žmavc

Uredniški svet / Editorial Council Matjaž Babič, Rajko Bratož, Alenka Cedilnik,
Varja Cvetko Orešnik, Kajetan Gantar, Matej Hriberšek, Gorazd Kocijančič, Brane
Senegačnik, Vladimir Simič, Primož Simoniti, Svetlana Slapšak, Maja Sunčič, Agata
Šega, Barbara Šega Čeh, Miran Špelič, Boris Vezjak, Tadej Vidmar, Sonja Weiss,
Franci Zore, Igor Ž. Žagar

Jezikovni pregled / Language Advisor Nada Grošelj (angleščina/English)

Naslovnica / Frontpage Design Vesna Vidmar

Prelom / Typesetting Dušan Obštetar

Izdajatelj / Issued by Društvo za antične in humanistične študije Slovenije
The Slovenian Society for Ancient and Humanist Studies, Ljubljana
Naslov / Address Društvo za antične in humanistične študije Slovenije (Keria)
Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
Tel./Phone (+386-1-)241-1416; faks /fax (+386-1-)241-1421
E-pošta / E-mail keria@dahs.si
Spletna stran / Web site www.dahs.si

Založnik / Publisher Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Spletna stran / Web site
<http://www.ff.uni-lj.si/fakulteta/zalozbainknjigarna/zalozbainknjigarna.html>
Odgovorna oseba založnika / For the Publisher: Valentin Bucik, dekan /
Dean of Faculty

Naročanje / Ordering
Knjigarna Filozofske fakultete UL, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
Tel./Phone (+386-1-)241-1119
E-pošta / email knjigarna@ff.uni-lj.si

Cena posamezne številke / Single Issue Price: 10 €
Cena dvojne številke / Double Issue Price: 20 €
Letna naročnina / Annual Subscription: 16 € (za študente Filozofske fakultete UL 10 €)

© Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani &
Društvo za antične in humanistične študije Slovenije

Tisk / Printing Tiskarna Impress, d. d.
Naklada / Circulation: 500
Revija izhaja s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije. /
The journal is published with the support of Slovenian Book Agency.

Na naslovnici: Ženski gledališki maski. Rimska stenska slika iz Hiše zlate zapetnice
(Casa del Bracciale d'Oro), Pompeji

MUSIS AMICUS

Posebna številka
ob osemdesetletnici Kajetana Gantarja

Uredila Jerneja Kavčič in Marko Marinčič

Caietano Gantar octogenario feliciter
οὐ γὰρ προέκρινε τὴν τύχην τῆς σοφίας

Vsebina

Razprave

1	Marjeta Šašel Kos: <i>Donava in Sava pri Strabonu in na rimskih napisih</i>	9
	Alenka Cedilnik: <i>Boji z barbari v močvirjih Makedonije leta 391</i>	27
2	Valentin Kalan: <i>Grški pojem države</i>	47
	Gregor Pobežin: <i>πὼς ἔγκαρπος τῆς ἱστορίας χρήσις: Polibijeva kritika virov oz. kako (ne) pisati zgodovino</i>	67
3	Sonja Weiss: <i>Erōs in horasis v Plotinovem spisu O ljubezni</i>	81
	Ignacija J. Fridl: <i>Začetki zgodovine filozofije pri starih Grkih</i>	95
4	Aleš Maver: <i>Veteres igitur primique Romani: rimsko kraljestvo in republika v zgodnji latinski krščanski apologetiki</i>	111
	Miran Špelič, OFM: <i>Med Avguštinovimi dialoškimi Samogovori in monološkimi Izpovedmi</i>	129
5	Janja Žmavc: <i>»Neizrečeno« v Terencijevem Evnuhu: poskus pragmatične analize</i>	139
	Nada Grošelj: <i>Prevajanje metrike v Plavtovem Kljukcu</i>	171
6	Matjaž Babič: <i>Kvintilijan in latinsko glasoslovje</i>	189
	Jerneja Kavčič: <i>O prispevku slovenskega jezikoslovja k zgodovini starogrškega perfekta</i>	201

7

- Kozma Ahačič: *Raba slovenščine v šolstvu, cerkvi in začetkih gledališke dejavnosti v 17. in 1. polovici 18. stoletja* 219
- Matej Hriberšek: *Filološko delo dr. Josipa Tominška* 253
- David Movrin: *Gratae plenum: latinščina, grščina in Informbiro* 281

8

- Primož Simoniti: *Janž Ravbar, Oratio ad principem et senatum Venetum, 1507: govor renesančnega diplomata* 307
- Marko Marinčič: *Getski Ovidij pri Prešernu in Polizianu: literarni mit, politični vzorec, civilizacijski argument* 325

9

- Janez Vrečko: *Kons IKARUS, TIGER in fašizem* 345
- Andreja N. Inkret: *Agnieszka, Antigona: Motiv Antigone v Katinu*
Andrzejaja Wajde in Antigoni Dominika Smoleta 361

Prevodi

- Iz Evripidovega *Oresta* (356–629), prevedla Jera Ivanc 381
- Iz Evripidovih *Bakhantk* (73–87 in 170–274), prevedla Andreja Inkret 391
- Iz Evripidovega *Resosa* (1–223), prevedla Jelena Isak Kres 395
- Iz Aristotelove *Politike* (6. knjiga), prevedel Matej Hriberšek 403
- Iz Plavtovega *Kljukca* (*Pseudolus*), prevedla Nada Grošelj 415
- Iz Senekovega *Ojdipa* (*Nekromantija*), prevedel Brane Senegačnik 421
- Iz Laktancijevih *Smrti pregnjalcev* (1–7), prevedel Aleš Maver 425
- Plotin, *O Ljubezni*, prevedla Sonja Weiss 429
- Na zemlji najvišji vladar* (*Carmina Burana* 11), prevedla Barbara Šega Čeh 439

- Bibliografija akad. prof. dr. Kajetana Gantarja od 1953–2010,
uredile Breda Čop, Renata Hrovatič, Zala Rott 441

Razprave

1

Marjeta Šašel Kos

Donava in Sava pri Strabonu in na rimskih napisih

Donava

Strabon iz Amaseje v Pontu (rojen je bil po letu 63 pr. Kr.) po pravici velja za najpomembnejšega antičnega geografa, saj njegova Geografija, ki je v veliki meri ohranjena in velja za pravo zakladnico tedanjega geografskega znanja, obsega 17 knjig, v njih pa je zbranih ogromno podatkov, ne le zemljepisnih, temveč tudi zgodovinskih, etnografskih in mitoloških. Strabon je bil tudi zgodovinar, ki je nadaljeval Polibijevo Zgodovino in napisal svojo v 47 knjigah, vendar so njegovi Zgodovinski zapiski žal zgubljeni. Nekaj podatkov je ohranjenih v njegovi *Geografiji*.¹ Ko vrednotimo Strabonove geografske opise in podatke, ugotavljamo, da njegove navedbe in lokacije niso vedno natančne; tega namreč od antične geografije ne moremo pričakovati kot nekaj samoumevnega in njegove (ne)natančnosti ne moremo presojati z merili moderne geografske vede. Treba se je zavedati, da je veliko pomankljivost geografije starega veka predstavljalo pomanjkanje (natančnih) zemljevidov, saj so bili tisti, ki so tedaj obstajali, približni, shematični in vrh vsega silno redki. Tudi znameniti t. i. Agripov zemljevid je bil verjetno zelo linearen in z današnjega vidika več kot pomankljiv.² Kartografija je bila šele v zametkih in to tudi pojasnjuje, zakaj so skozi vso antiko celo najbolj izkušeni vojaški poveljniki, zgodovinarji in geografi na področju zemljepisa delali velike napake.³ Strabonovo pomankljivo geografsko znanje je razvidno tudi iz opisov rek in poti v vzhodnoalpskem prostoru; zanesljivost njegovih podatkov je odvisna predvsem od virov, ki jih je uporabljal. Eden najpomembnejših je bil poleg Polibija stoiški filozof in zgodovinar Pozejdonij (ok. 135 do ok. 51 pr. Kr.), ki ga je zelo zanimala tudi geografija in je prepotoval veliko tedaj znanega sveta.⁴

¹ Dueck, *Strabo of Amasia*; Dueck, Lindsay in Pothecary, *Strabo's Cultural Geography*.

² Brodersen, *Terra Cognita*, 18 in sl., 268 in sl., o Strabonu: 280–84; Idem, »The presentation of geographical knowledge«.

³ Brodersen, *Terra Cognita*, 26–28; Talbert, »Cartography and Taste«.

⁴ Glej o Strabonu op. 1 in Engels, *Augusteische Oikumenegeographie*.

Strabon Donavo omenja na več mestih, saj je veljala za najpomembnejšo evropsko reko, zanimivi pa so predvsem podatki iz 7. knjige, ki jo je posvetil v veliki meri Balkanskemu polotoku in območjem, ki se nanj neposredno navezujejo. Donavo kot pomembno mejno reko omenja že na začetku knjige, ko opredeli geografski obseg prostora, ki ga je v knjigi opisal. Pravi takole:

λείπεται δὲ τὰ πρὸς ἔω μὲν τὰ πέραν τοῦ Ρήνου μέχρι τοῦ Ταναΐδος καὶ τοῦ στόματος τῆς Μαιώτιδος λίμνης, καὶ ὅσα μεταξὺ τοῦ Ἀδρίου καὶ τῶν ἀριστερῶν τῆς Ποντικῆς θαλάττης μερῶν ἀπολαμβάνει πρὸς νότον μέχρι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Προποντίδος ὁ Ἴστρος· διαίρει γὰρ οὗτος ἅπασαν ὡς ἐγγυτάτω δίχα τὴν λεχθεῖσαν γῆν, μέγιστος τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ποταμῶν, ῥέων πρὸς νότον κατ' ἀρχάς, εἴτ' ἐπιστρέφων εὐθὺς ἀπὸ τῆς δύσεως ἐπὶ τὴν ἀνατολὴν καὶ τὸν Πόντον. ἄρχεται μὲν οὖν ἀπὸ τῶν Γερμανικῶν ἄκρων τῶν ἐσπερίων, πλησίον δὲ καὶ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδριατικοῦ, διέχων αὐτοῦ περὶ χιλίους σταδίους· τελευτᾷ δ' εἰς τὸν Πόντον οὐ πολὺ ἄπῳθεν τῶν τοῦ Τύρα καὶ τοῦ Βορυσθένους ἐκβολῶν, ἐκκλίτων πῶς πρὸς ἄρκτους. (7.1.1 C 289)

Preostala območja⁵ so tista, ki se proti vzhodu in prek Rena raztezajo vse do reke Tanais in izliva jezera Meotide,⁶ kot tudi vsa tista, ki se nahajajo med Jadranskim morjem in ozemljem na levi obali Črnega morja. Ta prostor od prej obravnavanih območij razmejuje reka Ister, razteza pa se proti jugu vse do Grčije in Propontide. Reka, ki je največja v Evropi, dejansko deli skoraj vse omenjeno ozemlje na dva dela. Sprva teče proti jugu, nato pa se usmeri naravnost od zahoda proti vzhodu in Črnemu morju. Izvira na zahodnem koncu Germanije, kar je tudi blizu skrajnemu zgornjemu koncu Jadranskega morja, ki je oddaljeno od izvirov nekako 1000 stadijev.⁷ Tok Istra se konča v Črnem morju ne prav daleč od izlivov rek Tirasa⁸ in Boristena,⁹ s tem da se obrne nekoliko proti severu.

Pomembnosti Donave kot ene največjih rek se je zavedal že Herodot, ki omenja, da je Ister od vseh njemu znanih rek najpomembnejši, in da izvira nekje na zahodu.¹⁰ Njegove izvire je odkril šele Tiberij leta 15 pr. Kr., kot piše Strabon, in so oddaljeni dan hoda od Bodenskega jezera.¹¹ Podobno pomembno mesto kot Strabon ji je kakih 150 let pozneje priznaval tudi zgodovinar Apijan, ki v svojem delu omenja presenetljivo veliko geografskih podatkov. Že v uvodu pravi, da sta v Evropi dve reki, Ren in Ister, ki omejujeta rimski imperij, čeprav

⁵ Sc. po Iberiji, keltskih in italjskih ljudstvih.

⁶ Tj. Azovsko morje.

⁷ To je 185 km, dejansko pa več kot 500.

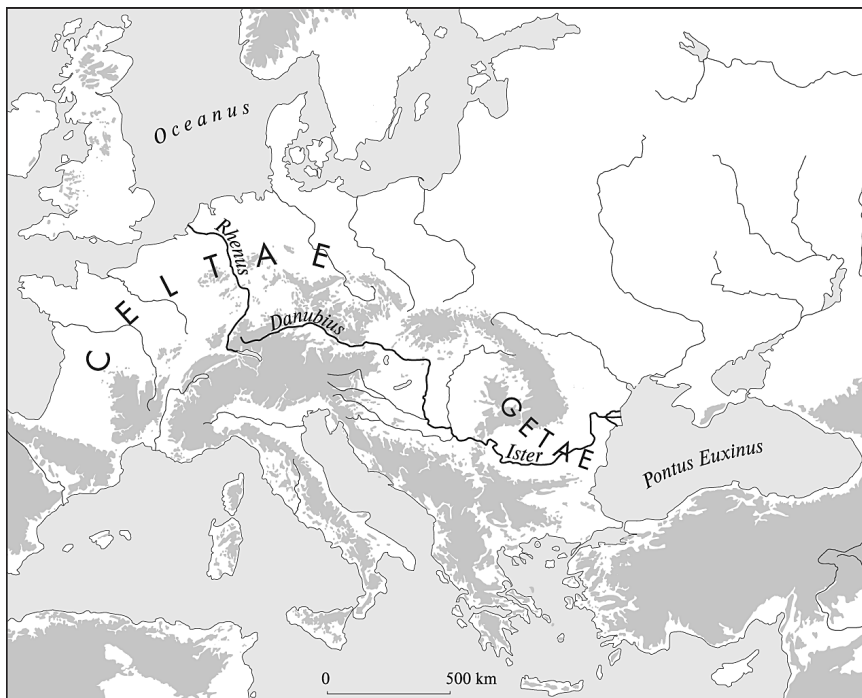
⁸ Tj. Dnjester.

⁹ Tj. Dnjeper.

¹⁰ 4.48.

¹¹ 7.1.5 C 292.

je nekaj ljudstev pod rimsko oblastjo tudi onkraj teh rek, in sicer onstran Rena nekaj Keltoev, onstran Istra pa nekaj Getov, ki se imenujejo Dačani (gl. sliko 1). Ren se izliva v severni ocean, medtem ko Ister teče v Črno morje.¹²

Slika 1: Dolgi tok Donave in njena delta v območju izliva reke v Črno morje. Računalniška grafika: Mateja Belak.

Strabon za reko večinoma uporablja med Grki uveljavljeno tračansko ime Istros, vendar pa v 7. knjigi razloži, da ima dve imeni, in da se za zgornji tok uporablja predvsem ime Danuvij. Danuvij je verjetno keltsko ime.¹³ Strabon pravi takole:

Peĩ δὲ δι' αὐτῶν Μάρσιος ποταμὸς εἰς τὸν Δανούιον, ᾧ τὰς παρασκευὰς ἀνεκόμενον οἱ Ῥωμαῖοι τὰς πρὸς τὸν πόλεμον· καὶ γὰρ τοῦ ποταμοῦ τὰ μὲν ἄνω

καὶ πρὸς ταῖς πηγαῖς μέρη μέχρι τῶν καταρακτῶν Δανούιον προσηγόρευον, ἃ μάλιστα διὰ τῶν Δακῶν φέρεται, τὰ δὲ κάτω μέχρι τοῦ Πόντου τὰ παρὰ τοὺς Γέτας καλοῦσιν Ἴστρον· ὁμόγλωττοι δ' εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις. παρὰ μὲν οὖν τοῖς Ἑλλησιν οἱ Γέται γινωρίζονται μᾶλλον διὰ τὸ συνεχεῖς

¹² Praef. 4.15–16.

¹³ K tračanskemu in keltskemu imenu reke prim. Katičič, »Podunavlje i Jadran«, 78 (= *Illyricum Mythologicum*, 40).

τὰς μεταναστάσεις ἐφ' ἑκάτερα τοῦ Ἰστροῦ ποιεῖσθαι καὶ τοῖς Μοισοῖς ἀναμεμίχθαι. (3.13 C 304–305)

Reka Marisos¹⁴ teče skozi njihova območja¹⁵ v Danuvij, po katerem so Rimljani prevažali orožje in opremo za vojno. Z imenom Danuvij so namreč poimenovali zgornji tok reke, od tam, kjer je izviral, pa vse do kataraktov, to je namreč tisti del reke, ki teče čez območje Dačanov, Ister pa se imenuje spodnji tok reke, ki teče čez ozemlje Getov od kataraktov do Črnega morja (Dačani govorijo isti jezik kot Geti). Med Grki so bolj znani Geti, ker stalno selijo svoja bivališča z ene strani Istra na drugo, in prebivajo med Tračani in Mizijci.

Dolgo namreč ni bilo znano, da gre le za eno reko.

Na podoben način razloži obe imeni za Donavo tudi Apijan,¹⁶ vendar sam uporablja za reko le v grščini uveljavljeno ime Istros (polatinjena oblika je Ister); poudaril je, da se tako imenuje predvsem njen spodnji tok. Reka je, kot pravi Apolonij z Rodosa, nekoč razmejevala Tračane od Skitov;¹⁷ tam namreč teče skozi grško govoreče dežele poznejše province Spodnje Mezije. Apijan razliko v obeh imenih za reko omenja, ko govori o Oktavijanovi ilirski vojni v letih 35–33 pr. Kr. ter o zavzetju Segeste/Siscije (Sisak). Pravi takole:

διὸ καὶ μάλιστα αὐτῆς ἔχρηξεν ὁ Καῖσαρ, ὡς ταμειῶ χρησόμενος ἐς τὸν Δακῶν καὶ Βαστερνῶν πόλεμον, οἱ πέραν εἰσὶ τοῦ Ἰστροῦ, λεγομένου μὲν ἐνταῦθα Δανουβίου, γιγνομένου δὲ μετ' ὀλίγον Ἰστροῦ. ἐμβάλλει δ' ὁ Σάος ἐς τὸν Ἰστρον· καὶ αἱ νῆες ἐν τῷ Σάῳ Καίσαρι ἐγίνοντο, αἱ ἐς τὸν Δανουβίον αὐτῷ τὴν ἀγορὰν διοίσειν ἔμελλον. (*Illyr.* 22.65–66)

Cezar¹⁸ se je še posebej hotel polastiti tega mesta, ker ga je nameraval uporabiti kot skladišče za vojno proti Dačanom in Bastarnom, ki živijo onstran Istra. Reka se tamkaj imenuje Danubij, nekoliko nižje pa postane Ister. Vanj se izliva Savus; Cezar je dal na tej reki zgraditi ladje, ki naj bi mu prepeljale živež do Danubija.

Ime Danuvius/Danubius se je uporabljalo predvsem za zgornji tok reke do kataraktov pri tako imenovanih Železnih vratih pod Singidunom (Beograd), kot piše tudi Pomponij Mela.¹⁹ Da gre dejansko za eno reko, so Rimljani spoznali šele proti koncu 1. stoletja pr. Kr., ko so na svojih osvajalnih pohodih končno prodrli tako daleč.²⁰

¹⁴ Verjetno Mureš.

¹⁵ Tj. območja Getov in Dačanov.

¹⁶ *Illyr.* 22.65.

¹⁷ *Argonautica* 4.288.

¹⁸ Sc. Oktavijan, poznejši cesar Avgust.

¹⁹ 2.8.

²⁰ O pomembnosti Donave glej Dion, *Aspects politiques*, 242–45.

Pri Evstatiju in Štefanu iz Bizanca pa je ohranjen še en podatek iz Strabona, ki je v Strabonovem delu sicer izgubljen. Zelo verjetno izvira iz njegove 7. knjige in se v Evstatijevi verziji glasi takole:

Φησὶ δὲ ὁ αὐτὸς Γεωγράφος καὶ ὅτι ὁ Ἴστρος ποτὲ Ματόας ἐλέγετο, ὃ ἔστι κατὰ Ἑλλήνας ἄσιος· καὶ ὅτι πολλαίικις μὲν οἱ Σκύθαι δι' αὐτοῦ περαιούμενοι οὐδὲν ἔπασχον, συμφορᾶς δὲ ποτε αὐτοῖς ἐπεισπεσοῦσης ἡρμηνεύθη Δάνουβις ἢ Δάνουσις ... (fr. 31a)²¹

Isti Geograf²² tudi pravi, da se je Ister nekoč imenoval »Matoas«, kar v grščini pomeni »aisios« (srečo prinašajoč);²³ ter da so Skiti, čeprav so reko pogosto prečkali, ne da bi se jim zgodilo karkoli slabega, nekoč utrpeli nesrečo in spremenili ime reke v Danusis ali Danubis, kot da bi bila ona kriva za nezgodo, ki jih je doletela ...

Skitsko ime za Donavo, Matoas, omenja v enakem kontekstu tudi gramatik Elij Herodijan.²⁴ Iz omenjenih odlomkov je razvidno, da je imela Donava v antiki vsaj tri imena, gotovo pa jih je imela še več, glede na to, koliko različnih ljudstev je živelo vzdolž njenega dolgega toka.

V rimskih časih so Donavo po božje častili in si jo predstavljali posebejleno kot boga Danuvija; reke so bile v antiki pogosto moškega spola. Ikonografsko je bilo rečno božanstvo upodobljeno podobno kot grški rečni bog Aheloj, namreč kot (starejši) mož z brado in dolgimi valovitimi lasmi, ki naj bi spominjali na rečne valove. Že pred časom je bilo ob Donavi najdenih več zanimivih posvetil Danuviju. V Ristissnu med krajema Ulm in Biberach v provinci Retiji, morda v kakšnem obrečnem svetem kraju, je leta 201 v čast vladarske hiše neki Priman (Primanus), Sekundov sin ali suženj postavil oltar Jupitru in Danuviju.²⁵ Drugo posvetilo, v katerem se je neki Tiberij Aterij Kalinik (Ti. Aterius Callinicus) priporočal »Danuviju, ki teče navzdol«, je bilo odkrito v Akvinku (danes O-Buda v Budimpešti).²⁶ V Akvinku je bil legijski tabor, ob njem pa je živelo še živahno in bogato mesto, ki je bilo sedež Spodnje Panonije, s prebivalstvom od vsepovsod iz rimskega imperija. Aterijevo tretje ime (cognomen) je grško, očitno je prišel iz ene grško govorečih vzhodnih provinc, od koder so se ljudje priseljevali predvsem po markomanskih vojnah za časa

²¹ Eust., *Dion.* 268.44–269. 7 (*GGM* 2, 298: str. 268–269); glej tudi 31b [Steph. Byz., s.v. Δάνουβις], kar je skrajšano besedilo frg. 31a; morda nobeden od njiju na sodi v 7. knjigo: Radt, *Strabons Geographika*, 385; prim. Baladié, *Strabon*, str. 181 frg. 60 in str. 252, ki ga tudi skrbi avtentičnost fragmentov.

²² Nekateri poznoantični avtorji so Strabona imenovali *Geograf*, ker je zanje posebejleni zemljepis.

²³ Baladié, *Strabon*, 181, raje bere ἄσιος, blaten.

²⁴ *De prosodia catholica*, v: Uhlig, *Grammatici Graeci*, 52 vr. 28.

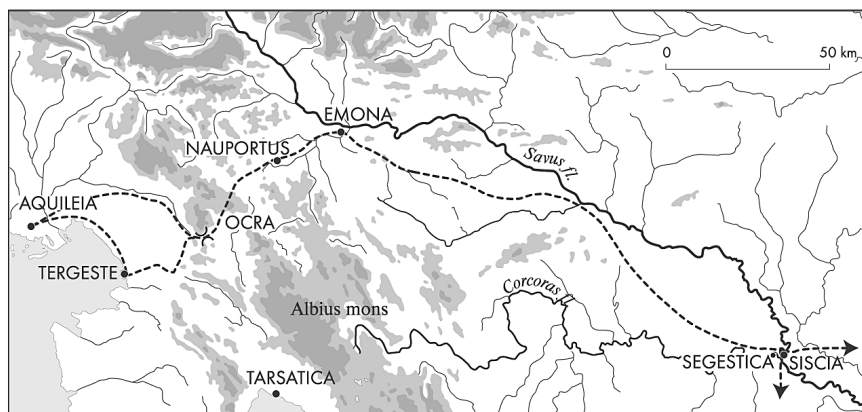
²⁵ *ILS* 3912 = *CIL* III 5863.

²⁶ *Danuvio defluentis*: *ILS* 3911 = *CIL* III 3416.

Marka Avrelija, oz. so prihajali v mesto z vojaštvom. V Vindoboni (Dunaj) je bil najden oltar, posvečen Jupitru, Neptunu, Salaceji (njegovi družici), Nimfam, verjetno Danuviju, katerega ime je le fragmentarno ohranjeno, in nato še Agavnu (manj znanemu vodnemu božanstvu) in vsem bogovom in boginjam.²⁷ Nedaleč od antične Murse (zdaj Osijek), v Tenji pri Osijeku, na širšem območju izliva Drave v Donavo, pa je bilo najdeno posvetilo obema rečnima bogovoma, Danuviju in Dravu.²⁸

Sava ali Noar

Strabon omenja tudi Savo in sicer v petem poglavju iste 7. knjige, v kateri je opisal Donavo. Rimljani so območje Panonije, kjer se je nahajala Segestika/Siscija (Sisak), spoznali šele razmeroma pozno, ne pred koncem 2. stoletja pr. Kr. Pred osvojitvijo mesta v času ilirske vojne pod Oktavijanom leta 34 pr. Kr. so Rimljani le dvakrat prodrli do tega prostora.²⁹ Zemljepisna imena so bila Rimljanom vsa nova, pred njihovim posegom v ta prostor so bila znana le iz grških virov. Strabon je moral grška in rimska poročila uskladiti in pravilno identificirati kraje, ki jih je navajal.³⁰ Savo omenja v besedilu, v katerem govori o prostoru med Akvilejo in Segestiko ter o trgovini, ki se je odvijala med obema mestoma (slika 2):

Slika 2: Trgovska pot Akvileja (Tergeste) – Okra – Navport – Segestika. Računalniška grafika: Mateja Belak.

ἡ δὲ Σεγεστικὴ πόλις ἐστὶ Παννονίων ἐν συμβολῇ ποταμῶν πλειόνων, ἀπάντων πλωτῶν, εὐ φύεῖς ὄρμητήριον τῷ πρὸς Δακοὺς πολέμῳ.

²⁷ CIL III 14359,27.

²⁸ CIL III 10263.

²⁹ Šašel Kos, *Appian*, 383 in sl.

³⁰ Aly, *Strabonis Geographica*, 299.

υποπέπτωκε γὰρ ταῖς Ἄλπεσιν, αἷ διατείνουσι μέχρι τῶν Ἰαπόδων, Κελτικοῦ τε ἅμα καὶ Ἰλλυρικοῦ ἔθνους· ἐντεῦθεν δὲ καὶ ποταμοὶ ῥέουσι πολλοὶ καταφέροντες εἰς αὐτὴν τὸν τε ἄλλον καὶ τὸν ἐκ τῆς Ἰταλίας φόρτον. εἰς γὰρ Ναύπορτον ἐξ Ἀκυληίας ὑπερτιθεῖσι τὴν Ὀκραν εἰσὶ στάδιοι τριακόσιοι πεντήκοντα, εἰς ἣν αἱ ἀρμάμαξαι κατάγονται, τῶν Ταυρίσκων οὖσαν κατοικίαν· ἔνιοι δὲ πεντακοσίους φασίν. ἡ δ' Ὀκρα ταπεινότατον μέρος τῶν Ἄλπεων ἐστὶ τῶν διατεινουσῶν ἀπὸ τῆς Ραιτικῆς μέχρι Ἰαπόδων· ἐντεῦθεν δ' ἐξαίρεται τὰ ὄρη πάλιν ἐν τοῖς Ἰάποσι καὶ καλεῖται Ἄλβια. ὁμοίως δὲ καὶ ἐκ Τεργέστε κώμης Καρνικῆς ὑπέρθεις ἐστὶ διὰ τῆς Ὀκρας εἰς ἔλος Λούγεον καλούμενον. πλησίον δὲ τοῦ Ναυπόρτου ποταμὸς ἐστὶ Κορκόρας ὁ δεχόμενος τὰ φορτία· οὗτος μὲν οὖν εἰς τὸν Σάβον ἐμβάλλει, ἐκεῖνος δ' εἰς τὸν Δράβον, ὁ δὲ εἰς τὸν Νόαρον κατὰ τὴν Σεγεστικήν. ἐντεῦθεν δ' ἤδη ὁ Νόαρος πλήθει προσλαβὼν τὸν διὰ τῶν Ἰαπόδων ῥέοντα ἐκ τοῦ Ἄλβιου ὄρους Κόλαπιν συμβάλλει τῷ Δανουίῳ κατὰ τοὺς Σκορδίσκους. ὁ δὲ πλοῦς τὰ πολλὰ τοῖς ποταμοῖς ἐπὶ τὰς ἄρκτους ἐστίν. (7.5.2 C 313–314)

Segestika je mesto Panoncev in leži ob sotočju več rek, ki so vse plovne. Njena lega je zelo primerna za bazo v vojni proti Dačanom, saj leži na vznožju Alp, ki segajo do dežele Japodov, ljudstva, ki je mešano keltsko in ilirsko. Tudi od tod pritekajo reke, ki prinašajo do Segestike veliko blaga tako iz Italije kot iz drugih dežel. Pot od Akvileje do Navporta, naselja Tavriskov,³¹ do koder je treba pripeljati tovarne vozove, znaša za tistega, ki potuje čez Okro, 350 stadijev,³² nekateri pravijo tudi, da 500.³³ Okra je namreč najnižji del tistih Alp, ki se raztezajo od Retije do Japodov. Tam pa, pri Japodih, se gorovje spet dvigne in imenuje Albijsko. Podobno pelje pot čez Okro tudi iz karnijske vasi Tergesta na barje, imenovano Lugeon.³⁴ Blizu Navporta teče reka Korkoras,³⁵ ki sprejema blago. Izliva se v Savus, ta v Dravus, Dravus pa v Noar pri Segestiki. Tam Noar poveča reka Kolapis,³⁶ ki izvira pod goro Albis³⁷ in teče skozi deželo Japodov. Noar se izliva v Danuvij na območju Skordiskov. Te reke tečejo večinoma proti severu.³⁸

Strabon omenja Navport v podobnem kontekstu tudi v 4. knjigi, za katero naj bi uporabil mlajše vire,³⁹ kjer pa Tavriskov ne povezuje z Navportom, temveč piše, da se blago po Savi brez truda prepelje v Segestiko do Panoncev

³¹ V rokopisih *Nauponton* v tožilniku, verjetno *Naupontos*.

³² To je 72 km, prav: 100 km.

³³ Tj. 89 km.

³⁴ Verjetno Cerkniško jezero, morda Ljubljansko barje.

³⁵ Tj. Krka.

³⁶ Tj. Kolpa.

³⁷ Tj. Snežnik.

³⁸ Pripomba, da reke večinoma tečejo proti severu, je seveda napačna.

³⁹ Šašel, »Okra«, 17, op. 4; Lasserre, *Strabon*, 109–11, ki meni, da je Strabon uporabil za to mesto Azinija Poliona (*Gaius Asinius Pollio*), morda prek Timagena.

in Tavriskov.⁴⁰ Dejstvo, da »blizu« Navporta omenja Krko,⁴¹ ne pa Ljubljance, verjetno kaže na njegov vir, v katerem se je odražal prazgodovinski čas, ko je bil promet po Krki zaradi velikih dolenskih železnodobnih naselbin ob tej reki bistveno bolj pomemben kot promet po Ljubljanci.⁴²

Vse pri Strabonu omenjene reke so znane, razen reke Noar; Strabon je edini antični avtor, ki jo omenja, in sicer ne le na tem mestu, temveč tudi proti koncu istega petega poglavja 7. knjige, kjer na kratko opiše Skordiske. Med drugim pravi:

Ῥικησαν δ' οὔτοι παρὰ τὸν Ἴστρον διηρημένοι δίχρα, οἱ μὲν μεγάλοι Σκορδίσκοι καλούμενοι οἱ δὲ μικροί· οἱ μὲν μεταξύ δυεῖν ποταμῶν οἰκοῦντες ἐμβαλλόντων εἰς τὸν Ἴστρον, τοῦ τε Νοάρου τοῦ παρὰ τὴν Σεγεστικὴν ῥέοντος καὶ τοῦ Μάργου (τινὲς δὲ Βάργον φασίν), οἱ δὲ μικροὶ τούτου πέραν, συνάπτοντες Τριβαλλοῖς καὶ Μυσοῖς. (7.5.12 C 318)

Skordiski prebivajo ob Donavi razdeljeni na dve skupini; eni se imenujejo Veliki, drugi Mali. Prvi prebivajo med dvema rekama, ki se izlivata v Ister, namreč med Noarom, ki teče mimo Segestike, in Margom (ali kot pravijo nekateri, Bargom). Mali Skordiski pa so naseljeni na drugem bregu Marga⁴³ in mejijo na Tribale in Mizijce.

Geografsko in hidrografsko gledano se ta podatek ujema s Strabonovo prvo omembo Noara: teče mimo Segestike in se izliva v Donavo na območju Skordiskov.

Strabonov vir je mogoče okvirno datirati med prvo polovico 2. stoletja pr. Kr. (leta 181 je bila ustanovljena Akvileja) in časom Cezarjevega prokonzulata v obeh Galijah in Iliriku (od 59 pr. Kr. dalje), ko je naselbina Tergeste postala rimska kolonija; Strabon Tergeste namreč omenja še kot karnijski vas.⁴⁴ Ni izključeno, da je bil to Polibij, iz katerega je Strabon črpal veliko podatkov za severnojadranski in alpsko-panonski prostor,⁴⁵ morda pa Pozejdonij, ki ga je tudi veliko uporabljal in pogosto citiral.⁴⁶ Kronološko zanimiv je tudi podatek o Segestiki kot bazi v vojni proti Dačanom, saj je dačanski kralj Burebista v Cezarjevem času premagal Boje in Tavriske in močno ogrozil Norik in Panonijo, s tem pa posredno tudi Italijo.

⁴⁰ 4.6.10 C 207. Omemba Tavriskov je tu nenavadna, morda Skordiskov, ki so živeli ob sotočju Save in Donave.

⁴¹ Korkoras še vedno napačno enači z Ljubljanco Baladié, *Strabon*, 305, ker ni poznal Sarijevega članka »Ljubljanka pri Strabonu«.

⁴² Dular, Tecco, *Jugovzhodna Slovenija*, 58–60; 218 in sl. in *passim*.

⁴³ Tj. Morava.

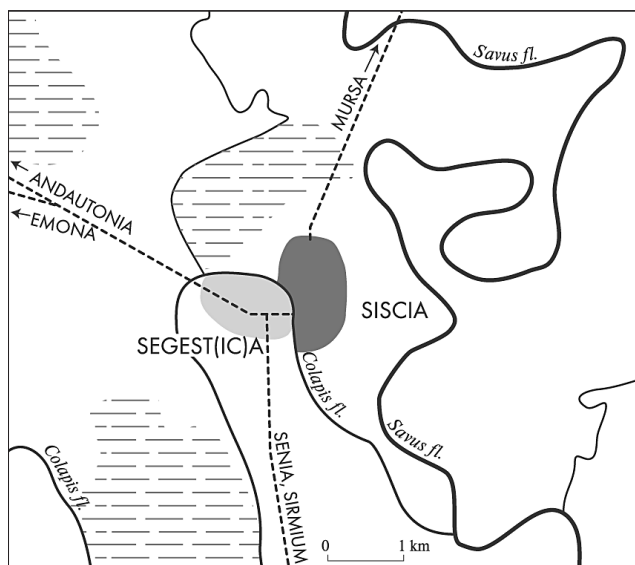
⁴⁴ Hirt. v Caes., *Bell. Gall.* 8.24.3; App., *Illyr.* 18.52; Frascchetti, »Per le origini«; Zaccaria, »Regio X Venetia et Histria«, 150–52.

⁴⁵ Kahrstedt, »Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte«, 1–2, predlaga tudi Artemidora; prim. Baladié, *Strabon*, 15 in sl.; Šašel Kos, »Nauportus«, 143 in sl.

⁴⁶ Grilli, »Geografia e storia«, 178–79.

Niso vsi Strabonovi podatki točni: Segestika (locirana je na današnji Pogorelec v Sisku)⁴⁷ res leži blizu sotočja več rek, pri njej se Kolpa izliva v Savo;⁴⁸ Odra, ki se nedaleč proč tudi izliva v Savo, pa ni plovna. Večja napaka je omemba Drave v kontekstu rek in rečnega prometa med Akvilejo in Segestiko/Siscijo. Lahko jo razložimo zgolj z dejstvom, da je bila Drava pomembna reka v Iliriku, kar je Strabonov vir morda navedel, ko je omenil Savo.⁴⁹ Zanimivo je, da je na Tabuli Peutingeriani, edinem zemljevidu ohranjenem po predlogi iz antike, po vsej verjetnosti vrisano, da se Sava izliva v Dravo (rokopis je na tistem mestu slabo viden).⁵⁰ Predvsem pa se zdi, da je nekaj narobe z Noarom, saj nobena identifikacija te reke s kakšno od rek, katere antično ime ni ohranjeno, ne ustreza Strabonovemu opisu.

Zanimivo je, da so jo enačili celo z reko Raab, antičnim Arrabo oz. Narabon,⁵¹ čeprav ta desni pritok Donave, ki izvira na avstrijskem Štajerskem in teče predvsem čez Madžarsko, nima nobene zveze s Strabonovim opisom. Enako velja za Muro, Korano in Drino.⁵² Več teže ima identifikacija reke Noar z Odro,⁵³ ki je ena od treh rek v območju Segestike in bi v tem pogledu ustrezala

Slika 3: Reke na območju Segestike/Siscije. Iz: Šašel, »Siscia«, 723–24 (= Opera selecta, 611). Računalniška grafika: Mateja Belak.

⁴⁷ Nazadnje Lolić, »Colonia Flavia Siscia«; Radman-Livaja, »In Segestica....«.

⁴⁸ Podobno piše tudi Plinij (NH 3.148): *Colapis in Savum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit, quae Segestica appellatur.*

⁴⁹ Baladié, *Strabon*, 305–306. Glej za druga mnenja še Grilli, »Geografia e storia«.

⁵⁰ Za trenutno najboljšo reprodukcijo Tabule glej Weber, *Tabula Peutingeriana*.

⁵¹ *Tab. Peut.* 4.3; *It. Ant.* 261.8; Polaschek, »Noaros«.

⁵² Različne interpretacije so zbrane pri Šašel Kos, »Noarus«.

⁵³ Tako že Mannert, *Geographie*, 563; Baladié, *Strabon*, 306, je menil, da bi bil Noar Odra, prek spodnjega toka Save podaljšana do Donave.

Strabonovemu opisu, vendar se ne izliva v Donavo. Poleg tega gre za manjši pritok Kolpe/Kupe (Colapis), ki ni ploven in nosi slovansko ime.⁵⁴ Zelo neverjetno bi bilo, da bi v antiki lahko to reko zamenjali za velik in ploven pritok Donave. Edino verjetna se zdi identifikacija reke Noara s spodnjim tokom Save (gl. sliko 3), kar sta predlagala že W. Kubitschek in W. Aly,⁵⁵ vendar njuno mnenje v strokovni literaturi doslej ni prevladalo. Mogoče ga je podkrepiti z dodatnimi argumenti.

Izhodišče za identifikacijo Noara je lahko le geografski kontekst trgovske poti Akvileja–Tergeste–Navport–Segestika/Siscija, ki ga je Strabon pravilno opisal. Noar omenja v tem kontekstu, torej ne pride v poštev nobena reka izven območja Segestike. Če Noar razložimo kot spodnji tok Save, lahko ugotovimo, da se Kolapis dejansko izliva vanj pri Segestiki, le-ta pa se dejansko izliva v Donavo na območju Skordiskov, pri Singidunu (Beogradu), ki je bilo eno glavnih mest tega keltskega ljudstva. Noar je lahko starejše ime za Savo, lahko pa je tudi ime za to reko v nekem drugem jeziku, saj je imela pomembna reka gotovo v različnih jezikih različna imena. Tudi za reko Cetino v Dalmaciji npr., ki je na jugovzhodu omejevala ozemlje ljudstva Delmatov, sta izpričani dve popolnoma različni imeni, Nestos in Hippus.⁵⁶ Noar pa je bilo lahko tudi starejše ime za spodnji tok Save, ki se je morda tako imenoval v času, ko njen celotni tok ljudem, ki so reko tako poimenovali, še ni bil dobro znan.

Savus, Adsaluta in Saverkna

Sava je bila ena najpomembnejših rek v zaledju severnega Jadrana in na jugovzhodnoalpskem in panonskem prostoru, zato ni nič nenavadnega, da so vzdolž njenega toka častili boga Savusa. V antiki je imela vsaka pomembna reka svoje božanstvo, ki jo je posebljalo, in ljudje so verovali, da jih varuje pri plovbi. Vse znane reke na našem prostoru in deloma tudi v širši okolici so bile v antiki moškega spola, posebljale so jih, kot rečeno, moška božanstva. Savus je skupaj z bogom reke Kolpe, Kolapisom, upodobljen na poznorimskih novcih, ki so jih kovali v Sisciji (Sisku).⁵⁷ Oltarji, posvečeni Savusu, so bili doslej najdeni na štirih različnih mestih vzdolž Save, in sicer v Verneku nasproti Kresnic (še na ozemlju antične Emone),⁵⁸ potem na območju antične Celeje v Noriku, kjer je bilo v zaselku Savi pri Podkrajju nasproti Hrastnika odkrito svetišče Savusu in Adsaluti (Adsalluta),⁵⁹ dalje v Andavtoniji (Ščitar-

⁵⁴ Dickenmann, *Studien zur Hydronymie*, 55–56.

⁵⁵ Kubitschek, *Itinerar-Studien*, 59; napačno pa je menil, da je Drava označevala srednji tok Save; Aly, *Strabon*, 296.

⁵⁶ Wilkes, *Dalmatia*, 5 (gl. tudi stvarno kazalo).

⁵⁷ Webb, *The Roman Imperial Coinage*, Probus št. 764–66.

⁵⁸ *CIL III* 3896, prim. str. 1736 in 2328, 26 = *RINMS* 95.

⁵⁹ Šašel Kos, »Savus in Adsaluta« (dopolnjeno v: *Pre-Roman Divinities*).

jevo) v provinci Panoniji,⁶⁰ zarotitvena svinčena ploščica s prošnjo Savusu pa je bila najdena v naslednjem panonskem mestu Sisciji.

Zanimivo je predvsem svetišče Savusa in Adsalute, ki je bilo nedavno tudi deloma izkopano (prvič ga je izkopaval v začetku 20. stoletja Walter Schmid, vendar rezultati njegovih izkopavanj niso bili objavljeni).⁶¹ Najdišče je namreč postalo znano konec 19. in v začetku 20. stoletja po petih manjših oltarjih, posvečenih Savusu in Adsaluti, in štirih, kjer je bila omenjena le Adsaluta (deseti je bil brez napisa). Nekaj jih je bilo najdenih prav v območju svetišča na desnem bregu Save nad brzicami in nekako na sredi med dvema predeloma nevarnih slapov (predvsem Belega slapa med Trbovljami in Hrastnikom),⁶² deloma pa v sosednjih krajih, kjer so bili porabljeni za gradbeni material, izviralni pa so gotovo iz območja svetišča.⁶³ Prvi raziskovalci so mislili, da bi Adsaluta poosebljala reko Savinjo, vendar je svetišče precej oddaljeno od Zidanega Mostu, kjer se Savinja izliva v Savo, tako da ta identifikacija ne pride v poštev. Adsaluto je treba povezati z brzicami in slapovi, ki so zelo oteževali promet po tem delu reke. Tu je namreč Sava tekla po razmeroma ozkem kanjonu in čolnarji so se med plovbo po tem delu reke po pravici čutili zelo ogrožene. Čez slapove in brzice so se priporočali posebej Adsaluti, ki so si jo predstavljali kot družico boga Savusa; Savus pa naj bi jih varoval vzdlož celega toka reke, zato so bili njegovi oltarji odkriti tudi drugod ob Savi, zunaj območja svetišča.

Najzanimivejša najdba je svinčena zarotitvena ploščica, ki je bila že pred časom najdena v Sisciji, in sicer v strugi Kolpe. Kaže na vsemogočnost boga Savusa v dobrem in slabem, saj se nanj niso obračali le s prošnjo, da jih varuje na vožnji po reki, temveč tudi, ko so želeli, da se njihovim nasprotnikom zgodi kaj slabega. Besedilo na zarotitveni tablici, ki ni povsem čitljivo, je namreč uperjeno proti nasprotnikom tistih, ki so zarotitveni tekst napisali. Zelo verjetno je šlo za trgovce, ki so si bili nasprotniki v nekem pravnem sporu; pisci, ki so navedli imena svojih tekmecev, so želeli, »da jih Savus potegne na dno, da bodo ostali brez besed in ne bodo mogli več niti govoriti niti kaj storiti proti nam.«⁶⁴ Nekateri med navedenimi so bili verjetno trgovci iz Siscije in sosednjih Cibal (Vinkovci), nekateri pa celo z drugih koncev imperija, celo iz oddaljene Hispanije (Španija), Galije (Francija) in Mezije (Srbija), kar kaže na »globalizacijo« rimskega imperija in trgovino, ki se je po velikih rekah odvijala na dolge razdalje; zlasti pomembne so bile reke, ki so se izlivala v Donavo.

⁶⁰ AIJ 475, fot. (= CIL III 4009, prim. str. 1746 = ILS 3908/9); Knezović, »The Worship of Savus«.

⁶¹ Krajšek in Stergar, »Keramika z rimskega svetiščnega območja«.

⁶² Dular, »Sava v bronasti in železni dobi«.

⁶³ Nova in komentirana objava: Šašel Kos, »Savus in Adsaluta« (dopolnjeno v: *Pre-Roman Divinities*).

⁶⁴ AIJ 557, fot. in risba. Glej nazadnje Marco Simón in Rodà de Llanza, »A Latin Deifixio«.

Na pomembnost Save kaže še eno nedavno zanimivo odkritje. V Podkorenu na Gorenjskem, ki je verjetno sodil pod upravo Emone, morda pa Viruna na območju Gosposvetskega polja (meje med upravnimi teritoriji antičnih mest navadno niso natančno poznane), je bila pred nekaj leti odkrita plošča s posvetilom Saverkni (Saverčna), božanstvu ženskega spola, ki so jo po vsej verjetnosti častili v območju izvirov Save Dolinke v Zelencih pri Podkorenu (gl. sliko 4).⁶⁵ Plošča je bila namreč vzdana v eno od hiš v Podkorenu, zato njeno natančno najdišče ni znano. Ime boginje pa je nedvomno izpeljano iz imena Savus, zelo verjetno ga lahko štejem za pomanjševalnico in bi utegnilo pomeniti »mala Sava«. To bi se lepo ujemalo s predpostavko, da je poseblyala izvire Save Dolinke. Zelenci so danes naravni park, v antiki pa so bili nedvomno sveti kraj. Območje se nahaja v dolini, ki deli Julijske Alpe od Karavank, ob vznožju Korenskega sedla, koder vodi pot proti antičnemu Santiku (Beljak/Villach), večji rimskodobni naselbini na območju Viruna, glavnega mesta province Norik.

Slika 4: Plošča, posvečena Saverkni. Iz: Lovenjak, »Saverčna«.

BIBLIOGRAFIJA

Seznam okrajšav

AIJ Hoffiller, V., B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Heft I: *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb: St. Kugli, 1938.

⁶⁵ Lovenjak, »Saverčna«.

- CIL *Corpus inscriptionum Latinarum.*
 RE Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*
 RINMS Šašel Kos, M., *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije.* Situla 35. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997.

Druga literatura

- Aly, Wolfgang. *Strabonis Geographica.* Bd. 4, *Strabon von Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika.* Antiquitas 1 Bd. 5. Bonn: Habelt, 1957.
- Baladié, Raoul, izd. *Strabon: Géographie.* Tome IV, Livre VII. Texte établi et traduit par R. B. Collection des Universités de France, Assoc. G. Budé. Paris: Les Belles Lettres, 1989.
- Brodersen, Kai. *Terra Cognita. Studien zur römischen Raumerfassung.* Spudasmata 59. Hildesheim, Zürich, New York: Olms Verlag, 1995.
- Brodersen, Kai. »The presentation of geographical knowledge for travel and transport in the Roman world. *Itineraria non tantum adnotata sed etiam picta.*« V: *Travel and Geography in the Roman Empire*, ur. Colin Adams in Ray Laurence, 7–21. London, New York: Routledge, 2001.
- Dickenmann, Ernst. *Studien zur Hydronymie des Savesystems.* II. Heidelberg: Carl Winter, 1966.
- Dion, Roger. *Aspects politiques de la géographie antique.* Paris: Les Belles Lettres, 1977.
- Dueck, Daniela. *Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome.* London in New York: Routledge, 2000.
- Dueck, Daniela, Hugh Lindsay in Sarah Potheary, ur. *Strabo's Cultural Geography. The Making of a Kolossourgia.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Dular, Janez. »Sava v bronasti in železni dobi.« V: *Ukročena lepota. Sava in njene zgodbe*, ur. Jože Peternel, 36–41. Sevnica: KŠTM, 2009.
- Dular, Janez, in Sneža Tecco Hvala. *South-eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement - Economy - Society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitev - gospodarstvo - družba.* Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12. Ljubljana: Založba ZRC, 2007.
- Engels, Johannes. *Augusteische Oikumenegeographie und Universalhistorie im Werk Strabons von Amaseia.* Geographica Historica 12. Stuttgart: Steiner, 1999.
- Fraschetti, Augusto. »Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida.« *Siculorum Gymnasium* 28 (1975): 319–35.
- Grilli, Alberto. »Geografia e storia: le Alpi orientali in Strabone.« *Quaderni ticinesi di Numismatica e Antichità classiche* 14 (1985): 171–82.
- Kahrstedt, Ulrich. »Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus.« *Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.* Phil.-hist. Klasse, Heft 1 (1927): 1–36. Berlin, 1927.
- Katičić, Radoslav. »Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina (Le bassin danubien et l'Adriatique dans l'épopée d'Apollonios de Rhodes).« *Godišnjak* 7, *Centar za balkanološka ispitivanja* 5 (1970): 71–132 (= *Illyricum Mythologicum*, 31–114. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 1995).
- Knezović, Ivan. »The Worship of Savus and Nemesis in Andautonia.« *Arheološki vestnik* 61 (2010), v tisku.

- Krajšek, Jure, in Primož Stergar. »Keramika z rimskega svetiščnega območja v Podkrajju pri Hrastniku (The pottery material from the Roman sanctuary area at Podkraj near Hrastnik).« *Arheološki vestnik* 59 (2008): 245–77.
- Kubitschek, Wilhelm. *Itinerar-Studien*. Denkschriften der Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Kl. 61, 3. Abh. Wien: A. Hölder, 1919.
- Lasserre, François, izd. Strabon, *Géographie*, tome II (Livres III et IV). Paris: Les Belles Lettres, 1966.
- Lolić, Tatjana. »Colonia Flavia Siscia.« V: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*. Pannonia I. Situla 41, ur. Marjeta Šašel Kos, Peter Scherrer et al., 131–52. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2003.
- Lovenjak, Milan. »Saverčna – a new water goddess from the Slovenian Alps.« V: *Epigrafia delle Alpi. Bilanci e prospettive*, ur. Elvira Migliario in Anselmo Baroni, 351–63. Labirinti 107. Trento: Università degli Studi di Trento. Dipart. di Filosofia, Storia e Beni culturali, 2007.
- Mannert, Konrad. *Geographie der Griechen und Römer*. III. München: Grattener, 1812.
- Marco Simón, Francisco, in Isabel Rodà de Llanza. »A Latin defixio (Sisak, Croatia) to the river god Savus mentioning L. Licinius Sura, Hispanus.« *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 41 (2008): 167–98.
- Polaschek, Emil. »Noaros.« *RE* XVII, 1 (1936): 783–85.
- Radman-Livaja, Ivan. »In Segestica....« *Prilozi Instituta za arheol. u Zagrebu* 24 (2007): 153–72.
- Radt, Stefan, izd. *Strabons Geographika. Mit Übersetzung und Kommentar* hrsg. von S. R. Bd. 2: Buch V–VIII: Text und Übersetzung, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Saria, Balduin. »Ljubljana pri Strabonu (La Ljubljana chez Strabon).« *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14 (1933): 140–41.
- Šašel, Jaroslav. »Okra.« *Kronika* 22 (1974): 9–17.
- —. »Siscia.« *RE Suppl.* XIV (1974): 723–24 (= *Opera selecta*. Situla 30, ur. Rajko Bratož in Marjeta Šašel Kos, 611. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1992).
- Šašel Kos, Marjeta. »*Nauportus*: antični literarni in epigrafski viri (*Nauportus*: Literary and Epigraphical Sources).« V: Jana Horvat. *Nauportus (Vrhnik)*. Dela 1. razr. SAZU 33, 17–33 (143–59). Ljubljana: SAZU, 1990.
- —. »Savus and Adsaluta (Savus in Adsaluta).« *Arheološki vestnik* 45 (1994): 99–122 (dopolnjeno v: *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*. Situla 38, 93–119. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1999).
- —. »The Noarus River in Strabo's *Geography*.« *Tyche* 17 (2002): 145–53.
- —. *Appian and Illyricum*. Situla 43. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005.
- Talbert, Richard. »Cartography and Taste in Peutinger's Roman Map.« V: *Space in the Roman World. Its Perception and Presentation*, ur. Richard Talbert in Kai Brodersen, 113–41. Antike Kultur und Geschichte 5. Münster: LIT, 2004.
- Uhlig, Gustav. *Grammatici Graeci* 3.1. Leipzig: Teubner, 1867 (ponatis 1965).
- Webb, Percy Henry. *The Roman Imperial Coinage*. V 2. London: Spink & Son, 1933 (ponatis 1972).
- Weber, Ekkehard. *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis* 324. Graz: Akademische Druck, 1976.
- Wilkes, John J. *Dalmatia*. London: Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Zaccaria, Claudio. »Regio X Venetia et Histria. Tergeste – Ager Tergestinus et Tergesti adtributus.« V: *Supplementa Italica*, n.s. 10. Roma: Quasar, 1992.

THE DANUBE AND THE SAVA IN STRABO'S GEOGRAPHY AND IN ROMAN INSCRIPTIONS

Summary

The Danube, once considered the most important river of Europe, is referred to by Strabo in several passages. Of the greatest interest is the information recorded in his Book 7, which is largely dedicated to the Balkan peninsula and to the adjacent regions. The Danube as an important boundary river is mentioned at the very beginning of the book, which defines the geographical extent of the area. The importance of the Danube as one of the largest rivers was already perceived by Herodotus, who describes the Ister as the most important of all rivers known to him and locates its source somewhere in the west. Its sources are a day's walk away from Lake Constance and were discovered by Tiberius only in 15 B.C. – another fact recorded by Strabo. A similar evaluation of the Danube's importance was made c. 150 years later by the historian Appian, who provides a surprising amount of geographical data. He broaches the subject in his very introduction, stating that the Roman Empire is largely circumscribed by two European rivers, the Rhine and the Ister: the Rhine flows into the northern ocean, and the Ister into the Black Sea. But there are peoples who are under Roman control even beyond these rivers: some groups of Celts beyond the Rhine, and some groups of the Getae named »Dacians« beyond the Ister (*Fig. 1*).

Strabo generally refers to the river by its Thracian name, Ister, fully established among the Greeks. In Book 7, however, he explains that it has two names and that the upper section is usually called Danuvius. *Danuvius/Danubius* is probably a Celtic name, which referred to the river down to the cataracts at the so-called Železna vrata (»iron Gates«) under Singidunum (Belgrade). It was only towards the end of the 1st century B.C., when their conquering campaigns finally reached these parts, that the Romans realised it was a single river. The Scythian name for the Danube was Matoas.

In Roman times, the Danube was worshipped and personified as the god Danuvius, rivers in antiquity generally being considered masculine. He was depicted like the Greek river god Achelous: as an (older) man with long wavy hair intended to resemble river waves. Interesting dedications to Danuvius have come to light near the Danube, for example at Aquincum, where one Tiberius Aterius Callinicus commended himself »to the downward flowing Danube« (*Danuvio defluenti*). At Ristissen in the Province of Raetia, possibly in a sacred place next to the river, an altar was erected in 201, in honour of the imperial house, to Jupiter and Danuvius by one Primanus, the son or slave of Secundus. Together with Jupiter, Neptune, and other river deities, Danuvius is mentioned in a dedication from Vienna (Vindobona), while Tenja near Osijek (Latin *Mursa*), in the confluence area of the Drava and the Danube, has yielded a dedication to the river gods Danuvius and Dravus.

Strabo likewise mentions the Sava, in the fifth chapter of Book 7, where he has earlier described the Danube. The region of Pannonia with Segestica/Siscia was encountered relatively late by the Romans, not before the end of the 2nd century B.C. Before the conquest of the city during the Illyrian War under Octavian (later Emperor Augustus) in 34 B.C., the area had been reached by the Romans only twice. The Sava is mentioned by Strabo in a passage on the regions between Aquileia and Segestica, and on the trade between the two cities (*Fig. 2*): »The city Segestica, belonging to the Pannonians, is at the confluence of several rivers, all of them navigable. [...] If one passes over the Odra Pass [Razdrto below Mt. Nanos] from Aquileia to Nauportus [Vrhnika], a settlement of the Taurisci, whither the wagons are brought, the distance is three hundred and fifty stadia, though some say five hundred. [...] In like manner, also, there is a pass which leads over Odra from Tergeste [Trieste], a Carnic village, to a marsh called Lugeum. Near Nauportus there is a river, the Corcoras [Krka], which receives the cargoes. Now this river empties into the Savus, and the Savus into the Dravus, and the Dravus into the Noarus near Segestica. Immediately below Nauportus the Noarus is further increased in volume by the Colapis [Kolpa/Kupa], which flows from the Albian Mountain [Snežnik] through the country of the Iapodes and meets the Danuvius near the country of the Scordisci.« (7.5.2 C 313–314)

All the rivers referred to by Strabo are familiar, except for the Noarus; Strabo is the only ancient author to mention it, not only here but also near the end of the same (fifth) chapter of Book 7, recording that a tribe of the Scordisci lived near the Noarus. Not all of Strabo's information is accurate: Segestica (located on present-day Pogorelec at Sisak) is indeed at the confluence of several rivers, with the Kolpa emptying into the Sava nearby. The Odra, however, which likewise empties into the Sava close by, is not navigable. Interestingly, it has even been equated with the Raab, the ancient *Arrabo* or *Narabon*, although this right-bank tributary of the Danube, originating from Austrian Styria and mainly flowing through Hungary, has nothing to do with Strabo's description. The same applies to the Mura, Korana, and Drina. More pertinent is the identification of the Noarus with the Odra, which is one of the three rivers in the Segestica region, but it does not empty into the Danube. The only likely identification seems to be with the lower section of the Sava (*Fig. 3*); the Noarus may be either an older name for the Sava or its name in another language.

Since the Sava was one of the most important rivers in the hinterland of the northern Adriatic and in the southeastern Alpine and Pannonian areas, it is hardly surprising that the god Savus should have been worshipped along its stream; he is depicted together with the god of the Kolpa, Colapis, on late Roman coins struck at Siscia (Sisak). Altars dedicated to Savus have been found on four sites along the Sava so far: at Vernek opposite Kresnice (still the territory of the ancient Emona); at Sava, a settlement near Podkraj opposite Hrastnik, where a temple to Savus and Adsaluta has been discovered (in the area of the ancient Celeia in the Noricum Province); and at Andautonia (Ščitarjevo) and Siscia in the Pannonia Province.

At Siscia, a lead tablet has been found, containing a prayer that Savus might sink the author's adversaries in a legal suit.

The importance of the Sava is highlighted by yet another discovery. Some years ago, a slab came to light at Podkoren in the Gorenjska region, bearing a dedication to Saverčna, a female deity probably worshipped around the sources of the Sava Dolinka at Zelenci near Podkoren (*Fig. 4*). The name of the goddess is beyond doubt derived from the name »Savus«; probably a diminutive form, it might signify »little Sava«. This would fit in well with the assumption that it personified the sources of the Sava Dolinka. Zelenci, a natural reserve today, must have been a sacred place in antiquity.

Alenka Cedilnik

Boji z barbari v močvirjih Makedonije leta 391

V 48. in 49. poglavju 4. knjige *Nove zgodovine* nam Zosim predstavlja obračun cesarja Teodozija s skupino barbarov,¹ ki so se leta 388 v času Teodozijevih priprav na vojno z uzurpatorjem Magnom Maksimom Teodoziju uprli in iz svojih skrivališč na zamočvirjenem področju Makedonije vse do leta 391 ogrožali prebivalstvo Makedonije in Tesalije. Kakor poroča Zosim, naj bi jih Teodozij poleti leta 391, ko se je z Zahoda vračal proti Konstantinoplu, premagal. Vendar njegovo poročilo zaradi vsebine, ki jo prinaša, pri vrsti modernih zgodovinarjev² vzbuja dvom v resničnost tega, kar si o dogodku pri Zosimu lahko preberemo. Kljub prevladujočemu nezaupanju do Zosimovega pisanja o navedenem spopadu pa dogajanja nihče podrobneje ne obravnava. Zato je osnovni namen pričujočega prispevka sporni spopad v povezavi z drugimi znanimi viri nekoliko natančneje preučiti in pri tem pretresti možnosti, v kolikšni meri bi Zosimov zapis vendarle lahko ustrezal temu, kar bi se takrat utegnilo zgoditi.

28. avgusta³ leta 388 so pred Akvilejo obglavili Magna Maksima, moža, ki ga je vojska pomladi leta 383 v Britaniji oklicala za cesarja, vendar mu tega naslova na dvoru Valentinijana II. nikoli niso priznali. V nasprotju z odklonilnim odnosom zahodnega dvora je bil cesar Teodozij Magnu Maksimu, s katerim je bil morda tudi sorodstveno povezan, sprva, vsaj zdi se tako, naklonjen, a ga je Maksimov prodor v Italijo in Ilirik kasneje prisilil, da je odločno nastopil proti uzurpatorju. Po dveh odločilnih Teodozijevih zmagah nad Maksimovo vojsko pri Sisciji in Petovioni se je državljanska vojna z usmrtnitvijo Magna Maksima pred Akvilejo sicer končala, zaradi česar sta si cesarja Teodozij in

¹ Ker skupina etnično ni opredeljena, jo v članku označujem s splošnim izrazom barbari, pri čemer uporabljam izraz brez kakršnegakoli slabšalnega pomena.

² Gl. op. 10.

³ Navedeni dan usmrtnitve, ki ga sporočajo *Chron. Min.* 1.298 in *Socr.* 5.14, ni povsem zanesljiv. *Chron. Min.* 1.245 in 2.15 navajajo drug datum, 28. julij; gl. podrobneje Demandt, *Spätantike*, 163, op. 61.

Valentinijan II. znova lahko razdelila celotno cesarstvo,⁴ vendar pa negativnih posledic vojne in sprememb, ki jih je njen konec prinesel, samo z zmago seveda ni bilo mogoče povsem odpraviti in ustrezno urediti. Zato je cesar Teodozij z namenom, da bi uredil neurejene razmere na Zahodu, še vse do junija leta 391 ostal v Italiji, kjer se je večji del časa zadrževal v Rimu in Mediolanu, ter se šele konec pomladi ali v začetku poletja odpravil na pot proti vzhodnemu delu cesarstva.⁵ Čeprav je namreč cesar Teodozij po zmagi nad Magnom Maksimom v svoje roke prevzel vodenje skoraj celotne države,⁶ je tedaj dvajsetletnemu Valentinijanu II. formalno prepustil oblast nad zahodno polovico cesarstva, ki ji je nekoč v enakem obsegu vladal že njegov oče Valentinijan I.⁷ Kljub takšni delitvi cesarstva in kljub skoraj triletnemu zadrževanju cesarja Teodozija na Zahodu, pa njegova vrnitev v vzhodni del cesarstva ni bila posledica cesarjeve presoje, da je razmere na Zahodu uspešno uredil v skladu s svojimi željami, marveč so ga tja najverjetneje klicale vse resnejše težave, ki so se v vzhodnem delu cesarstva nakopičile v času njegove odsotnosti. Na dvoru v Konstantinoplu sta se resno sprla Teodozijev sin Arkadij in njegova mačeha, Teodozijeva druga žena Gala, Teodoziju pa so na ušesa prihajala tudi poročila o upornosti prebivalstva v Egiptu in morda tudi o tem, da Tacijan, pretorijanski prefekt Vzhoda, in njegov sin Prokul, prefekt v Konstantinoplu, zaradi njegove odsotnosti svojo službo vse bolj samovoljno opravljata.⁸ Še preden pa se je cesar Teodozij po vrnitvi z Zahoda lahko posvetil reševanju navedenih težav v pripadajočem mu delu cesarstva, je s svojo vojsko še enkrat zatrl nevarnost, ki neposredno ni pestila njegov, ampak, vsaj v formalnem smislu, znova Valentinijanov del cesarstva.

Leta 388 se je skupina barbarov, kakor poročata Zosim in Evnapij, uprla cesarju Teodoziju in prestopila na stran uzurpatorja Magna Maksima.⁹

Ἔτι ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μαξίμου στασιάσαντος καὶ βαρβάρων κατὰ Ῥωμαίων ἐκστρατευσάντων φήμη κατέσχε τοῖς βαρβάροις ὡς οἱ Ῥωμα-

⁴ Vojno med Teodozijem in Magnom Maksimom podrobneje predstavljajo Leppin, *Theodosius*, 106–15; Klemenc, *Teodozijev pohod*, 78–88; Lippold, »Theodosius«, 876–79; Demandt, *Spätantike*, 159–63.

⁵ Gl. Seeck, *Regesten*, 257–79.

⁶ Vladno področje cesarja Valentinijana II. je bilo po zmagi nad Magnom Maksimom dejansko omejeno le na Maksimov del cesarstva; gl. Lippold, »Theodosius«, 886; Leppin, *Theodosius*, 137.

⁷ O novi geografski delitvi pristojnosti med Teodozijem in Valentinijanom II. po zmagi nad Magnom Maksimom gl. Lippold, »Theodosius«, 880–81; Leppin, *Theodosius*, 137. Glede Teodozijevih načrtov za novo delitev cesarstva gl. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer I*, 481.

⁸ Težave, ki so v času Teodozijeve odsotnosti vse bolj pretresale vzhodni del cesarstva, predstavljajo Lippold, *Theodosius*, 892; Leppin, *Theodosius*, 150–53, 166–67; o Tacijanovem in Proklovem padcu gl. podrobneje Rebenich, *Beobachtungen*, 153–65.

⁹ O Maksimovih poskusih, da bi si na svojo stran pridobil Teodozijeve barbarske zaveznike, gl. Lotter (sod. Bratož in Castritius), *Premiki ljudstev*, 70.

ἴοι στρατὸν ὄτι πλεῖστον συλλέγουσι. Καὶ συλλογισάμενοι τὸ δεινὸν οἱ βάρβαροι ἐπὶ τὸ σύνηθες ἀνέδραμον σόφισμα, καὶ κατέδυσαν ἐπὶ τὰς Μακεδονικὰς λίμνας. Καὶ συμφανές γε ἅσασι κατέστη ὡς ἡ Ῥωμαίων βασιλεία, τρυφήν μὲν ἀρνούμενη, πόλεμον δὲ αἰρούμενη, οὐδὲν ἀφήσει τῆς γῆς τὸ ἀνήκοον καὶ ἀδούλωτον. (Eunapios, 9.55 [*Exc. de Sent.* 56])

V času Teodozijevega vladanja, ko je Maksim začel vstajo in so barbari pripravljali napad na Rimljane, je barbare dosegla vest, da zbirajo Rimljani kar največjo možno vojsko. Barbari, ki so pri sebi pretehtali pretečo nevarnost, so se zatekli k svojemu običajnemu prekanjenemu ravnanju in se poskrili v močvirjih Makedonije. Tako je vsem postalo povsem jasno, da bi si lahko Rimsko cesarstvo, če bi opustilo mehkužno življenje in se posvetilo vojskovanju, podvrglo in zaslužjilo ves svet.

Ἐπει δὲ πρὸς τὴν ἔξοδον οὐδὲν ἑλλείπειν ἐδόκει, λόγος ἐνέπεσε ταῖς βασιλέως ἀκοαῖς ὡς οἱ τοῖς Ῥωμαίοις τέλεσιν ἀναμειγμένοι βάρβαροι δωρεῶν ὑποσχέσει μεγάλων παρὰ Μαξίμου περὶ προδοσίας ἐδέξαντο λόγους, αἰσθόμενοι δὲ ὡς περίπυστον γέγονε, περὶ τὰ τέλματα καὶ τὰς ἐν Μακεδονίᾳ λίμνας συνέφυγον, <ἐν> τοῖς αὐτόθι δάσεσιν ἑαυτοὺς ἀποκρύπτοντες· ἐν οἷς διωκόμενοι καὶ διὰ πάσης ἀναζητούμενοι μηχανῆς κατὰ τὸ πολὺ διεφθάρησαν μέρος, ὥστε τὸν βασιλέα τούτου τοῦ δέους ἀπαλλαγέντα σπουδῇ πάσῃ καὶ πανστρατιᾷ κατὰ Μαξίμου χωρῆσαι. (Zosimos, 4.45.3)

Ko se je zdelo, kako je za odhod vse pripravljeno, je cesarju na ušesa prišla vest, da so barbari, ki so se pridružili rimskim vojaškim enotam, zaradi obljubljenih bogatih darov sprejeli Maksimovo povabilo, naj prestopijo na njegovo stran. Kakor hitro pa so spoznali, da je stvar postala znana, so zbežali na močvirno in z jezeri bogato področje Makedonije, kjer so se poskrili po tamkajšnjih goščavah. Tam so jih zasledovali, jih z vsemi sredstvi iskali in jih tudi velik del pokončali. Tako je bil cesar rešen te skrbi in se je lahko z vso gorečnostjo in celotno vojsko odpravil proti Maksimu.

Kljub Zosimovemu optimističnemu zaključku poročila o prestopu skupine barbarov na Maksimovo stran Zosim samo nekaj poglavij kasneje povsem jasno piše, da so v močvirjih Makedonije poskriti barbari še leta 391 predstavljali silo, ki ji celo sam cesar Teodozij s svojo vojsko po vrnitvi z Zahoda ni bil povsem kos.

Αὐτὸς δὲ εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν ἐπανελθὼν οὐ τὴν τυχοῦσαν εὖρεν ἐν τοῖς Μακεδόνων πράγμασι ταραχὴν· ὅσοι γὰρ τῶν βαρβάρων ἐν τοῖς

ἔλεσι καὶ ταῖς περὶ τὰς λίμνας ὕλαις ἑαυτοὺς ἀποκρῦψαντες ἐκ τῆς προτέρας τῶν Ῥωμαίων ἐφόδου περιεσώθησαν, τῆς περὶ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον ἀσχολίας Θεοδοσίου τοῦ βασιλέως λαβόμενοι τὰ Μακεδόνων καὶ Θεσσαλῶν ἐλήζοντο, μηδενὸς αὐτοῖς ἐναντιωθέντος. Ἐπεὶ δὲ τὰ τῆς νίκης αὐτοῖς καὶ τῆς ἐπανόδου τοῦ βασιλέως ἠγγέλθη, τοῖς ἔλεσιν αὖθις ἑαυτοὺς ἐναπέκρυσαν, αὐτόθεν τε λαθραίως ἐπανιστάμενοι, τὰ ἐν ποσὶ τε ἄγοντες καὶ φέροντες, ἡμέρας ἐπιφαινομένης ἐπὶ τοὺς συνήθεις τόπους ἐχώρουν, ὥστε περιῆν τῷ βασιλεῖ λογίζεσθαι φάσματα μᾶλλον ἢ ἀνθρώπους εἶναι τοὺς ἐπιόντας. Ἀπορῶν τοίνυν ἐκοινώσατο μὲν οὐδενὶ τὸ πρακτέον, ἀναλαβὼν δὲ ἄχρι πέντε ἵππεων τὸν ἀριθμὸν, καὶ ἐκάστω τρεῖς ἵππους ἢ τέσσαρας ἔλκειν ἀπὸ ῥυτῆρος εἰπών, ὥστε ἐπειδὴν ὁ τὸν ἵππεά φέρων ἵππος ἀπέπειο τῷ πόνῳ μεταβαίνειν ἐπὶ τὸν ἕτερον, τούτῳ τε τῷ τρόπῳ πρὸς πᾶσαν ἀρκέσαι τοὺς ἵππους κακοπάθειαν ἥς κατὰ νοῦν ἔλαβεν ἐγχειρήσεως, οὐδενὶ τῶν θεωμένων ὅτι βασιλεὺς εἶη διδούς ὑποπτεύειν, περιενόστει τοὺς ἀγρούς, καὶ εἴ που τροφῆς ἅμα τοῖς σὺν αὐτῷ δεηθείη, παρὰ τῶν ἀγροίκων αἰτῶν, ἐνέτυχε καταλύματι βραχεῖ παρὰ γραδὸς οἰκουμένῳ, καὶ στέγης αὐτῷ μεταδοθῆναι καὶ ποτοῦ παρεκάλει. Τῆς δὲ γραδὸς φιλοφρόνως αὐτὸν ὑποδεξαμένης, οἴνου τε καὶ τῶν ἄλλων ὅσα ἔτυχεν ἔχουσα μεταδόσης, ἐπειδὴ νύξ ἐγένετο, αὐτόθι καθεύδειν ἐδεῖτο· τῆς δὲ πρεσβυτίδος καὶ πρὸς τοῦτο ἐνδοῦσης, κείμενος ὁ βασιλεὺς ἐν τινὶ μέρει τῆς καταλύσεως ἄνθρωπον ἐθεάσατο φθεγγόμενον μὲν οὐδὲ ἐν, ἐοικότα δὲ λανθάνειν ἐθέλοντι. Καὶ τοῦτο θαυμάσας ὡς ἑαυτὸν ἐκάλει τὴν γραῦν, καὶ ἐπυνθάνετο τίς εἶη καὶ πόθεν· τῆς δὲ ἀγνοεῖν εἰπούσης, καὶ κατὰ ποῖαν ἀφίκετο χρεῖαν, τοῦτο δὲ εἰδέναι φασκούσης ὅτι γε ἀφ' οὗ Θεοδόσιος ὁ βασιλεὺς ἐπανιέναι μετὰ τῆς στρατιάς ἠγγέλθη, καταλύσας παρ' αὐτῇ καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς τροφῆς τιμὴν ἐκάστης ἡμέρας ἀποδιδούς, τὴν ἡμέραν ἅπασαν τῆς οἰκίας ἐξιών, ὅποι βούλεται <τε> περινοστών, νυκτὸς ἐπαγομένης ἐπανιῶν ὥσπερ ἐκ κόπου τροφῆς τε μεταλαμβάνει καὶ κεῖται κατὰ τὸ νῦν ὀρώμενον σχῆμα, ταῦτα ὁ βασιλεὺς ἀκούσας, τεκμαιρόμενός τε ὡς οὐ προσήκει τοὺς τῆς πρεσβυτίδος λόγους ἀνεξετάστους καταλιπεῖν, συναρπάσας τὸν ἄνθρωπον ὅστις εἶη λέγειν ἀπήτει. Τοῦ δὲ οὐδὲν ἀνασχομένου παντάπασι ἀποκρίνασθαι βάσανοι διὰ μαστίγων ἐπήγοντο· τοῦ δὲ μηδὲ τῇ διὰ τούτων ἐνδόντος ἀνάγκη, ζίφεισιν ἀμύττειν αὐτῷ τὸ σῶμα τοῖς ἵππευσιν ἐνεκελεύετο, προσθεὶς ὅτι αὐτὸς ὁ βασιλεὺς Θεοδόσιος εἶη· τοῦτο ἀκούσας ὁ ἄνθρωπος ἐξέφαινε τε ὅστις εἶη καὶ τῶν ἐν τοῖς ἔλεσι κρυπτομένων βαρβάρων εἶναι κατὰσκοπος ἔλεγεν, ἀπαγγέλλειν τε αὐτοῖς ὁ στρατὸς ὅποι εἶη καὶ ποίοις ἐπιέναι τόποις ἢ ἀνδράσι προσήκει. Τούτου μὲν οὖν παραχρῆμα ἀπέτεμε τὴν κεφαλὴν, ἐλάσας δὲ πρὸς τὸ στρατόπεδον οὐ πόρρωθεν αὐλιζόμενον ἄγει τε αὐτοὺς ἔνθα ἔγνω τοὺς βαρβάρους ἐνδαιτᾶσθαι, σὺν αὐτοῖς τε ἐπιπεσῶν ἠβηδὸν πάντας διέφθειρε, τοὺς μὲν <ἐν> τοῖς ἔλεσι κρυπτομένους ἐξάγων, τοὺς δὲ καὶ ἐν τοῖς ὕδασι ἀποσφάττων, ὥστε φόνον τῶν βαρβάρων γενέσθαι πολύν. (Zosimos, 4.48)

Sam (Teodozij) pa je, potem ko se je vrnil v Tesaloniko, odkril, da so razmere v Makedoniji izredno neurejene. Barbari namreč, ki so se poskrili po močvirjih in v gozdovih ob jezerih ter se rešili pred prejšnjim napadom Rimljanov, so izkoristili dejstvo, da se je cesar Teodozij povsem posvetil državljanski vojni, in, ne da bi se jim kdo postavil po robu, oplenili Makedonijo in Tesalijo. Ko pa so prejeli novico o cesarjevi zmagi in vrnitvi, so se znova poskrili v močvirja in od tam skrivaj nadaljevali s svojim prevratniškim početjem, pri čemer so grabili in plenili vse, kar jim je prišlo na pot. Ko pa se je zdanilo, so se umaknili na domača jim mesta. Tako cesarju ni preostalo drugega, kot da je imel napadalce bolj za prikazni kakor za ljudi. Čeprav je bil v zadregi, kako ravnati, ni nikomur povedal, kaj ima namen storiti. Vzel je po številu vsega pet jezdecev in vsakemu ukazal, naj na uzdi vodi s seboj tri ali štiri konje. Tako bi imel vsak možnost, da presedla na drugega, če bi konj, ki bo nosil jezdeca, zaradi navora omagal. Na ta način bi bili konji lahko kos vsem naporom naloge, ki si jo je zamislil. Ne da bi dal komurkoli, ki ga je videl, slutiti, da je cesar, je preiskal deželo, in če sam in njegovi spremljevalci kdaj niso imeli potrebnega živeža, je zanj prosil kmečko prebivalstvo. Tako je naletel na skromno prenočišče, za katerega je skrbela neka starka. Prosil jo je, naj mu da streho nad glavo in pijačo. Starka pa ga je prijazno sprejela ter mu dala vina in vse drugo, kar je ravno imela pri hiši. Ker se je nato znočilo, je prosil, da bi mogel pri njej tudi prespati in starka mu je tudi v tem ugodila. Ko pa je že ležal, je cesar v nekem kotu prenočišča opazil človeka, ki ni spregovoril niti besede in je očitno želel ostati neopažen. Začuden nad tem, je k sebi poklical starko in jo vprašal, kdo je in od kod. Vendar mu je odgovorila, da ne pozna odgovora in ne ve, s kakšnim namenom je prišel, ve le, kakor je zatrdila, da pri njej stanuje od trenutka, ko se je razširila vest o vrnitvi cesarja Teodozija in njegove vojske. Vsak dan plačuje stroške oskrbe, čez dan je ves čas zunaj in hodi okrog, kjerkoli hoče, ko pa se spusti noč, se vrne kakor po težkem delu, si vzame jed in leže k počitku na način, kot ga je zdajle mogoče videti. Ko je cesar to slišal, je sprevidel, da ne bi bilo prav, če bi starkine besede ostale nepreiskane, zato je zgrabil moža in zahteval, naj pove, kdo je. Ker pa je vseskozi vztrajal, da ne bo ničesar odgovoril, so uporabili mučenje in ga začeli bičati. Ko niti v tej stiski ni popustil, je cesar svojim konjenikom ukazal, naj mu telo razparajo z meči, in dodal, da je sam cesar Teodozij. Ko je mož to slišal, je razkril, kdo je, in povedal, da kot oglednik služi barbarom, ki se skrivajo v močvirjih. Sporoča jim, kje se zadržuje vojska in katere kraje ali ljudi je primerno napasti. Cesar mu je dal takoj odsekati glavo, nato pa je pohitel k svojim enotam, ki so imele tabor nedaleč stran, ter jih odvedel na kraj, kjer je vedel, da se zadržujejo barbari. Z vojsko jih je napadel in pobil vse, ki so bili sposobni nositi orožje, pri čemer je del teh, ki so se skrivali v močvirjih, iz močvirij pregnal, del pa jih je pobil kar v vodi. Tako je prišlo do velikega pokola barbarov.

Ὁ δὲ στρατηγὸς Τιμάσιος, τοῦ βασιλέως ἀγασθεὶς τὴν ἀνδρείαν, ἀσίτοις οὕσι τοῖς στρατιώταις καὶ οὐκέτι πρὸς τοὺς ἐν τοῖς τέλμασι πόνους ἀρκεῖν δυναμένοις τροφῆς ἤξιου συγχωρηθῆναι μεταλαβεῖν· τοῦ δὲ ἐνδόντος ἢ μὲν σάλπιγξ ἤχουσα τὸ ἀνακλητικὸν ἀφίστη τοὺς στρατιώτας τοῦ ἔργου καὶ τῆς κατὰ τῶν βαρβάρων ἐπιφορᾶς, ἀναχωρήσαντες δὲ ἐπὶ τὴν εὐχίαν καὶ ταύτης ἐμφορηθέντες, οἶνω τε καὶ πόνῳ συνειλημμένοι, βαθύτατον ἐκάθειδον ὕπνον. Ὅπερ αἰσθόμενοι τῶν βαρβάρων οἱ περιλειμμένοι, ὄπλα τε ἀνέλαβον καὶ προσπεσόντες ὕπνω καὶ μέθῃ τοῖς στρατιώταις κεκρατημένοις κατεκέντουν δόρασι τε καὶ ξίφεσι καὶ παντὶ τῷ πρὸς φόνον ἀρκοῦντι· συνανήρητο δ' ἂν ἀπάσῃ τῇ στρατιᾷ καὶ ὁ βασιλεὺς αὐτός, εἰ μὴ τινες τῶν οὐπω θοίνης μεταλαβόντων ἔδραμον ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλέως σκηνήν, τὸ συμβὰν ἐξαγγέλλοντες· ἐφ' οἷς αὐτός τε καὶ οἱ σὺν αὐτῷ παραχθέντες φυγῆ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον ἔγνωσαν ἀποδρᾶναι. Φεύγουσι δὲ αὐτοῖς ὑπαντήσας Πρόμωτος (ἔτυχε γὰρ ὑπὸ τοῦ βασιλέως μετάπεμπος γεγωνῶς) τὸν μὲν βασιλέα περισώζειν αὐτόν τε καὶ τοὺς αὐτῷ συνόντας ἤξιου· τῶν γὰρ βαρβάρων αὐτῷ μελήσειν, ἀξίαν τῆς αὐτῶν ἀπονοίας ἐπιθήσονται δίκη· καὶ ἅμα ταῦτα λέγων ἐπήει, καὶ εὐρών ἔτι τοῖς καθεύδουσιν ἐγκείμενους ἐπῆλθέ τε μετὰ πάσης ὀξύτητος, καὶ τοσοῦτους ἀνεΐλεν ὥστε ἢ οὐδένα ἢ σφόδρα ὀλίγους εἰς τὰ ἔλη συμφυγόντας περισωθῆναι. (Zosimos, 4.49)

Vojskovodja Timazij, ki je nadvse cenil cesarjev pogum, je menil, da bi bilo prav, če bi vojakom dovolili, da se najejo, saj niso še ničesar zaužili in za naporen boj v močvirjih niso več imeli dovolj moči. Ker je cesar pristal, je bilo s trobento dano znamenje za umik in vojakom oznanjeno, naj končajo naporno delo in opustijo pritisk na barbare. Tako so se umaknili, da bi se okreščali, in ko so se do sitega najedli, sta jih vino in napor povsem prevzela in trdno so zaspali. Ko so to opazili preživeli barbari, so zgrabili orožje, planili nad vojake, ki sta jih premagala vino in spanec, ter jih prebadali s kopji, meči in vsem, s čimer je bilo možno ubijati. Celo cesar sam bi bil skupaj s celotno vojsko pokončan, če jih ne bi nekaj, ki se gostije še niso udeležili, priteklo k cesarjevemu šotoru in ga obvestilo, kaj se je zgodilo. Cesar in njegovo spremstvo so se ob tem zelo prestrašili, zato so se odločili, da bodo z begom ušli preteči nevarnosti. Ko so že bili na begu, je nanje naletel Promot (naneslo je namreč tako, da ga je cesar že prej poklical k sebi), ki je cesarja prosil, naj sebe in svoje spremljevalce reši nevarnosti, saj se bo sam lotil barbarov in jim za njihovo brezumno početje naložil primerno kazen. S temi besedami je šel v napad, dosegel barbare, ko so še vedno napadali speče, in se z vso ostrino pognal v boj. Toliko jih je pobil, da se mor-da nihče ni mogel rešiti, ali pa se jih je z begom v močvirja rešilo le zares zelo malo.

Zosimovo poročilo o Teodozijevem boju z barbari, ki so se leta 388 poskrili v močvirjih Makedonije, je nenavadno in mu v celoti zagotovo ne moremo povsem verjeti.¹⁰ Z veliko mero gotovosti pa lahko domnevamo, da je bil Zosim sam prepričan v resničnost tega, kar je zapisal, saj bi si sicer težko predstavljali, da bi avtor, ki Teodoziju ni naklonjen,¹¹ v svoje delo vključil poročilo, v katerem nam Teodozija ne predstavi zgolj kot zelo pogumnega cesarja, ampak nam ga naslika kot pravičnega junaka iz kakšnega romana. Zato si pogledjmo, ali bi bilo mogoče oba navedena odlomka smiselno razložiti, ne da bi bili pri tem prisiljeni Zosimovo pripoved prekomerno spreminjati.

Če pustimo nekoliko ob strani tiste elemente Zosimove pripovedi, ki sicer stopnjujejo napetost njegovega pisanja (maloštevilno cesarjevo spremstvo, Teodozijevo prikrivanje svoje identitete, nastanitev v majhnem gostišču, vloga starke in odkritje skrivnostnega ovaduha),¹² katerih resničnosti pa zaradi dejstva, da je Zosim edini, ki dogodek opisuje, ne moremo preveriti v zapisih drugih avtorjev, bi lahko svoje raziskovanje omejili predvse na dve osnovni vprašanji: (1) Ali se je Teodozij na poti, ko se je vračal z Zahoda proti Vzhodu, spopadel z barbari, ki so se že vse od leta 388 skrivali v močvirjih Makedonije? in (2) Ali Zosimovo poročilo govori o enem dogodku (torej le o Teodozijevem boju z barbari v makedonskih močvirjih) ali pa je avtor v svojem poročilu nevede pomešal podatke o dveh različnih spopadih (o spopadu v močvirjih Makedonije in o nekoliko kasnejšem pri Hebru¹³)?¹⁴

Čeprav razen Evnapijevega in Zosimovega zapisa o barbarih, ki so se v času Teodozijevih priprav na vojno proti Magnu Maksimu uprli Teodoziju in se zaradi strahu pred kaznovanjem zatekli v močvirja na področju Makedonije, pri drugih antičnih avtorjih o dogodku ne dobimo nobenega konkretnega podatka, bi z njim vendarle lahko povezali vsaj še nekaj virov: Pakatov

¹⁰ Paschoud opozarja na elemente v Zosimovem poročilu, ki zgodovinarjevo pripoved bolj približujejo pustolovskemu romanu kot zgodovinski resničnosti (majhno cesarjevo spremstvo, Teodozijevo prikrivanje svoje identitete, nastanitev v majhnem gostišču, vloga starke in odkritje skrivnostnega ovaduha); gl. Paschoudov komentar k odlomku v Zosime, *Histoire nouvelle* 2, 2, 446, op. 195. Tudi sicer Zosimovo poročilo na tem mestu pri modernih zgodovinarjih ne vzbuja zaupanja in se z njim večinoma podrobneje ne ukvarjajo; gl. Wolfram, *Goten*, 143; Schmidt, *Ostgermanen*, 424, op. 2, povezuje pri Zosimu predstavljeni Teodozijev spopad z barbari v Makedoniji s Teodozijevim porazom v boju z barbari pri Hebru jeseni 391; podobno kot Schmidt oba spopada povezujeta tudi Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer I*, 517, II, 204, op. 195, in Heather, *Goths*, 185. Da so se barbari, ki so se skrivali v močvirjih Makedonije, spopadli s Teodozijem ob Hebru, domneva tudi Liebeschuetz, *Barbarians*, 51–52.

¹¹ Gl. tudi Cedilnik, »Teodozijeva vojna«, 16–17.

¹² Gre za tiste podatke v Zosimovem poročilu, na osnovi katerih pripisuje Paschoud obravnavanemu odlomku poteze pustolovskega romana. Čeprav navedeni podatki sami po sebi niso nemogoči (motiv starke, ki vodi gostišče, se v antiki pogosto pojavlja; gl. Krause, *Witwen II*, 148; Brandt, *Wird auch silbern*, 164), zaradi podrobnih detajlov, ki jih prinašajo, vzbujajo sum, da niso resnični.

¹³ O spopadu pri Hebru piše Klavdijan (*De VI cons. Honor.* 107–108; *De bell. Goth.* 524).

¹⁴ O možnosti, da bi lahko Zosim na tem mestu nevede pomešal podatke o dveh različnih spopadih, gl. op. 10.

panegirik v čast cesarju Teodoziju iz leta 389, poročilo o uporuh prebivalstva v Tesaloniki pomladi leta 390 ter 1. julija 391 izdani in na vse prebivalce provinc naslovljeni zakon o ravnanju v primeru napada razbojnikov. Ne glede na to, da navedeni viri pri Evnapiju in Zosimu predstavljenega problema upornih barbarov sami ne obravnavajo, bi si morda prav s pomočjo podatkov, ki jih prinašajo, lahko nekoliko razumljiveje razložili, kaj se je s to skupino barbarov po Teodozijevi vrnitvi v Makedonijo leta 391 utegnulo zgoditi in kakšne so bile pri tem Teodozijeve zasluge.

Ko je Teodozij poleti leta 389 obiskal Rim, je Pakat cesarju v čast napisal govor, v katerem je ob predstavitvi Teodozijeve zmage nad Magnum Maksimom spregovoril tudi o cesarjevi podreditvi Gotov, Hunov in Alanov.¹⁵ Ti so se namreč udeležili Teodozijevega pohoda proti uzurpatorju in pri tem, kakor poroča Pakat, zdržno prenašali pomanjkljivo oskrbo z živili.¹⁶ Pakat seveda ne omenja, da bi pomanjkanje hrane lahko omajalo zvestobo Teodozijevih zaveznikov iz vrst barbarskih ljudstev. Pa vendar se ne zdi neverjetno, da bi lahko prav slaba oskrba s hrano pripomogla k vse večjemu nezadovoljstvu med vrstami zaveznikov, zaradi česar je del njih od Teodozija odpadel in se potem, ko so bili njegovi uporniški nameni razkriti, zatekel v močvirja Makedonije.

Dve leti kasneje, pomladi leta 390, so v Tesaloniki izbruhnili resni nemiri, ko je dal poveljnik vojske v Iliriku, Buterih, pred pomembno konjsko dirko zapreti priljubljenega voznika vprege. Kot poročata Sozomen¹⁷ in Teodoret,¹⁸ so se prebivalci Tesalonike zaradi tega uprli, se v besu znesli nad nekaj uradniki, samega Buteriha pa usmrtili. Čeprav pisci 4. in prve polovice 5. stoletja,¹⁹ ki o dogodku poročajo, razen Buterihove aretacije priljubljenega voznika za izbruh upora ne navajajo nobenega drugega razloga,²⁰ smo lahko skoraj povsem prepričani, da do tako silovitega upora ni prišlo zgolj zato, ker pregoreči športni navdušenci niso znali mirno prenesti razočaranja ob spoznanju, da zaradi neudeležbe favorita bližajoča se konjska dirka ne bo tako zanimiva, kot so sprva pričakovali. Buterih namreč ni bil le visok vojaški poveljnik, marveč bi lahko, sodeč po njegovem imenu, sklepali, da je bil mož germanskega ali

¹⁵ Pakat, *Paneg. Lat.* 2 (12).32.3–5.

¹⁶ Pakat, *Paneg. Lat.* 2 (12).32.5: Quin, si quando difficilior frumentaria res fuisset, inopiam patienter ferebat et quam numero artarat annonam comparcendo laxabat. Težave pri oskrbi Teodozijeve vojske omenja tudi Ambrozij, *Ep.* 74 (Maur. 40).22; gl. tudi Lotter (sod. Bratož in Castritius), *Premiki ljudstev*, 70, op. 288.

¹⁷ Soz. *HE* 7.25.3–7.

¹⁸ Theod. *HE* 5.17.1–3.

¹⁹ O uporuh v Tesaloniki poročajo tudi Rufin (*HE* 11.18), Ambrozij (*Ep.* 11 (Maur. 51) in *De obitu Theodosii* 34), Pavlin (*V. Ambr.* 24) in Avguštín (*Civ.* 5.26). O poročilih bizantinskih avtorjev gl. Leppin, *Theodosius*, 252, op.44.

²⁰ Bizantinski avtorji kot razlog za vstajo navajajo nezadovoljstvo prebivalcev Tesalonike zaradi nastanitve vojske, ki je spremljala Teodozija. Na osnovi podatkov, ki jih prinašajo, lahko domnevamo, da so uporuh v Tesaloniki po pomoti povezali z nekim drugim dogodkom; gl. Ioh. Mal. 13.42; Theoph. 5884; Georg. Cedr., *Hist. Comp.* (PG 121, 605 A).

morda celo gotskega porekla.²¹ To pa bi še dodatno stopnjevalo njegovo povezanost z barbarskimi vojaškimi oddelki, nameščenimi v Iliriku, katerim je kot *magister militum* za področje Ilirika poveljeval že zaradi svoje vojaške funkcije. In prav od tod bi lahko izviralo sovraštvo prebivalcev Tesalonike do njega. Ne le da prebivalstvo barbarskim vojaškim enotam na splošno ni bilo naklonjeno,²² njihovo nezadovoljstvo bi lahko še dodatno stopnjevalo dejstvo, da prav te enote,²³ če lahko verjamemo Zosimovemu pisanju, očitno niso mogle odpraviti nevarnosti, ki so jo predstavljali v močvirjih Makedonije skriti barbari, saj so bili ti, kakor lahko razberemo iz Zosimovega poročila, leta 391 nevarnejši kakor pred tremi leti, ko naj bi jih Teodoziju v večji meri že uspelo premagati.²⁴ Čeprav Zosim nikjer ne poroča, v katera močvirja na ozemlju Makedonije so se poskrili uporni barbari, lahko domnevamo, da so si skrivališča poiskali na obsežnem zamočvirjenem področju okoli Ludijskega jezera (*Loudias locus*) in ob ustju reke Aksios (Vardar) zahodno od Tesalonike v pokrajini Botiaja (*Bottiaia/Emathia*).²⁵ Tamkajšnje močvirje je namreč obsegalo več 10 km² in bi se bilo v njem prav mogoče varno skriti tudi za dlje časa.²⁶ Ne glede na to, kako dejavni so bili barbari skozi celotno triletno obdobje, ko so se skrivali v bližini Tesalonike, je njihova navzočnost na tem prostoru za tamkajšnje prebivalstvo zagotovo predstavljala hudo motnjo in nenehno nevarnost. Zato si lahko predstavljamo, da vojska, ki razmer ni bila sposobna ustrezno urediti, med prebivalstvom ni uživala naklonjenosti, njen poveljnik pa je postal žrtev razbesnele množice, ko je novica o aretaciji priljubljenega voznika vprege izbila sodu dno in je ljudski bes preplaval Tesaloniko.

Kako nevarno je v tistem času utegnulo biti življenje na ozemlju rimskega cesarstva in kako malo je k večji varnosti prispevala rimska vojska, dokazuje na vse prebivalce provinc naslovljeni zakon, ki je bil v imenu Valentinijana II., Teodozija in Arkadija izdan 1. julija 391. Zakon je dajal namreč civilnemu prebivalstvu izrecno dovoljenje, da se lahko v primeru, če bi kakšen vojak ali civilist ponoči poskušal opleniti zasebno posest ali pa bi bil kdo iz zasede na cesti napaden, na kakršenkoli način ubrani. Tako je bila slehernemu dana pravica, da na mestu samem po lastni presoji in zmožnosti kaznuje vsakogar, ki si to kazen glede na izdani zakon zasluži, s čimer bi bil tisti, ki je grozil s smrtjo,

²¹ O Buterihovem poreklu gl. PLRE I, 166, »Butherichus«. Da bi Buterih lahko bil Got domneva Lippold, *Theodoius der Große*, 43.

²² Gl. Lippold, *Theodosius*, 886.

²³ Heather, *Goths*, 184, domneva, da je bil Buterih v Tesaloniki prav zaradi vojskovanja proti barbarom, ki so se zaradi Maksimovega podkupovanja uprli Teodoziju.

²⁴ Zos. 4.45.3.

²⁵ Da so se uporni barbari poskrili v močvirja zahodno od Tesalonike, domnevata tudi Liebeschuetz, *Barbarians*, 51, in Wolfram, *Goten*, 143, ki skrivališča upornikov postavljata v močvirja ob ustju reke Aksios (Vardar).

²⁶ Drugo nekoliko večje močvirje v Makedoniji se je razprostiralo okoli Prasijskega jezera (*Prasias locus*) severozahodno od Amfipole, vendar je bilo od močvirja v Botiaji veliko manjše in zato kot kraj, kjer bi se bilo mogoče varno skriti, najverjetneje ni prišlo v poštev; gl. Talbert, *Barrington Atlas*, 50 in 51.

sam usmrčen in bi bil sam izpostavljen nevarnostim, s katerimi je nameraval ogroziti druge. Mnenje izdajateljev zakona je namreč bilo, da je bolje, če se človek, ko je še čas za to, sam ubrani, kakor da bi bilo potrebno kasneje drugim maščevati njegovo smrt.²⁷ Na osnovi besedila zakona seveda ni mogoče razbrati, ali so imeli njegovi izdajatelji v mislih prav nevarnosti, ki so jim bili izpostavljeni prebivalci Makedonije, saj so različni razbojniki ogrozili prebivalstvo tudi v drugih delih cesarstva, čisto lahko pa bi dogajanje v Makedoniji pomembno prispevalo k temu, da je bil takšen zakon izdan,²⁸ saj je bil zakon objavljen prav v času, ko lahko domnevamo, da se je Teodozij na ureditev razmer v Makedoniji najbolj intenzivno pripravljal. Kajti če je bil Teodozij 19. junija še vedno v Akvileji,²⁹ potem se pred 1. julijem z barbari, poskritimi v močvirjih Makedonije, zagotovo še ni spopadel, ker je bila razdalja med Akvilejo in Tesaloniko mnogo prevelika, da bi jo bilo z vojsko mogoče prehoditi v manj kot desetih dnevih. V takšnih okoliščinah pa razmere v Makedoniji 1. julija nikakor še niso bile urejene in bi bila izdaja obravnavanega zakona vsekakor potrebnejša, kot bi bila nekoliko kasneje, ko so bili barbari, če drži to, kar nam o dogajanju poroča Zosim, na obravnavanem ozemlju že premagani.

Da urejanje razmer na področju Makedonije ni bilo povsem prepuščeno naključju, temveč se je Teodozij s tamkajšnjimi težavami očitno bolj premišljeno ukvarjal, pa ni mogoče sklepati le na osnovi predstavljenega zakona, ampak lahko vsebino Teodozijevih prizadevanj deloma razberemo tudi na osnovi Zosimovega pisanja. Pri tem bi seveda težko verjeli zgodovinarjevemu podatku, da se je Teodozij sam s peščico spremljevalcev odpravil iskat skrivališča v močvirju poskritih upornih barbarov, saj bi lahko s tako majhno skupino uporniki, ki so do tedaj močvirja lahko že dodobra spoznali, hitro obračunali, in bi se Teodozij po nepotrebnem izpostavljal preveliki nevarnosti, pač pa bi predhodne priprave bolj zanesljivo lahko razkrival podatek, da je Promot, *magister militum* za področje Trakije,³⁰ s svojimi enotami še pred koncem bitke že prispel na prizorišče spopada. Če predpostavimo, da podatek drži in Zosim Promota ni pomotoma vpletel v svojo pripoved, ker bi nevede pomešal podatke o spopadu v Makedoniji in o nekoliko kasnejšem pri Hebru, potem

²⁷ CTh 9.14.2 [=brev. 9.11.2]: »Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. ad provinciales. Liberam resistendi cunctis tribuimus facultatem, ut quicumque militum vel privatorum ad agros nocturnus populator intraverit aut itinera frequentata insidiis adgressionis obsederit, permissa cuicumque licentia dignus ilico supplicio subiugetur ac mortem quam minabatur excipiat et id quod intendebat incurrat. Melius est enim occurrere in tempore, quam post exitum vindicari. Vestram igitur vobis permittimus ultionem et, quod serum est punire iudicio, subiugamus edicto: nullus parcat militi, cui obviari telo oporteat ut latroni. Dat. kal. iul. Tatiano et Symmacho cons. Interpretatio. Quoties ad faciendam rapinam aliquis aut iter agentem aut domum cuiuslibet nocturnus spoliator adgreditur, huiusmodi personis, quae vim sustinent, damus etiam cum armis licentiam resistendi, et si pro temeritate sua occisus fuerit ille qui venerit, mors latronis ipsius a nemine requiratur.«

²⁸ S težavami, ki so jih imeli prebivalci Makedonije in Tesalije zaradi v močvirjih Makedonije poskritih barbarov, povezuje navedeni zakon tudi Lippold, »Theodosius«, 893.

²⁹ Seeck, *Regesten*, 279.

³⁰ O Promotu gl. PLRE I, 750–51, »Flavius Promotus«.

bi si Zosimov zapis lahko razložili prav z domnevo, da se je Teodozij na spopad z upornimi barbari predhodno temeljiteje pripravil. Po krvavih dogodkih v Tesaloniki, ki so sledili uporom tamkajšnjega prebivalstva, v mestu in njegovi okolici nameščene vojaške enote iz vsaj dveh razlogov za izpeljavo Teodozijevega načrtovanega spopada s poskritimi barbari morda niso bile najbolj primerne. Najprej zato, ker v boju z upornimi barbari do tedaj očitno niso bile uspešne, saj so le-ti še vedno ogrožali tamkajšnje prebivalstvo. Ob tem pa morda tudi zato, ker ne le, da med prebivalstvom niso bile priljubljene, ampak tudi same civilnemu prebivalstvu najverjetneje niso bile naklonjene,³¹ saj bi si sicer težko predstavljali, da bi s strahotnim pokolom prebivalstva v Tesaloniki tako brezčutno izvršile Teodozijev ukaz.³² V poboju namreč, ki je bil zamišljen kot kazen prebivalcev Tesalonike za njihov upor in Buterihovo usmrnitev, je bilo po podatkih antičnih avtorjev pobitih nepredstavljivo veliko število naključno zajetih žrtev.³³ Če pa se Teodozij na nekoč Buterihove oddelke ni mogel povsem zanesti, je Promot s svojimi enotami na področju Trakije zagotovo predstavljal najbližje možno nadomestilo. Zato pri njegovem posegu morda vendarle ne gre za pomoto, ampak za premišljeno odločitev cesarja, ki se je odločil, da bo močvirja za vselej očistil barbarov.

Kljub očitnim pripravam na načrtovani spopad pa se zdi, da se je v načrtu na koncu vendarle nekje zataknilo, saj je Teodozij napad začel, ne da bi počakal na Promotove okrepitve, ki so tako prispele z zamudo in komajda še lahko preprečile Teodozijev poraz. Kaj bi se torej lahko zgodilo? Da bi lahko poiskali možen odgovor na zastavljeno vprašanje, se moramo znova vrniti na začetek Zosimovega poročila o obravnavanem spopadu. V njem nam Zosim povsem na začetku pove, da je Teodozij šele po prihodu v Tesaloniko spoznal, kako neurejene so razmere v Makedoniji. Glede na doslej zapisano pa smo lahko skoraj povsem prepričani, da temu ni bilo čisto tako in da je Teodozij že na poti,³⁴ najverjetneje pa še preden se je sploh odpravil na pot proti Vzходу, vedel, kaj se v Makedoniji in Tesaliji dogaja, saj so se uporni barbari v močvirjih Makedonije skrivali že vse od leta 388. Ker se torej Teodozij s takratnimi razmerami na področju Makedonije ni seznanil šele v Tesaloniki, bi lahko morda tudi zgodbo o skupini petih jezdecev, ki je skupaj s cesarjem iskala skrivališča barbarov, postavili v čas, ko je bil Teodozij z vojsko še vedno na poti in Tesalonike še ni dosegel. V tem primeru pa bi skupina jezdecev, o

³¹ Leppin, *Theodosius*, 153, celo domneva, da je bilo Teodozijevo strogo kaznovanje prebivalcev Tesalonike povezano z njegovo bojznijo, da bi lahko umor poveljnika Buterihja sprožil maščevanje Gotov, ki bi lahko na že tako nemirnem področju Balkana zanetilo novo vojno.

³² Ker cesarja takrat v Tesaloniki ni bilo in ker je bilo gotske vojaške enote težko obvladovati, Leppin, *Theodosius*, 155, domneva, da so dogodki v Tesaloniki takrat ušli nadzoru.

³³ Po Teodoretovem (*HE* 5.17.3) mnenju naj bi bilo pobitih 7000 ljudi, po podatkih, ki jih prinašajo kasnejši viri, pa naj bi bilo žrtev celo 15.000; gl. Lippold, »Theodosius«, 887. O pokolu v Tesaloniki gl. tudi Cedilnik, *Ilirik*, 341–44.

³⁴ Že omenjeni zakon, ki je civilistom dovoljeval, da v primeru napada sami obračunajo z napadalcem, je bil izdan 1. julija 391.

kateri poroča Zosim, le da v njej zagotovo ni bilo Teodozija, lahko predstavljala nekakšno izvidnico ali, ustrežnejše, skupino vohunov, ki je pred glavnino vojske pregledovala ozemlje, preko katerega se je vojska premikala, in tako skrbelo, da je pohod potekal varneje in brez neljubih presenečenj. Skupina je imela torej zelo podobno nalogo, kot je bila naloga na koncu zajetega barbarskega ovaduha: neopazno je iskala, kje bi se nasprotnik utegnil zadrževati. Pri opravljanju svoje zadolžitve je bila očitno uspešnejša, saj ji sovražnikovega ovaduha ni le uspelo ujeti, ampak od njega tudi izvedeti, kje se skrivajo uporni barbari. Na tem mestu pa bi se stvar utegnila nekoliko zaplesti. Izginotje ovaduha bi v barbarskem taboru lahko povzročilo zaskrbljenost in z njo povezano možnost, da bi barbari prestavili svoja skrivališča, s tem pa dragoceni informaciji, ki jo je Teodoziji strani dal ujeti ovaduh, odvzeli moč strateške prednosti. Z namenom, da bi barbare še mogel presenetiti, je moral torej Teodozij ukrepati hitro in najverjetneje še pred načrtovanim napadom začeti spopad. Tako bi si lahko razložili, zakaj je Promot kljub dogovoru zamujal, morda pa tudi to, zakaj je Teodozijeva vojska nujno potrebovala počitek, četudi naloge še ni do konca opravila.

Pa bi bilo v resnici mogoče tudi na osnovi Zosimovega pisanja in ne le na osnovi možnih predvidevanj sklepati, da je do spopada prišlo, ko je bila Teodozijeva vojska vsaj deloma morda še na poti in ne šele potem, ko bi Tesaloniko že dosegla? Iz Zosimovega zapisa je sicer mogoče zelo jasno razbrati, da odkritje skrivališč upornih barbarov ni bilo rezultat posega celotne Teodozijeve vojske, marveč je bila to zasluga majhne skupine okretnih oglednikov, ki so, domnevamo lahko tako, na čim bolj neopazen način preiskovali sumljivo področje. Vendar pa ta podatek prav z ničemer ne more izključevati možnosti, da bi preostala Teodozijeva vojska, kakor piše Zosim, medtem predvsem čakala, pri čemer ji učinkovitejšega posega proti barbarom ni preprečevala oddaljenost, ker bi bila tedaj morda še na poti, temveč težko prehodno zamočvirjeno področje, na katerem so se barbari že nekaj let varno skrivali.³⁵ To pa

³⁵ Kako težaven je bil boj proti nasprotniku, ki se je skrival na zamočvirjenem področju, nazorno prikazuje odlomek iz Mavrikiju pripisanega dela Strategikon: Ἐν ὕλας δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτους οἰκοῦντα καὶ πολυσχιδεῖς τὰς διεξόδους τῶν οἰκίσεων ποιοῦμενα, διὰ τὰς ὡς εἰκὸς συμβαινούσας αὐτῷ περιστάσεις, τὰ ἀναγκαῖα τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐν ἀποκρύφῳ χωννύουσιν, οὐδὲν περιττὸν ἐν φανερῷ κεκμημένα. Καὶ βίον ζῶντα ληστροκὸν φιλοῦσιν ἐν τοῖς δασέσι καὶ στενοῖς καὶ κρημνῶδεσι τόποις τὰς κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν ἐγγεγρήσεις ἐργάζεσθαι. Κέχρηνται δὲ ἐπιτηδείως ταῖς ἐνέδραις καὶ τοῖς αἰφνιδιάσμασι καὶ κλοπαῖς ἐν τε νυξὶ καὶ ἡμέραις πολλὰς μεθόδους σχηματιζόμενα. Ἐμπειρα δὲ εἰσι καὶ τῆς τῶν ποταμῶν διαβάσεως ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους καὶ γενναίως ἐγκαρτεροῦσι τοῖς ὕδασι, ὡς πολλάκις τινὰς αὐτῶν ἐν τοῖς οικείοις διαγόντας, αἰφνιδιαζόμενους ἐκ περιστάσεως, καταδύναντας ἐν τῷ βάθει τοῦ ὕδατος, καλάμους ἐπὶ τούτῳ πεπονημένους μακροῦς δι' ὄλου κεκωνωμένους κρατεῖν ἐν τοῖς στόμασιν αὐτῶν διήκοντας μέχρι τῆς τοῦ ὕδατος ἐπιφανείας καὶ κειμένους ὑπτίους ἐν τῷ βάθει δι' αὐτῶν ἀναπνέειν καὶ ἐπὶ πολλὰς ὥρας ἐξαρκεῖν, ὥστε μηδεμίαν ὑπόνοιαν ἐξ αὐτῶν γίνεσθαι· ἀλλὰ κἀν συμβῆ τοὺς καλάμους ἔξωθεν ὀρᾶσθαι, συμφυεῖς τῷ ὕδατι τούτους νομίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀπειρῶν. Διὸ οἱ πρὸς τοῦτο ἐμπειρῶς ἔχοντες διὰ τῆς τομῆς καὶ θέσεως ἐπιγινώσκοντες τὸν κάλαμον ἢ κατανύττουσιν αὐτῶν τὰ στόματα δι' αὐτῶν ἢ ἀποσπῶντες τοὺτους ἀναφέρουσιν ἐκ τοῦ ὕδατος οὐ

bi pomenilo, da Zosimovo poročilo na obravnavanem mestu v ničemer ne odstopa od možne resnice. Teodozijevo vojska bi se namreč lahko, potem ko je prispela v bližino Tesalonike, četudi je na videz sovražnika morda iskala,³⁶ predvsem pripravljala na odločilni spopad. Medtem pa so njeni vohuni, skriti celo pred očmi svoje vojske, tako kot verjetno že tedaj, ko je bila vojska še na poti, tudi sedaj, ko je že dosegla Tesaloniko, še vedno skrbno iskali potrebnih informacij, ki bi omogočile izpeljavo načrtovanega spopada.

Ko je postalo znano, kje se skrivajo sovražni barbari, se je Teodozij, kot kaže, odločil za predčasni napad, pri čemer edini razlog za takšno odločitev morda ni bila le bojazen, da bi se barbari, če bi izvedeli, da so izdani, umaknili, ampak bi k takšni odločitvi morda lahko prispevala tudi neustrezna presoja položaja na rimski strani, ki bi lahko kljub zbranim informacijam ali pa morda prav zaradi njih podcenjevala težavnost načrtovanega spopada.³⁷ Da so Teodozij in njegovi svetovalci nekoliko kasneje zagotovo napačno ocenili učinek napada rimske vojske na sovražne barbore, dokazuje nasvet Teodozijevega vojskovodje Timazija³⁸ cesarju, naj vojski po napornem boju v močvirju dovoli okrepcilo in počitek, čeprav sovražnik še ni bil povsem premagan. Očitno se je večjemu številu barbarov uspelo skrivaj umakniti, kar je na nasprotni strani ustvarilo vtis, da je bila v boju uspešnejša, kot je v resnici bila, in da se ji napada s strani barbarov, vsaj takoj po ravno končanem spopadu, ni potrebno več bati. Ob možni neprimerni presoji položaja pa Zosimov podatek o prekinitvi spopada zagotovo razkriva tudi težavnost vojskovanja v močvirju, ki je vojake v tolikšni meri izčrpalo, da so potrebovali počitek, čeprav še niso izbojevali popolne zmage. Še razumljivejše postane Teodozijevo ravnanje, če pomislimo, da se je medtem kraju spopada pospešeno približeval Promot s svojimi enotami. Tako je lahko Teodozij povsem upravičeno računal, da bo lahko nasprotnika, če se mu bo uspelo zbrati, s spočitimi in okrepljenimi enotami kmalu znova še siloviteje napadel. Sicer Teodozij svojega načrta tudi tokrat ni mogel izpeljati tako, kakor bi bilo mogoče domnevati, da bi si

δυναμένων αὐτῶν τοῦ λοιποῦ ἐπιμένειν τῷ ὕδατι (*Mauricii Strategicon* 11.4.23–43; navedeni odlomek je v celoti preveden tudi v slovenščino v: Grafenauer, »Nekaj vprašanj«, 99–102, zl. 99–100). Čeprav opisuje odlomek okoli 200 let kasnejše dogajanje, si lahko predstavljamo, da se težave, na katere so pri bojevanju proti nasprotnikom v močvirju naleteli vojaki v Teodozijevem času, niso prav dosti razlikovale od tistih, s katerimi so se v zadnji četrtini 6. stoletja srečevali Mavrikijevi vojaki.

³⁶ Tako bi si lahko razložili Zosimov podatek, da je barbarski ovaduh spremljal premike Teodozijeve vojske in o njih redno poročal barbarom; gl. Zos. 4.48.6.

³⁷ Na osnovi Teodozijevega dogovora s Promotom lahko domnevamo, da po Teodozijevi oceni vojska, ki ga je spremljala na poti, ni zadostovala za uspešen poseg proti barbarom. Kako pravilna je bila cesarjeva ocena, dokazuje tudi dejstvo, da so barbari kasneje skoraj premagali Teodozijeve vojake, čeprav so slednji pred tem veliko barbarov že pobili. Ob tem lahko samo ugibamo, ali je bil osnovni Teodozijev namen, da bi potem, ko bi prispele Promotove enote, s svojo močno okrepljeno vojsko prečesal zamočvirjeno ozemlje.

³⁸ Timazij je bil od leta 388 do 395 Teodozijev *magister equitum et peditum*; gl. podrobneje PLRE I, 914, »Flavius Timasius«.

ga sprva lahko zamislil, a vojskovanje je težko predvidljivo in to nam razkriva tudi obravnavano Zosimovo poročilo.

Bi lahko ob koncu predstavitve možnega poteka Teodozijevega spopada z barbari v močvirjih Makedonije poleti leta 391 na osnovi zapsanega odgovorili na obe na začetku zastavljeni vprašanji? Čeprav nam zanesljiv odgovor verjetno nikoli ne bo v celoti znan, bi vendarle lahko sklenili, da bi na osnovi danes znanih virov v resničnost Teodozijevega obračuna z barbari, ki so se skrivali v močvirjih Makedonije, leta 391 komajda lahko dvomili. Pa ne le to. Prav nobenega zares oprijemljivega razloga ni, na osnovi katerega bi lahko ovrgli osnovni potek Zosimovega prikaza obravnavanega spopada, kar pomeni, da Zosim v svojem poročilu najverjetneje ni pomešal podatkov o dveh različnih spopadih, marveč se podatki, ki nam jih prinaša, v celoti navezujejo le na boj cesarja Teodozija z barbari, ki so se že od leta 388 skrivali na močvirjenem področju zahodno od Tesalonike.

BIBLIOGRAFIJA

Primarni viri

Ambrosius ep. Mediolanensis

- »De obitu Theodosii.« V: Sancti Ambrosii opera VII, izdal Otto Faller. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 73. Dunaj: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1955.
- »Epistula 74 (40).« V: Sancti Ambrosii opera X. Epistulae et acta III, izdala Michaela Zelzer. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82. Dunaj: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1982.
- »Epistula 11 (51).« V: Sancti Ambrosii opera X. Epistulae et acta III, izdala Michaela Zelzer. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82. Dunaj: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1982.

Augustinus

- »De Civitate Dei.« V: Saint Augustine: The City of God against the Pagans II, prevod William M. Green. The Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1963.

Chronica minora

- Chronica minora I, izdal Theodor Mommsen. Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi 9. Berlin: Weidmann, 1892.
- Chronica minora II, izdal Theodor Mommsen. Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi 11. Berlin: Weidmann, 1894.

Claudianus

- »De sexto consulatu Honorii Augusti.« V: Claudian II, prevod Maurice Platnauer. The Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1956.
- »De bello Gothico.« V: Claudian II, prevod Maurice Platnauer. The Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1956.

Codex Theodosianus

Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sermondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes, izdala Theodor Mommsen in Paulus M. Meyer. Berlin: Weidmann, 1905.

Eunapios

The Fragmentary Classicizing Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II, besedilo, prevod in historiografske opombe R. C. Blockley. Liverpool: Francis Cairns, 1983.

Eusebius

Eusebius Werke II/2: Die Kirchengeschichte, izd. Eduard Schwartz. Die Lateinische Übersetzung des Rufinus, izd. Theodor Mommsen. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 9/2. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1908.

Georgius Cedrenus

»Compendium Historiarum.« V: Georgii Cedreni Compendium historiarum, izdal Jean-Paul Migne. Patrologia Graeca 121. Paris, 1894.

Ioannis Malalas

»Chronographia.« V: Ioannis Malalae Chronographia, izdali H.-G. Beck, A. Kambylis in R. Keydell, pregledal Ioannes Thurn. Corpus fontium historiae Byzantinae 35. Berlin in New York: Walter de Gruyter, 2000.

Mauricius

»Strategicon.« V: Das Strategikon des Maurikios, izdaja, uvod in kazala George T. Dennis, prevod Ernst Gamillscheg. Corpus fontium historiae Byzantinae 17. Dunaj: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

Pacatus Drepanius

»Panegyricus in Theodosium (I).« V: In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini, izdala C. V. E. Nixon in Barbara Saylor Rodgers, uvod, prevod in komentar Roger A. B. Mynors. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1994.

Paulinus

»Vita Ambrosii.« V: Vita dei santi III: Vita di Cipriano. Vita di Ambrogio. Vita di Agostino, uvod Christine Mohrmann, komentar A. A. R. Bastiaensen, prevod Luca Canali in Carlo Carena. Milano: Fondazione Lorenzo Valla, 1975.

*Rufinus gl. Eusebius**Socrates*

Kirchengeschichte, izdaja Günther Christian Hansen, s prispevki Manje Širinjan. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, NF 1. Berlin: Akademie Verlag, 1995.

Sozomenus

Kirchengeschichte, izdala Joseph Bidez in Günther Christian Hansen. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, NF 4. Berlin: Akademie Verlag, 1995.

Theodoretus

Kirchengeschichte, izdal Leon Parmentier. Tretja, pregledana izdaja Günther Christian Hansen. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, NF 5. Berlin: Akademie Verlag, 1998.

Theophanes Confessor

Chronographia, izdal Carolus de Boor. Volumen I textum Graecum continens. Leipzig: Teubner, 1883.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813, prevod, uvod in komentar Cyril Mango in Roger Scott ob sodelovanju Geoffreya Greatrexa. Oxford: Clarendon Press, 1997.

Zosimus

Zosime. Histoire nouvelle I–III, izdaja in prevod François Paschoud. Collection des universités de France. Paris: Société d'édition Les belles lettres, 1971–1989.

Zosimos. Neue Geschichte, prevod in uvod Otto Veh, pregled in razlaga Stefan Rebenich. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1990.

Druga literatura

Brandt, Hartwin. Wird auch silbern mein Haar: Eine Geschichte des Alters in der Antike. München: Verlag C. H. Beck, 2002.

Cedilnik, Alenka. Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodzijem Velikim: Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoreta in Filostorgija. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.

— —. »Teodozijeva vojna z Goti.« Zgodovinski časopis 63 (2009): 8–60.

Demandt, Alexander. Die Spätantike: Römische geschichte von Diokletian bis Justinian 284 – 565 n. Chr. 2. izd. München: Verlag C. H. Beck, 2007.

Grafenauer, Bogo. »Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov.« Zgodovinski časopis 4 (1950): 23–126.

Heather, Peter J. Goths and Romans 332–489. Oxford: Clarendon Press, 1991.

Hoffmann, Dietrich. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Epigraphische Studien 7, I–II. Düsseldorf: Rheinland-Verlag, 1969.

Jones, Arnond Hugh Martin, John R. Martindale in John Morris. The Prosopography of the Later Roman Empire I (A.D. 260 – 395). Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

Klemenc, Josip. »Teodozijev pohod proti Maximusu iz Siscije do Petovione.« Zgodovinski časopis 6–7 (1952–1953): 78–88.

Krause, Jens-Uwe. Witwen und Waisen im römischen Reich 2: Wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Stellung von Witwen. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1994.

Leppin, Hartmut. Theodosius der Große. Auf dem Weg zum christlichen Imperium. Darmstadt: Primus Verlag, 2003.

Liebeschuetz, John H. W. G. Barbarians and Bishops: Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom. Oxford: Clarendon Press, 1992.

Lippold, Adolf. Theodosius der Große und seine Zeit. München: C. H. Beck, 1980.

— —. »Theodosius I.« RE Suppl. 13 (1973): 837–961.

Lotter, Friedrich, v sodelovanju z Rajkom Bratožem in Helmutom Castritiusom. Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600). Ljubljana: Založba Sophia, 2005.

Rebenich, Stefan. »Beobachtungen zum Sturz des Tatianus und des Proculus.« Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 76 (1989): 153–65.

Schmidt, Ludwig. Die Ostgermanen. München: Verlag C. H. Beck, 1969.

Seeck, Otto. Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1919.

Talbert, Richard J.A., izd. *The Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Wolfram, Herwig. *Die Goten: Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. 4. izd. München: Verlag C. H. Beck, 2001.

FIGHTING THE BARBARIANS IN THE MACEDONIAN MARSHES IN 391

Summary

Chapters 48 and 49 of Book 4 in Zosimus' *New History* present the Emperor Theodosius' routing of the group of barbarians who had rebelled in 388, during Theodosius' preparations for war against the usurper Magnus Maximus, and preyed on the population of Macedonia and Thessaly from their hiding-places in the Macedonian marshes until 391. According to Zosimus, they were defeated by Theodosius in the summer of 391 as he was returning from the West to Constantinople. The content of Zosimus' report has raised the doubts of many modern historians, but despite the prevailing mistrust of his description of the battle, the course of events has never been treated in greater detail. The chief aim of the present paper is thus to examine the battle more closely, in connection with other known sources, and to weigh the extent to which Zosimus' account may nevertheless reflect the actual events. Foregrounded are, above all, two basic questions: (1) Did Theodosius on his way back from the West in fact engage in a battle with those same barbarians who had been hiding in the Macedonian marshes since 388?; and (2) Does Zosimus' report refer to a single event (i.e. merely to Theodosius' skirmishes with the barbarians in the Macedonian marshes), or did Zosimus unwittingly confuse the information on two different battles (the battle in the Macedonian marshes and the later one at the Hebrus)?

When the information provided by Zosimus in the abovementioned passages is complemented by the information from Pacatus' 389 panegyric to the Emperor Theodosius, by the reports on the uprising of the Thessalonians in the spring of 390, and by the edict permitting self-defence against robbers, which was addressed to the inhabitants of all provinces on July 1, 391, the circumstances and course of the battle might be interpreted as follows: In 388, during Theodosius' preparations for war against Magnus Maximus, a group of the barbarians who had joined Theodosius rebelled because of insufficient provisions, seeking refuge in the marshes west of Thessalonica. It was more than three years before Theodosius, returning from the West, conclusively defeated this barbarian group. The Roman units which were stationed nearby, under the command of Buterichus as the *magister militum* for Illyricum, were apparently incapable of defeating the hiding barbarians. This very incapacity may have been the prime cause for the dissatisfaction of the Thessalonians, who rebelled in the spring of 390 and lynched the hated Bute-

richus. The inefficacy of Buterichus' soldiers led Theodosius, preparing for the final confrontation with the rebellious barbarians, to engage the Thracian troops led by commander Promotus in their stead. Most likely the original plan was for Theodosius' and Promotus' troops to strike jointly, but when the Emperor's spies discovered the rebellious barbarians' hiding place, Theodosius attacked prematurely, without waiting for Promotus' reinforcements. On belatedly arriving at the scene of the battle, these reinforcements barely managed to salvage the well-nigh hopeless situation.

2

Valentin Kalan

Grški pojem države

Ta sestavek je fragment raziskave o Aristotelovi politični filozofiji s posebnim ozirom na njegovo razumevanje demokracije, ki je potekala v okviru triletnega temeljnega projekta *Fenomenologija razumevanja demokracije in državnosti v Sloveniji in Evropi*. Nosilec projekta je bil akademik prof. Valentin Hribar.

Atenska demokracija je rezultat hitrega in dolgega razvoja atenske države. Zelo zgoščen in sodoben pregled tega dogajanja podaja knjiga Johna Thorleya *Atenska demokracija*, medtem ko za detajle lahko štejemo za temeljni deli Bleickena v nemščini (*Die athenische Demokratie*) in Sakellariou, *Η Αθηναϊκή δημοκρατία* (*Atenska demokracija*), v novi grščini. V obravnavo sem želel vnašati nove detajle, ki jih nenehno preučevanje nastanka in razvoja atenske demokracije dodaja v našo podobo antične demokracije oz. atenske demokracije. Pri tem sem črpal predvsem iz teh dveh del. Takšni detajli so vedno koristni, ker rahljajo stereotipne predstave o politiki. Za filozofsko oceno demokracije je temeljno delo sodobnega grškega filozofa Kornilija Kastoriadis *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα* (*Antična grška demokracija in njen pomen za nas danes*), medtem ko je za zgodovino atenske demokracije stalna opora Aristotelova *Ustava Atencev*. Za širše zgodovinsko in filozofsko razumevanje celotne problematike pa ostajata temeljni samo deli Tukididova *Peloponeška vojna* in Aristotelova *Politika*.

Ve se, da so grška demokracija in druge politične ureditve nastajale v dolgih stoletjih zgodovinske ustvarjalnosti antičnih Grkov. Ta ustvarjalnost se je dogajala ob naslednjih temeljnih idejah:

1. na ideji kaosa kot tistega prvega, iz česar izvira celota bivajočega, ljudje in bogovi;
2. na ideji kozmosa, sveta kot lepe ureditve, ki jo človek mora nenehno ustvarjati tako, da odkrije mero stvari.¹

¹ Kastoriadis, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία, 20.

Osnovni zakon človeške biti je zakon postajanja in minevanja in oblikovanja kozmosa iz kaosa. Kaos pa ni samo neurejenost v svetu, temveč imamo kaos ljudje tudi znotraj nas samih v obliki *hýbris*, tj. v nasilni, prepotentni in pogubni dejavnosti ljudi oziroma – gledano z druge strani – v svoji nevednosti ali nezmožnosti, da bi prepoznali določila in meje svojega delovanja. O tem sta govorila grško pesništvo in mitologija že pred filozofijo. Ko rečem grška mitologija, ne mislim kakršnihkoli bajk, religij in fantazij. Tako pravi Kastoriadis: »Zato bi tudi kdo mogel reči, da obstajajo mnoge in lepe mitologije, toda samo ena je *resnična*: antična grška. Z resnična mislimo to, da imajo vsi njeni miti določen pomenski podstavek, s pomočjo katerega se zrcali naše lastno življenje in vsako človeško življenje.«²

Izmed političnih dosežkov Grkov je najbolj poznana atenska demokracija. V novi grščini beseda δημοκρατία pomeni dvoje: 1) republiko in 2) demokracijo; novogrški izraz za državo je το κράτος.

Na aktualnost grške politične tradicije kaže že sama beseda politika, ki je neprevedljiva, kakor je neprevedljiva beseda matematika ipd. Aktualnost grške politične tradicije je nadalje navzoča v samem mitičnem imenu Evropa. Mit o Evropi je vezan na Kreto, kjer imajo svoj izvor najstarejše grške predstave o pravici in vladi. Aktualnost grške tradicije je tolikšna, da je malo manjkalo, da ni Tukididov opis atenske ustave prešel v *Pogodbo o Ustavi za Evropo* (2005). V osnutku te pogodbe iz leta 2003 je preambula, ki se začena z naslednjim Periklovim stavkom:

χρόμεθα γὰρ πολιτεία ... καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλὰ ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται (Tukidid, *Peloponeška vojna* 2.37.1–3)

Živimo v ustavni ureditvi ..., ki ima ime demokracija zato, ker upravljanje v njej ne poteka glede na maloštevilne, temveč glede na večino.³

Toda ob popravkih osnutka je bil ta citat iz preambule izpuščen. Hansen nato navaja celoten paragraf iz Tukidida, ga vzporeja z opredelitvijo v uvodnih stavkih gesla »democracy« v *Encyclopedia Britannica* in vprašuje: »Zakaj ta neverjetna podobnost med sodobno liberalno demokracijo in antično atensko *demokratia*?«⁴

Za uvod k Aristotelovi teoriji države in demokracije je vredno ponovno paziti na pomen besede polis. Tak pristop razvija zlasti M. H. Hansen.⁵ V nadaljnjem najprej povzemam nekatere glavne izsledke njegove leksikalne kontrastivne analize grških besed za državo, torej predvsem besede polis. Kaj je polis?

² Kastoriadis, *H αρχαία ελληνική δημοκρατία*, 23. Prevod V. K.

³ Hansen, *The Tradition of Ancient Greek Democracy*, 5 in 23, in *Osnutek Pogodbe o Ustavi za Evropo*, 5. Slovenski prevod Tukidida: Fašalek, *Peloponeška vojna*, 110.

⁴ Hansen, *The Tradition of Ancient Greek Democracy*, 6.

⁵ Hansen, *Polis and City-State*.

Grško razumevanje države je nam vsem poznano, toda zelo približno, kar ima za posledico, da so konkretizacije zelo poljubne in pogosto zmotne. Zato je za konkretizacijo naše splošne predstave o tem, kaj je polis, priporočljivo poseči k virom. Iz obsežnega, a zelo raznovrstnega grškega in latinskega gradiva sem izbral štiri odlomke iz antičnih virov. To so besedila Aristotela, Platona, Janeza Stobaja in *Etymologicum Magnum* (Ετυμολογικὸν μέγα κατὰ ἀλφάβητον). Besedilo Janeza Stobaja in spisa *Etymologicum Magnum* povzemam po Hansenu, *Polis and City-State*.

I. Štiri definicije države – polis

1. Aristotel, *Politika*

Odlomek je vzet iz poglavja, v katerem Aristotel obravnava vprašanje identitete neke države. Pomembno je že metodološko izhodišče, da o državi govorimo na več načinov.

ἔοικε δ' οἰκείος ὁ λόγος εἶναι τῆς ἀπορίας ταύτης πως, πότε χρῆ λέγειν τὴν πόλιν εἶναι τὴν αὐτὴν ἢ μὴ τὴν αὐτὴν ἀλλ' ἑτέραν. ἢ μὲν οὖν ἐπιπολαιωτάτη τῆς ἀπορίας ζήτησις περὶ τὸν τόπον καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐστίν: ἐνδέχεται γὰρ διαζευχθῆναι τὸν τόπον καὶ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τοὺς μὲν ἕτερον τοὺς δ' ἕτερον οἰκῆσαι τόπον. ταύτην μὲν οὖν πραυτέραν θετέον τὴν ἀπορίαν (πολλαχῶς γὰρ τῆς πόλεως λεγομένης, ἐστὶ πως εὐμάρεια τῆς τοιαύτης ζητήσεως): ὁμοίως δὲ καὶ τῶν τὸν αὐτὸν κατοικούντων ἀνθρώπων πότε δεῖ νομίζειν μίαν εἶναι τὴν πόλιν; οὐ γὰρ δὴ τοῖς τείχεσιν: εἴη γὰρ ἂν Πελοποννήσῳ περιβαλεῖν ἐν τείχῳ. (Aristotel, *Politika* 3.3.1276a17–27)

Zdi se, da je stvar v tem, kdaj je treba reči, da je država prav ista država, in kdaj je treba reči, da država ni ista, marveč druga. Najbolj površinska obravnava tega vprašanja se ozira po prostoru in po ljudeh. Možno je, da bi bili prostor in ljudje razdeljeni, tako da bi se eni naselili na enem prostoru, drugi pa na drugem. V taki obliki je vprašanje preprosto. Beseda država ima več pomenov, zato pa je takšna obravnava kar priročna. Kaj pa če skupina ljudi stanuje v istem kraju – kdaj lahko to imamo za eno državo? Zagotovo ne že zaradi obzidja, saj bi lahko potegnili zid okoli Peloponeza.⁶

V tem odlomku ima polis dva različna pomena, topografskega in osebnega: v topografskem smislu se polis lahko razcepi s preselitvijo ali izselitvijo, διοικισμός ali μετοίκησις, a osebno ostane skupnost državljanov. In nasprotno: prebivalstvo, ki ga obdaja obzidje, še ni nujno polis v osebnem smislu.

⁶ Prev. Bednarik, »Politika, 3. knjiga«, 22–23.

Krajše Aristotelove definicije države oziroma državne ureditve so naslednje:

- a) Polis je množica državljanov (1274b41); državljan je nekdo, ki je udeležen v pravu in vladi (1275a22).
- b) Ustava (πολιτεία) je red (τάξις) ljudi, ki žive v polis (1274b38).
- c) Ustava je red države glede na državne ustanove, je τάξις ἀρχῶν (3.6.1278b8).

2. Platon, *Definicije* (Ἔροι)

K celoviti zbirki Platonovih del so srednjeveški rokopisi dodali niz skoraj dvestotih definicij, ki obsegajo vse glavne teme filozofije: fiziko in teologijo, moralo in politiko, logiko in gramatiko. Olimpiodor je v spisu *Prolegomena k Platonovi filozofiji* za avtorja *Definicij* štel Spevsipa, vsebinsko pa je v tem kratkem spisu najti poleg platonističnih in aristoteljskih nazorov tudi stoiške motive. Čeprav Platonove *Definicije* niso pristne, nam dajo veliko zgoščenih opredelitev o temeljnih besedah grške etike in politike.

Βασιλεὺς ἀρχῶν κατὰ νόμους ἀνυπεύθυνος: πολιτικῆς κατασκευῆς ἀρχῶν.

Ἀρχὴ ἐπιμέλεια τοῦ παντός.

Ἐξουσία ἐπιτροπὴ νόμου.

Νομοθέτης ποιητὴς νόμων καθ' οὓς δεῖ πολιτεύεσθαι.

Νόμος δόγμα πλήθους πολιτικὸν οὐκ εἰς τινα χρόνον ἀφωρισμένον.

Ψήφισμα δόγμα πολιτικὸν εἰς τινα χρόνον ἀφωρισμένον.

Πολιτικὸς ἐπιστήμων πόλεως κατασκευῆς.

Πόλις οἴκησις πλήθους ἀνθρώπων κοινοῖς δόγμασιν χρωμένων: πλῆθος ἀνθρώπων ὑπὸ νόμον τὸν αὐτὸν ὄντων.

Πόλεως ἀρετὴ κατάστασις ὀρθῆς πολιτείας.

Σωτηρία περιποίησις ἀβλαβῆς.

Τύραννος ἀρχῶν πόλεως κατὰ τὴν ἑαυτοῦ διάνοιαν. (Platon, *Definicije* 415b3–415c8).

Kralj je vladar, ki vlada v skladu z zakoni in ni odgovoren nikomur; je vladar v politični ureditvi.

Vladavina je skrb za celoto.

Oblast je skrb za zakon.

Zakonodajalec je ustvarjalec zakonov, po katerih se moramo ravnati kot prebivalci polisa.

Zakon je politični predpis za množico, ki ni odrejen za določen čas.

Izglasovana odredba je politični sklep, odrejen za omejen čas.

Politik je izvedenec v oblikovanju države.

Država je bivališče množice ljudi, ki se ravnajo po skupnih sklepih; množica ljudi, ki živijo po istem zakonu.

Odličnost države je vzpostavitev pravilne državne ureditve.

Rešitev je neškodljivo ohranjanje.

Tiran je vladar države po svojem lastnem razumu.

V tej predstavitvi nekaterih temeljnih pojmov grške politike je pomembno, da je politik tisti, ki oblikuje državne zadeve na osnovi znanja. Tudi pri Platonu je topografski pomen oz. mesto prebivanja (οἰκησις) ločen od osebnega oz. od prebivalcev določenega mesta (πλήθος ἀνθρώπων).

3. Janez Stobaj, *Antologija* (Ἀνθολόγιον)

Janez iz mesta Stoboi (Makedonija) je v 5. stoletju sestavil *Antologijo* filozofskih nazorov in izrekov v štirih knjigah, ki so jo v srednjem veku delili na »Zbirko naravoslovnih in moralnih izrekov«, *Eclogae physicae et ethicae*, knjigi 1, 2, in na »Antologijo« ali »Izreke«, *Florilegium* ali *Sermones*, knjigi 3 in 4.⁷ Vsebina: prva knjiga obsega matematiko, metafiziko in fiziko, druga in tretja knjiga etiko, četrta knjiga pa prinaša izreke o politiki, ljubezni, družini in gospodarstvu.

Ἰκανῶς δὲ καὶ Κλεάνθης περὶ τὸ σπουδαῖον εἶναι τὴν πόλιν λόγον ἠρώτησε τοιοῦτον: Πόλις μὲν ἔστιν οἰκητήριον κατασκευάσμα, εἰς ὃ καταφεύγοντας ἔστιν δίκην δοῦναι καὶ λαβεῖν, οὐκ ἀστεῖον δὴ πόλις ἔστιν: ἀλλὰ μὴν τοιοῦτόν ἔστιν ἢ πόλις οἰκητήριον: ἀστεῖον ἄρ' ἔστιν ἢ πόλις. Τριχῶς δὲ λεγομένης τῆς πόλεως, τῆς τε κατὰ τὸ οἰκητήριον καὶ τῆς κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἀνθρώπων καὶ τρίτον τῆς κατ' ἀμφοτέρα τούτων, κατὰ δύο σημαίνόμενα λέγεσθαι τὴν πόλιν ἀστεῖαν, κατὰ τε τὸ σύστημα τῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ τὸ συναμφοτέρον διὰ τὴν εἰς τοὺς ἐνοικοῦντας ἀναφορὰν. (Janez Stobaj, *Antologija* 2.7.11.61–72)

Na vprašanje, ali je polis moralno dobra, je Kleant zadostno odgovoril s tem vprašanjem: »Če je polis stanovanjsko naselje, v katerem je tistim, ki so se vanjo zatekli, mogoče dati in dobiti pravico, ali ni tedaj polis omikana?« Toda polis je takšno prebivališče. Torej je polis omikana. Ker o polis govorimo na tri načine, o polis kot prebivališču in polis kot skupnosti ljudi in tretje o polis kot povezavi obojega, je polis treba imenovati omikana po dveh pomenih, tj. v smislu skupnosti ljudi in v smislu upoštevanja tistih, ki v njem prebivajo.

Tu je razlikovanje med naselbino in med polis kot skupnostjo ljudi (σύστημα τῶν ἀνθρώπων). Tretji pomen je povezava obeh pomenov: in tako v literaturi kakor na napisih je v številnih pričevanjih nemogoče odločiti, ali gre za pomen naselbine ali skupnosti, saj sta najbrž istočasno mišljena oba (2.7.11.61–72).

4. *Etymologicum Magnum* (Ἐτυμολογικὸν μέγα κατ' ἀλφάβητον)

Πόλις: Σημαίνει δύο: τὰ κτίσματα, ὡς τὸ, Ἄλλ' ἄγε τὴν δύστηνον ἄγ' εἰς πόλιν. Σημαίνει καὶ τὸ πλήθος καὶ τὸν λαόν, ὡς τὸ Τρώων δὲ πόλις ἐπὶ πᾶσα βέβηκε θάρσυνος.

⁷ Izraz »Antologija« torej včasih označuje celotno zbirko, včasih pa samo tretjo in četrto knjigo.

Γίνεται ἐκ τοῦ πέλω, τὸ ἀναστρέφομαι: παρὰ τὸ πολεῖν ἐν αὐτῇ, ἐν ἣ ἀναστρέφονται οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸ αὐτὸ. Ἡ παρὰ τὸ πολιζῶ, τὸ οἰκῶ: ἢ παρὰ τὸ ἐκ πολλῶν συνίστασθαι. Ἐκ δὲ τοῦ πόλις γίνεται πολίτης: καὶ πλεονασμῷ τοῦ η, πολιήτης. (*Etymologicum Magnum*, 680.1–9)

Polis. Pomeni dvoje: stavbe, na primer v »vodi tedaj tega nesrečneža v polis«⁸. Pomeni tudi množico in ljudstvo, na primer v »vsa polis Trojan-
cev je neustrašno stopila proti njim«.⁹

Polis nastane od πέλω »obračam se«; od tod, ker ljudje prebivajo (πολεῖν) v njej in se v njej gibljejo okrog istega. Ali od πολιζῶ »naseliti«; ali zato, ker je sestavljena in množice (ἐκ πολλῶν). Iz polis nastane πολίτης (držav-
ljan); in s povečavo s črko η: πολιήτης (državljan).

Ta etimologija ni sprejeta, vendar pa z besedo z glagoli πέλω, πολεῖν in πολιζειν antični grški filolog dobro opiše to, kar se v mestu dogaja. Z besedo πέλομαι tudi Sofokles v *Antigoni* (332–33) opisuje človekovo prebivanje v svetu. Moderna grščina uporablja evropski izraz πόλος »pol, tečaj, mesto, okrog katerega se vse vrti«. Če besedo πόλις vežemo s πέλομαι, tedaj polis pomeni ravno mesto prebivanja, nato pa kar »mesto« in »mestno državo«. Toda za razliko od filozofskih teoretikov Sofokles govori o silnosti tega prebivanja. Ta silnost sestavljata znanje in pravičnost, τέχνη in δίκη. Znanje in pravičnost sta nekaj silnega, utirata pot človekovemu bivanju v svetu, ne da bi mogla preskočiti epohalnost samega zgodovinskega dogajanja. Zato je določilo silnega, δεινόν, dvosmisleno in se upira poskusom enoznačnega prevajanja; slovenski prevodi so: strašno, skrivnostno, nedomačno, nezaslišano, strahovito, grozno, nevarno, gnusno, pa tudi častljivo, vzvišeno, spoštovano, izredno, čudovito, mogočno, izvrstno. Ta silnost se dogaja v razmerju med znanjem in pravičnostjo, med tehniko in politiko, pri čemer tako znanje kakor pravičnost sama vključujeta dimenzijo silnega.

Po Chantrainu pa etimologija in določene rabe naznačujejo, da je beseda polis najprej označevala trdnjavo, kjer se nahajajo tudi svetišča. Ker se je ta trdnjava nahajala ali v srcu mesta ali nad mestom, se je ta πόλις oz. πτόλις imenovala tudi akropolis ali »gornji grad«. Toda že Homer pozna »širokocestno mesto« (*Il.* 2.12 in sl.). Polis označuje mesto kot politično in religiozno skupnost in se loči od ἄστυ,¹⁰ ki je »mesto« kot bivališče. Chantraine domneva, da je beseda izvorno pomenila »trdnjavo, mestno utrdbo« in ustreza sanskrtskemu *pur*, f. in litovskemu *pilis*, f. Dvojnica πτόλις je alteracija izgovarjave.¹¹ Temu pomenu polis ustreza tudi nemška beseda *Burg* »grad, zavetje«,

⁸ Hom. *Od.* 17.10. Homer je citiran po spominu.

⁹ Hom., *Il.* 16.69–70

¹⁰ Beseda je etimološko sorodna s slovensko besedo vas.

¹¹ Chantraine, *Dictionnaire étymologique*, s. v. πόλις in s. v. πτόλις.

četudi etimološko besedi *Burg* ustreza grški πύργος. *Burg* je pomenil z obzidjem utrjen manjši ali večji prostor. Po Kretschmerju je bil starogermanski grad zatočišče, *Flehbürg*, ki so ga je prebivalstvo uporabljalo samo v vojni. To je »grad pribežališče«, *Fluchtburg*, κρησφύγετον,¹² ali »ljudski grad«, *Volksburg*, ki se je v časih nevarnosti napolnil z ljudmi in imetjem. Beseda *Burg* je etimološko izvedena iz korena *bhergh- »Berg, Burg«; *bhergo – »shranim na gradu, skrijem, varujem«.¹³

Medtem ko etimologija besede *Burg* vodi k varovanju, pa etimologija besede polis vodi h kulturi. To pove glagol πέλομαι, ki pomeni »dogajati se, obstajati, biti« in se pogosto rabi s pridevniških predikatom, tako da ta glagol nadomešča glagol biti, εἶμι. Indoevropska družina besed, ki so sorodne s πέλομαι, izražajo idejo »krožiti, krožiti okrog«, nato »nahajati se, ukvarjati se z«. Nominalna oblika –πολος pomeni dejavnost, ki ima pastirsko, poljedelsko ali religiozno konotacijo. Denominativna in deverbativna sta glagola πολέω »krožiti, obračati se v« in πωλέομαι – intenzivno »krožiti, prihajati in odhajati, pregledovati«. Sedanjik πέλομαι natančno ustreza latinskemu *colo* »obdelovati, gojiti, oskrbovati, častiti«, od koder sta seveda *cultus* in *cultura*, kultura.

Od besede polis je izvedena beseda πολίτης »državljan« in πολιτικός »ki zadeva državljanje, meščanski, državljanski, državen, javen, ustaven, kar zadeva upravljanje mesta«. Denominativni glagol πολιτεύομαι pomeni »biti državljan, biti udeležen pri vladanju, imeti določeno obliko vladavine«. Πολιτεία pomeni »položaj državljana, življenje državljana, politično ureditev, republikansko ustavo, omiko«. V novi grščini πολιτεία pomeni tudi »način življenja, obnašanje, značaj«, ngr. πολιτισμός pa pomeni kulturo. Latinski prevod za πολιτικός je *civilis*, tako da bi v etimološki semantiki politika pomenila tudi civilizacijo.

Samo v grščini je družina besed s polis razvila pomen države kot politične celote.

Etimologijo iz *Etymologikon Mega* slovarja je mogoče zavračati historično, pomensko pa nikakor.

II. Sinonimi za polis

Pomen antičnega pojma države kot polis dodatno osvetljujejo tudi sinonimi za polis. V nadaljevanju podajam povzetek analize sedmih sinonimov za polis, ki jo je izvedel M. H. Hansen:¹⁴

1. ἀκρόπολις – »gornje mesto«, »grad«;
2. a) ἄστυ, πόλισμα – »glavno mesto, osrednja naselbina«, »mestece«;

¹² Kretschmer, »Nordische Lehnwörter«, 107.

¹³ Prav tam, 114.

¹⁴ Hansen, *Polis and City-State*, 20 in sl.

2. b) ἐμπόριον, τεῖχος, κώμη – »trg, pristanišče«; »obzidje«; »osrednje naselje, vas«;
3. γῆ, χώρα – »ozemlje, dežela; teritorij«;
4. polis kot sinonim za ἄνθρωποι, ἄνδρες, πολῖται – »ljudje, moške, državljani«. Klasično mesto za takšno zaznamovanost besede polis je Tudi didov stavek ἄνδρες γὰρ πόλις καὶ οὐκ τεῖχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί. (Državo namreč predstavljajo ljudje, ne pa zidovi ali ladje brez ljudi.)¹⁵ Dve pogosti varianti te rabe sta:
 - a) δῆμος kot sinonim za polis in
 - b) polis kot vsi državljani mesta, »mestna občina«;
5. polis kot vladajoča skupina neke polis; izraz πόλις je tedaj rabljen sinonimno z izrazi, kot so ἐκκλησία »ljudski zbor, skupščina«, δῆμος »narod, ljudstvo«, ἀλία »zbor«, γερουσία »starešinstvo, senat«; odtod izrazi kot »naj polis odloča«, »polis je dala državljanstvo Apolofatu«;
6. a) polis je »politična skupnost« kot taka; tako je Aristotel opisal polis kot κοινωνία πολιτῶν πολιτείας »skupnost državljanov glede na ustavo« (*Pol.* 3.3.1276b1) ali kot κοινωνία πολιτική »državljanstvo občestvo« (*Pol.* 1252a7).¹⁶ Izhodišče je tu pojem skupnosti, κοινωνία, nem. *Gemeinschaft*, angl. *participation, community*, torej pojem skupnosti in udeležbe. Polis se definira s πολίτης in πολιτεία. Πολίται so snov, πολιτεία je oblika (1325b39 in 1276b2). Sprememba »*politeje*« je pomembnejša kot sprememba prebivalstva, »*plethosa politon*«. Definicija je kombinacija subjektivnega in objektivnega genetiva, kakor v 1280a40b in sl: polis je skupnost rodov in vasi, je »skupnost v popolnem in samozadostnem življenju« (κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐταρκουῶς);
6. b) polis je tako lahko rabljena sinonimno s splošnim izrazom za skupnost ali družbo, tj. z izrazom κοινωνία. To je vidno v prvih vrsticah Aristotelove *Politike*: »Ker pa vidimo, da je vsaka država (πόλις) neke vrste skupnost (κοινωνία) in da je vsaka skupnost sestavljena zaradi določenega dobrega ..., je jasno, ker vse merijo na določeno dobro, da bo občestvo, ki je izmed vseh najodločilnejše ter zaobsegajoče vse druge, merilo na najvišjo, tj. najbolj odločilno od vseh dobrin. To je κοινωνία, ki jo imenujemo polis, κοινωνία, ki je politična.«¹⁷ Namesto politična skupnost bi mogli reči tudi državljanska skupnost.
6. c) polis kot domovina, πατρίς, npr. v izrazu »izdajalec domovine«;
7. polis kot ἔθνος »narod«. Izjemoma je polis v smislu skupnosti rabljena sinonimno z ἔθνος, da označi ljudstvo, ki prebiva v mestu, predmestju in na celotnem področju.

¹⁵ Th. 7.77.7. Prev. Janez Fašalek.

¹⁶ Hansen, *Polis and City-State*, 133.
Prav tam, 20 in sl.

¹⁷ Ar., *Pol.* 1252a1–7.

Sinonimi za polis se seveda tudi razlikujejo od polis:

1. ἀκρόπολις: za razliko od polis je akropolis trdnjava, ki jo pogosto obdaja obzidje;
2. a) ἄστυ in πόλισμα: ἄστυ, τό, gen. –εως, pomeni »mesto, mestno aglomeracijo«, ki je v opoziciji z ἄγρός »polje« in z akropolo. V atiščini je ἄστυ mesto Atene za razliko od predmestij, Pireja itd. Polis v smislu dežele ali skupnosti se razlikuje tudi od ἄστυ kot glavnega mesta. Ἄστυ je stara beseda, ki ji v sanskrtu vstreza *vastu* »prebivališče«, medtem ko Chantraine šteje povezavo s skr. *vasati* »prebivati« samo za možno, ne pa za dokazljivo. V novogrščini je beseda nadomeščena z besedo πόλη, ki je izgubila političen pomen;
2. b) ἐμπόριον, τείχος, κώμη: kadar se je neko mesto odlikovalo po pristanišču, se je imenovalo ἐμπόριον. Če je bilo odvisno od nekega polisa, se je imenovalo τείχος »obzidje, obzidano mesto«. Κώμη je vas, toda večja vas je lahko polis, če ima na primer svoje praznike;
3. dežela in ozemlje, χώρα in γῆ: to sta dva antonima za polis, kakor mesto/dežela. Preko semantične zaznamovanosti pa moreta πόλις in χώρα pomeniti tako polis kakor zaledje mesta (χώρα ali γῆ), npr. *Pol.* 1326b26 in 1327a3–5;
4. πολῖται »državljeni«: πολῖται je konkretnejši izraz, a nikoli rabljen v nasprotju s polis.
5. ἐκκλησία: izraz je specifičen, »skupščina«;
6. a) κοινωμία (πολιτική): je »skupnost«, pomeni pa lahko tako polis kot njeno vlado;
6. b) κοινωμία: čeprav je polis določen tip družbe, ni opozicije med polis in družbo, med polis in κοινωμία;
6. c) πατρίς »domovina«: Helada je lahko »skupna domovina«, ki obsega več polisov.
7. ἔθνος »narod, ljudstvo«: polis kot nasprotje »ethnosa« je skupnost. Polis je lahko mala mestna država; ἔθνος je dežela, ki razcepljena na πόλεις (npr. Aitolia), ali tudi zveza πόλεις, npr. Bojotija, ali velika kraljevina kakor Makedonija. Beseda ἔθνος se lahko uporablja za vsako politično skupnost.

Takšen je rezultat Hansenove kontrastivne leksikalne analize. Pri tem je značilno, da se polis rabi v pomenu a) ἀκρόπολις, samo v 1 %, v pomenu b) χώρα, pa v 2 % primerov. Značilen primer je Aristotel: πόλις μὲν οὖν οἰκιῶν πλῆθος ἐστὶ καὶ χώρας καὶ κτημάτων αὐταρκὲς πρὸς τὸ εὖ ζῆν. (Država je skupnost hiš in ozemlja in lastnine, ki je sebi zadostna za dobro življenje.)¹⁸

Polis je predvsem: a) »naselbina, ki ima neko jedro« ali b) »(politična) skupnost«. Nekateri skupnosti se imenujejo tudi κοινά »skupnost, občina, zveza, država«.

¹⁸ Ar., *Oec.* 1343a10–11.

Prevod polis s *city-state*, tj. mestna država, je zavajajoč. Polis kot osredotočena naselbina je res *city* v Webrovem smislu. Toda polis je tudi politična skupnost.

Hansen je podal tudi historiat prevoda polis kot mestne države, *city-state* (*Stadtstaat, stato città, cité, città*). *Stadtstaat* je v nemščini prvič izpričan 1842 kot prevod za danski termin *Bystat*, danski izraz pa nastopa kot ekvivalent za *civitas* pri danskem zgodovinarju Madvigu v njegovi zgodovini rimske republike. V prvi polovici 19. st. so v Nemčiji *res publica* in *polis* opisovali s *Stadtgemeinde* »mestna skupnost«. Hansen domneva, da je Madviga pri spremembi od *Stadtgemeinde* v *Stadtstaat* navdihovala Heglova politična filozofija¹⁹.

Hansen je tako razvil polis v štirih glavnih pomeni: a) »branik«, »trdnjava«, b) »naselbina, ki ima jedro« (*nucleated settlement*), c) »dežela«, »ozemlje«, d) »državljanska skupnost«.²⁰

III. Pojem polis

Pojem države torej obsega tri temeljne elemente: a) ozemlje ali teritorij, b) narod, ljudstvo, prebivalstvo, c) vlado oz. organe političnega upravljanja. To je vidno tudi iz zelo priljubljene in posrečene primerjava polisa in ladje: ladja, posadka in krmar; polis – teritorij, prebivalstvo, vlada. Taka primerjava nastopa tako pri Sofoklu v *Kralju Ojdipu* (51–57) in v Platonovi *Državi*. Poleg tega pa v antiki polis označuje še dvoje, in sicer a) državo kot nadosebno in trajno moč ter b) suverenost države, zvezo držav ali članice zvez. Te temeljne elemente bom v nadaljevanju na kratko – in tudi zelo fragmentarno – predstavil.

1. Ozemlje, teritorij in prostor

Grški pojem države je najbolj jasno izražen pri Aristotelu: polis je κοινωμία πολιτῶν πολιτείας »skupnost državljanov glede na ustavo« (*Pol.* 1276b1). V tej definiciji sta omenjena prebivalstvo in vlada, ne pa teritorij, čeprav Aristotel pozna prostor kot pomemben parameter opredelitve države.²¹ Ko se Aristotel v *Politiki* (3.3.1276a17–27) vprašuje o identiteti države, jo najde v tem, da isti ljudje naseljujejo isti prostor. Aristotel uporablja tri imena za prostor: χώρα »prostor, dežela« (2.3.1265a21), τόπος »prostor, kraj« (1276a2osl.) in θέσις »položaj« (7.11.1330a37).

Prostor spada tudi med zunanje pogoje države, te pogoje določa φύσις. Teza E. Hampla o polisu brez ozemlja (*ohne Territorium*),²² kakor je razumljiva iz paradoksnega dogodka, je dejansko nesmisel. To pa ne samo zaradi antropoloških predpostavk bivanja, temveč tudi s kulturnega vidika. Kajti k

¹⁹ Hansen, *Polis and City-State*, 15.

²⁰ Prav tam, 16.

²¹ Prav tam, 53.

²² Hampl, »Poleis ohne Territorium«. Citirano po: Levêque, *Clisthène l'Athénien*, 13.

polisu spada arhitektura, kakor je vidno v urbanistični preureditvi Aten: βουλευτήριον, ἀγορά, Πνύξ, ki jo opisuje Levêque v poglavju »Državljanski prostor in čas Klisena«. ²³ Sakellariou v odseku o zgradbi polisa (3.) v posebnem poglavju (7.) opisuje arhitekturo polisa, tj. »stavbe in druge vrste ustanov za ustavne organe in javne službe«. Tako so urbanizem, arhitektura in likovne umetnosti kulturni izraz atenske demokracije. ²⁴ Antična polis torej ni le politična enota, je tudi geografsko-politična enota. Ta prostorski pomen se večkrat nanaša na celotno regijo, otok ali deželo. Evidenco za tak pomen je zbral Sakellariou, ²⁵ nato pa je analizo ponovil Hansen. ²⁶ Tedaj polis pomeni isto kakor dežela, *country*. Polis tako označuje širšo geografsko enoto in širšo politično enoto v pomenu »narodi«, ἔθνη, ali države, πόλεις. Tako se polis lahko imenuje perzijska država in otok Evboja. Zelo zgovoren primer za geografski pomen besede polis je Makedonija. Tako je delfsko preročišče svetovalo makedonskemu kralju Perdiki, ki je hotel povečati svoje kraljestva, naj ustanovi mestno središče polisa ἄστυ κτίξει πόλιος. ²⁷

Teopomp ²⁸ je razlikoval dve veliki državi (πόλεις), »Bojevita« (Μάχιμος) in »Pobožna« (Εὐσεβής). Bojevita država je vladala mnogim narodom (ἔθνη), imela pa je 2.000.000 prebivalcev, podobno kakor Platonova Atlantida. ²⁹

2. Ljudje

Da državo tvorijo ljudje, se glasi Tukididov stavek ἄνδρες γὰρ πόλις, (Th. 7.77.7), ki ga je najti tudi pri Alkaju. Ena od Aristotelovih opredelitev polisa se prav tako nanaša le na ljudi: polis je πολιτῶν τις πληθος (nekaakšna množica državljanov). ³⁰

Aristotel ima dve razlagi pojma polis, genetično in sinhrono. Z genetičnega, z ekonomskega vidika, ki je razvit v prvi knjigi *Politike*, je osnovna sestavina države hiša oziroma družina (οικία), ³¹ s sinhronega, strukturnega vidika, ki je razvit v 3. knjigi *Politike*, pa je atom države državljan (πολίτης), ki v prvi knjigi sploh ni omenjen. Ženske, otroci in sužnji so v prvi knjigi člani polis, ki v tretji knjigi pa niso upoštevani. Polis torej pri Aristotelu pomeni dvoje:

1. vsi državljani: a) tisti, ki so v vladi, b) vsi državljani z državljansko pravico, c) državljani in nedržavljani, na primer v izrazu: οἱ ἐν τῇ πόλει »tisti, ki (sc. so, živijo) v mestu«. Izraz ἄπολις se uporablja za osebo brez državljanskih pravic in za mesto, ki je porušeno ali brez vlade. O

²³ Levêque, Clisthène l'Athénien, 13–22.

²⁴ Sakellariou, *Η Αθηναϊκή δημοκρατία*, 213 in sl., 529 in sl., ter Hristopoulou in Horemi-Spetsieri, *Αρχαία Αγορά της Αθήνας*.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Hansen, *Polis and City-State*.

²⁷ Diod. 7.16.

²⁸ FGrHist 25.

²⁹ *Crit.* 119ab.

³⁰ Ar., *Pol.* 1274b41.

³¹ Ar., *Pol.* 1.1253b2-3

pomenu besede polis kot skupnosti državljanov govori tudi raba, kjer so odloki sprejeti s strani polis, pa tudi poimenovanje oseb po mestih (t.i. *city-ethnic*): Κορίνθιος, Μεγαρεύς, Ψηγινός;

2. vsi prebivalci, na primer prebivalci Mitilene, ko so ji Atenci leta 428 zagrozili z zaslužnitvijo (ἀνδραποδισμός).

Grki so imeli dve besedi za državljana: πολίτης in ἀστός. Slednji (ἀστός) je državljan po rojstvu. Državljana označuje tudi izraz ὁ πολιτευόμενος, ta je politično dejaven državljan. Grški jezik pozna poleg tega tudi ženski obliki besede »državljan«, ki sta ἀσθή (meščanka)³² in πολιτίς (državljanica).³³ Na podlagi besedišča bi se torej dalo sklepati, da v antični državi ženske niso imele enakih političnih pravic kot moški, vendar so bile državljanke.

3. Vlada

Vlada pomeni izvršno oblast in celotno hierarhijo sprejemanja in uveljavljanja zakonov. Podobno je z grškim pojmom πολιτεία, ki pomeni ustavo, pa tudi uradnike (ἄρχαι): πολιτεία je πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων (ureditev države glede drugih oblasti in zlasti oblasti, ki je za vse vrhovna).³⁴

V antičnih grških demokratičnih državah sta vlada in državljeni skoraj sovpadali, danes pa imamo ločnico vlada in ljudstvo. V demokraciji je dominantna ideologija ta, da je polis δῆμος; prim. »polis je odločila« (ἔδοξε τῇ πόλει), »ljudstvo je odločilo« (ἔδοξε τῷ δήμῳ); Demosten pravi: »Vi ste polis«.

Toda te tri sestavine polisa morajo imeti neko enotnost. In minimalna definicija polis mora obsegati eno bistveno značilnost, ne tri. Bistvo polis je, da ima središče. To središče je politično-pravno in religiozno. To je na odločilen način opazil L. Gernet:

»To pomeni, da se »politično« življenje osredinja v mestnem okrožju, *in sicer enim samem*. Obstaja minimalna opredelitev za državo, ki velja tudi za najšibkejšo državo: to je kraj, kjer so razvrščene – in izključno – zgradbe ali prostori, ki so značilni za delovanje Države. Te stavbe so na splošno poleg agora – beseda je stara in drugače trajna oznaka skupščine: tam se nahajajo sedeži uradov, dvorana Sveta, Pritanej s skupnim ognjiščem, ki je vsekakor, v nedeljivo političnem in religioznem smislu, srce polisa.«³⁵

Grška država je zadeva človekove družbenosti, zakona, poroke, ljubezni, je zadeva ekonomije, prava in obstoja. Polis je vrednostna zadeva, je stvar kulture. V polisu se uresničuje dobro in lepo. To je zaobseženo v naslednji Aristotelovi opredelitvi države:

³² Ar., *Ath. Pol.* 26.4.

³³ Hansen, *Polis and City-State*, 63.

³⁴ Ar., *Pol.* 1278b8-10.

³⁵ Gernet, *Droit et institutions*, 268–69. Prevod V. K.

φανερὸν τοίνυν ὅτι ἡ πόλις οὐκ ἔστι κοινωνία τόπου, καὶ τοῦ μὴ ἀδικεῖν σφᾶς αὐτοὺς καὶ τῆς μεταδόσεως χάριν: ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν, εἴπερ ἔσται πόλις, οὐ μὴν οὐδ' ὑπαρχόντων τούτων ἀπάντων ἤδη πόλις, ἀλλ' ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι, ζῶνς τελείας χάριν καὶ αὐταρκοῦς. οὐκ ἔσται μέντοι τοῦτο μὴ τὸν αὐτὸν καὶ ἕνα κατοικούντων τόπον καὶ χρωμένων ἐπιγαμίαις: διὸ κηδεῖαί τ' ἐγένοντο κατὰ τὰς πόλεις καὶ φατρίαι καὶ θυσῖαι καὶ διαγωγαὶ τοῦ συζῆν. τὸ δὲ τοιοῦτον φιλίας ἔργον: ἡ γὰρ τοῦ συζῆν προαίρεσις φιλία. τέλος μὲν οὖν πόλεως τὸ εὖ ζῆν, ταῦτα δὲ τοῦ τέλους χάριν. πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία ζῶνς τελείας καὶ αὐταρκοῦς. τοῦτο δ' ἔστιν, ὡς φαμέν, τὸ ζῆν εὐδαιμόνως καὶ καλῶς. τῶν καλῶν ἄρα πράξεων χάριν θετέον εἶναι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν ἀλλ' οὐ τοῦ συζῆν. διόπερ ὅσοι συμβάλλονται πλείστον εἰς τὴν τοιαύτην κοινωνίαν, τούτοις τῆς πόλεως μέτεστι πλείον ἢ τοῖς κατὰ μὲν ἔλευθερίαν καὶ γένος ἴσοις ἢ μείζοσι κατὰ δὲ τὴν πολιτικὴν ἀρετὴν ἀνίσοις, ἢ τοῖς κατὰ πλοῦτον ὑπερέχουσι κατ' ἀρετὴν δ' ὑπερχομένοις. (Aristotel, *Politika* 3.9.1280b29–1281a9)

Očitno je torej, da je država skupnost mesta in da ni tu zaradi samo zaradi tega, da ne bi delali krivice drug drugemu in zaradi trgovske menjave: toda te morajo obstajati, če naj bo država; vendar države že še ni tu, če vse te stvari obstajajo, temveč je država skupnost hiš in rodov zaradi dobrega in samozadostnega življenja. Toda tega ne bo, če ne bodo stanovali na enem in istem kraju in sklepali porok: zato po mestih nastopajo poroke in bratstva in daritve in oblike sožitja. To je delo prijateljstva, kajti prijateljstvo je svobodna odločitev za sožitje: ker je cilj države dobro življenje, so te stvari tu zaradi tega smotra. Država je skupnost rodov in vasi zaradi popolnega in samostojnega življenja, to pa je, kakor trdimo, živeti srečno in dobo: politično skupnost je treba postaviti zaradi dobrih dejanj, ne pa zaradi skupnega življenja; zato pa naj imajo tisti, ki največ prispevajo za takšno skupnost, večji delež v državi kakor tisti, ki so jim enaki ali večji po svobodi in rodu, po politični vrlini pa jim niso enaki, ali pa tisti, ki jih presegajo po bogastvu, a jih oni presegajo po vrlini.

4. Religiozno-mitološka utemeljitev polis

V govorici o polis ta beseda pogosto nastopa kot nadosebna, trajna moč. Polis sprejme zakon, izvoli uradnika, sklene mir ipd. Nasprotno pa npr. beseda ἔθνος ne nastopa kot akter. Polis časti bogove. Ἄρχοντες in ἀρχόμενοι sta dve sestavini države. Nekaj je storjeno »zaradi polis« (ὑπὲρ τῆς πόλεως). Ustava je βίος ali ψυχή države (Aristotel, Izokrat). Včasih je polis že pravna oseba, npr. pri Aristotelu, ko se vprašuje, ali po revoluciji veljajo prejšnji sklepi.³⁶ Veljajo, po Aristotelu. Polis je πατρίς, za katero je vredno tudi umreti.

³⁶ Ar., *Pol.* 1276a8–16.

Polis je temeljila na pojmu pravice, postave, poleg tega pa ima mesto tudi mitološko utemeljitev. Vsako arhaisko ali klasično mesto je imelo za svojega zaščitnika oz. zaščitnico določenega olimpijskega boga ali boginjo. Pogosti zaščitniki mest so Zevs, Atena in Apolon, ki so tedaj imeli tudi ustrezne epite: Πολιεύς, Πολιάς, Πολιούχος. V taki funkciji nastopa vsak izmed dvanajstih olimpijcev, razen seveda Hada. Poleg tega so v dobi polisa častijo tudi Hestijo, ki je sprva boginja hišnega ognja. Njeno mesto je bilo v središču hiše. Njen krožni oltar je bil kakor popek, ki hišo drži vkoreninjeno v zemlji. Zato so pesniki in filozofi Hestijo enačili z zemljo kot negibnim središčem kozmosa. Hestijino ognjišče je bilo simbol trajnosti, trdnosti in nespremenljivosti. V dobi polis je vsako mesto imelo skupno ognjišče v pritaneju, katerega stavba je bila rotunda ali *Tholos* (Θόλος).³⁷ *Tholos* se je včasih imenovala Skiada ali »Senčnica« (ή Σκιάς).³⁸ Politično, religiozno in eksistenčno povezavo med Πρωταεῖον in kultom Hestije je izpostavil ravno Vernant. Javni kult Hestije in večni ogenj simbolizirata trajnost polis.

Religiozna dimenzija polis je vidna v arhitekturi svetišč, ki so sestavni del delovanja antičnega mesta. To je zlasti poznano iz Aten. To razsežnost atenske države ilustrirajo tri arheološka dejstva:

1. arhitektura Akropole,
2. arhitektura agore,
3. kult boginje *Nemesis* v Ramnuntu.

V četrtem stoletju pride po padcu trideseterice tiranov do čaščenje boginje *Demokratia*, ki so jo včasih enačili z boginjo Ateno.³⁹

5. Antična država in pojem suverenosti

Jean Bodin, ki je v svojem delu *Les six livres de la république* (1577) zasnoval moderen pojem politične suverenosti, je pripomnil, da so Aristotel, Polibij in Dionizij iz Halikarnasa sicer obravnavali nekatere značilnosti suverenosti, da pa niso razumeli principov suverenosti. Grška politična filozofija je suverenost izrazila z besedo κύριος »gospodar, ki ima oblast, suveren«, od tod »odločilen, veljaven«; kot »gospodar«, »vladar«, kasneje »gospod«, v krščanskih besedilih uporabljen za Kristusa. Pogosto je mnenje, da Grki abstraktnega pojma suverenosti niso izrazili v samostalniku. Toda že klasična grščina pozna besedo τὸ κύριον »tisto odločujoče«, medtem ko kasnejši viri poznajo besede κυρία »gospodarica, gospa« ter »moč, oblast« ter κυριότης »gospodstvo, avtoriteta« (bizantinsko). Blizu pojma suverenosti je politični termin za cesarstvo, αὐτοκρατορία. Beseda je ohranjena v novi grščini, njen dobeseđen prevod v slovenščino kot »samodržstvo, samovladje« pa je dobil pejorativen pomen.

Ključna beseda Aristotelove klasifikacije ustav je, kdo je κύριος »gospod, gospodar«. Ta je: a) »pristojen« oz. »kompetenten« in b) »najvišji«, »vrhovni«,

³⁷ Vernant, *Mythe et pensée*, 150.

³⁸ Sakellariou, *Η Αθηναϊκή δημοκρατία*, 228–29.

³⁹ Prav tam, 540.

angl. *supreme* – ta pomen je blizu suverenosti. Beseda suverenost namreč izhaja od superlativa *supremus*. Aristotel se v *Politiki* vprašuje, ali je v državi suveren, κύριος, »monarh«, bogati, ali revni?⁴⁰ Toda za Aristotela mora biti pravična vladavina naravnana v »skupno korist« (πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον), ne pa »v zasebno korist ali enega ali nekaterih ali množice« (πρὸς τὸ ἴδιον ἢ τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν ὀλίγων ἢ πλῆθους).⁴¹ Pri Aristotelu je pojem suverenosti izražen v treh formulacijah: »odločujoč v državi« (κύριος τῆς πόλεως),⁴² »odločujoč v vladanju« (κύριος τῆς πολιτείας)⁴³ in »odločujoč za vse« (κύριος πάντων).⁴⁴

Razlika med Aristotelovo rabo besede κύριος in našim pojmom suverenosti je naslednja: antična politična misel je usmerjena na osebo, ki ji vladanje pripada in ne na princip vladanja. Vprašanje pri Aristotelu se glasi: »Kdo odloča o vsem?« (τίς κύριος πάντων;) Toda v opisu demokracije Aristotel ugotavlja, da ima demos vrhovno moč, da je nad zakoni ipd.⁴⁵

Antika ima idejo, da so zakoni κύριος, kar je sinonimno s znanim izrekom, da je »zakon kralj« (νόμος βασιλεύς). Kjer so oblastniki kot izvrševalci oblasti (οἱ κύριοι) nad zakoni, je to za Aristotela sprevržena država. Kolikor pa oligarhije in demokracije stalno postavljajo zakone, so same nad zakoni in v tem smislu blizu suverenosti v Bodinovem smislu.⁴⁶

Παμβασιλεία je po Aristotelu najboljša država, toda to ni več polis. Podobno je z Ajshilovim absolutnim vladarjem:

σύ τοι πόλις, σὺ δὲ τὸ δῆμιον
πρῦτανις ἄκριτος ὦν (Ajshil, *Pribežnice* 370–71)

Ti si država, ti si ljudstvo,
saj si vladar, ki ga ne presoajo.

Kolikor je suverenost danes vezana z vladavino prava in ustavnostjo, toliko Aristotelov pojem κύριος ni daleč od suverenosti.

Grška antika pa pozna tudi suverenost v pomenu neodvisnosti ali avtonomije, ki se nanaša na mednarodne odnose.⁴⁷ Antični grški ekvivalent za to je pridevnik αὐτόνομος in njegove izpeljanke, samostalniki αὐτονομία in glagol αὐτονομεῖσθαι. Tako izraz αὐτόνομος πόλις lahko pomeni troje: a) neodvisno mestno državo, b) avtonomno mestno državo in c) avtonomno in neodvisno

⁴⁰ Ar., *Pol.* 1279b16 in sl.

⁴¹ Ar., *Pol.* 1279a28 in sl.

⁴² Ar., *Pol.* 1264b34.

⁴³ Ar., *Pol.* 1279b18.

⁴⁴ Prim. Hansen, *Polis and City-State*, 176, op. 340, kjer avtor navaja seznam mest iz Aristotlove *Politike*.

⁴⁵ Ar., *Pol.* 1298b15.

⁴⁶ Hansen, *Polis and City-State*, 75.

⁴⁷ Prav tam, 77 in sl.

politično enoto. Beseda αὐτόνομος pomeni tistega, ki »živi po svojih lastnih zakonih« v smislu neodvisnosti. Toda za Aristotela je bistvo polisa αὐταρκεία in ne αὐτονομία. Nasprotje αὐτονομία je biti poslušen, odvisen oz. pokoren (ὑπήκοος). Pojem αὐτόνομος πόλις postane aktualen v času novih zvez med mestnimi državicami v času κοινή ειρήνη (skupnega miru) v 4. stoletju. V helenizmu se avtonomija veže na polis, a tedaj avtonomija ne pomeni več neodvisnosti temveč nekakšna samouprava. V helenistični dobi so pojmi polis, svoboda, avtonomija in demokracija povezani.

6. Pojma države in družbe v primerjavi s pojmom polis

Fustel de Coulanges je v svoji pionirski monografiji *La cité antique* zapisal, da je bila antična država vsemogočna in da je prežemala vse vidike človeškega življenja: družino, vzgojo, ekonomijo, politiko in religijo. Ta njegova podoba, opisana v poglavju »O vsemogočnosti države«, pa velja zlasti za Šparto, kjer je res obstajalo zlitje države in družbe.⁴⁸ Po Aristotelu politiko preučujemo ne zaradi σοφίεσθαι, temveč zato, ker obstoječe države niso dobre.⁴⁹ Za razliko od Sparte pa so Atenci prakticirali ločitev med javno in zasebno, »privatno« sfero življenja: kar je ἴδιον, je postavljeno v nasprotje z δημόσιον ali κοινόν, posameznik kot zasebnik (ιδιώτης) je postavljen v nasprotje z dejavnim državljanom (ὁ πολίτευόμενος). Pravni postopki so v Atenah razdeljeni na javne procese (δημόσια δίκαι) in zasebne pravde (ἴδια δίκαι).

Po Hansenu pa razlika med zasebnim in javnim še ni razlika med posameznikom in državo. Privatna sfera obsega tudi družbo (κοινωνία). Pri Aristotelu imamo razliko med πόλις in κοινωνία, med tistimi, ki se udeležujejo politike (οἱ τῆς πόλεως μετέχοντες)⁵⁰ in tistimi, ki prebivajo v državi (οἱ ἐν τῇ πόλει οἰκοῦντες).⁵¹ Grška polis ni uravnavala vseh področij življenja, saj sta vzgoja, poljedelstvo in ekonomija ostajala precej izven politike. Pomemben demokratični ideal je bila prijaznost (πραότης), kar je opazil Aristotel,⁵² Tukidid pa navaja Nikijeve besede o tem, da so Atene najbolj svobodna država, ker imajo v njej vsi svobodo, da življenje uravnavajo po svoji volji: τῆς ἐν αὐτῇ ἀνεπιτάκτου πᾶσιν ἐς τὴν δίαίταν ἐξουσίας (saj imajo v njej vsi neomejeno pravico do svojega načina življenja).⁵³ Tako antično demokratično državo določajo trije pojmi, ki so tesno povezani med seboj: δημοκρατία, ἐλευθερία in ἰσονομία.⁵⁴

Pogosto je mnenje, da antični Grki niso imeli pojma človekovih pravic. To je sicer res, toda v Grčiji je bila zelo pomembna ideja udeležbe v politiki: μέθεξις, μετουσία, κοινωνία; μετέχειν, κοινωνεῖν. Marsikaj v Atenah spominja na človeške pravice v današnjem pomenu, na primer to, da se nikogar ne sme obsoditi

⁴⁸ Coulanges, *La cité antique*, 265.

⁴⁹ Ar., *Pol.* 1260b34.

⁵⁰ Ar., *Pol.* 1260b34.

⁵¹ Hansen, *Polis and City-State*.

⁵² Ar., *Ath. Pol.* 22.49.

⁵³ Th., 7.69.2

⁵⁴ O tem Hansen, *The Tradition of Ancient Greek Democracy*, 24.

na smrt brez procesa: μηδένα ἄκριτον ἀποκτείνει.⁵⁵ Nadalje je v Atenah odlok prepovedoval mučenje atenskih državljanov. Demokracija je ščitila tudi domače prebivališče in imetje, saj je arhont prisegel, da bo varoval lastnino vsakogar. Taka določila so ohranjala trajnost demokracije. Atene so bile zato skoraj edina demokratična polis, ki je bila stabilna: πόλις δημοκρατούμενη βεβαίως.⁵⁶

V antični Grčiji je skoraj enako demokracij kakor oligarhij. Tako je bila leta 530 vzpostavljena demokracija v Kireni, 494 imamo demokracije v Mali Aziji, 490 demokracijo na Kosu. Določilo demokracije je bilo to, da »nekdo živi, kakor hoče« (ζῆν ὡς βούλεται τις).⁵⁷ Tako Herodotov Otanes kakor tudi Aristotel šteje svobodo (ἐλευθερία) za temelj demokracije.⁵⁸ Pri tem pa Aristotel vzpostavlja razliko med dvema vrstama svobode: ena je vladati in biti vladan, druga pa živeti in delati, kar hočeš.

BIBLIOGRAFIJA

Izdaje besedil in prevodi

- Aristotel. »Politika, 3. knjiga (1274b–1277b).« Prevod Jan Bednarik. *Phainomena* 12, št. 45–46 (2003): 19–24.
- Aristotele. *La costituzione degli Ateniesi*. Uvod, prevod in opombe Mario Bruselli. *Classici greci e latini*. Milano: Rizzoli, 1999.
- Aristoteles. *Politik*. Izdala Ursula Wolf na podlagi izdaje Nelly Tsouyopoulos in Ernesta Grassija. Wolfgang Kullmann predelal prevod Franza Susemihla in napisal uvod, bibliografijo in dodatne opombe. *Rowohlts Enzyklopädie* 545. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1994.
- Aristotle. *Politics*. Loeb Classical Library. Prevod in uvod Harris Rackham. 7. izd. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1990.
- Aristotle. *The Nicomachean Ethics*. Loeb Classical Library. Prevod in uvod Harris Rackham. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1994.
- Platon. »Opredelitve.« V: *Platon. Zbrana dela II*. Prevod Gorazd Kocijančič. Ljubljana: Mohorjeva založba, 2004, str. 708–11.
- —. *Dialogues Apocryphes. Définitions*. Oeuvres complètes 13.3. Prevod Joseph Souilhé. Paris: Les Belles Lettres, 1962.
- Tukidides. *Peloponeška vojna*. Prevod Janez Fašalek. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.

Druga literatura

- Bleicken, Jochen. *Die athenische Demokratie*. 4. izd. Paderborn: F. Schöningh, 1995.
- Chantraine, Pierre. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*. Paris: Klincksieck, 1968–1984.

⁵⁵ Lys. 19.7.

⁵⁶ Demosten 10.4; prim. Hansen, *Polis and City-State*, 189.

⁵⁷ Tako npr. Th., 2.37.2.

⁵⁸ Ar., *Pol.* 1317a40.

- Christopoulou, Vasiliki, in Alkistis Horemi–Spetsieri. *Αρχαία Αγορά της Αθήνας – Άρειος Πάγος. Σύντομο ιστορικό και περιήγηση*. Αρχαιολογικοί περίπατοι γύρω από την Ακρόπολη. Ατene: Υπουργείο Πολιτισμού, 2004.
- Coulanges, Fustel de. *La cité antique*. Paris: Hachette, 1963.
- Gernet, Louis. *Droit et institutions en Grèce antique*. Paris: Flammarion, 1982.
- Hampl, Franz. »Poleis ohne Territorium.« *Klio* 32 (1939): 1–60.
- Hansen, Herman Mogens. *Polis and City-State: An ancient concept and its modern Equivalent*. Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 1998.
- —. *The Tradition of Ancient Greek Democracy and its Importance for Modern Democracy*. Historisk-filozofiske Meddelelser 93. Copenhagen: The Royal Danish Academy, 2005.
- Kastoriadis, Kornilios. *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*. Ατene: Ύψιλον/βιβλία, 1999.
- Kretschmer, Paul. »Nordische Lehnwörter im Altgriechischen.« *Glotta* 22 (1934): 100–22.
- Levêque, Pierre. *Clisthène l'Athénien*. Annales Littéraire de l'université de Besançon. Paris: Macula, 1983.
- Osnutek Pogodbe o Ustavi za Evropo, ki ga je soglasno sprejela Evropska konvencija 13. junija in 10. julija 2003 in je bil predložen predsedniku Evropskega sveta v Rimu 18. julija 2003*. Luksemburg: Urad za uradne publikacije Evropskih skupnosti, 2003.
- Papathanassopoulos, G. *The Acropolis. A new Guide of the Monuments and Museum*. Ατene: »Krene« Editions, 1991.
- Petrakos, Vasileios. *Rhamnous*. Ατene: Arhaeological Receipts Fund, 1991.
- Sakellariou, Michail V. *Η Αθηναϊκή δημοκρατία*. Iraklio: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2000.
- Thorley, John. *Atenska demokracija*. Prevod Seta Knop. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998.
- Vernant, Jean Pierre. *Mythe et pensée chez les Grecs, Études de psychologie historique I*. Paris: François Maspero, 1974.

THE GREEK CONCEPT OF THE STATE

Summary

The starting-point of my paper is the general recognition of the importance of Ancient Greek democracy and Greek political philosophy for modern democracy and for the assessment of political activity today. Here I draw on the studies by Castoriadis and Hansen. With regard to the ancient definitions of the state, Aristotle's distinctive feature is that he takes into account the topographical and political-administrative aspects, while Plato's definitions are – predictably – characterised by the notion that a politician is one who administers state affairs on the basis of his knowledge. The discussion of the entry *polis* in the *Etymologicum Magnum* is accompanied by a brief survey of the more recent etymological explanations from the perspective of semantics. Language issues are further addressed in the section on synonyms for the polis, such as ἀκρόπολις, ἄστυ, χώρα, ἄνθρωποι, δήμος, κοινωνία, πατρίς, ἔθνος. Describing the basic characteristics of the concept of the state, the paper begins with the territory or space, which is often merely

touched upon in political theory as the latter prefers to concentrate on the functioning of the political system. According to Aristotle, the territory or space is, like the climate, an external condition of the state, but at the same time a basic one, determined by Nature, φύσις, herself. The discussion of the populace from a political perspective dwells on the Greek vocabulary referring to citizens, male and female. Among the characteristics of the Greek concept of the state, particular emphasis is placed on the religious and mythological foundation of its politics, which is evident in the worship of gods/goddesses as the tutelary deities of cities (such as Zeus, Athena, Hera, Apollo, etc., with their temples), in the cult of the hearth goddess Hestia, and in the Tholos as the Prytaneum building. A further essential quality of the ancient Greek state is its sovereignty, the significance of which has been examined particularly by Danish political scientist H. M. Hansen. Again, the study briefly considers the Greek lexicon for sovereignty, which is referred to by such terms as τὸ κῦρος, αὐταρκεία, αὐτοκρατορία.

Gregor Pobežin

Πῶς ἔγκαρπος τῆς ἱστορίας χρήσις: Polibijeva kritika virov oz. kako (ne) pisati zgodovino

Eno glavnih težav pri preučevanju (ali zgolj branju) antičnih zgodovinopisnih del predstavlja mikavna past, v katero se dozdevno hoté ujame prenekateri sodobni preučevalec oz. bralec; skoraj ironično je, da gre za, če smemo nekoliko parafrazirati Tukididov izraz, ἀεὶ παρών τι – podobno kot antični zgodovinopisci se tudi njihovi kritiki in preučevalci vedno znova vračajo k tistemu, kar bomo ohlapno imenovali *topos de veritate*. Podobno kot je (antični) zgodovinopisec svoje delo (vsaj nominalno) zapisal cilju najčistejše resnice in v njegovo funkcijo postavil kritiko predhodnikov, se zdi, da je tudi prenekateri preučevalec antičnega zgodovinopisja zapisan neusahljivemu dvomu v resničnost izjav o njegovem prizadevanju za zgodovinsko resnico; sodobni *topos de veritate*, tako se zdi, je postala premisa, da se zavezanost antičnega zgodovinopisca resnici kaže prej v njeni prikrojeni obliki kot pa ubesedeni dejanskosti, v najboljšem primeru pa so kriteriji v antičnem zgodovinopisju o tem, kaj je resnica in kako z njo ravnati, še najbolj podobni tistim v forenzičnem govorništvu.¹

Pomembno izhodišče pri preučevanju *vsake literature* (upam si trditi, da tudi sodobnega zgodovinopisja) mora zagotovo biti (tudi) vprašanje njene vsečnosti – vsak bralec bo raje v roke vzel dobro in mično napisano knjigo, naj gre za še tako strokovno delo, saj najbrž nihče ne more iz kože zahtevnega bralca, ko se je enkrat v njej udobno namestil: slab besedni red, reven besedni zaklad, pomanjkljiva slovnica in kar je še takega ne morejo bistveno izobličiti sporočilnosti strokovnega besedila, vendar na končno sodbo bralca gotovo pomembno vplivajo in najbrž ni nemogoča misel, da je kak sodobni zgodovinar (npr. specialist za francosko revolucijo) mnenja, da »Michelet dobro piše«.

Še toliko bolj samoumevno mora biti potemtakem, da so bila najbolj popularna zgodovinopisna dela tudi v antiki prav tista, ki so bila napisana v

¹ Bosworth, »Plus ça change«, 167.

skladu s pravili retorike; njihovi avtorji so pisali tako, da so skušali zadostiti zahtevnemu okusu svojega občinstva tudi v stilističnem smislu: besedila imajo svoje občinstvo, tudi zgodovinopisna, zato za pisca ni bilo pomembno zgolj vprašanje, *kaj* misli njegovo občinstvo, temveč tudi *kako* sprejema neko sporočeno vsebino.² To pa seveda nikakor ne more samodejno pomeniti, da so zgodovinopisci čutili, da smejo v imenu dramatične verjetnosti potvarjati zgodovinsko gradivo; zgodovinopisno besedilo je moralo bralcu na neki način seveda tudi ugajati, vendar je niti v antiki ne bi bilo mogoče upravičiti, če ne bi bila tudi *uporabna*.³ Številne grenke opazke zgodovinarjev o pomanjkljivih virih in samoomejevanje pri postavljanju obravnavanega časovnega okvira, ravno nasprotno, izkazujejo odgovoren odnos do virov, ki je zahteval tudi fizični napor ki so mu angažirani posamezniki posvetili svoja najboljša leta.⁴

Dilema je tako rekoč podedovana; če se sodobni zgodovinar antike pri svojih ocenah preteklosti še lahko zanaša na kontrastivni prispevek različnih znanstvenih disciplin, pa je njegov pogled na delo in kakovost zapuščine antičnih zgodovinopiscev, njihovih metod in slogovnih posebnosti, zastrt z debelo meglo že ustvarjenih ocen o koristih in pasteh preučevanja antične zgodovine, v kateri je za vedno prisotne potrebe moč najti najsvetlejše *exempla*.⁵ Pri ocenah o tem, kako uspešni so bili antični avtorji pri svojem delu, se lahko sodobni φιλομαθεῖς najpogosteje zanašajo zgolj na tisto, kar morejo prebrati prav v antičnih besedilih, katerih domnevna (ne)zanesljivost je prav tolikšna kot zanesljivost za nas delno ali v celoti izgubljenih zgodovinopisnih del, o katerih beremo, da so prišla v roke kasnejših avtorjev, ki so jih bolj ali manj s pridom uporabljali.⁶ Delno je tem ocenam gotovo mogoče zaupati, povsem pa ne, saj so *reliquiae* tistega, kar je bilo napisano, pa kasneje izgubljeno, bolj kot kaj drugega zgoščen indeks aluzij, parafraz in izvlečkov tistega, kar je kasnejšemu avtorju ustrezalo za njegove trenutne potrebe.⁷ Ena od osnovnih pomanjkljivosti, tako jih smemo imenovati zgolj z današnjega stališča, (zgodovinskega) avtorskega kriticizma v antiki je v tem, da gre pogosto za ocene, ki v smislu metodologije povedo le zelo malo, o avtorju, ki ga poljubni pisec bolj ali manj neusmiljeno ocenjuje, pa še manj. Povedano drugače, prav dobro vemo, da je Tukidid do starejših avtorjev zavzel izrazito polemično držo, toda kaj *natančno* je mislil z izrazom λογογράφοι?

Enega najbolj poglobljenih metodoloških uvidov v naravo zgodovinopisja najdemo seveda pri Aristotelu, vendar gre za malodane uničujočo oceno: zgodovinopisje se ukvarja s tistim, kar se *je* zgodilo, pesništvo pa je potemtakem bližje pravi modrosti in torej bolj koristno, saj opozarja na tisto, kar *bi se lahko* zgodilo in se ne ukvarja s posameznostmi, temveč je osredotočeno na

² Pelling, *Literary Text and the Greek Historian*, 247.

³ Momigliano, »Greek Historiography«, 8.

⁴ Fornara, *History in Ancient Greece and Rome*, 48 in sl.

⁵ Mullett, »Ancient Historians«, 551.

⁶ Brunt, »On Historical Fragments«, 477.

⁷ Prav tam.

splošno pripovedno panoramo (1451b: ἀλλὰ τούτῳ διαφέρει, τῷ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο. διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν· ἢ μὲν γὰρ ποιήσις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει). Podobno uničujoča je primerjava z epskim pesništvom: zgodovina mora predstaviti eno časovno obdobje in vse, kar se je v tem obdobju zgodilo eni ali več osebam ne glede na medsebojno povezavo med dogodki (1459a: δηλον, καὶ μὴ ὁμοίας ἱστορίαις τὰς συνθέσεις εἶναι, ἐν αἷς ἀνάγκη οὐχὶ μιᾶς πράξεως ποιεῖσθαι δήλωσιν ἀλλ' ἐνὸς χρόνου, ὅσα ἐν τούτῳ συνέβη περὶ ἓνα ἢ πλείους, ὧν ἕκαστον ὡς ἔτυχεν ἔχει πρὸς ἄλληλα. ὡσπερ γὰρ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἢ τ' ἐν Σαλαμῖνι ἐγένετο ναυμαχία καὶ ἢ ἐν Σικελίᾳ Καρχηδονίων μάχῃ οὐδὲν πρὸς τὸ αὐτὸ συντείνουσαι τέλος, οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἐφεξῆς χρόνοις ἐνίοτε γίνεται θάτερον μετὰ θάτερον, ἐξ ὧν ἐν οὐδὲν γίνεται τέλος). Oba odlomka kažeta na malodane nepojmljivo zamejen pogled na zgodovinopisje, saj je Aristotel gotovo bral Herodota in Tukidida.⁸ Dopustiti je sicer treba možnost, da razmišlja znotraj meja obstoječega stanja v ustvarjalnem dometu zgodovinopiscev svoje dobe, ki so v svojem metodološkem pristopu izhajali iz retoričnih šol, in da bi se, če bi pisal o zgodovinarjih petega stoletja (ki pa so bili v poznem četrtem stoletju še vedno popularni), o zgodovinopisju morda izražal drugače;⁹ še toliko bolj verjetno se to zdi, ko pod drobnogled vzamemo prav Polibijevo kritiko nekoliko starejših zgodovinopiscev svoje dobe. Kljub temu ne moremo mimo ugotovitve, da manjka kakršna koli ideja razlikovanja med zgodovinopisnimi žanri, ki je bilo v stroki do tistega časa že gotovo dobro uveljavljeno; primerjava z nepovezanimi dogodki na Siciliji in pri Salaminu je (resda s stališča sodobnega zgodovinarja) najmanj neučena, tudi če dopustimo interpretacijo, da Aristotel zgolj uveljavlja mnenje, da kronološko zaporedje dogodkov, na katerega je obsojena zgodovina, nujno pomeni, da pripoved združuje dogodke s popolnoma različnimi izhodišči, med katerimi ni ožje vsebinske povezave.¹⁰

Polibij se (tudi) z Aristotelovim uvidom očitno ni strinjal; zdi se, da v drugi knjigi svoje *Obče zgodovine*, kjer ostro kritizira senzacionalistično, dramatično zgodovinopisno ustvarjanje Filarha iz Aten, ta prostor kritike vsaj posredno izrablja za enako odločno polemiko s tem »aristotelovskim« teoretskim temeljem (nalašč se želim izogniti izrazu, da Polibij polemizira z Aristotelom, ker je, kot bomo pokazali v nadaljevanju, metodološka kritika vedno uperjena proti točno določenim posameznikom – v našem primeru predvsem proti Timaju –, ki jih kritizira kot zgodovinarje v praktičnem aspektu njihovega strokovnega delovanja, ne kot teoretike). V tem pasusu namreč bralec naleti na morda najotipljivejšo metodološko revizijo Aristotelove teoretske klasifikacije pesništva in zgodovinopisja glede na njuno filozofsko vrednost oz. njuno »približanost modrosti« in korist (φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας):

⁸ Grube, »Greek Historians and Greek Critics«, 74.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Fornara, *History in Ancient Greece and Rome*, 94.

τὸ γὰρ τέλος ἱστορίας καὶ τραγωδίας οὐ ταυτόν, ἀλλὰ τοῦναντίον. ἐκεῖ μὲν γὰρ δεῖ διὰ τῶν πιθανωτάτων λόγων ἐκπληξαι καὶ ψυχαγωγῆσαι κατὰ τὸ παρὸν τοὺς ἀκούοντας, ἐνθάδε δὲ διὰ τῶν ἀληθινῶν ἔργων καὶ λόγων εἰς τὸν πάντα χρόνον διδάξαι καὶ πείσαι τοὺς φιλομαθοῦντας, ἐπειδήπερ ἐν ἐκείνοις μὲν ἡγεῖται τὸ πιθανόν, κἂν ἢ ψεῦδος, διὰ τὴν ἀπάτην τῶν θεωμένων, ἐν δὲ τούτοις τάληθες διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλομαθούντων. (2.56.11–12)

Smisel zgodovine in tragedije ni isti, temveč nasproten. Pri tragediji gre za to, da je treba s čim bolj prepričljivimi besedami v danem trenutku očarati in osupniti občinstvo, zgodovina pa mora z resničnimi dejanji in trditvami za vse čase prepričati in podučiti ukaželjne. Pri tragediji je namreč zaradi navideznosti uprizorjenega ključnega pomena verjetnost sporočenega, tudi če je izmišljeno; pri zgodovini je to resnica, od katere imajo tisti, ki se želijo česa naučiti, korist.¹¹

Odlomek prinaša kar preveč odločno prekvalifikacijo teh »aristotelovskih« teoretskih temeljev; Polibij oba žanra doživlja kot nekaj neprimerljivega oziroma povsem nasprotnega (τοῦναντίον) glede na njun smisel (τέλος); razlika med pesništvom in zgodovinopisjem ni v tem, kaj obravnavata (τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο), temveč v trajni vrednosti sporočenega. Retorično učinkovit paralelizem je neusmiljen: medtem ko je naloga tragedije trenutno očarati občinstvo z navidezno stvarnimi okoliščinami (διὰ τῶν πιθανωτάτων λόγων ἐκπληξαι καὶ ψυχαγωγῆσαι κατὰ τὸ παρὸν τοὺς ἀκούοντας), je naloga zgodovinopisja trajna, *koristna informacija* za ukaželjne s povsem resničnimi argumenti (διὰ τῶν ἀληθινῶν ἔργων καὶ λόγων εἰς τὸν πάντα χρόνον διδάξαι καὶ πείσαι τοὺς φιλομαθοῦντας).

Polemika z aristotelovskimi teoretičnimi temelji se tu še ne konča; v »metodološki« dvanajsti knjigi se dikcija razlikovanja med zgodovinopisjem od tragedije nadaljuje z argumentacijo, ki jasno odraža močno potrebo po disociaciji dveh literarnih žanrov, ki oba opisujeta človeška dejanja in doživljanja in ki oba nujno prinašata moralne zaključke – tragedija pač iz splošnih in teoretičnih okoliščin, zgodovinopisje pa stvarnih in partikularnih –, čeprav Polibij, ki zgodovinopisju jasno pripisuje funkcijo moralnega vrednotenja preteklosti,¹² tragediji, tako je vsaj videti na prvi pogled, njeno moralno intenco v obeh citiranih odlomkih malodane odreka:¹³

‘Ὅτι τῆς ἱστορίας ἰδίωμα τοῦτ’ ἐστὶ τὸ πρῶτον μὲν αὐτοὺς τοὺς κατ’ ἀλήθειαν εἰρημένους, οἷοί ποτ’ ἂν ὦσι, γνῶναι λόγους, δεύτερον τὴν αἰτίαν πυνθάνεσθαι, παρ’ ἣν ἢ διέπεσεν ἢ κατωρθώθη τὸ πραχθὲν ἢ

¹¹ Vsi prevodi odlomkov G. P.

¹² Luthar et al., *Zgodovina* historične misli, 118.

¹³ Usher, *Historians of Greece and Rome*, 111.

ρήθέν· ἐπεὶ ψιλῶς λεγόμενον αὐτὸ τὸ γεγονός ψυχαγωγεῖ μὲν, ὠφελεῖ δ' οὐδέν· προστεθείσης δὲ τῆς αἰτίας ἔγκαρπος ἢ τῆς ἱστορίας γίνεται χρήσις. ἐκ γὰρ τῶν ὁμοίων ἐπὶ τοὺς οἰκείους μεταφερομένων καιροὺς ἀφορμαὶ γίνονται καὶ προλήψεις εἰς τὸ προϊδέσθαι τὸ μέλλον ... (12.25.1–3)

Posebna naloga zgodovine je najprej ta, da ugotovi, katere so besede, ki so bile dejansko izgovorjene; nato mora dognati, kaj je razlog, da je bodisi neki argument bodisi dejanje uspelo oziroma propadlo. Preprosta izjava o nekem dogodku je seveda zanimiva, vendar malo koristna; šele ko je dopolnjena z vzročno povezavo, postane preučevanje zgodovine plodno početje. Navezava spoznanj o določenih okoliščinah v preteklosti na podobne razmere v sedanjosti ustvari temelj za sklepanje in predvidevanje o prihodnosti.

Navezava te metodološke argumentacije na Aristotelov pasus o primerjavi med zgodovinopisjem in epskim pesništvom (1459a: ὡσπερ γὰρ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ... οὕτω καὶ ἐν τοῖς ἐφεξῆς χρόνοις ἐνίστε γίνεται θάτερον μετὰ θάτερον, ἐξ ὧν ἔν οὐδὲν γίνεται τέλος) nam ne more uiti; zgodovina, meni Polibij, nima nobene vrednosti, če se ukvarja z dogodki, ki med seboj niso povezani, osmisli jo šele etiološko poglobljen uvid v historično gradivo in šele takrat postane zgodovinopisje plodno početje (ἔγκαρπος ἢ τῆς ἱστορίας χρήσις), oziroma zgodovina koristna za tiste, ki jo želijo spoznavati (2.56.12: διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλομαθούντων).

Pomemben aspekt teh metodoloških pasusov je, da so vpeti v kontekst kritike predhodnikov, kot npr. v citiranem odlomku 2.56.11–12, kjer Polibij, kot smo že omenili, kritizira Filarha iz Aten. S tem ni nič narobe; ravno polemični pasusi so tisti, v katerih se zgodovinar profilira kot strokovnjak v metodološki konstelaciji oziroma razmerju do svojih stanovskih kolegov. Največ prostora je namenil (le delno upravičeni) kritiki Timaja iz Tavromenija, ki je bil sicer pri kasnejših avtorjih cenjen kot učenjak in kot stilist (Cic. *De orat.* 2.58). Tudi Polibij, ki Timaja sicer kritizira v tako rekoč vseh pogledih, mu priznava skrb pri zbiranju gradiva in njegovo kompetentno obravnavo ter smiselno kronološko razdelitev po olimpijadah (12.10–11). V 12.25 je Polibij proti Timaju uperil ostro in neposredno polemično ost, ki nas sili, da nekoliko sumničavo privzdignemo obrv:

ὁ δὲ καὶ τοὺς ῥηθέντας λόγους καὶ τὴν αἰτίαν παρασιωπῶν, ψευδῆ δ' ἀντὶ τούτων ἐπιχειρήματα καὶ διεξοδικοὺς λέγων λόγους, ἀναίρει τὸ τῆς ἱστορίας ἴδιον· ὃ μάλιστα ποιεῖ Τίμαιος· καὶ διότι τούτου τοῦ γένους ἐστὶ πλήρη τὰ βιβλία παρ' αὐτῷ, πάντες γινώσκομεν. (12.25b.4)

Zgodovinar pa, ki zamolči [prave] izrečene besede in ne išče vzrokov [za dogajanja v preteklosti], pač pa namesto tega razgrinja proste spise in

razvlečene govore, uniči smisel zgodovine. V tem daleč najbolj izstopa Timaj; vsi namreč vemo, da so njegove knjige polne takšnih primerov.

Jasno imenovanje in ocenjevanje starejših zgodovinopisnih kolegov, ki se v tem oziru bistveno razlikuje od anonimne kritike stanovskih predhodnikov pri zgodovinopiscih petega stoletja, pri Polibiju (oziroma pri zgodovinopiscih četrtega stoletja nasploh) postaja eden glavnih instrumentov definicije lastne zgodovinopisne pripovedne persone, postaja pa tudi izrazito negativno.¹⁴ Polibij v tem oziru ne predstavlja (bistvene) izjeme – tudi v njegovem primeru gre za prostor, kjer avtor skozi kritiko predhodnikov razgrinja lastno zgodovinopisno metodo. V podobni funkciji je bržkone tudi Polibijeva kritika Timajeve rabe govorov; ostra kritika predvsem utrjuje pozicijo njegove zgodovinopisne avtoritete in njegovo lastno naslovno zapisanost principu kolikor le mogoče resničnega oziroma verodostojnega povzemanja govorov, v katerem se v dikciji približa Tukididu (12.25.1: τῆς ἱστορίας ἰδίωμα ... αὐτοὺς τοὺς κατ' ἀλήθειαν εἰρημένους, οἳοί ποτ' ἂν ᾤσι, γινῶναι λόγους).¹⁵

Poglejmo natančneje dva odlomka iz njegove dvanajste knjige, ki bi jo lahko obravnavali kar kot zastranitev o Timaju (v le manjšem delu se posveča tudi Kalistenovim napakam, ki jih je zagrešil pri vojaških opisih) in njegovih strokovnih pomanjkljivostih, v tem primeru njegovih napakah, ki jih je zagrešil pri opisu Afrike;

Τὴν μὲν τῆς χώρας ἀρετὴν πᾶς ἂν τις θαυμάσειε, τὸν δὲ Τίμαιον εἶποι τις ἂν οὐ μόνον ἀνιστόρητον γεγονέναι περὶ τῶν κατὰ τὴν Λιβύην, ἀλλὰ καὶ παιδαριώδη καὶ τελῶς ἀσυλλόγιστον καὶ ταῖς ἀρχαίαις φήμαις ἀκμὴν ἐνδεδεμένον, ἃς παρελήφαμεν, ὡς ἀμμώδους πάσης καὶ ξηρᾶς καὶ ἀκάρπου καθυπαρχούσης τῆς Λιβύης ὁ δ' αὐτὸς λόγος καὶ περὶ τῶν ζῶων. τό τε γὰρ τῶν ἵππων καὶ τῶν βοῶν καὶ προβάτων, ἅμα δὲ τούτοις αἰγῶν πλῆθος τοσοῦτόν ἐστι κατὰ τὴν χώραν ὅσον οὐκ οἶδ' εἰ δύναται ἂν εὔρεθῆναι κατὰ τὴν λοιπὴν οἰκουμένην, διὰ τὸ πολλὰ τῶν κατὰ Λιβύην ἔθνῶν τοῖς μὲν ἡμέροις μὴ χρῆσθαι καρποῖς, ἀπὸ δὲ τῶν θρεμμάτων καὶ σὺν τοῖς θρέμμασιν ἔχειν τὸν βίον. καὶ μὴν τὸ τῶν ἐλεφάντων καὶ λεόντων καὶ παρδάλεων πλῆθος καὶ τὴν ἀλκὴν, ἔτι δὲ βουβάλων κάλλος καὶ στρουθῶν μεγέθη, τίς οὐχ ἰστόρησεν; ὧν κατὰ μὲν τὴν Εὐρώπην τὸ παράπαν οὐδὲν ἐστίν, ἢ δὲ Λιβύη πλήρης ἐστὶ τῶν προειρημένων. περὶ ὧν οὐδὲν ἰστορήσας Τίμαιος ὥσπερ ἐπίτηδες τάναντία τοῖς κατ' ἀλήθειαν ὑπάρχουσιν ἐξηγεῖται. (12.3.1–6)

Lepota te dežele bi prevzela vsakogar, marsikdo pa bi utegnil tudi ugotoviti, da Timaj o Afriki ni vedel prav ničesar, še več, da je o njej pisal neresno in brez vsake prave presoje, ter da je preprosto zaupal pradavnemu

¹⁴ Marincola, *Authority and Tradition*, 221.

¹⁵ Pearson, »The Speeches in Timaeus' History«; Wooten »The Speeches in Polybius«.

izročilu, ki je prodrlo do nas, češ da je Afrika en sam suh, jalov pesek. To isto velja tudi, kar zadeva živali; dežela namreč premore tolikšne množice volov, drobnice in koz, da jih v tolikšnem številu po mojem ne bi mogli najti nikjer drugje na svetu, to pa zato, ker mnoga ljudstva ne pridelujejo nobenega žita, temveč živijo le od svoje živine, z živalmi pa tudi bivajo. In seveda, kdo še ne ve za množice silnih slonov, levov in leopardov? Kdo še ne pozna lepih antilop in velikih nojev? V Evropi teh živali sploh ni najti, v Afriki pa jih je vse polno; in vendar Timaj o njih sploh ne spregovori – zdi se celo, kakor da bi hote poročal povsem v nasprotju z resničnimi dejstvi.

Vrsto napak je Polibij odkril tudi v Timajevem opisu Korzike oziroma živali, ki bivajo na otoku:

καθάπερ δὲ καὶ περὶ τῶν κατὰ Λιβύην ἀπεσχεδίακεν, οὕτως καὶ περὶ τῶν κατὰ τὴν νῆσον τὴν προσαγορευομένην Κύρνον. καὶ γὰρ ὑπὲρ ἐκείνης μνημονεύων ἐν τῇ δευτέρᾳ βύβλῳ φησὶν αἶγας ἀγρίας καὶ πρόβατα καὶ βοῦς ἀγρίους ὑπάρχειν ἐν αὐτῇ πολλούς, ἔτι δ' ἐλάφους καὶ λαγῶς καὶ λύκους καὶ τινα τῶν ἄλλων ζώων, καὶ τοὺς ἀνθρώπους περὶ ταῦτα διατρίβειν κυνηγετοῦντας καὶ τὴν ὅλην τοῦ βίου διαγωγὴν ἐν τούτοις ἔχειν. κατὰ δὲ τὴν προειρημένην νῆσον οὐχ οἶον αἰετὸν ἄγριος ἢ βοῦς, ἀλλ' οὐδὲ λαγῶς οὐδὲ λύκος οὐδ' ἔλαφος οὐδ' ἄλλο τῶν τοιούτων ζώων οὐδὲν ἐστὶ, πλην ἀλωπέκων καὶ κυνίκλων καὶ προβάτων ἀγρίων. ὁ δὲ κύνικλος πόρρωθεν μὲν ὀρώμενος εἶναι δοκεῖ λαγῶς μικρός, ὅταν δ' εἰς τὰς χεῖρας λάβῃ τις, μεγάλην ἔχει διαφορὰν καὶ κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν καὶ κατὰ τὴν βρῶσιν· γίνεται δὲ τὸ πλεῖον μέρος κατὰ γῆς. δοκεῖ γε μὴν πάντ' εἶναι τὰ ζῶα κατὰ τὴν νῆσον ἄγρια διὰ τοιαύτην αἰτίαν. οὐ δύνανται κατὰ τὰς νομάς συνακολουθεῖν οἱ ποιμαίνοντες τοῖς θρέμμασι διὰ τὸ σύνδενδρον καὶ κρημνώδη καὶ τραχεῖαν εἶναι τὴν νῆσον· ἀλλ' ὅταν βούλωνται συναθροῖσαι, κατὰ τοὺς εὐκαίρους τόπους ἐφιστάμενοι τῇ σάλπιγγι συγκαλοῦσι τὰ ζῶα, καὶ πάντα πρὸς τὴν ἰδίαν ἀδιαπτῶτως συντρέχει σάλπιγγα. λοιπὸν ὅταν τινὲς προσπλεύσαντες πρὸς τὴν νῆσον αἶγας ἢ βοῦς θεάσωνται νεμομένας ἐρήμους, κάπειτα βουλευθῶσι καταλαβεῖν, οὐ προσίεται τὰ ζῶα διὰ τὴν ἀσυνήθειαν, ἀλλὰ φεύγει. ὅταν δὲ καὶ συνιδῶν ὁ ποιμὴν τοὺς ἀποβαίνοντας σαλπίσση, προτροπάδην ἅμα φέρεται καὶ συντρέχει πρὸς τὴν σάλπιγγα. διὸ φαντασίαν ἀγρίων ποιεῖ· ὑπὲρ ὧν Τίμαιος κακῶς καὶ παρέργως ἱστορήσας ἐσχεδίασε. (12.3.7–12.4.4)

Tudi pri opisih Korzike, o kateri ima zdaj teči beseda, je Timaj zagrešil podobne napake kot v zvezi z Afriko. O Korziki, o kateri spregovori v drugi knjigi, pravi, da je na njej veliko divjih koz, drobnice in divjega goveda, pa jelenov, zajcev, volkov in drugih živali; ljudje naj bi ves svoj čas preživeli v lovu na te živali in to naj bi bil tudi njihov edini način

življenja. Na tem otoku v resnici ni tudi ene same koze ali goveda, pa tudi nobenega zajca, volka, jelena ali kar je še podobnih živali, razen lisic, kuncev in divjih ovc. Kunec je od daleč sicer res videti kot majhen zajec, ko pa nam pride v roke, je razlika očitna, tako po videzu kot tudi po okusu; kunec namreč večinoma biva pod zemljo. Vendar pa se vse živali na otoku zdijo divje iz tega razloga: pastirji zaradi porasle, razbrzdane in prepadne pokrajine na otoku ne morejo spremljati svoje živine med pašo; kadar hočejo zbrati svoje črede, se postavijo na primeren kraj in s trobljami skličejo živali, ki se prav vse nezmotljivo odzovejo klicu svoje troblje. Kadar torej kdo pristane ob otoku in ugleda koze ali govedo, kako se prosto pase, se jim bo zaman skušal približati – živali, nevarjene njihove bližine, se bodo seveda razbežale. Ko pa pastir vidi ljudi, ki se izkrcajajo in zatrobi, se živali takoj odzovejo klicu troblje in se z vso naglico zberejo ob njem. Vse to daje vtis, da so vse živali na otoku divje; Timaj se je o vsem tem poučil le zelo bežno in površno, ter preprosto pisal na pamet.

Kaj je bistvo teh odlomkov? Geografski pasusi kot sredstvo kritike niso nakujuče; Polibij Timaju ni toliko očital dejstva, da je bil kompilatorski, salonski oziroma kabinetni pisec – tudi sam se je dobro zavedal pomena javnih registrov in knjižnic; Timajeva sposobnost kompilacije ni bila problematična niti za Polibija niti za kasnejše pisce, ki so ga s pridom – včasih pa tudi z negativnimi posledicami –, uporabljali ko so nekritično povzemali tudi vse tisto, kar je bilo za Polibija *τερατεία* – senzacionalizem in znamenje nekritičnosti ter šibke znanstvene metode.¹⁶ Razmerje je v tem oziru pravzaprav videti nekoliko shizofreno: čeprav ga odločno kritizira, je očitno, da je Polibij Timaja tudi natančno bral in obilno uporabljal, s čimer je kljub svoji antagonistični drži bistveno prispeval k njegovemu ugledu. Vprašanje je, zakaj je Polibij pri svoji kritiki toliko pozornosti posvetil ravno Timaju; odgovor bržkone tiči ravno v dejstvu, da je bil Timaj za področje Sicilije in Velike Grčije daleč najbolj ploden pisec, ki mu mnogi kasnejši pisci dolgujejo pravo bogastvo podatkov.¹⁷

Timajevih napak geografske narave je bilo še precej več;¹⁸ Polibij najde, kot že rečeno, glavno napako ravno v tem, da je Timaj avtopsijsko metodo, ki je bila po njegovem mnenju do tiste dobe zaradi geopolitičnih in tehnoloških daleč najbolj dostopna (3.59.1–3; 9.2.5), zamenjal za kabinetne raziskave. Pri tem ostaja v ozadju dejstvo, da je sodobna zgodovina – torej zgodovina največ polpreteklega obdobja –, predstavljala le drobec Timajevega dela, vendar Polibij s tem (nenamerno?) oživi dilemo, ki jo je v metodoloških poglavjih *Peloponeške vojne* načel že Tukidid z anonimno kritiko predhodnikov (med njimi

¹⁶ Drews, »Diodorus and His Sources«, 384.

¹⁷ Brown, »Timaeus and Diodorus' Eleventh Book«, 340.

¹⁸ Prim. Walbank, »Polemic in Polybius«, 8.

gotovo Herodota), ki so v raziskavah segli tudi več generacij v preteklost. Ukvarjanje z zgodovino, ki je oddaljena več kot generacijo, je nujno arhivsko početje, kar je bilo brez dvoma jasno tudi Polibiju, ki je, kot smo že pokazali, Timaju priznaval skrben in urejen odnos do zbiranja gradiva, avtopsijski princip pa je kvečjemu sekundarne narave. Kljub temu Polibij Timaja tako rekoč smeši z minuciozno analizo vsake epizode iz njegove zgodovine, kjer lahko opozori na vsakršno pomanjkljivost.¹⁹

Razlogi za Polibijevo averzijo do Timaja so morda res lahko vsaj delno politične narave,²⁰ ali pa morda res drži tudi, da je bil Timaj, ki je sam ostro kritiziral stanovske kolege – s tem je, kakor opaža Polibij (12.10.4:), njegovo delo pridobilo večjo veljavo –, tem primernejša tarča za kritiko.²¹ Vendar pa ne moremo mimo dejstva, da je imel Polibij, tudi če je za tako ostro kritiko imel osebne razloge, za svojo kritiko močno zaslombo v svojih metodoloških pasusih in tudi jasno sestavljeno hierarhijo zgodovino-pisne metode: avtopsija velja več kot pisni viri, do katerih je moč dostopati brez vsake osebne nevarnosti – od nje je več koristi, ker tvori pomembnejši del zgodovinskih raziskav (12.27.4–6: ὅτι τὰ μὲν ἐκ τῶν βυβλίων δύναται πολυπραγμονεῖσθαι χωρὶς κινδύνου ... ἢ δὲ πολυπραγμοσύνη πολλῆς μὲν προσδεῖται τάλαιπωρίας καὶ δαπάνης, μέγα δὲ τι συμβάλλεται καὶ μέγιστόν ἐστι μέρος τῆς ἱστορίας). Povzemanje podatkov in celo površnost pri tem zagotovo ni osrednji kamen spotike, saj tudi Polibij v tem oziru ni »čist«, ampak mestoma povzema, ne da bi po lastnem načelu metodološke hierarhije avtopsijsko preveril točnost podatkov; taka izkušnja je, denimo, opis spopada pri Rafiji (5.84), pri katerem je raje kopiral starejše vire in napravil usodno napako, da je ponovil zmoto o indijskih slonih, ki po velikosti prekašajo afriške, čeprav bi se pri rimskem vojaškem osebju zlahka prepričal o nasprotnem.²² Pri tem se Polibij za generično razliko med posameznimi pisnimi viri – bodisi dokončanimi zgodovino-pisnimi deli ali pa zgolj neobdelanimi viri –, ne meni bistveno.²³ V tem oziru ima zelo jasno izdelano mnenje, ki ga lahko rekonstruiramo na podlagi več »strokovno–metodoloških« pasusov; tako ravno o geografskih omejitvah v starejšem obdobju oziroma v svoji dobi:

διόπερ οὐ δυσχεροῦς ἀλλ' ἀδυνάτου σχεδὸν ὑπαρχούσης κατὰ γε τοὺς προγεγονότας καιροὺς τῆς ἀληθοῦς ἱστορίας ὑπὲρ τῶν προειρημένων, οὐκ εἴ τι παρέλιπον οἱ συγγραφεῖς ἢ διήμαρτον, ἐπιτιμᾶν αὐτοῖς ἄξιον, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἔγνωσάν τι καὶ προεβίβασαν τὴν ἐμπειρίαν τὴν περὶ τούτων ἐν τοιοῦτοις καιροῖς, ἐπαινεῖν καὶ θαυμάζειν αὐτοὺς δίκαιον. ἐν δὲ τοῖς καθ' ἡμᾶς τῶν μὲν κατὰ τὴν Ἀσίαν διὰ τὴν Ἀλεξάνδρου δυναστείαν

¹⁹ Prim. Walbank, »Phalaris' Bull in Timaeus«.

²⁰ Walbank, »Polemic in Polybius«, 9.

²¹ Marincola, Authority and Tradition, 223.

²² Tarn, »Polybius and a Literary Commonplace«.

²³ Potter, Literary Texts and the Roman Historian, 82.

τῶν δὲ λοιπῶν τόπων διὰ τὴν Ῥωμαίων ὑπεροχὴν σχεδὸν ἀπάντων πλωτῶν καὶ πορευτῶν γεγονότων ... (3.59.1–3)

Natančno raziskovanje preteklosti teh krajev je bilo nadvse težavno, malodane nemogoče; piscev, ki so kaj izpustil ali zagrešili kako napako, ne smemo grajati – prej bi si zaslužili našo hvalo in občudovanje za dognanja, ki so v takšnih časih poglobila znanje o teh krajih. V naši dobi pa so se med Aleksandrovo vladavino odprle plovne in kopenske poti v malodane vse kraje Azije, v rimski dobi pa še v vse ostale ...

Kritika Timaja oziroma starejših piscev nima podlage le v razmišljanjih o geografskih danostih, pač pa tudi v razmišljanjih o znanstvenem napredku (ἐμπειρίας καὶ τέχνας), ki raziskovalcem zgodovine omogoča natančnejše raziskave oziroma ustvarja znanstveno podlago (μεθοδικῶς) za njeno preučevanje (9.2.5 ... τῷ τὰς ἐπὶ τοσοῦτον προκοπὴν εὐληφέναι καθ' ἡμᾶς ὥστε πᾶν τὸ παραπίπτον ἐκ τῶν καιρῶν ὡς ἂν εἰ μεθοδικῶς δύνασθαι χειρίζειν τοὺς φιλομαθοῦντας).

Trditev, da je imel Polibij za kritiko Timaja osebne razloge, se ob vsem tem zdi nekoliko premočna; zlasti težko sprejemljiva se zdi trditev, da gre za odpor peloponeškega Grka do zgodovinarja, čigar osrednje polje raziskav je bil grški zahod.²⁴ V citiranih pasusih se Polibij kaže kot preveč resen in metodološko preveč izdelan zgodovinar, da bi ga lahko pri kritiki predhodnikov vodili osebni razlogi; kako naj si sicer razlagamo objektivni ton v pasusih, ki zadevajo njegovo osebno usodo in kjer bi si (upravičeno) lahko dovolil več strupa – denimo pri opisu senatorske razprave o usodi grških internirancev v Italiji (35.6.)? Če si smem dovoliti toliko svobode, naj ugotovim, da bi v duhu iskanja osebnih razlogov za kritiko potemtakem lahko dovolili tudi trditev, da je Polibijev opis tega dogodka umerjalo razmeroma udobno življenje, ki ga je preživel kot interniranec v Scipionovem krogu. Polemiko s starejšimi pisci in predvsem Timajem je Polibij, kot smo že ugotovili, izrabil tudi za promocijo lastnih zgodovinoepisnih metodoloških temeljev in povsem upravičena je trditev, da v tej kritiki ni bil povsem objektivni. Zagotovo je možna tudi trditev, da se je tudi v očeh rimske intelektualne srenje skušal uveljaviti pred Timajem, ki je bil med bralci Polibijevega kroga v Rimu dobro znan. Trditev, ki je ne bi mogli ugovarjati, pa je, da Polibij s kritiko Timaja in ostalih stanovskih kolegov svoje dobe ne razvija napotkov, kako pisati zgodovino, temveč ravno nasprotno – opozarja na to, kako *ne* pisati zgodovino.

BIBLIOGRAFIJA

Bosworth, Brian. »Plus ça Change.... Ancient Historians and Their Sources Author(s).« *Classical Antiquity* 22, št. 2 (2003): 167–197.

²⁴ Walbank, »Polemic in Polybius«, 10.

- Brown, Truesdell S. »Timaeus, and Diodorus' Eleventh Book.« *AJPh* 73, št. 4 (1952): 337–355.
- Brunt, Peter A. »On Historical Fragments and Epitomes«. *CQ* 30, št. 2 (1980): 477–494.
- Drews, Robert. »Diodorus and His Sources«. *AJPh* 83, št. 4 (1962): 383–392.
- Fornara, Charles W. *The Nature of History in Ancient Greece and Rome*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1983.
- Grube, George M. A. »Greek Historians and Greek Critics«. *Phoenix* 28, št. 1 (1974): 73–80.
- Luthar, Oto, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj in Gregor Pobežin. *Zgodovina historične misli*. Ljubljana: ZRC, 2006.
- Marincola, John. *Authority and Tradition in Ancient Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Momigliano, Arnaldo. »Greek Historiography«. *History and Theory* 17, št. 1 (1978): 1–28.
- Mullett, Charles F. »Ancient Historians and »Enlightened« Reviewers«. *The Review of Politics* 21, št. 3 (1959): 550–565.
- Pearson, Lionel. »The Speeches in Timaeus' History.« *AJPh* 107, št. 3 (1986): 350–368.
- Pelling, Christopher. *Literary Texts and the Greek Historian*. London: Routledge, 2000.
- Potter, David S. *Literary Texts and the Roman Historian*. London: Routledge, 1999.
- Sacks, Kenneth. *Polybius on the Writing of History*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1981.
- Tarn, William W. »Polybius and a Literary Commonplace«. *CQ* 20, št. 2 (1926): 98–100.
- Ullmann, B. L. »History and Tragedy.« *TAPhA* 73 (1942): 25–53.
- Usher, Stephen. *The Historians of Greece and Rome*. London: Hamish Hamilton, 1969.
- Walbank, Frank W. »Phalaris' Bull in Timaeus (Diod. Sic. xiii. 90. 4–7)«. *CR* 59, št 2 (1945): 39–42.
- —. »Polybius, Philinus, and the First Punic War« *CQ* 39, št 1/2 (1945): 1–18.
- —. »Polemic in Polybius«. *JRS* 52, št. 1&2 (1962): 1–12.
- Wooten, Cecil. »The Speeches in Polybius: An Insight into the Nature of Hellenistic Oratory.« *AJPh* 95, št. 3 (1974): 235–251.

ΠΩΣ ἔγκαρπος τῆς ἱστορίας χρήσις: POLYBIUS' SOURCE CRITICISM, OR, HOW (NOT) TO WRITE HISTORY

Summary

In his *Histories*, Polybius often criticises earlier Hellenistic historiographers and thus naturally falls into the historiographical tradition; what is novel in his approach is that his criticism is expressly aimed at individuals. The author most often criticised is Timaeus of Tauromenium (356–260 B.C.), a Sicilian Greek whose research concentrated on the Greek West. Polybius charges Timaeus with a number of errors, the common denominator of his charges being – or appearing to be – that Timaeus is »a compiler, an armchair historian«, who has replaced the autopsy concept of the historian-traveller with burrowing in the

archives. On the other hand, Polybius does credit Timaeus with a careful and orderly approach to collecting his materials, and pays homage to him by adopting some of his methodological techniques, such as the system of dating by Olympiads. The question why Polybius should have focused precisely on Timaeus is an intriguing one, calling for a range of possible interpretations; the most likely answer is, however, that Timaeus, as suggested by the esteem in which he was held by later-day historians, was considered the authority on Sicily, the subject of Polybius' own research. Polybius' criticism is grounded in the methodological passages and in a factual hierarchy of the historiographical method, as well as in his realisations of the contemporary progress in scholarship, which enabled researchers to conduct accurate investigations. His polemic against earlier writers is thus also – or mainly – an opportunity for Polybius to foreground the question of how (not) to write history.

3

Sonja Weiss

Erōs in horasis v Plotinovem spisu *O ljubezni*

Eros kot substancializirani odnos motreče duše

»Ali je Ljubezen – Eros – bog ali dajmon ali duševno občutje?« Iskanje odgovora na uvodno vprašanje traktata *O ljubezni* se odvija prek alegorične interpretacije mita o Erosu iz Sokratovega (oz. Diotiminega) govora v Platonovem *Simpoziju*. Velik del Plotinovega traktata je pravzaprav komentar k Platonovemu mitu, ki govori o rojstvu Erosa iz Porosa (Obilja) in Penije (Revščine). Že od drugega poglavja naprej je namreč jasno, da Plotina zanimala predvsem alegorična razlaga mitološkega lika Erosa kot boga oziroma dajmona in manj kot duševnega občutja (πάθος), ki mu je posvečeno zgolj prvo poglavje. Vendar pa v že v tem poglavju obudi Platonov nauk, da je Eros prirojena ljubezen do prvinsko Lepega.¹ Posamezniki se ga spominjajo v različni meri, zato se zgodi, da v iskanju tega ideala duše skrenejo s poti, saj pred očmi nimajo več ideje Dobrega in Lepega, temveč zgolj podobe (εἰκόνας) te ideje, ki dušo pogosto zavedejo v prepričanje, da so same prvinsko Lepo. Prvo poglavje prinaša tudi osnovno definicijo, ki povezuje ljubezen kot duševno občutje s krilatim bogom, ki ga najdemo v najrazličnejših vlogah.

Ἀρχὴν δὲ εἴ τις θεῖτο τὴν αὐτοῦ κάλλους πρότερον ἐν ταῖς ψυχαῖς ὄρεξιν καὶ ἐπίγνωσιν καὶ συγγένειαν καὶ οικειότητος ἄλογον σύνεσιν, τυγχάνοι ἄν, οἶμαι, τοῦ ἀληθοῦς τῆς αἰτίας.

Mislím, da bi se resničnemu vzroku najbolj približal tisti, ki bi ta vir (sc. ljubezni) poiskal v prvinskem hrepenenju (ὄρεξις) duš po Lepem samem, v spoznanju (ἐπίγνωσις) le-tega in v sorodnosti (συγγένεια) ter nerazumljivem občutku domačnosti (οικειότης ἄλογος) z njim. (3.5.1.16–19)

¹ *Sym.* 210e–212a.

V 7. pismu je Platon zapisal, da lahko do vedenja o tem, kar je po naravi dobro, pride samo tisti, ki je tudi sam po naravi dober; v obratnem primeru, pravi, »mu tudi Linkej ne bi dal vida.«² Platonove besede so vzete iz konteksta, ki govori o nemoči pisane besede pri porajanju vedenja ali, kot izpričuje prispodoba z Linkejem, uvida. Tudi Plotinova definicija, ki se sicer nanaša na ljubezensko občutje, poudarja občutek sorodnosti in domačnosti s tem, kar spoznamo in po čemer hrepenimo. Podobno trditev najdemo prav na koncu traktata, ko je govor o Erosu kot mešanemu bitju, rojenemu iz Obilja in Revščine: reven je, vendar mora imeti v sebi tudi že nekaj tega, po čemer hrepeni; »gotovo namreč ne bi iskal Dobrega, če bi bil popolnoma brez njega.«³

Misel, ki kot krog oklepa Plotinovo razmišljanje o ljubezni, poudarja sorodnost dveh med seboj različnih stvari, natančneje hrepenечега (oziroma ljubečega) in predmeta tega hrepenenja. Če je iz zgornjih dveh citatov jasen predmet hrepenenja, ki je prvinsko Lépo oziroma Dobro, pa zahteva več pozornosti subjekt ali nosilec tega hrepenenja. V prvem poglavju je rečeno, da duša (posameznika) hrepeni po Lepem in se ob tem včasih izgubi, torej je individualna duša tista, ki je po svoji naravi sorodna prvinskemu Lepemu.⁴ V sklepnem poglavju pa govori Plotin o Erosu. Misel torej ne izraža le sorodnosti hrepenечега s predmetom hrepenenja, ampak tudi sorodnost duše z njenim lastnim hrepenenjem, torej z odnosom, ki ga ima do tega predmeta. Povezava med občutkom hrepenenja, ki je sorodno duši, in podobo Erosa kot dajmona ali celo boga, vodi Plotina v razlago Platonovih alegorij, v katerih je božanska narava duše samoumevna, zato je povezava duševnega občutja s krilatim bogom verjetnejša.

»Je (sc. Ljubezen) morda bog ali dajmon, po drugi strani pa tudi duševno občutje?« (3.5.1.2). S tem Plotinovim vprašanjem preidemo na njegovo interpretacijo Platonovega mita, ki mu doda nekatere Heziodove in homerske motive. Preden se namreč loti zgodbe o pijanemu Porosu in zvijačni Peniji, obudi motiv Afrodite kot Erosove matere in Uranove potomke.⁵ Izziv Plotinove alegoreze je predvsem v uravnoveženi razlagi različnih mitov: kako je

² 343e–344a; prev. G. Kocijančič.

³ 3.5.9.44–45. Hadot, *Plotin*, 248, razume to, kar Eros že premore Dobrega, kot slutnjo Dobrega in jo naveže na lik nevednega Erosa-Sokrata, ki se zaveda svoje nevednosti in je v tem za korak bliže cilju (modrosti).

⁴ Plotin v tem spet sledi Platonu, kar je razvidno iz več mest v *Eneadah*, zlasti tam, kjer omenja platonistično metaforo duše kot z morsko nesnago prekritega boga Glavka (prim. Platon, R. 611e in Plotin, 1.1.12.16).

⁵ Po Heziodu (*Th.* 188 in sl.) je Afrodita rojena iz pene, nastale ob kastraciji Urana; v *Il.* 5.370 je hči Zevsu in Dione. Po Proklu (*In Cra.* 183.13–39) naj bi orfična teogonija prav tako poznala dvojno genealogijo Afrodite, ki naj bi kot Uranova, a tudi kot Zevsova hči, nastala iz morske pene: v prvem primeru iz odrezanega Uranovega, v drugem (ob pomoči Dione) iz Zevsovega uda. Obe omenja tudi Platon (*Smp.* 180d), ki prvo imenuje Οὐρπάρια in drugo Πάνδημος. Izvor teh imen je verjetno v grških kultih Afrodite Uranije in Afodite Pandemos, ki so ju častili v Atenah (Hadot, *Plotin*, 43–44).

lahko Eros otrok Afrodite, hkrati pa rojen na dan njenega rojstva iz Porosa in Penije? In kako je lahko sama Afrodita hči Zeusa in Didone ter hkrati boginja, nastala iz morske pene ob kastraciji Urana? Plotin razloži, da je Afrodita duša, in sicer božanska duša, ki izhaja iz Uma (tega predstavlja Kronos), torej jo lahko v luči emanacijskega nauka razumemo kot drugo izmed hipostaz,⁶ ki izhajata iz Enega (= Dobrega).⁷ Drugačno resničnost predstavlja Eros, ki ga v prvi vrsti lahko razumemo kot duševno občutje (πάθος), vendar je to le prva stopnja na Platonovi erotični lestvici, ki jo Plotin povzame v prvem poglavju traktata. A najsi gre za čustvo, dajmona ali krilatega boga, Ljubezen-Eros je vedno tam, kjer je Duša-Afrodita: kot πάθος je občutje duše, kot dajmon je rojen na dan Afroditinega rojstva in kot bog je rojen neposredno iz nje. V nadaljevanju bomo videli, zakaj je to sploh pomembno.

V *Simpoziju* je Eros dajmonsko bitje, torej nekje vmes med božansko in človeško naravo, kar mu daje vlogo posrednika med eno in drugo.⁸ Plotin obdrži predstavo o Erosu kot nekakšni vezi, a se najprej obrne k podobi boga in otroka boginje Afrodite:⁹

Ἐφεπομένη δὴ τῷ Κρόνῳ ἢ, εἰ βούλει, τῷ πατρὶ τοῦ Κρόνου Οὐρανῶ ἐνήργησέ τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὤκειώθη καὶ ἐρασθεῖσα Ἐρωτα ἐγέννησε καὶ μετὰ τούτου πρὸς αὐτὸν βλέπει, καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῆς ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν εἰργάσατο.

Ko je torej sledila Kronosu ali, če hočeš, njegovemu očetu Uranu, je vanj usmerila svoje dejanje in se zblížala z njim; ko ga je vzljubila, je rodila Erosa, s katerim zdaj upira pogled v očeta. Rezultat njenega dejanja je obstoj in bitnost. (3.5.2.32–36)

Čeprav se Eros v Plotinovi alegorezi pojavlja izključno v zvezi z Afrodito oziroma dušo, to ne pomeni, da njegov nauk o ljubezni izključuje *eros* na ravni višjega obstoja, saj ga v najpopolnejši obliki najdemo tako na umski ravni (nietični *eros*) kot na ravni Enega (henološki *eros*).¹⁰ Ponekod Plotin ne govori o

⁶ 3.5.3.23: Ὑπόστασις ali obstoj. Moderni prevodi po večini izbirajo med udomačeno tujko (»hipostaza«) in izrazom, ki pomeni »resničnost«: *réalité* (Hadot); *reality* (Armstrong); *realtà* (Radice); *ipostasi* (Faggin), *hypostase* (Bréhier); *Hypostasis* (MacKenna-Page); *Substanz* (Harder).

⁷ 3.5.2.19–20. Lik Afrodite ostaja tako ali drugače vezan na izraz ψυχή, čeprav je večplasten, saj je iz nekaterih mest v traktatu razvidno, da gre za vesoljno dušo, ki ni več »v celoti duša« (ἡ ὅλη ψυχή), ampak je duša nečesa (npr. sveta, τοῦ κόσμου, v 3.5.5.12).

⁸ *Sym.* 202e.

⁹ *Phdr.* 242d.

¹⁰ Gl. Lacrosse, *Lamour chez Plotin*. Plotin govori o dvojnem Umu (oziroma dveh lastnostih Uma; o tem Beierwaltes, »The Love of Beauty«, 304): najprej je tu »ljubeči« Um (νοῦς ἐρῶν) čigar ljubezen predstavlja transcendentno zrenje, drugi pa je Um, ki se postopoma pomnoži v ideje, s katerimi postane »obtežen« (βεβαρημένος; 3.8.8.34 – izraz, ki ga Platon v *Simpoziju* uporabi za prikaz Porosove pijanosti), zaradi česar se počasi odmika in razprostre okoli počela kakor v krog okoli središča.

ljubezni, temveč o hrepenenju Uma po Enem (ἔφεις). Gre za hrepenenje v možnosti, saj Um ves čas sproti dobiva to, po čemer hrepeni: ἐφιέμενος αἰεὶ καὶ αἰεὶ τυγχάνων (3.8.11.22–24). Razlika med erotičnim odnosom Uma in Duše do Enega je torej v tem, da je koprnenje Uma takšno, da je sproti uresničeno in s tem izničeno. S tem Um najbolj posnema Eno: zamaknjen sam vase je hkrati subjekt in objekt izpolnjenega hrepenenja.¹¹ Kot vez ali odnos pa se Eros resnično pojavi šele na ravni Duše. Njen odnos do počela je podobno kot pri Um nekašno obračanje k viru,¹² le da je ta odnos poudarjeno erotičen: Afrodita ljubi očeta (ἔρασθεισα) in v tem dejanju ljubezni rodi boga Erosa.

Duša pravzaprav posnema neko predhodno dogajanje: iz odlomka, ki govori o nastanku druge hipostaze (Uma) in Enega, je razvidno, da obilje nečesa samo po sebi še ne ustvari drugačnosti; to se zgodi šele z obratom proti njemu in s pogledom vanj.¹³ Ta obrat nazaj (ἐπιστροφή) predstavlja enega ključnih trenutkov emanacije, saj vzpostavi odnos nižje hipostaze do višje in določi meje med obema. Vsaka narava je namreč ob rojstvu neopredeljena in postane opredeljena ali, bolje, se izoblikuje šele v odnosu do tega, iz česar je nastala.¹⁴ Hkrati vidimo, da je Plotin odnose med posameznimi hipostazami na različnih stopnjah emanacije opredelil kot zrenje (βλέπειν, ὄρᾶν) oziroma motrenje (θεωρία). Iz spodnjih dveh odlomkov je razvidno, da je prav uvid predmeta umevanja odločilen za nastanek hipostaze Uma in Enega:

Νόησις δὲ τὸ νοητὸν ὁρῶσα καὶ πρὸς τοῦτο ἐπιστραφεῖσα καὶ ἀπ' ἐκείνου οἷον ἀποτελουμένη καὶ τελειουμένη ἀόριστος μὲν αὐτῇ ὡσπερ ὄψις, ὀρίζομένη δὲ ὑπὸ τοῦ νοητοῦ.

Samo umevanje pa (νόησις), ki zre v umljivo in se obrača k njemu ter je tako rekoč izpopolnjeno od njega, je neopredeljivo kakor zrenje, ki ga opredeli šele umljivo (predmet umevanja, Eno).¹⁵ (5.4.2.4–7)

¹¹ Na dveh mestih v *Eneadah* govori Plotin celo o ljubezni Enega: Dobro je ljubezen sama in hkrati ljubezen do samega sebe (ἔρωσ ὁ αὐτὸς καὶ αὐτοῦ ἔρωσ; 6.8.15.1); na drugem mestu pa pravi, da Eno »tako rekoč«¹¹ ljubi samega sebe (οἷον ἑαυτὸν ἀγαπήσας; 6.8.16.14), in pri tem niti uporabi besede ἔρᾶν. Obe mesti sta iz traktata *O svobodni volji in hotenju Enega*, kjer Plotin uporabi veliko refleksivnih izrazov v zvezi z Enim. Eno je na primer tudi predmet lastnega hotenja in izbire. Moderne študije opozarjajo na navidezno problematičnost uporabe teh izrazov v zvezi z Enim, saj refleksivnost implicira odnos in posledično dvojnost subjekta in objekta v zvezi z nečim, kar naj bi bilo po Plotinovih besedah preprosto (ἀπλοῦς): navidezno zato, ker Plotin prav s sovpadanjem objekta in subjekta ljubezni, volje, itd. dokazuje transcendentnost in predvsem samozadostnost Počela (Pigler, Plotin, 29 in sl.).

¹² Videti je, da je Plotinu vseeno, ali pod tem razumemo Um (Kronosa) ali Eno (Urana); gl. zg. odlomek 3.5.2.32 in sl.; hrepenenje Duše je usmerjeno v Lépo samo, torej Eno, ki je vsekakor njen posredni izvor in cilj.

¹³ 5.2.1.8–11.

¹⁴ 2.4.5.33.

¹⁵ Bréhier, *Plotin V*, 81, op.1, opozarja, da νοητός tu pomeni Eno (»umljivo«¹⁵ v smislu predmeta umskega zrenja, »intellectual object«¹⁵ (MacKenna-Page); enako Reale v: Radice, *Plotino*, 1266, op. 14.)

/.../ τὸ ὑπερπλήρες αὐτοῦ πεποιήκεν ἄλλο· τὸ δὲ γενόμενον εἰς αὐτὸ ἐπεστράφη καὶ ἐπληρώθη καὶ ἐγένετο πρὸς αὐτὸ βλέπον καὶ νοῦς οὗτος.

Njegovo (*sc.* Enega) prekipevajoče preobilje ustvari drugo. Kar nastane, se obrne proti njemu in je izpolnjeno; upirajoč pogled vanj (βλέπον) postane ta Um. (5.2.1.8–11)

Če je torej umevanje tisto, ki rodi Um, bi lahko skleпали, da je dejanje Uma (νόησις) predhodno Umu samemu (νοῦς); nekaj podobnega bi veljalo tudi za dejanje ljubezni in njen nastanek: duša vzljubi očeta in pri tem rodi Erosa. Vendar moramo pri tem spet upoštevati ontološko razliko med delovanjem Uma in Duše, saj v primeru prvega dejanje umevanja (ali uvida) sovпада z njegovim predmetom:

Εἰ τοῦτο, δεῖ τὴν θεωρίαν ταῦτὸν εἶναι τῷ θεωρητῷ, καὶ τὸν νοῦν ταῦτὸν εἶναι τῷ νοητῷ·

(Če je tako), mora biti motrenje isto kot motreno in Um isto kot umljivo. (5.3.5.21–23)¹⁶

Drugāče je z Dušo, ki »upira pogled« vanj:

Καὶ ἄμφω ἐκεῖ βλέπει, καὶ ἡ γειναμένη καὶ ὁ καλὸς Ἔρως ὁ γεγενημένος ὑπόστασις πρὸς ἄλλο καλὸν αἰεὶ τεταγμένη καὶ τὸ εἶναι ἐν τούτῳ ἔχουσα μεταξὺ ὡσπερ ποθοῦντος καὶ ποθουμένου, ὀφθαλμὸς ὁ τοῦ ποθοῦντος παρέχων μὲν τῷ ἐρῶντι δι' αὐτοῦ τὸ ὁρᾶν τὸ ποθούμενον.

Tako oba zreta tja, mati in lepi Eros, ki se je rodil v obstoj, večno naravnana na ono drugo lepoto. Njegovo bivanje je v tem, da je nekje vmes med tistim, ki hrepeni, in tem, po čemer hrepeni; Eros je oko hrepenéčega in daje tistemu, ki hrepeni, prek sebe videti predmet njegovega hrepenenja. (3.5.2.38–41)

Povezava ljubezenskega hrepenenja z vidom je seveda Platonova: navadno je oko predstavljeno kot »kanal«, po katerem pride Eros v človeško dušo.¹⁷ Pri Plotinu pa ni Eros nič manj kot oko Duše. Svoj obstoj dolguje dejanju zrenja, po katerem naj bi dobil tudi ime;¹⁸ in ker je to zrenje Duše k Enemu, se tudi Eros obrača »tja«. Da pride Eros v obstoj šele na ravni Duše, je posledica dejstva, da Um ne potrebuje očesa, da bi videl to, česar je prepoln; nasprotno pa je

¹⁶ Prim. tudi 5.3.6.7: νοῦς γὰρ καὶ νόησις ἓν.

¹⁷ *Cra.* 420b; prim. tudi *Phdr.* 251b: skozi oči tistega, ki upira pogled v Boga, se zliva vanj umljiva lepota.

¹⁸ 3.5.3.13–15: ἔρως... ἐξ ὁράσεως.

Duša že toliko odmaknjena od počela, da njeno zrenje potrebuje organ, po katerem se prenaša. Eros je torej prikazan kot vez, ki se rodi v trenutku, ko Duša vzpostavi odnos do tega, iz česar izhaja. Vsaka vez in vsak odnos pa že sama po sebi implicirata oddaljenost dveh stvari in posledično dvojnost samo: pri Platonu najdemo odlomek, iz katerega je razvidno, da je organ videnja potreben samo v primeru, kadar je predmet gledanja izven tistega, ki gleda.¹⁹ Ko Um motri počelo, je to njegovo dejanje prikazano kot težnja po zaobjetju (ἐμβάλλειν) tega, iz česar izhaja.²⁰ Um si pri tem sam začrta meje in ostaja znotraj njih: njegovo motrenje počela rodi v njem predstave o tem počelu v obliki idej, ki pa jih zadrži v sebi, torej predmet njegovega videnja ni izven njega. Kako pa je z Dušo? Njena ljubezen je odnos do nečesa, kar je izven nje, in njen pogled je uprt v predmet, ki ga ne more videti brez »očesa«. Če si izposodimo Plotinovo krožno predstavo o vrhovnem počelu (Enem) kot izhodišču, okoli katerega je vsaka naslednja hipostaza bolj na široko odstrta,²¹ si lahko odmik Duše predstavljamo kot širjenje proti robu kroga, pri tem pa ta odmik spremlja nekakšno odmotavanje vrvi, s katero ostane pritrjena na izhodišče. Ta vrv je Eros, ki je merilo in dokaz ontološke distance Duše od Enega, hkrati pa predstavlja sredstvo (Eros kot sin Porosa), prek katerega se Duša vrača k izvoru.²²

Dajmon kot mešano bitje in obstoječa resničnost

Prav tu pa nastopi problem: Eros kot bog in sin Afrodite seveda ne more biti dajmon, ki je v *Simpoziju* prikazan kot sin Porosa in Penije. Kako torej razumeti vlogo Erosa kot »vmesnega« bitja v procesu emanacije, ne da bi se v ta proces prikradel element pomanjkanja, ki je poudarjen v *Simpoziju*?

Ἄγων τοίνυν ἐκάστην οὗτος ὁ ἔρωσ πρὸς τὴν ἀγαθοῦ φύσιν ὁ μὲν τῆς ἄνω θεοῦ ἄν εἶη, ὅς ἀεὶ ψυχὴν ἐκείνῳ συνάπτει, δαίμων δ' ὁ τῆς μεμιγμένης.

Ta Eros, ki vsako dušo vodi k naravi Dobrega, je torej bog, če pripada Duši od zgoraj in jo ohranja večno združeno z Dobrim, oziroma dajmon, če pripada mešani duši. (3.5.4.23–25)

Iz Plotinovih besed je razvidno, da je na ravni Duše-hipostaze ljubezen, ki jo Duša-Afrodita izkazuje Enemu, prav tako uresničeno hrepenenje kot tisto, ki določa odnos Uma do Enega. Eros kot oko Duše je namreč prepoln tega, kar gleda. Pri tem pa je potrebno poudariti, da se kontemplacija Duše izrazi sko-

¹⁹ *Ti.* 33c. Prim. 3.8.6.24–26: Ἡ μὲν οὖν ψυχὴ /... / καίτοι καὶ αὕτη λόγος ἦν καὶ οἶον νοῦς, ἀλλ' ὄρων ἄλλο. (Duša, torej, ...tudi sama je bila logos in kot nekakšen um, vendar tak, ki zre nekaj drugega. Ni namreč izpolnjena, ampak zaostaja za tem, kar je pred njo.)

²⁰ 5.3.11.2.

²¹ 3.8.8.36.

²² O tej »krožni« konverziji duše Lacrosse, *Lamour chez Plotin*, 98–100.

zi nastanek tretje bitnosti, ki je vsa njena, medtem ko mešana duša v svojem hrepenenju rodi »vmesno«, dajmonsko bitje, čigar »starša« sta pravzaprav Penija in Poros. Zgoraj citirano besedilo pusti vtis, da se ta dva lika iz *Simpozija* pri Plotinu pojavita šele na ravni mešane duše, ki ni več θεισιότηης; zato je toliko bolj zanimiva trditev, da je tudi osebni dajmon vsake duše resnično obstoječi (ὑπόστατος) Eros:

Ἡ διὰ τί ἡ μὲν ὄλη ἔξει καὶ ἡ τοῦ παντὸς ὑποστατὸν ἔρωτα, ἡ δὲ ἐκάστου ἡμῶν οὐ, πρὸς δὲ καὶ ἡ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις ἅπασιν; Καὶ ἄρα ὁ ἔρωτος οὗτός ἐστιν ὁ δαίμων, ὃν φασιν ἐκάστῳ συνέπεσθαι, ὁ αὐτοῦ ἐκάστου ἔρωτος;

Zakaj bi navsezadnje tista, ki je v celoti Duša, ter duša vesolja imeli resnično obstoječega Erosa, duše vsakega izmed nas pa ne in prav tako ne duše, ki so v vseh drugih živih bitjih? In ali ni ta Eros tisti dajmon, za katerega pravijo, da spremlja vsakega izmed nas, in potemtakem njegov lastni Eros? (3.5.4.2–6)

Plotin na tem mestu združi Platonov nauk o dajmonski naravi Erosa s predstavo o dajmonu kot spremljevalcu človeške duše. Večina izdaj *Enead* te Plotinove besede povezuje s Platonovim mitom o osebni dajmonu, ki mu posameznik pripade po žrebu in ki vodi duše na kraj sodbe,²³ lahko pa jih razumemo tudi kot odraz ljudske predstave o dajmonih kot nekakšnih osebnih angelih varuhih.²⁴ V vsakem primeru je pomembno, da se Plotin s tem oddalji od tradicionalne predstave o dajmonih kot nepopolnih ali celo slabih bitjih,²⁵ saj je očitno, da je vsak Eros duše, tudi dajmonski, obstoječa resničnost. Da o tem ni nobenega dvoma, izpričuje spodnji odlomek, v katerem postavlja Plotin Penijo (Revščino), Erosovo »mater«, v umljivi svet, ki je predhoden nastanku čutno zaznavnega sveta, in trdi, da je Eros kot obstoječa resničnost (ὑπόστασις) produkt oblike in neopredeljivosti:²⁶

Διὸ καὶ ἐν τῇ γενέσει τοῦ Ἐρωτος ὁ Πλάτων φησὶ <τὸν Πόρον τὴν μέθην ἔχειν τοῦ νέκταρος οἴνου οὐπω ὄντος>, ὡς πρὸ τοῦ αἰσθητοῦ τοῦ Ἐρωτος γενομένου καὶ τῆς Πενίας μετεχούσης φύσεως νοητοῦ, ἀλλ' οὐκ εἰδῶλου νοητοῦ οὐδ' ἐκεῖθεν ἐμφαντασθέντος, ἀλλ' ἐκεῖ γενομένης καὶ συμμιχθείσης ὡς ἐξ εἰδους καὶ ἀοριστίας, ἦν <ἦν> ἔχουσα ἡ ψυχὴ πρὶν τυχεῖν τοῦ ἀγαθοῦ, μαντευομένη δὲ τι εἶναι κατὰ ἀόριστον καὶ ἄπειρον φάντασμα, τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἐρωτος τεκούσης.

²³ *Phdn.* 107d in 113d.

²⁴ Tako Wolters, *Plotinus 'On Eros'*, 126.

²⁵ K njej se sicer vrne v traktatu *O dajmonu, ki mu po žrebu pripademo* (3.4), kjer je govor o dajmonu kot dejavni sposobnosti duše.

²⁶ Prim. zg. 5.4.2.4–8: »Samo umevanje pa (νόησις), ki zre v umljivo in se obrača k njemu ter je tako rekoč izpopolnjeno od njega, je neopredeljivo kakor zrenje, ki ga opredeli šele umljivo (predmet umevanja, Eno);« 5.4.2.4.

Zato tudi pravi Platon v zgodbi o Erosovem rojstvu, da je bil »Poros pijan od nektarja – vina namreč še ni bilo.«²⁷ S tem hoče reči, da je Eros nastal še pred čutno zaznavnim svetom in da je Penija deležna umljive narave; vendar ne zgolj podobe umljivega in njegovega odseva, temveč je nastala prav tam in je, ko se je združila s Porosom, tako rekoč iz oblike in neopredeljivosti (tiste neopredeljivosti, ki jo ima duša, preden doseže Dobro in ko zgolj na podlagi neopredeljive in neskončne predstave sluti, da je nekaj takega) rodila obstoj Erosa. (3.5.7.1–9)

V čem je torej razlika med bogom Erosom in Erosom-dajmonom?

Λάβωμεν τοίνυν πῆ ποτε διορίζομεν θεοὺς δαιμόνων, καὶ εἰ πολλάκις καὶ δαίμονας θεοῦ λέγομεν εἶναι, ἀλλ' ὅταν γε τὸ μὲν ἕτερον, τὸ δὲ ἕτερον λέγωμεν αὐτῶν εἶναι γένος, τὸ μὲν δὴ θεῶν ἀπαθές λέγομεν καὶ νομίζομεν γένος, δαίμοσι δὲ προστίθεμεν πάθη, αἰδίου λέγοντες ἐφεξῆς τοῖς θεοῖς, ἤδη πρὸς ἡμᾶς, μεταξύ θεῶν τε καὶ τοῦ ἡμετέρου γένους.

Poskusimo torej ugotoviti, kako ločimo bogove od dajmonov. Čeprav namreč bogove pogosto imenujemo kar dajmone, pa včasih tudi pove-mo, da pripadajo dvema različnima vrstama. O rodu bogov menimo in trdimo, da ne pozna občutenja (ἀπαθές), nasprotno pa le-tega pripisu-jemo dajmonom. Zanje pravimo, da so večni in takoj za bogovi, hkrati pa tudi že blizu ljudem, torej nekje vmes med bogovi in našo vrsto. (3.5.6.7–13)

Razlika, ki jo poudarja Plotin, je v lastnosti občutenja (πάθος), pri tem pa izraz seveda ne pomeni niti telesnih občutkov niti čustev, temveč pasivno stanje dovzetnosti za vplive od zunaj, *utrpevanje*. Pri Plotinu je to sicer kri-terij, ki ločuje nadčutni svet resničnosti od čutno zaznavnega sveta (traktat 3.6.), zato na tem mestu razmišlja o tem, kako pripisati dajmonom dovzetnost za zunanje vplive, ne da bi jih pri tem (skupaj z individualnimi Erosi) ponižal na raven telesnih bitij. Na tem mestu Plotin uvede pojem noetične snovi (νοητὴ ὕλη), s katerim doseže dvoje: po eni strani razloži, na kakšen način so dajmoni udeleženi v čutno zaznavni snovi, zaradi katere so podvrženi občutenju, hkrati pa se znova naveže na Platonov mit iz *Simpozija*.

Ἔλην δεῖ νοητὴν ὑποθέσθαι, ἵνα τὸ κοινωνῆσαν ἐκείνης ἦκη καὶ εἰς ταύτην τὴν τῶν σωμάτων δι' αὐτῆς.

Predpostavljati moramo torej obstoj neke umljive snovi, zato da lahko to, kar je udeleženo v njej, prek nje pride do telesne snovi. (3.5.6.44–5)

²⁷ *Symp.* 203b 5.

Neopredeljeno zrenje oziroma pomanjkanje (Penija)

Ta Plotinova rešitev je zmedla nekatere priznane strokovnjake: tako na primer Armstrong opozarja, da νοητὴ ὕλη, kakor jo prikazuje Plotin v 6. poglavju, ne ustreza prav nobenemu drugemu mestu v *Eneadah*, kjer se sicer temeljito poglobi v problem noetične snovi.²⁸ Da je vtis prisiljene razlage še večji, se Plotin takoj v začetku naslednjega poglavja loti lika Penije (Revščine) iz *Simpozija*, ki jo izenači z neopredeljivim stanjem, v katerem Duša še ne vidi Dobrega, ampak ga zgolj sluti. To stanje Plotin posredno enači s snovjo (umljivo, seveda), kot je razvidno iz zadnjega poglavja, kjer pravi, da »Penija predstavlja snov.«²⁹ Toda ali Plotin na tem mestu govori o čisti Duši-hipostazi ali ima v mislih individualne duše? Njegova alegoreza Penije se nanaša na – kot ugotavlja Armstrong³⁰ – Plotinu dosti bližji nauk o noetični snovi, ki ga najdemo na več mestih v *Eneadah* in je vezan na Platonov t. i. nezapisani nauk o dveh počelih, Enem in neomejenem dvojstvu.³¹ Iz zgoraj navedenega odlomka 5.4.2.4 (str. 5 in str. 9, op. 26) je razvidno, da je stanje neopredeljivosti ali neomejenosti (ἀοριστία) prisotno na samem začetku emanacijskega procesa, saj je nastanku hipostaze Uma predhodno nekakšno neopredeljivo zrenje, ki prejme svojo obliko in posledično obstoj šele od predmeta tega uvida (kakor da bi se pogled odbil od njega). Natančnejši opis tega stanja najdemo v 5.3.11.1–10, kjer ga Plotin imenuje ὄψις οὐπω ἰδοῦσα, »zrenje, ki še ne vidi.«³² Ta neopredeljena kontemplacija je po mnenju Rista³³ edina stalnica umljive snovi, ki je sicer povsem spremenljiva in brez lastnosti (ἄποιος). Plotin s svojo razlago Platonove Penije ponovno potrди navzočnost tega neopredeljivega stanja v umskem svetu še pred nastankom tako Erosa kot tudi Duše, ki je torej (če odgovorimo na zgornje vprašanje) Duša-hipostaza. Armstrong ugotavlja, da gre Plotin s prikazom Erosa Duše kot nečesa, kar je že v osnovi nepopolno, daleč preko prepričanj, ki jih sicer najdemo v *Eneadah*;³⁴ vzrok za to naj bi bila predvsem želja uskladiti različna mesta v Platonovih delih, ki se nanašajo na njegov erotični nauk. Čeprav o tej nameri ni dvoma, pa Plotin ne zaide v nasprotje s samim seboj: tako kot neopredeljivo zrenje Uma ne pomeni pomanjkanja tega, proti čemur se Um obrača (torej Enega), temveč zgolj njegovo *drugačnost*, tako neopredeljivo stanje Duše, ki sluti (μαντευομένη) obstoj Enega, ne pomeni pomanjkanje le-tega, temveč zgolj ontološko *oddaljenost* od njega; oddaljenost, ki je Um ne pozna, saj združuje v sebi dejanje s predmetom zrenja, medtem ko Duša, kot smo videli (gl. 3.8.6.24–26 v op. 20), predstavlja ločen subjekt, ki mora objekt svojega zrenja poznanjiti. V nadaljevanju 7. poglavja se Plotinova rekonstrukcija

²⁸ Armstrong, *Plotinus III*, 189, op. 2.

²⁹ 3.5.9.49.

³⁰ Armstrong, *Plotinus III*, 190, op. 1.

³¹ Gl. zg. 5.4.2.4–8 (op. 27).

³² »Zrenje brez objekta.« (Bréhier).

³³ Rist, »The Indefinite Dyad«, 101 in sl.

³⁴ *Plotinus III*, 190, op. 1.

mita iz *Simpozija* v resnici osredotoči na individualne duše in njihove Erose-dajmone. Alegorične interpretacije lika Penije kot neopredeljivega zrenja ob nastanku čiste Duše torej ne smemo razumeti kot nauka, ki blaženemu zrenju *Duše-hipostaze* in njenega Erosa primeša element »revščine«, temveč kot uvod v interpretacijo, po kateri Penija simbolizira tisto neopredeljivost, ki v produkt svoje združitve s samozadostnim *logosom* (Porosom) vnese dejansko pomanjkanje na ravni *individualne duše*.

Λόγος οὖν γενόμενος ἐν οὐ λόγῳ, ἀορίστῳ δὲ ἐφέσει καὶ ὑποστάσει ἀμυδρᾷ, ἐποίησε τὸ γενόμενον οὐ τέλεον οὐδὲ ἰκανόν, ἑλλιπὲς δέ, ἅτε ἐξ ἐφέσεως ἀορίστου καὶ λόγου ἰκανοῦ γεγεννημένον. Καὶ ἔστι λόγος οὗτος οὐ καθαρός, ἅτε ἔχων ἐν αὐτῷ ἔφεισιν ἀορίστον καὶ ἄλογον καὶ ἄπειρον· οὐ γὰρ μήποτε πληρώσεται, ἕως ἂν ἔχη ἐν αὐτῷ τὴν τοῦ ἀορίστου φύσιν. Ἐξήρτηται δὲ ψυχῆς ὡς ἐξ ἐκείνης μὲν γενόμενος ὡς ἀρχῆς, μίγμα δὲ ὦν ἐκ λόγου οὐ μείναντος ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ μυχθέντος ἀοριστίᾳ.

Ko se je torej *logos* (sc. Poros) pojavil v nečem, kar ni *logos*, ampak neopredeljivo hrepenenje in nerazločna narava, je ustvaril nekaj, kar ni ne popolno ne zadostno, ampak pomanjkljivo, saj je nastalo iz neopredeljivega hrepenenja in sicer zadostnega *logosa*. Ta *logos* (sc. Eros) ni čist, saj ima v sebi neopredeljivo, nerazumno in brezmejno hrepenenje. Nikoli ne bo izpolnjen, dokler ima v sebi naravo neopredeljivosti. Sicer ostaja navezan na dušo, saj se je v nekem smislu rodil iz nje kakor iz počela, vendar je v resnici mešanica, nastala iz *logosa*, ki ni ostal v samem sebi, ampak se je združil z neopredeljivostjo (3.5.7.9–18)

Da gre v obeh primerih za dušo-Afrodito, ni nič nenavadnega, saj je vsaka duša Afrodita. In prav njen lik je tisti, okrog katerega se spleta zgodba iz *Simpozija*, ki v Plotinovem spisu *O ljubezni* ne pripoveduje le o nastanku individualnih Erosov-dajmonov, ampak je tudi prikaz stanja duše ob njenem rojstvu. Tega si lahko predstavljamo kot prelep Zevsov vrt;³⁵ ta po Plotinovih besedah predstavlja lepote Uma, ki krasijo Dušo. Izrazi, ki jih uporablja zanje, so ἀγλαΐσμα, ἄγαλμα, κόσμημα (3.5.9.10–14), ki izražajo blišč in sijaj Uma, zato jih Plotin imenuje tudi λόγοι. Za Dušo uporabi attribute καλός, ἀγλαός, ἄκακος in ἄβρός (3.5.8.16), izmed katerih predvsem zadnja dva poudarjata njeno nedolžnost in nepokvarjenost. Takšen je Zevsov vrt na dan Afroditinega rojstva – stanje lepe in nedolžne Duše: v njem ni nobenega tujka in nobene nepopolnosti, ne v obliki *pomanjkanja* ne v obliki *presežka*. Za razumevanje tako Platonovega mita kot Plotinove interpretacije se mi zdi potrebno poudariti, da prvi poseg v idilo tega vrta, ki spominja na rajski Eden pred padcem, ni storjen s strani Penije, temveč Porosa, ki se pijan nektarja zavalil vanj in zaspil: prvi eksces je torej že tu.

³⁵ Hadot, *Plotin*, 217.

Presežek dobrega v duši (Poros)

Toda kaj je sploh Poros in kako razložiti njegovo pijanost? Po Plotinovih besedah tudi Poros predstavlja *logos*, ki je v tem primeru nekakšen odraz (ali izraz) višje bitnosti (Uma), hkrati pa predstavlja pot (πόρος pomeni tudi »prehod«), po kateri se Duša vrača k njemu.

Ὁ οὖν Πόρος λόγος ὢν τῶν ἐν τῷ νοητῷ καὶ νῶ καὶ μᾶλλον κεχυμένος καὶ οἷον ἀπλωθεὶς περὶ ψυχὴν ἅν γένοιτο καὶ ἐν ψυχῇ.

Poros je torej *logos* tega, kar je v umljivem svetu in v Umu, in ker se bolj (kakor Um) razliva in tako rekoč odstira, lahko rečemo, da se poraja ob Duši in v njej. (3.5.9.1–3)

Ta *logos* je sicer prav tako resnično obstoječa bitnost, vendar ni več znotraj Uma, iz katerega izhaja: to simbolizira tudi Porosov »izhod« na vrt, kamor odide po gostiji z bogovi.

Ὁ δὲ λόγος νοῦ γέννημα καὶ ὑπόστασις μετὰ νοῦν καὶ οὐκέτι αὐτοῦ ὢν, ἀλλ' ἐν ἄλλῳ, ἐν τῷ τοῦ Διὸς κήπῳ λέγεται κείσθαι τότε κείμενος, ὅτε ἡ Ἀφροδίτη ἐν τοῖς οὔσιν ὑποστῆναι λέγεται.

Logos pa, ki je proizvod Uma in obstoj, ki je prišel za njim, ni več njegov, ampak je v nečem drugem; kot pravi zgodba, leži v Zevsovem vrtu in se tam nahaja v trenutku, ko je Afrodita poklicana v obstoj med bivajočimi resničnostmi. (3.5.9.19–23)

Plotin razlikuje več ravni *logosa*,³⁶ ki se s svojim dejanjem izražanja višje bitnosti nenehno daje naprej. Glede na stopnjo *logosa* pa loči tudi različno stopnjo motrenja ali kontemplacije (θεωρία):³⁷ *logos* na najvišji ravni je mirujoči *logos*, ki je sam po sebi θεωρία, čeprav pri tem nadzira dejavnost (πράξις), ki se vrši v skladu z njim (κατὰ λόγον).³⁸ V tem je tudi pomen Porosovega spanja, ki simbolizira mirujoče motrenje. To, kar ga postavlja na nižjo raven glede na Um, je prav posebna vrsta motrenja, saj je Poros v mitu prikazan ne le speč, temveč tudi pijan. V določeni meri lahko pijanost razumemo kot nasičenost, ki povezuje Porosa s Kronosom.³⁹ Vendar Plotin poudari razliko med Kronosovo

³⁶ V osnovi dve (gl. Wallis, *Neoplatonism*, 68).

³⁷ Plotin se nekoliko odmakne od filozofske tradicije, po kateri je bila na ravni kozmosa θεωρία kvečjemu zmožnost človeka (in še to izključno njegovega umskega delovanja, prim. Aristotel, *EN* 1178b), in dopušča sposobnost motrenja pri vseh oblikah bivanja in celo življenja (živali in rastline); gl. 3.8.1 in 2.

³⁸ 3.8.3.2–5.

³⁹ Gre za polnost Uma, ki ostaja zazrt vase. V mitološki prispodobni je to primerjava Kronosa, ki svojim otrokom ne pusti, da bi se rodili, ampak jih pogoltne. Prispodoba je podprta s platonistično etimologijo Kronosovega imena (κόρος, obilje; *Crat.* 396b, prim. Plotin 5.1.4.9).

polnostjo, ki pomeni nasičenost Uma s samim seboj, in pijanostjo Porosa, ki se oplaja s tem, kar pride do njega od drugod in mu pravzaprav ni lastno.

Τὸ γὰρ ἐν νῶ συνεσπειραμένον, καὶ οὐ παρὰ ἄλλου εἰς αὐτόν, τούτῳ δὲ μεθύοντι ἑπακτὸν τὸ τῆς πληρώσεως. Τὸ δ' ἐκεῖ πληροῦν τοῦ νέκταρος τὶ ἂν εἴη ἢ λόγος ἀπὸ κρείττονος ἀρχῆς πεσὼν εἰς ἐλάττονα;

To, kar zbrano počiva v Umu, ni prišlo vanj od drugod; nasprotno pa se pijanemu Porosu vzrok njegove polnosti pridruži od zunaj. Kaj pa je tam lahko polno nektarja, če ne *logos*, ki je od višjega počela zdrsnil k nižjemu? (3.5.9.3–6)

Presežek, ki se pojavi v Zevsovem vrtu, hitro naleti na odziv v obliki pomanjkanja, ki se skuša polastiti tega presežka: Penija, ki je poprej beračila pri mizi bogov,⁴⁰ izkoristi priliko, da zadosti svojemu hrepenenju. Gre za popolnoma naravno težnjo po vzpostavitvi predhodnega ravnotežja ali harmonije, ki je bila tako blizu grški predstavi o lepoti: tisto, česar je preveč, zapolni tisto, ki mu tega manjka. Eros, ki je nastal iz tega prvega presežka in odgovora nanj, je torej nekakšno naravno varovalo, ki ves čas z skrbi za vzpostavitev te harmonije v duši: ker v mitu njegov nastanek neposredno sledi Afroditinemu, moramo harmonično stanje Duše (torej Zevsov vrt brez Porosa in Penije) razumeti kot zgolj hipotetično. Zevsov vrt, pravi Plotin, predstavlja sijaj in lepoto Uma, saj Zevs sam predstavlja Platonovega »mogočnega vladarja« in veliki Um, čigar lepota krasi Dušo. To povezanost Uma in Duše razlaga Plotin s Platonovo podobo Zevsa, ki v sebi združuje »kraljevski Um in kraljevsko Dušo«, saj Um kot upravitelj vesoljnega reda deluje le v paru z Dušo.⁴¹ S tem ko Plotin Afrodito iz Platonovega mita iz *Simpozija*, postavi v par z Zevsom, skuša primarno nedolžnost Duše prikazati kot arhetipnega androgina, ki ga prav tako najdemo v Platonovem *Simpoziju* kot simbol primarne narave, ki je simbol sovpadanja ter preseganja nasprotij⁴² in h kateri se skušamo povrniti.⁴³ In zakaj je to pra-stanje Duše v paru z Umom pravzaprav hipotetično? Zato, ker se Duša kot ločena (χωριστή) bitnost uresničuje prav skozi drugačnost, ki jo ločuje od Uma,⁴⁴ ali, drugače povedano, skozi to porušeno ravnovesje vrta, kjer se rodi Eros, prek katerega Duša nenehno zre v Um. Duša je Duša prav v tem, da ni več del androginega arhetipa, s katerim pa ostaja v navezi prek »očesa« Erosa. Gotovo ni naključje, da sta moški in ženski pol v arhetipnih

⁴⁰ Te podrobnosti iz Platonovega mita Plotin sicer ne omenja.

⁴¹ Omeniti velja, da pri Plotinu Zevs simbolizira tudi dušo, in sicer tako celovito kot kozmično (gl. 5.8.12 in 13 ter 5.5.3)

⁴² Brisson, *Sexual ambivalence*, 99.

⁴³ Androginitet je značilna komponenta pleromatičnega sveta tako setijske kot valentinijanske gnoze (o tem gl. Filoramo, »Dal mito gnostico«, 97 in sl.).

⁴⁴ Prim. 3.8.6.24–26: Duša je bila tudi sama »*logos* in kot nekakšen um, vendar tak, ki zre nekaj drugega. Ni namreč izpolnjena, ampak zaostaja za tem, kar je pred njo.«

parih hkrati mož in žena ter oče in hči:⁴⁵ Duša, ki v svojem brezčasnem prastanju kot družica svojega moškega pola ostaja eno z njim, je kot ločena bitnost njegova hči. Tako tudi Plotin razloži, da sveti možje »enačijo Hero in Afrodito ter Afroditino zvezdo na nebu imenujejo Herina.« (3.5.8.22 in sl.)

Plotin se torej v alegorezi Platonovega mita o Erosu, rojenemu iz združitve Porosa in Penije, dotakne vseh stopenj resničnosti, v kateri biva duša: od njene prastanja, ki ga zaznamuje sožitje z Umom, prek njenega rojstva kot ločene bitnosti, ki z očesom, polnim lepote, nemoteno zre v Lépo, do njenega sestopa v množstvo, kjer njeno hrepenenje zaznamuje občutek pomanjkanja Lepega in z njim povezano trpljenje (*pathos*). Pri Plotinu je torej zgodba o Erosu v prvi vrsti zgodba o duši.

BIBLIOGRAFIJA

- Armstrong, Arthur Hilary, izd. *Plotinus in Seven Volumes*. Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1978–88.
- Beierwaltes, Werner. »The Love of Beauty and the Love of God.« V: *Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek, Roman*, ur. A. H. Armstrong, 293–313. London: SCM Press, 1986.
- Bréhier, Émil, izd. *Plotin: Ennéades III*. Paris: Les Belles Lettres, 1954.
- Brisson, Luc. *Sexual Ambivalence: Androgyny and Hermaphroditism in Graeco-Roman Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Faggini, Giuseppe, prev. *Plotino: Enneadi*. Milano: Bompiani, 2002.
- Filoramo, Giovanni. »Dal mito gnostico al mito manicheo: metamorfosi di modelli culturali.« V: *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità*. V: Atti del convegno tenuto a Catania, 27 sett.–2 ott. 1982, ur. C. Giuffrida, 491–507. Rim: Jouvence, 1985.
- Hadot, Pierre, prev. *Plotin: Traité 50 (III, 5)*. Paris: Les éditions du Cerf, 1990.
- Harder, Richard, prev., in Rudolf Beutler in Willy Theiler, izd. *Plotins Schriften 1–5*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1956–60.
- Kocijančič, Gorazd, prev. *Platon: Zbrana dela I–II*. Celje: Mohorjeva založba, 2004.
- Lacrosse, Joachim. *Lamour chez Plotin. Éros hénologique, éros noétique, éros psychique*. Cahiers de philosophie ancienne. Bruselj: Ousia, 1994.
- MacKenna, Stephen, prev. *Plotinus: The Enneads*. London: Faber and Faber, 1969.
- Pigler, Agnès. *Plotin. Une métaphysique de l'Amour*. Paris: Vrin, 2002.
- Radice, Roberto, prev. *Plotino: Enneadi*. Milano: Mondadori, 2002.
- Rist, John M. »The Indefinite Dyad and Intelligible Matter in Plotinus.« *The Classical Quarterly* 12, št. 1 (1962): 99–107.
- Wallis, Richard T. *Neoplatonism*. London: Duckworth, 1972.
- Wolters, Albert M. *Plotinus »On Eros«: a detailed exegetical study of Enneads III, 5*. Toronto: Wedge Publishing Foundation, 1984.
- Yhap, Jennifer. *Plotinus on the soul: a study in the metaphysics of knowledge*. Selinsgrove: Susquehanna University Press, 2003.

⁴⁵ Sočasno vlogo žene in hčere najdemo pogosto tudi v egipčanski mitologiji (gl. Lacrosse, *Lamour chez Plotin*, 54).

ERŌS AND CHORASIS IN PLOTINUS' TREATISE ON LOVE

Summary

The article focuses on the role of Love as the relation of the Soul to the object of its love – supreme Beauty. Since this relation comes into existence as an act of contemplation, the driving force behind the Plotinian emanation process, the study pays particular attention to Plotinus' contemplation theory, where Eros, as the Soul's Eye, plays an important role. While the word »relation« normally implies only the existence of the two related realities, Plotinus' Love-Relation is itself a substance (οὐσία). Secondly, the article confronts the challenge posed by the Plotinian allegorical interpretation of various myths and allegories, especially Plato's, related to the figure of Eros as god and daemon. The most controversial point of Plotinus' interpretation is his inclusion of Eros, a »mixed« and imperfect reality, in the emanation process, by representing the god Eros (Love), the son of Afrodite (the Soul), as actively involved in her contemplation of supreme Beauty. By itself, this point would present no problems, had not Plotinus included in his doctrine of the Soul's contemplation Plato's allegorical figure of Penia (Poverty), which is, in the *Symposium*, the cause of the imperfect and dissatisfied nature of Love the daemon. It is no wonder, then, if one of the most eminent experts on Plotinus, A. H. Armstrong, opined (in a single note, which, however, reverberated in other editions of this treatise) that Plotinus may have gone beyond all his attested doctrines here. The article tries to dispel this doubt by showing that Plotinus' symbolism of Penia is supported by his doctrine of noetic matter, adducing precisely his contemplation theory, according to which the unlimited, undefinable quality appears at the very core of the emanation process. Plotinus' treatise on Eros, which begins as a commentary on one of Plato's passages, thus develops into a multilayered theory of a substantialised relation of the Soul – a theory adding new metaphysical dimensions to the original Platonic myth.

Ignacija J. Fridl

Začetki zgodovine filozofije pri starih Grkih

Ob besedi zgodovina filozofije danes najprej pomislimo na heglovski evolutivno razumevanje historičnih procesov, torej na filozofijo v pomenu vzročno-posledičnega duhovnega razvoja. Vendar tak pogled ni zavezujoč, vsaj če se ozrem k začetkom zgodovinskega pogleda na filozofijo pri starih Grkih. Pri njih je enako kot družbeno dogajanje, o katerem v svojih *Zgodbah* poroča Herodot, tudi filozofija razumljena kot dogodek. Z vidika filozofije to pomeni, da grški modrec svojih misli ni zgolj zapisal ali pa ustno posredoval svojim učencem, temveč jih je poskušal tudi osebno živeti. Prav na ta vidik se pri vrednotenju in branju starogrških filozofov pogosto pozablja. Še najbolj ob branju zapiskov o filozofiji, ki so jih zapustili t.i. doksografi, med njimi zlasti Diogen Laertski, saj se jih pogosto skoraj omalovažujoče zavrača kot filozofsko nevredne ali vsaj problematične.

Doksografija – prevladujoča oznaka za antično filozofsko historiografijo

Celo raziskovalci, ki svoj čas in študijsko energijo posvečajo bodisi prevajanju ali raziskovanju pregleda grške filozofije, kot jo je v *Življenjih in mislih znamenitih filozofov* zapustil Diogen Laertski, k njegovemu delu ob rob radi zapišejo, da je sicer edina ohranjena antična zgodovina grške filozofije dragocena, a da avtor ni imel filozofskega talenta. Klaus Reich v uvodu k nemškemu, Apeltovemu prevodu omenjenega dela o Laertskeu pravi, da »dela ni napisal filozof, ampak filolog«,¹ ki je zgolj zbral gradivo iz različnih priročnikov o življenju in mišljenju znamenitih filozofov. In čez nekaj strani svojo trditev še zaostri: »Diogen zagotovo ni bil pesnik in prav tako tudi ne filozof.«²

¹ Reich, *Einleitung*, 13. Prevodi navedkov I. F.

² Prav tam, 16.

Še ostreje sta ne samo avtor, temveč tudi vsebina njegove knjige ovrednotena v leksikonu *Der kleine Pauly*, kjer avtor gesla Heinrich Dörrie zapiše: »Material, ki polni knjige, je večinoma malo vreden; vanj je vključenih mnogo čenčavih zgodb, mnogo je pustolovskega pripovedništva. Seveda pa so vmes vedno znova posuti zapisi, ki imajo veliko znanstveno vrednost.«³

Richard Rorty pa celo pravi: »Diogen Laertski je doksografijo spravil na slab glas, ko je vztrajal pri odgovoru na vprašanje 'Kaj je X mislil o dobrem?', pri čemer je vsak X postavljen v predhodni kanon.«⁴

Jørgen Mejer v svoji razpravi *Diogenes Laertius and the Transmission of Greek Philosophy* upravičeno ugotavlja, da tako znanstveno pretresanje vrednosti Laertskega in njegovega dela kot tudi različne teze o njegovih virih oziroma predhodnikih vse od leta 1930, od Hopeove pionirske raziskave o Laertskem dalje, niso dali pravih rezultatov. Zato je, kot poudarja, potreben nov pristop.⁵ Vendar pristop, ki ga ponuja v omenjeni študiji, spet temelji predvsem na upoštevanju in analizi novih klasičnofiloloških raziskav in odkritij na že predhodno omenjeno temo pristnosti, avtorstva in virov. Čeprav poudarja pomen Laertskega, ga na tak način poskuša znova predvsem vrednotiti.⁶

Trdim, da je treba gradivo, kot nam ga je o grški filozofiji zapustil Diogen Laertski, vzeti kot neke vrste dejstvo in se podobno, kot daje Malcolm Schofield za zgled raziskovalce helenistične filozofije,⁷ tudi v zvezi s predsokratiki in drugimi filozofskimi šolami oziroma obdobji, ki jih Diogen obravnava, manj intenzivno ukvarjati z vprašanjem pristnosti, razločevanja gradiva na vredno, manjvredno in nevredno. Seveda to ne pomeni, da bi nekritično sprejeli vsak podatek, ki ga najdemo v grških zgodovinsko-filozofskih virih, temveč gre za

³ Dörrie, »Diogenes«, 48.

⁴ Rorty, *Historiography of philosophy*, 62.

⁵ Mejer, »Diogenes Laertius and the Transmission of Greek Philosophy«, 3556-57: »Očitno vprašanje, s katerim se je ukvarjala večina raziskovalcev, to je vrednost Diogena kot vira za grško filozofijo in njegove uporabe predhodnih virov, katerih večina je znana zgolj iz Diogenovega dela, ni bilo razrešeno na prepričljiv način. Mnogo nasprotujočih si teorij je nakazovalo, da je potreben nov pristop.«

⁶ Enega takih poskusov vrednotenja, na primer, izpričuje v stavku: »Diogen morda ni bil velik pisec in zanesljivo so v njegovem času živeli večji filozofski misleci, vendar ga ni treba sramotiti. Ohranil je mnogo informacij, ki bi se sicer izgubile, pa se niso zaradi njegovega zanosa in marljivosti.« (Prav tam, 3600.)

⁷ Schofield, *The Stoic Idea of the City*, 1: »Raziskovalci predsokratikov posvečajo ogromno časa temu, kar lahko na splošno imenujemo doksografija. Ker originalni spisi predsokratikih mislecev niso ohranjeni, moramo svoje vedenje opreti na to, kar nam o njih povedo kasnejši avtorji. Poznejši viri včasih vsebujejo citate iz predsokratikov, drugič ne, vedno pa zgodnjo grško filozofijo predstavljajo v kontekstu in z vidika svojega časa, tako da je nazadnje izdelek neizogibno v veliki meri miselno in pisno posredovan. 'Od kod je dobil to informacijo?', 'Ali je zanesljiva?', 'Zakaj jo navaja?' Taka vprašanja morajo neprestano prevevati vsakega, ki bere Seksta Empirika, Diogena Laertskega, Stobaja, Plutarha, Hipolita, Simplicija in druge pisce krščanske dobe z željo, da bi odkril resnico o predsokratiki filozofiji. Tisti, ki se v veliki meri ukvarjajo še s helenistično filozofijo, posvečajo manj energije doksografskim analizam, čeprav pogosto nimajo na razpolago kaj več originalnih spisov mislecev, ki jih proučujejo, od tistih, ki jih imajo njihovi raziskovalni kolegi za predsokratike.« Prevod I. F.

namig, da je treba pozornost od nenehnega spraševanja po vrednosti preusmeriti k vprašanju, kaj nam Diogen Laertski s svojo zgodovinsko metodologijo oziroma načinom, kako obravnava filozofsko dediščino, sporoča.

Povedano drugače: dejstvo, da je Diogen Laertski posredoval filozofijo oziroma grški pogled nanjo na tak način, nam pove marsikaj o samem razumevanju filozofije pri starih Grkih. Sodobni raziskovalci so tisti, ki so tako razlago filozofskih nauk ovrednotili kot doksografsko. V antični literaturi namreč oznake doksograf ne najdemo, temveč gre za neologizem iz 19. stoletja. V naslovu svojega monumentalnega dela *Doxographi Graeci* ga je leta 1879 prvi uporabil Hermann Diels. Pod tem nazivom je združil deset tekstov, ki obravnavajo predvsem spise s področja filozofije narave (principov, teologije, kozmologije, astronomije, biologije, delno tudi medicine). Vendar je izraz med raziskovalci antike kmalu postal popularen in enako, kot je že pred približno tremi desetletji ugotavljal Jørgen Mejer, se tudi na začetku 21. stoletja »izraz doksografija/doksografski danes rabi za skoraj vsako izjavo, za katero se zdi, da povzema nauke (δόξα, ἀρεσκοντα, placita) kakega antičnega filozofa ali znanstvenika.«⁸

Oznaka doksografija je torej postala tako rekoč univerzalni pojem za antično povzemanje bodisi filozofskih bodisi strokovnih nauk kakega misleca. Obenem je že Hermann Diels doksografom dodelil vlogo razmeroma nezanesljivih interpretov gradiva, o čemer priča misel, ki jo je Cicero postavil na začetek svoje knjige *O govorniku*: »Tardi ingeni est rivulos consecrari, fontes rerum non videre.« (2.117). Zgodovinarji antičnega naravoslovja, znanosti in filozofije naj bi bili torej tisti, ki so izpred oči izgubili uvid v izvor stvari.

Aristotelov odnos do filozofskih predhodnikov in uveljavitev evolutivnega historičnega modela

Tak pogled na zgodovino filozofije pa ni odkritje našega veka, temveč ga je besedi ἡ δόξα, ki je sestavni člen imena doksograf, pripisal že Aristotel. V razpravi *O duši* je spregovoril o τὰς τῶν προτέρων δόξας in imel v mislih »nazore vseh tistih naših predhodnikov, ki so izrekli neko svoje mnenje o duši« (Aristotel, *O duši* 1.2.403b20-25; prev. V. Kalan). Navedeno mesto, iz katerega je razviden Aristotelov odnos do njegovih filozofskih prednikov, v njegovem opusu ni izjema. Že slovenski prevajalec spisa *O duši* Valentin Kalan v opombi k tej točki zapiše: »Značilno za Aristotela je, da prikaz svojih spoznanj uvaja s pregledom nazorov svojih predhodnikov.«⁹

⁸ Mejer, *Diogenes Laertius and His Hellenistic Background*, 81. Podobno ugotavlja tudi Jaap Mansfeld, *Doxography of Ancient Philosophy*, 1: »Toda danes imenujemo doksografske tudi poglede s področja etike. In raziskovalci govorijo o »doksografiji« v Platonovih dialogih in Aristotelovih razpravah, čeprav gre za dela, ki se ukvarjajo s filozofskimi temami in so razprave o pogledih drugih filozofov zgolj obrobne.« Prevod I. F.

⁹ Kalan, Aristotel: *O duši*, 67.

Vsekakor je treba tej ugotovitvi dodati, da Aristotel svoja spoznanja utemelji na kritičnem pretresanju in ovržbi naukov svojih predhodnikov. Svojo filozofijo ustoliči kot *prima philosophia* s pomočjo tipičnega argumentacijskega modela: 1. zbiranje tez predhodnikov, 2. kritična ovržba ali vsaj korekcija navedenih tez, 3. afirmacija lastnega filozofskega pogleda kot temeljnega in »prvega« na osnovi kritične analize preteklega.

Podobno kot v 2., 3. in 4. poglavju spisa *O duši*, v katerih v zvezi z razumevanjem duše dokaj temeljito pretresa tako rekoč vso preteklo filozofsko mišljenje, od Talesa, Heraklita, Demokrita, pitagorejcev, Anaksagore in Empedokla do Platona in Ksenokrata, Aristotel tudi svojo *Metafiziko* utemelji na kritičnem povzemanju filozofskih stališč svojih predhodnikov. Že v 1. knjigi (od 983b6 dalje) svojega temeljnega dela ob vprašanju prvih vzrokov pritegne v raziskavo »tudi tiste, ki so se pred nami lotili proučevanja bivajočih stvari ter so pred nami gojili modrost z ozirom na resnico«. (Aristotel, *Metafizika* 1.3.983b; prev. V. Kalan), medtem ko zadnje razdelke 1. knjige (od 988b22 dalje) nameni kritiki predhodno navedenih stališč. Šele na tej osnovi začenja 2. knjigo z lastno utemeljitvijo filozofije kot »znanosti o resnici« (*ἐπιστήμη τῆς ἀληθείας*).

Tripartitni model: teza – kritika – afirmacija lastnega spoznanja na osnovi analize preteklega je za Aristotelov vstop v filozofijo tipičen. Njegov učitelj Platon v tej logični enačbi ni nobena izjema. Do njegovih nauk je Aristotel enako kritičen kot do ostale miselne dediščine, kar je kasnejša tradicija zaobjela v sentenco: »Amicus Plato, sed magis amica veritas.«

Tudi iz tega vidika Aristotelov pristop k filozofski tradiciji pomeni pomemben historični obrat v antični zgodovini filozofije. Svojo filozofsko misel v nasprotju s predhodniki, ki jim pripada zgolj status piscev »mnenj«, označi kot *prima philosophia*. Kot prvo med ostalimi jo utemelji prav na kritiki preteklega in na tak način zgodovino filozofije prikaže kot neke vrste duhovni boj s preteklo modrostjo. Tako postavi temelje evolutivnemu historičnemu razumevanju filozofskega mišljenja, ki mu lahko sledimo vse do Hegla, Nietzscheja in Marxa, z negativnim predznakom (zgodovina kot proces pojmovnega odmikanja od resnice, proces propadanja) pa tudi do Heideggrove kritike Platona kot točke pozabe biti.

Na tak način je Aristotel nehote zakoličil tudi našo zgodovinsko perspektivo na grško filozofijo in kulturo nasploh. Zato raziskovalci Diogena Laertskega praviloma opredeljujejo kot – pogojno rečeno – posebnost v točno določenem času in prostoru, torej kot razvojno stopnjo v antični zgodovini, kot tipičnega predstavnika helenistične dobe, za katero sta bila značilna enciklopedično zbiranje snovi in razcvet biografske metodologije. Toda kot bom poskušala nakazati v nadaljevanju svoje razprave, obstajajo pomembne vzporednice med razumevanjem filozofske tradicije v Platonovem času in odnosom, ki ga do grške filozofske preteklosti v svojih *Življenjih in mislih znamenitih filozofov* razvije Laertski, prav tako pa tudi med Herodotovimi *Zgodbami* in zgodovinskim podajanjem snovi pri Laertskem.

Modrost zlate dobe – ključni mit za rekonstrukcijo grškega odnosa do preteklosti

Heziodov mit v *Delih in dnevih* (109–126), v katerem pesnik opisuje človeško zgodovino kot sestopanje iz zlate v železno dobo, je ključen za razumevanje grškega pogleda na duhovno in kulturno dediščino. Stari Grk ni bil, kot smo mi danes, obseden s tehnološkim napredkom in razvojem, z željo po nenehni znanstveni inventivnosti – nova odkritja, kot dokazuje mit o Prometeju, so po njihovem mnenju človeško življenje kvečjemu osiromašila in mu škodovala. Nasprotno, zazrt je bil v preteklost, občudujoče je zrl na minule čase, ko so ljudje še živeli v bližini bogov.

Zato ni presenetljivo, če tako zgodnji starogrški pesniki kot filozofi poskušajo v svojih umetniških stvaritvah in filozofskih pesnitvah znova poiskati pot nazaj k izgubljeni božanski naravi človeka. Zgodnja grška epika prikazuje pesnika kot tistega, ki je zaslišal božji klic, višje sile so mu namenile pevsko moč (npr. *Odiseja* 8.43–45; 9.3–5; 16.252). Tako *Iliada* (1.1–3) kot *Odiseja* (1.1) se začenjata s pesnikovim prvoosebim pozivom boginjam, naj mu naklonijo pesniški dar. In podobno Heziod z opisom prelomnega dogodka iz svojega življenja pripoveduje, kako je na samotnih pastirskih stezicah zaslišal klic božanskih Muz:

αἶ νύ ποθ' Ἡσίοδον καλῆν ἐδίδαξαν αἰοιδῆν,
 ἄρνας ποιμαίνονθ' Ἑλικῶνος ὑπο ζαθέοιο.
 τόνδε δέ με πρόωιστα θεαὶ πρὸς μῦθον ἔειπον,
 Μοῦσαι Ὀλυμπιάδες, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο·
 ποιμένες ἄγραυλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον,
 ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα,
 ἴδμεν δ' εὖτ' ἐθέλωμεν ἀληθέα γηρύσασθαι.
 ὦς ἔφασαν κοῦραι μεγάλου Διὸς ἀρτιπέπαι,
 καί μοι σκῆπτρον ἔδον δάφνης ἐριθλέος ὄζον
 δρέψασαι, θηητόν· ἐνέπνευσαν δέ μοι αὐδῆν
 θέσπιν, ἵνα κλείοιμι τὰ τ' ἐσόμενα πρό τ' ἐόντα,
 καί μ' ἐκέλονθ' ὕμνεϊν μακάρων γένος αἰὲν ἐόντων,
 σφᾶς δ' αὐτὰς πρώτόν τε καὶ ὕστατον αἰὲν ἀείδειν. (*Teogonija* 22–34)

Muze le-te so Hezioda učile prelepega petja,
 nekđaj, ko ovce je pasel pod sveto goró helikonsko.
 Najprej so Muze se name obrnile s tole besedo,
 Muze, olimpske boginje, rojene egidonosilcu:
 »Kmečki pastirji, vi glota leniva, vi sami trebuhi!
 Znamo povedati mnogo laží, podobnih resnici,
 znamo, če hočemo, tudi povedati čisto resnico!«
 To govorile so Zevsove hčere mi z glasom razločnim,

dale, da utrgam za žezlo si lovora bujno mladiko,
 čudo prečudno! In vame vdahnile so govor božanski,
 glas, da bi pel o prihodnjih in pel o preteklih dogodkih,
 rod presrečnih, nesmrtnih bogov mi slaviti velele,
 zmerom pa z njimi začnem naj in z njimi končam svojo pesem!

(prev. K. Gantar)

Antični pesniki so torej od samih začetkov poskušali svojo pesem približati »božanskemu govoru«. Enako držo pa je zavzel tudi Parmenid v svoji filozofski pesnitvi:

ἵπποι ταί με φέρουσιν, ὅσον τ' ἐπὶ θυμὸς ἰκάνοι,
 πέμπον, ἐπεὶ μ' ἐς ὁδὸν βῆσαν πολύφημον ἄγουσαι
 δαίμονες, ἢ κατὰ πάντ' ἄστη φέρει εἰδότα φῶτα·
 τῆι φερόμην· τῆι γάρ με πολύφραστοι φέρον ἵπποι ...

...

καί με θεὰ πρόφρων ὑπεδέξατο, χεῖρα δὲ χειρὶ
 δεξιτερῆν ἔλεν, ὧδε δ' ἔπος φάτο καί με προσηύδα·
 ὦ κοῦρ' ἀθανάτοισι συνάορος ἠνιόχοισιν,
 ἵπποις ταί σε φέρουσιν ἰκάνων ἡμέτερον δῶ,
 χαῖρ', ἐπεὶ οὔτι σε μοῖρα κακῆ προὔπεμπε νέεσθαι
 τήνδ' ὁδόν (ἢ γὰρ ἀπ' ἀνθρώπων ἐκτὸς πάτου ἐστίν),
 ἀλλὰ θέμις τε δίκη τε. χρεῶ δέ σε πάντα πυθέσθαι
 ἡμὲν Ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμὲς ἦτορ ... (DK 1.14–27, 45–52)

Kobile, ki me nosijo, kolikor daleč seže moja želja, / so me
 peljale, ko so me kot vodnice privedle na slovito pot / boštva,
 pot, ki po vsem <tako> vodi vedočega človeka. / Po njej sem
 se peljal, kajti po njej so me vodile kobile, ki vedo marsikaj.

[...] Naklonjeno me

je sprejela boginja, vzela mojo / desnico v svojo roko ter takole
 izrekla besedo in me nagovorila: / O, mladenič, kot sopotnik
 nesmrtnih voznic

in kobil, ki te vodijo, si dospel v naš dom.

Pozdravljen, saj ni te poslala slaba usoda, / na to pot, ki res je
 proč od ljudi, daleč od ceste / (po katerih hodijo), temveč (sta
 te poslali) božanska postava in pravica. / Toda moraš izvedeti
 vse: / neomajno, čudovito prepričljivo srce Resnice.

(prev. G. Kocijančič)

V vseh navedenih primerih gre za enotni model poti do spoznanja, resnice in modrosti. Tako zgodnji grški pesniki kot filozofi poudarjajo enak življenjski

vzorec – obrat od dnevnih dogodkov k božanski naravi kozmosa, od zazrtosti v spremenljivost in končnost človeškega življenja v uzrtje trajne, večne, nespremenljive božje resnice. Potreben je torej avtorjev izstop iz vsakdanje življenjske prakse, obrat k temu, kar je zunaj njegovega časa in prostora, ki ga duhovno in miselno zamejmeta. Oziroma, kot v svoji razpravi *Antike Erzählungen über die Berufung zur Philosophie* ugotavlja Olof Gigon, je tudi odločitev za filozofijo za Grke vedno neka prelomna življenjska situacija. Pri tem poudarja, da je »vstop v filozofsko življenje [...] ena od mejnih situacij, v kateri se razkrije, kdo je pravi filozof in kdo ne [...] Nasprotje, iz katerega mejna situacija izhaja, lahko opišemo predvsem na dva načina. Bodisi gre za moralno nasprotje med stremljenjem za zunanji dobrinami in med skrbjo za lastno dušo bodisi za metafizično utemeljeno nasprotje med praktičnim delovanjem v svetu in čistim spoznanjem resnice.«¹⁰

Kot je razvidno iz naštetih primerov in tudi iz interpretacije Olofa Gigona, je potemtakem za stare Grke filozofova biografija sestavni del, celo ključna točka njegovega vstopa v polje modrosti. Na tak način je treba brati tudi številne zgodbe, ki jih o življenju modrecev navaja Diogen Laertski. Njihove življenjske reakcije in usodni dogodki iz njihove osebne zgodovine, pa tudi način njihove smrti, so tista vrata, skoz katera oni sami in tudi mi, kot njihovi vneti bralci, lahko prestopimo v njihov filozofski svet. Najimennitnejši dokaz so že Platonova *Apologija*, *Kriton* in *Fajdon*. So to spisi, ki bi jih v zgodovini filozofije lahko označili za doksografsko nezanesljive ali pa morebiti za »čenceste zgodbe« iz Sokratovega življenja? Ali pa nam ta tri Platonova dela razkrijajo skrivnost Sokratove modrosti, ki mu jo je pripisalo tudi delfsko preročišče. In ta skrivnost je, da je bil kot eden redkih Atencev kljub vsem nevarnostim, ki so mu pretile, in vsem klevetanjem navkljub zmožen v svojem življenju izpeljati duhovni in fizični obrat od družbenih, ideoloških in miselnih zablod atenske demokracije, kulture in znanosti? Filozofija tako ni – kot kasneje pri Aristotelu – razumljena zgolj kot umetnost, sposobnost oziroma znanost mišljenja, temveč je obenem modrost življenja, katere glavni imperativ je človekov ponovni vzpon nazaj v izgubljeno bližino božje govornice.

In to tradicijo vsekakor nadaljuje tudi Platon, saj svojega védenja ne ponuja kot neki novi, predhodno še nedoseženi vrhunec, temveč kot spominjanje (ἀνάμνησις) tega, kar smo nekoč že slišali oziroma doživeli, a pozabili. V dialogu *Menon* izrecno poudari, da je bistvo pogovora v tem, da odgovarjamo »tudi prek tistega, kar spraševani po svojem strinjanju že ve.« (75d) In nekoliko kasneje zapiše svoj znameniti stavek: »Kajti iskanje in učenje je v celoti spominjanje.« (81d) Kako pomembno je to stališče za razumevanje Platonove filozofije, priča tudi dejstvo, da je bilo celo predmet razgovora v zadnjih trenutkih Sokratovega življenja. Ko se Sokrat in Kebes v *Fajdonu* pogovarjata o nesmrtnosti duše, Kebes izrecno omenja nauk, »ki si ga imel navado večkrat

¹⁰ Gigon, »Antike Erzählungen«, 2–3.

razlagati, Sokrat, da namreč za nas učenje ni nič drugega kot spominjanje...« (72e; prev. G. Kocijančič)¹¹

Pri Platonu je torej še živo religiozno občutenje prvega védenja kot izvora, vrelca modrosti, s čimer na filozofski ravni obnavlja Heziodovo pesniško metaforo o zlatem veku. V nasprotju z Aristotelom kot prve in najvišje ne ponuja filozofije svojega časa in prostora, svojega lastnega jaza. Kako prezira težnjo k aktualnosti, ki se posmehuje vsemu staremu in ki se je očitno v okviru sofistčnega gibanja in umetnosti rojevala in krepila že v njegovem času, nakažuje Sokrat v pogovoru s sofistom Hipijo: »Hipija,« pravi, »če bi nam Bijant oživel, bi bil potemtakem deležen posmeha, če bi ga primerjali z vami, kot za Dajdala kiparji pravijo, da bi bil smešen, če bi se zdaj rodil in naredil takšna dela, s katerimi se je proslavil?« (Platon, *Hipija Večji* 281d–282a, prev. G. Kocijančič) Z ironičnim podtonom nam Platon sporoča, da samo tisti misleci, ki zrejo na modrost znotraj meja lastnega časa in prostora, staro razumejo kot nekaj preživetega, nemodernega in zato smešnega. Filozof je tisti, ki zmore stopiti iz za zidov tu in zdaj, in ta življenjski obrat je tudi za Platona nujno izhodišče na poti k modrosti. Iz tega vidika pa številne življenjske zgodbe »znamenitih filozofov«, ki jih omenja Diogen Laertski, zasijejo v novi, drugačni luči – kažejo nam pot iskanja modrosti, ki jo je neki mislec v svojem življenju izbral.

Logika sosledja – drugo izhodišče antičnega zgodovinskega mišljenja

Pri starih Grkih torej vse do Aristotela ni moč govoriti o evolutivnem razumevanju duhovne zgodovine. Zanje je značilen izrazito retrospektiven vidik – človekov obrat od dnevnega življenja nazaj k izgubljeni bližini božanske narave védenja, iskanje izvora modrosti (ἀρχή) kot tiste prve in najbližje resnici.

Antični zgodovinarji filozofije, kot se da razbrati iz Diogena Laertskega in virov, ki jih navaja, ohranjajo privilegirano mesto prvega, preteklega, davnega. Pot do ἀρχή pa poskušajo rekonstruirati z metodo sosledja (διαδοχή). Tako razvijajo zapleteno in široko mrežo odnosov med posameznimi filozofskimi nauki, opozarjajo na njihovo prepletenost in medsebojno prehajanje. Diogen Laertski na začetku svojega dela (1.13–17) v značilni homerski maniri (prim. *Iliada* 1.484–760) izpiše cel katalog starogrških filozofskih šol in razvije dolgo zaporedje filozofov, ki so izšli iz dveh osnovnih struj – od Anaksimandra na eni in pitagorejcev na drugi strani.

Pogled na zgodovino filozofije kot neke vrste duhovno genealogijo, kjer so vse misli od samega izvora dalje med seboj povezane, se oplajajo in prehajajo druga v drugo, je drugo pomembno izhodišče antične historiografije. Ven-

¹¹ Prim. še: Platon, *Fajdon* 75c–76b.

dar se ne morem strinjati z Davidom Runio, ki trdi: »Tudi tu imamo opravka s helenistično iznajdbo, ki korenini v filozofskih spisih četrtega stoletja.«¹²

Princip sosledja ni šele tipični helenistični pojav, temveč princip kontinuitete preveva starogrško razumevanje sveta v celoti. Že Heziod v svoji *Teogoniji* razvije obsežno teološko genealogijo (Heziod, *Teogonija* 116–520). Enako tudi Herodot zgodovinski prikaz Egipta, ki mu je posvetil celotno 2. knjigo svojih *Zgodb*, zasnuje po principu sosledja, tako da prikaže deželo ob Nilu po zaporedju vladarjev, ki so zaznamovali egipčansko kulturo in družbo, ki pa ga na gosto preprede s številnimi zgodbami, geografskimi, etnografskimi in religioznimi opisi. Nikakor nazadnje pa za stare Grke značilno genealoško razumevanje duhovne zgodovine potrjujejo tudi številne filozofske šole, tipične za grško kulturo, ki so dejansko temeljile na prenosu modrosti z učitelja na njegove učence ne samo kot nekega načina mišljenja, temveč tudi kot točno določenega sloga življenja.

Tudi Platon v odnosu do svojih filozofskih predhodnikov deluje po principu kontinuitete in ne difference, pa naj se ta trditev marsikomu zdi na prvi pogled še tako absurdna. Kako vendar Platon, ko pa v svojih delih nenehno kritično pretresa stališča številnih sodobnikov in filozofskih prednikov?!

Ozrimo se zgolj na njegov odnos do Sokrata. Svoje filozofije Platon ne utemlji kot prelom z nauki svojega učitelja, da bi tako razvil nov, še nedoseženi vrhunec mišljenja. Še več, v svojih dialogih Sokratu celo neposredno prepušča lastno govorico, medtem ko sam v njih sploh ne nastopa oziroma je omenjen zgolj kot odsoten, torej kot tisti, ki ga ni (Platon, *Fajdon* 59b). Tako izrecno opozarja, da filozof resnici v bran ne sme izrabljati avtoritete lastnega jaza in da prava modrost ni last v minljivost in smrtnost zapredenega posameznika, temveč je prosta vsakršne vezi imena, prostora in časa. Tako stališče izrazito podkrepi tudi z dialoškim značajem svojih spisov. V njih se zvrsti cela plejada različnih govorcev, od njegovih sodobnikov do številnih filozofskih predhodnikov. Z njimi se torej utemeljitelj Akademije nenehno posredno pogovorja, skupaj z njimi se podaja na pot spominjanja pozabljene modrosti in izgubljenega védenja.

Tudi Platonove ostre kritike sofistov, po kateri je znan, ni moč razumeti kot »razrednega boja« znotraj polja filozofije, iz katerega bi Platon izšel kot trenutni zmagovalec na svojevrstni olimpiadi duha. Platonova temeljna ločnica ne seka polja filozofije na pol med enim in drugim filozofskim naukom, med jaz in ti, med lastno resnico in dokso drugega. S svojo kritiko sofistov izrecno opozarja, da je treba postaviti ostro ločnico med bojem, ki temelji na logiki moči in obvladuje vse oblike družbenega življenja, na eni strani ter filozofijo na drugi. To dokazuje tudi v dialogu *Teajtet*, ko Sokrat ob pretresanju Protagorovega stavka o človeku kot meri stvari in zavračanju védenja kot znanave Teajtetu namigne: »Zdi se mi, da sva zadovoljna, ker sva z ugovori

¹² Runia, *What is Doxography*, 42. Prim. še: Kienle, *Die Berichte*.

prišla do soglasja glede imen in sva si z nečim takim podredila govor – pozabljava pa, da delava isto kot oni strašni možje, čeprav praviva, da nisva borca, temveč filozofa.« (Platon, *Teajtet* 164c–d; prev. G. Kocijančič).

Platon temeljne ločnice torej ne postavi znotraj same filozofije, temveč ta poteka zunaj nje oziroma po njeni črti – gre za delitev na tistega, ki se retorično bori za svoj prav, in drugega, ki previdno umolkne v spoznanju, da je s svojim premišljevanjem zašel v slepo ulico in da se je treba znova in znova odpraviti na pot iskanja resnice. Prvega z zanj značilno mero ironije posrečeno poimenuje »borec« (ἀγωνιστής), medtem ko samo drugi upravičeno nosi ime filozofa. Iz tega sledi, da Platon zavrača filozofsko prakso kot boj med enim in drugim filozofskim naukom. Filozofa določa kot tistega, ki v nasprotju z ostalimi oblikami družbenega življenja ne deluje po principu logike moči in duhovnega boja. In čeprav se zdi njegova gesta, ko filozofom v svoji *Državi* prepušča oblast, izrazito politična in filozofsko avtoritarna, ob tem izrecno poudari, da »resnični voditelji« (οἱ ἀληθῶς ἄρχοντες) ne vodijo države prostovoljno in »ne prevzemajo oblasti kot nekaj dobrega, tudi ne zato, da bi se jim na oblasti dobro godilo, temveč kot nekaj nujnega in ker tega ne morejo zaupati boljšim od sebe ali sebi enakim. Kajti če bi nastal polis dobrih mož, bi se v njem vsi bojevali za to, da ne bi vladali, kot se zdaj bojujejo za to, da bi vladali.« (Platon, *Država* 347c–347d; prev. G. Kocijančič).

Imperativ moči in duhovne nadvlade po Platonu potemtakem ni lasten iskalcu modrosti. Nasprotno pa Aristotel, kot sem nakazala že predhodno, vzpostavlja kritiški boj oziroma opozicionalnost logičnega razmerjanja kot konstitutivni element samega filozofskega mišljenja.¹³ Aristotel svoj kritiški podvig v odnosu do učitelja tudi dobesedno izpelje. Tako protislovni odnos premesti v samo območje filozofije, kritika postane intrafilozofski moment, celo konstitutivni element filozofskega mišljenja. Na tak način modrost ni pot k parmenidovski enosti kot celoti sveta, po kateri v nenehnem pogovoru z drugimi stopamo z izstopanjem iz za zidov lastnega jaza, z odstopanjem od predpostavke absolutnega védenja kot prioritete moje pred tvojo mislijo ter nekaterih drugih obrazcev moči. Z Aristotelovim pogledom na preteklost in filozofsko dediščino se modrost multiplicira v niz sistemov, konceptov, nauk in zgodb, ki med seboj tekmujejo in se medsebojno izključujejo. Platonova filozofija skoz Aristotelovo kritiko postane le še ena od zgodb v človeški zgodovini, zgodba, ki ima svoje avtorsko ime. Zgodba, ki je časovno in prostorsko omejena, njene meje pa ji določujejo meje individualne modrosti in individualne resnice, ki jih v celoti prekrije absolut novega, drugačnega.

Iz te perspektive zremo tudi na Diogena Laertskega zgolj kot na tipični helenistični model, ki pač nosi v sebi vse značilnosti svoje dobe – sposobnost za širino znanja in izgubo smisla za njegovo globino. Ne zmoremo pa v njegovem delu razbrati tistih vrstic, v katerih se razkriva kot dedič starogrške

¹³ Na primer: *Metaph.* 1.990a–993a.

epike, zgodovinopisja in ne nazadnje tudi filozofije, kot vnet zagovornik filozofije kot živete misli in občutenja preteklosti kot izvora modrosti, ki kontinuirano teče vse do njegovih dni.

Z Aristotelovo utemeljitvijo filozofske zgodovine kot duhovnega razvoja in boja se uresničuje tudi Platonova bojazen, na katero je opozarjal v svojem času. Zgrajeni so temelji individualizma in subjektivizma, katerih skrajno obliko preživljamo v današnjem času, ko jaz ne zmore več prisluhni temu, kar mu spregovarja drugi, bodisi iz prejšnjih časov in prostorov bodisi iz njegove neposredne bližine. Evolutivno razumevanje zgodovine namreč tudi sofistiki nadene videz zgolj nekega nedolžnega, časovno in prostorsko zamejenega fenomena, ne da bi jo uvideli kot nevarno stanje duha, ki z ljubeznijo do modrosti nima kaj dosti opraviti.

Sofistika pa je pri Platonu dejansko drugo ime za ne-filozofijo, tako nekoč in danes, tako pod vročim grškim soncem kot za zidovi urbanizirane zahodne Evrope. Tudi zaradi izgubljenе perspektive na filozofijo kot vračanje k izvoru modrosti in zaradi izgube principa duhovne kontinuitete, prehajanja in oplajanja mišljenja, ki ga danes ne čutimo več, morda s tako »neznosno lahkostjo mišljenja« povzdiguje imena sodobnih »znamenitih filozofov«. Med njimi, na primer, ime Slavoja Žižka, ki svoje miselne mojstrovine, povsem podobne sofistčnim paradoksom, njihovim argumentacijskim postopkom in retoričnim obratom prodaja kot modrost. Ob tem pa pogosto pozabljamo na tiste svoje znamenite učitelje, ki so nam dejansko pomagali odkrivati strme in marsikdaj skoraj neprehodne poti nazaj k samemu vrelcu modrosti.

BIBLIOGRAFIJA

- Diels, Hermann, izd. *Doxographi Graeci*. Leipzig: W. de Gruyter, 1929.
- Diels, Hermann, Walther Kranz, izd. *Die Fragmente der Vorsokratiker: griechisch und deutsch*. 3 zv. 7. izdaja. Berlin: Weidmann, 1954.
- Dörrie, Heinrich. »Diogenes.« V: *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, ur. Konrad Ziegler in Walter Sontheimer, 2. zvezek, stolpec 48. München: dtv, 1979.
- Gantar, Kajetan, prevod, opombe in spremna beseda. *Heziod: Teogonija, Dela in dnevi*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Gigon, Olof. »Antike Erzählungen über die Berufung zur Philosophie.« *Museum Helveticum* 3, št. 1 (1946): 1–21.
- Kalan, Valentin, prevod, uvod, komentar. *Aristotel: O duši*. Filozofska knjižnica 37. Ljubljana: Slovenska matica, 1993.
- Kalan, Valentin, prevod, uvod, opombe. *Aristoteles: Metafizika*. Philosophica: Series Classica. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Kienle, Walter von. *Die Berichte über die Sukzessionen der Philosophen in der hellenistischen und spätantiken Literatur*. Doktorska disertacija, Berlin, 1961.
- Kocijančič, Gorazd, uvod, prevod in razlaga. *Parmenid: Fragmenti*. Znamenja 122. Maribor: Založba Obzorja, 1995.
- Kocijančič, Gorazd, prevod, opombe in spremna beseda. *Platon: Zbrana dela I–II*. Celje: Mohorjeva družba, 2004.

- Mansfeld, Jaap. »Doxography of Ancient Philosophy.« Stanford Encyclopedia of Philosophy.
<http://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/>
- Mejer, Jørgen. Diogenes Laertius and His Hellenistic Background. Hermes Einzelschriften 40. Wiesbaden: Steiner, 1978.
- —. »Diogenes Laertius and the Transmission of Greek Philosophy.« V: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. 36. zvezek, Philosophie, Wissenschaften. 5. del: Philosophie (Einzelne Autoren, Doxographica), ur. Wolfgang Haase, 3556–3602. Berlin: W. de Gruyter 1992.
- Reich, Klaus. »Einleitung.« V: Diogenes Laertius: Leben und Meinungen berühmter Philosophen, 14–18. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2008.
- Rorty, Richard. »The Historiography of Philosophy: Four Genres.« V: Philosophy in History, ur. Richard Rorty, J.B. Schneewind, Quentin Skinner, 49–76. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Runia, David. »What is Doxography?« V: Ancient histories of medicine: essays in medical doxography and historiography in classical antiquity, ur. Philip J. Eijk, 33–56. Leiden: Brill, 1999.
- Schofield, Malcolm. The Stoic Idea of the City. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

THE BEGINNINGS OF THE HISTORY OF PHILOSOPHY IN ANCIENT GREECE

Summary

Like many contemporary researchers into the ancient history of philosophy and into encyclopedic Hellenistic works (Mejer, Schofield, Runia, Mansfeld ...), the author observes that a great deal of research into ancient doxography and Diogenes Laertius has focused on evaluation. Her own paper, on the other hand, turns to the question: What can Laertius' attention to philosophers' biographies in his *Lives and Opinions of Eminent Philosophers* tell us about the Ancient Greek view of the philosophical thought from the past?

As noted by the author, the term »doxography« itself, which bears the connotation of a less reliable source and is applied today to almost every ancient explanation of any philosophical doctrine, was established by Hermann Diels as late as the 19th century. Yet this view of earlier thought was in fact already developed by Aristotle. His treatise *On the Soul* defines the philosophical tenets of his precursors as »opinions«, which are then critically examined and rejected. This attitude to earlier philosophy informs all Aristotle's writings and his methodology of philosophy in general, for his *prima philosophia* as a »science which considers the truth« is founded precisely on the critique of earlier thought. He critically evaluates even the tenets of his teacher Plato, in order to surpass him with his own philosophy. Thus he lays the foundations of evolutionary historiography, which perceives history as a spiritual progress and has lasted through Hegel, Marx, and – with a negative historical connotation – Heidegger – to this day.

Plato, by contrast, envisages, through the very form of the dialogue, the relation to earlier philosophy as a conversation, a constant interweaving and fertilisation of one's own thought with the wisdom of one's precursors. This perception is further reinforced by his doctrine of knowledge as a process of remembering, that is, of philosophy as a road to wisdom leading back to the original experience (not merely thinking) of the truth. Moreover, Plato seeks to free philosophy from the tyranny of authorship, from the rule of an ego limited to a narrow space and time. The talking in his writings is wholly left to Socrates and numerous other interlocutors, while he himself is – most tellingly – referred to as the absent one.

The view of earlier wisdom, grounded by Aristotle on the principle of a spiritual struggle and difference, is thus still conceived by Plato as a continuity. The two key points of Plato's attitude to philosophical heritage as traced in this paper – the experience of the past as a golden age of wisdom and the perception of philosophy as a sequence of thought, a kind of spiritual genealogy – are already present in early Greek epic poetry and Herodotus' historiography. As demonstrated in the paper, they similarly predominate in the *Lives and Opinions of Eminent Philosophers* by Diogenes Laertius. Therefore his text cannot be read as a typical Hellenistic phenomenon, but rather as a work prompting us, now as then, to reconsider the philosophical heritage of Ancient Greece.

The present study is designed retrospectively. Running from an analysis of the state of the art and a definition of Aristotle's concept of philosophical history back to Plato, Herodotus, and early Greek epic poetry, it seeks to reach the original source of the Greek view of the past, and to place Diogenes Laertius' work in the field of Greek philosophical thought by the principle of continuity. In the same way, the inquiry into the subject shifts, time and again, to a methodological inquiry into what and how the history of philosophy can tell us today.

4

Aleš Maver

Veteres igitur primique Romani: rimsko kraljestvo in republika v zgodnji latinski krščanski apologetiki

I.

Avguštin je v *Božjem mestu* krščansko videnje zgodnje rimske zgodovine so-razmerno uspešno in zgoščeno povzel z naslednjimi besedami:

Veteres igitur primique Romani, quantum eorum docet et commendat historia, quamvis ut aliae gentes excepta una populi Hebraeorum deos falsos colerent et non Deo victimas, sed daemoniis immolarent, tamen »laudis avidi, pecuiniae liberales erant, gloriam ingentem, divitias honestas volebant«; hanc ardentissime dilexerunt, propter hanc vivere voluerunt, pro hac emori non dubitaverunt; ceteras cupiditates huius unius ingenti cupiditate presserunt. Ipsam denique patriam suam, quoniam servire videbatur inglorius, dominari vero atque imperare gloriosum, prius omni studio liberam, deinde dominam esse concupiverunt. (*De civitate Dei* 5.12)

Starodavni in prvi Rimljani so bili, kolikor nas poučuje in jih priporoča njihova zgodovina, čeprav so kot druga ljudstva z edino izjemo hebrejskega rodu častili lažne bogove in daritev niso prinašali Bogu, marveč demonom, kljub vsemu »željni hvale in velikodušni z denarjem ter so si želeli velike slave in poštenega bogastva«. Slavo so nadvse goreče ljubili, zaradi nje so hoteli živeti in zanjo si niso pomišljali umreti. Ostala poželjenja so zadržali z izjemno željo zgolj po njej. Naposled so, ker se jim je zdelo, da bi bilo za njihovo domovino samo nečastno hlapčevati, častno pa gospodovati in vladati, z vsem srcem hrepeneli najprej po tem, da bi bila svobodna, nato pa po tem, da bi bila gospodarica.

Njegova ocena se nam lahko upravičeno zdi sladko-kisla. V isti sapi, ko po Salustiju¹ povzema podatke o krepostnosti junakov prvih stoletij rimske zgodovine, krščanskemu navdušenju nad njimi doda odločilno omejitve z opozorilom, da so se vsi omadeževali s čaščenjem nepravih bogov. Pozneje svojo misel še podkrepi, ko nanje naveže Jezusovo mnenje o farizejih in pismoukih, češ da so že »prejeli svoje plačilo«. ² A kljub temu je Avguštinovo ovrednotenje tako rekoč največ, kar so bili krščanski apologeti pripravljene priznati dosežkom Rimljanov v obdobju pred nastopom cesarstva.

Omenjeno dejstvo korenini že v spisih pionirjev latinske apologetike, od katerih je hiponski škof seveda tudi sicer pobral marsikaj.³ Kar zadeva zgodovinske teme, je sicer tako, da je najti pri zgodnjih apologetih zgolj bolj ali manj raztresene (resda vplivne) drobce.⁴ Ta trditev še tem bolj velja za obdobje rimskega kraljestva in rimske republike. Kar nekaj razlogov je, zaradi katerih je bilo za krščanske pisce manj privlačno. Najbolj prozaičen med njimi je bržkone ta, da gre za obdobje, ko krščanstva preprosto še ni bilo (po drugi strani pa ta čas znova ni bil dovolj oddaljen, da bi si bilo mogoče z njim kaj prida pomagati pri dokazovanju časovne prednosti judovstva in krščanstva).

Ključno je bilo nadalje, da v univerzalističnem krščanskem pojmovanju zgodovine, za katerega je bil v celoti gledano najpomembnejši koncept prenašanja kraljestev (*translatio imperii*),⁵ relativno obrobno poglavje zgodnje zgodovine Rima ni moglo biti prav konkurenčno. Bistveno vlogo je – kar je razvidno že iz navedka iz *Božjega mesta* – odigralo tudi povezovanje prvih rimskih stoletij z vzpostavitvijo in razcvetom poganstva. Kot bo razvidno v nadaljevanju, je omenjena povezava posebej pomembna za Minucija Feliksa.

Slednjič so kristjani, čeprav je verjetno upravičena opazka, da so se bolj kot z abstraktnimi koncepti državne ureditve ukvarjali s konkretnimi nosilci oblasti,⁶ velikokrat poudarjali svojo zvestobo monarhični ureditvi cesarske dobe, saj so ravno v izročilih, temelječih na idealizirani podobi zgodnje rimske zgodovine, gledali glavno jedro sovražnosti do krščanstva. Omenjeno je izpostavil denimo Tertulijan, ko je zapisal:

Unde Cassii et Nigri et Albini? Unde qui inter duas laurus obsident Caesarem? Unde qui faucibus eius exprimendis palaesticam exercent? Unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus tot Sigeriis atque Partheniis audaciores? De Romanis, nisi fallor, id est de non Christianis. Atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro salu-

¹ V odlomku gre za: Salustij, *De coniuratione Catilinae*, 7.6.

² Prim. o tem D'Elia, »Storia e teologia della storia«, 442 in sl.

³ O njegovi vraščenosti v tradicijo latinske apologetike mdr. O'Daly, *Augustine's City of God*, 39–52.

⁴ O njih pregledno Meinhold, *Geschichte der kirchlichen Historiographie*, zlasti 42–74.

⁵ Winkelmann, »Historiographie«, 748; Zecchini, »Latin Historiography«, 321.

⁶ Leppin, »Politik und Pastoral«, 310 in sl.

te imperatoris et genium eius deierabant, alii foris, alii intus, et utique publicorum hostium nomen Christianis dabant. (*Apologeticum* 35.9–10)

Odkod so Kasiji in Nigri in Albini? Odkod so ti, ki med dvema lovoro-vima vencema zalezujejo cesarja? Odkod so tisti, ki se razgibavajo tako, da mu režejo vrat? Odkod so tisti, ki oboroženi vdirajo v palačo, predrznejši od vseh Sigerijev in Partenijev? Iz vrst Rimljanov, če se ne motim, to pomeni, iz vrst nekristjanov. Vsi ti pa so, vse dokler ni izbruhnila njihova brezbožnost, opravljali obrede za cesarjev blagor in prisegali pri njegovem geniju, nekateri javno, drugi sami zase, in kajpak nadevali kristjanom naslov državnih sovražnikov.

Zaradi vsega doslej navedenega ni nič čudnega, da prva obsežnejša prikaza pionirskega obdobja Rima v apologetskem ali vsaj delno apologetskem spisju spadata na začetek 5. stoletja, nekako v čas tedaj, ko je bila zgodovina republike izjemno priljubljena tudi pri poganih.⁷ Povedno in skladno s cilji obeh piscev, ki sta zanj zaslužna, je, da se pri Avguštinu tehtnica v primerjavi med republiko in cesarstvom vsaj blago nagne v prid prvi,⁸ medtem ko je pri Oroziju nesporni zmagovalec mlajše obdobje.⁹

V spisih, ki se jim bom posvetil v nadaljevanju, tj. v Tertulijanovih *Apologetiku* in *De spectaculis*, v Minucijeve *Oktaviju* in v Arnobijeve delu *Adversus nationes*, so omembe oseb in dogodkov iz časa kraljev in republike potemtakem v vlogi statistov. Njihova interpretacija je razen tega povsem v službi aktualne polemike, kar lahko, kot bo še postalo jasno, privede tudi do navidezno paradokсне posledice, da ima ista danost v različnih kontekstih zelo različne vrednostne oznake.

II.

Nabor tem iz zgodnje rimske zgodovine je primerno skromen. Hkrati se da hitro ugotoviti, da apologeti mitološki zgodovini iz obdobja kraljev iz bržčas razumljivih razlogov vsaj na prvi pogled posvečajo več pozornosti kot zgodovinsko otipljivejšemu obdobju republike. Med figurami rimskih kraljev izstopata Romul, ki daje prvim latinsko pišočim krščanskim teologom dokaj snovi z okoliščinami svojega ustanoviteljskega dejanja, a tudi z načinom svoje smrti, in Numa Pompilij kot poglobitni mitološki verski inovator.¹⁰ Ostali kralji in akterji republikanske zgodovine imajo manj viden položaj, še največkrat na

⁷ Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, 179 in sl.

⁸ Inglebert, *Les Romains chrétiens*, 497.

⁹ Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, 141 in sl.

¹⁰ O ozadju te Numove vloge zdaj zanimivo razmišlja Forsythe, *A Critical History of Early Rome*, predvsem 97.

sceno stopi junak prve punske vojne Atilij Regul (ki svojo slavo ohrani še pri Avguštinu). Omembe obdobja pozne republike so še bolj naključne kot tiste zgodnejših časov.

Kar zadeva apologetsko vrednotenje v pripoved in argumentacijo pritegnjenih pojavov, naj se najprej ustavim ob zgledih, za katere bi lahko rekli, da sta v njih zgodovina kraljev in republike prikazana v ugodni luči. Kakor je razvidno iz navedka iz *Božjega mesta* z začetka besedila, je bila verjetno bistvena privlačnost tega obdobja za kristjane v domnevni nepokvarjenosti njegovih akterjev.¹¹ V opozarjanju nanjo prednjači Tertulijan. Že v enem od začetnih poglavij *Apologetika* na ta način ubije dve muhi na en mah. Svojim fiktivnim poganskim sogovornikom namreč poočita, da sicer rohnijo zoper kristjane v imenu izročil prednikov, vendar se sami tovrstnih izročil prav nič ne drže, ne samo, kar se tiče starodavnim Rimljanom tako ljube skromnosti, marveč tudi, kar zadeva pravo (pogansko) bogočastje. Svojo kanonado jezični Afričan začne z navajanjem zgledom nekdanjega omejevanja razkošja in z namigovanjem na drugačno prakso sodobnikov:

Nunc religiosissimi legum et paternorum institutorum protectores et ultores respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga maiorum consulta, si a nullo desciverunt, si in nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque disciplinae oblitteraverunt. Quon[i]am illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quae centum aera non amplius in cenam subscribi iuebant, nec amplius quam unam inferri gallinam, et eam non saginatam, quae patricium, quod decem pondus argenti habuisset, pro magno ambitionis titulo senatu submovebant, quae theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant, quae dignitatum et honestorum natalium insignia non temere nec impune usurpari sinebant? Video enim et centenarias cenas a centenis iam sestertiis dicendas, et in lances – parum est, si senatorum et non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium – argentaria metalla producta. Video et theatra nec singula satis esse nec nuda. (*Apologeticum* 6.1–3)

Zdaj pa prosim, naj podajo prespoštljivi varuhi in branitelji postav in očetnih uredb račun o svoji zvestobi, svojem spoštovanju in svoji pokorščini do sklepov svojih prednikov, če se niso nobenemu izneverili, če se niso od nobenega odmaknili, če niso pozabili ničesar, kar je potrebno in koristno za nrvnost. Kam so odšle postave, ki so zatirale potratnost in častihlepnost; tiste, ki so velevale, da za večerjo ni dovoljeno potrošiti več kot sto asov, da se na mizo ne sme postaviti več kot ene kokoši, pa še ta naj ne bo pitana. Kje je tista postava, ki je zaradi prevelike bahavosti iz senata izključila Patricija, ker je imel deset funtov srebrnine; tista, ki je

¹¹ Kot med drugim ugotavlja Inglebert, *Les Romains chrétiens*, 86.

gledališča, škodljiva dobrim nravem, dala pri priči podreti; tista, ki ni dovolila, da bi si bil kdo predržno in nekaznovano lastil znamenja dostojanstev in plemenitega rojstva? Vidim namreč, da je treba »večerjo za sto« danes poimenovati po sto tisoč sestercih in da srebrno kovino predelujejo v skledе – kaj za senatorje, za osvoboјence ali celo za take, na katerih se trgajo še biči. Vidim tudi, da ni več dovolj eno in nepokrito gledališče.

Če so v odlomku glavni predmet apologetove hvale različne republikanske *leges sumptuariae*, med katerimi je imela odlično mesto *Lex Fannia* iz leta 161 pr. Kr. o omejevanju stroškov za pojedine,¹² in pri apologetih zelo priljubljeno porušenje prvega kamnitega gledališča leta 185 pr. Kr.,¹³ v nadaljevanju izvo-re takšnega odnosa do potrate in uživaštva poišče kar pri samem ustanovitelju Rima Romulu. Navede namreč tudi od Valerija Maksima (6.3.9) znani eksem-pel, da je smel za časa njegove vlade Metenij nekaznovano ubiti svojo ženo, ker se je dotaknila vina (*Apologeticum* 6.4). Medtem ko si drzne Valerij Maksim celo blago podvomiti o sorazmernosti zločina in kazni, krščanski pisec možev-ega dejanja z ničimer ne postavi pod vprašaj.¹⁴ Za sklep pa si Tertulijan kajpak prihrani očitek poganom, da pravzaprav sami počnejo tisto, kar najbolj opo-rekajo kristjanom in sprevrtačajo celo predpise tolikokrat na piedesetal posta-avljenih prednikov na področju kulta:

Etiam circa ipsos deos vestros quae prospecte decreverant patres vestri, idem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum Patrem cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia elimina-verunt. Serapidem et Isidem et Arpocratem cum suo Cynocephalo Capi-tolio prohibitos inferri, id est curia deorum pulsos, Piso et Gabinius con-sules, non utique Christiani, eversis etiam aris eorum abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes. His vos restitutus summam maiestatem contulistis. (*Apologeticum* 6.7–8)

Tudi tisto, kar so vaši očetje previdno ukrenili glede vaših bogov, ste vi, njihovi preposlušni sinovi, razveljavili. Očeta Libera z njegovimi misteriji so konzuli s senatovo avtoriteto pregnali ne samo iz mesta Rima, marveč iz vse Italije. Serapisa, Izido in Arpokrata z njegovo pasjo glavo, ki jim je bil vstop na Kapitol prepovedan, se pravi, da so bili izgnani iz zbora bogov, sta konzula Pizon in Gabinij – seveda ne kristjana – zavrgla, potem ko sta podrla tudi njihove oltarje, da bi preprečila pregrehe, ki jih rodi sramotno in brezdelno praznovanje. Slednje ste vi zopet uvedli in jim podelili najvišje dostojanstvo.

¹² Gl. denimo Gelij, *Noctes Atticae* 2.24.5. O Tertulijanovem odnosu do tovrstne zakonodaje prim. še Inglebert, *Les Romains chrétiens*, 87.

¹³ O katerem navdušeno poroča še Avguštín, *De civitate Dei* 1.31.

¹⁴ Von Haehling, »Die römische Frühzeit«, 187 z op. 20.

Iz celotnega šestega poglavja torej diha izrazito pozitiven odnos do zgodnjih stoletij rimske zgodovine, ki se od krepostnih republikanskih časov razširi še na čas kraljestva. Takšen odnos je ob obravnavi zgodnje zgodovine gledališča v Rimu viden še v (v prvi vrsti Tertulijanovim sokristjanom namenjenem¹⁵) spisu *De spectaculis*. Tam afriški apologet spet hvali občutljivost prednikov za morebitna legla moralne razpuščenosti:

Saepe censores nascentia cum maxime theatra destruebant moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lascivia providebant, ut iam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens et nobis in exaggerationem disciplinae etiam humana praerogativa. Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem Veneris aedem superposuit et ad dedicationem edicto populum vocans non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum. (*De spectaculis* 10.4 in sl.)

Cenzorji so pogosto dali porušiti nastajajoča gledališča, saj so skrbeli za nravi, o katerih so predvidevali, da predstavljali zanje razuzdanost velikansko nevarnost. Tako je že njihovo mnenje, ki je voda na naš mlin, pričevanje za pogane in naš nauk utrjujejo tudi človeški glasovi. Zato je Pompej Veliki, manjši le od svojega gledališča, ko je dal zgraditi to trdnjavo vseh ostudnosti, nadjno postavil Venerino svetišče, ker se je bal, da bi spomin nanj nekoč omadeževala cenzorska graja. In ko je ljudstvo z razglasom povabil na otvoritev, stavbe ni imenoval gledališče, temveč Venerino svetišče, ki smo mu, kot pravi, dodali sedeže za predstave.

Vendar je kontekst pohvale, ki jo razbiramo iz oznake *moribus consulentes* in iz opozarjanja na njihovo pravilno ocenjevanje kvarnih vplivov, zdaj precej drugačen. Zgled sodi pač v obširni sklop dokazovanja (poganskih) kulturnih korenin vseh na muho vzetih javnih prireditvev, zaradi česar naj bi bile slednje za kristjana že same na sebi prepovedan sad. In Pompej prepoved gradnje gledališča zaobide prav s kultno kamuflažo v podobi boginje Venere. Na ta način ne more biti govora o pozitivni sliki republikanske dobe kot take (saj ji navsezadnje pripada pobudnik gradnje kulturno in moralno obremenjene ustanove, ki ima za nameček malikovalski pečat), v okviru polemike zoper vsakršno obliko javne zabave pa pride Tertulijanu sklicevanje na podobna stališča starodavnih poganov kljub vsemu še kako prav.

Nekaj podobnega bi se dalo nedvomno reči ob evhemeristično navdahnjenem Tertulijanovem katalogu¹⁶ junakov iz republikanskega obdobja rimske

¹⁵ Kot izrecno poudari von Haehling, »Die römische Frühzeit«, 189.

¹⁶ O evhemerizmu pri Tertulijanu prim. denimo Thraede, »Euhemerismus«, predvsem 887, in Maver, »Pota in stranpota«, 28 in sl.

zgodovine, ki jih naslovníkom svojega spisa nekako ponuja kot ustrežnejše kandidate za apoteozo od dejansko čaščenih božanstev, po evhemerističnih predpostavkah sprva ravno tako ljudi. Katalog je videti takole: »Quis ex illis deis vestris gravior et sapientior Catone, iustior et militatior Scipione? Quis sublimior Pompeio, felicior Sylla, copiosior Crasso, eloquentior Tullio?« (*Apologeticum* 11.16.)

Seveda bi bilo moč sklepati, da Tertulijan z navedenimi vrsticami še enkrat več priznava zgodovini republike izredno krepostnost njenih akterjev. Toda vse se zadržuje v precej ozkih mejah prizadevanja za to, da bi pokazal popolno nevrednost in neprimernost obstoječega poganškega panteona. Da bi imela njegova ocena omenjanih figur kakšno samostojno vrednost, bi bilo bržčas pretirano trditi. Nenazadnje zato, ker se nekaterih med navedenimi odlikami niti ne da brez ostanka razglasiti za kreposti, kakor bi se še dalo ob zgledih iz nekaterih prejšnjih poglavij spisa.

Teološko najbrž vznemirljivejše je naslednje polje, na katerem so zgodnji latinski apologeti pozitivno slikali posameznike iz pradavnih stoletij Rima. Slednji so se pač izkazali za primerne za mobilizacijo v poskusih razprševanja enega najneprijetnejših poganških očitkov, češ da kristjani častijo na križu usmrčenega tesarja, ne menijo pa se za cesarski kult.¹⁷ Na podoben način se je dalo z izbranimi zgledi iz obdobja kraljstva in republike nekrščanski okoličnici približati fenomen krščanskega mučeništva (predvidevamo sicer lahko, da v glavnem neuspešno).¹⁸

Za današnjega bralca najbrž banalno opravičevanje Kristusove smrti na križu z zgledi na prav tako mučen način umrlih junakov grško-rimskega sveta (in bogov) je najbolj izpilil Arnobij iz Sike. Kar v prvi knjigi svoje obsežne apologije *Adversus nationes*¹⁹ postreže, preden preide k bogovom, s katalogom tovrstnih oseb, ki naj bi delale krščanski kult razumljivejši:

»Sed patibulo adfixus interiit.« – Quid istud ad causam? Neque enim qualitas et deformitas mortis dicta eius immutat aut facta, aut eo minor videbitur disciplinarum eius auctoritas, quia vinculis corporis non naturali dissolutione digressus est sed vi inlata decessit. Pythagoras Samius suspicione dominationis iniusta vivus concrematus in fano est: numquid ea quae docuit vim propriam perdiderunt, quia non spiritum sponte sed crudelitate adpetitus effudit? Similiter Socrates civitatis suae iudicio damnatus capitali adfectus est poena: numquid inrita facta sunt quae sunt ab eo de moribus virtutibus et officiis disputata, quia iniuria expulsus e vita est? Innumerabiles alii gloria et virtute et existimatione pollentes acerbissimarum mortium experti sunt formas, ut Aquilius Trebonius Regulus:

¹⁷ O tem dobro Koep, »Antikes Kaisertum und Christusbekanntnis«, 302–36.

¹⁸ Posebej odločno v tej smeri Heck, *Mê theomáchein*, 14.

¹⁹ Med novejšo literaturo o njej naj omenim Simmons, *Arnobius of Sicca*, in Edwards, »Flowering of Latin Apologetic«, 197–221.

numquid idcirco post vitam iudicati sunt turpes, quia non publica lege fatorum sed mortis asperrimo genere lacerati excruciatique perierunt? Nemo umquam innocens male interemptus infamis est, nec turpitudinis alicuius conmaculatur nota, qui non suo merito poenas graves sed cruciatoris perpetitur saevitatem. (Arnobius, *Adversus nationes* 1.40)

»A je umrl prebit na križ.« Kaj ima to opraviti s stvarjo? Način in odurnost njegove smrti namreč ne spremenita njegovih besed ali dejanj, veljava njegovih naukov pa se ne zdi nič manjša zaradi tega, ker s sveta ni odšel z naravno razvezo, marveč je preminil nasilne smrti. Pitagora s Samosa so, ker so ga po krivici sumili želje po oblasti, živega sežgali v svetišču. Mar je tisto, kar je učil, izgubilo svojo moč, ker duha ni izročil prostovoljno, marveč pod vplivom okrutnosti? Podobno je Sokrat po razsodbi svojega mesta pretrpel smrtno kazen. Mar so dejstva o nraveh, vrlinah in dolžnostih, o katerih je razpravljal, zmotna, ker ga je iz življenja pregnala krivica? Še neštevilni drugi, ki so se odlikovali po slavi, kreposti in ugledu, so doživeli najhujše oblike smrti, kakor denimo Akvilij, Trebonij in Regul. So mar po smrti zaradi tega nanje gledali kot na nečastne ljudi, ker niso preminili po splošnem zakonu usode, temveč so po mesarjenju in mučenju vzeli prebridek konec? Nihče, ki je bil kdaj nedolžen grozovito pokončan, ni zloglasen, in tisti, ki ne pretrpi zaslužene hude kazni, ampak mučiteljevo divjaštvo, ni omadeževan z nobenim sramotnim znamenjem.

Kot spričevalo, da način smrti ne razveljavi življenjskega dela umrlega, je v ugledno družbo Pitagore in Sokrata postavil že od predhodnikov med apologeti znana Regula iz časa prve punske vojne in Akvilija iz časa vojn z Mitridatom. Manj običajna je uvrstitev v katalog zarotnika proti Cezarju in poznejše žrtve Dolabelove izdaje Trebonija, ki glede na svojo biografijo v krščanskem *main streamu* verjetno ni mogel veljati za neoporečno figuro. Jasno je, da Arnobij podobno kot Tertulijan udom svojega kataloga ne pripisuje kakšnega posebnega lastnega pomena, kaj šele, da bi z njihovo omembo pripisal posebno težo obdobju njihovega življenja in delovanja. Ob rimskih osebnostih se mu ne zdi vredno niti orisati njihovih zaslug, zaradi česar se je verjetno že kak sodobnik spraševal, kaj Akvilij in Trebonij sploh počneta ob Sokratovem boku. Na kratko povedano se je apologet pač domislil vsaj napol uporabnih zgledov in jih ne bodi len nemudoma mobiliziral, ne da bi se pretirano spraševal o njihovem siceršnjem zgodovinskem kontekstu.

Ob povezovanju Kristusove usode z usodo uglednih smrtnikov iz bolj oddaljene preteklosti se je mogel Arnobij morda nasloniti na v obrisih nakazano podobnost med Jezusom iz Nazareta in Romulom, kot jo podaja *Apologetik*. Ob koncu krajšega pregleda Kristusovega življenja prvi latinski apologet namreč napiše: »Dehinc ordinatis eis ad officium praedicandi per orbem circumfusa nube in caelum est receptus multo verius quam apud vos adseverare

de Romulo Proculi solent.« (*Apologeticum* 21.23). Primerjava ima sicer omejen domet, ker se Tertulijan po eni strani – drugače kot Arnobij v svojem katalogu – omalovaževalno izrazi o poganskem izročilu, po drugi strani pa še ne poveže Romulovega in Kristusovega umora.

Ravno tako se pri retorju iz Sike omenjena Akvilij in Regul več kot stoletje poprej resda pojavita v *Oktaviju* Minucija Feliksa, vendar z njima pisec ne opravičuje križanja, temveč poganom približuje fenomen krščanskega mučenja in spoštovanja, ki mu ga izkazujejo sovorniki:

Vos ipsi calamitosos viros fertis ad caelum, ut Mucium Scaevolam, qui cum errasset in regem, perisset in hostibus, nisi dexteram perdidisset. Et quot ex nostris, non dextram solum, sed totum corpus uri, cremari sine ullis eiulatibus pertulerunt, cum dimitti praesertim haberent in sua potestate! Viros cum Mucio vel cum Aquilio aut Regulo comparo? Pueri et mulierculae nostrae cruces et tormenta, feras et omnes suppliciorum terriculas inspirata patientia doloris inludunt. Nec intellegitis, o miseri, neminem esse qui aut sine ratione velit poenam subire aut tormenta sine deo possit sustinere. (Minucius Felix, *Octavius* 37.3–6)

Vi sami kujete v nebo može, preizkušene v nesrečah, Mucija Scevolu, ki bi bil umrl med sovražniki, ker se je bil zmotil v kraljevi osebi, če ne bi bil izgubil desnice. In koliko naših jih je preneslo brez kakršnih koli krivkov bolečine, da je celo telo, ne le desnica, gorelo, se žgalo, zlasti ko je bilo v njihovi moči, da bi bili oproščeni. Ali naj može primerjam z Mucijem ali Akvilijem ali Regulom? Naši dečki in ženice se posmehujejo križem in mučilom, divjim zverem in vsem zemeljskim kaznim z navdihnjnim prenašanjem bolečine. Ne razumete, o bedniki, da ni nikogar, ki bi hotel brez vzroka prevzeti kazen ali mogel brez Boga prenesti muke?²⁰

Zagotovo je v navedenih vrsticah eden lepših pomnikov republikanskim junakom v latinskem krščanskem slovstvu in v tem oziru Minucij Feliks presega podoben zaključek *Apologetika* (gl. *Apologeticum* 50), v katerem je Tertulijan veliko več pozornosti posvetil likom iz grške zgodovine, v prvi vrsti filozofom. Najbrž je umestno opažanje, da je avtor *Oktavija* z opozorilom na svetle zglede iz rimske preteklosti poskusil nekako omiliti vtis o svoji sovražnosti do rimskih izročil.²¹ Slednji bi zlahka nastal ob neusmiljenem apologetovem obračunu z dogodki in osebami najstarejše rimske zgodovine, o čemer bo potrebno še kaj reči.

Zadnji teren, na katerem so mogli zgodnji latinski apologeti s pridom posegati po gradivu iz republikanske dobe in so mu obenem pridajali pozitivno konotacijo, je rimski republikani kot taki in njenim junakom še manj omogočal,

²⁰ Navedeno v prevodu Jasne Hrovat.

²¹ Tako von Haehling, »Die römische Frühzeit«, 193.

da bi zasijali kot kakšna vrednota sama po sebi. Govorim o obupnih poskusih zgodnjih krščanskih teologov, da bi ovrgli pogost poganski očitok, češ da je krščanstvo šele od včeraj in da predvsem predstavlja nedopustno versko novotarijo in hud odmik od izročil prednikov.²² Z grškimi in republikanskimi zgledi za inovacije na pravnem področju si je v spopadu z omenjenim očitkom obilno pomagal že Tertulijan (gl. zlasti *Apologeticum* 4.6 in sl.), toda najbolj je po tem (za pogane ne pretirano prepričljivem) orožju spet posegal Arnobij. Proti koncu druge knjige *Adversus nationes* je tako postregel s pravo zbirko odmikov od običajev prednikov od začetkov Rima do svojih dni (med zgledi se je znašel tudi običaj poljuba kot preizkusa vinjenosti in prepoved pitja za ženske, ki ju v *Apologetiku* hvali Tertulijan):

Itaque cum nobis intenditis aversionem a religione priorum, causam convenit ut inspiciatis, non factum, nec quid reliquerimus opponere, sed secuti quid simus potissimum contueri. Nam si mutare sententiam culpa est ulla vel crimen et a veteribus institutis in alias res novas voluntatesque migrare, criminatio ista et vos spectat, qui totiens vitam consuetudinemque mutastis, qui in mores alios atque alios ritus priorum condemnatione transistis. Numquid enim quinque in classes habetis populum distributum, vestri olim ut habuere maiores? Numquid magistratus per populum creatis? militaria urbana communia quae sint comitia scitis? servatis de caelo aut otiosas facitis obnuntiationibus actiones? si paratis bella, signum monstratis ex arce? aut fetialia iura tractatis? Per clarigationem repetitis res raptas? Aut Martium discrimen obeuntes spem proelii sumitis et ex acuminibus auspicatis? In potestatibus obeundis leges conservatis annarias? In donis, in muneribus Cincias? In cohibendis censorias sumptibus? In penetralibus et caeligenis perpetuos fovetis focos? Sacras facitis mensas salinorum adpositu et simulacris deorum? Cum in matrimonia convenitis, toga sternitis lectulos et maritorum genios advocatis? Nubentium crinem caelibari hasta mulcetis? Puellarum togulas Fortunam defertis ad Virginalem? Matres familias vestrae in atriis operantur domorum industrias testificantes suas? Potionibus abstinent vini? Adfinibus et propinquis osculari eas ius est, ut sobrias comprobent atque abstemias se esse? (Arnobius, *Adversus nationes* 2.67)

Zato bi bilo, ker nam očitata odvrnitev od religije prednikov, primerno, da ste pozorni na vzrok, ne zgolj na dejstvo, da nam ne očitata tistega, kar smo zapustili, marveč se raje ozrete na tisto, čemur smo sledili. Če je namreč spremeniti mnenje in od starih običajev preiti k drugim, novim rečem in prizadevanjem kakšen prestop ali zločin, potem se ta obtožba nanaša tudi na vas, ko ste vendar tolikokrat spremenili način življenja in nava-

²² O resnosti tega očitka in njegovem vplivu na položaj kristjanov v rimski državi Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum*, 209 in sl.

de in po obsodbi prejšnjih prešli k drugim običajem in drugim obredom. Mar imate ljudstvo še vedno razdeljeno na pet razredov, kakor so ga nekoč imeli vaši predniki? Mar uradnike še vedno voli ljudstvo? Mar veste, kaj so vojaška, mestna in splošna skupščina? Še upoštevate nebo ali ob naznanilu slabih znamenj prekinete delovanje? Še vedno pokažete znamenje na Kapitolu, če se pripravljate na vojno? Mar še upoštevate fecialno pravo? Še zahtevate odvzete stvari nazaj z zahtevo po odškodnini? Mar ob približevanju prelomnemu trenutku pod Marsovim vodstvom svoje upanje v boju še vedno stavite vanj in pri tem prerokujete iz konice kopja? Mar pri zasedanju položajev ohranjate starodavne zakone? In pri darilih in darovih Cincijeve? Pri omejevanju izdatkov odredbe cenzorjev? Mar pri svetiščih penatov in drugih nebeščanov vzdržujete večni ogenj? Posvečujete mize tako, da nanje postavite solnice in podobe bogov? Mar ob porokah pogriinjate postelje s togo in kličete genije mladoporočencev? Mar gladite lase nevest z nevestinim »kopjem«? Nosite obleke deklet v tempelj Deviške Fortune? Delajo vaše matere v notranjosti hiše in tako izpričujejo svojo marljivost? Se vzdržijo pitja vina? Še obstaja pravica sorodnikov in bližnjih, da jih poljubijo in tako potrdijo, da so trezne in vzdržne?

Ta precej nevtralni prikaz nekaterih pojavov, značilnih za zgodnja obdobja rimske zgodovine,²³ je sočasno dober most k naslednjemu razdelku, ko se bom posvetil tistim vidikom zgodnje rimske zgodovine, ki so v apologetskem slovstvu opremljeni z izrazitim negativnim predznakom. Zdelo se mi je primerno, da namenim doslej obravnavanim vsaj pogojno pozitivnim rabam zgledov iz časa kraljev in republike nekaj več prostora, medtem ko bom to drugo plat osvetlil le z nekaj najznačilnejšimi primeri.

III.

Kakor je bilo že omenjeno in razvidno iz Avguštinovih besed čisto na začetku prispevka, sta bila v očeh kristjanov s kopreno mita pokrita zgodnja zgodovina Rima in njeno republikansko nadaljevanje še bolj kot njihova cesarskodobna sedanost zaznamovana s poganskim bogočastjem, spričo česar je bil njihov zadržan odnos do njiju precej na dlani, ne glede na morebitne pozitivne danosti, o katerih je bil govor do sedaj.

Še več, ravno prva stoletja obstoja rimske države od njenih zelo skromnih začetkov naprej so predstavljala argumentacijsko jedro slovitega rimskega kreda, v skladu s katerim so bogovi skromni pastirski naselbini ob Tiberi

²³ Pri čemer von Haehling, »Die römische Frühzeit«, 196 z op. 56, upravičeno opozarja, da je Arnobij zgled bolj ali manj naključno nametal (s čimer je dober zgled za siceršnje ravnanje apologetov z zgodovinskim gradivom iz obravnavane dobe) in se ni zavedal prelomnosti nekaterih sprememb (kot je denimo prenehanje neposrednih volitev konzulov).

omogočili tolikšno rast prav zaradi izjemne pobožnosti in zglednega življenja njenih prvih prebivalcev.²⁴ Druga pomembna okoliščina je kajpak bila, da so poganski Rimljani v pionirskih časih svoje preteklosti hkrati iskali izvor večine kultov, zaradi neupoštevanja katerih so trdo prijemali kristjane.

Šolski primer poganskega zaupanja v kredo in z njim povezanih očitkov »odpadniškim« pripadnikom Kristusovega nauka polaga Minucij Feliks v usta še nespobebrnjenemu Ceciliju ob začetku svojega *Oktavija*:

Inde adeo per universa imperia, provincias oppida videmus singulos sacrorum ritus gentiles habere et deos colere municipes, ut Eleusinos Cererem, Phrygas Matrem, Epidaurios Aesculapium, Chaldaeos Belum, Astarten Syros, Dianam Tauros, Gallos Mercurium, universa Romanos. Sic eorum potestas et auctoritas totius orbis ambitus occupavit, sic imperium suum ultra solis vias et ipsius oceani limites propagavit, dum exercent in armis virtutem religiosam, dum urbem muniunt sacrorum religionibus, castis virginibus, multis honoribus ac nominibus sacerdotum, dum obsessi et citra solum Capitolium capti colunt deos, quos alius iam sprevisset iratos, et per Gallorum acies mirantium superstitionis audaciam pergunt telis inermes, sed cultu religionis armati, dum captis in hostilibus moenibus adhuc ferociente victoria numina victa venerantur, dum undique hospites deos quaerunt et suos faciunt, dum aras extruunt etiam ignotis numinibus et Manibus. Sic, dum universarum gentium sacra suscipiunt, etiam regna meruerunt. (Minucius Felix, *Octavius* 6.1–3)

Zato torej vidimo, da imajo po vseh cesarstvih, pokrajinah, mestih posamezni narodi sveta obredja in častijo narodne bogove, tako Elevzinci Cerero, Frigijci Mater, Epidavrijci Eskulapa, Kaldejci Bela, Sirci Astarto, Tavrijci Diano, Galci Merkurja, Rimljani pa vse te. Tako je njihova moč in oblast zavzela ves krog sveta, tako je razširila svoje vladarstvo onstran sončeve poti in mejá samega oceana. Tudi pod orožjem namreč uresničujejo vrlino pobožnosti, mesta utrjujejo z obhajanjem svetih obredov, s pomočjo čistih devic, s številnimi častmi in imeni svečenikov. Da, ko so bili oblegani in je bilo zavzeto vse razen Kapitola, so častili bogove, ki bi jih bil kdo drug, razsrjen, že zavrgel, in skozi bojne vrste Galcev, ki so se čudili drznosti praznoverja, so šli naprej – ne oboroženi s sulicami, marveč oboroženi s pobožnim čaščenjem. Ko zavzamejo sovražno obzidje, že v času trajanja zmagovitega divjanja častijo premagane bogove. Povsod iščejo tuje bogove in jih delajo za svoje, oltarje gradijo celo neznanim božanstvom in manom. Tako si s tem, ko častijo svete stvari vseh narodov, prislužijo tudi kraljestva.²⁵

²⁴ O tem kredo in težavah apologetov z njim odlično piše Heck, *Mè theomáchein*, predvsem 30–46.

²⁵ Navedeno v rahlo spremenjenem prevodu Jasne Hrovat.

Na prvi pogled je očitno, da sta se ob takšnih stališčih apologetom ponujala dva primerna odgovora (Arnobijevega, češ da resničnemu božanstvu ne more biti zares mar za kult, puščam tu ob strani). Blažji je bil opozorilo na dejstvo, da so veliko pred Rimljani obstajala močna in dolgotrajna kraljestva, ki pa že spričo svoje časovne umeščenosti seveda niso mogla temeljiti na (pravilnem) čaščenju za uspeh Rimljanov domnevno merodajnih bogov.²⁶ Takšno stališče je bilo kristjanom zaradi njihove zgoraj omenjene podobe zgodovine, v kateri so vsaj od Ireneja odmevali toni prenosa kraljestev,²⁷ blizu. A za učinkovitejše orožje se je izkazalo dokazovanje, da je Rim sicer prišel do velikega in mogočnega imperija, toda ne s kakšno izjemno pobožnostjo in krepostnostjo, pač pa ravno narobe, z brezobzirnostjo, zločinskostjo in komolčarstvom.

Ker je bilo tako, so morala zelo v ospredje stopiti čisto prva leta (mitološke) preteklosti Rima, saj je bilo moč z dejanji njegovih pionirjev najbolje podkrepiti takšno podobo vzpona imperija. Zaradi tega bralec apologetskih tekstov tudi pridobi v celoti morda ne povsem upravičen vtis o popolnoma negativnem pojmovanju prvih rimskih stoletjih pri krščanskih piscih, saj je bil v prejšnjem razdelku več kot razviden pomemben delež drobcev, ki omogočajo drugačne interpretacije. Seveda omenjeni drobci niso vidni do te mere kot bruhanje ognja zoper zgodnje Rimljane. Na podoben način se pojavi že omenjeni vtis o poudarjenem mestu obdobja kraljestva na račun republike; sceno zares v veliki meri obvladujeta veliki figuri prvih kraljev Romula in Nume Pompilija.

Za ponazoritev pravkar povedanega si bo dovolj ogledati dva najbolj tipična zgleda. Prvi je Tertulijanov in sodi v njegov spis *De spectaculis*. Nekoliko prej kot se loti dokazovanja izvorov gledališča v poganskem kultu, v podobnem kontekstu vzame na muho druge oblike zabave, tudi Neptunu namenjene *ludi Consuales* ali *Consualia*. Ob tem ne zamudi priložnosti, da ne bi poudaril prav zločinske narave zgodnjega Rima in njegovega ustanovitelja:

Exinde ludi Consualia dicti, qui initio Neptunum honorabant. Eundem enim et Consum vocant. Dehinc Ecurria ab equis Marti Romulus dixit; quamquam et Consualia Romulo defendunt, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii, eius scilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium et nunc quoque inter ipsos Romanos iustum et licitum, ne dixerim penes deum. Facit enim et hoc ad originis maculam, ne bonum existimes quod initium a malo accepit, ab impudentia a violentia ab odio, a fraticida institutore, a filio Martis. (Tertullianus, *De spectaculis* 5.5 in sl.)

Tako se igre, ki so od začetka proslavljale Neptuna, imenujejo Konzualije. Slednjemu namreč pravijo tudi Konzus. Zato je Romul Marsu posvetil Ekurije po besedi za konje, čeprav mu prav tako pripisujejo Konzualije,

²⁶ Prim. Tertulijan, *Apologeticum* 26.2–3, in Minucij Feliks, *Octavius* 25.12.

²⁷ Gl. denimo Marrou, »Geschichtsphilosophie«, 766.

ker da jih je namenil Konzusu, kot zatrjujejo, božanstvu nasveta, kajpak tistega, po katerem se je takrat za poroko svojih vojakov domislil ugrabitve sabinskih deklet. Zagotovo pošten in med Rimljani samimi, da ne rečem celo pri bogu, še zdaj pravičen in dopusten načrt. To je namreč storil tudi zato, da bi omadeževal izvor in ne bi mogli misliti, da je dobro kaj, kar izvira iz slabega, iz nesramnosti, iz nasilja, iz sovraštva, od bratomorilskega ustanovitelja, od Marsovega sina.

Tam, kjer vidijo obtoževalci kristjanov nenavadno krepostnost, ugleda afriški apologet samo zlo, še več, zlo, ki naj bi si ga izmislil bog Neptun. Seveda v obravnavanem kontekstu iz dejstva, da je *Consualia* vzpostavil bratomorilec, nasilnik, ugrabitelj in sin poganskega boga Marsa, izpelje predvsem sklep, da ne morejo biti igre same nič prida. A nekaj podobnega bi se po apologetovo verjetno dalo reči tudi o na podobnih temeljih zgrajenem imperiju, na katerega je tako ponosen Cecilij, kot celoti.²⁸

Najhujšo in najbolj sistematično zavrnitev pri zgodnjih apologetih pa je obravnavani nosilni steber rimskega poganskega kredo doživel tam, kjer je po Cecilijevih ustih ravno tako doživel najlepši slavospev. V petindvajsetem poglavju *Oktavija* naslovna oseba dialoga namreč odločno zavrne sogovornikove navedbe in jih v celoti demontira – kot že Tertulijan z zgledi povsem z začetka rimske zgodovine. Oktavijeva kritika je tako silovita, da na prvi pogled ne dopušča veliko prostora za kakršno koli pristajanje na rimska izročila.²⁹

At tamen ista ipsa superstitio Romanis dedit, auxit, fundavit imperium, cum non tam virtute quam religione et pietate pollerent. Nimirum insignis et nobilis iustitia Romana ab ipsis imperii nascentis incunabulis auspicata est! Nonne in ortu suo et scelere collecti et muniti immanitatis suae terrore creverunt? Nam asylo prima plebs congregata est: confluerant perditii, facinerosi, incesti, sicarii, proditores, et ut ipse Romulus imperator et rector populum suum facinore praecelleret, parricidium fecit. Haec prima sunt auspicia religiosae civitatis! Mox alienas virgines iam desponsatas, iam destinatas et nonnullas de matrimonio mulierculas sine more rapuit, violavit, inlusit, et cum earum parentibus, id est cum soceris suis bellum miscuit, propinquum sanguinem fudit. Quid inreligiosius, quid audacius, quid ipsa sceleris confidentia tutius? Iam finitimos agro pellere, civitates proximas evertere cum templis et altaribus, captos cogere, damnis alienis et suis sceleribus adolescere cum Romulo regibus ceteris et posteris ducibus communis est. Ita quicquid Romani tenent, colunt, possident, audaciae praeda est: templa omnia de manubiis, id est

²⁸ Za podrobnejšo analizo odlomka gl. von Haehling, »Die römische Frühzeit«, 189–91, kjer je najti tudi opozorilo na dejstvo, da je Tertulijan v tem spisu bistveno ostrejši do Romula kot v *Apologetiku*.

²⁹ Von Haehling, »Die römische Frühzeit«, 193.

de ruinis urbium, de spoliis deorum, de caedibus sacerdotum. (Minucius Felix, *Octavius* 25.1–5)

Pa vendar je prav to praznoverje Rimljanom dalo, razširilo in utrdilo imperij, kajti bili so močni ne toliko zaradi kreposti kot zaradi verovanja in pobožnosti. Brez dvoma je bila znamenita in plemenita rimska pravčnost ob ugodnih znamenjih spočeta že v zibelki rojevajočega se imperija. Toda ali ni že v samem začetku, ko jih je zbral in utrdil zločin, raslo njihovo število zaradi strahu pred svojo lastno divjostjo? Kajti prvo ljudstvo je bilo zbrano v zavetišču: skupaj so se zgrinjali izgubljeni, zločinci, krvoskrunitelji, zavratni morilci, izdajalci, in da bi Romul sam, vladar in voditelj, prekašal svoje ljudstvo glede zločina, je zagrešil bratomor. To so prvi začetki pobožne države! Kmalu nato je – kar prej ni bil običaj – ugrabil, storil silo in oskrnil tuje device, že zaročene, oddane, nekatere zakonske žene, in se zapletel v vojno z njihovimi starši, to je s svojimi tasti, pretil je kri sorodnikov. Kaj je bolj brezbožno, kaj bolj nesramno, kaj je varnejše kot zaupanje v zločin? Sosedje pregnati s polj, najbližja mesta z njihovimi templji in oltarji uničiti, jih gnati v ujetništvo, krepiti se s tujimi nesrečami in lastnimi zločini, to je torej nauk, ki je skupen Romulu in ostalim kraljem ter kasnejšim voditeljem. Kar koli torej Rimljani imajo, obdelujejo, posedujejo, je plen predrznosti: vsi templji izvirajo iz bojnega plena, to je iz ruševin mest, od ropa bogov, ubojev svečnikov.

Minucij Feliks še bistveno zaostri kritiko verjetnega predhodnika. Na začetek rimske zgodovine in pred Romulov bratomor drugače kot on postavi zbiranje vse mogoče sodrge v novi naselbini,³⁰ kar daje ton vsemu nadaljevanju in takoj postavi Cecilijev argument o krepostnosti prednikov v precej čudno luč. Tudi v nadaljevanju bratomor in ugrabitev Sabink zabeli s še precej bolj sočnimi komentarji od tistih v spisu *De spectaculis*. Slednjič vse skupaj privede do zmagoslavnega zaključka z odgovorom na sogovornikovo vneseno (in v besedilu prej navedeno) hvalnico inkluzivnosti rimskega panteona. Da, pravi Oktavij, Rimljani so res prevzeli tuje bogove, ampak še prej so porušili ali oskrnili njihove templje in pobili njihove svečnike.

Ravno na podlagi tovrstnih mest v latinski krščanski apologetiki prevladuje vtis o mračni podobi zgodnje rimske zgodovine med kristjani. Toda niti ob petindvajsetem poglavju *Oktavija* ne smemo izgubiti izpred oči izrazito prigodnega značaja omemb tega obdobja. Enako kot Minucij Feliks na pravkar citiranem mestu rohni zoper stare rimske junake, jih proti koncu svojega spisa – kakor je bilo razvidno – venča s slavo kot predhodnike krščanskih mučencev.

³⁰ Skromen nastavek za takšno oceno je lahko našel celo pri Liviju, ki prve prebivalce Rima v 1.8.5 imenuje *obscura atque humilis multitudo*.

Zato ni presenetljivo, da iz iste apologetske dediščine izvirata tako negativni prikaz rimske republike pri Oroziju kot precej bolj pozitivna podoba pri njegovem delodajalcu Avguštinu in že prej celo odločna naslonitev na z vrednotami stare republike prežeto senatno izročilo³¹ pri Laktanciju.

BIBLIOGRAFIJA

- Corsaro, Francesco. »Le mos maiorum dans la vision éthique et politique du De moribus persecutorum.« V: *Lactance et son temps: Recherches actuelles*, ur. J. Fontaine in M. Perrin, 25–49. Pariz: Éditions Beauchesne, 1978.
- D'Elia, Salvatore. »Storia e teologia della storia nel De civitate Dei.« V: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità*, ur. S. Calderone, 391–481. Messina: Centro di Studi Umanistici, 1980.
- Edwards, Mark. »The Flowering of Latin Apologetic: Lactantius and Arnobius.« V: *Apologetics in the Roman Empire*, ur. M. Edwards et al., 197–221. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Fiedrowicz, Michael. *Apologie im frühen Christentum: Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*. Paderborn: Ferdinand Schoeningh, 2000.
- Forsythe, Gary. *A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War*. Berkeley, Los Angeles in London: University of California Press, 2005.
- Haehling, Raban von. »Die römische Frühzeit in der Sicht frühchristlicher Autoren.« V: *Rom und das himmlische Jerusalem: Die frühen Christen zwischen Anpassung und Ablehnung*, ur. R. von Haehling, 184–204. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000.
- Heck, Eberhard. *ME THEOMACHEIN oder die Bestrafung des Gottesverächters*. Frankfurt/Main, Berlin in New York: Peter Lang, 1987.
- Inglebert, Hervé. *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome: Histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*. Pariz: Institut d'Études Augustiniennes, 1996.
- Kocijančič, Gorazd, ur. *Logos v obrambo resnice: Izbrani spisi zgodnjih apologetov*. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Koep, Leo. »Antikes Kaisertum und Christusbekenntnis im Widerspruch.« V: *Das frühe Christentum im römischen Staat*, ur. R. Klein, 302–36. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1971.
- Leppin, Hartmut. »Politik und Pastoral – Politische Ordnungsvorstellungen im frühen Christentum.« V: *Die Anfänge des Christentums*, ur. F. W. Graf in K. Wiegandt, 308–38. Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009.
- Marrou, Henri-Irénée. »Geschichtsphilosophie.« *RAC X* (1978): 752–79.
- Maver, Aleš. »Pota in stranpota v latinski krščanski apologetiki.« *Keria* 9 (2007): 25–44.
- Meinhold, Peter. *Geschichte der kirchlichen Historiographie I*. Freiburg in München: Karl Alber, 1967.
- O'Daly, Gerard. *Augustine's City of God: A Reader's Guide*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Rohrbacher, David. *The Historians of Late Antiquity*. London in New York: Routledge, 2002.

³¹ O tem zlasti Corsaro, »Le mos maiorum«, 25–49.

Simmons, Michael Bland. *Arnobius of Sicca: Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Thraede, Klaus. »Euhemerismus.« *RAC VI* (1966): 877–89.

Winkelman, Friedhelm. »Historiographie.« *RAC XV* (1990): 724–65.

Zecchini, Giuseppe. »Latin Historiography: Jerome, Orosius and the Western Chronicles.« *V: Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: Fourth to Sixth Century*, ur. G. Marasco, 319–45. Leiden in Boston: Brill, 2003.

VETERES IGITUR PRIMIQUE ROMANI: DAS RÖMISCHE KÖNIGREICH UND DIE RÖMISCHE REPUBLIK IN DER FRÜHEN LATEINISCHEN CHRISTLICHEN APOLOGETIK

Zusammenfassung

Der Aufsatz behandelt die Thematisierung der Ereignisse und Personen aus der Frühzeit der römischen Geschichte bei den christlichen Apologeten Tertullian, Minucius Felix und Arnobius. Obwohl eine verhältnismäßig systematische Schilderung des römischen Königreiches und der römischen Republik im lateinischen apologetischen Schrifttum erst am Anfang des 5. Jahrhunderts mit den beiden grossen Werken des Augustinus und Orosius gab, konnte sie sich in vielen Hinsichten auf etliche Themen und Ideen, die bereits bei den Vorgängern aus dem 3. und 4. Jahrhundert Aufmerksamkeit fanden, stützen.

Dabei zeigt wenigstens der erste Blick zwei bedeutende Merkmale des Umgangs der frühen Lateinisch schreibenden Apologeten mit der Frühzeit Roms. Erstens ist das Königreich – ganz besonders die ersten beiden Könige – besser vertreten als die Republik, und zweitens beherrscht die negative Beurteilung dieser Epoche das Bild. Das kann kaum verwundern, denn die Frühzeit der römischen Geschichte war ja auch der Ursprung der Mehrheit der kultischen Vorschriften, die christliche Apologeten zu bekämpfen versuchten. Außerdem bildeten die Beispiele aus dieser Zeit das Rückgrat des berühmten römischen Credo, das die besondere Verbindung zwischen Rom und seinen Göttern zu beweisen schien.

Trotzdem konnte, wie sich in der Abhandlung zunehmend zeigt, insbesondere die Epoche der römischen Republik durchaus auch eine Menge an positiv verwendbaren Beispielen für die Apologeten liefern. Sie sind zwar nicht so auffällig wie die negativen Seiten des Anfangs Roms und wirken vielmals äußerst zufallsbedingt und willkürlich.

Dennoch kann man etliche Gebiete aussondern, wo die Apologeten (vor allem republikanische) Themen vermehrt einsetzen. Zuerst bewunderten auch sie die angebliche moralische Überlegenheit und moralische Strenge der frühen Römer. Diese Linie, die auch die Treue der Heiden ihrer Zeit zu den Sitten der Vorfahren in Frage stellen sollte, führt von Tertullian direkt zu der im Wesentlichen doch

bejahenden Beurteilung dieser frühen Epoche in der Geschichte Roms im fünften Buch des *Gottesstaates*.

Theologisch interessanter ist wahrscheinlich der Versuch, mit den Beispielen der tugendhaften römischen Helden um das Verständnis für das Phänomen der christlichen Blutzügel zu werben. Arnobius geht da noch einen Schritt weiter als Tertullian und Minucius Felix und versucht sogar, das Leiden Christi mit den republikanischen (und griechischen) Parallelen verständlicher zu machen.

Schließlich lieferte das römische Altertum auch Beispiele für juristische und religiöse Neuerungen, die Christen von einem der bedeutendsten und schwerwiegendsten Vorwürfe der heidnischen Umwelt entlasten sollten. Wiederum macht vor allem Arnobius davon Gebrauch.

Am Ende darf man sagen, dass der Umgang der in dem Aufsatz behandelten Apologeten mit der römischen Frühzeit nicht nur das negative Bild des Königreiches und vor allem der Republik bei Orosius, sondern auch die wesentlich helleren Töne bei Augustinus und vor allem Laktanz vorbereitete.

Miran Špelič, OFM

Med Avguštinovimi dialoškimi *Samogovori* in monološkimi *Izpovedmi*

Med številnimi deli slavnega Afričana, enega očetov sodobne Evrope, hiponskega škofa Avguština, so zagotovo *Izpovedi* na prvem mestu po branosti. Ko je z njimi odprl vrata v svoje življenje, nam ni približal le svoje notranjosti, ampak tudi svoj čas in človeka kot takega. Delo, ki nima predhodnika v latinski in svetovni književnosti, je več kot pripoved o pomembnih dogodkih iz lastnega življenja, kar je zmogel že Cezar, več kot le posredovanje lastnega razmisleka o svetu, kot ga je podelil z bralci Cicero, več kot teološka refleksija, kakršno so ponudili že predhodni cerkveni očetje. Ko se Avguštin postavi pred Boga in mu začne govoriti o sebi in svetu, mu privre na pergament nekaj povsem novega. In bralec te novosti ima pred seboj v bistvu dva, izpovedovalca in tistega, ki se mu ta izpoveduje.

Nič čudnega ni, da je to delo hitro našlo pot med prevodne strani. Za italijanski prevod je prvi poskrbel florentinski zdravnik Vincenzo Buondi leta 1564;¹ v angleščini se pojavi že 1620 v prevodu Tobieja Matthewa;² v francoščino prevede *Izpovedi* janzenist Robert Arnauld d'Andilly leta 1649,³ v nemščini jih dobijo leta 1672 izpod prevajalskega peresa Samuela Johannes Vältla.⁴ Slovenci smo jih dočakali leta 1932, ko jih je izdala Družba sv. Mohorja v prevodu Antona Sovreta s Plečnikovo knjižno opremo. Ista založba je po slabega pol stoletja leta 1978 spet ponudila prevod, ki pa ga je pregledal in priredil Kajetan Gantar; to izdajo je potem še trikrat ponatisnila (1984, 1991 in 2003). Gre pač za knjigo, ki na policah knjigarn kulturnega naroda ne sme nikoli biti razprodana.

Kljub enkratnosti z vsebinskega in literarnega stališča pa *Izpovedi* vendarle niso tako zelo brez predhodnika. Avguštin sam je namreč že med svojimi

¹ Buondi, *Le diuote confessioni*.

² [Matthew], *Confessions*; prva izdaja je bila glede prevajalca anonimna.

³ Arnauld d'Andilly, *Les Confessions de St Augustin*.

⁴ Vältl, *Die dreyzehn Bücher der Bekantnussen*.

prvimi spisi stopil na pot, ki ga je pripeljala do *Izpovedi*, in sicer, ko je napisal *Samogovore (Soliloquia)* v svojem prvem literarnem zagonu po spreobrnjenju leta 386. Takrat se je namreč s prijatelji umaknil iz Milana na pristavo v Kasiciak in po živahnih razgovorih začel pisati prva dela, in sicer v obliki filozofskih dialogov, kakor se jih je naučil pri Ciceronu. Poleg del *O redu*, *Proti akademikom* in *O srečnem življenju* takrat zagledajo luč tudi *Samogovori*, ki so zelo svojski in inventiven tip dialoga. Gre namreč za fiktivni pogovor, ki poteka med Avguštinom samim in njegovim razumom (*ratio*) nekako v njegovi notranjosti, ki pa ne predpostavlja shizofrenične razcepljenosti na dve osebi.

Volventi mihi multa ac varia mecum diu, ac per multos dies sedulo quaerenti memetipsum ac bonum meum, quidve mali evitandum esset; ait mihi subito, sive ego ipse, sive alius quis extrinsecus, sive intrinsecus, nescio: nam hoc ipsum est quod magnopere scire molior. (*Samogovori* 1.1.1)

Ko sem pri sebi dolgo preudarjal o mnogih različnih rečeh in sem veliko dni marljivo iskal samega sebe in svoje dobro in kateremu zlu se je treba izogibati, mi iznenada nekdo reče – bodisi jaz sam bodisi nekdo drug od zunaj ali od znotraj, ne vem, kajti prav to se silno trudim ugotoviti.

(prev. M. Š.)

Kljub časovni razdalji med deloma (*Izpovedi* so nastale okoli leta 400), pa je med njima kar nekaj vzporednic, katerih analize se bomo lotili v pričujoči kratki razpravi, s katero želimo pokazati na Avguštinovo dozorevanje in obenem kontinuiteto. Kar je bilo zasejano v njegovega duha ob spreobrnjenju, je pognalo v rast in obrodilo sadove v njegovih vrhunskih delih, kot so *Izpovedi*.

Obe deli preveva tema spreobrnjenja, ki je Avguština močno zaznamovalo. Po krščanski vzgoji v otroštvu se je Avguštin namreč oddaljil od materine vere in se v času prebujanja osebnosti raje oklenil dualističnega manihejskega nauka. Ta mu je tudi omogočal dosti bolj svobodno življenje brez posebnih moralnih norm. Ko po skoraj desetih letih sprevidi notranje neskladje tega nauka, se ob pomoči Ambrozijeve eksegeze in novoplatonske filozofije od njega odvrne in po dogodku na vrtu, ki ga podrobno opiše v *Izpovedih*,⁵ oklene krščanstva. Poleg odločitve za krst je ta preobrat pomenil tudi odločitev za asketsko življenje v domovini s skupino somišljenikov. *Samogovori* katehume-na, ki je še močno pod vtisom tega dogodka, nam kažejo čas dozorevanja teh odločitev, ko nekako preizkuša – kot novinec v samostanu –, ali je sposoben takega življenja in s čim bi ga potem lahko napolnil. *Izpovedi* pa nam poleg natančnega popisa dogodkov podajajo še refleksijo z določene časovne in krajevne razdalje, saj jih piše že kot hiponski škof.

⁵ Conf. 8.12.29–30.

R. Sed quaero abs te, cur eos homines quos diligis, vel vivere, vel tecum vivere cupias?

A. Ut animas nostras et Deum simul concorditer inquiramus. Ita enim facile cui priori contingit inventio, caeteros eo sine labore perducit. (*Samogovori* 1.12.20)

R: Vprašam pa te, zakaj si želiš, da bi ljudje, ki jih ljubiš, ali živeli ali živeali s teboj.

A: Da bi skupaj enodušno preiskovali svoje duše in Boga. Tako bo lahko tisti, ki mu prej uspe kaj najti, še druge pripeljal tja brez napora.

(prev. M. Š.)

Qui habitare facis unanimes in domo, consociasti nobis et Evodium iuvenem ex nostro municipio. Qui cum agens in rebus militaret, prior nobis ad te conversus est et baptizatus et relicta militia saeculari accinctus in tua. Simul eramus simul habitaturi placito sancto. Quaerebamus, quisnam locus nos utilius haberet servientes tibi; pariter remeabamus in Africam. (*Izpovedi* 9.8.17)

Ti, ki daješ v eni hiši bivati njim, ki so enih misli, si nam pridružil tudi Evodija, mladega moža iz mojega domačega mesta. Ta se je še pred nami, še ko je opravljal posle cesarskega agenta, spreobrnil k tebi in se dal krstiti, nato pa je posvetno službo opustil in se vsega posvetil tvoji. Živeli smo skupaj in želeli skupno vztrajati v svojem pobožnem sklepu. Iskali smo kraj, kjer bi mogli nemoteno prebivati v tvoji službi. Tako smo se skupaj odpravili v Afriko.

(prev. A. Sovrè in K. Gantar)

Drugo stično točko opazimo v osrednji temi celotne Avguštinove teologije. Po dolgi molitvi, h kateri ga spodbudi razum ob začetku razgovora oziroma samogovora, Avguštín namreč napove svoj program za življenje po spreobrnjenju, razloži, za kaj si bo predvsem prizadeval, in sicer je to spoznanje Boga in spoznanje človeka.

R: Ora salutem et auxilium quo ad concupita pervenias, et hoc ipsum litteris manda, ut prole tua fias animosior.

[...]

A: Ecce oravi Deum.

R: Quid ergo scire vis?

A: Haec ipsa omnia quae oravi.

R: Breviter ea collige.

A: Deum et animam scire cupio.

R: Nihilne plus?

A: Nihil omnino.

R: Ergo incipe quaerere. (*Samogovori* 1.1.1; 1.2.7)

R: Izmoli si zdravje in pomoč, da boš dospel do zelenega; in to molitev zapiši, da se opogumiš, ko vidiš to svoje potomstvo.

[...]

A: Tako. Namolil sem se k Bogu.

R: Kaj bi torej rad vedel?

A: Vse to, za kar sem molil.

R: Na kratko to povzemi.

A. Boga in dušo bi rad poznal.

R: Nič več?

A: Čisto nič.

R: Torej začni preiskovati.

(prev. M. Š.)

To misel ponovi še v čisto kratki molitvi na začetku druge knjige *Samogovorov*.

R: Itaque ora brevissime ac perfectissime, quantum potes.

A: Deus semper idem, noverim me, noverim te. Oratum est. (*Samogovori* 2.1.1)

R: Zatorej moli na kratko in popolno, kolikor moreš.

A: Bog je vedno isti. »Naj se spoznam, naj te spoznam.« Pomolil sem.

(prev. M. Š.)

Iz te preproste jukstapozicije dveh konjunktivov (*noverim te, noverim me*), ni mogoče razbrati natančne vsebine njune medsebojne povezave, ki je lahko vzročna, namerna, posledična, pogojna, časovna... Edino to lahko brez omahovanja potrdimo, da gre za tesno povezanost med obema spoznavanjema in da sta v očeh mladega spreobrnjenca Avgušтина neločljivi.

V *Samogovorih* je Avguštin šele na začetku poti tega spoznavanja, vendar v razgovoru z razumom razlaga predvsem to, do kod mu je že uspelo priti. Med vrsticami je začutiti boj zoper skepso akademikov, saj se z razumom skuša dokopati zlasti do trditve, da spoznanje ni nemogoče, čeprav je predmet tega spoznanja tako vzvišen in navidez nedosegljiv. Na neki točki notranjega dialoga, to se zgodi ob koncu prve knjige, Avguštin skoraj obupa, ko se zave svoje šibkosti, vendar se loti nadaljnega spoznavanja in odkrivanja resnice, pri čemer se opira zlasti na dialektiko, logiko in tudi izkustvo bivanja. Ko je kot starček pregledoval svoj opus, je sam priznal, da je delo pustil nedokončano, saj ni prišel do zadovoljivega odgovora na zastavljeno vprašanje.

Sed imperfectum remansit, ita tamen ut in primo libro quaereretur et ut-cumque appareret, qualis esse debeat qui vult percipere sapientiam, quae

utique non sensu corporis sed mente percipitur, et quadam ratiocinatione in libri fine colligitur, ea quae vere sunt esse immortalia. In secundo autem de immortalitate animae diu res agitur et non peragitur. (*Presoje* 1.4)

Toda ostalo je nedokončano, tako da je v prvi knjigi zastavljeno vprašanje in nekako pokazano, kakšen mora biti tisti, ki želi dojeti modrost, ki je ne dojemajo telesni čuti, ampak duh, in je v nekakšnem razglabljanju ob koncu knjige nabrano, kaj je resnično neumrljivega. V drugi knjigi pa se na dolgo razpravlja o neumrljivosti duše, a se ne pride do konca.

(prev. M. Š.)

Izpovedi pa dokazujejo, da je na tej poti prišel že dlje. Že v sami zastavitvi dela pokaže, da je spoznal, kako tesno sta med seboj povezana Bog in človek. Potem ko postavi kot aksiom, da je človek že v svoji ustvarjenosti usmerjen k Bogu, kaže na prepletenost spoznavanja Boga in hvaljenja Boga.

Tu excitas, ut laudare te delectet, quia fecisti nos ad te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te. Da mihi, domine, scire et intellegere, utrum sit prius invocare te an laudare te, et scire te prius sit an invocare te. Sed quis te invocat nesciens te? Aliud enim pro alio potest invocare nesciens. an potius invocaris, ut sciaris? [...] Quaeram te, domine, invocans te, et invocem te credens in te: praedicatus enim es nobis. (*Izpovedi* 1.1.1)

Ti nas spodbujaš, da nam je radost, tebe hvaliti, zakaj k sebi si nas ustvaril in nemirno je naše srce, dokler ne počije v tebi. Daj mi, Gospod, da spoznam in doumem, kaj je poprej: tebe klicati ali tebe hvaliti? Zvedeti zate poprej ali tebe klicati? Toda kdo te kliče, če zate ne ve? Saj bi lahko kaj drugega klical namesto tebe, kdor zate ne ve. Ali pa se daš klicati, da bi zvedeli zate? [...] Naj te iščem, Gospod, medtem ko kličem k tebi, in naj kličem k tebi, medtem ko verujem vate, zakaj ti si nam bil oznanjen.

(prev. A. Sovrè in K. Gantar)

Tu se lahko za hip ustavimo pri zanimivem premiku pojma *confessio* in glagola *confiteri*, ki se zgodi pod očitnim vplivom hebrejščine. Menim namreč, da gre v tem primeru za očitno hebraizem, ki je vdrl v latinščino prek prevođa *Svetega pisma*, točneje psalmov. Hebrejski jezik ima namreč isti koren za izražanje izpovedovanja in slavljenja (*lāhōdôt*). Že dobesedni prevajalci *Septuaginte* (ἐξομολογεῖσθαι) in za njimi *Vetus Latine*, prav tako pa tudi Hieronim v *Vulgati* in tudi v psalmih *iuxta Hebraeos* (*confiteri*) so vzeli glagol s pomenom izpovedovanja in priznavanja (pretežno krivde) in mu pridali pomen slavljenja oz. izpovedovanja božjega veličastva.⁶ Avguština se te dvojnosti pomena dobro zaveda in jo namenoma pusti v naslovu svojega dela, saj srečujemo pri njem

⁶ Ps 9,2; 32,2; 91,2.

sintagmi *confessio laudantis* in *confessio gementis*⁷ in podobno tudi *confessio laudis* in *confessio peccatorum*.⁸ Ko torej poimenuje svoj drugi nenavadni dialog, vzame zanj ta dvoumni izraz in temu seveda tudi ustreza dvojnost strukture samega dela, saj v prvem delu izpoveduje zlasti svoje grešno življenje, v drugem pa ob stvarjenju hvali in slavi Boga.

Očitno gre torej v *Izpovedih* za nadaljevanje razmišljanja in iskanja iz *Samogovorov*, ko ohranja tedanje hrepenenje po spoznanju Boga,⁹ obenem pa uvideva, da do tega spoznanja ne more priti drugače kot prek klicanja, hvale in slavljenja. Ob tem vedno bolj spoznava tudi sebe in je sposoben reflektirati pretekla dogajanja v globinah notranjosti. In obe dejanji tu poimenuje z istim izrazom. Iz dvakratnega *noverim* v *Samogovorih* pride zdaj ena sama *confessio*, ki pa je očitno dvojna. Izpoveduje svoje slabosti in svoje grehe, obenem pa slavi Boga. Ker je spoznal sebe, zavrgel lažno veličino dvornega retorja in si ni več prikrival lastne grešnosti, se je lahko zazrl tudi v Boga, spoznal njegovo usmiljenje in ga zato začel slaviti. In to slavljenje v zadnjih knjigah *Izpovedi* zakorenini v dejstvu stvarjenja, o katerem je razmišljal že v molitvi iz *Samogovorov*.

Deus universitatis conditor, praesta mihi primum ut bene te rogem, deinde ut me agam dignum quem exaudias, postremo ut liberer. [...]

Deus qui de nihilo mundum istum creasti, quem omnium oculi sentiunt pulcherrimum. (*Samogovori* 1.1.2)

O Bog, Stvarnik vesoljstva, daj mi najprej, da te bom prav prosil; potem, da bom postal vreden, da me rešiš; slednjič, da me rešiš. [...]

O Bog, ti si iz nič ustvaril ta svet, ki ga oči vseh zaznavajo, kako je prekrasen.
(prev. M. Š.)

Audiam et intellegam, quomodo in principio fecisti caelum et terram. scripsit hoc Moyses, scripsit et abiit, transiit hinc a te ad te neque nunc ante me est. /.../ cum ergo illum interrogare non possim, te, quo plenus vera dixit, veritas, rogo, te, deus meus, rogo parce peccatis meis, et qui illi servo tuo dedisti haec dicere, da et mihi haec intellegere. (*Izpovedi* 11.3.5)

Slišati hočem in doumeti, kako si ti v začetku ustvaril nebo in zemljo. To je zapisal Mojzes, zapisal in odšel, prešel z zemlje od tebe k tebi in ga zdaj ni pred menoj. /.../ Tako pa, ko njega ne morem vprašati, prosim tebe, Resnica, katere poln je resnico govoril, prosim tebe, Moj Bog, prizanašaj

⁷ Izraz *confessio* razumemo v *Svetem pismu* na dva načina. Je *confessio* slavečega in *confessio* ječečega. *Confessio* slavečega je v čast tistemu, ki se ga slavi; *confessio* ječečega je v pokoro tistega, ki se izpoveduje. Ljudje namreč *confitentur*, ko hvalijo Boga; *confitentur* tudi, ko sebe obtožujejo; in jezik ne more storiti nič dostojnejšega (*En. in Ps.* 94.4).

⁸ *En. in Ps.* 117.1.

⁹ *Conf.* 10.1.1: »Cognoscam te, cognitor meus, congoscam sicut et cognitus sum.« (»O, da bi te mogel spoznati, kakor ti mene spoznaš, spoznati, kakor sem bil spoznan!«)

mojim grehom, in kakor si njemu, svojemu hlapcu, dal resnico govoriti, tako daj tudi meni resnico doumeti.

(prev. A. Sovrè in K. Gantar)

Obe deli je glede oblike navdihnili antična dialoška literatura, vendar pa se obe od nje tudi precej oddaljita s svojimi izvirnimi posegi v samo bistvo dialoga. *Samogovori* tako vzpostavijo dialog na mestu, kjer bi po logiki stvari moral biti monolog. Avtor je svoj namen tudi razkril kasneje v *Presojah*: »Sam sem se spraševal in sam sebi odgovarjal, kakor da bi bila dva, razum in jaz, čeprav sem bil sam, zato sem delo poimenoval *Samogovori*.«¹⁰ Tudi *Izpovedi* so govorna literatura, in sicer ima avtor za sogovornika ali bolje poslušalca Boga samega. Od prve do zadnje vrstice lahko bralec zaznava njegovo tiho navzočnost. Kje je torej dialog? Kam je poniknil? Čeprav sogovornik na videz molči, pa Avguštín sliši njegov glas in pelje ves pogovor, kamor ga v bistvu usmerja tihi poslušalec. Njegov govor je namreč prepoznal globoko v svoji notranjosti (*interior intimo meo*), nadalje v *Svetem pismu*, potem tudi v odpuščanju svojih grehov, zlasti pa v govornici večnosti znotraj časa, v stvarstvu. V njem sliši odgovor na svoje vprašanje o resnici, gotovosti in božjem obstoju.

V *Samogovorih* se je šele začel zavedati svojega bogatega notranjega življenja, v *Izpovedih* mu je dosti bolj prisotno. *Sveto pismo*, ki je bilo v *Samogovorih* komaj navzoče, se v *Izpovedih* pojavlja praktično na vsaki strani. Izkušnja odpuščenega greha, ki mu je bilo pred krstom še tuje, zdaj prevladuje v njegovem mišljenju, božje delo stvarjenja pa tudi dobi novo razsežnost in razumevanje. Iz modrostnih nastavkov v *Samogovorih* se je razvila globoka in ganljiva teologija *Izpovedi*. In iz nekaj odstavkov sicer čudovite in bogate molitve v *Samogovorih* zraste trinajst knjig ene same dolge molitve *Izpovedi*.

Izpovedi tako na neki način po desetletju in pol zaključujejo nedokončane *Samogovore*. Tudi za *Izpovedi* je Avguštín izbral obliko dialoga, in to spet zelo svojskega, saj ga je na svoj način preoblikoval v navidezni monolog, a se je v njem pustil nagovoriti tihemu sogovorniku, ki je prišel do besede z dejanjem odpuščanja in stvarjenja. Česar v prvem navdušenju po spreobrnjenju še ni mogel dojeti, mu je postalo jasno po desetletju služenja v Cerkvi in nenehnege teološkega razmisleka.

K hipotezam o nastanku *Izpovedi*, ki jih je brez števila, si kot zadnje in še zdaleč ne najbolj verjetno drznemo ponuditi tudi kontinuiteto med obravnavanima spisoma, saj se nam *Izpovedi* kažejo kot nekakšna samostojna dovršitev sicer nedokončanih *Samogovorov*.

BIBLIOGRAFIJA

Arnauld d'Andilly, Robert, prev. *Les Confessions de St Augustin*. Paris: Vve J. Camusat / P. Le Petit, 1649.

¹⁰ *Retractationes* 1.4.1.

- Buondì, Vincenzo, prev. *Le diuote confessioni del diuino padre santo Agostino*. Venezia: Bolognino Zaltieri, 1546.
- Fitzgerald, Alan, izd. *Augustine through the ages: an encyclopedia*. Grand Rapids, Mich.: W. B. Eerdmans, 1999.
- Hörmann Wolfgang, izd. *Augustinus Hipponensis, Soliloquiorum libri duo*. CSEL 89: 3–98. Dunaj: Tempsky, 1986.
- Marianelli, Denis, prevod, uvod, opombe. *Augustin: Soliloques*. Paris: Migne, 1999.
- [Matthew, Tobie.] *The Confessions of the Incomparable Doctour S. Augustine*. Saint Omer: English College Press, 1620.
- Simoniti, Primož, prev. *Avguštin: Proti akademikom*. Spremna beseda Miran Špelič. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.
- Sovrè, Anton in Kajetan Gantar, prev. *Avguštin: Izpovedi*. Celje: Mohorjeva družba 1978. Ponatis 1984, 1991 in 2003. Prvotna izdaja Anton Sovrè, prev. *Augustinus: Izpovedi*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1932.
- Špelič, Miran, prev. »Avguštin: Samogovori.« V: *Avguštin: Izbrano delo*, 43–99. Ljubljana: Nova revija 2009 (v tisku).
- Värtl, Samuel Johann, prev. *Die dreyzehnen Bücher der Bekantnussen dess heiligen Aurelii Augustini, Bischoffen Zu Hippona*. Dunaj: Michael Thurmeyr, 1672.
- Verheijen, Lucas, izd. *Augustinus Hipponensis: Confessionum libri tredecim*. CCSL 27. Turnhout: Brepols 1981.

TRA I SOLILOQUI DIALOGICI E LE CONFSSIONI MO- NOLOGICHE DI SANT'AGOSTINO

L'opera più letta di sant'Agostino sono senz'altro le *Confessiones*, che avevano anche il primato nelle traduzioni in lingue moderne, quella italiana stampata già nel 1564 a Venezia. Nonostante siano opera senza paragone nella letteratura antica, vogliamo mostrare la sua parentela con i *Soliloqui* che le precedono di circa quindici anni (386) e che, secondo il parere di stesso Agostino nelle *Ritrattazioni*, non sono compiuti. Le domande vi sono state presentate, ma non tutte le risposte.

Le due opere sono pervase del tema di conversione, che porta il neofito alla scelta di un altro tipo di vita. Nei *Soliloqui* Agostino già presenta il tema centrale della sua teologia, cioè la ricerca di Dio e di sé (*Noverim te, noverim me*), il tema che viene poi molto sviluppato proprio nelle *Confessiones*. A questo proposito ci è parso utile segnalare il duplice contenuto del concetto di *confessio*, dovuto alla matrice di pensiero ebraica. Le due confessiones, dei peccati e di lode, portano infatti alla conoscenza di Dio e di sé.

Le due opere possono essere annoverate tra la letteratura dialogica, ma con una certa riserva. Nei *Soliloqui* seguiamo il dialogo, che però si svolge all'interno di una sola persona; nelle *Confessiones* ascoltiamo una sola persona, che però sa di avere davanti a sé un interlocutore silenzioso, che parla in un modo proprio.

Con tutta cautela avanziamo allora un'ipotesi che le *Confessiones* nascono anche come un assaggio di colmare la lacuna dei *Soliloqui* incompiuti. Dopo un decennio e metà Agostino come vescovo e teologo osa rispondere un po' più alle domande che si aveva posto come catecumeno subito dopo la conversione.

Janja Žmavc

»Neizrečeno« v Terencijevem *Evnuhu*: poskus pragmatične analize

1. Uvod

Rimska komedija zaradi svoje raznolikosti že od nekdaj velja za hvaležen predmet vsestranskega preučevanja. Čeprav zajema korpus rimske komedije v celoti ohranjena dela le dveh komediografov, predstavlja dvajset Plavtovih in šest Terencijevih komedij – skupaj s fragmenti njunih sodobnikov in naslednikov – »neprecenljivo skladišče gradiva o naravi njunega jezika, sloga, metrike in prozodije 2. stol. pr. Kr.«,¹ pri čemer je splošno znana posebnost jezika rimske komedije tudi, da je to v veliki večini govorjena in pisana oblika latinščine tega časa.

Raziskave jezika rimske komedije so številne in imajo dolgo tradicijo. Na eni strani se pojavljajo kot del splošnih raziskav o razvoju latinskega jezika,² ali pa se posebej posvečajo komediji in njenim avtorjem. Večina tovrstnih raziskav obravnava prvine pogovornega jezika pri Plavtu in/ali Terenciju³ ali druge lingvistične prvine, denimo abstraktno izrazje, besedni red, grške izposojenke in konverzacijske prvine govornih partij.⁴ Metodologija omenjenih

¹ Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, V.

² Omenimo le dve zelo znani deli, Hofmannovo razpravo *Lateinische Umgangssprache* in Palmerjev splošni pregled *The Latin Language*.

³ Prim. Bagordo, *Beobachtungen zur Sprache des Terenz*; Karakasis, *Terence and the Language of Roman Comedy*, kjer je mogoče najti tudi obširen pregled raziskav jezika rimske komedije.

⁴ Prim. Molsberger, *Abstrakter Ausdruck in Altlatein*; Müller, *Sprechen und Sprache. Dialoglinguistische Studien zu Terenz*; Maltby, »Linguistic Characterization of Old Men in Terence«, 136–47, »The distribution of Greek loan-words in Terence«, 110–23. Pri nas se je z jezikovnim vidikom rimske komedije podrobno ukvarjal zlasti Matjaž Babič, ki je o tej problematiki opravil serijo raziskav, v katerih podrobno obravnava zlasti besedni red, rabo zaimkov in tujk. Prim. Babič, »Word order in Plautus«, 59–66; »Les pronoms personnels ego et tu chez Plaute et Térence«, 31–42; »Word order variation in Plautus«, 225–38; »Fremdsprachliches in Plautus' Poenulus«, 17–30.

raziskav večinoma temelji na postopkih deskriptivne in historične lingvistike, posebnost predstavljata Müller in Karakasis, ki v svoj metodološki instrumentarij vključujeta elemente jezikovne pragmatike in konverzacijske analize.⁵

Naša tokratna naloga bo nekoliko podobna, saj bomo v Terencijevi komediji *Evnuh* predstavili problem implicitnosti, ki ga bomo prav tako skušali osvetliti z vidika jezikovne pragmatike. Povedano nekoliko natančneje, v prizorih, kjer se kot ena od ključnih oseb pojavlja lik parazita Gnatona, bomo analizirali mesta, iz katerih je mogoče sklepati, da govorci ob dobesedno izrečenem sporočajo še nekaj drugega. Razlog za našo odločitev, da analizo izpeljemo v takšnem okviru, je zlasti lik parazita-prisklednika, čigar karakterizacijo v komediji je mogoče neposredno povezati s pojmom implicitnosti. Na eni strani gre za izrazito komičen lik, ki že zaradi humorja kot posebne oblike komunikacijske interakcije predpostavlja vključevanje elementov implicitnosti.⁶ Na drugi strani pa lahko »priskledništvo« opredelimo tudi kot družbeno razmerje iskanja in omogočanja koristi, kjer za prisklednika kot tistega v razmerju, ki išče koristi zase, »ne-izrečenost« in/ali »ne-dobesednost« predstavlja učinkoviti (morda celo ključni) komunikacijski strategiji.

Orodja, s katerimi si bomo pomagali pri iskanju neizrečenega ali posredno izrečenega, sodijo v dve področji pragmatičnega raziskovanja: 1.) implicitni pomen ali »to, kar lahko mislimo ali sporočimo poleg tega, kar eksplicitno ali dobesedno rečemo, s pomočjo predpostavk, implikacij in implikatur«,⁷ in 2.) (posredna) govorna dejanja ali »‘to, kar storimo z besedami’ na strukturni ravni stavka«. ⁸ Primarni cilj našega preučevanja tako še vedno ostaja jezik z vsemi svojimi značilnostmi in zakonitostmi, na katerega pa tokrat gledamo s stališča jezikovne rabe, ki je v pričujoči analizi vpeta v širši kontekst rimske komedije. Pri opredelitvi jezikovne pragmatike, ki jo v najširšem smislu pojmuje kot raziskovanje jezikovnih fenomenov z vidika njihove rabe in ima bogato zgodovino najrazličnejših opredelitev in konceptualizacij, se bomo opirali na Verschuerenovo pojmovanje pragmatike. Slednji pragmatiko (ali »lingvistiko jezikovne rabe«, kakor jo tudi poimenuje) opredeljuje kot splošen

⁵ Prim. Müller, *Sprechen und Sprache*, 15. Avtor rabo jezikovne pragmatike kot ustrezne metode za analizo komedije utemeljuje z opredelitvijo elementov komunikacijske situacije naravnega govora, ki so sestavni del dialogov v rimski komediji. O problematiki pragmatične analize dramskih besedil na Slovenskem prim. Bergoč, »Pragmatična analiza dramskih besedil«, 331. Avtorica v metodološkem in teoretskem prikazu, ki uspešno povezuje teorijo jezikovne pragmatike in umetnostna besedila, podobno ugotavlja, da je umetnostna besedila mogoče pojmovati kot tip konverzacije, in vzroke za maloštevilne pragmlingvistične raziskave dramskih besedil vidi v zakoreninjenih prepričanjih, »da je pragmatika kot metodološka mreža uporabna le pri analizi »spontane« komunikacije« (prav tam, 299).

⁶ Prim. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 266. Avtor opozarja, da parazita ne smemo razumeti v smislu strogo konvencionaliziranega lika, saj se razen vsem skupne ljubezni do dobre hrane in želje po zastojnem obroku upodobitve precej razlikujejo med sabo tako v smislu značjskih lastnosti (npr. šaljivec, »deklca za vse«, (cinični) laskač itd.) kot pomembnosti vloge, ki jo imajo ti liki v Plavtovih in Terencijevih komedijah.

⁷ Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 78.

⁸ Prav tam.

funkcionalni pogled na kateri koli vidik jezika, ki obenem upošteva vso kompleksnost kognitivnega, socialnega in kulturnega delovanja tega jezika.⁹ Jezikovna raba po Verschuerenu namreč sestoji iz nenehnega jezikovnega izbiranja, ki poteka na vseh ravneh jezikovne oblike (fonetični/fonološki, morfološki, sintaktični, leksikalni in semantični),¹⁰ in ga določajo trije hierarhično razvrščeni pojmi: 1.) spremenljivost (lastnost jezika, da določa paleto možnih izbir), 2.) dogovorljivost (lastnost jezika, zaradi katere izbire niso samodejne, temveč jih vodijo prožna načela in strategije) in 3.) prilagodljivost (lastnost jezika, da omogoča dogovorljive izbire med spremenljivo paleto možnosti, s katerimi je mogoče zadovoljiti komunikacijske potrebe).¹¹ Takšno pojmovanje predpostavlja tesno medsebojno povezanost v teoriji pragmatike znanih vidikov jezikovne rabe, ki po Verschuerenu predstavljajo (zgolj) različne načine obravnavanja vsakdanjih fenomenov.¹² Izhajajoč iz začrtanega teoretskega okvira bo pričujoča analiza poskusila predstaviti fenomen tvorjenja/sporočanja implicitnega pomena skozi dve teoretski izhodišči – teorijo implicitnega pomena in teorijo govornih dejanj – obenem pa bo skušala pokazati na njune stične točke v interpretaciji, ki pripomorejo k celovitejšemu razumevanju jezikovne interakcije v izbranih odlomkih Terencijevega *Evnuha*. Pri tem se zavedamo omejitev, ki jih ima aplikacija sodobnih teorij jezikovne pragmatike pri raziskovanju antičnih komunikacijskih praks oziroma oblikovanju koherentnega odgovora na vprašanje, kaj je antični človek mislil s tem, ko je nekaj rekel. Če izhajamo iz Verschuerenove opredelitve pomena kot »proizvoda vzajemno delujočih sil jezikovne produkcije in interpretacije, ki je trdno umeščena v kognitivno, socialno in kulturno stvarnost«,¹³ potem smo s pomočjo raziskovanja antike in njene dediščine deloma lahko uspešni v interpretaciji antične socialne in kulturne stvarnosti, zelo težko (če sploh) pa opredelimo kognitivno stvarnost, ki vključuje mentalna stanja (kognitivne procese, spomin, motivacijo, namene, potrebe, želje, vidike osebnosti, čustva, prepričanja) in uvid v njihovo pojmovanje pred več kot 2000 leti. A kljub na videz nepremostljivi oviri je stališče jezikovne pragmatike, da se tudi kognitivna stvarnost sooblikuje v interakciji, da je, kot pravi Verschueren, »mentalni svet aktiviran v jezikovni rabi«. ¹⁴ To stališče se skupaj s celotnim teoretsko metodološkim instrumentarijem, ki ga ponuja jezikovna pragmatika, zdi dovolj utemeljeno, da se s pomočjo pragmatičnih konceptov lotimo analize in rekonstrukcije pomenskega delovanja tudi tako oddaljenih besedil, kot so antična.

⁹ Prav tam, 27.

¹⁰ Prim. prav tam, 89–92.

¹¹ Prav tam, 93–98.

¹² Jezikovna pragmatika običajno obravnava teme, kot so deiktičnost, implicitnost (konverzacijske implikature, predpostavke), govorna dejanja in konverzacija. Prim. Levinson, *Pragmatics*, 9–10.

¹³ Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 79.

¹⁴ Prav tam, 135.

2. Pojem implicitnosti in rimska komedija

Iskanje »neizrečenega« v rimski komediji je s stališča jezikovne pragmatike tesno povezano s konceptom implicitnosti. Slednjo lahko opišemo kot lastnost pomena besed, besednih zvez ali stavkov, ki presega to, kar je dano z jezikovno obliko oziroma kar je dobesedno rečeno.¹⁵ Splošna oznaka za tako vrsto pomenov, ki izhajajo iz kontekstualno opredeljene narave govora kot dejanja, je torej implicitni pomen. Njegovo nasprotje predstavlja eksplicitni pomen, ki bi teoretično v celoti zaznamoval to, kar je zajeto v jezikovnem izrazu, a ga slednji nikoli ne more popolnoma zaobjeti. Vsaka izjava, bodisi govorjena bodisi pisana, vsebuje namreč množico neizraženih podatkov (podatki o ozadju ali obojestranska vednost), ki jih delno poznata oba, izjavitelj in interpret, in ki jih je nemogoče povsem eksplicitno predstaviti.¹⁶ Implicitni pomen je torej to, kar lahko mislimo ali sporočimo poleg tega, kar eksplicitno ali dobesedno rečemo, pri čemer so nam v pomoč posebna orodja za povezovanje eksplicitne vsebine z neizraženimi, a relevantnimi podatki o ozadju.¹⁷ Ne smemo pozabiti tudi, da implicitni pomen ni fiksna entiteta, temveč se oblikuje med jezikovno interakcijo, in da je zato število implicitnih pomenov, ki jih lahko ima beseda, besedna zveza ali stavek, tako rekoč neomejeno.¹⁸

Če se na tem mestu vrnemo k rimski komediji, moramo najprej razkriti še neko drugo značilnost implicitnega pomena. Da v jeziku ne moremo biti povsem eksplicitni, se na prvi pogled zdi kot omejitev v smislu nenehne potrebe po pojasnjevanju podatkov o ozadju, zato da bi lahko razumeli kateri koli primer jezikovne rabe. Toda z vsemi konvencionalnimi sredstvi, s katerimi je mogoče sporočiti implicitni pomen, lahko manipuliramo tako, da jih izkoristimo za strateško tvorjenje pomena z jezikovno rabo.¹⁹ Tukaj pa smo že zelo blizu rimski komediji in njenim glavnim značilnostim, ki v luči pragmatičnega pogleda nanjo predstavljajo eno od bistvenih okoliščin pri tvorbi pomena in predvidevajo vse prej kot eksplicitnost v jezikovni rabi. Če izhajamo

¹⁵ Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 46.

¹⁶ Domneva, da izjavitelj in interpret poznata podatke o ozadju, temelji na ponavljajočih se in obojestranskih vrinjenih elementih, s pomočjo katerih bi na popolnoma ekspliciten jezikovni način skušali pojasniti njuno konverzacijo tako na verbalni kot tudi povsem fizični oziroma materialni ravni. Prim. Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 46.

¹⁷ Tako Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 78. Naše pojmovanje implicitnega in eksplicitnega temelji na izključno pragmatičnem izhodišču, ki njuno razlikovanje opredeljuje znotraj »komunicirane vsebine« oziroma izrečenega. O razliki med pragmatičnim in semantično/pragmatičnim pojmovanjem prim. Carston, »The Explicit/Implicit Distinction«, 35–62.

¹⁸ Clark, *Arenas of Language Use*, 331.

¹⁹ V jezikovni pragmatiki za nosilce ali implicitnega pomena veljajo zlasti predpostavke, logične implikacije, implikature, nato skupina, ki bi ustrezala klasični opredelitvi tropov kot nosilcev t. i. prenesenega pomena, ter izrazi za izražanje humorja, vljudnostne konvencije in podobno. Prim. Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 49–50.

iz zelo preproste (celo banalne) predpostavke, da je ena od značilnosti komedije kot zvrsti specifičen prikaz neke zgodbe, ki ga določajo uveljavljena pravila ali konvencije, potem lahko pričakujemo njihov vpliv tudi v okviru jezika, ki ga komedija uporablja.²⁰ Ali povedano nekoliko drugače in v kontekstu značilnosti rimske komedije: ker so besedila rimskih komediografov nastala za potrebe odrske uprizoritve, lahko implicitnost v njihovem jeziku razumemo tudi kot enega od povezujočih elementov med besedilom in njegovo uspešno uresničitvijo/uprizoritvijo na odru. In s pričujočo analizo bomo skušali pokazati, da je tisto, kar v rimski komediji na ravni jezika ostaja neizrečeno (obenem pa je sporočeno), mogoče razumeti kot enega poglavitnih dejavnikov, ki omogoča, da besedila rimske komedije postanejo polnokrvne in komično učinkovite gledališke umetnine.

3. Pragmatična analiza Terencijeve komedije *Evnuh*

*date operam, cum silentio animum attendite,
ut pernoscati' quid sibi Eunuchus velit.*
(Terencij, *Evnuh* 44–45)

*Potrúдите se zdaj, bodíte tiho,
prisluhnite, da boste izvedeli,
kaj vam komedija Evnuh sporoča!*²¹

Evnuh, zgodba o mladeniču, ki se preobleče v evnuha, da bi prišel do ljubljenega dekleta, velja za komedijo, s katero je Terencij dosegel svoj največji gledališki uspeh in ki je po mnenju večine raziskovalcev tudi najbolj »plavtavska« ali, kot pravi Gantar, »najbolj z dejanjem nasičena, najbolj razgibana«. ²² Zato ni presenetljivo, da je tudi slogovno in jezikovno bliže Plavtu, saj vsebuje večje število komičnih in zabavnih elementov kot Terencijeve ostale drame ter se intenzivneje poslužuje elementov Plavtovega oziroma tradicionalnega jezika komedije. ²³ Obenem je Terencij v komedijo *Evnuh* vpeljal dva (za tradicionalno komedijo tipična) lika, parazita Gnatona in vojaka Trazona, ki sta med raziskovalci sprožila številna vprašanja, povezana s kontaminacijo in grškimi izvorniki, po katerih naj bi se slavni komediograf zgledoval, ter sodbe o neorganskosti likov in nepotrebnosti za razplet

²⁰ Za pregleden prikaz tipičnih značilnosti rimske komedije prim. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*.

²¹ Vse slovenske odlomke iz *Evnuha* navajamo v prevodu Kajetana Gantarja.

²² Gantar, Publij Terencij Afričan, 124.

²³ Za pregled raziskav in analizo plavtovskih jezikovnih prvin v *Evnuhu* glej Karakasis, *Terence and Language*, 121–43.

zgodbe.²⁴ Toda Gnaton in Trazon se v *Evnuhu* pojavita v štirih daljših prizorih, ki zajemajo več kot četrtno komedije, in namenjeno jima je več prostora in odrskega časa kot kateremu koli (osrednjemu) liku.²⁵

Za tokratno analizo smo izbrali dva prizora: 1.) Gnatonov prihod in razgovor s sužnjem Parmenonom (232–89) ter 2.) prihod in razgovor med Gnatomom in Trazonom (391–501), kjer bomo s pomočjo že omenjenih tipov implicitnega pomena (predpostavk, implikatur in posrednih govornih dejanj) skušali poiskati in pojasniti to, kar v razgovorih omenjenih likov ostaja neizrečeno.

3.1. Podatki o ozadju

Najprej poiščimo referenčni okvir oziroma čim več podatkov o ozadju, ki tvori tisti kulturni, socialni in jezikovni kontekst, v katerem so domnevno zasidrane izjave v obeh prizorih. Poleg elementarne obojestranske vednosti izjaviteljev in interpretov, ki izhaja iz njihovega poznavanja »realnosti« in temelji na izjavah tipa »Vem, da veš, da vem...«, sodijo v ta okvir nekatere značilnosti rimske komedije, ki jih je mogoče v kontekstu njihovega delovanja povezati z implicitnostjo v jeziku in nam bodo služile kot eden glavnih argumentov, na katerega se bomo sklicevali pri podrobnejši analizi besedila: vsebina komedije, vsebina izbranih prizorov, odrske konvencije in tehnike, tematika komedije, suspenz in ironija, portretiranje značajev in komična sredstva.²⁶ Pri tem se zdi pomembno poudariti tudi sledeče: vse trditve, ki jih bomo navedli kot referenčni okvir, so le

²⁴ Kot priznava Terencij sam v prologu, je *Evnuh* nastal kot predelava istoimenske Menandrove komedije *Evnuh* in komedije *Κόλαξ* (*Hinavec*), katere avtor naj bi bil prav tako Menander in od koder naj bi izhajala oba lika. Sodobnejše raziskave o tej problematiki so prispevali zlasti Lowe, »Terence and Menander«, 428–44; Ludwig, »Originality of Terence«, 205–15; Barsby, »Problems of Adaptation«, 230–49; Goldberg, *Understanding Terence*, 106–22. Pozornost k obema likoma je pravzaprav usmeril že Terencij, saj v prologu k *Evnuhu* vojak in parazit predstavljata jedro očitkov o plagiatorstvu, ki jih pesnik učinkovito zavrne (*Eun.* 23–34). Poleg vprašanj o problemu kontaminacije tovrstno avtorjevo poudarjanje lahko razumemo tudi kot retorično strategijo za usmerjanje pozornosti (antičnega) občinstva k izbranim likoma. Izhajajoč iz »plavtavske« narave *Evnuha* bi Gnaton in Trazon lahko predstavljala še posebej privlačen element, s katerim je želel pesnik pridobiti občinstvo. Obenem sodobni raziskovalci poudarjajo, da funkcija obeh likov v *Evnuhu* nikakor ni namenjena golemu humorju, temveč je gotovo tudi vsebinska in prispeva tudi k učinkovitejši karakterizaciji ostalih likov v drami. Glej npr. Goldberg, *Understanding Terence*, 113 in sl. A tovrstna vprašanja še vedno ostajajo odprta in, kot pravi Gilmartin, »raziskovati, kaj Trazon in Gnaton počneta v *Evnuhu*, pomeni zadovoljiti radovednost, ki jo je Terencij vzbudil v svojem prologu;« glej Gilmartin, »Thraso-Gnatho Subplot«, 263, prev. J. Ž.

²⁵ Ta štiri mesta so: Gnatonov uvodni prihod (232–89), Gnatonov in Trazonov prihod (391–506), Trazonov napad na hišo hetere Taide (771–816) in sklepni del (1025–1093), kjer mladenič Fajdria pristane na to, da bo skupaj s Trazonom delil Taido. Kratko vsebino komedije v celoti navajamo v nadaljevanju. O upravičenosti in vsebinski utemeljenosti vključitve obeh likov v dramsko dogajanje glej Golberg, *Understanding Terence*, 113–22.

²⁶ Tipične značilnosti komedije, ki jih navajamo kot referenčni okvir, so bile v med antičnimi komediografi tako rekoč ustaljena praksa, ki pa so jih posamezni (grški in rimski) pisci v različnih obdobjih lahko različno uporabljali. Pri tem je za rimsko komedijo pomembna tudi okoliščina, da so dramske konvencije večinoma privzete iz grške (nove) komedije. A s tem vprašanjem se na tem mestu ne bomo ukvarjali. Pri opredelitvi značilnosti izhajamo iz Duckworthove obsežne predstavitve (*The Nature of Roman Comedy*, 102–271) in navajamo le bistvene lastnosti.

»goli podatki« in ne skušajo vrednotiti uspešnosti drame s pomočjo meril sodobne dramatike, kajti referenčni okvir je tudi 2. stoletje pr. Kr. kot tako. Prav tako ne bomo navajali vseh značilnosti rimske komedije, temveč le tiste, ki imajo neposredno zvezo z izbranimi prizoroma. Obenem moramo ločiti med podatki o ozadju, ki jih imamo na voljo kot interpreti drame (podobno velja tudi za antično občinstvo), in med podatki o ozadju, ki jih posedujejo osebe na odru.²⁷ Ti so neke vrste trenutne okoliščine, v katerih so izrečene njihove izjave.

3.1.1. Vsebina komedije

Mladenič Fajdria je zaljubljen v hetero Taido, za katero misli, da ga ne mara več, in da bi si pridobil njeno naklonjenost, ji kupi evnuha. Tais ima v resnici druge težave, saj skuša od vojaka Trazona pridobiti lepo sužnjo, deklico Pamfilo, ki je nekoč živela z njo. Prav v Pamfilo pa se na smrt zaljubi Fajdriev mlajši brat Hajrea in ji sledi, ko jo peljejo k Taidi. S pomočjo bratovega sužnja Parmenona se preobleče v evnuha, »v darilo«, ki je namenjeno Taidi, in se tako pretihotapi v heterino hišo, kjer si vzame neizkušeno dekle. Spletke se nadaljujejo, ko Tais povabi k sebi nekega Hremesa, ki je v resnici Pamfilin brat, in tako povzroči pravi val ljubosumja v vojaku Trazonu, ki se skupaj s prisklednikom Gnatonom in sužnji odloči obračunati z domnevnim tekmečem. Klobčič se razplete, ko sta pojasnjeni identiteta deklice in potegavščina namišljenega evnuha; vsi so zadovoljni in tudi mladenič Fajdria sprejme vojaka Trazona za tekmeča pri heteri, saj mu prisklednik Gnaton pove, da je ta povsem neškodljiv in da mu zaradi svojega bogastva lahko celo koristi.

3.1.2. Vsebina prizorov (232–89 in 391–501)

Naša analiza temelji na dveh prizorih, ki v drami nista povsem skupaj, a se vsebinsko tesno povežeta: Gnatonov prihod (232) namreč neposredno napoveduje tudi kasnejši prihod vojaka Trazona (391). Središčna oseba v naši analizi je torej parazit Gnaton in njegovi dve tipični razmerji, prvo do nasprotnika (to je Fajdriev suženj Parmenon), drugo do svojega dobrotnika – gospodarja, bahavega in nekoliko topoglavega vojaka Trazona. Prav tako sta s stališča Gnatonova pomembni dve peripetiji, ki se zgodita v zvezi z njim in obema omenjenima osebama: prva, ko pripelje lepo sužnjo za hetero in se pri tem sreča s svojim zagrizenim sovražnikom, ter poročilo o dostavljenem darilu in pomenek s svojim dobrotnikom.

- a) 232–89 (2. dejanje, 2. prizor):²⁸ prisklednik Gnaton v Taidino hišo pelje lepo sužnjo Pamfilo, vojakovo darilo, in se pri tem glasno hvali, kako

²⁷ Domnevamo lahko, da je antično občinstvo zaradi poznavanja dramskih konvencij določene načine konverzacije lahko pričakovalo vnaprej.

²⁸ Skoraj gotovo je, da oba avtorja delitve na dejanja nista poznala. V rokopisih iz 4. stol. (Ambrozijanski palimpsest in *Codex Bezae Cantabrigiae*) se najdejo le delitve na prizore. Znamenita delitve na pet dejanj se je v dramatikah uveljavila v Horacijevem času (A. P. 189–90). Donat in drugi komentatorji so se trudili, da bi Terencijeve komedije spravili v shemo petih dejanj, čeprav so vedeli, da so bile te sprva enovite. Donat navaja tudi (*ad Hec. praef.* 3.6; prim. *ad And. praef.* 3.6), da delitev Terencijevih dram na dejanja izhaja že iz Varonovega časa. Plavtove drame so bile razdeljene šele ok. 1500. Zaradi večje preglednosti analize smo poimenovali prvi prizor Gnaton-Parmenon in drugi prizor Trazon-Gnaton.

spretno in bistroumno si je uredil lagodno življenje. Suženj Parmenon ga ves čas zgroženo posluša in žalostno ugotavlja, da bo lepota dekl-ice povsem zasenčila vrednost evnuha, ki ga poklanja heteri njegov gospodar. Gnaton se nato pokroviteljsko loti tudi Parmenona in mu na videz skuša dati nekaj prijateljskih nasvetov, za katere slednji ve, da so namenjeni posmehu; zato se brani s cinizmi in se priskledniku ne pusti pretentati.

- b) 391–501 (3. dejanje, 1. prizor): lepa sužnja je sedaj že pri heteri in Gnaton poroča svojemu gostitelju, vojaku Trazonu, o uspešno izvedeni nalogi. Skrivaj ju posluša suženj Parmenon, ki mora k Taidi odpeljati evnuha. Gnaton kot pravi prisklednik ne pozabi hvaliti svojega gostitelja, kar ta s pridom izkoristi za domnevno resen pomenek o svojih sposobnostih, značajskih lastnostih in junaštvih.

3.1.3. Odrske konvencije in tehnike

- a) Funkcija monologa: prizor Gnaton–Parmenon se začne z daljšim Gnatonovim vstopnim monologom. Njegov namen je mogoče opredeliti tudi v luči implicitnosti: dramska konvencija, s katero Terencij pojasnjuje pretekle dogodke, ki so se odigrali izven odra (pripoved o tem, kako je parazit srečal nekega vrstnika), in predstavi govorečega (posebne lastnosti, ki jih mora imeti uspešen prisklednik), ima komičen učinek zlasti zato, ker Gnaton »na videz« moralizira. Skozi monolog namreč podaja neke vrste filozofski nauk ali celo demonstrira »retorično topiko«, s katero dokazuje, kako postati uspešen prisklednik.²⁹ Prizor, katerega osrednji del zapolnjuje zbadljiva konverzacija med parazitom in sužnjem, zaključuje še kratek izstopni monolog sužnja Parmenona, ki se prelevi v povezovalni monolog z naslednjim prizorom, a je obenem tudi žugajoči klic za odhajajočim Gatonom.³⁰
- b) Prisluškovanje in stranski govor: prisluškovanje je v *Evnuhu* razmeroma redko, saj ga najdemo le trikrat.³¹ V prizoru Trazon–Gnaton predstavlja prisluškovanje tipičen primer, ko prisluškovalc ne sliši zase nič pomembnega, a ima zato priložnost uživati v ironičnih opazkah, ki jih govori sam zase (in za zabavo občinstva). Suženj Parmenon (395) tako slučajno naleti na vojaka Trazona in prisklednika Gnatona ter se potuhne (*sed eccum militem*), ko se protagonista pogovarjata o vojakovih junaštvih in o tem, kako se mora »pravi« moški vesti do hetere. Parmenonove jezne pripombe že spadajo v območje druge konvencije (stranskega govora), ki je zelo pogosta tako v obeh izbranih prizorih kakor tudi v celotni drami. Kadar oseba govori zase, stoji v rimski komediji

²⁹ Prim. Saylor, »The Theme of Planlessness«, 300–301.

³⁰ V prizoru Trazon–Gnaton ne najdemo monologa, ker gre za razgibano konverzacijo.

³¹ 3. dejanje, 1. prizor (suženj Parmenon prisluškuje Trazonu in Gnatonu); 3. dejanje, 4. prizor (mladenič Antifon prisluškuje Hajreu); 5. dejanje, 1. prizor (Patiada in Tais prisluškujeta Hajreu).

običajno na odru tako, da je glavni govorec ne vidi in ne sliši (ali jo spregleda, tako kot Gnaton v prizoru Gnaton-Parmenon) ali pa sodeluje v konverzaciji, pri čemer še polglasno komentira izjave svojega sogovornika (tako kot Gnaton v pogovoru s Trazonom).³² V obeh izbranih prizorih srečamo množico takih polglasnih in ironičnih komentarjev, ki imajo glavno nalogo zabavati občinstvo, obenem pa izrisujejo tako značaje komentatorjev, kot tistih, ki so predmet njihovih komentarjev.

- c) Vstopna in izstopna naznanitev: prizor Gnaton-Parmenon vsebuje sicer le naznanitev ob vstopu osebe na oder, a gre za značilna elementa v rimski komediji, katerih osnovni namen je prispevati k čim večji jasnosti dogodkov in značajev v zapleteni zgodbi.³³ Parmenon tako na koncu 1. prizora v drugem dejanju naznani prihod Gnatona:

sed quis hic est qui huc pergit? attat hi(c)quidem est parasitus Gnatho militis. (Terencij, *Evnuh* 228–29)

Glej, kdo prihaja sem! Saj to je Gnaton,
ki venomer se slini generalu!

in ta nato v drugem prizoru (267–86) prepozna Parmenona: »Sed Parmenonem ... video,/rivali' servom.« (»Glej no, glej,/ Parmenon sluga naše konkurence!«) Ob stereotipnih frazah je očitno, da v našem primeru obe izjavi vsebujeta tudi implicitni vrednostni sodbi (*parasitus militis* in *servus rivalis*), ki ju dopolnjuje ironičen podton.

- d) Postavitev dogajanja na prostem in izven odrsko dogajanje: ker je odrska scena stalna³⁴ in se vse aktivnosti, ki so namenjene občinstvu, dogajajo na prostem, osebe pogosto prihajajo in odhajajo z odra iz različnih smeri, bodisi vstopajo skozi vrata bodisi zares odidejo.³⁵ Tudi v obeh izbranih prizorih se vse dogaja na prostem: v prizoru Gnaton-Parmenon med dogajanjem Gnaton dvakrat odide skozi vrata, ki predstavljajo Taidino hišo, in to ima vpliv na dogajanje. Njegovi svobodni vstopi v omenjeno hišo simbolizirajo oziroma implicitno sporočajo nezaslišano

³² Tovrstne izjave zagotovo sliši občinstvo, sogovornik pa večinoma ne, če pa že, potem ne sliši vsebine pripombe, temveč le to, da nekdo nekaj govori.

³³ Identiteta oseb se večinoma pojasni ob njihovem prvem vstopu ali nekoliko prej. Ime se ponavadi slučajno omeni v pogovoru ali v posebnem naznanilu, ki je del povezujočega monologa, ko se oseba približa govorečemu. To pomeni tudi, da so tovrstne izjave stereotipne, prave pogovorne formule ob snidenju ali slovesu, ki jim sledijo bodisi osebna mnenja ali druge pripombe. Prizor Trazon-Gnaton tovrstnih elementov ne vsebuje.

³⁴ Običajno sta to dve ali tri hiše v ozadju in pred njimi cesta, ki pelje z desne na trg, z leve pa v pristanišče.

³⁵ Veljalo je pravilo, da se mora oseba, ki je odšla z odra skozi ena vrata oziroma po eni strani, po isti poti tudi vrniti na oder ali pa mora spremembo pojasniti. Prim. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 119.

predrznost, ki je glavni razlog sužnjevega prezira, kakor predpostavljajo tudi povsem realno ugotovitev, da ima prisklednik za tako dejanje dovoljenje, ki ga sam in njegova hiša nimata. Na drugi strani v prizoru Trazon-Gnaton suženj Parmenon pride iz Simonove³⁶ hiše sredi pogovora med vojakom in prisklednikom, kar za razplet dogodkov ni pomembno, saj ga protagonista niti ne opazita. Sama sta prišla na oder pred njim in sta zatopljena v pogovor, ki se je pričel že prej. Gre za značilni element rimske komedije, ko dve osebi (običajno s strani) vstopita na oder in iz njunih začetnih besed občinstvo takoj izve, da je dialog, ki ga sliši, nadaljevanje že prej začetega pogovora izven odra.³⁷ Občinstvo prav tako pozna vsebino pogovora, ker je zanjo izvedelo iz dogodkov, ki so se na odru že odvili. Tovrsten dialog zato ni namenjen toliko podajanju vsebine, temveč je v ospredju konverzacija kot dogodek in to, kar se bo v njenem okviru šele zgodilo (denimo parazitovi nasveti vojaku, kako naj se obnaša do hetere, kjer Gnaton nastopa kot neke vrste *praeceptor amoris*).

Duckworth o odrskem in izvenodrskem dogajanju pravi, da se dejanje vsake komedije le deloma odvija na odru, ker je gledalcem ves čas na ogled tudi aktivnost oseb izven odra, saj o njej na odru redno poročajo, in to lahko razumemo tudi kot neke vrste eksplikature.³⁸ Nekaj tega je mogoče videti tudi v prizoru Gnaton-Parmenon, kjer prisklednik s sužnjo za kratek čas zapusti oder, ker jo mora odpeljati v Taidino hišo. Ko se vrne, sicer ne govori o tem, kaj se je zgodilo, ker to v trenutnih razmerah niti ni pomembno, sploh pa je že prej govoril o svoji nalogi. Za omenjeni prizor je pomembnejše nekaj drugega: s takim odhodom avtor naslika na odru tridimenzionalni svet in čeprav dogodkov znotraj hiše ne pojasnjuje, lahko občinstvo predpostavlja njihov okviren potek na osnovi vednosti o stvarnosti, ki jo ima o življenju sužnjev in o razmerah, ki običajno spremljajo njih prihod k novim gospodarjem.

3.1.4. Tematika komedije

Evnuh sodi v tisto skupino komedij, kjer igrajo pomembno vlogo zapleti, ki izvirajo iz napačne identitete. Tovrstne drame so po svoji zgradbi bolj zapletene in dogodki so večkrat bolj posledica prevare kot pomote. Kot smo že

³⁶ Simon je njegov dejanski gospodar in oče obeh mladeničev.

³⁷ Terencij pogosto tak dialog začena z vprašanjem (tako tudi v našem prizoru, ko v verzu 391 pravi: »Magnas vero agere gratias Thais mihi?« (»Tais se mi prisrčno zahvaljuje?«), medtem ko Plavt uporablja različne oblike konverzacije (npr. vprašanja, ukaze, ponovitev že danih navodil, povzemanje prehodnega razgovora). A tovrstni dialogi niso edini način za predstavitev razgovorov, ki so se odvili ali se odvijajo izven odra, saj so rimski komediografi poznali še druge tehnike. Prim Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 126–32.

³⁸ Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 127. O vrstah dejanj, ki se odvijajo izven odra, bi lahko na široko pisali, a za naš izbor niso bistvena. Največkrat gre tako za srečanja in pogovore, ki so pomembni za razvoj dogodkov, ali za dogodke, ki so potrebni za uspeh pri prevari, ali za razkritje resnice in prepoznavanje oseb ter za najrazličnejše druge dogodke, ki po antičnih estetskih merilih niso najbolj primerni za to, da bi jih prikazovali na odru (npr. brodolom, zapeljivanje, zaobljube, porodi, pojedine).

povedali, je komedija *Evnuh* polna oseb in nasičena z dejanjem, vsebuje pa tudi veliko plavtovskega humorja. V njej sta združeni prevara (namišljeni evnuh ter Taidine spletke) in napačna identiteta (mlada sužnja – izgubljena sestra in svobodna državljanka), ki se enakovredno vraščata v dvojni zaplet z ljubezenskimi težavami dveh mladeničev (Fajdria in Hajrea) in na ravni tematike predpostavljata konverzacijo, ki bo vsebovala veliko »neizrečenega«. Toda, in to je bistvenega pomena za naša izbrana prizora, ob vsem naštetem ima komedija še »podzaplet«, ki ni le dodana zabavna »storija« o bahavem vojaku in njegovem parazitu, ampak v glavno dejanje prinaša novo tematiko, ki jo na ravni jezikovne rabe v veliki meri določa prav nedobesednost.

3.1.5. *Suspens in ironija*

V prizoru Gnaton-Parmenon bi lahko na enem mestu govorili o neke vrste suspensu vnaprejšnjega pričakovanja, ki ga dodatno stopnjujeta sredstvi, ki sta neposredno povezani z implicitnostjo in posrednim izražanjem: namigovanje in napovedovanje dogodkov.³⁹ Ko namreč Parmenon (283) žuga Gnatonu *sine biduom hoc praeterat*, s tem občinstvo spomni, da se takrat z dežele vrne mladenič Fajdria in da je le-temu hetera obljubila (1. dejanje, 1. prizor), da bo odtlej samo njegova. Toda na drugi strani ga je parazit (oziroma njegov dobrotnik vojak Trazon) presenetil s krasnim darilom – mlado in lepo sužnjo, ki jo namerava pokloniti razkošja in lepote vajeni Taidi. Zaskrbljeni suženj tako s svojimi strahovi in z občudovanjem lepega dekleta v občinstvu dviguje napetost: ali se bo Tais držala dogovora, ki sta ga sklenila ljubimca, ali jo bo premamilo razkošje, ki ji ga ponuja vojak:

mirum ni ego me turpiter hodie hic dabo
cum m<eo> decrepito hoc eunucho. haec superat ipsam Thaidem. (Terencij, *Evnuh* 230–31)

Nak, tu sem jaz oplel, če se prikažem
z evnuhovimi starimi kostmi!
Ta punčka je še lepša od Tais!

Prizor Trazon-Gnaton je poln komične ironije, ki sicer ni toliko povezana z dogodki, o katerih bi občinstvo vedelo več kot osebe na odru, temveč gre za ironijo, ki izvira iz opisa značaja in vedenja bahavega vojaka. Občinstvo se je gotovo zabavalo ob pogovoru vojaka in prisklednika, ker je v naprej vedelo ali

³⁹ Prim. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 209. Avtor pravi, da je v rimski komediji suspens ali »napeto pričakovanje« mogoče razdeliti na dva tipa: »1.) suspens vnaprejšnjega pričakovanja; gledalec vé, kaj se bo zgodilo, a ne vé kdaj in kako; razvoju dejanja sledi in čaka v upanju ali v strahu na prihod pričakovanega dogodka; 2.) suspens negotovosti; gledalec izida vnaprej ne pozna in ostaja v stanju nevednosti in radovednosti tudi glede prihodnjih dejanj«. O komični ironiji po Duckworthu lahko govorimo takrat, ko »občinstvo vnaprej vé več o težavah in zapletih kot osebe, ki so vpletene v dogajanje na odru«. (Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 231; prev. J. Ž.)

vsaj lahko predvidelo (iz Gnatonovega vstopnega monologa v 1. dejanju), da je vojak navaden bedak, a o sebi zaradi bogastva in privilegirane službe misli povsem drugače. Ironijo stopnjujejo neprestani parazitovi stranski komentarji, ki razkrivajo dejansko stanje, in obenem zavzeta prigovarjanja ter hvaljenje vojakovih lastnosti, ki so na eni strani odraz prilizovanja (to je njihov eksplisitni pomen), na drugi strani pa kažejo tudi očitno uživanje v norčevanju (slednje spada že v območje implicitnega).

3.1.6. Portretiranje značajev

Zakaj je implicitnosti v veliki meri mogoče slediti ravno v prizorih, kjer nastopajo bahavi vojak, prisklednik in suženj, pravzaprav ni naključje. Gre za tipične osebe, ki imajo v rimski komediji stalne lastnosti in med katerimi je skoraj najbolj očitna prav večpomenskost v izražanju. Na kratko orišimo tri protagoniste, ki nastopajo v izbranih prizorih. Parmenon v vseh pogledih ni tipičen primer premetenega sužnja (*servus callidus*), ki je značilen za rimsko komedijo.⁴⁰ Ne le da neposredno ni vpleten v prevaro (kot *architectus doli*), ampak skuša mladega Hajrea celo odvrniti od prevzemanja identitete evnuha in na koncu je še sam žrtev Pitiadine prevare.⁴¹ Četudi je njegova naloga v resnici predvsem zabavati občinstvo z duhovitimi pripombami, lahko iz prizora Gnaton–Parmenon razberemo nekaj njegovih značajskih potez, zaradi katerih je to vendarle prepričljiva osebnost: svojim gospodarjem je zvest in jih spoštuje. Tako v 2. dejanju o mladem Fajdriu pove:

adeon homines inmutarier
ex amore ut non cognoscas <eu>ndem esse! hoc nemo fuit
minus ineptu', mage severu' quisquam nec mage continens. (Terencij,
Evnuh 225–27)

Kako ljubezen spremeni človeka!
Ne bi verjel, da je to isto bitje!
Nihče pod soncem ni bil bolj kot on
vzor resnosti, strogosti, pameti!

Parmenonova lastnost je tudi skrb za družino, kateri pripada, in bojovita drža do vseh, ki bi jo hoteli oškodovati (prim. 283). Nasprotniki so deležni moraliziranja (265): »Vidēn otium et cibū quid faciūt alienu'?» («Kam to pripelje, če sediš brez dela/ in noč in dan iz tuje sklede žreš!»); sarkastičnih pripomb (273): »{GN.} ...num quid nam hic quod nolis vides? {PA.} te.« ({GN.} »In vidiš tu še kaj/česar ne bi maral videti?/ {PA.} Tebe.«); in prezira (289): »Facete dictum:

⁴⁰ O razliki med Plavtovi in Terencijevi portreti sužnje v posebnostih sužnja Parmenona v *Evnuhu* glej Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 250–51.

⁴¹ Vse te lastnosti so v resnici diametralno nasprotje lastnostim, ki jih imajo običajni sužnji v rimski komediji. Prim. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 251: »Suženj je zabaven, ker mu je prepovedano biti zabaven;« prev. J. Ž.

mira vero militi qui placeat!« (»Kakšen dovtip!// Kako je duhovit! Nič čudnega:/ pač po vojakovem okusu!«), čeprav ta nikoli ne zapade v žolčno opravljanje.

Gnaton se najbolje opiše kar sam v monologu; to je pretkan, bister človek z jasnimi življenjskimi cilji, ki je sposoben tudi samoironije. Velja za nenasi-tnoža in velikega poznavalca vseh družbenih plasti, od katerih so mu najbolj pri srcu neumni bogatini; le-teh se kot kak govornik loteva z retorično najučinkovitejšimi jezikovnimi sredstvi (tudi z implicitnostjo!), po drugi strani pa svoje znanje pokroviteljsko in tudi nekoliko zajedljivo razkazuje med sebi enakimi, še raje pa med tistimi ljudmi, ki so na družbeni lestvici niže od nje-ga. Navedimo le del iz njegovega monologa, ki morda najlepše prikaže vse njegove sposobnosti:

hoc novomst aucupium; ego adeo hanc primus inveni viam.
est genus hominum qui esse primos se omnium rerum volunt
nec sunt: hos consector; hisce ego non paro me ut rideant,
sed eis ultro adrideo et eorum ingenia admiror simul. (Terencij, *Evnuh*
247–50)

A danes, moj golobček,
drugače se na med lovijo muhe! Iznašel nov, drugačen sem patent!
Posebna pasma je ljudi, ki vedno
bili bi radi najbolj pametni,
pa niso. In za temi jaz vohljam.
Ne dam si, da bi iz mene norce bril!
Ne, ne, le jaz se jim sladko smehljam
in občudujem njihove dovtipe.

Po drugi strani je Gnaton tudi zelo zabaven in duhovit, njegove opazke pa imajo zelo širok spekter: od čisto navadnih komičnih vložkov in nedolžnih duhovičenj, do ironično sarkastičnih pripomb, ki pa jih izreka le sam zase (in za občinstvo).

Trazona spoznamo v dialogu z Gnatom kot bahavega, nečimrnega, razuzdanega, topoglavega bojazljivca. Taki so večinoma vsi vojaki v rimski komediji. A Trazon je vendarle posebnost v dveh lastnostih. Prvič, ne hvali se s svojimi vojaškimi dogodivščinami, temveč z razumnostjo in duhovitostjo; kakor pravi Duckworth, so »njegove zmage prej besedni dvoboji kot tisti z mečem«. ⁴² In ko Gnaton zapoje hvalnico njegovi bistrosti, mu zadovoljno pritrdi, pri čemer imamo občutek, da zares verjame v svoje sposobnosti:

{GN.} labore alieno magno partam gloriam
verbis saepe in se transmovet qui habet salem;
quod in te est. {TH.} habes. (Terencij, *Evnuh* 399–401)

⁴² Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 265; prev. J. Ž.

{GN.} Kdor kaj soli ima, lahko z besedo
doseže večjo slavo kakor drugi
z največjo muko: ti imaš ta talent!
{TR.} Res je!

Drugič, Trazon iz nerazumljivega vzroka verjame, da mu vse, kar stori, prinaša naklonjenost pri ljudeh (359–60: »Est istuc datum/ profecto ut grata mihi sint quae facio omnia.« (»Res neverjetno,/ prav nos imam za to, kako so mi/ ljudje za vse hvaležni, kar storim.«) Tako je videti kot nekakšna dobrohotna kreature, ki v sebi tujih razmerah (kot je ljubezenski zaplet s Taido) celo iskreno prizna poraz in se brez predsodkov pusti podučiti (451): »Bene dixti, ac mihi istuc non in mentem venerat.« (»To si lepo povedal. Meni to/ še nikdar ni prišlo na misel.«)

3.1.7. Komična sredstva

Na tem mestu le omenimo nekatera jezikovna sredstva, s katerimi je mogoče zabavati občinstvo in se kot sredstva za tvorjenje implicitnega pomena pojavljajo v naših dveh odlomkih: ironija (tipičen je, denimo, začetek pogovora med Gnatonom in Parmenonom (271–73) ali pa Gnatonova stranska opazka (409–10), ko se Trazon pohvali, da kralj mara le njegovo družbo), pretiravanje (kar velja zlasti za večino Gnatonovih in Trazonovih izjav), sarkazem (npr. že omenjeno Parmenonovo zgražanje nad Gnatonovim načinom življenja v 265), filozofiranje (kamor sodi zlasti celotni Gnatonov vstopni monolog, ki vrhunec doseže v parazitovem predlogu za ustanovitev nove filozofske šole »gnatonikov«) in zabavni komentarji v obliki sarkastičnih izjav, ki sodijo k stranskemu govoru in so namenjeni občinstvu. Tak je primer v 254, kjer Parmenon skrivaj posluša Gnatonov monolog in si privoščiči komentar: »Scitum hercle hominem! hic homines prorsum ex stultis insanos facit.« (»Glej kakšna brihtna buča! Kak lisjak! Ta zna bedake spremeniti v tepce!«)

3. 2. Predpostavke in implikature

3.2.1 Predpostavke

Predpostavke so vidiki pomena, ki jih razumemo in jemljemo za samoumevne. Do njih lahko pridemo s procesom pragmatičnega sklepanja, pri katerem ne moremo sklepati na pomen, če ne upoštevamo kontekstualnih podatkov.⁴³ Predpostavke so lahko zelo občutljive na majhne spremembe v jezikovnem ali nejezikovnem kontekstu, čemur jezikovna pragmatika pravi »preklicljivost predpostavk«, poseben vidik preklicljivosti pa opredeljuje kot »problem projekcije predpostavk«. ⁴⁴ Pri slednjem gre za to, da se predpostavke, ki so vse-

⁴³ Predpostavke so lahko vsebovane v izrazih ali v konstrukcijah kot eksistencialne predpostavke, ki predpostavljajo obstoj stvarnih entitet na določenem kraju in ob določenem času, ali kot druge predpostavke, ki v okviru stvarnih entitet natančneje pojasnjujejo pomenske razsežnosti nekega izraza ali konstrukcije. Prim. Verschuereen, *Razumeti pragmatiko*, 48–52.

⁴⁴ Prav tam, 51.

bovane v konstrukcijah, kadar so le-te del kompleksnejše strukture, lahko bodisi ohranijo (oziroma projicirajo na širšo strukturo) bodisi izgubijo.

Za ponazoritev takšne projekcije predpostavk smo izbrali nekaj primerov iz Gnatonovega monologa (232–53). Parazitov monolog lahko interpretiramo tudi kot zagovor priskledniškega načina življenja, ki med drugim vsebuje predpostavko o družbeni neenakosti, ki naj bi temeljila na različnih spretnostih ljudi. V uvodu monologa najdemo vprašanje v funkciji vzklika⁴⁵ (*Homini homo quid praestat?*), ki z adverbialno rabljenim *quid* uvaja čustveno zaznamovano trditev o obstoju razlik med ljudmi. Sintagma *homo homini praestat* (»človek presega/prekaša/se odlikuje pred človeka/človekom«) namreč predpostavlja razlikovanje na podlagi subjektovnega (*homo*) uspešnega delovanja v smislu preseganja objekta (*homini praestare*) in s pomočjo katerega se oblikuje hierarhično razmerje med njima. Zaradi takojšnje ponovitve vprašalne strukture *stulto intellegens quid interest* (dobes. »kako se pameten razlikuje od neumnega«) predpostavka o obstoju razlik med ljudmi v nadaljevanju ostaja nedotaknjena in se projicira na antitetični par *stultus-intellegens*, ki predpostavlja, da je razlike mogoče opredeliti v okviru dveh specifičnih vrst ljudi, pametnih in neumnih. Prav tako je v odlomku iz zvez *conveni ... quendam mei loci hinc atque ordinis* (dobes. »srečal sem ... nekoga svojega položaja in vrste«) in *ego illum contempsi prae me* (dobes. »preziral sem ga v primerjavi s sabo«), ki sledi podrobnemu opisu osebe, mogoče sklepati, da obstajata tudi dve vrsti parazitov in ti so ali pametni ali neumni; projekcija na dve vrsti parazitov izhodiščno predpostavko o razlikah med ljudmi tako ohrani še naprej in v različnih kontekstih vse do konca monologa.

3.2.2 Konvencionalne in konverzacijske implikature⁴⁶

V jezikovni pragmatiki zavzema posebno mesto teorija konverzacijskih implikatur in konverzacijskih maksim, ki jo je razvil angleški filozof P. Grice, ko je želel ločiti med tem, kar govorec dobesedno reče, in tem, kar z izrečenim misli, namigne, implicira. Grice ločuje med konvencionalnimi implikaturami, do katerih prihajamo s pomočjo konvencionalnega oziroma logičnega sklepanja. Pravi namreč, da v nekaterih primerih že konvencionalni pomen uporabljenih besed, ki pomaga določati pomen tega, kar je izrečeno, določi tudi tisto,

⁴⁵ Prim. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, 66.

⁴⁶ Izraz je uvedel Grice, sam pravi, da zato, »da bi se izognil vsakokratnemu izbiranju med tem ali onim članom družine glagolov, katerih osnovna naloga je implicirati« (*Studies in the Way of Words*, 24; prev. J. Ž.). Implikatura torej pomeni toliko kot neeksplicitni pomen v najširšem smislu in vsebuje sugestije, implikacije, itn. Griceova teorija o konverzacijskih maksimah je doživela velik odziv tako med filozofi kot tudi jezikoslovci in še danes velja za predmet aktivnega preučevanja in analiz ter poskusov, da bi jo bodisi ovrgli ali nadgradili. Eno od zelo plodnih smeri razvoja sta začela D. Sperber in D. Wilson, ki sta leta 1978 predlagala, da bi Griceove konverzacijske maksime morali nadomestiti z enim samim aksiomom pertinentnosti (ki je podoben Griceovi maksimi relevantnosti). V jezikovni pragmatiki je znana tudi kot *relevance theory*. Glej Žagar, *Od performativa do govornih dejanj*, 68.

kar je implicirano. Tovrstni implicitni pomeni so torej konvencionalno povezani s specifičnimi jezikovnimi oblikami.⁴⁷

Oglejmo si primer za konvencionalno implikatur, kjer pomen določajo specifične jezikovne oblike:

sed video erilem filium minore[m] huc advenire.
 miror quid ēx Piraeo abierit; nam ibi custos publice est nunc. (Terencij,
Evnuh 289–90)

A tam
 prihaja gospodarjev mlajši sin.
 Čudno, zakaj odšel je iz Pireja, kjer zdaj je v službi za carinika!

Izjava implicira, da mladeničev odhod iz Pireja nenavaden, ker tam opravlja službo carinika. O tem lahko konvencionalno sklepamo najprej iz prve trditve, kjer je to izraženo z adverbom *huc* in glagolom *advenire*. Druga trditev vsebuje tri izrazne oblike, iz katerih lahko sklepamo o implicitnem pomenu celotne izjave. Raba glagola *miror* izraža nenavadnost ali presenetljivost v zvezi s kakim pričakovanim dejanjem ali stanjem in zatorej zaznamuje nasprotno stanje, kot ga predvideva eksistencialna predpostavka, da je mladenič zdaj v Pireju zaposlen kot carinik (to predpostavljajo referenčnimi izrazi *Piraeus*, *custos*, *nunc*). Pojasniti moramo še, zakaj ima izjava implicitni pomen nečesa, kar je neutemeljeno oziroma neupravičeno. Izjavitelj je kot ožji član mladeničeve družine verjetno seznanjen tudi z razmerami, ki zadevajo mlajšega gospodarjevega sina. Presenečenje sužnja, ki ga izraža glagol *miror*, to potrjuje in implicira, da bi mladenič po vseh pravilih v tem času moral biti vsaj v Pireju, če že ne na delovnem mestu.

Druga skupina implikatur, ki se jim je Grice v glavnem posvečal, so konverzijske implikature, ki nastanejo ob delovanju različnih standardnih konverzijskih maksim. To so intuitivna načela, ki naj bi vodila konverzijsko interakcijo v skladu s splošnim kooperacijskim načelom, katerega naj bi udeleženci konverzacije praviloma upoštevali. Griceova definicija kooperativnega načela se glasi: »Naj bo tvoj prispevek h konverzaciji tak, kakršnega na stopnji, na kateri nastopi, zahtevata sprejeti namen in smer govorne izmenjave, v kateri sodeluješ«. ⁴⁸ Na osnovi tega načela je Grice formuliral štirih kategorije maksim, ki jih natančneje opredeljujejo podmaksime:⁴⁹

I. *Maksima količine* (nanaša se na količino informacije, ki mora biti zagotovljena):

i) naj bo tvoj prispevek toliko informativen, kot zahtevajo trenutni nameni izmenjave;

⁴⁷ Grice, *Studies in the Way of Words*, 25.

⁴⁸ Grice, *Studies in the Way of Words*, 26; prev. J. Ž.

⁴⁹ Prav tam, 28.

- ii) naj tvoj prispevek ne bo bolj informativen, kot je potrebno.
- II. *Maksima kvalitete*: naj bo tvoj prispevek resničen:
 - i) ne reci tega, za kar misliš, da ni resnično;
 - ii) ne reci tega, za kar nimaš zadostnih dokazov.
- III. *Maksima relacije* (oz. relevantnosti): bodi relevanten.
- IV. *Maksima načina*: bodi jasen (če se ostale maksime nanašajo na to, kar je povedano, se slednja nanaša na to, kako je kaj povedano):
 - i) izogibaj se nejasnim izrazom;
 - ii) izogibaj se dvoumnosti;
 - iii) bodi kratek (izogibaj se nepotrebni dolgoveznosti);
 - iv) govori urejeno.

Konverzacijska implikatura sestoji torej iz oblik implicitnega pomena, na katere konvencionalno sklepamo iz domnevnega standardnega upoštevanja konverzacijskih maksim in iz izraznih oblik. A kdaj vemo, da je nekaj konverzacijska in ne konvencionalna implikatura? Grice pravi, da je navzočnost konverzacijske implikature vedno mogoče izpeljati s pomočjo intuicije v vlogi argumenta; če to ni mogoče, imamo opraviti s konvencionalno implikaturou. Poslušalec se bo tako pri intuitivnem sklepanju o pomenu izrečenega zanašal na naslednje podatke: 1.) uporabljen je konvencionalni pomen besed, skupaj z identiteto vsakršnih referenc, ki so lahko vključene; 2.) prisotnost kooperativnega načela in konverzacijskih maksim; 3.) kontekst izjave (jezikovni ali drugi); 4.) ostale točke skupne vednosti (oz. podatkov o ozadju); 5.) dejstvo (ali domnevno dejstvo), da so vse pomembne točke, ki spadajo v predhodne teme, dostopne obema in da oba udeleženca vesta ali predvidevata, da je tako.⁵⁰

Oglejmo si primer iz prizora Trazon-Gnaton:

{TH.} sed heus tu, purgon ego me dē istac Thaidi,
quod eam me amare suspicatas? {GN.} nil minus.
immo auge mage suspicionem. (Terencij, *Evnuh* 434–36)

{TR.} Poslušaj, Gnaton! Kakor sem ti rekel, Tais sumniči me, da sem zaljubljen v to deklico. Kaj misliš: naj s Tais razčistim to zadevo?
{GN.} Bog ne daj! Samo še bolj ji sum razvzemaj!

Na podlagi maksime količine smemo sklepati, da trenutni namen izmenjave zahteva od Trazona nekoliko večjo informativnost in da govorec s tem ne krši druge podmaksime (sc. naj tvoj prispevek ne bo bolj informativen...), ker gre za daljšo konverzacijo, katere pričujoči del predstavlja uvod v povsem novo temo in je nanjo potrebno sogovornika pripraviti. Delovanje maksime kvalitete pripelje do implikature, da Trazon verjame in da ima za to zadostne

⁵⁰ Prav tam, 31.

dokaze, da ga Tais sumi prevare. Za njegovo vprašanje (*sc. purgone...*) lahko domnevamo, da je v njem upoštevana maksima relacije, ker je Gnatonov odgovor povsem nedvoumen, in da je torej informacija dovolj jasna kljub rabi posplošene sintagme (*sc. de istac*) in glagolske zveze *purgare se de aliqua re* (zagovarjati se zaradi česa), predvsem pa imata oba sogovornika o tem skupno vednost. »Gnaton namreč ve, da Trazon ve, da Gnaton ve,« da Tais sumi Trazona, da je zaljubljen v mlado deklico Pamfilo, prav tako je obema poznana narava razmerja med Taido in Trazonom. Iz vsega tega lahko Gnaton intuitivno sklepa, da mu vojak torej sporoča, da bi se rad odprto pogovoril z ljubico o nesporazumu glede mlade sužnje. To pomeni, da je Trazon s tem, ko je rekel *p* (*sc. ali naj s Tais razčistim to zadevo*), konverzacijsko impliciral⁵¹ *q* (*sc. s Taido bi se rad odprto pogovoril*) in Gnatonovo sklepanje bi po Griceu potekalo nekako takole:

- a) vprašal me je, ali mislim, da bi se moral s Taido pogovoriti o mladi sužnji;
- b) nikakršnega razloga ni, da ne bi upošteval konverzacijskih maksim in kooperacijskega načela;
- c) ne bi me vprašal, ali mislim, da bi se moral s Taido pogovoriti o mladi sužnji, če se ne bi rad odprto pogovoril z njo;
- č) ve, da lahko vidim, da je potrebna predpostavka, da bi se rad odprto pogovoril s Taido;
- d) ničesar ni storil, da bi me prepričal o nasprotnem;
- e) potemtakem je njegova intenca, da bi jaz mislil, da bi se rad odprto pogovoril s Taido;
- f) torej je impliciral, da bi se rad odprto pogovoril s Taido.

Toda poseben tip implicitnega pomena je tudi strateško izogibanje eksplcitnosti, ki temelji na »kršitvi« konverzacijskih maksim in pripelje do konverzacijskih implikatur, ki spadajo bodisi v območje konvencionalnih ali standardnih konverzacijskih implikatur bodisi imamo opraviti z vidiki pomena, ki so še bolj oddaljeni od tega, kar je dobesedno rečeno. Grice navaja štiri različne načine za neizpolnjevanje oziroma kršitev konverzacijskih maksim: 1.) udeleženec konverzacije krši maksimo prikrito in v tem primeru lahko poslušalca tudi zavaja; 2.) lahko se odloči za delovanje, ki je v nasprotju tako s konverzacijskimi maksimami kakor tudi s kooperativnim načelom, in to tudi jasno pokaže; 3.) sooči se lahko z nasprotovanjem maksim, kar pomeni, da kakšne maksime pač ne more izpolniti, a pri tem druge maksime ne krši; 4.) udeleženec lahko maksimo zasmehuje oziroma je očitno neuspešen pri njenem izpolnjevanju.⁵² Kršenje maksim predvidevajo torej različni primeri konverzacijskih implikatur, pri katerih prevladujeta dva procesa. Prvi zaznamuje t. i.

⁵¹ O razliki med logičnim in konverzacijskim impliciranjem glej Žagar, *Od performativa do govornih dejanj*, 66.

⁵² Grice, *Studies in the Way of Words*, 30. Avtor v nadaljevanju tudi podrobno navaja posamezne primere kršitev maksim.

izmikanje relevantnim temam, drugi pa govorjenje nečesa, kar lahko prepoznamo kot neresnično.⁵³

Oglejmo si še enkrat isti primer razgovora med Trazonom in Gnatonom, a tokrat nekoliko bolj natančno njegov drugi del.

{TH.} sed heus tu, purgon ego me dē istac Thaidi,
quod eam me amare suspicatat? {GN.} nil minus.
immo auge mage suspicionem. {TH.} *quor?* {GN.} *rogas?*
scin, si quando illa mentionem Phaedriae
facit aut si laudat, te ut male urat? (Terencij, *Evnuh* 434–38)

{TR.} Poslušaj, Gnaton! Kakor sem ti rekel, Tais sumniči me, da sem zaljubljen v to deklico. Kaj misliš: naj s Tais razčistim to zadevo?
{GN.} Bog ne daj!
Samo še bolj ji sum razvnemaj!
{TR.} *Zakaj?*
{GN.} *Sprašuješ? Dobro veš: kadar Tais omeni in hvali Fajdria, kako te to pogreje!*

Rekli smo že, da v prvem delu ni prekršena nobena maksima. Toda če pogledamo Gnatonov zelo jasen odgovor (*sc. nil minus*) in nato Trazonovo vprašanje (*sc. quor*), lahko vidimo, da je v prvem prekršena maksima načina, ker vsebuje izjava premalo podrobne informacije, kot je potrebno. Ker pa je ena od lastnosti implikatur tudi predvidljivost, lahko Trazon sprašuje po eksplicitni vsebini implikature v Gnatonovi izjavi. Prisklednikov drugi odgovor (*sc. Rogas? Scin...*) je zato pojasnjevalne narave in čeprav naj bi ekspliciral, kaj je mislil z *immo auge mage suspicionem* (t.j., da naj torej Trazon stori ravno nasprotno od tistega, kar je sam predlagal), implicira še nekaj drugega: Trazon odgovor na svoje vprašanje v resnici že pozna, saj se ta skriva v njegovem občutju ljubosumja (*sc. scin... te ut male urat*) in to so nove okoliščine, v katerih Gnaton izreka izjavo in ki določajo (oziroma spreminjajo) dobesedni pomen izjave *immo auge mage suspicionem*. Gnaton verjetno hoče reči nekaj takega: »Ti ljubiš hetero Taido in ker se bojiš, da bi jo izgubil, si ljubosumen na vsakega moškega, ki ga omeni, saj vsakič posumiš, da gre za novega izbranca. Če je torej sumničenje posledica ljubosumja in ljubosumje posledica ljubezni, te ljubi tudi Taida in bolj te bo sumničila, večja bo njena ljubezen do tebe.« Ljubosumje je tako dokaz ljubezni in prav takšno čustvo mora vojak vzbuditi tudi v heteri, če želi doseči uspešno zvezo.

Daleč najštevilnejši so v naših izbranih odlomkih primeri konverzacijskih implikatur, kjer je implicitni pomen neke vrste nasprotje tega, kar je dobesedno

⁵³ Prim. Verschueren, *Razumenti pragmatiko*, 57.

rečeno, in torej spadajo v drugi proces, ki ga omenja Verschueren. V mislih imamo predvsem kršitve maksime kvalitete, ki se kažejo kot ironija, metafora,⁵⁴ hiperbola, in pa tiste tipe verbalne dejavnosti, ki sodijo v območje vljudnosti in humorja. Gre za tipična jezikovna sredstva v rimski komediji, katerih glavna naloga je zbuhati smeh. Oglejmo si še dva tovrstna primera:

{TH.} est istuc datum
 profecto ut grata mihi sint quae facio omnia.
 {GN.} advorti hercle animum. {TH.} vel rex semper maxumas
 mihi agebat quidquid feceram: aliis non item. (Terencij, *Evnuh* 395–98)

{TR.} Res neverjetno,
 prav nos imam za to, kako so mi
 ljudje za vse hvaležni, kar storim.
 {GN.} Da, res je. Sam že dolgo to opažam.
 {TR.} Celó sam kralj mi vedno je hvaležen.
 O, z drugimi ni tak!

Delovanje maksime kvalitete pripelje do implikature, da Trazon verjame in da ima za to zadostne dokaze (sc. hvaležnost kralja), da so mu ljudje hvaležni za vsako storjeno dejanje. Za tovrstno čustvo ima ob konkretnih dokazih (gre predvsem za v pogovoru prej omenjeno Taidino hvaležnost, ker ji je poklonil lepo sužnjo) še sam posebno sposobnost predvidevanja, kdaj mu bodo hvaležni. S tem pa implicitno sporoča, da v določenih razmerah natanko ve ali vsaj čuti, kaj mora storiti, da doseže pri ljudeh želeni učinek. Kako daleč je to od resnice in koliko je v izjavi ironije, lahko sklepamo iz parazitovega odgovora, a ne iz izraznih oblik, temveč iz širšega in kompleksnega ozadja, s katerim je povezana jezikovna raba v pričujočih izjavah (pri tem mislimo na vsebinske značilnosti in na tipične značajske lastnosti obeh sogovornikov). Brezpogojno prikimavanje, stopnjevano s podajanjem sogovorniku dopadljivega lastnega mnenja je tipična »priskledniška lastnost«, ki v izjavi zaznamuje očitno kršitev maksime kvalitete in tako povzroči, da je izjava prepoznavna kot neresnična. A poudariti moramo, da je ta neresnica prepoznavna zgolj občinstvu, medtem ko Gnatonov odgovor v odnosu do Trazona pravzaprav ostaja prikrita kršitev maksime kvalitete; tako zavajanje je več kot uspešno, saj bahavi vojak brez vsakršnih sumničenj nadaljuje svojo zgodbo. In ko nato Trazon omeni kraljevo hvaležnost, pri tem očitno krši maksimo kvalitete, natančneje drugo podmaksimo (sc. ne reci tega, za kar nimaš zadostnih dokazov), saj implicira, da ima kralj poseben odnos le do njega in do nikogar drugega. Na podlagi vojakovega bahavega značaja lahko domnevamo, da je

⁵⁴ Pri metafori moramo biti previdni, ker obstajajo v vseh jezikih številne konvencionalizirane strukture in izrazi, ki so bili v začetku morda metaforični, vendar ne zahtevajo sklepanja na osnovi maksim in kooperativnega načela.

implicitirani pomen propozicije uporabljen v preveliki meri in da gre za t. i. hiperbolo ali pretiravanje.

{GN.} plurima salute Parmenonem
 summum suom inperitit Gnatho. quid agitur? {PA.} statur. {GN.} video.
 num quid nam hic quod nolis vides? {PA.} te. {GN.} credo; at numquid
 aliud?
 {PA.} qui dum? {GN.} quia tristi's. {PA.} nil quidem. {GN.} ne sis; (Teren-
 cij, *Evnuh* 270–73)

{GN.} Z iskrenimi pozdravi se poklanja
 Gnaton Parmenonu, najdražjemu
 prijatelju. In kaj počneš?
 {PA.} Stojim.
 {GN.} To vidim tudi sam. In vidiš tu še kaj,
 česar ne bi maral videti?
 {PA.} Tebe.
 {GN.} Si mislim. Vidiš še kaj drugega?
 {PA.} Kako to misliš?
 {GN.} Ker si žalosten.
 {PA.} Saj nisem.
 {GN.} O, pa še kako!

Odlomek je lep primer tipičnega humorja in ironije v rimski komediji. Ironi-
 jo najdemo že v vljudnostnem pozdravu na začetku: Gnaton dvakrat krši
 maksimo kvalitete, saj lahko iz njegove predhodne opazke, ki je namenjena
 občinstvu: »Nebulonem hunc certumst ludere« (»O, tega tipa si še privoščim
 prej,« *Eun.* 269), domnevamo, da pozdravi niso iskreni in tudi Parmenon
 zagotovo ni njegov najdražji prijatelj, sploh pa je njegov nasprotnik v boju za
 heterino naklonjenost. Pri Gnatonovem pozdravu se celo zdi, da imamo bolj
 opraviti z izrazom, ki spada k spoštljivosti, a je ta navidezna, ironična in v
 vlogi zasmehovanja socialnega položaja, ker prisklednik o sebi meni, da je na
 družbeni lestvici mnogo više od sužnja (kar ni sorazmerno s priljubljenostjo
 pri ljudeh). Hitre menjave in lapidarni Parmenonovi odgovori na izzivalna
 parazitova vprašanja, ki bi jih lahko ponazorili s slikovito prisposodbo meče-
 vanja, služijo kot komično sredstvo za zabavo občinstva. Če si jih nekoliko
 natančneje ogledamo, vidimo, da tako Gnaton kot Parmenon namerno kršita
 konverzacijske maksime: prvi nekoliko krši maksimo količine (*sc.* drugo pod-
 maksimo, naj tvoj prispevek ne bo bolj informativen, kot je potrebno), ker je
 preveč informativen (v smislu, da ga ne zanima Parmenonovo dejansko po-
 čutje, temveč želi na vsak način začeti pogovor o dekletu, ki ga pelje s seboj,
 kljub temu da se Parmenon z njim ne želi pogovarjati), drugi pa očitno krši
 maksimo relevantnosti in maksimo načina. Parmenon namreč dobro ve, po

čem ga sprašuje Gnaton, toda namerno odgovarja s pomensko ustreznimi, a kontekstualno neprimernimi izjavami.

3. 3. Posredna govorna dejanja

Za začetek zelo na kratko povejmo nekaj o teoriji govornih dejanj. Koncept je vpeljal filozof J. Austin, ko je hotel čim bolj zadovoljivo opredeliti jezik v smislu oblike dejanja. Pri tem je najprej ločil konstativne od performativnih izjav. Konstativi so izjave, v katerih rečemo nekaj, za kar lahko preverimo, ali je resnično, medtem ko so performativi izjave, v katerih storimo nekaj, za kar ne moremo preveriti, ali je resnično ali ne, a lahko ocenimo posrečenost le-tega. Ko je Austin prišel do spoznanja, da vse izjave vsebujejo tako konstativne kot performativne sestavine (v vseh nekaj rečemo in hkrati storimo), je dihotomičen princip nadomestil s trojno delitvijo: »lokucije« so dejanja, ki sestojijo iz tega, da nekaj rečemo (npr. izgovoritev glasovnega niza *plurima salute Parmenonem summum suom inpertit Gnatho* v *Eun.* 270, ki vsebuje propozicijo oziroma konstativni vidik govornega dejanja); »ilokucije« so to, kar storimo s tem, ko nekaj rečemo (ko Gnaton reče *plurima salute Parmenonem summum suom inpertit Gnatho*, s tem sužnja tudi pozdravi); »perlokucije« pa so to, kar dosežemo s tem, da nekaj rečemo (s tem, da reče *plurima salute Parmenonem summum suom inpertit Gnatho*, Gnaton povzroči, da Parmenon izrečeno prepozna kot pozdrav in se nanj odzove).⁵⁵

Austinovo delo je nadaljeval J. Searle, ki je uvedel formulo govornega dejanja $F(p)$, kjer F pomeni ilokucijsko moč, akcijsko plat vsakega govornega dejanja, p pa propozicijo, vsebinsko plat govornega dejanja.⁵⁶ Searle se je posvetil tudi fenomenu posrečenosti in ugotovil, da je potrebno za pravilno definicijo vseh tipov govornih dejanj določiti štiri nujne in obenem zadostne pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da velja govorno dejanje za posrečeno: pogoj propozicijske vsebine, pripravljalni pogoj, pogoj iskrenosti in bistveni pogoj (dejanska raba se nekoliko razlikuje od take stroge delitve).⁵⁷ Ob nujnih in zadostnih pogojih, ki so potrebni, da je govorno dejanje posrečeno, je Searle nekoliko predelal tudi Austinovih pet kategorij, v katere je po mnenju tradicionalne teorije govornih dejanj mogoče razvrstiti vsa govor-

⁵⁵ Glej Austin, *Kako napravimo kaj z besedami*, 85 in sl. Za večjo nazornost smo nekatere izvirne primere avtorja nadomestili s tistimi iz izbranih prizorov v Terencijevem *Evnuhu*. Na Slovenskem je problem performativnosti in njegov prehod v teorijo govornih dejanj posebej podrobno obravnaval Žagar, *Od performativa do govornih dejanj*.

⁵⁶ Prim. Searle, *Speech Acts*, 31. Če vzamemo primer *Obljubim, da jutri pridem*, vidimo, da je govorno dejanje sestavljeno iz dveh dejanj: ilokucijskega dejanja, ki je indikator govornega dejanja (tj. *obljubim*) in propozicionalnega dejanja (tj. *da jutri pridem*), ki ga natančneje določata referent (tj. *jaz*) in predikat (tj. *jutri pridem*).

⁵⁷ Prim. Searle, *Speech Acts*, 57–67. Searle je za primer eksplicitnega obljubljanja izdelal podoben sistem devetih pogojev, ki morajo biti izpolnjeni, če je v izrečenem stavku govorec G poslušalcu P iskreno in pravilno obljubil, da p . Devet pogojev je nato združil v štiri omejnene pogoje, ki jih je mogoče prenesti na katerokoli vrsto govornega dejanja in ki v dejanski rabi ne nastopajo vedno kot del sheme.

na dejanja.⁵⁸ Za tovrstno razvrstitev je tudi značilno, da se posamezne kategorije med seboj ne izključujejo, saj najdemo v dejanski rabi veliko tipov dejanj, ki bi jih morali uvrstiti med hibride, če bi se strogo ravnali po tej delitvi.

Nekoliko si oglejmo še sredstva za zaznamovanje ilokucijske moči. Ilokucijska moč je odnos govorca do propozicijske vsebine. Pri tem lahko govorimo o več tipih jezikovnih funkcij ali o takšni vrsti ilokucijske moči, ki ustreza dejanju na strukturni ravni stavka: kadar nekaj trdimo, ima stavek asertivno moč, kadar nekaj ukazujemo ali prosimo, je njegova moč direktivna itn. Tiste stavčne elemente, iz katerih lahko sklepamo o ilokucijski moči, pa imenujemo sredstva za zaznamovanje ilokucijske moči; to so glagoli govornih dejanj (med njih spadajo tudi performativne rabe glagolov),⁵⁹ nekateri prislovi (tj. »resno«, »skratka«, »po pravici povedano« itd.), vidiki besednega reda, poudarka in intonacije ter tipi stavkov. Verschueren pravi, da je s poglobitnimi tipi stavkov v vlogi sredstev za zaznamovanje ilokucijske moči običajno povezana dobesedna moč stavka, to pomeni, da naj bi imeli deklarativni stavki asertivno moč, vprašalni stavki vprašalno moč, velelni stavki pa direktivno moč.⁶⁰

Toda obstajajo tudi stavki, kjer se tak vzorec podre, in za njih uporabljamo izraz posredna govorna dejanja. V tovrstnih stavkih namreč govorec ne misli natanko in dobesedno tega, kar izreče. Searle, denimo, za primere namigovanja, nakazovanja, ironije in metafore poudarja, da se pomen govorceve izjave in pomen stavka v marsičem razlikujeta.⁶¹ Ponovno si oglejmo že večkrat omenjeno trditev iz *Evnuha*:

Hoc novomst aucupium. (Terencij, *Evnuh* 247)

A danes moj golobček, drugače se na med lovijo muhe!

⁵⁸ Glej Austin *Kako napravimo kaj z besedami*, 126–39 in Searle *Expression and Meaning*, 8–29. Searlove kategorije, ki so danes uveljavljene tudi v jezikovni pragmatiki, so: 1.) asertivi (npr. trditve; izražajo verjetje, prilagajajo besede stvarnosti in zavezujejo govorca k resničnosti tega, kar trdi), 2.) direktivi (npr. prošnje ali ukazi; prilagajajo stvarnost besedam in veljajo za poskus, da govorec sogovorca pripravi do tega, da nekaj stori), 3.) komisivi (npr. obljube ali ponudbe; izražajo intenco, prilagajajo stvarnost besedam, veljajo za govorcevo zavezo, da bo storil določeno dejanje), 4.) ekspresivi (npr. opravičila ali zahvale; izražajo razna duševna stanja, ne poznajo smeri prilagajanja med besedami in stvarnostjo in kratko malo veljajo za izraze duševnega stanja), 5.) deklarativni (npr. krščevanje, abdiciranje, vojna napoved; ne izražajo duševnih stanj, prilagajajo besede stvarnosti in stvarnost besedam, njihov namen je, da povzročajo spremembe v (institucionalni) stvarnosti).

⁵⁹ Slednje razdelimo še na eksplicitne performative (govorna dejanja, ki vsebujejo glagole »obljubiti« ali »krstiti« v prvi osebi ednine, v sedanjiku, povednem naklonu in tvornem načinu ter opisujejo vrsto dejanja, ki ga izvajamo) in na primarne performative, ki so vse druge oblike izjav, ki so izgovorjene z istim pomenom dejanja, npr. obljube.

⁶⁰ Verschueren, *Razumeti pragmatiko*, 46.

⁶¹ Predvsem pa v teh primerih ne poteka proces, ki je značilen za t. i. neposredna govorna dejanja: govorceva intenca je proizvesti v poslušalcu neki ilokucijski učinek s tem, da poslušalec prepozna njegovo intenco proizvesti ta ilokucijski učinek, to prepoznanje pa name-rava doseči prav s pomočjo poslušalčevega poznavanja pravil, ki obvladujejo izrekanje stavka. Prim. Searle, *Expression and Meaning*, 30.

Veledni stavek, ki ga Gnaton v svojem vstopnem monologu (prizor Gnaton-Parmenon) v okviru opisa dogodka izreče svojemu revnemu sovrstniku, ima asertivno dobesedno moč, kajti njegov primarni ilokucijski smisel je trditev (dobes. »to je nov način lova na ptice«).⁶² Gre namreč za metaforično ponazoritev parazitovega stališča o tem, kako je mogoče najti primerne bogataša za izkoriščanje, ki pa ga je v okviru konverzacije⁶³ mogoče interpretirati tudi kot neke vrste ponudbo v smislu »ponujam ti idejo, kako se je treba približati bogatašem« (s tem se Gnaton na nek način zaveže, da bo sogovorniku razkril svojo strategijo), kar pomeni, da ima izjava obenem tudi lastnosti komisiva. To je pomembno zlasti zato, ker v »svetu«, ki ga poznata govorec in sogovorec, Gnatonov sogovorec predstavlja neizkušene, naivnega in neuspešnega človeka (prim. zlasti karakterizacijo v *Eun.* 235 in sl. ter 260 in sl.), medtem ko *aucupium* zaznamuje »premišljeno in uspešno delovanje lovca na plen«.⁶⁴ In ker govorec velja za spretnega in bistrega človeka, ki ni le teoretik, ampak nedvoumno sporoča, da zmore celo sam povzročati tovrstno delovanje (prim. njegov opis »prenosa tehnike v prakso«, *Eun.* 248 in sl.), sogovorec pa predstavlja njegovo diametralno nasprotje, lahko sklepamo, da izjava ne velja zgolj za trditev. V njej se namreč govorec hkrati tudi implicitno zavezuje (ali vsaj ponuja), da bo storil dejanje razkritja svojih spretnosti neukemu sogovorniku.

V drugo skupino spadajo primeri, ko govorec izreče stavek in misli to, kar pravi, a s tem misli tudi neko drugo ilokucijo z drugačno propozicijsko vsebino.⁶⁵ Izrečena izjava ima tako dve ilokucijski moči oziroma eno ilokucijsko dejanje je izvedeno posredno tako, da ga izvaja drugo. Tisto ilokucijsko dejanje, ki se ne ujema z dobesednim pomenom izrečenega, se imenuje primarno ilokucijsko dejanje. Govorec ga izvede ob izrekanju tega, kar predstavlja sekundarno ilokucijsko dejanje, ki ustreza dobesednemu pomenu izjave.⁶⁶

Da bi lahko pojasnili primarno ilokucijsko dejanje oziroma »posredni del« v posrednih govornih dejanjih, moramo po Searlovem mnenju upoštevati: teorijo govornih dejanj, nekatera osnovna načela Griceovih konverzacijskih implikatur, dejanske podatke o ozadju, ki so dostopni govorniku in sogovorniku ter njegovo sposobnost sklepanja. Zlasti slednje je bistvenega pomena, če hočemo, da je komunikacija, v kateri nastopajo posredno izražene teme, uspešna.

⁶² V duhovitem prevodu Kajetana Gantarja je ohranjen prvotni smisel samostalnika *aucupium*, ki zaznamuje lov na ptice (iz *auceps* < *aviceps*; iz *avis* in *capere*), a se v prenesenem pomenu uporablja v smislu hlastanja po čem, za čim. Wiesthalerjev slovar navaja celo dotično sintagmo iz *Evnuha* in zanjo predlaga prevod »nova vrsta zaslužka«.

⁶³ Gnaton omenjeno izjavo izreče v razgovoru z obubožanim sovrstnikom, ki ga sprašuje za nasvet.

⁶⁴ Morda ne bo odveč, če na tem mestu omenimo tudi možnost nekoliko drugačne interpretacije v okviru teorije govornih dejanj, ki jih ponuja sintagma »loviti se kot muha na med«. Slednja bi zaznamovala »delovanje nečesa na kaj z neustavljivo privlačnostjo«.

⁶⁵ Tipičen je znani Searlov primer *Ali mi lahko podaš sol?*, ki ni le vprašanje o poslušalčevih zmožnostih, temveč tudi prošnja za izvršitev dejanja.

⁶⁶ Terminologijo, ki je na prvi pogled nenavadna (pričakovali bi ravno obratno poimenovanje, a zdi se, da je v ospredju glavni namen govornika oziroma to, kar hoče z izrečenim v resnici povedati), smo si sposodili iz Searlovega dela *Expression and Meaning*.

Searle navaja rekonstrukcijo desetih korakov sklepanja, ki so potrebni za izpeljavo primarnega ilokucijskega dejanja iz sekundarnega, in zelo natančno pojasnjuje primere posameznih tipov, zlasti direktive, kjer so posredna govorna dejanja del vljudnostnih strategij.⁶⁷

Ker je stara rimska komedija literarno delo, ki se je v antiki vedno izvajalo v živo pred občinstvom, je le-tega prav pri iskanju implicitnega pomena morda smiselno upoštevati kot tretjega in stalno navzočega »poslušalca«. V dogajanje aktivno sicer ne posega, toda za staro rimsko komedijo lahko brez dvoma trdimo, da so vse izjave oseb na odru zlasti zaradi občinstva vedno izrečene tako, kot so. Za opredelitev antičnega občinstva v smislu tretjega poslušalca je pomembno tudi dejstvo, da je zanj povsem samoumevno poznavanje odrskih, jezikovnih in sploh dramskih konvencij. To pomeni, da ima skoraj enake podatke o ozadju kot odrske osebe, le da se pri slednjih te kažejo v drugi ravnini, in sicer kot stvarne entitete, ki pa jih določajo ideološki, socialni, kulturni in zgodovinski referenčni okvirji iz sveta občinstva. Če ob tem upoštevamo še Clarkovo teorijo o dodatnem tipu govornih dejanj – informativu, pridemo do zanimive ugotovitve, da je vsaka izjava odrske osebe v resnici najprej tudi informativ, ki kot sestavina pomena izjave zdaj bolj zdaj manj stopa v ospredje. Clark⁶⁸ namreč pravi, da govorec z vsakim izrekanjem izvaja dve govorni dejanji. Eno je tradicionalno govorno dejanje (npr. trditev, obljuba, opravičilo), ki je namenjeno naslovljencu, drugo, ki se imenuje informativ, pa je namenjeno vsem udeležencem konverzacije.⁶⁹ Namen informativa je torej vse udeležence konverzacije enakovredno »informirati« o tem, da je neko ilokucijsko dejanje (npr. trditev, obljuba ali opravičilo) namenjeno izbranemu naslovljencu. To je pomembno zlasti za razumevanje okoliščin izrečenih izjav (in s tem tudi njihovega pomena), kadar vsi udeleženci konverzacije niso neposredno vključeni vanjo. Ko vpraša Trazon Gnatona na začetku 3. dejanja (*Eun.* 391): »Magnas vero agere gratias Thais mihi?«, je njegova izjava obenem tudi informativ za vse udeležence konverzacije (*sc.* za Gnatona in za občinstvo), da izvaja vprašanje, ki je namenjeno Gnatonu.

V rimski komediji bi občinstvo⁷⁰ lahko opredelili kot neke vrste stalnega »prisluškovalca«, ki ga nikakor ne gre enačiti s prisluškovanjem na odru in do

⁶⁷ Glej prav tam, 31–35. Naša analiza primera posrednega govornega dejanja iz *Evnuha* s pomočjo omenjenega Searlovega mehanizma bo nekoliko bolj preprosta in mestoma drugačna.

⁶⁸ Glej Clark, *Arenas of Language Use*. Zanimivo je dejstvo, da je Clark v ta namen preučeval le vsakdanjo konverzacijo, kjer se informativi zdijo nepotrebni, medtem ko postanejo smiselni prav v dramatik, ki sicer skuša posnemati konverzacijo, a je povsem jasno, da je ta določena vnaprej.

⁶⁹ Velja tudi za posredna govorna dejanja; v tem primeru govorec izvede tri govorna dejanja, dve tradicionalni in informativ.

⁷⁰ To izhodišče bi bilo deloma mogoče povezati tudi s konvencijo prekinitve odrske iluzije, ko dramska oseba občinstvo neposredno nagovori ali dogodek označi kot igro, sebe pa le kot igralca, ki igra določeno vlogo. Povezavo med omenjeno konvencijo in posrednimi govornimi dejanji bi bilo mogoče iskati zlasti tam, kjer je iz besedila mogoče sklepati, da govorec poleg osebe na odru očitno nagovarja tudi občinstvo. Prim. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy*, 132–36.

katerega imajo govorci na odru različen odnos. Clark⁷¹ opredeljuje odnos govorca do prisluškovalca s štirimi kategorijami: 1.) indiferenca (govorcu je popolnoma vseeno, če prisluškovalec razume njegove izjave ali ne), 2.) razkrivanje (govorec tvori izjave tako, da jih lahko prisluškovalec razume), 3.) prikrivanje (govorec govori tako, da ga prisluškovalec ne more razumeti in se tega zaveda) in 4.) pretvarjanje (govorec govori tako, da prisluškovalec pomotoma misli, da je nekaj tako, a v resnici ni). Odnos ali stališče, ki ga govorec zavzame do prisluškovalca, pa vpliva na to, koliko »informativen« bo njegov informativ.

Po krajšem ekskurzu, ki je na tem mestu predvsem zato, da bi s pomočjo teorije govornih dejanj nakazali tudi vlogo občinstva v stari komediji,⁷² si v zvezi s posrednimi govornimi dejanji oglejmo poudarjeni mesti v naslednjem primeru. Kot rečeno, bomo pri analizi skušali kar najbolj upoštevati Searlovo teorijo govornih dejanj, Griceove konverzacijske implikature, podatke o ozadju in sposobnost sklepanja sogovorca, vsemu temu pa bomo na koncu dodali še Clarkovo teorijo o informativu.

{GN.} quā̄m hōc munu' gratum Thaidi arbitrare esse? {PA.} hoc nunc dicis
eiectos hinc nos: omnium rerum, heus, vicissitudost. (Terencij, *Evnuh* 275–76)

{GN.} No, povej, kaj misliš:
Kako bo to darilo všeč Tais?
{PA.} S tem hočeš reči, da nam je pri njej odklenkalo? A vedi: na tem svetu se vse spreminja!

Da velja Gnatonova izjava za posredno govorno dejanje, je mogoče sklepati šele iz Parmenonovega odgovora, ki predstavlja okoliščine, od katerih je odvisen implicitni pomen izrečene Gnatonove izjave. Sekundarno ilokucijsko dejanje ali dobesedni pomen izjave je vprašanje, njen primarni ilokucijski smisel pa je opozorilo (v smislu: »Opozarjam te, da bo to darilo Taidi zelo všeč!«), ki spada v skupino direktivov, ko govorec skuša prepričati sogovorca, naj nekaj stori (v našem primeru Gnaton implicitno sporoča Parmenonu, naj se umakne iz tekme za Taidino naklonjenost, ker bo njihova stran s tem darilom zagotovo zmagala). Gre tudi za neke vrste vljudnostno strategijo, ko govorec sprašuje sogovorca po njegovem mnenju. A Gnaton s postavljenim vprašanjem Parmenonu pravzaprav že vsiljuje svoje stališče, ki izhaja iz drugotnih okoliščin in ki je podatek iz ozadja, poznan obema udeležencema pogovora (v mislih imamo okoliščino, da je ob pogovoru prisotna deklica, ki jo

⁷¹ Clark, *Arenas of Language Use*, 256.

⁷² Prim. Beacham, *The Roman Theatre and Its Audience*.

parazit pelje kot darilo za hetero, na kar kaže raba kazalnega zaimka za 1. osebo, *sc. hoc munus*). Govorec daje sogovornu hkrati tudi vedeti, da je njegovo mnenje oziroma dejanski odgovor na vprašanje drugotnega pomena. Gnaton tako sporoča Parmenonu, da bo Tais, ko bo videla lepo dekle, ki ga Trazonov prisklednik pelje k njej, pozabila na Parmenonovega gospodarja in na njegova darila.

Če pojasnimo to še s pomočjo teorije govornih dejanj, lahko rečemo, da opozorilo velja za posrečeno, ker so bili izpolnjeni nujni in zadostni pogoji:

- *pogoj propozicijske vsebine*: z izrekanjem opozorila Gnaton napoveduje prihodnji dogodek, to je, da bo darilo popolnoma navdušilo Taido;
- *pripravljalni pogoj*: Parmenon ima razloge, da verjame, da se bo dogodek zgodil in da ni v njegovem interesu;
- *pogoj iskrenosti*: Gnaton verjame, da bo Taidi darilo všeč in da bo zato le Trazonova ljubica;
- *bistveni pogoj*: izjava velja za Gnatonov poskus, da bi Parmenona prepričal, da dogodek ne bo v njegovo korist.

Parmenon odgovarja na Gnatonovo vprašanje-opozorilo z vprašanjem, na podlagi katerega lahko sklepamo o implicitnem pomenu Gnatonove izjave. Kateri koraki določajo proces Parmenonovega sklepanja o tem, kaj je »v resnici mislil« Gnaton s svojim vprašanjem?

1. *korak*: Gnaton me je vprašal za mnenje o Taidinem odzivu, ko bo vide-la njegovo darilo (*dejstvo o konverzaciji*);
2. *korak*: domnevam, da spoštuje kooperacijsko načelo in da ima njegova izjava neki smisel ali namen (*Griceova konverzacijska načela*);
3. *korak*: pogovor ni tak, da bi nakazoval Gnatonovo dejansko zanimanje za moje mnenje (*dejanski podatek o ozadju*);
4. *korak*: razen tega Gnaton verjetno že pozna odgovor na svoje vprašanje, da mislim, da bo darilo Taidi zelo všeč (*dejanski podatek o ozadju*);
5. *korak*: zatorej njegova izjava najverjetneje ni le vprašanje. Verjetno ima kakšen skrit ilokucijski smisel (*sklepanje iz 1., 2., 3. in 4. koraka*); Kakšen je?
6. *korak*: pripravljalni pogoj za katerokoli direktivno ilokucijsko dejanje je sposobnost poslušalca izvesti dejanje, ki je predciranano v pogoju propozicijske vsebine (*teorija govornih dejanj*);
7. *korak*: zatorej me je Gnaton vprašal za mnenje in moj odgovor na vprašanje bi posledično povzročil, da je pripravljalni pogoj za opozorilo izpolnjen, to je, da imam razloge za verjetje, da bo darilo Taidi všeč in da to ni v mojem interesu (*sklepanje iz 1. in 6. koraka*);
8. *korak*: trenutno se pogovarjava o lepi mladi sužnji, ki jo Gnaton ravno- kar pelje kot Trazonovo darilo v Taidino hišo, in dekle stoji zraven naju. Trazon je ljubezenski tekmeč mojemu gospodarju Fajdriu, Gnaton pa se kot njegov prisklednik neprestano prilizuje vsem, ki bi mu lahko koristili (*podatki o ozadju*);

9. *korak*: zatorej je nakazal na izpolnitev pripravljalnega pogoja za opozorilo, katerega zahtevane pogoje najverjetneje želi, da izpolnim (*sklepanje iz 7. in 8. koraka*);
10. *korak*: tako me ob pomanjkanju kakega drugega ilokucijskega smisla verjetno opozarja, da bo Taidi darilo zelo všeč (*sklepanje iz 5. in 9. koraka*).

Parmenon torej razume Gnatonovo vprašanje na tak način, kot ga tudi eksplicira: »Hoc nunc dicis eictos hinc nos.« (»S tem hočeš reči, da nam je pri njej odklenalo?«) Pri tem moramo spet poudariti naslednje: Gnatonovo vprašanje bi v drugačnih okoliščinah lahko pomenilo nekaj povsem drugega; lahko bi bilo običajno vprašanje, katerega namen bi bil le pridobiti informacije o nekogaršnjem mnenju, ali pa bi vprašanje imelo ob običajnem še kak drug ilokucijski smisel, ki bi bil odvisen od poslušalčevega prepoznavanja govorčevih trenutnih namenov in ciljev.

Kaj pa Clarkov informativ? Kaj se zgodi, če izhajamo iz predpostavke, da so v stari komediji vse izjave namenjene tudi občinstvu, ali Gnaton vse to, kar je iz njegovega konverzacijskega prispevka razumel Parmenon, obenem sporoča tudi občinstvu? In kakšen je njegov odnos do občinstva v trenutku izrekanja? Morda je prav tale značilnost ključna za pritrilni odgovor na drugo vprašanje: tik preden Parmenonu postavi omenjeno vprašanje, Gnaton sam zase (in za občinstvo) pravi: »Uro hominem.« (»Zdaj ga žgem na živem ognju,« *Eun.* 275.) Ne glede na to, da je stranski govor te vrste konvencionalno komično sredstvo, lahko izjavo interpretiramo tudi kot pojasnilo občinstvu oziroma kot razkrivanje svojih namenov v zvezi s Parmenonom kot neposrednim udeležencem konverzacije. Občinstvo je s tem pridobilo dodatne podatke o ozadju, na osnovi katerih bo lahko sklepalo o pomenu njegove naslednje izjave. Iz tega bi lahko sklepali, da se Gnaton »zaveda« prisotnosti občinstva in da ima z njim tudi stik.

Da je Gnatonova izjava obenem tudi informativ, lahko ponazorimo tudi s pogoji posrečenosti, ki morajo biti za to izpolnjeni:

- *pogoj propozicijske vsebine*: Gnaton daje vedeti, da z izrekanjem izjave izvaja ilokucijsko dejanje, ki je naslovljeno na Parmenona;
- *pripravljalni pogoj*: ob izrekanju izjave izvaja Gnaton ilokucijsko dejanje, ki je naslovljeno na Parmenona;
- *pogoj iskrenosti*: Gnaton želi, da je splošno znano med njim in udeleženci konverzacije (Parmenon, občinstvo in deklica), da Gnaton ob izrekanju izjave izvaja ilokucijsko dejanje naslovljeno na Parmenona;
- *bistveni pogoj*: Gnatonovo izrekanje izjave velja za poskus, da bi dosegel pri vseh udeležencih konverzacije vednost, da Gnaton z izrekanjem izjave izvaja ilokucijsko dejanje naslovljeno na Parmenona.

S tem, ko Gnaton Parmenonu postavi omenjeno vprašanje, je torej njegov namen tudi vse udeležence konverzacije enakovredno »informirati« o tem, da je ilokucijsko dejanje opozorila namenjeno Parmenonu. In če se na tem mestu

spomnimo, da gre za rimsko komedijo, morda niti ni tako drzna trditev, če rečemo, da je informativ neke vrste dramska konvencija, ki vpliva na strateško tvorjenje pomena.

4. Sklep

Kaj torej ugotovimo s pragmatično analizo ali katere teme v razgovorih izbranih odlomkov se s pomočjo orodij jezikovne pragmatike pokažejo kot implicitno izražene?

Če najprej povzamemo ugotovitve iz prvega izbranega prizora (prizor Gnaton-Parmenon), lahko rečemo, da je prizor skorajda v celoti zasnovan na implicitnem izražanju. Parazit Gnaton in suženj Parmenon sta zaradi nastalih razmer odkrita besedna nasprotnika, a se skrivata za vljudnostnimi izrazi (*sc.* to velja zlasti za parazita) ali za cinizmom (*sc.* večina tega, kar govori suženj). Antagonizem pa ni toliko povezan s konkretnimi dogodki, temveč gre bolj za socialno in idejno nasprotje med njima, ki je glavni vir za tiste misli, ki ostajajo neizrečene. Gnaton ima razmeroma lagodno življenje, ki je posledica sposobnosti preživetja oziroma spretnosti v »obiranju« gospodarjev. Svoje značajske lastnosti in položaj eksplicitno poudarja le takrat, ko je sam, a kljub temu ob vsaki priložnosti, sicer z izbranimi sintagmami, sogovorniku implicitno daje vtis o lastni večvrednosti, ki ga dodatno začini še s stranskimi komentarji. Le-ti so pri obeh neke vrste dodaten komentar ob poteku konverzacije. Parmenon je zadržan in zaskrbljen značaj, ki se ob taki besedni preračunljivosti počuti nelagodno. Zdi se, da je zanj parazit kot člen v družbi popolnoma nesprejemljiva oblika bivanja, zlasti če ob tem pomisli na svoje nezavidljive razmere, zato do Gnatonu skoraj v vsaki besedi implicitno izraža prezir in sovraštvo. To lahko vidimo v kratkih odgovorih, kjer se pogosto najde le odgovor, ki ga zahteva vprašalnica, kontekstualno pa so bolj ali manj neustrezni. Njegova jeza se besedno v polni meri izrazi šele, ko Gnaton odide.

V drugem izbranem prizoru nastopajo sicer vsi trije protagonisti, a suženj Parmenon nima pomembne vloge za razplet dejanja. Je zgolj prisluškovalec, ki pa ne sliši nič takega, kar bi lahko vplivalo na prihodnje dogodke. Občasno si privoščiči kakšno sarkastično pripombo na račun Trazona in Gnatonu, pri čemer ima veliko povedati zlasti o slednjem in v neki točki lahko zaznamo celo majhno občudovanje parazitove premetenosti. Osrednji osebi sta torej bahavi vojak Trazon in njegov zvesti sluga, parazit Gnaton. Prvi je bogat, vase zagledan teleban, ki je sicer v vojaški službi, a je prepričan, da sta njegovi resnični vrlini razumnost in duhovitost. Njegova skrajna naivnost se kaže tudi v prepričanju, da so mu ljudje za vsako dejanje hvaležni in iz njegovih besed bi lahko sklepali, da ne loči med realnostjo ter lastnimi predstavami. Zanimivo je, da vse to Trazon v pogovoru s parazitom tudi eksplicitno izraža, prostodušen je celo do te mere, da brez zadržkov priznava pomanjkljivosti v svojem

znanju, seveda z nekoliko nerodnim in implicitno izraženim argumentom, da v teh stvareh (t.j. odnosu s pravo hetero) nima dovolj izkušenj – in to je morda edina implicitno izražena tema v zvezi z njim. Kaj pa Gnaton in njegov odnos do Trazona? Lahko bi rekli, da je vse, kar je v prizoru izraženo implicitnega, zaobjeto v njegovih besedah. Kot da bi bil v protislovnem položaju: bister in pretkan človek, ki je, da bi potešil neprestano lakoto, smisel svojega življenja našel v spretnem prilizovanju neumnim bogatinom; iz njegovih besed lahko eksplicitno razberemo, da ga to povsem osrečuje. A bistrost mu ne omogoča le izdelave dobre »priskledniške strategije«, temveč mu razkriva tudi temne strani njegovega poklica, saj mora dan za dnem prenašati najhujše neumnosti svojega gospodarja, še več, zanj mora opravljati tudi tisto, česar sicer ne bi. Ker si kot vdani sluga ne more privoščiti iskrenih izjav v neposredni konverzaciji, jih tako podaja bodisi implicitno v obliki pretiranega laskanja svojemu gospodarju ali pa eksplicitno v stranskem govoru, kjer izrazi natanko to, kar bi v danih razmerah zares hotel reči.

Na koncu omenimo v zvezi s prizoroma še vlogo in pomen občinstva. Pragmatična analiza pokaže, da se vsi trije protagonisti občasno zavedajo pristnosti občinstva, pri čemer je tovrstno zavedanje oziroma vednost zgolj nakazana ali izražena implicitno. Občinstvo je neke vrste »tretja oseba«, ki ima vlogo stalnega prisluškovalca, a neposrednega vpliva na dogodke nima. Implicitno izraženo zavedanje o prisotnosti občinstva lahko zaznamo v tistih stranskih govorih, katerih drugotna vloga je pojasnjevalni komentar občinstvu, ali pa v običajnem dialogu, kjer sta v obliki informativa pojasnjena smer in namen komunikacije, ki za samega sogovorca ne predstavljata relevantnega podatka.

BIBLIOGRAFIJA

- Austin, John L. *Kako napravimo kaj z besedami*. Prevod Bogdan Lešnik. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1990.
- Babič, Matjaž. »Word order in Plautus: interrogative and imperative sentences«. *Živa antika* 41 in 42, št. 1 in 2 (1992): 59–66.
- —. »Les pronoms personnels ego et tu chez Plaute et Térence«. *Linguistica* 42 (2002): 31–42.
- —. »Fremdsprachliches in Plautus' Poenulus«. V: *Il plurilinguismo nella tradizione letteraria latina*. Lingue, culture e testi 6, ur. Renato Oniga, 17–30. Roma: Il Calamo, 2003.
- —. »Word order variation in Plautus«. *Linguistica* 45 (2005): 225–38.
- Barsby, John A. »Problems of Adaptation in the *Eunuchus* of Terence«. V: *Oxford Readings in Menander, Plautus and Terence*, ur. Erich Segal, 230–49. Oxford in New York: Oxford University Press, 2001.
- Bagordo, Andreas. *Beobachtungen zur Sprache des Terenz: mit besonderer Berücksichtigung der umgangssprachlichen Elemente*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001.
- Beacham, Richard C. *The Roman Theatre and Its Audience*. London: Routledge, 1991.
- Bergoč, Simona. »Pragmatična analiza dramskih besedil.« *Slavistična revija* 51, št. 3 (2003): 299–340.

- Carston, Robyn. »The Explicit/Implicit Distinction in Pragmatics and the Limits of Explicit Communication.« *International Review of Pragmatics* 1 (2009): 35–62.
- Clark, Herbert H. *Arenas of Language Use*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Duckworth, George. E. *The Nature of Roman Comedy*. Princeton: Princeton University Press, 1952 (ponatis Norman Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1994).
- Gilmartin, Kristine. »The Thraso-Gnatho Subplot in Terence's 'Eunuchus'«. *The Classical World* 69, št. 4 (1975–76): 263–67.
- Goldberg, Sander M. *Understanding Terence*. New Jersey, Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Grice, Paul. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts, in London: Harvard University Press, 1989.
- Hofmann, Johann Baptist. *Lateinische Umgangssprache*. Zweite, durch Nachträge vermehrte Auflage. Heidelberg: Winter's Universitätsbuchhandlung, 1936.
- Karakasis, Evangelos. *Terence and the Language of Roman Comedy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Levinson, Stephen C. *Pragmatics*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983 (18. ponatis 2007).
- Lowe, J. C. B. »Terence and Menander«. *The Classical Quarterly, New Series* 33, št. 2 (1983): 428–44.
- Ludwig, Walther. »The Originality of Terence and His Greek Models«. V: *Oxford Readings in Menander, Plautus and Terence*, ur. Erich Segal, 205–15. Oxford in New York: Oxford University Press, 2001.
- Maltby, Robert. »Linguistic Characterization of Old Men in Terence«. *Classical Philology* 74 (1979): 136–47.
- Müller, Roman. *Sprechen und Sprache. Dialoglinguistische Studien zu Terenz*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1997.
- Palmer, Leonard R. *The Latin Language*. London: Faber and Faber, 1954 (ponatis Norman Oklahoma: University of Oklahoma Press, 1988).
- Saylor, Charles F. »The Theme of Planlessness in Terence's Eunuchus«. *Transactions of the American Philological Association* 105 (1975): 297–311.
- Searle, John R. *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979 (ponatis 1981).
- —. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969 (15. ponatis 1990).
- Terencij, Publij Afričan. *Evnuh*. Prevod Kajetan Gantar. Maribor: Obzorja, 1987.
- Verschuereen, Jef. *Razumeti pragmatiko*. Prevod Irena Prosenec. Ljubljana: cf*, 2000.
- Žagar Ž., Igor. *Od performativa do govornih dejanj*. Digitalna knjižnica. Dissertationes 1. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009. [Http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=45](http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=45) (obiskano 15. 7. 2010).

THE 'UNSAID' IN TERENCE'S *EUNUCH*: AN ATTEMPT AT A PRAGMATIC ANALYSIS

Summary

The paper presents a pragmatics-based analysis of passages from Terence's comedy *The Eunuch* – an analysis based on implication theory, on Grice's implicature theory, and on Austin and Searle's speech act theory. Contemporary research into

the language of Roman comedy, using contemporary methods of linguistics and of linguistic pragmatics, has been relatively rare; moreover, it has concentrated on the elements of colloquial language, such as abstract expressions, word order, Greek loan-words, or the conversation elements of the spoken passages (Babič, Bagordo, Karaxis, etc.). The phenomenon of implicitness, on the other hand, has not been examined in its own right. The fundamental insight of this study is that ancient comedy strategically produces meaning by exploiting the fact that one can never be fully explicit in language. A closer look at the main characteristics of Roman comedy reveals that they form one of the basic conditions for the generation of meaning, and that their nature is closely linked to implicitness in language use. Linguistic pragmatics defines implied meaning as what can be meant or communicated in addition to what we literally say, with the aid of special tools for linking the explicit content to the unexpressed but relevant background information. The reference frame by which the unsaid in Roman comedy can be explained or made explicit includes conventions of the stage, drama and language, as well as the social and cultural characteristics of the period in which this comedy emerged, flourished, and declined. Linking the explicit content to the relevant background information, or communicating the implied meaning, is enabled by conventionalised linguistic means, the so-called types of implicit meaning, which may be divided into several categories (presuppositions, implicatures, speech acts). Speech act theory treats semantic processes from the aspect of structure, while implicature theory emphasises their inferential nature. The pragmatic analysis of examples from Terence's *Eunuch* seeks to include equally all these aspects in interpreting the selected passages. The search for the unsaid has been narrowed down to three characters – the parasite, the slave, the soldier – and to two scenes which present their conversation. The link between them is the parasite, who takes an active part in both dialogues and whose typical characterisation in comedy may be directly linked to implicitness, a condition revealed (also) by the tools of linguistic pragmatics.

Nada Grošelj

Prevajanje metrike v Plavtovem *Kljukcu*

Eno poglavitnih vprašanj, na katero si mora prevajalec Plavta odgovoriti še pred začetkom dela, je, kako se spoprijeti s formo besedila, saj je za besedila tega komediografa v izvorniku značilna izjemno raznolika in težavna metrika. V prispevku bom uvodoma predstavila prevajalsko prakso v slovenskih prevodih, ki so doslej izšli v knjižni obliki¹ – v Gantarjevem *Amfitruonu* (*Amphitruo*; 1970), *Hišnem strahu* (*Mostellaria*; 1971) in *Komediji o loncu* (*Aulularia*; 1991), v Rebulovem *Bahavem vojščaku* (*Miles gloriosus*; 1994) in novem prevodu *Dvojčkov* (*Menaechmi*) Jere Ivanc (2009) –, nato pa se bom osredotočila na svoj prevod komedije *Pseudolus*, ki sem jo poslovenila *Kljukec*. V prilogi dodajam preglednico metrike v izvorniku in prevodu; metrično shemo izvornika povzeman po Willcockovi izčrpno komentirani izdaji, po kateri sem tudi prevajala.

Kolikor lahko sodimo po skromnih ostankih grške nove komedije – izhodišča Plavtovega ustvarjanja –, je Plavt v primerjavi z njo vnašal v svoja dela veliko več glasbenih in pevskih prvin, k čemur ga je najverjetneje spodbudila ljudska tradicija atelane. Pri najznamenitejšem predstavniku grške nove komedije Menandru prevladuje jambski šesterec² – mera govorenega besedila,

¹ Za uprizoritev v gledališču so nastali še trije prevodi Plavta: leta 1954 prvi prevod *Dvojčkov* (*Menaechmi*) izpod peresa Antona Sovreta za Mestno gledališče ljubljansko, leta 1995 *Kazina* (*Casina*) Alojza Rebule za Slovensko narodno gledališče Nova Gorica in leta 2009 *Oslina* (*Asinaria*) Marka Marinčiča za Mestno gledališče ljubljansko.

² Zaradi lažje preglednosti sem se v prispevku odločila za naslednje metrične izraze. Za poimenovanje verzov, ki vsebujejo od ene do tri daljše stopice (od katerih vsaka zase tvori samostojen meter) oziroma dve krajši stopici (ki skupaj tvorita en meter), uporabljam sestavljenke z – meter (monometer, dimeter, trimeter): verz z dvema trohejema, jamboma ali tudi anapestoma je trohejski, jambski ali anapestovski monometer, medtem ko je verz z dvema daktiloma, amfibrahoma, kretikoma ali bakhejema daktilski, amfibraški, kretiški ali bakhejski dimeter. Za verze, ki vsebujejo več kot tri stopice, pa imamo v slovenščini na voljo imena, ki izražajo število stopic v verzu (šesterec kot prevod za *senarius*, sedmerek – *septenarius*, četverec itd.), zato uporabljam ta. O štirih trohejih tako govorim kot o trohejskem četvercu (ne dimetru), o štirih kretikih pa kot o kretiškem četvercu (ne tetrametru). Poimenovanje po številu stopic se mi zdi smiselno zato, ker se pojavljajo tudi verzi z neparnim številom jambov, trohejev ali amfibrahov, pri katerih bi morali sicer govoriti o polovičkah metra; z navajanjem števila stopic se tudi izognemo zmedi, ki bi utegnila nastati, ker je npr. trohejski 'tetrameter' sestavljen iz osmih stopic, njegov kretiški soimenjak pa zgolj iz štirih.

občasno pa ga zamenja trohejski ali jambski osmerek (te odlomke je morda spremljala glasba). Plavtova komedija je neprimerljivo pestrejša; današnjega gledalca bi spominjala na glasbeno komedijo, mjuzikel.³ Poleg a) jambskih šestercev (senarjev), značilnih za govorne partije,⁴ najdemo še: b) »recitative«: nize dolgih stihov v trohejskih, jambskih in anapestovskih merah, ki so jih podajali ob glasbeni spremljavi, vendar jih niso peli; najpogostejša Plavtova mera, še pogostejša od jambskega šesterca, je trohejski sedmerek (septenar); c) péte pesmi ali »arije« (*cantica*) v najrazličnejših merah, tudi v takih, ki so bile v grški poeziji redke, na primer bakhêjih (U – –) in kretikih (– U –).

V arijah lahko prevladuje posamezna metrična oblika, pogosto pa vsebujejo pisano mešanico; še več, metrična shema se zna spreminjati dobesedno od verza do verza, tako da jo je zelo težko določiti. Pri Plavtovem mlajšem stanovskem tovarišu, drugem kanoničnem rimskem komediografu Terenciju, arij skorajda ni (le trije kratki odlomki v dveh igrah), najbrž po zgledu grških predlog. Pač pa je praksa Nevija, Plavtovega predhodnika, in Cecilija Stacija, tretjega kanoničnega rimskega komediografa, v tem bolj podobna Plavtovi, vsaj sodeč po ohranjenih fragmentih; nanj spominjata tudi s svojo uporabo nekoliko eksotičnih mer, kot so bakheji. Delež arij v Plavtovih igrah ima razpon od *Bahavega vojščaka*, kjer jih sploh ni, do *Kazine (Casina)*, kjer zavzemajo kar tretjino drame. Kot se zdi, jih je sčasoma vstavljal vse več; v *Kljukcu*,⁵ ki ga je napisal proti koncu življenja, jih je pet in te obsegajo 331 verzov od 1335, torej četrtrino besedila.

Če se ozremo k doslejšnji praksi v izdanih prevodih Plavtovih del, se izkristalizira pristop, ki ga v svojih spremnih besedilih izrecno formulirata Gantar in Ivančeva:⁶ od Antona Sovreta dalje slovenski prevajalci grške in rimske dramatike posegajo pretežno po nerimanem jambskem petercu – blankverzu (pogosto hiperkatalektičnem), ki se kot nemoteč verz, zelo podoben živi govorici, najpogosteje uporablja v slovenskih prevodih svetovne dramatike. Gantarjev blankverz v *Amfitruonu* in *Hišnem strahu* še dodatno spominja na, denimo, Shakespearove drame v tem, da se prizor pogosto sklene z rimo ali vsaj z asonanco. Primer sklepne asonance iz *Hišnega strahu* je »... tamle namreč vidim / prihajati gospodiča, ki prej / je bil najboljši fant, pa se je spridil« (1.1), primer prave rime pa »Ti pa v kupíce vina nam natákaj! / Začni pri naši Delfiji! Ne čakaj!« (1.5) ali konec komedije: »Naš umotvor, gledalci, zdaj končan je. / Vi pa z aplavzom dajte nam priznanje!« (5.3).

Omejitev na blankverz kot na edini metrum najdemo v Rebulovem *Bahavem vojščaku*, ki že v izvirniku sploh nima arij, Gantar in Ivančeva pa v svojih prevodih mestoma nakažeta Plavtovo metrično pestrost tudi z odlomki v

³ Willcock, Plautus: Pseudolus, 9.

⁴ Govorjeni deli so v rokopisih označeni z okrajšavo DV (*diverbium* »dvo govorec«), recitativi in arije pa s C – okrajšavo za *canticum*, izraz, ki se je pozneje zožil na arije.

⁵ Za kratek povzetek drame glej op. 2 k izbranemu odlomku, ki je objavljen v razdelku *Prevodi te številke*.

⁶ Gantar, Plautus: *Amfitruo*, 157–58; Ivanc, *Plavt: Dvojčka*, 47–48.

drugih ritmih. V Gantarjevem *Amfitruonu* in *Hišnem strahu*, nastalih v približno istem obdobju njegovega ustvarjanja, gre praviloma za daljše odlomke iz »lirično ali patetično podčrtanih«⁷ replik ali iz arij, ki jih tudi v izvorniku odlikuje največje metrično bogastvo. V *Amfitruonu* je najbolj razgiban dolgi prizor 1.1: v kratkem Merkurjevem samogovoru na 14. strani je uporabljen rimani trohejski četverec s petstopično trohejsko kupletu na koncu, v Sozijevi generalki za bombastični opis bitke, ki ga namerava odrecitirati Alkmene, pa se po dolgem odlomku v blankverzu zvrstijo še odlomki v tradicionalnem »junaškem« verzu – katalektičnem daktilskem šesterku, v kombinaciji trohejskega šesterca in peterca, v trizložnih stopicah, ki tvorijo verze različne dolžine, in naposled spet v blankverzu. Merkur je deležen še enega rimanega monologa (v jambsem petercu) v prizoru 3.7, ki zaokroži tretje dejanje, posebno metriko pa najdemo v prizorih 2.2 in 5.1, ki se začneta s čustvenima monologoma Alkmene in sužnje Bromije: Alkmeninega sestavljajo verzi različne dolžine v trizložnih stopicah, Bromijina razburjena pripoved pa je metrično zelo pestra. V *Hišnem strahu* so primeri odstopanja od blankverza prizor 1.2 (Filahov monolog, ki preide iz hiperkatalektičnih jambskih šestercev in jambskih sedmercev⁸ v trohejske četverce in nato v hiperkatalektične jambске šesterce), 4.1 (Faniskov monolog, ki ga v prvem delu sestavljajo trivrstične kitice v trohejskem četvercu in v drugem delu katalektični daktilski šesterki), 4.2 (dialog med Pinakionom in Faniskom, ki se začne z jambskimi tripodijami in nadaljuje z običajnim blankverzom) in 5.1 (Tranijev monolog: štirivrstičnice v trohejskem četvercu, ki šele povsem na koncu preidejo v blankverz).

V *Komediji o loncu*, ki je izšla dvajset let pozneje, je pristop nekoliko drugačen. Rim nisem zasledila, pač pa prevajalec večkrat seže po daljšem verzu – trohejskem osmercu: najdemo ga v prizorih 2.2, 2.3, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.9 (v Likonidovem monologu) in 4.10. Prav tako intenzivneje eksperimentira s svobodnejšimi oblikami, tj. z verzi različne dolžine v različnih stopicah; precej dolge metrično svobodnejše stihe uporabi v prizorih 3.6, 3.7, 3.8 in 3.9, ki prikazujejo živahne spopade med sumničavim Evklionom in kuharjem Jeguljo, krajše in sunkovito neenakomerne pa v prizoru 4.9, v Evklionovem obupanem izbruhu ob spoznanju, da je njegov lonec izginil.

Blankverz vzame za osnovo tudi Jera Ivanc v *Dvojčkih*, kjer v spremni besedi zapiše: »Čeprav trohejski septenarji v originalu prevladujejo, jih prinaša slovenski prevod le zaokus, saj so večinoma nadomeščeni s krajšimi blankverzi [...], in v svobodnejši obliki (od 14 do 16 zlogov).«⁹ Kot pravi, skuša deloma poustvariti tudi metrično raznolikost ritmov v arijah.¹⁰ Njen pristop se razlikuje od Gantarjevega v tem, da novega metruma ne uporabi le v daljših

⁷ Gantar, Plautus: *Amfitruo*, 158.

⁸ Tu je smiselno opozoriti, da se verzi v prevodih – tako blankverz kot drugi – ne držijo strogo enotne oblike, ampak preigravajo akatalektične, katalektične in hiperkatalektične različice.

⁹ Ivanc, *Plavt: Dvojčka*, 47.

¹⁰ *Ibid.*, 46.

odlomkih, ampak tudi v posameznih verzih: v prizorih 1.2 in 1.3, denimo, se blankverz izmenjuje s trohejskimi osmerci in sedmerci, ki včasih sestavljajo daljši odlomek, včasih pa tvorijo zgolj dva verza ali, na primer na 68. strani, kar enega samega: »Ti bi moral iti za dirkača! Res, zaboga!« – »Kaj?« V svoji odločitvi, da bo metriko variirala celo v malem, od verza do verza, se prevajalka približa Plavtovi lastni tehniki.

V nadaljevanju bomo najprej v grobem orisali izvirno metrično zgradbo *Kljukca*, nato pa predstavili glavne smernice, ki jim je sledil slovenski prevod.

Poleg govorjenih partij v jambsem šesterku in recitativov v trohejskem sedmercu (edinem verzu, ki ga vsebujejo recitativi te drame), obojih posutih s številnimi razvezavami, vsebuje Kljukec pet arij. Prva in najdaljša (133–264), markantni uvodni nastop zvodnika Baliona, obsega prizor 1.2 in prvi del prizora 1.3. Njen začetni del (133–72), kjer se Balion obrača na moško služinčad, je zvečine sestavljen iz dolgih verzov – anapestovskih, trohejskih in jambskih osmercev in sedmercev. Drugi del, Balionov nagovor kurtizanam (173–229), je v splošni uvodni partiji (173–84) sestavljen iz dolgih trohejskih in anapestovskih verzov, v nagovorih posameznicam pa iz mešanice jambskih in trohejskih verzov. Sledita pogovor med Kljukcem in Kalidorom v anapestih (230–42b) in njun apel na Baliona (243–64) v bakhejih in kretikih, ki jih razmejujejo trije dolgi trohejski osmerci. Druga arija (574–603) se razteza skozi prizor 2.1 in začetek prizora 2.2; vanjo sodijo optimističen Kljukčev monolog, Grabežev prihod in Kljukčev odziv na ta dogodek. Metrika je mešana, vendar prevladujejo anapesti.

Tretji ariji (905–50) v prizoru 4.1 sledi pet trohejskih sedmercev kot napoved naslednjega prizora, ki se začne s to pesniško mero. Arijo uvede Kljukec z anapestovsko monodijo (905–12); sledi ji njegov duet s Pavijanom, ki se začne s pretežno kratkimi anapestovskimi, pa tudi jambskimi in kretičskimi verzi (913–35b) ter nadaljuje z dolgimi anapestovskimi verzi s klavzulami (936–50). Četrto arijo (1103–35) sestavljata Grabežev solo o ravnanju dobrega sužnja (1103–23) in tercet Baliona, Simona ter Grabeža (1124–35), oba metrično izjemno pisana. Zadnja arija (1246–1335), ki igro sklene, obsega celotno peto dejanje – prvi in drugi prizor; v prvem, Kljukčevem pijanskem solu (1246–84), vlada velika metrična pestrost z rahlo prevlado bakhejev, v drugem, njegovem duetu s Simonom in sklepnih besedah gledalcem, pa se zvrstijo odlomki v kretikih (1285–1314), anapestih (1315–29) ter bakhejih in kretikih (1330–35). Tak zaključek je neobičajen za rimsko komedijo, saj se je konvencionalno končala z nagovorom gledalcem v trohejskih sedmercih; te najdemo v vseh šestih Terencijevih komedijah, pa tudi v vseh Plavtovih z izjemo dveh, *Kljukca* in *Stiha* (*Stichus*). Toda medtem ko so v *Stihu* uporabljeni jambski sedmerci, je metrični finale v *Kljukcu* mnogo bolj eksotičen, kajti Plavt konča s svojimi najljubšimi merami – bakheji in kretiki.

Pri svojem prevodu sem sklenila ubrati deloma isto pot kot prevajalci doslej, torej uporabiti blankverz, nerimani jamski peterec, kot ustreznik nerimanemu jamskemu šestercu v govornjenih partijah; ta verza sta si po dolžini tako podobna, da je število prevodnih verzov moč ohraniti v razmerju 1 : 1 z izvornikom. Primer je že prizor 1.1, ki se začne »Si ex te tacente fieri possem certior, / ere, quae miseriae te tam misere macerent ...«: »Če bi lahko izvedel že iz molka, / gospod, kateri črv te črviči ...« Deloma pa sem sklenila eksperimentirati in intenzivneje poseči po metrični variaciji – nekaj zato, ker je bila za izdajo *Kljukca* predvidena sopostavitev z izvornikom, predvsem pa zato, ker je ritem – in, lahko dodamo, brezštevilnost ritmov – »ena najbolj integralnih sestavin in največjih odlik Plavtove komedije«. ¹¹

Težava pa se je pojavila že pri obsežnih recitativih v trohejskem sedmercu: resda ga je moč uporabiti tu in tam, toda pri odlomkih, ki obsegajo celo nad sto verzov (npr. 1134–1245), postane nevzdržno monoton že pri tihem branju. Kaj šele pri odrski uprizoritvi, na katero vsaj potihem upa vsak dramski prevod! ¹² Kljub temu se trohejskemu sedmercu nisem hotela povsem odreči, saj sem hotela čim bolj odslikati Plavtovo lastno izbiro; po drugi strani pa sem želela tudi, če le mogoče, ohraniti število latinskih in slovenskih verzov v razmerju 1 : 1. Našla sem naslednjo rešitev: namesto trohejskega sedmerca sem vzela trohejski osmerek, ga razpolovila in tako nastalima trohejskima četvercema odbila zadnji, nepoudarjeni zlog. Nastal je podjeten ritem, dobro poznan iz številnih slovenskih pesmi: »ČE štuDENT na RAJžo GRE, DOBRO PIje, DOBRO JÉ.« Monotonost je bila razbita, dolžina verzov pa kljub temu dovolj velika, da je razmerje med izvornikom in prevodom lahko ostalo enako. V večini primerov sem dodala notranje rime ali, bolje, asonance, tako da verzi tudi v zvočnem pogledu spominjajo na poskočnice, kot je zgornja; za primer naj navedem verza 956–57: »Tale kuhar je bolj *fejst*, kot sem ga presodil *prej*: / podržavil je *samo vrček* in *skodelico*.«

Drug problem so predstavljali péti vložki – arije, ki obsegajo kar četrtno besedila. Izdelala sem si sistem, po katerem sem nekatere tipe verza čim bolj dosledno nadomeščala z drugimi. V slovenščini je – poleg trohejev, jambov, daktilov itd. – moč uporabiti tudi nekatere manj običajne stopice, kakršni so kretiki: »DAJ, mehKÓ ME podPRI, DA se NE SKOtaLIM. / SAJ menDA VIdiš SAM: TANkal SEM KOT goBAN« (1296–97), nasprotno pa sem, denimo, bakheje raje nadomeščala z daktili, natančneje, bakhejski četverec z rimanim katalektičnim daktilskim četvercem: »Kaj je zdaj, noge? Ne mislite stati? / Hočete, da me bo treba pobrati?« (1246–47). Zelo dolge verze, kakršen je anapestovski osmerek, sem raje nadomestila z nekoliko obvladljivejšim šestercem – amfibraškim, ne anapestovskim, ker se mi je zdel ritem *Povodnega moža* v slovenščini še naravnejši. Vseskozi pa sem si prizadevala

¹¹ Gantar, Plautus: Amfitruo, 157.

¹² V prevajalski opombi k *Amfitruonu* Gantar ugotavlja, da »izkušnje kažejo, da so senarji in septenarji predolgi za naš odrski verz« (157).

za rime ali asonance, kajti za pevske vložke v komediji se mi je zdel idealen vtis songov.

V arijah je neredko vsak latinski verz drugačen od prejšnjega; tako se v prvem odlomku (1103—12) Grabeževega monologa o tem, kako ravna dober suženj (1103—23), po Willcockovi metrični shemi¹³ zvrstijo dva anapestovska osmerca, dva bakhejska četverca, en trohejski sedmerek, en kretiški dimeter, kombinacija dveh kretiških kolonov, dva katalektična anapestovska četverca ter kombinacija kretiškega kolona in katalektičnega trohejskega četverca. Ker v slovenščini takšna pisana shema pravzaprav ne bi delovala niti ritmično, kaj šele metrično, sem v prevodu vsakega odlomka uporabila mero, ki v njem izvorno prevladuje. Verzi 1103—12 se v izvorniku začnejo z dvema anapestovskima osmercem, ki sem ju kot običajno prevedla z amfibraškima šesticema, zato sem uporabila amfibrabe (v verzih različne dolžine) tudi v nadaljevanju odlomka, čeprav izvornik nadaljuje z bakheji, troheji in kretiki, z anapesti pa samo še v dveh verzih:

Grabež

Capin in ničprida je, kdor zanemarja gospodove ukaze;
še piškave pare ni vreden, če zgolj opomin ga premakne.
Kdor misli, da že se nasmiha svoboda, 1105
v trenutku, ko ni na vidiku gospoda;
kdor kroka, se vlačí in v trebuh si tlači zaslužek,
še dolgo bo suženj.

Tak tiček pokaže talente edino
za to, da se s triki drži nad gladino. 1110
Jaz s takimi nimam nobenih opravkov
in oni me ravno tako ne poznajo.

Takih primerov je seveda še več, na primer odlomek 133—42, kjer sem stopice prav tako poenotila v amfibrabe, ali pa sklepni verz zgoraj omenjenega Grabeževega monologa (1123): izvorno metrum že v tem stihu preide v trohejski sedmerek, ki se nadaljuje v dialogu med Simonom in Balionom (1124—25), sama pa sem ga metrično raje poenotila s predhodnim delom Grabeževe partije, tako da se metrum spremeni šele s spremembo govorcev v 1124. verzu:

Grabež

[...]
Zvodniku že hočem 1122 [amfibrahi]
predati srebro, on pa z mano naj žensko odpošlje! 1123 [amfibrahi]

Balion

Ejga! 1124 [troheji]

¹³ Willcock, *Plautus: Pseudolus*, 164.

Simon		
Kaj je?		
Balion		
Tamle gre žrtev.		
Simon		
	Kaj, kako?	
Balion		
	Moj plen.	
Babe išče, ima denar. Tega z užitkom obgrizljam.		1125 [troheji]

Takšno enotenje ima seveda za posledico, da isti verz ni vedno preveden enako: trohejski osmerek, denimo, glede na metrični kontekst prevajam kot rimani amfibraški šesterec (142), kot – rimani in nerimani – trohejski sedmerek (161–64), rimani jambski šesterec (194), rimani trohejski osmerek (197–98), kot kombinacijo rimanega katalektičnega trohejskega četverca z itifalikom (203), kot kombinacijo dveh rimanih katalektičnih trohejskih četvercev (207) ali tudi kot rimani katalektični daktilski šesterec (243) – daktilski zato, ker mu sledijo bakheji, ki jih prevajam z daktili:

Kljukec		
Slavljenec! Slavljenec, tebi to pravim! Ej, slavljenec, halo!		243
Hipec postoj, naj ne bo ti zamalo!		244
Čakaj; midvá govorila bi s tabo!		245

Če se v istem odlomku pojavi še katera od drugih mer v dveh ali več zaporednih verzih, sem včasih preskočila vanjo tudi jaz – na primer iz amfibraških šestercev in četvercev (v izvorniku gre za anapestovske verze) v jambaska šesterca v verzih 914–15: »To dobro vem.« – »Če veš, zakaj potem sprašuješ?« / »Poúčil bi te rad.« – »In tebe jaz: Ne uči!« To naj bi vsaj nakazalo metrično bohotnost, ki je neločljiv del Plavtovega sloga, prav toliko kot njegove besedne igre. Ali sem se odločila za takšno variacijo ali ne, pa je bilo odvisno tudi od sobesedila: ko se v izvornem 600. verzu – torej v eni sami vrstici – vrine med anapeste jambski osmerek, se nisem odločila za prehod v drugo stopico, ker je metrika v tem odlomku sicer dokaj poenotena: anapesti (v prevodu daktili in amfibrahi) in nato troheji. Nasprotno pa sem se v 931. verzu odločila slediti spremembi v metrumu, čeprav se ravno tako pojavi zgolj v eni vrstici, ker je ta umeščena v metrično zelo razgiban dialog, v katerem variacija ne deluje kot tujek: med kretiki se je tako znašel jambski šesterec (»Težiš mi, če takole vrtaš.« – »Tip je zakon!«).

Kot je razvidno iz gornjih pojasnil, prevajanje tudi pri *Kljukcu* kljub načrtnemu prizadevanju za metrično raznovrstnost nikakor ni sledilo izvorniku v vseh obratih in zasukih. Ko sem rila po *Kljukčevih* verzih in njihovih *numeri innumeri*, brezštevlnih ritmih, sem morala pogosto pomisliti na citat, ki se mi je pred več kot dvajsetimi leti vtisnil v spomin ob branju romana *Vodovnikova*

vesina: »[Svoj živ dan še ni videl reke] – te gladke, vijugaste, krepke živali ... Vsa je valovila in drhtela – se svetila, lesketala in iskrila, se penila in vrtnčila, vrvrala in žuborela.«¹⁴ Ta citat (iz Grahamovega *Vetra v vrbju*), ki uvaja eno od poglavij, govori o reki. Toda ali ne bi bil tudi primeren opis Plavtovega jezika?

BIBLIOGRAFIJA

- Gantar, Kajetan, prev. *Titus Maccius Plautus: Amfitruo*. Iz antičnega sveta 13. Maribor: Obzorja, 1970.
- —, prev. *Titus Maccius Plautus: Hišni strah*. Iz antičnega sveta 14. Maribor: Obzorja, 1971.
- —, prev. *Titus Maccius Plautus: Aulularia ali Komedija o loncu*. Prevod, spremna beseda in opombe Kajetan Gantar. Iz antičnega sveta 27. Maribor: Obzorja, 1991.
- Ivanc, Jera, prev. *Plavt: Dvojčka*. Prevod in opombe Jera Ivanc, uvodno razlago napisala Marko Marinčič in Jera Ivanc. Ljubljana: DZS, 2009.
- Rebula, Alojz, prev. *Titus Maccius Plautus: Bahavi vojščak*. Prev. Alojz Rebula, spremna beseda Kajetan Gantar. Iz antičnega sveta 20. Maribor: Obzorja, 1994.
- Willcock, M. M., izd. *Plautus: Pseudolus*. Bristol: Bristol Classical Press, 1991.

PRILOGA: METRIČNI PREGLED IZVIRNIKA IN PREVODA

Legenda:

- dolg zlog
- U kratek zlog
- X syllaba anceps, syllaba indifferens

Verzi	Metrum v izvirniku	Metrum v prevodu
1–132	Jambski šesterec	Blankverz (pretežno hiperkatelektični)
133–37	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
138	Jambski osmerek (?)	Rimani amfibraški peterec
139	Katelektični trohejski četverec	Rimani amfibraški četverec
140	Jambski osmerek	Rimani amfibraški peterec
141	Colon Reizianum (X—X—X)	Rimani amfibraški četverec
142–44	Trohejski osmerek	142: rimani amfibraški šesterec; nov odstavek: 143–56: rimani katelektični trohejski četverec + itifalik (trohejska tripodija)
145	Trohejski sedmerek	
146–52	Jambski osmerek	
153	Jambski sedmerek	
154	Jambski osmerek	
155–56	Jambski sedmerek	
157–58	Jambski osmerek	Nerimani trohejski sedmerek
159–60	Jambski sedmerek	

¹⁴ Richard Adams, *Vodovnikova vesina* (prev. Branko Gradišnik, Ljubljana: MK, 1987), 268.

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu
161–64	Trohejski osmerek	161–62: nerimani trohejski sedmerek; 163–64: rimani trohejski sedmerek (katalektični in akatalektični)
165–68	Anapestovski osmerek	Rimani trohejski sedmerek (katalektični in akatalektični)
169–70	Jambski osmerek	
171–72	Jambski sedmerek	
173	Trohejski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
174–80	Anapestovski osmerek	
181–82	Trohejski osmerek	
183	Anapestovski osmerek	
184	Trohejski osmerek	
185–86	Jambski osmerek	
187	Katalektični jambski četverec	
188–92	Jambski osmerek	
193	Jambski šesterec	
194	Trohejski osmerek	Rimani akatalektični jambski šesterec
195	2 x katalektični trohejski četverec	
196	Trohejski sedmerek	Rimani katalektični trohejski osmerek
197–98	Trohejski osmerek	
199–200	Trohejski sedmerek	
201	Trohejski osmerek	
202	2 x katalektični trohejski četverec	
203	Trohejski osmerek	Rimani katalektični trohejski četverec + itifalik
204	Trohejski sedmerek	
205a	Katalektični trohejski četverec	Rimani katalektični trohejski četverec
205b	Jambski četverec	
206	Jambski četverec	
207	Trohejski osmerek	1 x ali 2 x rimani katalektični trohejski četverec
208	Trohejski sedmerek	
209–10	Trohejski osmerek	
211–13	Katalektični trohejski četverec	
214	Trohejski sedmerek	
215	Trohejski osmerek	
216–17	Katalektični trohejski četverec	
218	Trohejski osmerek	
219	Jambski sedmerek	
220	Trohejski sedmerek	
221	Trohejski osmerek	
222	Katalektični trohejski četverec	
223	Trohejski sedmerek	
224	Katalektični trohejski četverec	

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu
225	Trohejski osmerek	Rimani katalektični trohejski četverec + itifalik
226	Trohejski sedmerek	
227	Jambski osmerek	
228	Trohejski osmerek	
229	Trohejski sedmerek	
230	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
231	Anapestovski sedmerek	
232	Anapestovski osmerek	
233–38	Anapestovski sedmerek	
239a	Anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec
239b	Katalektični anapestovski četverec	
240	Anapestovski četverec	
241	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
242a	Anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec
242b	Katalektični anapestovski četverec	
243	Trohejski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec
244–48	Bakhejski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec
249	Trohejski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec
250–54	Bakhejski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec
255	Trohejski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec
256–57	Bakhejski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec
258	2 x kretiški kolon (sinkopirani kretiški dimeter: — X — U X)	2 x rimani kretik ¹
259–60	Kretiški četverec	4 x rimani kretik
261	Kretiški dimeter + kretiški kolon	3 x rimani kretik
262	Kretiški monometer + katalektični trohejski četverec	
263	Kretiški dimeter + kretiški kolon	4 x rimani kretik
264	Kretiški monometer + itifalik	3 x rimani kretik
265–393	Trohejski sedmerek	2 x (ne)rimani katalektični trohejski četverec
394–573b	Jambski šesterec	Blankverz (pretežno hiperkatalektični)

¹ Za opis metrike v prevodu raje uporabljam izraz »xy rimanih kretikov« kot »kretiški xy-meter«, ker teh stopic pogosto ne rimam na ravni verza, ampak že znotraj verza med seboj.

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu
574–75	Anapestovski osmerek	1x ali 2 x rimani katalektični trohejski četverec
576	Trohejski sedmerek	
577	Katalektični trohejski četverec	
578	Trohejski sedmerek (?)	
579	Katalektični trohejski četverec	
580	Anapestovski osmerek	
581–82	Bakhejski četverec	
583	Anapestovski osmerek	
584–85b	Trohejski sedmerek	
586a	Anapestovski osmerek	
586b	Colon Reizianum	
587	Anapestovski osmerek (?)	
588	Anapestovski osmerek	
589	Versus Reizianus (jamski četverec + colon Reizianum)	
590	Trohejski osmerek	
591	Anapestovski četverec	
592	Anapestovski osmerek	
593–94	Anapestovski sedmerek	
595–98	Anapestovski osmerek	
599	Katalektični anapestovski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec
600	Jamski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec
601a	Katalektični anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec
601b	Anapestovski četverec	
602–3	16 anapestov (sistem) ²	Rimani amfibraški šesterec
604–766	Trohejski sedmerek	2 x delno rimani katalektični trohejski četverec
767–904	Jamski šesterec	Blankverz (pretežno hiperkatalektični)
905–7	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
908	Anapestovski sedmerek	
909	2 x katalektični anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec
910–12	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
913	2 x anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec

² Večino Plavtovega besedila je mogoče analizirati kot ločene metrične enote (stihe ali polstihе), na dveh mestih (602–3 in 1330–35) pa najdemo drugačno možnost, t. i. »sistem«. V sistemu se zvrsti poljubno število določenih stopic ali metrov, brez običajnih znakov za konec verza (npr. *syllaba indifferens*) in brez dierez, ki bi delile dolge vrstice.

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu
914	Jambski osmerek	Rimani hiperkatalektični jambski šesterec
915	Jambski sedmerek	
916–18	Katalektični anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec
919	2 x jambski četverec	2 x rimani jambski četverec
920–21	Kretiški četverec	4 x rimani kretik
922	Kretiški monometer + itifalik	3 x rimani kretik
923–25	6 x jambski četverec	6 x rimani jambski četverec
926–30	Kretiški četverec	926–28: po 4 rimani kretiki; 929–30: po 3 rimani kretiki
931	Anapestovski četverec + colon Reizianum	Rimani hiperkatalektični jambski šesterec
932–35a	Kretiški četverec	4 x rimani kretik
935b	Colon Reizianum	2 x rimani kretik
936–37	Anapestovski sedmerek	Rimani amfibraški šesterec
938a	Anapestovski četverec + colon Reizianum	
938b	Colon Reizianum	Rimani amfibraški četverec
939–40	Anapestovski sedmerek	Rimani amfibraški šesterec
941–42	Anapestovski osmerek	
943	Anapestovski sedmerek	
944	Anapestovski osmerek	
945–46	Anapestovski sedmerek	
947–48	Anapestovski osmerek	
949	Anapestovski sedmerek	
950	Katalektični anapestovski četverec + itifalik	
951–97	Trohejski sedmerek	2 x rimani katalektični trohejski četverec
998–1102	Jambski šesterec	Blankverz (pretežno hiperkatalektični)
1103–4	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
1105–6	Bakhejski četverec	Rimani amfibraški četverec
1107	Trohejski sedmerek	Rimani amfibraški peterec
1108	Kretiški dimeter	Rimani amfibraški dimeter
1109	Kretiški kolon + kretiški kolon	Rimani amfibraški četverec
1110–11	Katalektični anapestovski četverec	
1112	Kretiški kolon + katalektični trohejski četverec	

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu
1113	Jambski četverec + katalektični trohejski četverec	4 x približno rimani kretik
1114	Colon Reizianum + jambski monometer	
1115	Colon Reizianum + kretiški kolon	
1116	Kretiški četverec	
1117	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1118	Kretiški četverec	
1119	Kretiški trimeter	3 x rimani kretik
1120	Trohejski osmerek	Rimani amfibraški šesterec
1121	Anapestovski sedmerek	
1122	Anapestovski monometer (dipodija)	Rimani amfibraški dimeter
1123–25	Trohejski sedmerek	1123: rimani amfibraški peterec; 1124–25: 2 x rimani katalektični trohejski četverec
1126–30	Bakhejski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec
1131a	Katalektični bakhejski dimeter + katalektični trohejski četverec	2 x rimani katalektični trohejski četverec, v 1131b pa 1x rimani katalektični trohejski četverec
1131b	Katalektični trohejski četverec	
1132	Trohejski četverec	
1133	Trohejski osmerek	
1134–1245	Trohejski sedmerek	
1246–47	Bakhejski četverec	
1248–49	Kretiški dimeter + itifalik	
1250	Itifalik	
1251–52	Bakhejski četverec	
1253	Anapestovski četverec + bakhejski dimeter	
1254	Versus Reizianus	
1255	2 x katalektični anapestovski četverec	Rimani amfibraški dimeter
1256	Katalektični bakhejski dimeter	Rimani katalektični amfibraški trimeter
1257a	Jambski četverec	Rimani amfibraški dimeter
1257b	Katalektični jambski četverec	
1258	Jambski monometer + jambski monometer	Rimani katalektični amfibraški trimeter
1259–60	Trohejski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec
1261–62	Anapestovski osmerek	

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu	
1263	Bakhejski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec	
1264	Katalektični bakhejski dimeter + bakhejski kolon (sinkopirani bakhejski dimeter: X — X — X)		
1265–66	Bakhejski četverec		
1267	Katalektični bakhejski dimeter + katalektični bakhejski dimeter		
1268a	Kretiški kolon + kretiški kolon	4 x rimani kretik	
1268b	Kretiški monometer + itifalik		
1269	Trohejski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec	
1270–71	Bakhejski četverec	Rimani katalektični daktilski četverec, v 1272 in 1274b pa trimeter	
1272	Trohejski četverec		
1273	Bakhejski četverec		
1274a	Bakhejski četverec (?)		
1274b	Bakhejski dimeter		
1275a	Kretiški monometer + katalektični daktilski četverec (?)		
1275b	Jambski sedmerek		
1276	Bakhejski kolon + bakhejski dimeter		
1277a	Kretiški dimeter + kretiški dimeter		4 x rimani kretik
1277b	Kretiški trimeter		3 x rimani kretik
1278a	Kretiški četverec	4 x rimani kretik	
1278b	Katalektični anapestovski četverec	3 x rimani kretik	
1279	Trohejski sedmerek	Rimani katalektični daktilski četverec	
1280a	Bakhejski dimeter + jambski monometer		
1280b	Katalektični bakhejski dimeter + kretiški kolon		
1281–82	Bakhejski četverec		
1283–84	Trohejski osmerek	Rimani katalektični daktilski šesterec	

Verzi	Metrum v izvorniku	Metrum v prevodu
1285	Kretiški dimeter + kretiški kolon	Rimani kretiki
1286	Kretiški dimeter + jambski monometer	
1287–88	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1289–90	Kretiški četverec	
1291	Jambski četverec	
1292	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1293	Kretiški kolon + kretiški kolon	
1294	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1295	Anapestovski sedmerek	
1296	Kretiški četverec	
1297	Katalektični anapestovski četverec	
1298–99	Kretiški četverec	
1300	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1301	Kretiški dimeter + jambski monometer	
1302	Kretiški kolon + kretiški kolon	
1303–4	Kretiški četverec	
1305	Jambski četverec	
1306–7	Kretiški četverec	
1308	Kretiški kolon + kretiški kolon	
1309	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1310	Kretiški kolon + kretiški kolon	
1311–12	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1313	Trohejski sedmerek	
1314	Kretiški dimeter + kretiški kolon	
1315–16	Anapestovski osmerek	Rimani amfibraški šesterek
1317–20a	Katalektični anapestovski četverec	Rimani amfibraški četverec
1320b	Katalektični jambski četverec	
1321	Anapestovski sedmerek	Rimani amfibraški šesterek
1322–23	Anapestovski osmerek	
1324–27	Anapestovski sedmerek	
1328–29	Anapestovski osmerek	
1330–31	8 bakhejev (sistem)	Rimani katalektični daktilski četverec
1332–33a	6 bakhejev + bakhejski kolon (sistem)	
1333b	Bakhejski kolon	
1334–35	7 kretikov + trohejski monometer (sistem)	Rimani kretiki

TRANSLATING THE METRICS OF PLAUTUS' *PSEUDOLUS*

Summary

As far as can be inferred from the scantily preserved Greek New Comedy (the chief model for Plautine comedy), Plautus introduced into his works far more elements of music and song, creating a genre which might well remind a contemporary spectator of musical comedy. In addition to (a) the iambic senarii of spoken verse, his plays include: (b) »recitatives«: sequences of long lines in trochaic, iambic and anapaestic metres, performed to a musical accompaniment but not sung; the commonest metre in Plautus, commoner even than the iambic senarius, is the trochaic septenarius; (c) true songs (*cantica*) in the most varied metres, including some which were rare in Greek poetry, such as cretics and bacchiacs. A song may show the preponderance of a single metrical form but more often contains a medley of metres; in fact, the metrical scheme may vary literally from line to line.

A survey of the Slovenian practice in the extant book-format Plautine translations – in *Amphitruo*, *Mostellaria* and *Aulularia* as translated by Kajetan Gantar, in *Miles gloriosus* as translated by Alojz Rebula, and in the new version of *Menaechmi* by Jera Ivanc – reveals the approach explicitly proposed by Gantar and Ivanc in their studies on the texts translated: ever since Anton Sovre, the Slovenian translators of Greek and Roman drama have preferred to use (often hypercatalectic) blank verse, which is close to the spoken idiom and therefore most commonly used in Slovenian translations of drama. Occasionally, however, the original diversity of Plautine metrics is hinted at through passages in other rhythms.

In my own translation of Plautus' comedy *Pseudolus*, rendered in Slovenian as *Ključec*, I decided to follow the established strategy to the extent of using blank verse as a counterpart to the unrhymed iambic senarius of spoken verse. In the recitatives and songs, on the other hand, I decided to experiment and introduce metrical variation on a larger scale – both because the translation was to appear in a bilingual edition and because Plautus' »innumerable rhythms« are one of the hallmarks of his style. On the other hand, conscious pursuit of the musical comedy effect led me to digress from the original by consistently endeavouring to furnish the songs and recitatives with rhymes or at least assonances. The article presents my translation guidelines: how and why I faithfully reproduced some types of Plautine verse (e.g. iambics, trochaics, cretics) while consistently replacing certain other types with more natural-sounding Slovenian variants (e.g. bacchiacs with dactyls), how I tackled the passages where the metre originally changes from line to line, etc. I conclude with an extensive appendix, which provides a line-by-line survey of the metrics employed in the original and in my translation.

6

Matjaž Babič

Kvintilijan in latinsko glasoslovje

Pričujoči prispevek ni namenjen podrobni predstavitvi poglavij iz Kvintilijanove *Institutio oratoria*, v katerih se obravnavajo slovnična vprašanja, ampak predvsem nekaterim mestom, ki jih tovrstne predstavitve navadno preskočijo ali zanemarijo, čeprav so dragoceno gradivo za preučevanje zlasti glasovne latinskega jezika, predvsem izgovarjave in naglasa. Obe vprašanji sta bili ves čas pri srcu tudi našemu slavljencu, ki se mu zahvaljujem za spodbudo k ukvarjanju z jezikoslovnimi vidiki teh vprašanj.

I. Daljša sklenjena slovnična poglavja

Slovničnim vprašanjem se je Kvintilijan v delu *Govorniška vzgoja* podrobneje posvetil dvakrat: v uvodnem opisu začetnega izobraževanja prvi (I.4–9)¹ in drugič tik pred koncem dela (XII.10.27–34) v obravnavi govorniških slogovnih zvrsti. Zlasti prvi pregled je razmeroma dolg, priča o velikem pomenu, ki ga je Kvintilijan pripisoval pouku slovnice in slovstva. Novodobno razpravo o »slovničnih poglavjih« I. knjige je podžgal M. Nettleship v svoji razpravi o latinski slovnici v 1. stol. po Kr.² V njej je zagovarjal stališče, da sta poglavji 4 in 5 (vsaj do V.54) samo povzetek slovnice Remija Palajmona, medtem ko je naslednje poglavje (V.55–VI.27) povzeto po delu Plinija Starejšega *De dubio sermone*. Kvintilijanu je torej odrekel ustvarjalnost, deloma celo lastno stališče o vprašanjih, ki jih obravnava. Odziv filologov na njegovo razpravo je bil močno odklonilen, zlasti prepričljivo je njegovo razlago ovrgel F. Colson v

¹ V zadnje poglavje je vključil kratko obravnavo basni, prve izmed retoričnih predvaj in nam s tem dal vedeti, da je po njegovem mnenju basen edina predvaja, ki bi jo še lahko zaupali učitelju slovnice in slovstva, medtem ko je za vse ostale, od poročila (*narratio*, II.4.2) naprej, pristojen učitelj govorništva.

² Nettleship, »The Study of Latin Grammar among the Romans in the first century A. D.«, 189 in sl.

dveh člankih («Some Problems in the Grammatical Chapters of Quintilian» in «The Grammatical Chapters in Quintilian I.4–8»).

Druga od spornih značilnosti je členitev slovnice: slovnica (γραμματική) se je delila na več delov, v njih lahko vodimo poglavitne naloge učitelja slovnice in ne zametka učnega načrta za ta predmet. Colson opozarja, da je teh delov pri Dioniziju Tračanu šest delov,³ medtem ko Kvintilijan podobno kot Varon navaja samo štiri.⁴ Ta razkorak Colson razlaga kot posledico razlik v odnosu do pouka: tekstnokritično popravljanje besedila ni večšina, ki naj bi se je učenci učili v šoli, ampak delo, ki ga mora opraviti učitelj, ko pripravlja besedila za pouk. Von Fritz navaja še en razlog: Dionizij Tračan je imel v mislih slovničarja Aristarhovega kova, medtem ko je dal Kvintilijan prednost poučevanju, zato se tekstna kritika pri njem umakne v ozadje.⁵

Glede na obseg snovi v »slovničnih poglavjih« je moč sklepati, da je Kvintilijana »jezikovni« del⁶ zanimal bolj od »književnega«. O tem, zakaj je posvetil slovnici in slovstvu (če tako prevedemo izraz γραμματική) toliko več pozornosti kot ostalim predmetom, je bilo tudi že veliko zapisanega.⁷ Dodati je moč še, da je govorništvo vsekakor večšina sporazumevanja in sporočanja, zato bi bilo nenavadno, če bi jo Kvintilijan obravnaval enako mačehovsko kot glasbo (I.10.9–33) ali telovadbo (I.11.15–19). To sta vendarle samo pomožni vеди, medtem ko je pouk slovnice in slovstva temelj, na katerem se zgradi bodoči govornik. Kot poudarja von Fritz,⁸ je hotel Kvintilijan preseči običajni pouk slovnice in učitelju priporočil, verjetno samo za delo z najbolj nadarjenimi učenci, med katere spada njegov nadebudni govornik, tudi nauk o etimologiji in štirih osnovnih merilih jezikovne pravilnosti. A tudi v »slovničnih poglavjih« nikakor ne gre samo za pregled snovi, čeprav utemeljitve in spodbude za učenje niso tako zelo v ospredju kot pri ostalih. Nasprotno: v njih je marsikaj, za kar si ne moremo predstavljati (in tudi Kvintilijan si gotovo ni), da bi učitelj razlagal pri pouku. Ravno z razlago takih podrobnosti bi zagrešil napako, ki jo sam graja pri učiteljih govorništva (XII.11.14–15):

³ Colson, »The Grammatical Chapters«, 35 in sl.

⁴ Po Mariju Viktorinu; Keil, *Grammatici Latini*, 4. Ta ugotovitev bi se lahko dodatno upoštevala tudi pri razreševanju dvomov o pristnosti današnjega besedila slovnice Dionizija Tračana. Swiggers, *De Tékhne Grammatiké*, XXVI–XXIX, v svojem pregledu zadevnih vprašanj ne omenja.

⁵ von Fritz, »Ancient Instruction«, 362 in sl.

⁶ Clarke, *Quintilian: A Biographical Sketch*, 26.

⁷ Clarke, *Quintilian: A Biographical Sketch*, 26, to vprašanje osvetli tudi z osebne strani. Če je bil Kvintilijan vsaj nižjih stopenj izobraževanja deležen še v rodni Hispaniji, bi lahko na to razlago navezali tudi, da je bil tam gotovo pri učitelju branja in pisanja (*litterator*), a kot nadarjen učenec je verjetno zelo zgodaj prišel k pouku slovnice in slovstva (gramatiku). Če je tudi pouk na tej stopnji še obiskoval v Hispaniji, morda, ko piše o pouku pri gramatiku, pri sebi obuja spomine na šolo v domačem kraju.

⁸ von Fritz, »Ancient Instruction«, 345–52.

Sed culpa est in praeceptoribus prima, qui libenter detinent, quos occupaverunt, partim cupiditate diutius exigendi mercedulas, partim ambitione, quo difficilium videatur esse quod pollicentur, partim etiam inscientia tradendi vel neglegentia.

A krivi so najprej učitelji, ki radi zadržujejo učence, ki so jih enkrat dobili v roke, deloma v želji, da bi dalj časa pobirali svoje ubogo plačilo, deloma iz nečimrnosti, da bi se tisto, kar obljublajo, zdelo težavnejše, deloma pa zaradi neznanja ali nevestnosti pri poučevanju.

Drugače kot pri geometriji/matematiki in glasbi, kjer ne podaja vsebine predmeta, ampak samo utemeljuje korist pouka – na eni strani prenos (transfer) spretnosti,⁹ na drugi strani posamezni deli učne snovi, ki pridejo učencu prav v poznejši sodni praksi (npr. v pravnih o zemljiški posesti in denarnih zadevah).

V drugem obsežnejšem »slovničnem« delu, ki ga najdemo v XII. knjigi, je govora o glasovni razliki med slušno podobo latinščine in grščine. Napisan je v ne ravno najboljše razumljivem jeziku, zato je bil deležen številnih tekstnokritičnih predlogov za izboljšavo.¹⁰ Odkar je Emma A. Hahn prepričljivo ovrgla staro razlago, po kateri naj bi Kvintilijan v latinščini pogrešal znamenja za pridihnjene zapornike kot *ph*,¹¹ velja, da se po njegovem mnenju grščina sliši lepše od latinščine, ker ima glasova, ki ju zaznamujeta črki *ç* in *v*.

II. Izgovarjava k in g

V I.11. 4–5 Kvintilijan bodočemu govorniku priporoča šolanje v odrski igri. Učitelj igre:

in primis vitia, si qua sunt, oris emendet, ut expressa sint verba, ut suis quaeque litterae sonis enuntientur. Quarundam enim vel exilitate vel pinguitudine nimia laboramus, quasdam velut aciores parum efficimus et aliis non dissimilibus sed quasi hebetioribus permutamus. Quippe et rho litterae, qua Demosthenes quoque laboravit, lambda succedit, quarum vis est apud nos quoque, et cum c ac similiter g non evaluerunt, in t ac d molliuntur.

naj predvsem popravi morebitne govorne napake, da bodo besede jasno izražene, da se bo vsaka izgovarjala z glasovi, ki pripadajo vsaki črki. Pri nekaterih imamo namreč težave, ker so prešibki ali premočni, drugih, ki so takorekoč ostrejši, ne izgovorimo do konca in jih zamešamo z drugimi,

⁹ Laing, »Quintilian, the Schoolmaster«, 517–18.

¹⁰ Colson, »Some Problems«; Coleman, »Two Linguistic Topics«.

¹¹ Hahn, »Quintilian on Greek Letters«, 26–27.

ki so jim podobni, toda blažji. Saj tudi črko *rho*, ki je imel z njo težave že Demostenes, zamenja *lambda* – obe imata enako (glasovno) vrednost kakor pri nas – in ko *c* in podobno *g* ne prideta do veljave, se omehčata v *t* in *d*.

Kot na drugih mestih, kjer nanese beseda na jezik, je tudi tukaj precej nejasnega: v prvem delu gre nedvomno za izgovarjavo *l* namesto *r*, kar daje vtis, da ima Kvintilijan v mislih odpravljanje običajnih govornih napak. Toda v nadaljevanju se znajdemo pred uganko: ker danes ni znana govorna napaka, pri kateri bi kdo (razen otroka, ki se šele uči govoriti) *k* dosledno izgovarjal kot *t* in *g* kot *d*, se ponuja možnost razumeti drugače: kaj, če je Kvintilijan slišal tako izgovarjavo samo v nekaterih položajih in ne pri vsakem primeru *k* in *g*? Tudi če si ne bi posebej zapomnil besed, bi bilo docela možno, da je slišal koga izgovoriti *Cicero* na način, ki se mu je zdel prej [*Titero*] kot [*Kikero*], in *genus*, ki je zvenel kot [*denus*].

Ta trditev je nedvomno tvegana in še zdaleč ne samoumevna. Ne ujema se namreč s tistim, kar nam o mehčanju *k* in *g* pred sprednjimi samoglasniki poročajo antični slovničarji. Upošteva njhova poročila pravi Allen, da je mehčanje izpričano šele v 5. stoletju.¹² Tudi Sommer in Pfister te možnosti za klasično dobo ne dopuščata.¹³ Četudi izrecnega pričevanja za kaj drugega ni, je vendarle prav mogoče, da se je ta dolgotrajni in postopni premik, ki se je končal ob koncu antike, začel že najmanj kakšno stoletje prej. Zato je slovnica LHS nekoliko prožnejša: začetek sklopa sprememb, ki latinščino oddaljujejo od klasične glasovne podobe postavlja v 3. stoletje, vendar daje vedeti, da je prišlo mehčanje *k* in *g* pred sprednjimi samoglasniki na vrsto kot zadnja izmed naštetih sprememb.¹⁴

Vsemu temu navzlic bi se dalo trditev, da Kvintilijan tukaj govori o mehčanju, morda zagovarjati z več vidikov:

1. Zgodovinski vidik: da razlika v izgovarjavi tudi v klasični latinščini ni bila čisto brez veljave, pričajo primeri, v katerih *e* v prvem zlogu pred velarnim *l* ne preide v *o* in nato v *u*, kot je pravilo, če stoji pred njim *c*. Razlog za to izjemo bi bil disimilacijski vpliv sprednjega («omehčane-ga») glasu *k*. Allen ta vpliv ponazarja s primeri **helos* > *holus* in **pelsos* > *pulsus* proti **scelos* > *scelus* in **celsos* > *celsus*.¹⁵

¹² Allen, *Vox Latina*, 15.

¹³ Sommer in Pfister, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, 140: »Predvsem pa je napak pripisovati klasični latinščini izgovarjavo *c* pred svetlimi samoglasniki kot [ts], tudi tukaj je bil [k]. /.../ Tudi latinski slovničarji ne vedo nikjer ničesar povedati o kakšni znatni razliki v izgovarjavi;« prevod avtor prispevka. Glede na to, da se tukaj izključuje samo »znatna« razlika, najbrž dopuščata možnost, da je obstajala vsaj položajna različica.

¹⁴ Leumann, Hofmann in Szantyr, *Lateinische Grammatik*, 51: »in nazadnje prehod *g* pred *e, i* v sičniški glas;« prevod avtor prispevka.

¹⁵ Allen, *Vox Latina*, 15. Vendar ni moč reči, da bi ta vpliv deloval povsod: je tudi *per-culsus* za *per-cello*, čeprav morda pod vplivom sestavljenk kot *ex-pulsus*.

2. Fonološki vidik. Ta omehčana glasova v latinščini (tudi pozne antike) še nista postala polnopravna fonema, ampak sta dolgo obstajala kot položajni različici (alofona). Ni razloga, da ne bi določena razlika v izgovarjavi *k* (s fonetičnega vidika) obstajala ves čas, saj jo je moč opaziti tudi danes v vseh evropskih jezikih. Tega konec koncev ne taji nihče, niti Allen¹⁶ niti Sommer in Pfister.¹⁷ Kot kažeta slikovni ponazoritvi zlogov *ka* in *ke* v dodatku, tudi slovenščina ni izjema. John J. Ohala v razpravi »Phonetics and Historical Phonology« spričo tovrstnih razlik razmišlja, kako nenavadno je pravzaprav, da glasovne spremembe skozi čas ne potekajo veliko hitreje,¹⁸ še zlasti ker laboratorijski poskusi kažejo, da ljudje posamičnih, ločenih zlogov ne prepoznavajo tako dobro kot takrat, ko so povezani v besede. Pri enem izmed navedenih poskusov je imela npr. skoraj polovica udeležencev zlog [*ki*] za [*ti*]. Položajne in druge razlike torej ves čas obstajajo, le da nimajo dovolj teže, da bi lahko povzročile prehod k drugim fonemom. Eden od razlogov za težnjo k ohranjanju kategorije je tesna zveza med glasovno podobo in pomenom jezikovne prvine, ki omogoča jezikovno sporazumevanje tudi, kadar je slušna podoba besedila zabrisana in pomanjkljiva. Precej k temu gotovo pripomore tudi glasovna podobnost med besedami, ki so med sabo povezane (notranja prisila vzorca).¹⁹

V latinščini se je razlika, ki je obstajala ves čas, skozi stoletja krepila in do konca antike dosegla veljavo fonološke značilnosti: glas, ki se je udejanjal, je bil bližje razločevalnemu naboru sičnika kot nekdanjega zapornika.

3. Za obravnavano mesto pri Kvintilijanu je zanimivo stanje pred fonološkim prehodom: v tem »prehodnem« obdobju je glas še spadal v nabor lastnosti (fonem) *k*, vendar se je nekoliko razlikoval od običajne izgovarjave (t.j. izgovarjave pred srednjim ali zadnjim samoglasnikom). Rimljanu z nekoliko ostrejšim posluhom pri pozornem poslušanju taka razlika ne bi ušla, a bi nanj naredila kvečjemu vtis pomanjkljive izgovarjave.²⁰ Goltnik *k* bi se že mehčal, vendar je bil šele na prvi stopnji: mesto zapore v ustni votlini bi se že premaknilo, toda zapora bi bila še vedno trdna in se še ne bi zrahljala, tako da bi iz zapornika nastal sičnik/

¹⁶ Allen, *Vox Latina*, 14, navaja angleško razliko pri izgovarjavi soglasnika v *kit* : *cat*.

¹⁷ Navajata podobno razliko v nemškem *Kind* – *Kalb* – *Kuh*; Sommer in Pfister, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, 140.

¹⁸ Ohala, »Phonetics and Historical Phonology«, 674: »Bi lahko bilo to sočasno variiranje v resnici glasovna sprememba, ki jo opazujemo »v živo«? Z logičnega vidika bi bilo to težko sprejeti, saj bi, če bi bilo tako, ugotovili, da poteka glasovno spreminjanje z veliko hitrejšim tempom, kakor mislimo zdaj – pravzaprav več redov velikosti hitreje od tistega, kar kažejo sedanji podatki;« prevod avtor prispevka.

¹⁹ Bybee, *Phonology and Language Use*, 21: »Jezikovne enote niso shranjene v dolgem, nestrukturiranem seznamu. Za ustvarjanje strukture pri skladiščenju se uporabljajo pravilnosti in podobnosti, ki jih je moč opaziti v jezikovnih enotah;« prevod avtor prispevka.

²⁰ Kvintilijan, ki ni bil rojen Rimljan ali Italik in je bil iz Hispanije vaje morda nekoliko trše izgovarjave, bi lahko tako razliko opazil še prej.

pripornik. Glas še ne bi bil pravi *t* ali *g*, toda govorniku bi se že zdelo, da je bližje zobniku kot goltniku. A do prave glasovne spremembe, tj. take, da bi pustila sledi v ureditvi fonemov, je bilo še daleč.²¹

4. Kvintilijan je imel izjemen jezikovni posluš in je menil, da si vprašanja zvočne podobe zaslužijo vso pozornost:
- a) V nekrologu za svojima prezgodaj umrlima sinovoma (uvod v VI. knjigo) je pri starejšem posebej pohvalil lep glas ter jasno in polno izgovarjavo tako latinščine kot grščine (VI, *Prooem.* 11): »Dano mu je bilo tudi vse tisto, kar prinese sreča: prijeten, zvonek glas, ljubka govornica in jasna, natančna izgovarjava vseh glasov v obeh jezikih, kot da bi bil rojen za oba.«²²
 - b) Že od učencev pri pouku branja zahteval jasno izgovarjavo z jakostjo, primerno za javni nastop (I.1.33): »Branje naj bo torej najprej zanesljivo, šele nato povezano; naj bere počasi tako dolgo, dokler se z vajo ne bo povečala zanesljivost brez napak.«²³
 - c) Zavedal se je, da je zlogov po dolžini več vrst kot samo dve metrični, namreč dolgi in kratki (IX.4.84): »Morda ni brez pomena tudi, da obstajajo zlogi, ki so daljši od dolgih, in krajši od kratkih; tako da – četudi ni videti, da bi lahko imeli več od dveh časovnih enot ali manj od ene in so zato v metriki vsi dolgi in vsi kratki zlogi enaki med sabo – je vseeno notri skrito nekaj, kar je odveč ali manjka.«²⁴
 - č) Prav tako se ni mogel zares sprijazniti z dogovorom, po katerem se lahko zadnji zlog v prozodični enoti šteje za dolgega, tudi kadar v resnici ni (IX.4.93): »Prav tako je najtrdnjša klavzula iz dolžin, a izide se lahko tudi s kračinami. Saj ne, da ne bi vedel, da se kračina na koncu priznava za dolžino, ker nastaja vtis, da se ji doda nekaj tistega praznega presledka, ki sledi. A če zaupam svojim ušesom, vem, da še zdaleč ni vseeno, ali je zlog, ki zapira enoto, zares dolg ali pa samo velja za dolgega. In *dicere incipientem timere* ni tako polno kakor *ausus est confiteri*.«²⁵

²¹ Tu bi veljalo v posebnem primeru, kar pravi na splošno Ohala, »Phonetics and Historical Phonology«, 676: »Variiranje v območju ustvarjanja glasu samo na sebi ne predstavlja glasovne spremembe, ker ni nobene spremembe v izgovorni normi;« prevod avtor prispevka.

²² *Etiam illa fortuita aderant omnia, vocis iucunditas claritasque, oris suavitas et in utracumque lingua, tamquam ad eam demum natus esset, expressa proprietatis omnium litterarum.*

²³ *Certa sit ergo in primis lectio, deinde coniuncta, et diu lentior, donec exercitatione contingat emendata velocitas.*

²⁴ *Sit in hoc quoque aliquid fortasse momenti, quod et longis longiores et brevibus sunt breviores syllabae: ut, quamvis neque plus duobus temporibus neque uno minus habere videantur ideoque in metris omnes breves omnesque longae inter se ipsae sint pares, lateat tamen nescio quid quod supersit aut desit.*

²⁵ *Clausula quoque e longis firmissima est, sed venit et in breves, quamvis habeatur indifferens ultima. Neque enim ego ignoro in fine pro longa accipi brevem, quia videtur aliquid vacantis temporis ex eo, quod insequitur, accedere: aures tamen consulens meas intellego multum referre, verene longa sit, quae cludit, an pro longa. Neque tam plenum est »dicere incipientem timere« quam illud »ausus est confiteri«.*

Če spričo naštetega podpremo domnevo o mehčanju že v Kvintilijanovem času, moramo pojasniti, kako je mogoče, da so slovničarji ta pojav opazili šele v 5. stoletju. Razlogov bi bilo več:

1. Pri slovničarjih je nekoliko močnejše kot Kvintilijanu prihajala do izraza vezanost na »črko«, tj. prepričanje, da se nabor črk ne razlikuje od nabora jezikovnih glasov.²⁶ Kvintilijan je dajal za mestoma posluhu vendarle prednost pred slovnično teorijo. Coleman končuje razpravo o Kvintilijanovih slovničnih poglavjih v I. in XII. knjigi z ugotovitvijo: »Nekaj ironije je v dejstvu, da bi avtorja, ki je lahko v eni zvezi tako prepričljivo razpravljal o statusu /w/, to, da je verjetno pravilno opazil komaj slišni učinek /q/ na sledeče samoglasnike, zavedlo tako, da je prekršil lastna načela zlogovne.«²⁷
2. Okrepitev sičniške prvine v *k* in *g* pred sprednjimi samoglasniki bi bila lahko posledica splošnega premika v samoglasniški ureditvi pozne latinščine: dolžina se je kot bistvena lastnost postopoma umikala, namesto nje se je uveljavljala samoglasniška odprtost. Ko je ta dokončno postala razločevalna in je potisnila dolžino na obrobje med ostale ne-bistvene lastnosti, je – zdaj pomembnejši – vpliv samoglasniške odprtosti na predhodni soglasnik prispeval še zadnji sunek, ki je dotlej velarni glas dokončno potisnil na sičniško stran.
3. V celotni ureditvi soglasnikov bi lahko bilo s tem povezano postopno opuščanje labialne prvine labio-velarov, zaradi katerega so ti glasovi drug za drugim prehajali med običajne goltnike. Nabor besed z velarnim zapornikom se je povečal in porušil ravnotežje v soglasniški ureditvi. Tudi pri razlagi tega pojava si lahko zgodovinsko glasoslovje pri razlagi tega pojava pomaga s Kvintilijanom, ki nam je ohranil eno izmed Ciceronovih šaljivih besednih iger (VI.3.47):

Quae Ciceroni aliquando, sed non in agendo exciderunt, ut dixit, dum is candidatus, qui coqui filius habebatur, coram eo suffragium ab alio peteret: »Ego quoque tibi favebo.«

kakor je nekoč – vendar ne v govoru – ušlo Ciceronu, da je, ko je kandidatu, po splošnem mnenju kuharjevemu sinu, ki je vpričo njega prosil nekoga drugega za glas na volitvah, rekel: »Ego quoque tibi favebo.«²⁸

Kvintilijanu se je zdelo posebej pomembno, da Ciceron tega ni naredil v javnem nastopu, ampak se mu je malodane zareklo v zasebnem pogovoru. To bi

²⁶ Tako Dionizij Tračan (10), namesto da bi grškim samoglasnikom priznal dvojno trajanje v celoti, piše o dolgih, kratkih in dvotrajnostnih (διχρονα) črkah. Kako nenavadne posledice je lahko imela taka predstava o jezikovnih glasovih, nazorno prikazuje Coleman, »Two Linguistic Topics«, 15 in sl.

²⁷ Coleman, »Two Linguistic Topics«, 18; prevod avtor prispevka.

²⁸ (= ego, *coque*, tibi favebo).

kazalo na razliko med oblikama *allegro* in *lento*, od katerih se prva uveljavlja v hitrem in druga v počasnem govoru. V hitrem govoru je bila glasovna razlika med *coque* in *quoque* očitno že tako neznatna, da se je v hitrem govoru ni več slišalo.

III. Naglaševanje

Ker spor o temeljni naravi latinskega naglaševanja še ni končan, je za vsakogar, ki piše o njem, pošteno do bralcev najprej povedati, na kateri strani stoji. Pridružujem se stališču, da je imela latinščina v klasični dobi dinamični (netonemski) naglas. Naj rimski slovniki še tako trdijo, da ni bil nič drugačen kot v grščini, so njihova pričevanja pričevanja skrajno sumljiva, kot poudarja Allen.²⁹

Četudi ima Kvintilijan sam, enako kot sodobniki, iz grščine izvirajočo trojno naglaševanje za nesporno (npr. XI.3.17), po drugi strani ni dvoma, da je pod izrazom *gravis* razumel zgolj odsotnost naglasa, tj. nenaglašen zlog (XII.10.33):

Sed accentus quoque cum rigore quodam, tum similitudine ipsa minus suaves habemus, quia ultima syllaba nec acuta umquam excitatur nec flexa circumducitur, sed in gravem vel duas gravis cadit semper. Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior, ut nostri poetae, quotiens carmen dulce esse voluerunt, illorum id nominibus exornent.

Toda imamo (v primerjavi z grščino) tudi naglase, ki so zaradi nekakšne trdote in podobnosti manj prijetni, kajti zadnji zlog se nikoli ne spodbode z akutom niti ne izpelje s cirkumfleksom, temveč se vedno izide v en *gravis* ali dva. Zato je grščina prijetnejša od latinščine, celo tako zelo, da naši pesniki pesem, kadar bi radi, da bi bila ljubka, okrasijo z njihovimi imeni.

V prid netonemskemu naglaševanju govori zlasti dejstvo, da je latinski naglas odvisen od dolžine zloga, medtem ko je grški odvisen od dolžine samoglasnika.³⁰ V jeziku z dokaj zaznavnim dinamičnim naglasom pride naglašeni zlog nekoliko bolj do izraza kot v jezikih z melodičnim naglasom, kar ima dostikrat za posledico manj izrazito, »malomarno«³¹ izgovarjavo predvsem zlogov, ki sledijo naglašenemu. Nektera mesta v *Institutio* kažejo, da si je Kvintilijan močno prizadeval izkoreniniti ravno tako malomarno izgovarjavo. Med njimi si zaslužita membno predvsem dve:

²⁹ Allen, *Accent and Rhythm*, 151: »Torej je ravno podobnost latinskih ugotovitev tistim, ki veljajo za grščino, prej v napoto kot v oporo zamisli o melodičnem naglasu v latinščini;«³² prevod avtor prispevka.

³⁰ Allen, *Accent and Rhythm*, 153: »Kontrast z grškim sistemom skoraj ne bi mogel biti večji; močno govori v prid jakosti (ki zaznamuje celoten zlog) in ne tonski višini (ki zaznamuje samo nekatere njegove sestavine);«³³ prevod avtor prispevka.

1. Napotki za jasno dikcijo (XI.3.43):

Nam prima est observatio recte pronuntiandi aequalitas, ne sermo subsultet inparibus spatiis ac sonis, miscens longa brevibus, gravia acutis, elata summissis, et inaequalitate horum omnium sicut pedum claudicet.

Kajti prvo, na kar moramo biti pozorni, je enakomerna, pravilna izgovarjava, da govor ne bo poskakoval v neenakih presledkih in glasovih, mešaje dolžine s kračinami, naglašene z nenaglašnim, visoke z nizkimi, in da spričo neenakomernosti vsega tega takorekoč šepal.

2. V luči poznejših glasovnih sprememb, izpričanih v pozni latinščini, domala preroško zveni opozorilo, da se ne pri nastopu ne sme »požirati«
zadnjih besednih zlogov (XI.3.33):

Dilucida vero erit pronuntiatio primum si verba tota exierint, quorum pars devorari, pars destitui solet, plerisque extremas syllabas non perferentibus dum priorum sono indulgent.

Izgovarjava bo pregledna, če se bodo izšle v celoti (tudi tiste) besede, katerih del se (dandanes) požira, del pa opušča, saj večina (govornikov) ne izgovarja zadnjega zloga, ker se preveč posvečajo zvenu prvih.

Za obravnavo latinskega naglaševanja je koristna tudi prigoda neznanega izvora, ki jo omenja v zadnji knjigi (XII.10.56–57):

Nec id mirum sit, cum etiam testium personis aliqua mutantur. Prudenter enim, qui cum interrogasset rusticum testem, an Amphionem <nosset>, negante eo detraxit aspirationem breviaitque secundam eius nominis syllabam, et ille eum sic optime norat. Huius modi casus efficient, ut aliquando dicatur aliter quam scribitur, cum dicere, quo modo scribendum est, non licet.

In to (da se je treba izgovarjavo pri nastopu prilagajati poslušalcem) tudi ni čudno, saj je treba kaj spremeniti celo zaradi osebe, ki nastopa kot priča. Pametno je namreč tisti, ki je izpraševal pričo s podeželja, ali pozna Amfiona, potem ko je oni zanikal, umaknil pridih in skrajšal drugi zlog imena, oni pa ga je (ko ga je vprašal) tako, poznal zelo dobro. Zaradi takih primerov je treba včasih povedati drugače, kot se piše, ker se ne da povedati tako, kot piše.

Čeprav ne vemo, v katerem kraju je tekla obravnava, bi jo še najlaže postavili v južno Italijo ali na Sicilijo. Grško ime Ἀμφίων (*Āmphīōn*) je govornik najprej

izgovoril po grško, torej s *ph* in *ī*, vendar se je ta izgovorjava toliko razlikovala od običajne, da neizobražena priča ni prepoznala imena in je pritrdila šele takrat, ko je govornik ime izgovoril kot [Ámpīō]. Ta prilagoditev kaže predvsem dvoje:

- da so bili pridihnjeni zaporniki slej ko prej grška značilnost, po kateri se je poznal jezik izobražencev;
- da so se grška imena prilagajala latinskim vzorcem: *Āmphīōn* je po okrajšavi dolgega samoglasnika *ante vocalem* prešel (kot *Ámpīō*) v vzorec latinskega *Scipio*.

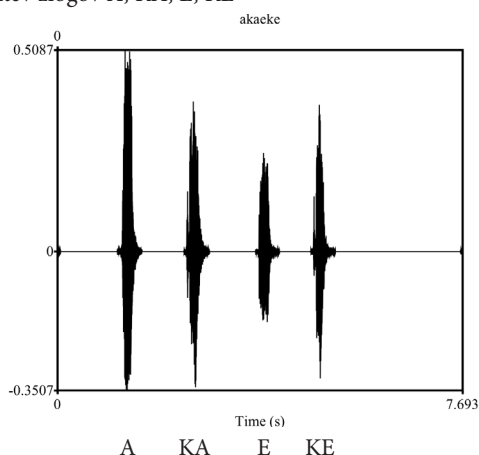
IV. Sklep

Kvintilijan je torej tudi za preučevanje latinskega glasoslovja neprecenljiv vir tako v poglavjih, ki jih posveča izključno slovnici, kot tudi v pripombah in opazkah, raztresenih po ostalih knjigah, saj je tam govoril o dejanski slušni podobi, ne le o slovničarskih predpisih.

1. Iz njegovega časa imamo ohranjenih zelo malo pričevanj slovničarjev, ki bi jim lahko verjeli bolj kot njemu.
2. Zaradi svojega poklica se ni čutil zavezanega slovničarski tradiciji in se je bolj posvečal živi govorici. Manj kot slovničarje ga je vezala tudi zvestoba »črki«, tako da se je lahko z glasovnimi pojavi ukvarjal po nekoliko bolj (čeprav ne izključno) opisni (deskriptivni) in manj po predpisni (normativni) plati.
3. Njegov izjemni posluš je, če verjamemo zgornjemu izvajanju, več kot enkrat zaznal zametke glasovnih sprememb, ki so sledile šele stoletja kasneje.

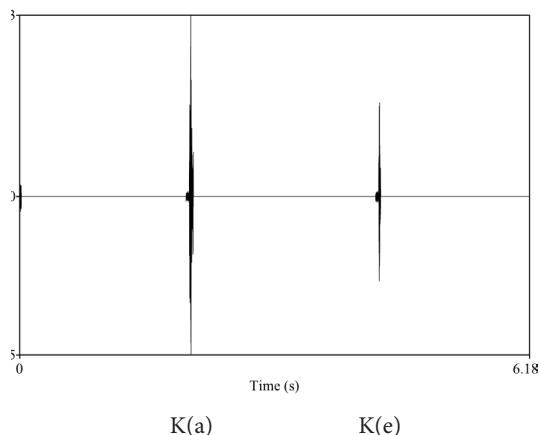
Dodatek

Slikovna ponazoritev zlogov A, KA, E, KE³¹

³¹ Narejena z računalniškim programom *Praat* (<http://www.fon.hum.uva.nl/praat>).

Ponazoritev glasu K v zlogu KA in glasu K v zlogu KE

BIBLIOGRAFIJA

- Allen, Sidney W. *Accent and Rhythm. Prosodic Features of Latin and Greek. A Study in Theory and Reconstruction*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Allen, Sidney W. *Vox Latina. A Guide to the Pronunciation of Classical Latin*. 2. izd. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- Austin, Roland G. »Quintilian xii.10.27–8.« *The Classical Review* 57, št. 1 (1943): 9–12.
- Ax, Wolfram. *Laut, Stimme, und Sprache: Studien zu drei Grundbegriffen der antiken Sprachtheorie*. Hypomnemata 84. Göttingen: Vandenhoeck in Ruprecht, 1986.
- Boersma, Paul, in David Weenink. Praat: Doing Phonetics by Computer [računalniški program]. Verzija 5.1.37, naložena 1. 7. 2010 z naslova <http://www.praat.org>.
- Bybee, Joan. *Phonology and Language Use*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Clarke, Martin L. »Quintilian: A Biographical Sketch.« *Greece & Rome, Second Series* 14, št. 1 (1967): 24–37.
- Coleman, Robert. »Two Linguistic Topics in Quintilian«, *The Classical Quarterly, New Series* 13, št. 1 (1963): 1–18.
- Colson, Frank H. »Some Problems in the Grammatical Chapters of Quintilian.« *The Classical Quarterly* 10, št. 1 (1916): 17–31.
- —. »The Grammatical Chapters in Quintilian I.4–8.« *The Classical Quarterly* 8, št. 1 (1914): 33–47.
- Hahn, Emma A. »Quintilian on Greek Letters Lacking in Latin and Latin Letters Lacking in Greek (12.10.27–29).« *Language* 17 (1941): 24–32.
- Keil, Heinrich, izd. *Grammatici Latini*. 4. zv., *Scriptores artis metricae*. Leipzig: Teubner, 1874.
- Laing, Gordon J. »Quintilian, the Schoolmaster.« *The Classical Journal* 15, št. 9 (1920): 515–34.
- LHS – Manu Leumann, Johann B. Hofmann in Anton Szantyr. *Lateinische Grammatik*. 1. zv.: Laut- und Formenlehre. München: Beck, 1963.
- Hack, Roy K. »Quintilian Again.« *The Classical Journal* 5, št. 4 (1910): 161–64.

- Nettleship, Henry. »The Study of Latin Grammar among the Romans in the first century A. D.« *Journal of Philology* 15 (1886): 189.
- Ohala, John J. »Phonetics and Historical Phonology.« V: *The Handbook of Historical Linguistics*, ur. B. D. Joseph in R. D. Janda, 669–86. Oxford: Blackwell: 2003.
- von Fritz, Kurt. »Ancient Instruction in 'Grammar' According to Quintilian.« *The American Journal of Philology* 70, št. 4 (1949) 337–66.
- Sommer, Ferdinand, in Raimund Pfister. *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*. Heidelberg: Winter, 1977.
- Swiggers, Pierre. *De Tékhnē Grammatiké van Dionysius Thrax: De oudste spraakkunst in het westen*. Leuven in Paris: Peeters, 1998.

QUINTILIAN UND LATEINISCHE LAUTLEHRE

Zusammenfassung

Die bekanntesten »grammatischen« Stellen aus Quintilians *Institutio oratoria* sind I, 4–9 und XII, 10, 27–34. Wie man hat richtig erkannt hat, schenkte er in den Kapiteln über Grammatikunterricht dem sprachlichen Teil verhältnismäßig mehr Aufmerksamkeit als den literarischen Themen. Dass er den Grammatikunterricht ausführlicher behandelte überrascht nicht, denn Rhetorik als eine kommunikative Tätigkeit kommt ohne Sprachrichtigkeit und Sprachbewußsein nicht aus. Es gibt jedoch auch einige andere Abschnitte behandelnde Stellen, die in den Sonderabhandlungen meist beiseite gelassen werden. Vor allem seine Bemerkungen, die man hie und da im Text findet, sind eine wertvolle Quelle für die Beschreibung des lateinischen Lautsystems. Quintilian erwies als Redner und Rhetoriklehrer für den wirklichen Klang der lateinischen Sprache mehr Feingefühl als Grammmatiker, die die Sprache durch die Brille von *elementa* sahen und sich dem althergebrachten Normativismus verpflichtet fühlten. Dieses Sprachgefühl ermöglichte es ihm - wenn man die Stellen entsprechend interpretiert -, auch Lautveränderungen wahrzunehmen, die sich seinerzeit noch in den Ansätzen befanden und erst Jahrhunderte später - als sie die phonologische Struktur des Lateinischen beeinflussten - in den Abhandlungen der Grammatiker ihre Kodifizierung fanden.

Jerneja Kavčič

O prispevku slovenskega jezikoslovja k zgodovini starogrškega perfekta

1. Uvod

Morda je videti, da na področju s tako dolgo tradicijo, kot je opisna slovnica starogrškega jezika, ne ostaja veliko neodgovorjenih vprašanj. Pričujoči članek skuša pokazati, da to ne drži v celoti. Redkokatera trditev v zvezi z grškim perfektom, zlasti z njegovo zgodovino v helenistični in v kasnejših dobah, je danes splošno sprejeta. Ob koncu osemdesetih let sta tako rekoč hkrati izšli dve deli, posvečeni teoriji glagolskega vida (in s tem tudi perfektu) v novozavezni grščini (Fanning, *Verbal Aspect in New Testament Greek* in Porter, *Verbal aspect in the Greek of the New Testament with Reference to Tense and Mood*). Deli si v mnogih pogledih nasprotujeta, kar je sprožilo tako imenovano debato med Porterjem in Fanningom.¹ Lahko se strinjamo s piscem ene od razprav, posvečenih tej problematiki,² da teorija perfekta sodi med najbolj zapletena vprašanja starogrške slovnice.

Svoj prispevek k raziskavam perfekta v poklasični in bizantinski grščini je dalo tudi slovensko jezikoslovje, in temu je posvečen pričujoči članek. Prvi del se ukvarja z obravnavo perfekta v delu profesorice Erike Mihevc Gabrovec in z ugotovitvami o njegovi zgodovini v zlasti mlajših obdobjih grškega jezika, ki jih je to delo prineslo. Enega izmed problemov zgodovine grškega perfekta v helenistični dobi lahko pomaga osvetliti tudi teorija – edina izvirno slovenska jezikoslovna teorija – naravne skladnje; o tem govori drugi del članka.

¹ Prim. Carson, »An introduction«.

² Evans, »Another Ghost«, 200.

2. Zgodovina grškega perfekta V delu Pierra Chantraina in Erike Mihevc Gabrovec

Med najbolj odmevna dela prof. dr. Erike Mihevc Gabrovec nedvomno sodi njena doktorska disertacija *Propad perfekta v pozni grščini*, ki je v leta 1959 v francoščini izšla pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.³ Pohvalno recenzijo dela je za revijo *Revue de philologie* leta 1961 napisal sloviti Pierre Chantraine.

Lahko bi rekli, da je delo *Propad perfekta v pozni grščini* z vsebinskega in teoretskega vidika nadaljevanje dela Pierra Chantraina. Chantrainova temeljna študija s področja teorije grškega perfekta je monografija (prav tako doktorska disertacija) *Histoire du parfait grec*, pomembnejše ugotovitve pa so ponovljene v kasnejšem preglednem delu *Morphologie historique du grec*. Medtem ko se Chantrainova raziskava ustavi pri helenistični grščini, delo Erike Mihevc Gabrovec obravnava perfekt v mlajših in do tedaj slabše poznanih obdobjih: v Lukijanovih in Plutarhovih delih, pri vrsti bizantinskih piscev ter na papirusnih najdbah cesarske in bizantinske dobe. Deloma obeh raziskovalcev je skupnih tudi nekaj predpostavk.

Tako kot Pierre Chantraine (in mnogi drugi) tudi Erika Mihevc Gabrovec domneva, da je perfekt v poklasični grščini sovpadel z aoristom, kar je slednjič pripeljalo do njegovega izginotja.⁴ Eden pomembnejših argumentov za sovpad aorista in perfekta so stavki, v katerih se aorist uporablja vzporedno s perfektom. Novozavezni primer: »καὶ ἦλθεν καὶ εἶληφεν ἐκ τῆς δεξιᾶς τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου.« (»Prišel je in dobil iz desnice sedečega na prestolu.«)⁵

Ker ni na voljo maternih govorcev helenistične grščine, je težko določiti, v čem, če sploh, je razlika med aoristom ἦλθεν (»prišel je«) in perfektom εἶληφεν (»dobil je«) v citiranem stavku. Stavki, kot so ta in njemu podobni, kažejo, da sta bila perfekt in aorist (že) v novozavezni grščini najbrž v veliki meri sopomenska. Temu se pridružujejo morfološke spremembe perfekta v poklasični grščini, kot je prevzemanje stranskih končnic (na primer v obliki za 3. os. mn. ind. pf. A ἐόρακον ali ἔγνωκον).⁶ Najzgovornejši ostanek procesa sovpada aorista in perfekta v novi grščini je glagol βρήκα, stari perfekt εὔρηκα, ki se danes uporablja v vlogi aorista. Večina jezikoslovcev se strinja, da je do sovpada aorista in perfekta res nekoč prišlo;⁷ razvoj naj bi potekal po naslednjih stopnjah: prvotno je perfekt izražal zlasti stanje, nato stanje z ozirom na preteklo dejanje, končno je ostalo samo še preteklo dejanje. Navsezadnje proces ni nepričakovan: primerljiv je z razvojem v latinščini, kjer sta v pred-

³ Mihevc, *La disparition du parfait*.

⁴ Tako domnevajo že precej starejša dela, posvečena novozavezni grščini; prim. Moulton, *Einleitung*, 227.

⁵ Apoc 5.7. Prim. Blass, Debrunner in Rehkopf, *Grammatik*, 281.

⁶ Chantraine, *Morphologie*, 200.

⁷ Nekaj primerov: Horrocks, *Greek*, 118; Fanning, *Verbal Aspect*, 299–303; Porter, *Verbal aspect*, 273, McKay, »The use«, 14; Id., »On the perfect in the Greek non-literary papyri«, 23.

zgodovinski dobi sovpadla staro aoristovo in perfektovo deblo, podobno uso do je doživel tudi na novo nastali grški opisni perfekt; v novi grščini sta aorist in novi perfekt deloma zamenljiva.⁸ Temeljno vprašanje, o katerem bo več govora v nadaljevanju, pa je, kdaj naj bi do sovpada med aoristom in perfektom prišlo; mnenja so zelo različna.

Druga skupna točka obeh del je pogled na t.i. rezultativni perfekt. Pierre Chantraine rezultativni perfekt razume kot prehodni perfekt, ki izraža posledico preteklega dejanja na stavčnem predmetu. Takšno razumevanje rezultativnega perfekta se že pred njim pojavi pri Jakobu Wackernaglu⁹ in se nekoliko razlikuje od opredelitve rezultativnega perfekta v vrsti starogrških opisnih slovníc. Te ponavadi rezultativni perfekt razumejo kot perfekt, ki izraža stanje kot posledico preteklega dejanja (in torej obidejo vprašanje prehodnosti perfekta).¹⁰ Chantrainovo (oz. Wackernaglovo) pojmovanje perfekta je kompleksnejše: rezultativni perfekt izraža stanje kot posledico preteklega dejanja, a to stanje se izraža predvsem na stavčnem predmetu in ne na osebku.¹¹ Bistvena lastnost tako razumljenega perfekta je torej prehodnost.¹² Z zgodovinskega vidika je bil perfekt prvotno (pri Homerju) praviloma neprehoden; čeprav se posamični primeri prehodnega (rezultativnega) perfekta pojavijo že razmeroma zgodaj, se njegov razmah postavlja v kasnejši čas, po Chantraineu v pozno klasično dobo (od konca 5. st. pr. Kr. dalje).¹³ Širitev rezultativnega perfekta se povezuje z morfološkim razvojem, kot je nastajanje oblik aktivnega perfekta s pripono $-\kappa-$; poleg starejših oblik, na primer $\delta\acute{\iota}\epsilon\phi\theta\omicron\rho\alpha$, se razvijajo mlajše oblike tipa $\delta\acute{\iota}\epsilon\phi\theta\alpha\rho\kappa\alpha$.

To teorijo grškega perfekta, ki temelji na Wackernaglu in Chantraineu, prevzame tudi Erika Mihevc Gabrovec. O tem priča naslednji citat:

Ko je grški jezik v 4. stol. pr. n. št. ustvaril rezultativni perfekt, ki je izražal na objektu izvršeno dejanje in temu sledeče stanje, je s tem grški perfekt dosegel najvišjo stopnjo svojega razvoja. Odtlej je bilo mogoče tvoriti tudi aktivne oblike tega časa od poljubnega glagola in tako se je perfekt uvrstil v grški glagolski sistem kot enakovreden člen in njegova raba se je močno razširila. Na tej stopnji je ostal jezik nekaj stoletij, potem pa se je začela pot navzdol. Kajti izmed obeh komponent, ki sta sestavljali perfektov

⁸ Gl. Holton, Mackridge in Philippaki-Warburton, *Greek*, 229.

⁹ Wackernagel, »Studien zum griechischen Perfectum«.

¹⁰ Prim. Babič, *Grška slovnica*, 195.

¹¹ Tako razumejo rezultativni perfekt tudi nekatere šolske slovnice stare grščine; prim. Bornemann in Risch, *Griechische Grammatik*, 222; prim. tudi spodaj, str. 6.

¹² Uporablja se tudi izraz »predmetno-rezultativni« *perfekt (objective-resultative perfect)*; prim. Rijksbaron, *Syntax and Semantics*, 37, ki koncept odločno zavrača: »/.../ prepričanje, da je prišlo do spremembe v pomenu perfektovega debela; medtem ko je prvotno izražalo stanje na osebku, se kasneje poudarja stanje na predmetu. /.../ V splošnem je to stališče nesprejemljivo.« (Prev. J. K.)

¹³ Chantraine, *Histoire*, 353; Id., *Morphologie*, 198.

pomen – dovršeno preteklo dejanje in sedanje stanje – je začela druga vedno bolj bledeti. Vedno manj so občutili v perfektu izraženo tudi posledico dejanja, pred očmi jim je bil le dogodek sam... Kot tak je sedaj tekmoval z aoristom, s katerim se je po pomenu in včasih tudi po obliki izenačil. (Mihevc, *Propad perfekta*, 1)

Iz odlomka je razbrati oba koncepta: rezultativni perfekt kot perfekt, ki izraža stanje na stavčnem predmetu, ter sovpadanje med aoristom in perfektom; oba sta med sabo neločljivo povezana. Šele nastanek rezultativnega perfekta je lahko povzročil, da se je perfekt vse manj ločil od aorista in z njim končno sovpadel; po Chantrainovem mnenju se to zgodi že v Novi Zavezi (NZ).¹⁴ Sovpad med aoristom in perfektom si je težko predstavljati, če se ne predpostavi, da je prvotno gotovo prevladujoče prehodni perfekt postal prehodni in se tako v skladenjskem pogledu izenačil z aoristom. Vprašanje prehodnosti starogrškega perfekta je torej bistveno povezano tudi z vprašanjem o sovpadu med aoristom in perfektom.¹⁵

3. Problemi zgodovine grškega perfekta

Ena od pomembnih zaslug dela Erike Mihevc Gabrovec je, da je t.i. propad perfekta postavilo v precej kasnejšo dobo, kot je veljalo pred njenim časom. To priznava tudi strokovna literatura.¹⁶ V že omenjeni recenziji se nad tem, kako dolgo je perfekt izpričan v starih funkcijah, začudi sam Pierre Chantraine: »Nekoliko presenečen sem bil, ker se je perfekt, o katerem avtorica pravi, da ima pomen prezenta, ohranil tako dolgo časa celo pri glagolih, ki niso starinski.«¹⁷ Ugotovitve Erike Mihevc Gabrovec namreč kažejo, da je bil perfekt še v rimski in bizantinski dobi vsaj deloma v rabi v svojem prvotnem pomenu:

V tej dobi¹⁸ je bil perfekt še dosti razširjen, deloma še v pravem pomenu. Ko pa se je pomensko izenačil z aoristom, je začel izginevati iz rabe in se je za nekaj časa obdržal v glavnem le še pri omejenem številu glagolov, kot je razvidno iz del bizantinskih avtorjev. (Mihevc, *Propad perfekta*, 156)

V zgoraj citiranih besedah Pierra Chantraina je zaslutiti, da vprašanje sovpada med aoristom in perfektom še zdaleč ni bilo rešeno. Vprašanje se je dejansko ponovno zastavilo nekaj let kasneje, ko je izšla prva v vrsti razprav Kennetha L. McKaya. Slednji se je, kot poudarja sam, pri analizi posebej posvetil

¹⁴ Chantraine, *Histoire*; Id., *Morphologie*, 200.

¹⁵ Prim. Evans, »Another Ghost«.

¹⁶ Prim. Louw, »Verbal Aspect«.

¹⁷ Chantraine, »Erika Mihevc, *La disparition du parfait*«, 326. Prevod J. K.

¹⁸ Sc. v rimski in bizantinski dobi; opomba J. K.

interpretaciji konteksta, v katerem se uporabljajo perfektive oblike: »Najpomembnejše načelo pri preučevanju skladnje je, da se na prvo mesto postavi interpretacija konteksta.«¹⁹ Na tej podlagi in na podlagi lastnega jezikovnega občutka avtor ugovarja številnim trditvam svojih predhodnikov, zlasti Wackernaglu in Chantrainu. O sovpadu aorista in perfekta tako piše: »Za mnoge primere, za katere velja, da gre za zamenjavo,²⁰ od klasične dobe pa vse do najmanj 2. st. po Kr., velja naslednje: če se pozorno preuči kontekst, je piščeva izbira jasna; in za druge primere, ki sem jih raziskal, menim, da razlaga obstaja.«²¹ V nadaljevanju izrecno pravi, da se s starejšimi pogledi ne strinja: »Zaključujem torej, da je do propada perfekta prišlo kasneje, kot domnevata,²² in da je bil proces končan v krajšem času, kot je mislila večina slovníčarjev.«²³ V 15 let mlajšem članku to ponovi in pravi, da postavlja proces sovpada aorista in perfekta v čas, ki po njegovem mnenju sega »precej preko sredine prvega tisočletja po Kr.«²⁴

McKayevev ugotovitvam bi bilo možno očitati, da ne temeljijo na dovolj preverljivi metodi; o tem bo več govora v nadaljevanju. Kljub temu pa mu danes pritrjujejo mnoga dela, posvečena teoriji grškega glagolskega vida.²⁵ Njegova kritika je usmerjena tako na poglede o sovpadu med aoristom in perfektom kot na teorijo rezultativnega perfekta. Ker se večina navedenih del posredno ali neposredno sklicuje na McKaya, podrobneje navajam njegovo argumentacijo, in sicer na primeru stavka, ki ga je pred njim interpretiral že Chantraine. Kritika je usmerjena proti Chantrainovem konceptu rezultativnega perfekta, primer pa je ilustrativen tudi z vidika metodologije. Gre za Tukididov stavek »γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος.«²⁶ Za Chantraina je stavek zgled t.i. rezultativnega perfekta, kar pomeni, da se izraža stanje na stavčnem predmetu ταῦτα.²⁷ Tukididov stavek naj bi torej pomenil nekaj podobnega kot »Tudi to je napisano«, to pa naj bi bilo istovetno z »Tukidid ima to napisano«. A kot pravi McKay, je v tem primeru perfekt res prehoden, vendar poudarek ni na predmetu, temveč na osebk, ki je Tukidid; njegova domneva je, da, če bi bil poudarek na tem, kar je Tukidid napisal (to označuje zaimek ταῦτα), potem bi bil stavek rabljen v pasivu (v stavku tipa γέγραπται ταῦτα ὑπὸ). McKay torej trdi, da stavek »Tukidid ima to napisano« ni povsem istoveten s stavkom »To je napisano od Tukidida«. Razlika med obema stavkoma je v poudarku:

¹⁹ McKay, »The use«, 5. Prevod J. K.

²⁰ Sc. aorista in perfekta; opomba J. K.

²¹ McKay, »The use«, 14. Prevod J. K.

²² Sc. Pierre Chantraine in Erika Mihevc Gabrovec; opomba J.K.

²³ Prav tam. Prevod J. K.

²⁴ McKay, »On the perfect in the Greek non-literary papyri«, 23.

²⁵ Prim. zlasti Rijksbaron, *The Syntax and Semantics*, 35. Nekaj drugih primerov: Porter, *Verbal aspect*, 273–81; Sicking in Stork, *Two Studies*, 128–29; Evans, »Another Ghost«, 203.

²⁶ Th. 5.26.

²⁷ Chantraine, *Morphologie*, 198.

Mislim, da γέγραφε ταῦτα ne pomeni povsem istega kot γέγραπται ταῦτα ὑπὸ. Bistvo rezultativnega perfekta, kot ga razlagajo Wackernagel in drugi, je, da aktivni prehodni perfekt izraža stanje ali pogoje, ki se prenašajo na predmet in vplivajo nanj. Logično je povsem res, da ταῦτα, dogodki med dekelejsko vojno, ostajajo napisani prav tako kot oni prejšnji, ki jih opisuje γέγραπται v paragrafu 24, vendar to ni to, kar Tukidid hoče v bistvu povedati v paragrafu 26. Tu je poudarek v prvi vrsti na avtorju in potem na njegovi metodi. Napisano, ki je rezultat tega, je postranskega pomena. (McKay, »The use«, 9)²⁸

Kot rečeno, McKayevi kritiki pritrjujejo mnoga moderna dela, posvečena glagolskemu vidu. Horrocks po drugi strani v svoji zgodovini grškega jezika (danes temeljni zgodovini mlajših obdobj grščine) citira papirus s konca 1. st. po Kr. (POxy 1155),²⁹ v katerem je večkrat rabljen perfekt. Zaključuje, da je sicer nekatere izmed perfektovih oblik, ki so rabljene na papirusu, možno razlagati kot prave perfektove oblike, a da takšna interpretacija nikakor ni nujna. Ena od perfektovih oblik je gotovo rabljena v prvotnem pomenu, druga pa je po njegovem mnenju očitno aoristična. Toda avtor ne citira vse literature, ki je bila pred tem napisana o grškem perfektu; na bibliografskem seznamu ni niti McKayevih razprav niti dela Erike Mihevc Gabrovec.

Horrocksova metoda ni bistveno drugačno od metod predhodnikov, zato je toliko bolj pomenljivo, da dokončnega odgovora na vprašanje, kdaj naj bi prišlo do sovpada aorista in perfekta, ni. Sodobna strokovna literatura nima enotnega odgovora.

4. Metodološke težave

Kot se zavedajo raziskovalci sami, je ena od težav pri obravnavi zgodovine grškega perfekta metodološki pristop.³⁰ Sovpad med aoristom in perfektom se praviloma interpretira na podlagi subjektivnega jezikovnega občutka interpreta. McKay priznava, da za svoje trditve ni sposoben nuditi tako imenovanih »matematičnih dokazov«: »...ne gre za matematično vrsto dokaza. Nekateri detajli morda sami po sebi niso prepričljivi in druge bi se lahko prav tako navedlo v podporo drugačno hipotezi.«³¹ Tovrstnih težav se je pri svojem delu

²⁸ Prevod J. K. McKay na podoben način analizira rabo perfekta v Novi Zavezi in na helenističnih papirusnih najdbah. Ugotavlja, da je večina perfektovih oblik neprehodnih ali pasivnih; v primerih, kjer je perfekt prehodni, pa je po njegovem mnenju poudarek na stavčnem osebku in ne na stavčnem predmetu, podobno kot zgoraj v citiranem Tukididovem stavku; prim. McKay, »On the perfect in the Greek non-literary papyri«, Id., »On the Perfect in New Testament Greek«, 310.

²⁹ Horrocks, *Greek*, 118.

³⁰ Prim. Rijksbaron, »Het Griekse perfectum«, ki se sicer strinja z McKayem, a se zavzema za novo interpretacijo razlike med aoristom in perfektom v okviru funkcionalistične slovnice.

³¹ McKay, »On the perfect in the Greek non-literary papyri«, 42. Prevod J. K.

dobro zavedala tudi Erika Mihevc Gabrovec: »Včasih se nam na prvi pogled lahko zdi, da izraža neki perfekt samo preteklo dejanje in nič več in da se torej približuje aoristu, po natančnejšem preudarku pa spoznamo, da ga je pisatelj uporabil zato, ker je videl neko za nas skoro neopazno posledico in iz tega izvirajoče stanje. Brez ozira na to pa je bil lahko že sam pisatelj v rabi perfektovih oblik nesiguren. Zato je pri takem tehtanju presoja večkrat subjektivna.«³²

Eden od alternativnih pristopov k reševanju vprašanja sovpada med aoristom in perfektom se ponuja v okviru teorije naravne skladnje. Temu je posvečen drugi del članka.

5. Sovpad aorista in perfekta v luči naravne skladnje

Teorija naravne skladnje, prvotno znana pod imenom teorija šibkih in krepkih dvojnic, je od samih začetkov razmeroma veliko pozornosti posvečala angleškimi stavkom tipa *I believe her to be intelligent*.³³ Gre za nedoločniške polstavke, ki so po zgradbi (z nekaj razlikami) enaki latinski in grški konstrukciji *accusativus cum infinitivo*. Posebnost teh stavkov v angleščini je, da se v nedoločniškem polstavku praviloma uporabljajo glagoli »biti«, »imeti« ali (redkeje) kak tretji stanjski glagol.³⁴ (Stanjski glagol je glagol, ki izraža stanje, na primer »biti«, »imeti«, »spati«, »stati« itd.; primeri nestanjskih glagolov: »delati«, »telefonirati«, »jesti«.) Podobne težnje poznajo nekateri drugi jeziki.³⁵ Ti stavki so za teorijo šibkih in krepkih dvojnic (danes naravna skladnja) pomembni, ker kažejo, da so nedoločniški polstavki bolj naravni od njihove skladenjske dvojnice, t.j. od finitnih odvisnih stavkov (ali da-stavkov, v angleščini *that*-stavkov),³⁶ ali, če uporabim pojem zaznamovanosti, ki je širšemu bralstvu morda bolje poznan: nedoločniški stavki so manj zaznamovani kot njihova skladenjska dvojnica finitni stavki (da-stavki oz. *that*-stavki).

³² Mihevc, Propad perfekta, 3.

³³ Orešnik, *Krepke in šibke dvojnice*, 74–88. Kasneje je ista konstrukcija obravnava tudi v: Orešnik, *Naturalness in (Morpho)syntax*, 122.

³⁴ Stockwell, Schachter in Hall Partee, *The Major Syntactic Structures*, 569–71; Postal, *On Raising*. Kot je pripomnil eden od recenzentov članka, se v angleščini najdejo tudi nasprotni primeri; njemu sem hvaležna tudi za opozorilo na spletne strani, kjer se je s tem v zvezi razvila razprava. Pričujoči članek seveda ne more odgovoriti na vprašanja v zvezi z angleško konstrukcijo. Kar trdi, je, da je zelo upravičeno govoriti o težnji po stanjskosti nedoločniških polstavkov, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja, v novozavezni grščini.

³⁵ Nam. islandščina, norveščina, francoščina, italijanščina, arhaična in pozna latinščina; Orešnik, *Krepke in šibke dvojnice*, 74–88.

³⁶ Za skladenjsko dvojnico (v novejši različici teorije se ponavadi uporablja izraz (obliko) skladenjska dvojnica) veljata vsaki sinonimni skladenjski zgradbi. O tem, da so nedoločniški polstavki in finitni stavki (da-stavki) skladenjske dvojnice, lepo priča stara grščina, kjer so nedoločniški polstavki, odvisni od glagolov govorjenja in mišljenja, v večini primerov zamenljivi z da-stavki (gr. ὄτι-stavki); tudi dejstvo, da do te zamenjave ne more priti za glagoli mišljenja ter za glagolom φημί »pravim, rečem«, se utemelji s pomočjo naravnosti; o tem: Kavčič, »Syntactic variants«.

5. 1. Naravnost, zaznamovanost in naravna skladnja

Teorija naravnosti je namreč izšla iz teorije zaznamovanosti.³⁷ Teorija naravne skladnje je slovenska različica teorije naravnosti in se razvija pod vodstvom akad. prof. dr. Janeza Orešnika.³⁸ Loči se od teorije naravnosti, kot se goji zlasti na nemškem govornem področju in se osredotoča na oblikoslovje. Teorija naravne skladnje se, kot pove že njeno ime, posveča skladnji. Skupno teoriji naravnosti in teoriji zaznamovanosti, je, da izrekata trditve o lastnostih elementov v nasprotnostnih parih. Razmerje med bolj in manj zaznamovanim (naravnim) v oblikoslovju in skladnji ponazarja spodnja tabela; v oblikoslovju je množina (»čuvaji«, »φύλακες«) bolj zaznamovana (manj naravna) kot ednina (»čuvaj«, »φύλαξ«); v skladnji je – to trdi teorija naravne skladnje – nedoločniški stavek bolj naraven (manj zaznamovan) kot finitni da-stavek.

Tabela 1: Zaznamovanost in naravnost v oblikoslovju in skladnji

	Manj zaznamovano = bolj naravno	Bolj zaznamovano = manj naravno
Oblikoslovje	Ednina (slov. čuvaj, gr. φύλαξ)	Množina (slov. čuvaji, gr. φύλακες)
Skladnja	Nedoločniški polstavek (gr. λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι)	Finitni stavek (da-stavek) (gr. λέγουσιν ὅτι ἡ ἀνάστασις οὐκ ἔστιν)

Določanje naravnosti (zaznamovanosti) seveda ni poljubno. Zaznamovano kategorijo določa prisotnost določene lastnosti, medtem ko osnovni pomen nezaznamovane kategorije s to lastnostjo ni določen ali ga posredno zaznamuje odsotnost te lastnosti. Zaznamovano se pogosto enači tudi z bolj splošnim ali manj specializiranim; pomen nezaznamovanega je bolj preprost in načeloma bolj pogosten.³⁹ Zaznamovanost oblikoslovnega primera, ki ga navaja zgornja tabela, se utemelji preprosto: v navedenih jezikih je množinska oblika samostalnikov za en zlog daljša od edninske, zato je ednina manj zaznamovana kot ednina.

Za določanje zaznamovanosti (naravnosti) skladenjskih dvojnic se v teoriji naravne skladnje uporablja seznam kriterijev naravnosti, ki so temeljni prispevek naravne skladnje, torej slovenske teorije, k teoriji naravnosti.⁴⁰ Eno od načel je načelo včlenjenosti v stavek, in to pravi, da je konstrukcija, ki je bolj včlenjena v stavek, bolj naravna (manj zaznamovana) od konstrukcije, ki je v

³⁷ Temeljna razlika med pojmom zaznamovanosti in naravnosti je ta, da se zaznamovanost nanaša na razmere v posamičnih jezikih, medtem ko naravnost skuša zajeti splošne jezikovne značilnosti.

³⁸ Podrobnejša predstavitev teorije v slovenščini: Dobrovoljc, *Slovenska teorija*.

³⁹ Dobrovoljc, *Slovenska teorija*, 13.

⁴⁰ Prim., e.g., Orešnik, »Transitivity in Natural Languages«, 405. Seznam je od začetkov teorije doživel nekaj sprememb; v starejših delih s področja naravne skladnje se najdejo nekoliko drugačne različice.

stavek manj včlenjena. Iz skladnje stare grščine je znano, da se nikalnica lahko izpostavlja iz nedoločniškega polstavka. To se zgodi v stavku, kot je »οὐκ ἔφη λέγειν«, kadar pomeni »Rekel je, da ne bo šel«; nikalnica (οὐκ) tu zanika vsebino nedoločniškega polstavka, a stoji pred nadrednim glagolom.⁴¹ Ker takšno izpostavljanje ni običajno, če glagol govorjenja ali mišljenja uvaja ὅτι-stavek (da-stavek), je to za naravno skladnjo znamenje, da so nedoločniški polstavki bolj naravni kot finitni (da-stavki).⁴² Naravna skladnja poleg tega napoveduje, da se v primeru, ko se skladijski dvojnici razlikujeta v kakem jezikovnem parametru, bolj naravna dvojnica povezuje z bolj naravnim parametrom.⁴³ Ta parameter je v primeru stavkov tipa *I believe her to be intelligent* (in primerljivih stavkov v drugih jezikih) glagol »biti« oz. drugi stanjski glagoli. Glagol »biti« je gotovo najbolj naraven (najmanj zaznamovan) glagol, saj je najbolj pogost; to načelo za določanje naravnosti (zaznamovanosti) je bilo omenjeno zgoraj v zvezi z zaznamovanostjo oblikoslovnih primerov.⁴⁴ Z vidika teorije naravne skladnje stavki tipa *I believe her to be intelligent* težijo po povezovanju s samo določenimi (tj. z zelo naravnimi) glagoli zato, ker so ti stavki bolj naravni od njihove skladijske dvojnice (tj. od da-stavkov, v angl. *that*-stavkov).

5. 2. Angleški stavki tipa *I believe her to be intelligent* in primerljivi stavki v poklasični grščini

Naravna skladnja razloži, zakaj stavki tipa *I believe her to be intelligent* (in primerljivi stavki v drugih jezikih) težijo po povezovanju z določenimi glagoli (t.j. z glagolom »biti« in z drugimi stanjskimi glagoli) in zakaj ni pričakovati, da bi ta težnja obveljala v finitnih da-stavkih in ne v nedoločniških polstavkih. Za zgodovino grškega perfekta pa je morda še pomembnejše, da naravna skladnja te stavke obravnava kot pomembno jezikovno dejstvo. V delih, posvečenih glagolskem vidu v grščini, se namreč pretežno v obliki opomb že razmeroma dolgo časa (najmanj od konca 19. st.) omenjajo nekatere »posebnosti«, ki jih kažejo nedoločniški polstavki zlasti v novozavezni grščini. Pisci zanje praviloma nimajo pravih razlag in v razpravah o zgodovini grškega perfekta ostajajo prezrte. Te »posebnosti« so naslednje:

⁴¹ To je vidik, pomemben za naravno skladnjo. Nekoliko drugače: Schwyzer in Debrunner, *Griechische Grammatik*, 593.

⁴² V naravni skladnji velja, da je naravnost skladijskih dvojnic utemeljena, če je utemeljena vsaj z enim izmed kriterijev, ki se uporabljajo za določanje naravnosti v naravni skladnji; prim. op. 40. Naravnost nedoločniških polstavkov in finitnih (da-stavkov) je možno utemeljiti tudi na podlagi drugih kriterijev; prim. Kavčič, »Syntactic variants«.

⁴³ To je t.i. vzporedno ujemanje (bolj naravna dvojnica se povezuje z bolj naravnim parametrom in manj naravna dvojnica se povezuje z manj naravnim parametrom). Obstaja tudi t.i. križno ujemanje, ki se uporabi le pod določenimi pogoji; po tem načelu se pričakuje, da se bolj naravna dvojnica povezuje z manj naravnim parametrom, medtem ko se manj naravna dvojnica povezuje z bolj naravnim parametrom.

⁴⁴ Velja tudi, da so stanjski glagoli na splošno bolj naravni od nestanjskih; stanjski glagoli so pogosto neprehodni in se praviloma povezujejo z manj udeleženskimi vlogami kot nestanjski glagoli. Zato so stanjski glagoli bolj naravni po načelu, ki mu naravna skladnja pravi načelo manjšega napora (kar od govorca zahteva manjši napor, je bolj naravno).

- v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorenja in mišljenja, se praviloma ne uporablja infinitiv aorista. Natančneje, novozavezna grščina ne pozna stavkov, kot je naslednji: »ἃ φησι δρᾶσαι αὐτὸν Ἡσίοδος«. ⁴⁵ V njem se namreč infinitiv aorista nanaša na preddobno dejanje, zato stavek pomeni: »Kar Heziod pravi, da je storil.« Infinitiv aorista je v novozavezni grščini možen samo ob glagolih, kot je ἐλπίζω »upati«, kjer se nanaša na zadobna dejanja. To je opazil že Burton ob koncu 19. st.; ⁴⁶
- kot ugotavljata Fanning in Thorley, v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorenja in mišljenja, v novozavezni grščini prevladuje glagol »biti«. ⁴⁷ Thorley dodaja, da se v novozavezni grščini nedoločniški polstavki, odvisni od glagolov in govorenja in mišljenja, uporabljajo za izražanje stanj; njegovo opažanje žal ni podkrepljeno z natančnejšimi statističnimi podatki, tako da je morda tudi zato ostalo prezrto; ⁴⁸
- pojav, ki je – tako trdi pričujoča razprava – najverjetneje povezan z zgoraj naštetimi, opisuje študija Erike Mihevc Gabrovec *Propad perfekta v pozni grščini*. Kot ugotavlja avtorica, se v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorenja in mišljenja (npr. ὁμολογῶ »priznavam« in δηλώω »izjavljam«), infinitiv perfekta uporablja v dobi, za katero se lahko domneva, da so osebne glagolske oblike perfekta istih glagolov že zdavnaj izginile iz rabe. Primer je BGU 2.371.11: »ὁμολογῶ ἐσχηκέναι και δεδέχθαι... παρά σου«. (»Priznam, da imam in da sem prejel... od tebe.«) ⁴⁹

Kot trdi pričujoča razprava, lahko zgoraj naštete »posebnosti« pomagajo osvetliti proces sovpadanja med aoristom in perfektom. Opažanje, da v novozavezni grščini v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorenja in mišljenja, ⁵⁰ prevladuje glagol »biti«, daje slutiti, da je novozavezna grščina

⁴⁵ Plat., *Resp.* 377e.

⁴⁶ Burton, *Syntax of Moods and Tenses*, 53. Prim. tudi Fanning, *Verbal Aspect*, 401, in Thorley, »Aktionsart«, 295–96. O nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagola ἐλπίζω »upam« prim. op. 50. V isto kategorijo kot nedoločniški polstavki, odvisni od glagola ἐλπίζω »upam«, se lahko uvrstijo potencialno izjemni primeri infinitiva aorista, ki jih navaja Porter, *Verbal aspect*, 389.

⁴⁷ Fanning, *Verbal Aspect*, 401; Thorley, »Aktionsart«, 295.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Mihevc, *La disparition du parfait*, 9.

⁵⁰ Z izrazom »nedoločniški polstavki, odvisni od glagolov govorenja in mišljenja«, so v nadaljevanju mišljeni samo t.i. povedni nedoločniških polstavki. To so nedoločniških polstavki, katerih vsebina se nanaša na »neko stanje v realnosti« (Rijksbaron, *Syntax and Semantics*, 97) in se razlikujejo od t.i. dinamičnih nedoločniških polstavkov, katerih vsebina »obstaja zgolj potencialno in je vedno zadobna glede na dejanja glavnega stavka« (prav tam; prev. J. K.). Niso upoštevani torej nedoločniški polstavki, odvisni od glagolov, kot sta ἐλπίζω »upam«, ὀμνυμι »obljubim« ipd. Da je razlikovanje med obema vrstama nedoločniških polstavkov ne le utemeljeno, temveč tudi nujno, priča zgodovina grškega jezika: ko je nedoločnik iz grščine izginjal, so t.i. povedne nedoločniške stavke nadomestili odvisni stavki, ki jih uvaja veznik ὅτι (novogrško ὅτι), medtem ko so t. i. dinamične nedoločniške polstavke večinoma nadomestili odvisni stavki, ki jih uvaja veznik ἴνα (novogrško va).

morda poznala podobne težnje, kot se domnevajo za angleške stavke tipa *I believe her to be intelligent*. (V nadaljevanju uporabljam za tovrstne grške stavke izraz »stavki tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι«.) Glagol »biti« je očitno stanjski glagol; kot že povedano, je to hkrati najpogostejši glagol nasploh, tako da bi bila njegova visoka pogostnost v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι lahko posledica tega dejstva. A kot kaže spodnja tabela, je glagol »biti« (oz. njegov nedoločnik εἶναι) v novozaveznih stavkih λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι bistveno bolj pogost kot v jeziku nasploh: medtem ko je pogostnost glagola »biti« v novozavezni grščini med 1.41 in 1.79 % (ta odstotek je morda nekoliko višji v stari grščini na splošno), je pogostnost tega glagola (t.j. nedoločnika εἶναι) v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι približno desetkrat višja (okrog 11 %).

Tabela 2: Pogostnost glagola »biti«

	Pogostnost v %	
	Min.	Max.
Starogrška besedila*	1.5	2.26
Nova zaveza*	1.41	1.79
»mislim«/»pravim« + nedoločnik	11.11	

* Podatki po: *Perseus Digital Library*.

Nekaj podobnega velja za drugi najpogostejši stanjski glagol, za glagol »imeti«. Tudi njegova pogostnost, t.j. pogostnost nedoločnika ἔχειν, je v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι (najmanj trikrat in največ petkrat) višja kot sicer v novozavezni grščini ter v stari grščini na splošno.

Tabela 3: Pogostnost glagola »imeti«

	Pogostnost v %	
	Min.	Max.
Starogrška besedila*	0.35	0.54
Nova zaveza*	0.28	0.51
»mislim«/»pravim« + nedoločnik	1.5	

* Podatki po: *Perseus Digital Library*.

Pogostnost obeh najpogostejših stanjskih glagolov v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι torej kaže, da so se v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja, v novozavezni grščini izražala zlasti stanja. Poleg nedoločnikov ἔχειν in εἶναι so v konstrukciji izpričani tudi drugi glagoli. Velika večina glagolov, ki se uporabljajo – tako kot ἔχω in εἶμι – v infinitivu

prezenta, je stanjskih;⁵¹ to velja za okrog 90 % vseh infinitivov prezenta v no-vozaveznih stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι.

Kaj torej težnja po stanjskosti nedoločniških polstavkov, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja, pove o rabi infinitiva perfekta v teh stavkih? Kot že povedano, študija Erike Mihevc Gabrovec ugotavlja, da se je infinitiv perfekta uporabljal presenetljivo dolgo v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja. V zvezi z novozavezno grščino pride do podobnega, a manj eksplicitnega zaključka Porter, ki pravi, da se v NZ infinitiv perfekta uporablja »considerably often« (»opazno pogosto«).⁵² Spodnja tabela, ki našteva vse nedoločnike, rabljene v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja v NZ, potrjuje to Porterjevo ugotovitev.

Tabela 4: *Nedoločniki, rabljeni v povednih nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja (v NZ)*

Nadredni glagol	Nedoločniški stavki, odvisni od glagolov govorjenja in mišljenja				
	εἶναι	Inf. prez.	Inf. pf.	Inf. aor.	Inf. fut.
ἀντιλέγω	1	–	–	–	–
ἀπαγγέλλω	–	–	1	–	–
ἀπαρνοῦμαι	–	–	1	–	–
ἀποκρίνομαι	–	1	2	–	–
ἄρνοῦμαι	–	1	–	–	–
διισχυρίζομαι	–	1	–	–	–
Δοκῶ »mislim«	10	7	5	–	–
ἐπιμαρτυρῶ	1	–	–	–	–
ἠγοῦμαι	1	–	–	–	–
κατακρίνω	1	–	–	–	–
κρίνω	1	–	1	–	–

⁵¹ Infinitivi prezenta stanjskih glagolov poleg εἶναι in ἔχειν: ὑπάρχειν »obstajati« (1 Cor 7.26), ζῆν »živeti« (Luc 24.23, Acta 25.19), μέλλειν »biti tik pred, nameravati« (Acta 11.28 in 25.4), δικαιοῦσθαι »veljati za pravičnega« (Rom 3.28), λανθάνειν »biti skrit, neznan« (Acta 26.26), συνιέναι »razumevati« (Acta 7.25), verjetno ἄρχειν »vladati, biti vladar« (Marc 10.42), λέγεσθαι »imenovati se« (Heb 11.24), morda tudi λέγειν v Rom 3.8 ter βλέπειν »videti, imeti vid« (Acta 12.9) in θεωρεῖν »biti gledalec, gledati« (Luc 24.37). Nestanjski glagoli v infinitivu prezenta: προσάγειν »prinesti, približati« (Acta 27.27), προσφέρειν »ponujati, podajati« (EvJo 16.2), ἐγείρειν »prebujati« (Phil 1.17), κτᾶσθαι »pridobivati si« (Acta 8.20), ἀσχημονεῖν »obnašati se nespodobno« (1 Cor 7.36), τηρεῖν »čuvati« (Acta 25.4). Nestanjski je tudi glagol ἐκβάλλω »izganjati« v Luc 11.18, a ker stavek govori o sposobnosti oz. o navadi izganjanja (nam. duhov), je pomen tudi tu stanjski; kot je pripomnil recenzent članka, je stavek mogoče razumeti tudi v iterativnem pomenu.

⁵² Porter, *Verbal aspect*, 392. V novozavezni grščini so poleg tega izpričani infinitivi perfekta treh glagolov (ὑστερηκέσαι v Heb 4.1 in v 2 Cor 11.5, εὐαρεστηκέσαι v Heb 11.5 in ἐκπεφευγέσαι v Acta 16.27), katerih osebne glagolske oblike perfekta v NZ niso uporabljene.

Nadredni glagol	Nedoločniški stavki, odvisni od glagolov govorjenja in mišljenja				
	εἶναι	Inf. prez.	Inf. pf.	Inf. aor.	Inf. fut.
λέγω	19	3	4	1?	–
λογίζομαι	1	1	2	–	–
μαρτυρῶ	1	–	1	1?	–
μηνύω	–	–	–	–	1
νοῶ	–	–	1	–	–
νομίζω	4	4	2	–	–
οἶμαι	–	1	–	1?	1?
ὁμολογῶ	–	–	1	–	–
πειθῶ »verjamem«	3	1	–	–	–
πιστεύω	1	–	–	1?	–
σημαίνω	–	1	–	–	–
φημί	–	1	–	–	–
φάσκω	1	2	–	–	–
χρηματιζῶ	–	–	–	1?	–
ὑποκρίνομαι	1	–	–	–	–
ὑπονοῶ	1	1	–	–	–
Skupaj	47	25	21	5?	2?

Infinitiv perfekta je torej v grških stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι drugi najpogostejši nedoločnik za nedoločnikom εἶναι ter za drugimi infinitivi prezenta; kot je bilo povedano zgoraj, so to infinitivi prezenta večinoma stanjskih glagolov. Nasprotno se v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι praviloma uporablja infinitiv perfekta nestanjskih glagolov; nekaj primerov: γεγονένα (inf. pf. gl. γίγνομαι »postanem, nastanem«), εὐρηκένα (inf. pf. gl. εὐρίσκω »najdem«), τεθνηκένα (inf. pf. gl. θνήσκω »umrem«), ἐκπεφευγένα (inf. pf. gl. ἐκφεύγω »ubežim«), πεποιθένα (inf. pf. gl. πείθω »prepričujem«).⁵³

Stavki tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι torej kažejo, da se infinitiv perfekta uporablja v konstrukciji, ki se načeloma uporablja za izražanje stanj. Če se predpostavi, da se je perfekt oz. infinitiv perfekta v času novozavezne grščine v celoti ali deloma izenačil z aoristom – in takšna je ena od interpretacij

⁵³ Podatek sicer ni bistven, ker je tudi perfekt stanjskega glagola stanjski. Vsi infinitivi perfekta, rabljeni v konstrukciji, so: ἐστάναι (Acta 12.14, 1 Cor 10.12), ἐγνωκένα (1 Cor 8.2), πεποιθένα (Phil 3.4), κεκρατηκένα (Acta 27.13), ἐωρακένα (Luc 24.23), γεγονένα (2 Tim 2.18, EvJo 12.29), εὐρηκένα (Rom 4.1), ἐκπεφευγένα (Acta 16.27), τεθνηκένα (Acta 14.19), ὑστερηκένα (Heb 4.1, 2 Cor 11.5), κατειληφένα (Phil 3.13), εὐαρεστηκένα (Heb 11.5) in κατηρίσθαι (Heb 11.3).

zgodovine perfekta – potem ni razumljiva težnja po rabi infinitiva perfekta v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι. Bolj prepričljiva je razlaga, da se je perfekt v veliki meri (če že ne v celoti) ohranil v stanjskem pomenu in se je zato tako pogosto uporabljal v stavkih tega tipa.

Tabela 4 hkrati potrjuje to, kar je mnogo let nazaj opazil Burton, da se namreč v novozavezni grščini v nedoločniških polstavkih, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja, praviloma ne uporablja infinitiv aorista. Čeprav obstaja nekaj potencialnih primerov infinitiva aorista, rabljenih v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι, je nepričakovana njihova nizka pogostnost.⁵⁴ V novozavezni grščini na splošno je namreč perfekt najmanj pogost čas in aorist najbolj pogost čas; to ugotavlja Porter,⁵⁵ ki navaja spodnje podatke o pogostnosti perfekta, prezenta, imperfekta in aorista v NZ:

perfekt < prezent in imperfekt (10.602 besedi) < aorist (11.653 besed)

V stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι je razmerje med aoristom in perfektom drugačno: infinitiv perfekta je bolj pogost kot infinitiv aorista.⁵⁶ Tudi ti podatki torej pričajo o težnji po stanjskosti nedoločniških polstavkov, odvisnih od glagolov govorjenja in mišljenja, v novozavezni grščini.

6. Sklep

Stavki tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι deloma osvetljujejo vprašanje sovpadanja med aoristom in perfektom. Infinitiv perfekta v teh stavkih teži po povezovanju z infinitivom prezenta stanjskih glagolov in se hkrati izogiba povezovanju z infinitivom aorista. Če predpostavimo, da sta aorist in perfekt v novozavezni grščini sovpadala, bi pričakovali drugačne rezultate: konstrukcija bi morala govoriti o podobnosti med aoristom in perfektom ali vsaj ne o bistvenih razlikah. S stališča dolgo trajajoče razprave o sovpadu aorista in perfekta to pomeni, da bi bilo proces treba postavljati v čas po novozavezni grščini. A ker je premalo znanega o rabi infinitiva aorista in perfekta v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι v kasnejših obdobjih, natančnejši zaključki niso mogoči. Kljub temu pa so stavki tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι, na katere opozarja naravna skladnja, pomembni tudi zato, ker omogočajo nov pristop k reševanju tega vprašanja.

⁵⁴ Prim. op. 46.

⁵⁵ Porter, *Verbal aspect*, 181 in 264.

⁵⁶ Ugotovitev je pomembna zlasti s stališča sovpadanja med aoristom in perfektom; ne pojasni pa, zakaj se v stavkih tipa λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι ne uporablja infinitiv aorista niti stanjskih glagolov. Razlog je najverjetneje v tem, da aoristove (dovršne) oblike stanjskih glagolov ponavadi izražajo vstop v stanje in torej ne izražajo stanja; tako v zvezi z novozevezno grščino Fanning, *Verbal Aspect*, 137 (prim. slov. »spati« in »zaspati«; »spati« izraža stanje, kar pa ne velja za »zaspati«).

BIBLIOGRAFIJA

- Babič, Matjaž. *Grška slovnica*. 2. izd. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000.
- Blass, Friedrich, Albert Debrunner in Friedrich Rehkopf. *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*. 18. izd. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.
- Bornemann, Eduard, in Ernst Risch. *Griechische Grammatik*. Frankfurt am Main: Verlag Moritz Diesterweg, 1978.
- Burton de Witt, Ernest. *Syntax of the Moods and Tenses in New Testament Greek*. Edinburgh: T & T Clark, 1898.
- Carson, Donald A. »An introduction to the Porter/Fanning debate.« V: *Biblical Greek Language and Linguistics: Open Questions in Current Research*, ur. Stanley E. Porter in Donald A. Carson, 18–25. Sheffield: JSOT Press, 1993.
- Chantraine, Pierre. *Histoire du parfait grec*. Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, 1927.
- —. »Erika Mihevc, *La disparition du parfait dans le grec de la basse époque*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1959« [recenzija dela]. *RPh* 35 (1961): 326.
- —. *Morphologie historique du grec*. Paris: Klincksieck, 1973.
- Dobrovoljc, Helena. *Slovenska teorija jezikovne naravnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Evans, Trevor V. »Another Ghost: The Greek Epistolary Perfect.« *Glotta* 55 (2001): 194–221.
- Fanning, Buist M. *Verbal Aspect in New Testament Greek*. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- Holton, David, Peter Mackridge in Irene Philippaki-Warbuton. *Greek: A Comprehensive Grammar of the Modern Language*. London in New York: Routledge, 1997.
- Horrocks, Geoffrey. *Greek. A History of the Language and its Speakers*. London in New York: Longman, 1997.
- Kavčič, Jerneja. »Syntactic variants and Natural Syntax: Greek infinitive clauses dependent on verbs of speaking and thinking.« *Linguistica* 50 (2010): 169–77.
- Louw, Johannes P. »Verbal Aspect in the First Letter of John.« *Novum Testamentum* 31 (1980): 98–104.
- McKay, Kenneth Leslie. »The use of the ancient Greek perfect down to the second century A.D.« *BICS* 12 (1965): 1–21.
- —. »On the perfect and other aspects in the Greek non-literary papyri.« *BISJ* 27 (1980): 23–49.
- —. »On the Perfect and Other Aspects in New Testament Greek.« *Novum Testamentum* 23 (1981): 289–329.
- Mihevc, Erika. Propad perfekta v pozni grščini. Doktorska disertacija. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1959.
- —. *La disparition du parfait dans le grec de la basse époque*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1959.
- Moulton, James H. *Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1911.
- Orešnik, Janez. *Krepke in šibke dvojnice v skladnji*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1999.
- —. *Naturalness in (Morpho)syntax: English Examples*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2004.
- —. »Transitivity in Natural Syntax: Accusative Languages.« *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 45, št. 3 (2009): 405–46.
- Perseus Digital Library*, ur. Gregory R. Crane. [Http://www.perseus.tufts.edu/hopper/](http://www.perseus.tufts.edu/hopper/) (obiskano 27. 7. 2009).
- Porter, Stanley E. *Verbal aspect in the Greek of the New Testament with Reference to Tense and Mood*. New York: Peter Lang, 1989.
- Postal, Paul M. *On Raising*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1974.

- Rijksbaron, Albert. »Het Griekse perfectum: subject contra object.« *Lampas* 17 (1984): 403–19.
- —. *The Syntax and Semantics of the Verb in Classical Greek: An Introduction*. 3. izd. Chicago in London: University of Chicago Press, 2006.
- Schwyzer, Eduard, in Albert Debrunner. *Griechische Grammatik*. 2. zv.: *Syntax und syntaktische Stylistik*. München: Verlag C. H. Beck, 1959.
- Sicking, C. M. J., in Peter Stork. *Two studies in the semantics of the verb in Classical Greek*. Leiden, New York in Köln: E. J. Brill, 1996.
- Stockwell, Robert P., Paul Schachter in Barbara Hall Partee. *The Major Syntactic Structures of English*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.
- Wackernagel, Jakob. »Studien zum griechischen Perfectum.« V: *Programm zur Akademischen Preisverteilung*, 3–32. Göttingen, 1904. (Ponatisnjeno v: Id. *Kleine Schriften*. Göttingen: Vandenhoeck in Ruprecht, 1953).

ON THE CONTRIBUTION OF SLOVENIAN LINGUISTICS TO THE HISTORY OF THE ANCIENT GREEK PERFECT

Summary

An important contribution to the history of the Ancient Greek perfect is the study of Erika Mihevc-Gabrovec, *The Disappearance of the Perfect in Late Greek* (*La disparition du parfait dans le grec de la basse époque*). In terms of theory and content, her study continues the work of Pierre Chantraine, but somewhat diverges from her predecessor's views on the issue of the merger between the aorist and the perfect, identifying examples of the use of the perfect even in an – according to Pierre Chantraine – relatively late period.

Some years after the publication of Erika Mihevc-Gabrovec's book, the question of when the aorist and the perfect may have merged was raised again, to be addressed by McKay in a number of articles. Today, the views on the subject are strongly divided.

As argued by the author of this paper, one of the setbacks in examining the merger between the aorist and the perfect concerns the methodology, since researchers have tended to rely exclusively on their sense of language. A possible new approach is offered in the framework of the Slovenian theory of Natural Syntax, which has from the start paid considerable attention to English sentences of the *I believe her to be intelligent* type. The paper describes similar sentences in New Testament Greek, terming them “sentences of the λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι type”. In New Testament Greek, they display a tendency to use the present infinitive of stative verbs; relatively frequent is also the perfect infinitive (of non-stative verbs), while, as already noted in other studies, these sentences – at least in New Testament Greek – avoid the aorist infinitive. Such sentences thus bear witness to the fact that the aorist and the perfect were not fully interchangeable in New Testament Greek; the status of the aorist and perfect infinitives in sentences of the λέγουσιν ἀνάστασιν μὴ εἶναι type should also be taken into account in researching the history of the perfect in the later phases of the Greek language.

7

Kozma Ahačič

Raba slovenščine v šolstvu, cerkvi in začetkih gledališke dejavnosti v 17. in 1. polovici 18. stoletja

1. Raba jezika v šolstvu

Na področju elementarnega šolstva glede rabe jezika iz reformacije v katoliško obnovo in naprej ni bilo kakih bistvenejših sprememb. Tudi sicer razlik v dostopnosti osnovnega šolanja v obeh dobah ne smemo razumeti tako ostro, kakor jih je postavil Vlado Schmidt v svoji *Zgodovini šolstva in pedagogike na Slovenskem*, kjer govori najprej o nastanku osnovne šole v obdobju protestantizma¹ in nato o propadu osnovne šole v obdobju po njem.² Stvarni viri, tudi tisti, ki jih navaja Schmidt, ne kažejo ne na eno ne na drugo.

Schmidt definira elementarno šolo kot šolo, za katero se ne zahteva poprejšnja izobrazba, ki je dostopna vsakemu ne glede na spol, premoženje, bodoči poklic in razredno pripadnost in ki ima kot učni jezik materinščino.³ Takšno šolo pa nato (pravilno) razbere v Trubarjevem načrtu razporeditve šol v *Cerkovni ordningi* (78a, 79a, 100a–b). Toda z gotovostjo lahko rečemo, da (organiziranih) šol, ki bi izpolnjevale Schmidtove kriterije, slovenskim protestantom ni uspelo vzpostaviti.⁴ Posamezne šole, v katerih se je rabila slovenščina, so na Slovenskem v tem času skoraj gotovo bile, vendar so bile vezane na osebno iniciativo, zato tu ne moremo govoriti o organizirani verigi šol z materinščino kot predpisanim učnim jezikom in s splošno dostopnostjo – ne moremo govoriti o slovenskih osnovnih šolah, kakor jih definira Schmidt.⁵

¹ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 42–64.

² *Ibid.*, 97–118.

³ *Ibid.*, 43.

⁴ Prim. Žnidaršič Golec, »Trubarjeva Cerkovna ordninga«, 237–39, in »Šolska določila«.

⁵ To seveda ni nikakršen Trubarjev neuspeh, ampak zgolj odraz splošnih evropskih razmer. Žnidaršič Golec, »Šolska določila«, 349–51, ki navaja raziskavo za vojvodino Württemberg, meni, da bi bilo tudi v evropskem smislu nadvse presenetljivo, če bi se ta sistem lahko v tako kratkem času vzpostavil – in to celo v tistih delih slovenskega prostora, kjer so bile okoliščine najugodnejše. V vojvodini Württemberg je bilo kljub vladarjevemu (!) odloku iz leta 1649 izvajanje pouka precej neredno, izrazitejši napredek pa je opaziti šele v drugi polovici 18. stoletja.

Zbrani podatki za Kranjsko kažejo, da se je pouk, za katerega so poskrbeli protestantski stanovi, meščani ali tržani, odvijal v mestih Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Kamnik, Krško, Višnja Gora in Lož ter v trgih Žužemberg in Radeče, poleg tega tudi v (Zgornji) Idriji in še kje.⁶ Že za te šole nam noben vir ne priča, da bi bile v kakršni koli povezavi s *Cerkovno ordningo*, prav tako nič ne vemo o učnem jeziku.⁷ Poleg tega te šole Schmidtovemu konceptu elementarne šole ne ustrezajo. Za šole v župnijah pa podatkov ni. Tudi če so bile, lahko predvidevamo, da je šlo pri njih za neorganizirano in od volje ter sposobnosti 'mežnarja' odvisno aktivnost. Podobno so bile poljubno organizirane tudi druge šole. Drugače ni moglo biti, saj natančnejših navodil za takšne šole ni bilo, prav tako ni ohranjen noben vir, ki bi pričal o namenu, da bi se takšne šole vzpostavljalo. Edino besedilo, ki govori o tem – Trubarjeva *Cerkovna ordninga* – pa zgolj povzema načela, ki jih najdemo v drugih tedanjih cerkvenih redih,⁸ in jih aplicira na slovenski prostor. To je Schmidt spregledal, sicer bi bila njegova sodba gotovo drugačna.

Drži pa drugi del Schmidtovih ugotovitev: na prehodu iz protestantizma v katoliško obnovo je prišlo do velike spremembe idejnega pogleda na vlogo osnovnega šolstva v družbi ter do stanja, ko ni bilo knjig, ki bi jih lahko uporabljali kot začetne vadnice branja:⁹ abecednikov ni (prvi po protestantizmu je objavljen pri Paglovcu (1742),¹⁰ vendar še ta v knjigi, katere vsebina ni začetnica), tudi katekizmi z izjemo Kanizijevega (Čandek, 1615) so bili uporabni pri pouku le za posredno, govorno-slušno rabo.

Spremembo bi najlažje opisali takole: protestantsko neuresničeno vizijo osnovne šole, ki bi v slovenščini zajela vse otroke 'v župnijah' ter v nemščini ali latinščini vse otroke v trgih ali mestih, je zamenjala katoliška skrb za organizirano versko vzgojo otrok v materinščini: za Slovence torej v slovenščini. Ker je samostojno branje Svetega pisma ena temeljnih protestantskih idej, pa je seveda razumljivo, da so protestanti deklarativno v večji meri podpirali šole, ki bi omogočale branje Svetega pisma v ljudskem jeziku.

1.1. Verouk

Versko vzgojo otrok v maternem jeziku je poleg skrbi za duhovniški naraščaj uzakonil tridentinski cerkveni zbor (1545–1563) in tudi na Slovenskem se je

⁶ Vire navaja Žnidaršič Golec, »Trubarjeva Cerkovna ordninga«, 238.

⁷ V mestih, kjer je izrazito prevladovalo slovensko prebivalstvo, lahko rabo slovenščine od srednjega veka naprej predvidevamo vsaj v smislu razgovornega jezika, če je učitelj seveda znal slovensko.

⁸ Žnidaršič Golec, »Trubarjeva Cerkovna ordninga«, 237; »Šolska določila«, 349–52.

⁹ Prim. Andoljšek, *Naš začetni bralni pouk*, 26–34.

¹⁰ Pri tem seveda ne upoštevamo nekoliko drugačnega stanja v Prekmurju, ki je bilo sestavni del Ogrske. Tam je do protireformacije prišlo precej pozneje, pa tudi jezikovna situacija se je precej razlikovala od jezikovne situacije na preostalem slovenskem prostoru. Prvi abecednik na tem prostoru je bil natisnjen leta 1725. Podatki o pouku za otroke pa kažejo, da v praksi tudi tam razmere na področju elementarnega pouka sicer niso bile ravno rožnate (prim. Zelko, *Zgodovina prekmurja*, 181, 285–87; Žnidaršič Golec, »Šolska določila«, 351).

v polni meri uveljavila šele kot odgovor na protestantizem.¹¹ Od šole se je razlikovala po tem, da je bilo učenje branja, predvsem pa pisanja potisnjeno v ozadje,¹² časovno pa je bila omejena predvsem na nedeljo in praznike popoldne.

Najopaznejše je bilo na področju verouka delovanje jezuitov,¹³ ki so imeli prvo katehezo v slovenskem jeziku leta 1597. Čeprav je bila v prvi vrsti namenjena otrokom, so se je udeleževali tudi odrasli, predvsem starši in sorodniki otrok. Pouk je bil izoblikovan živo in privlačno s pomočjo petja, scenjskih uprizoritev, dialogov, tekmovanj, nagrad in katehetskih procesij, potekal pa je po naslednji shemi. Dečki in dekllice so sedeli ločeno v cerkvi, dečki na desni, dekllice na levi. Pouk se je začel s skupnim petjem verskih pesmi v otrokom razumljivem, za slovensko govoreče torej slovenskem jeziku. Nato je otrok molil določeno molitev v ljudskem (torej slovenskem) jeziku, vsi prisotni pa so jo ponavljali. Sledila so vprašanja iz katekizma, ki jih je postavljala katehet (običajno sta bila dva), nanje pa so odgovarjali izbrani otroci. Temu je sledila (katehetova) polurna razlaga novih vprašanj iz katekizma. Kateheza se je spet končala s skupnim petjem.

Letopis jezuitskega kolegija nam prinaša kar nekaj zgovornih podatkov o rabi slovenščine pri verouku v začetku 17. stoletja:

Prvo nedeljo v adventu smo začeli učiti krščanski nauk v domačem, kranjskem jeziku.¹⁴ Število poslušalcev iz ljudstva je bilo upoštevanja vredno, še veliko večji pa je bil uspeh, tako zaradi dotedanje nepoučenosti poslušalcev kakor zaradi načina poučevanja, ki ga dotlej katoličani niso bili vajeni.¹⁵ (HAC (1597): 9)

Katekizem, ki smo ga poučevali navadno ob nedeljah v slovenskem jeziku,¹⁶ smo [leta 1599 začasno zaradi kuge] prav tako opustili. (HAC (1599): 24)

Začeli smo uvajati kratke nagovore ali bolje krščanski nauk in ljudstvo spoznavati z dekalogom, ki mu je bil dotlej popolnoma neznan. Imeli smo nekaj spovedi. Pomirili smo tri osebe, ki so bile med seboj hudo sprte, in imeli bi ogromno žetev, ko ne bi dela oviralo dvoje: neznanje jezika¹⁷ in gospodarske skrbi. (HAC (1608): 62)

¹¹ Prim. Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 100; Dolinar, »Vloga in pomen«, 20.

¹² Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 104–105.

¹³ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, 66, 68–69; Škulj, »Jezuiti«, 111–12.

¹⁴ Lat. *vulgari Carniolorum lingua*.

¹⁵ Vsi prevodi HAC so povzeti po prevodu Marije Kiauta v uredništvu Franceta Barage, pri čemer sem sem in tja v prevodu popravil (= poenotil z drugimi prevodi ali spremnimi besedili) prevod kake besede, ki je v našem kontekstu še posebej pomembna.

¹⁶ Lat. *lingua Slavonica*.

¹⁷ Lat. *linguae imperitia*.

V naši stari cerkvi je vse potekalo kot sicer. V tem letu se je obisk ljudstva pri verouku nadpovprečno povečal. Učencev zaradi tesnega prostora nismo pustili v cerkev, pač pa so poslušali razlago katekizma pri svojih učiteljih, vsak v svojem razredu. Zlasti dva razloga privabljata ljudi k temu pouku. Prvi je vsekakor skrbno pripravljena in vestna razlaga različnih snovi, prirejena tako, da je ljudstvu lahko umljiva; drugi pa je domače vedenje kateheta, ki jih nagovarja tako, kot če bi bili pri njih doma. (HAC (1614): 79)

Seveda ni treba posebej poudarjati, kako pomembna z vidika skupne jezikovne rabe je bila ob zgoraj opisani shemi kateheze Čandkova izdaja po Evropi nadvse razširjenega Kanizijevega katekizma (Čandek, 1615),¹⁸ ki je bila natisnjena v kar 2000 izvodih.¹⁹ Ilustrirana knjižica s preprostimi vprašanji in odgovori je bila v naslednjih desetletjih za veliko večino mladine in njihovih staršev edini aktivni stik s slovenskim knjižnim jezikom, čeprav je šlo pri tem večinoma zgolj za slušno-govorno reprodukcijo besedila, ki ga je prebral in predstavil katehet. Prevod je izšel tako rekoč iz prakse, saj je Janez Čandek od novembra 1613 poučeval verouk v Ljubljani (HAC (1613): 73).

Niso pa bili seveda na področju verouka v slovenščini dejavni samo jezuiti, za katere imamo največ virov. Takšna katehetična dejavnost je bila zaželena v vseh župnijah. Sekovski škof Martin Brenner je na primer v svojih smernicah za delovanje v dušnem pastirstvu (28. avgust 1602) med drugim določil, naj osnove krščanskega nauka duhovniki mladino in nepoučene odrasle poučujejo po katekizmu Petra Kanizija: za pouk dečkov naj si duhovniki pridobijo nekaj sposobnih mož, deklice pa naj poučujejo ženske po župnikovih navodilih.²⁰

Podobno so verouk vzpodbujali tudi v ljubljanski škofiji, izdaja katekizma v slovenščini pa je sodila med glavne projekte škofa Tomaža Hrena.²¹ Ko je bil katekizem izdan, so ga morali duhovniki tudi dejansko uporabljati. Zgovoren je že podatek, da so tako na sinodi leta 1623 kakor na sinodi leta 1624 med glavnimi temami obravnavali tudi rabo slovenskega katekizma za verski pouk, duhovniki pa so morali obvezno imeti svoj izvod slovenskega katekizma in lekcionarja.²² Širjenje krščanskega nauka v slovenščini pa je bilo tudi eno temeljnih poslanstev posameznih misijonov (prim. npr. HAC (1691): 519; gl. tudi naslednje poglavje).

Takšno stanje na področju verouka se v celotnem našem obravnavanem obdobju ni bistveno spreminjalo, raba slovenščine pri katehezi pa je vseskozi ostajala govorno-slušna, o čemer pričajo tudi vse nadaljnje izdaje katekizmov (nekateri so kar priključeni lekcionarjem!). Vendar pa rabo slovenščine lahko

¹⁸ O tej izdaji Kanizijevega katekizma, ki je izšla z enako slikovno opremo v več jezikih, piše Duhr, *Geschichte der Jesuiten*, II/2, 441–42. Gl. tudi Kidrič, »Opombe«, 82–87, in »Čandik«, 89–90; Ciperle, »Jezuitski učni program«, 167; Dolinar, »Vloga in pomen«, 12, itd.

¹⁹ Smolik, »Spremna beseda«, vii.

²⁰ Benedik, »Protireformacija«, 138–39.

²¹ Vire navaja Kidrič, »Opombe«, 85–86.

²² Kolar, »Prenovitevno delo«, 176–77.

spremljamo ves čas, prav tako je razvidno, da so tudi škofje verouk v maternem jeziku vernikov ves čas dejavno vzpodbujali.²³ Za Celovec je slovenska kateheza v virih izpričana za prvo polovico 18. stoletja.²⁴

1.2. Elementarni pouk

Četudi elementarni pouk niti po načelni plati ni več ustrezal zgoraj navedeni Schmidtovi definiciji elementarne slovenske šole, pa lahko predvidevamo, da so (kot že v prejšnjih obdobjih) rabili slovenščino tudi v posameznih 'neslovenskih' šolah.²⁵ Tak podatek imamo ohranjen na primer za šolo pri sv. Nikolaju v Ljubljani, ki je bila latinska šola za cerkvene pevce in hkrati izbirna šola za jezuitski licej.²⁶ V šolskem redu iz leta 1679²⁷ lahko beremo tudi o rabi slovenščine popoldne po večernicah:²⁸

Postmeridieum. Primo. Prima hora pomeridiana schola ab oratione incipiet et usque ad secundam exercitium cantus continuabitur, ii vero, quibus continendi ars non aridet, aliis pro commoditate temporis occupentur. Secunda hora ad tertiam duplici ordini discipulorum proponet duplices ut supra lectiones. Tertia vespere peraget, iis finitis reditur ad scholam et residuum temporis insumendum in concertatione; dictandum praeterea argumentum scribendi vulgi sermone ad verbum perspicuum, nec fere verbis quaternis longius. Quarta audita oratio claudet studiorum officinam.

Popoldne. Prvič. Prvo popoldansko uro se bo šola začela z molitvijo in se takoj nadaljevala z vadbo petja vse do druge ure. Tisti pa, ki jim spretnost petja ni blizu, naj se glede na čas, ki je na razpolago, zaposlijo z drugimi stvarmi. Od druge do tretje ure se bo obema razredoma²⁹ učencev določilo čtivo glede na razred kot že zgoraj. Tretjo uro se bo opravilo večernice, ko bodo končane, pa se vrnemo v šolo in preostali čas namenimo tekmovanju.³⁰ Nato je treba narekovati snov za pisanje v ljudskem jeziku³¹ v jasnih stavkih, ki naj povprečno ne bodo daljši od štirih besed. Četrto uro se bo po končani molitvi učilnica zaprla.

²³ O tem za konec obravnavanega obdobja Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 199.

²⁴ Prunč, »Nekateri problemi«, 119; Duhr, *Geschichte der Jesuiten* IV/1, 397.

²⁵ Izraz (osnovna) šola tu seveda razumemo zelo široko, saj ob preozkem razumevanju ne bi mogli o rabi slovenščine v osnovnih šolah povedati ničesar.

²⁶ Jezuitska enorazrednica, ustanovljena 1601, se je leta 1621 preselila k sv. Nikolaju (Gruden, »Šola pri sv. Nikolaju«, 7).

²⁷ Gruden, »Šola pri sv. Nikolaju«, 19–21; Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 107–108.

²⁸ Latinsko besedilo je navedeno po Gruden, »Šola pri sv. Nikolaju«, 20, prevod pa je naš.

²⁹ V prvem razredu so učenci, ki se šele učijo brati, v drugem pa se že učijo najosnovnejših pravil latinske slovnice po Alvarovi slovnici.

³⁰ *Concertatio* je bilo na tej stopnji tekmovanje v lepem ali hitrem pisanju, gladkem branju ali petju. Sicer je bilo to eno od najbolj priljubljenih jezuitskih vzgojno-motivacijskih sredstev (prim. Vidmar, *Nastajanje*, 172).

³¹ Ljudski jezik (*sermo vulgi*) tu nedvomno označuje (tudi) slovenščino, saj drugje pisec šolskega reda nemščino označi z *lingua germanica*.

Poleg tega so zagotovo rabili slovenščino tudi pri pouku petja, saj so v cerkvi sv. Nikolaja isti učenci peli latinske, slovenske in nemške pesmi,³² Čandkov Kanizijev katekizem naj bi od leta 1615 rabili ob petkih učitelji za poučevanje, ob nedeljah pa duhovniki za spraševanje.³³

V jezuitske kolegije dečkov brez osnovnih znanj niso vpisovali. Kjer elementarnih šol ni bilo ali niso bile dovolj kvalitetne, so tako lahko ustanovili tudi enorazrednico, ki je pripravljala učence na jezuitski kolegij in skrbela za katoliško vzgojo.³⁴ Takšno enorazrednico imamo izpričano med letoma 1601–1621 v Ljubljani,³⁵ poleg tega pa tudi v Gorici in Celovcu.³⁶ V Ljubljani je takšna enorazrednica nastala, ker je bila šola pri sv. Nikolaju sprva v slabem stanju, zato so starši pritiskali na kolegij, naj odpre elementarni razred. Sprva se je Rim temu upiral, a je posredoval provincial (veliko otrok naj bi bilo protestantskih, šola pri sv. Nikolaju je slabo vodena). Tako so lahko 1601 odprli elementarni razred (enorazrednico),³⁷ kjer so npr. leta 1608 poučevali deklice (ena učiteljica) in dečke (dva učitelja).³⁸ Leta 1621 se je ta šola združila s stolno šolo pri sv. Nikolaju, za kar si je še posebej prizadeval škof Tomaž Hren.³⁹ Glede na precejšnje število izpričanih slovenskih dijakov na jezuitskem kolegiju v Ljubljani lahko ugibamo, da se je slovenščina kot pomožni jezik rabila tudi za slovenske učence v tej enorazrednici – vsaj dokler se niso naučili dovolj nemščine. Vendar pa je šlo lahko tu za popolnoma poljubno odločitev, odvisno od učitelja, virov pa nimamo dovolj, da bi lahko rekli kar koli.

Lahko pa na podlagi virov zaznamo rabo slovenščine vsaj pri začetnih razlagah v nekaterih privatnih župnijskih šolah, katerih namen je bil, da bi pripravili nadarjene dečke za duhovniške študije.⁴⁰ To potrjuje vir za ruško šolo (1645–1758) ter Paglovčevo šolo v Spodnjem Tuhinju (1. pol. 18. stol.) (o tem Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 117; za Paglovčevo šolo na podlagi Benkoviča,

³² Gruden, »Šola pri sv. Nikolaju«, 12.

³³ Duhr, *Geschichte der Jesuiten*, II/1, 347; Gruden, »Šola pri sv. Nikolaju«, 13–14.

³⁴ Ni pa bila takšna enorazrednica v okviru jezuitskih kolegijev kaj posebej zaželena. *Ratio studiorum* je glede tega precej neposreden (prevod po Vidmar, *Nastajanje*, 178): »Praviloma se v razred gramatike ne vpisujejo *abecedarii*, ki 'naj jih naši ne poučujejo redno. Kjer pa jih zaradi posebne koncesije kljub temu poučujejo, jih je treba sprejeti šele po sedmem letu starosti; pred tem časom so namreč kar se da nežni in bolj potrebujejo varuške kot učitelje.'«

³⁵ Duhr, *Geschichte der Jesuiten*, II/2, 25; Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 51–52; Benedik, »Protireformacija«, 141.

³⁶ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 108.

³⁷ HAC (1601): 34: »V tem letu smo zaradi vnetih prošenj meščanov in ker je bilo od tega pričakovati veliko korist, z dovoljenjem našega častitega patra *provinciala* dodali našim šolam razred abecedarjev. Za njegovega predstojnika smo vzeli zunanjega učitelja.«

³⁸ Leta 1613 imamo tako v Ljubljani šest osnovnih šol, tako deških kot deklških (prim. HAC (1613): 77). Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 108, se – po našem mnenju tehtno – sprašuje, v kolikšni meri so to sploh bile šole v današnjem pomenu besede.

³⁹ HAC (1621): 94–95: »Zaradi velikega in nenehnega prizadevanja presvetlega gospoda škofa ljubljanskega in s soglasjem častitega patra provinciala smo v avgustu kakih 70 abecedarjev iz našega najnižjega razreda premestili v šolo pri Sv. Nikolaju in dobili tudi dovoljenje, da pošljemo tja končno vse abecedarje.«

⁴⁰ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 116.

»Maksimilijan Leopold baron Rasp«, 295, ki navaja Japljevo izjavo, da ga je Paglovec poučeval v »kranjščini«⁴¹ – gre pa pri zadnji izjavi seveda že skorajda za konec našega obdobja.)

Sicer pa je elementarni pouk z nemščino ali latinščino kot učnima jeziko-ma potekal naprej podobno kot že v prejšnjem stoletju z nihanji tako v številu kot v kvaliteti.⁴² Glede na gornje podatke lahko vidimo, da je bila tudi raba slovenščine v takšnem osnovnem šolstvu podobno kot v 16. stoletju precej poljubna in neorganizirana.

1.3. Jezuitska gimnazija v Ljubljani

Medtem ko za protestantsko stanovsko šolo v Ljubljani v 16. stoletju lahko na podlagi virov predvidevamo rabo slovenščine vsaj na začetni stopnji, dokler se niso učenci naučili nemščine in latinščine,⁴³ pa lahko glede rabe slovenščine na jezuitski gimnaziji v Ljubljani (še bolj pa na drugih jezuitskih kolegijih) v obravnavanem obdobju zgolj ugibamo.⁴⁴

Jezuitske gimnazije so imele povsod po Evropi enoten šolski red (*Ratio studiorum*, sprejet 1599), ki je predvideval zelo omejeno rabo *ljudskega jezika*,⁴⁵ v mnogih položajih pa ga je celo prepovedoval. Na začetku izobraževanja je bila seveda raba ljudskega/maternega jezika tako rekoč neizogibna, a je bila skrčena le na najnujnejše – s tem da najnujnejših položajev ni bilo ravno malo,⁴⁶ še posebej veliko pa jih je bilo, če je bilo predznanje dijakov šibko, kakor lahko sklepamo za ljubljanski jezuitski kolegij. Poglejmo si, kaj pravi glede rabe ljudskega jezika *Ratio studiorum* na različnih mestih (Pachtler, *Ratio studiorum II*, 229–481).

Osnovno načelo je bilo, naj se ljudskega jezika ne rabi:

Domi linguae latinae usum inter scholasticos diligenter conservandum curet; ab hac autem latine loquendi lege non eximantur, nisi vacationum dies et recreationis horae, nisi forte in aliquibus regionibus provinciali videretur his etiam temporibus facile posse hunc latine loquendi usum retineri. (*Naloge rektorja*, 8; Pachtler, *Ratio studiorum II*, 268–70)

⁴¹ Benkovič vira ne navaja (»Japelj v nekem spisu ...«), zato ga tudi nismo mogli natančneje preveriti. Možno bi namreč bi bilo, da tu ni šlo za formalno šolsko poučevanje.

⁴² Predvsem šole v manjših mestih in trgih je težko nadrobneje klasificirati (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 109–10), odvisne so bile od tega, kdo je učitelja plačeval in nadzoroval. Veliko je bilo tudi t. i. zakotnih šol s privatnimi poceni učitelji (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 111). Vsebinske večine šol pa je bila zelo raznovrstna in odvisna od plačnikov (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 115).

⁴³ Prim. Ahačič, *Zgodovina misli*, 51–53.

⁴⁴ O tem gl. npr. Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 124; Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 47, 50–51; Ciperle in Vovko, *Šolstvo na Slovenskem*, 32; Svetina, »Raba slovenščine«. Glede rabe slovenščine pri jezuitih v drugih položajih gl. tudi naslednja poglavja.

⁴⁵ To je bil večinoma materni jezik, na Slovenskem pa je bilo stanje zaradi sobivanja nemščine in slovenščine nekoliko bolj zapleteno, o čemer v nadaljevanju.

⁴⁶ Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 47.

Poskrbi naj (nam. rektor), da bodo naši sholasti (*scholastici*) doma marljivo ohranjali rabo latinskega jezika. Od tega pravila glede rabe latinščine lahko dovolimo izjeme samo ob prostih dnevih ali med urami oddiha, razen če v kakem kraju provincial meni, da bi bilo možno rabo latinščine zlahka ohranjati tudi ob teh priložnostih.⁴⁷

Latine loquendi usus severe in primis custodiat, iis scholis exceptis, in quibus discipuli latine nesciunt; ita ut in omnibus, quae ad scholam pertinent nunquam liceat uti patrio sermone, notis etiam adscriptis, si qui neglexerint; eamque ob rem latine perpetuo Magister loquatur. (*Splošna pravila za učitelje nižjih študij (studia inferiora)*, 18; Pachtler, *Ratio studiorum* II, 384)

Navado, da se govori le latinsko, se mora še posebej strogo čuvati, razen v tistih razredih, kjer učenci ne znajo latinsko. Tako ne sme biti nikoli dovoljeno rabiti materni jezik glede vsega, kar se tiče šole. Če to kdo zanemarja, se ga zabeleži. Zato naj tudi učitelj vseskozi govori latinsko.

Vendar pa se rabi ljudskega jezika ni dalo popolnoma izogniti zaradi same narave pouka na nižjih študijah (*studia inferiora*), in sicer tako pri branju klasičnih latinskih avtorjev, kakor tudi pri vajah v stilu, domačem ali šolskem pisnem delu, pri praktičnih nalogah iz prevajanja iz latinščine ali v latinščino ter pri izpitih:

Forma autem praelectionis haec ferme erit: Primum totam continenter pronunciet, nisi aliquando in Rhethorica et Humanitate longior esse debeat. Secundo brevissime argumentum exponat et connexionem, ubi erit opus, cum iis, quae antecesserant. Tertio unamquamque periodum praelegens, siquidem latine interpretetur, obscuriores explanet, unam alteri nectat, ac sententiam non quidem inepta metaphrasi, unicuique verbo latino alterum verbum latinum reddendo, sed eandem sententiam apertioribus phrasibus declarando, aperiat. Si vero vulgi sermone, servet, quoad fieri potest, collocationem verborum: sic enim numero assuescunt aures. Quodsi vulgare idioma non patitur, prius ad verbum fere omnia, postea ad vulgi consuetudinem explicet. (*Splošna pravila za učitelje nižjih študij (studia inferiora)*, 27; Pachtler, *Ratio studiorum* II, 388, 390)

Način branja (nam. klasičnih latinskih avtorjev) naj bo približno tak: Najprej naj učitelj zdržema prebere celoten odlomek, če ta ni v retoričnih ali humanitetnih razredih predolg. Nato na kratko predstavi povzetek, in če je potrebno, povezavo s predhodnim besedilom. Tretjič, prebere naj vsak stavek, in če razlaga po latinsko, naj pojasni manj razumljiva mesta, poveže en

⁴⁷ Vsi prevodi iz *Ratio studiorum* so naši.

stavek z drugim in osvetli pomen, vendar ne z okorno razlago, kjer bi menjaval eno latinsko besedo z drugo latinsko besedo, ampak tako, da na novo pove misel z jasnejšimi zvezami. Če pa razlaga odlomek v ljudskem jeziku, naj se drži, če je le mogoče, (latinskega) besednega reda: tako se namreč ušesa navadijo na ritem. Če ljudski jezik tega ne dopušča, naj najprej vse prevede od besede do besede, nato pa glede na rabo v ljudskem govoru.

Praelectionis forma haec erit. Primo argumentum tum latino tum patrio sermone perstringat. Secundo unamquamque periodum ita interpretetur, ut vernacula expositio latinae subinde subjiciatur. /.../ Postremo scriptoris verba vulgi sermone decurrat. (Pravila za učitelje najvišjega grammatikalnega razreda (supremae classis grammaticae), 5; Pachtler, Ratio studiorum II, 430)

Način branja (nam. antičnih klasikov) naj bo tak: Najprej naj učitelj povzete vsebine oriše tako v latinščini kot v ljudskem jeziku. Nato naj vsak stavek tolmači tako, da ga najprej razloži v latinščini, nato pa v ljudskem jeziku. /.../⁴⁸ Slednjič naj na hitro prevede originalni odlomek v ljudski jezik.

Praelectionis Ciceroniana, quae quaternos fere versus non excedet, haec forma sit: Primo totam continenter pronunciet ejusque argumentum brevissime vulgi sermone perstringat. /.../ Quarto scriptoris iterum verba vulgi sermone decurrat. (Pravila za učitelje najnižjega grammatikalnega razreda (infimae classis grammaticae), 6; Pachtler, Ratio studiorum II, 446, 448)

Način branja Cicerona, kadar ne gre za več kot približno štiri verze, naj bo tak: Najprej naj celotni odlomek zdržema prebere in čimbolj na hitro oriše v ljudskem jeziku. /.../ Četrtrič naj znova na hitro prevede originalni odlomek v ljudski jezik.

Scribendi argumentum non dictandum ex tempore, sed meditato et fere de scripto, quod ad imitationem Ciceronis, quantum fieri potest, et ad normam cujusdam narrationis, suasionis, gratulationis, admonitionis aliarumque id genus rerum dirigatur: et quidem tum latina lingua tum patria scribendum esset, ubi dictatur ad verbum. (Splošna pravila za učitelje nižjih razredov (classium inferiorium), 30; Pachtler, Ratio studiorum II, 390, 392)

Vaje v stilu ne smemo narekovati iz glave, ampak iz dobro premišljenega in običajno zapisanega sestavka, ki skuša posnemati Cicerona, kolikor je to mogoče, in se ravnati po načelu kake pripovedi, nasveta, čestitke, opozorila ali drugih tovrstnih prikazov (nam. antičnih avtorjev). In če se jo narekuje besedo za besedo, naj bo napisana tako latinsko kot v ljudskem jeziku.

⁴⁸ Sledi razlaga vmesnih stopenj.

Dictandum argumentum scribendi ad Epistolae fere formam vulgi sermone ad verbum, quod ad praecepta syntaxeos et ad Ciceronis imitationem referatur. (*Pravila za učitelje najvišjega gramatikalnega razreda (supremae classis grammaticae)*, 6; Pachtler, *Ratio studiorum* II, 432)

Vsebinsko za (poznejše) pisno delo naj (nam. učitelj) narekuje besedo za besedo v ljudskem jeziku, načeloma v obliki pisma, pozornost pa naj usmerja na skladenjska pravila in na posnemanje Cicerona.

Exercitationes discipulorum, dum scripta Magister corrigit, erunt ex. gr. vernacula dictata e syntaxis praescripto latina facere; lectionem Ciceronianam ex latino in vulgi sermonem transferre, eandem latine transcribere /.../. (*Pravila za učitelje najnižjega gramatikalnega razreda (infimae classis grammaticae)*, 4; Pachtler, *Ratio Studiorum* II, 446)

Vaje učencev med popravljanjem pisnih nalog so lahko na primer: v latinščino prevesti odlomke, ki se jih narekuje v ljudskem jeziku, po skladenjskih pravilih; odlomek iz Cicerona prevesti iz latinščine v ljudski jezik ali istega [nato] znova prestaviti v latinščino /.../.

Examinis ratio haec erit: primum suae quisque compositionis partem, si videatur, recitet; deinde errata corripere et eorum rationem reddere jubeatur, praecepto, contra quod peccatum sit, indicato. Postea grammaticis vernaculum aliquid statim latine vertendum proponatur, omnesque de praeceptis et rebus, quae in quaque schola traditae sunt, interrogentur. (*Naloge prefekta nižjih študij (studia inferiora)*, 21; Pachtler, *Ratio studiorum* II, 362)

Izpit (nam. v razredih nižjih študij) naj poteka na naslednji način. Najprej naj, če izpraševalci želijo, vsak dijak prebere del svojega spisa. Nato naj se mu ukaže, da naj popravi napake in pove vzrok za popravek, tako da navede pravilo, ki je bilo kršeno. Zatem naj dijaki v slovničnih razredih (*grammatici*) dobijo besedilo v ljudskem jeziku, ki naj ga takoj prevedejo v latinščino. Vse dijake naj tudi izprašajo obravnavana pravila in obravnavane šolske predmete.

Na vprašanje, ali je bila pri tem v Ljubljani kot *ljudski/materni jezik* rabljena nemščina ali slovenščina, le težko damo kak enoznačen odgovor. Dejstvo je, da so bili profesorji in magistri na ljubljanski jezuitski gimnaziji večinoma Slovenci ali vsaj slovensko govoreči.⁴⁹ Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 51, se tako utemeljeno sprašuje, »ali so lahko pri tako velikem številu učencev, ki so označeni kot *provinciales*, dejansko vsi znali nemško«. Nemščine namreč niso znali vsi niti v ljubljanski protestantski stanovski šoli, ki je bila sicer namenjena

⁴⁹ Prim. statistiko, ki jo podaja Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 188–89.

predvsem višjim slojem, medtem ko je bila populacija na jezuitski gimnaziji precej bolj raznorodna.

Poleg tega so dijaki ljubljanskega jezuitskega kolegija slovenščino izpričano večkrat rabili v različnih javnih položajih: pri cerkvenem petju, pri procesijah ter celo pri dramskih igrah (gl. spodaj).

Kolikor je bila ob nemščini, ki je bila zagotovo vsaj večinoma rabljena kot *lingua vernacula*, rabljena tudi slovenščina, je šlo skoraj zagotovo za ustno rabo, ker ustreznih modelov za pisno rabo niso imeli.⁵⁰ V govorjenem jeziku pa si moramo položaj verjetno predstavljati zelo življenjsko. Če nekdo (še) ni razumel nemško, mu je lahko učitelj, če je slovensko znal, pač podal razlago v slovenščini. Tu kakega posebnega razmisleka niti ni bilo, ampak so takšni učitelji med nemščino in slovenščino prehajali povsem pragmatično. Oba jezika sta bila *ljudska jezika* in torej 'nujno zlo' pri usvajanju latinščine.

Še težje je kar koli reči glede rabe slovenskega jezika (poleg nemškega oziroma italijanskega) kot živega jezika pri pouku na drugih jezuitskih gimnazijah na slovenskem ozemlju.⁵¹

So pa jezuitske gimnazije (in višje študije)⁵² močno prispevale k dvigu splošne izobraženosti na Slovenskem glede na prejšnje obdobje. Jezuitske šole so bile namreč zelo dobro obiskane – še posebej proti sredini obdobja, ki ga obravnavamo. V Ljubljani je naraščalo število gojencev do leta 1714, ko jih je bilo 922.⁵³ V Celovcu jih je bilo največ 1665 (nad 700), v Gorici pa leta 1671 (nad 600). Takšne številke so bile za tovrstno šolstvo znova presežene na Slovenskem šele v drugi polovici 19. stoletja.⁵⁴ Za nas pa ni pomemben samo podatek o dobrem obisku, ampak tudi o tem, da so bili dijaki socialno bolj raznorodni kot v prejšnjem obdobju. Ena od pomembnih značilnosti jezuitske gimnazije je bil namreč brezplačen pouk,⁵⁵ in ker so bile na voljo različne študentske stipendije, so lahko podpirali tudi revnejše učence – seveda le najbolj nadarjene, saj so morali imeti novinci vsaj nekaj prejšnje izobrazbe.⁵⁶ HAC za leto 1684 npr. med 563 učenci navaja (le) 12 grofov, 23 baronov, 31 gospodov in 55 plemičev – ostali učenci so bili meščanskega ali kmečkega izvora.⁵⁷ S tem se je počasi večala tudi splošna raven pismenosti na Slovenskem.

⁵⁰ O tem piše Hipolit Novomeški (besedilo in razlaga v Ahačič, »Pregled jezikoslovnih zapisov«, 593–96), ki se je verjetno tudi šolal pri jezuitih v Ljubljani.

⁵¹ Na Slovenskem so jezuiti ustanovili gimnazijske razrede v Ljubljani (1597), v Celovcu (1604), v Gorici (pripravljalni razred 1619, gimnazijski 1620), v Trstu (1620) in v Mariboru (1758). V Novem mestu so imeli gimnazijo frančiškani (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 119).

⁵² Višje študije so bila najbolj razvite v Celovcu, v Ljubljani so uvedli jezuiti v 17. stoletju samo teološke tečaje brez filozofskih študij, v 18. stoletju pa tudi filozofske študije (Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 133–34).

⁵³ Številke so naraščale takole: leta 1603: 200 dijakov, leta 1636: 544, leta 1655: 569, leta 1682: 600, leta 1690 587, leta 1700: 659, 1714: 922.

⁵⁴ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 136; Benedik, »Protireformacija«, 141; Grafenauer, »Zgodovinski prostor«, 35.

⁵⁵ Ciperle, »Jezuitski učni program«, 162.

⁵⁶ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 129.

⁵⁷ HAC (1684): 476.

Gojenci jezuitskih gimnazij pa so dobili tudi dobro jezikovnoteoretično znanje. Večino tega znanja so dobili v t. i. *studia inferiora* (gramatično-humanistični kurz), in sicer v njihovi prvi stopnji, ki je prva obsegala pouk slovnice (*grammatica*) in so jo sestavljali trije razredi: 1. *infima*, učenci so se imenovali *rudimentistae/parvistae*, 2. *media*, učenci so se imenovali *principistae* in 3. *suprema*, učenci so se imenovali *grammatistae*. Dopoldan in popoldan sta bili po dve uri in pol pouka.⁵⁸ Program jezikovnega pouka latinščine je bil v celoti naslonjen na latinsko slovnico Emmanuela Alvara, zato nam ga tudi ni težko rekonstruirati, še posebej, ker je ena od številnih evropskih izdaj te slovnice izšla tudi v Ljubljani konec 17. stoletja.

1.4. Šolanje duhovnikov

Duhovniki so se še tudi po tridentinskem koncilu izobraževali precej raznovrstno. Možno je bilo izobraževanje duhovniških kandidatov pri stolnih in drugih odličnejših cerkvah, v semeniščih, pri jezuitih ter na (jezuitskih in drugih) univerzah.⁵⁹ Prisotnost slovenščine lahko zasledimo v virih, povezanih s semeniščem pri ljubljanski stolnici ter predvsem z gornjegrajskim semeniščem, od katerih je drugi imel ob vzgojni tudi večjo izobraževalno vlogo.

Semenišče pri ljubljanski stolnici je bilo le neke vrste internat z internim poukom nekaterih predmetov. Duhovniški kandidati so obiskovali pouk v jezuitskem kolegiju, doma pa so jih poučevali še cerkveno petje in cerkvene obrede.⁶⁰ Pravila semenišča iz Carcanove apostolske vizitacije iz leta 1621, ki so jih leta 1666 ponovno prepisali v drugi zvezek kapiteljskega protokola, so glede rabe slovenščine določala naslednje:

Surgant singulis diebus hora praescripta. Simul comedant, sub mensa perpetuam lectionem spiritualem habeant, primo latinam, deinde germanicam vel⁶¹ sclavonicam.

Vstanejo naj ob uri, ki je predpisana za posamezni dan. Takoj ko pojedjo, naj imajo vedno po obedu duhovno čtivo, najprej v latinščini, nato v nemščini ali⁶² slovenščini.⁶³

Podobno lahko organizirano rabo slovenščine zasledimo v povezavi z gornjegrajskim semeniščem (*Collegium Marianum*), za katerega je program izobraževanja, potem ko je 1605 reformiral gornjegrajsko vzgojnoizobraževalno

⁵⁸ Več o jezikovnem pouku pri jezuitih Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 122; Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 49–50; Ciperle, »Jezuitski učni program«, 164–65, 168; Vidmar, *Nastajanje*, 179.

⁵⁹ Več o tem Dolinar, »Problem vzgoje duhovnikov«.

⁶⁰ Dolinar, »Problem vzgoje duhovnikov«, 108.

⁶¹ V protokolu iz leta 1666: »et«.

⁶² V protokolu iz leta 1666: in.

⁶³ Pravila semenišča iz Carcanove apostolske vizitacije iz leta 1621, ki so jih leta 1666 ponovno prepisala v drugi zvezek kapiteljskega protokola. Navedeno po Dolinar, »Problem vzgoje duhovnikov«, 108, prevod je naš.

središče,⁶⁴ razvil škof Tomaž Hren v posebni inštrukciji (*Instructio alumnorum Oberburgensium*), kjer je svoje mesto odredil tudi rabi slovenskega jezika. V okviru šolanja in pozneje za izvajanje svojega poklica so bili tako vsaj glede kateheze, molitev, pesmi in pridiganja vezani (tudi) na rabo slovenščine.⁶⁵ Kako so se na takšno rabo navajali, pa lahko seveda samo ugibamo.⁶⁶

2. Raba slovenščine v cerkvi

Medtem ko lahko spremljamo v času protestantizma rabo slovenščine v vseh delih cerkvenega obreda, je jezikovna situacija v obravnavanem obdobju drugačna. Po eni strani se pri katoliških obredih od katoliške obnove dalje ohranja tradicionalna latinska liturgika, po drugi strani lahko opazujemo tudi vse večjo vlogo ljudskega jezika – v našem primeru slovenščine. Ta je imela večjo vlogo predvsem pri pridiganju (ki v tem času v katoliški cerkvi še pridobi na pomenu), pri nekaterih delih bogoslužja, pri spovedih, ljudskih misijonih in duhovnih vajah, prav gotovo pa tudi pri delu kongregacij in bratovščin.

2.1. Pridiganje v slovenščini

Glavno mesto slovenščine v cerkvenem življenju je imela nedvomno pridiga, tudi zato, ker je s svojo sorazmerno dolžino⁶⁷ dajala priložnost za precej široko jezikovno rabo. Tudi sicer je bila raba slovenščine pri pridigah slovenskemu poslušalstvu že v prejšnjih obdobjih nekaj povsem samoumevnega. Se je pa v tem obdobju tudi v okviru katoliške cerkve takšna raba še dodatno formalizirala, o njej pa skozi celotno obdobje pričajo tudi številni viri.

Še posebej se je slovenska pridiga gojila v okviru posameznih redovnih skupnosti: največ vemo o pridigi pri kapucinih, nekaj manj o jezuitski pridigi, šele nedavno se je začelo raziskovati frančiškansko slovensko pridigo,⁶⁸ na raziskavo morebitnih arhivskih virov o vlogi slovenščine pri dominikancih, morda tudi pri avguštincih in cistercijanih, pa še čakamo.

Opozoriti moramo na nemajhno vlogo, ki jo je imela na podobo pridigarkega jezika Hren-Čandkova izdaja lekcionarja s tesno naslonitvijo na jezik Dalmatinove Biblije oziroma kar raba Dalmatinove Biblije same. Tomaž Hren je na primer v zgoraj omenjeni inštrukciji glede programa izobraževanja v Marijanskem kolegiju na Gornjem gradu (*Instructio alumnorum Oberburgensium* (1605):⁶⁹ paragraf 5) s pridigo duhovnikom priporočil, naj dobro

⁶⁴ Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, 181–82.

⁶⁵ Schmidt, *Zgodovina šolstva*, 106; Dolinar, »Problem vzgoje duhovnikov«, 106–107; Škrabl, »Hrenova oznanjevalna dejavnost«, 186; splošno o Hrenovih prizadevanjih za izobraževanje duhovnikov tudi Snoj, »Vzgoja in izobraževanje duhovnikov«, 206–16.

⁶⁶ Prim. tudi naslednje poglavje.

⁶⁷ Benedik, *Kapucinski samostan*, 140.

⁶⁸ Prim. Ogrin, »Frančiškanski baročni pisatelji«, v tisku.

⁶⁹ NŠAL, KAL 122/9.

preberejo evangelij in se potrudijo, da ga bodo v slovenščini (*Carniolice*) dobro in pravilno raztolmačili.⁷⁰ Poleg tega v poročilu papežu leta 1608 poroča, da je drugim duhovnikom skušal omogočiti pridiganje v slovenskem jeziku in jim je zato prirejal razna slovenska besedila.⁷¹

Podobne vzpodbude za slovenske pridige na podlagi besedil iz evangelija lahko zasledimo tudi v določilih kapucinskih provincijskih kapitljev.⁷² Tako ni nepričakovano, da je jezik Dalmatinove Biblije najprej v manjši meri neposredno nato pa prek lekcionarjev posredno vplival tudi vsaj na jezik navedkov iz evangelijev v pridigah.⁷³ To je pri pridigarjih nedvomno vodilo k rabi govornih jezikov višje ravni, ki so bili sicer vedno bolj naslonjeni na narečje, v katerem so se pridigarji najbolj gibali, vendar pa to nikakor niso bile popolnoma narečne ravni jezika. O tem nam pričajo tako glasoslovne kakor tudi besedoslovne in oblikoslovne (še posebej pa seveda skladske) značilnosti jezika določenih rokopisnih ali v knjigah izdanih pridig tega obdobja, v katerih moremo iskati odraze različnih narečij in vpliv »starega knjižnega jezika«. ⁷⁴ Ožbalt Gutschmann v uvodu h *Kristianskim resnicam* (1770–1777) pravi, da se pridigar ne sme preveč približati narečju, če noče, da bi izpadel smešen, s čimer poudarja funkcionalnost govornih oblik naddialektalnega kulturnega jezika. Lahko samo pritrdimo tezi Ericha Prunča, »Nekateri problemi«, 121, da »ni razloga, da bi take koncepcije pridigarskega jezika ne predpostavljali tudi za prejšnja obdobja«. To je še dodatno vzpodbujala sama narava pridigarske službe znotraj cerkve na Slovenskem. Slovenski (predvsem jezuitski in kapucinski) pridigarji in misijonarji so se praviloma selili iz kraja v kraj, iz kolegi-

⁷⁰ »Postea perlege Evangelium et conare illud bene et recte interpretari atque explanare Carniolice.« O inštrukciji pišeta najboljširneje Škrabl, »Hrenova oznanjevalna dejavnost«, 186, in Dolinar, »Problem vzgoje duhovnikov«, 106–107.

⁷¹ Škrabl, »Hrenova oznanjevalna dejavnost«, 185.

⁷² Benedik, *Kapucinski samostan*, 136. Kapucine so škofje povabili v delo prenove tudi zato, da bi pridigali (ibid., 133). Prve odmeve na kapucinsko pridigo najdemo v zapisih škofa Hrena 1608, kjer pravi, da njihovim pridigam radi prisluhnejo meščani in plemstvo. Jezuitski zgodovinar Duhr pa je o ljubljanskih kapucinih zapisal, da je »posebno pri njihovih slovenskih pridigah obisk razveseljiv, pa tudi bogati sadovi« (navedeno po Benedik, »Proti-reformacija«, 145). Tiskani zbirki pridig sta od številnih kapucinov, ki so svoje pridige zapisovali, v tem obdobju izdala Janez Svetokriški in p. Rogerij (Mihael Kramar), kapucin pa je bil na primer tudi Hipolit Novomeški (Janez Gaiger). – Še posebej na področju, kjer so se protestanti še odbržali (npr. Radgona), je imela slovenska katoliška pridiga tudi posebno vlogo, saj so z njo lažje spreobračali (prim. Škafar, »Prispevek radgonskih kapucinov«, 47, o pridiganju v slovenščini tudi 26–27).

⁷³ Na to je prvi opozoril Breznik leta 1917 (Breznik, *Jezikoslovne razprave*, 41). Kot primer gl. gradivo v Bizjak, »Sveto pismo v Svetem priročniku«, 48–59, o vplivu Schönleba na navedke pri Svetokriškem 1691. Po ugotovitvah Brede Pogorelec (na več mestih, npr. »Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika«, 5), je stopnja knjižnosti (torej vezanosti na jezik slovenskih protestantskih piscev) padala s tem, ko se je manjšala stopnja oficialnosti jezika.

⁷⁴ O tem denimo Orel, »Jezik pridig o. Rogerija«, 29–76, za Rogerija in Toporišič, »Jezik Janeza Svetokriškega«, 405–12, za Svetokriškega.

ja v kolegij, iz samostana v samostan,⁷⁵ slovenščino pa so ohranjali tudi na obrobju slovenskega prostora.⁷⁶

Mnogo virov je na razpolago glede jezikovne rabe pri ljubljanskih jezuitih. Ti so kljub nasprotovanju škofa zaradi slabega obiska leta 1615 zamenjali nemško pridigo v svoji cerkvi s slovensko.⁷⁷ Poleg pridig v jezuitski cerkvi so od 1657 pridigali v nemščini in tudi slovenščini v stolni cerkvi, poleg tega so jih tudi vabili drugam, pridigali pa so seveda tudi po misijonih itd. Zelo zanimivi so njihovi opisi lastne pridigarske dejavnosti v letopisu jezuitskega kolegija (HAC), iz katerega navajamo nekaj naslednjih primerov:

Šli smo pomagat v Loko, kjer se je začela bratovščina svetega Rešnjega Telesa. Pridigali smo v obeh jezikih. (HAC (1634): 142)

Šli smo pomagat v Loko.⁷⁸ Razen tega smo ob petkih tam uspešno pridigali v obeh domačih⁷⁹ jezikih. (HAC (1644): 207–208)

Ljudski govorniki so bili štirje: pri sv. Nikolaju, stolnici tega mesta, p. Michael Steer, doma ob sedmi uri zjutraj p. Matija Štamcar in p. Ambrož Falenič, oba v kranjskem jeziku, tretji je govoril v nemščini prav tako v naši cerkvi p. Danijel Sichten. (HAC (1657): 310)⁸⁰

Pospeševali smo cerkveno bogoslužje. /.../ Drugič, s kanonizacijo sv. Frančiška Borgia, pri kateri so imeli osem dni govore sami zunanji govorniki. /.../ In vsi ti so pridigali nemško; vsak drugi dan pa je bila kranjska pridiga,⁸¹ ki so jo pridigali častiti gospodje sosednji župniki, en dan je pridigal zjutraj tudi naš pater, učitelj retorike p. Gradt, učitelj poetike p. Henrik Holzmeyer pa je imel govor zvečer. (HAC (1671): 392)

⁷⁵ Prim. Koruza, *Slovstvene študije*, 111.

⁷⁶ Jezuiti so na Koroškem (Prunč, »Nekateri problemi«, 119) prevzeli slovensko pridigarsko mesto pri Svetem Duhu v Celovcu, poleg rednega celovškega pridigarja pa so vzdrževali tudi slovenskega pridigarja za podeželje. Leta 1620 so vpeljali slovenske pridige v špitalski cerkvi. Kot pridigarja se omenjata Janez Čandek in Jakob Knap. Iz delovnega poročila koroških jezuitov za 1665 je razvidno tudi, da so bile v Celovcu ob vseh nedeljah in praznikih slovenske pridige ter da so poleg treh nemških vzdrževali tudi enega slovenskega pridigarja. V prvi polovici 18. stoletja izpričujejo viri poleg slovenskih pridig v cerkvi Sv. Duha tudi slovensko katehezo v tej cerkvi ter ob petkih v elementarnih šolah. Slovenske so bile verjetno tudi vsakdanje jutranje pridige za služničad. – V Radgoni so imeli kapucini redne slovenske pridige (Škafar, »Prispevek radgonskih kapucinov«, 26–27, 47). – Ob meji z Italijo imamo izpričane slovenske pridige v različnih krajih (poleg Janeza Svetokriškega prim. npr. vsaj še kapucina patra Ferdinanda itd.).

⁷⁷ Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 66, in »Vloga in pomen«, 11.

⁷⁸ Sledi opis ljudskega misijona.

⁷⁹ Lat. *utraque vulgari*.

⁸⁰ Sicer HAC redno navaja pridigarje. Leta 1682 na primer navaja dva nemška in dva kranjska pridigarja (HAC (1682): 457), leta 1685 dva nemška in tri kranjske pridigarje (HAC (1685): 47), enako leta 1686 in 1691 (HAC (1686): 496, HAC (1691): 518) in podobno za nekatera druga leta. Podobno navaja posamezne slovenske pridige tudi *Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Jesu Labaci inchoatum anno 1651* (I./31 r): npr. str. 6.

⁸¹ Lat. *concio Carniolica*.

Poleg v prejšnjih letih običajnih pridig za postni čas v kranjskem⁸² in nemškem jeziku je imel eden od naših trikrat na teden pridige tudi v italijanščini v veliko zadovoljstvo deželnih stanov, ki so izprosili pridigarja od našega prečastitega patra rektorja. (HAC (1676): 419)

[Na veliki petek.] Tisti dan sta bili dve nemški in dve kranjski pridigi, vedno ob silno veliki udeležbi ljudstva in ob navzočnosti skoraj vsega plemstva obojega spola. (HAC (1684): 471)

V postnem času je bila vsak petek zjutraj običajna kranjska pridiga. (HAC (1686): 493)

[Na pasijonsko nedeljo, maša za Bratovščino Kristusovega smrtnega boja.] Številnemu poslušalstvu je v domačem jeziku⁸³ ob splošnem navdušenju govoril prečastiti gospod Janez Ludvik Schönleben in ta njegov poslednji govor je izvabil solze mnogim poslušalcem. (HAC (1681): 454)

Tv nemo ljudstva, gorečega za Boga in svetnike, so zelo povečali pogosti in prepričljivi govori naših pridigarjev, ne le na prižnici v stolnici in doma, temveč tudi na prižnicah drugih cerkva, tako v mestu kakor v več milj oddaljenih krajih /.../. Tu moram po pravici omeniti tisti evharistični govor, ki ga je imel naš pater v našem kranjskem jeziku⁸⁴ pri Sv. Roku blizu Ljubljane pod milim nebom v navzočnosti vseh cerkvenih redov in vse duhovščine in nekaj tisočev iz ljudstva, zbranega iz mesta in sosednjih krajev. (HAC (1683): 468)

Nič manj bogata ni bila pridigarska dejavnost frančiškanov, od katere pa je manj ohranjenega, čeprav naj bi na primer samo pater Anton Brešan (1638–1708) pripravil kar šest knjig najverjetneje slovenskih pridiznih besedil, ki pa so danes izgubljena – ohranjeni sta le dve pridigi.⁸⁵ Iz obravnavanega obdobja je ohranjena tudi pridiga frančiškanskega patra Evgena Lauerja iz leta 1751, ki je prav tako le ena iz zbirke več rokopisnih pridig.⁸⁶

Podobno imamo izpričano rabo slovenščine tudi za pridige v stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani. Še poseben poudarek si zasluži podatek o posebni izpostavljenosti slovenščine (poleg nemščine) pri pridigah ob posvetitvi novi ljubljanske stolnice leta 1707⁸⁷ – v slovenščini je pridigal kapucin oče Rogerij.

⁸² Lat. *Carniolico idiomate*.

⁸³ Lat. *patrio idiomate*.

⁸⁴ Lat. *nostro Carniolico idiomate*.

⁸⁵ O tem obširno piše Ogrin, »Frančiškanski baročni pisatelji«, v tisku, ter Ogrin, »Baročni frančiškanski pisatelj Anton Brešan«.

⁸⁶ Ogrin, »Frančiškanski baročni pisatelji«.

⁸⁷ Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve*, 352–55; Smolik, »Bogoslužni obredi«, 116.

Za kapucine je na razpolago več virov, ki dokumentirajo njihovo pridiganje v slovenščini tako na podeželju kakor tudi v mestu, ohranjenih pa je tudi precej rokopisov in natisnjenih slovenskih pridig (natančen pregled kapucinske pridigarke dejavnosti prinaša Benedik, »Kapucinska pridigarška dejavnost«, 17–36). Z vidika jezikovne rabe je nadvse zanimiv rokopis pridige na peto nedeljo po veliki noči, ki se je ohranila v rokopisu pridig kapucinskega patra Ferdinanda.⁸⁸ Pater je namreč po isti predlogi pridigal v Vipavskem križu 1716, v Cerkljah 1718, v Škofji Loki 1723, v Ljubljani 1728 in v Trstu 1739. Ob tem moramo poudariti, da pridig seveda ni bral, ampak so mu zapisi služili kot priprava. Toda pridig se mu za jezikovno različno poslušalstvo ni zdelo potrebno jezikovno popravljati. Poleg tega bi bilo tudi nemogoče, da bi se govorno prilagodil vsakemu poslušalstvu posebej – ravno nasprotno: poslušalstvo se je bilo prav gotovo vajeno prilagajati nadnarečnemu (a z narečji zaznamovanemu) jeziku cerkve.

Takšen pristop k jezikovni rabi je bil konec koncev tudi splošno evropski. V nemško govorečih deželah⁸⁹ so tako pridigali nemško, poleg tega pa tudi francosko in italijansko ali, kakor v Ljubljani, slovensko. Na nemško govorečem področju so se izpričano ozirali tudi na nemška narečja, vendar le v tolikšni meri, da bi jih ljudje še razumeli. Na jezikovno zelo raznorodnem goriškem koncu imamo za 2. polovico 18. stol. ohranjene poleg latinskih tudi npr. rokopise slovenskih, nemških, furlanskih in italijanskih pridig (fond Attems – de Grazia; prim. Bratuž, »Pridigarstvo«, 92), torej pridig v jezikih, ki so imeli na tem koncu zagotovo že daljšo tradicijo.⁹⁰ Glede samega pridiganja v slovenščini pa viri na primer za Gorico kažejo podobno stanje kot drugod: v 17. in 1. pol. 18. stoletja se je (dokumentirano) pridigalo v jezuitski cerkvi sv. Ignacija ter redno (zadnjo nedeljo v mesecu ter ob določenih praznikih) tudi v župnijski cerkvi.⁹¹

2.2. Hrenov odlok *Tametsi* in Scarlichijevo pastirsko pismo: besedili za javno branje in poslušanje

Ob robu pridige moramo omeniti še začetke ene od oblik javne rabe slovenščine v cerkvi. V okviru gornjegrajske sinode 1604 je bil namreč objavljen tudi tridentinski odlok *Tametsi*, ki ga najdemo v arhivskih listinah v latinskem, nemškem in slovenskem jeziku.⁹² Za nas je še posebej pomemben naslednji slovenski odlomek uvoda v besedilo:⁹³

De pak taifti DECRET vfem na vejft ali snajne pride, ta zhaftyvrednifhi g.g. Thomas shkoff Lublanfki, vkashe inu sapoveduje, de fe taifti Decret,

⁸⁸ Gl. Benedik, *Kapucinski samostan*, 143.

⁸⁹ Duhr, *Geschichte der Jesuiten* II/2, 5–6.

⁹⁰ Prim. tudi kratek prispevek Vincenca Rajšpa »Vloga jezika v cerkvi«, 131–35, o jezikovnih razmerah na Goriškem v 2. pol. 18. stol.

⁹¹ Tavano, »La vita socio-religiosa«, 29–42.

⁹² Prepis vseh treh je dostopen v Kolar, »Sinode škofa Hrena«, 459–64; o besedilu tudi Košir, »Škof Tomaž Hren«.

⁹³ Kolar, »Sinode škofa Hrena«, 462.

fkusi Fajmafhtre ima po goftu na Leci ali Pridigi fpozhitat inu osnannit; k' njemu tudi taku fpiissan ene Trydesseti dny fporedom na Cerkvene Dauri po Farrah perbyti.

Objava je bila nujni del uveljavitve tega odloka, saj je »po navodilih Tridentskega cerkvenega zbora (cap. I. de red.) veljala določba, da dekret pride v veljavo le v vseh škofijah, kjer ga objavijo«. Poleg tega ga je bilo treba objaviti v vseh župnijah, in sicer prvo leto večkrat, pozneje pa odvisno od razmer. V latinskem, nemškem in slovenskem jeziku pa je bil objavljen zaradi etnične sestave prebivalstva škofije in značaja dokumenta.⁹⁴

Leta 1604 in morda tudi pozneje so torej na celotnem ozemlju škofije poslušali in brali enotno slovensko besedilo v Hrenovem jeziku, ki je bil tesno naslonjen na izročilo slovenskih protestantskih piscev. To je za zgodovino slovenskega jezika nedvomno zelo pomemben podatek.

Da pri takšni objavi ne gre za osamljeno prakso, nam priča tudi *pastirsko pismo*, v katerem je škof Rinaldo Scarlichi v latinščini in slovenščini leta 1631 napovedal vizitacijo celotne ljubljanske škofije.⁹⁵ V zvezi z njim bi na tem mestu izpostavili predvsem dve dejstvi, ki sta zanimivi tudi z vidika zgodovine misli o jeziku:

1. slovensko besedilo ni od besede do besede prevod latinskega, ampak je oblikovano suvereno in z veliko mero občutka, ki (kljub nekaterim odklonom na glasovni ravni) kaže na dobro poznavanje dotedanjega knjižnega izročila. To nam kažejo že prvi trije primeri razlik med izvornikom in prevodom z začetka besedila:

Reinaldus Scalichius DEI et Apostolicae Sedis gratia Episcopus Labacensis	<u>Ta vissoku zhasty inu suetlosti ureden Gospud Gospud</u> Reinaldus Scarlichius, od Boshijga inu Rimfkiga Stolla potarien ta defseti Shkoff inu Firsh Lublanfki
Omnibus et singulis, cuiuscunque status, gradus, ordinis, et conditionis, in hac civitate et diocesi nostra Labacensi	vsem zhiftu nu flednim, maihiniga ali velikiga Stanu, Duhounim nu Deshellkim lete Shkoffie Lublanske
Sancti Spiritus gratia	<u>od Daru inu gnade</u> S. Duha

2. zaključni odstavek spet nakazuje način branja tovrstnih besedil v javnosti – enotno besedilo se je bralo po celotni škofiji:

De pak lete nafhe pifme, nu opominajne bodeio ftem losheishi vsem, nu vsaketerim vedeioz, hohzemo de fe ozhittnu, glafsnu nu saftopnu v'feh nafhe Shkoffie Cerkuah predan fazhnemo vifitirat, bodo brale, de bodeio vfî mogli lahku fastopiti etc.⁹⁶

⁹⁴ O tem Kolar, »Prenovitevno delo škofa Tomaža Hrena«, 165.

⁹⁵ Besedilo je transkribirano v Lavrič, *Ljubljanska škofija*, 37–41.

⁹⁶ Lavrič, *Ljubljanska škofija*, 41.

Namenjeno pa je bilo vsem, »kateri bodo leta naft ali opominene brali, ali bratti flifhali«. ⁹⁷

Takšna oblika komunikacije z verniki se je nadaljevala tudi pod drugimi škofi. Škof Jožef Rabatta je na primer po Scarlichijevem vzoru sestavil pastirsko pismo z napovedjo osebne vizitacije po vsej škofiji dne 20. 4. 1665, pa tudi sicer naj bi razglase za ljudstvo objavljaj le slovensko. ⁹⁸

2.3. Slovenščina pri preostalem bogoslužju

Raba slovenščine pri ostalih delih bogoslužja je bila močno omejena, vendar vseeno večja kot v predtridentinskem obdobju. Tridentinski koncil ⁹⁹ namreč ni dovolil bogoslužja v ljudskem jeziku, je pa vsaj deloma ustregel zahtevi, naj se omogoči, da bi krščansko ljudstvo razumelo, kaj duhovnik pri maši bere. Zato naroča duhovnikom, naj med mašo pogosto sami ali po drugih razložijo kaj od tega, kar se pri maši bere. Za to pa so na Slovenskem za večino vernikov morali rabiti slovenščino.

Sprva so si – vsaj kar se branja evangelijev tiče – pomagali s prevodom Dalmatinove Biblije. Škof Tomaž Hren je v času najhujše rekatolizacije notranjeavstrijskih dežel 21. junija 1602 od papeža Klemena VIII. in pozneje še 1. julija 1621 od papeža Gregorja XV. pridobil dovoljenje, da smejo njegovi katoliški duhovniki uporabljati protestantske knjige ¹⁰⁰ – seveda z določenimi omejitvami. V rimskem dokumentu iz leta 1564 je namreč rečeno, ¹⁰¹ da »se sme dovoliti uporaba prevodov Stare zaveze samo tistim, ki so po sodbi škofa učeni in pobožni možje, vendar smejo take prevode uporabljati le kot razlago k Vulgati za (boljše) razumevanje Svetega pisma, ne pa kot pravo besedilo«. ¹⁰²

Po Hrenovi izdaji lekcionarja leta 1612 (1613) pa so imeli duhovniki tudi uradno cerkveno izdajo izbranih svetopisemskih besedil, ki so jih *moral*i uporabljali pri bogoslužju. Božjo besedo naj bi sicer načeloma še vedno brali v latinščini, vendar pa je bila vsaj vzporedna raba slovenščine obvezna. Rabo slovenskih knjig in znanje slovenščine pri duhovnikih, ki so delovali v slovensko govorečem okolju, so v obravnavanem obdobju tudi večkrat preverjali.

Na sinodi leta 1614 je na primer škof Hren s pomočjo 43 vprašanj preveril, kako duhovniki upoštevajo predpise prejšnjih sinod. Ena od točk je bila tudi: »Za razlago evangelijev si morajo (nam. duhovniki) nabaviti slovensko knjigo, drugače jim bo prepovedano maševanje«. ¹⁰³ Tudi na sinodi leta 1623 so preverili, če imajo duhovniki slovenski lekcionar in poleg tega še leta 1615 izdani slovenski katekizem. ¹⁰⁴

⁹⁷ Lavrič, *Ljubljanska škofija*, 37.

⁹⁸ Miklavčič, »Rabatta, Jožef«.

⁹⁹ Peklaj, »Odnos škofa Tomaža Hrena«, 276.

¹⁰⁰ Gl. npr. Dolinar, *Ljubljanski škofje*, 116–17.

¹⁰¹ Peklaj, »Odnos škofa Tomaža Hrena«, 281.

¹⁰² O rabi Dalmatinove Biblije v skladu s tem dokumentom lepo pričajo iztrgani uvodi in prečrtana nebiblična besedila v nekaterih ohranjenih izvodih.

¹⁰³ Kolar, »Prenovitevno delo«, 170–71; Krajnc, »Hrenov odnos«, 285.

¹⁰⁴ Kolar, »Prenovitevno delo«, 176.

Na gornjegrajski sinodi leta 1653 je eden izmed navzočih duhovnikov obtožil slovenjegraškega vikarja Jakoba Schweikofferja, da ne more zadovoljivo opravljati svoje dolžnosti, ker ne zna slovenščine. Po sklepu sinode je moral vikar takoj na kraju samem opraviti izpit iz slovenščine; ker je pokazal zadovoljivo znanje, je smel obdržati svoje mesto.¹⁰⁵ Prav tako lahko leta 1730 beremo v vizitacijskem zapisniku vizitatorja Jakoba Janeza Schillinga, generalnega vikarja ljubljanske škofije, kako naroča, da mora podvikar v Dvoru pri Vrbi na Koroškem znati slovensko (Dvor pri Vrbi = Kranzlhofen; nemško ime za Vrbo je sicer Lind ob Velden).¹⁰⁶

Obrednika, ki bi upošteval slovenščino kot obredni jezik, niso imeli katoliški duhovniki na voljo vse do leta 1706, ko je izšel *Rituale Labacense ad usum Romanum accomodatum*, ki je vseboval tudi besedila določenega dela obredov v slovenščini. Do tedaj so si duhovniki na Slovenskem pomagali z oglejskim, salzburškim in rimskih obrednikom, četudi bi – predvsem v župnijah pod oglejskim patriarhatom – smeli rabiti le zadnjega.¹⁰⁷ A obredna disciplina v teh časih še ni bila tako enotna kot pozneje.¹⁰⁸

Čeprav obredniki prej niso vsebovali slovenščine, je bila slovenščina v katoliški cerkvi pri določenih delih bogoslužja v neformalizirani ustni rabi že vse od srednjega veka. Očitno pa si je že škof Hren prizadeval, da bi vsaj nekateri deli evharističnega bogoslužja bolj formalizirano in organizirano potekali v slovenščini. Tako je morala biti v slovenščini »očitna« spoved, ki jo je Hren vključil v svoj lekcionar.¹⁰⁹ Ob razsajanju kuge leta 1624 je škof Hren zložil posebne molitve v slovenščini, ki so jih molili verniki za odvrnitev Božje jeze. V Hrenovem lekcionarju najdemo tudi molitve, ki so jih verniki molili po pridigi.¹¹⁰ Pri Hrenovi pridigi, ki nosi zaporedno številko LII, pa naletimo tudi na prevod glavne mašne prošnje v slovenščino.¹¹¹ Podobnečasne rešitve – tudi v knjižni obliki¹¹² – nato spremljamo vse do leta 1706, ko je izšel omenjeni (verjetno J. A. Dolničarjev) *Rituale Labacense*, pa še v njem najverjetneje¹¹³ ni slovensko vse, kar se je dejansko odvijalo v slovenščini.

2.4. Raba slovenščine ob drugih priložnostih

Vseskozi je v slovenščini potekalo ljudsko petje slovenskih cerkvenih pesmi, ki jih je v svoji monografiji obširno popisal Marijan Smolik.¹¹⁴ Na podlagi

¹⁰⁵ Gornji Grad, 6. februarja 1653, NŠAL, KAL 41, navedeno po Umek, *Slovenščina v dokumentih*, 10.

¹⁰⁶ 8. julija 1730, NŠAL, ŠAL 4/41b, navedeno po Umek, *Slovenščina v dokumentih*, 12.

¹⁰⁷ Vizitator Francesco Barbaro leta 1593 pripoveduje, da je vsem dušnim pastirjem v oglejskih župnijah na Kranjskem dal obrednik *Sacerdotale Romanum* in ukazal pod kaznijo, da morajo po tem obredniku deliti sv. zakramente; vse druge obrednike je velel uničiti in sežgati (Ušeničnik, »Obrednik«, 122).

¹⁰⁸ O tem zlasti Ušeničnik, »Obrednik«, 119–27, in Smolik, »Slovenščina v obrednikih«, 119–21.

¹⁰⁹ Hren in Čandek, *Evangelia inu lystuvi*, dodatek, 42a–42b.

¹¹⁰ *Ibid.*, 40a–41b.

¹¹¹ O tem natančneje Krajnc, »Hrenov odnos«, 286, 291–92, 294.

¹¹² = Kastelčev *Modus juvandi agonizantes* iz Bratovskih bukvic iz leta 1682 (str. 177 [=179]–459 [=461]).

¹¹³ Prim. Smolik, »Slovenščina v obrednikih«, 120.

¹¹⁴ Smolik, *Odmev verskih resnic*. Prim. tudi Smolik, »Lecionar«, 99–108.

ohranjenih besedil in njihovih zapisov lahko predvidevamo tudi tu določeno nadnarečnost v rabi slovenščine.

Individualni stik ljudstva z višjimi oblikami slovenskega jezika je potekal tudi pri spovedih, kjer je bila potreba po slovenskih spovednikih zelo velika,¹¹⁵ še posebej pa so bili priljubljeni spovedniki, ki niso bili neposredno iz spovedovančevega okolja. V priročniku za spovednike iz leta 1574 v kapucinski knjižnici, ki ga je kapucinom daroval Hrenov vikar Adam Sontner, je na zadnji strani z roko zapisan obrazec splošne spovedi, kot ga je uvedel škof Hren,¹¹⁶ le da je nekoliko okrajšan in prilagojen: Jest, vbogi greshni zhlovik se spovem Gospudi Bogu vsigamogozhimu, Divizi Materi Marii, vsem svetnikom¹¹⁷ inu tebi spovedniku na Boshjim mesti...

Tudi v tej situaciji se je torej uporabljalo tudi jezikovno kolikor toliko ustaljene oblike obrazce.

Jezuitski ljudski misijoni na Slovenskem v 17. in 18. stoletju so po vaseh in mestih temeljili na komunikaciji v slovenskem jeziku, kadar je šlo za slovensko govoreče poslušalce. Pri tem je šlo predvsem za pridige in kratek pouk v osnovnih verskih resnicah.¹¹⁸ Slovenščino lahko predvidevamo tudi pri duhovnih vajah ter pri delu kongregacij in bratovščin.

Slovenščina ni nepomembna tudi kot jezik medsebojne komunikacije znotraj katoliške cerkve na Slovenskem.¹¹⁹ Raba slovenščine je bila lahko celo

¹¹⁵ Jezuiti so se na primer neprestano pritoževali, da imajo premalo (slovenskih) spovednikov glede na potrebe ljudi. Za leto 1612 so imeli denimo samo tri slovenske spovednike v kolegiju, kar naj bi bilo premalo (HAC (1612): 70). Še nekaj primerov: »Eden naših, večš kranjskega jezika (*lingua Carniolae*), je imel 2.490 spovedi« (HAC (1617): 87). – »Zelo velik je naval spovedancev in še več bi se jih pri nas spovedalo, ko bi bil tu še en slovenski spovednik. Dobro nam je namreč znano, da so nekateri, naveličani od dolgega čakanja pred spovednico, odšli k menihom. Zato lahko domnevamo, da so trije duhovniki (več jih namreč ni bilo, ki bi znali slovensko (*Slavonice*)) do konca velikonočnih praznikov močno utrujeni spovedali 3.000 ljudi. Zaradi spovedi namreč prihajajo k nam ljudje iz pet, šest, sedem, osem, tudi deset milj oddaljenih krajev« (HAC (1614): 79). – »Šli smo pomagat v Loko. (Sledi opis ljudskega misijona.) V necehlih treh tednih smo spovedali več kot 1.800 ljudi, med njimi se je spravilo z Bogom več duhovnikov« (HAC (1644): 207). Podobno je bilo pri kapucinih (Benedik, »Protireformacija«, 147).

¹¹⁶ Benedik, *Kapucinski samostan*, 196. Prim. besedilo v lekcionarju (Hren in Čandek, *Evangelia inu lystuvi*, dodatek, 42a–42b).

¹¹⁷ Hren ima: *Svetnikom*.

¹¹⁸ Korade, »Ljudski misijoni«, 215–19.

¹¹⁹ Kot primere lahko omenimo: latinsko pismo župnika Nikolaja Koprivca ljubljanskemu škofu Tomažu Hrenu (5. 2. 1598), ki vsebuje slovenske stavke (NŠAL, zbirka listin; Umek, *Slovenščina v dokumentih*, 7, prepis: 23–24; Kološa, *Iz roda v rod*, 30); pismo generalnega vikarja ljubljanske škofije Adama Sontnerja škofu Tomažu Hrenu (med avgustom in novembrom 1621) v slovenščini (Umek, *Slovenščina v dokumentih*, 7–8, prepis: 26–27; Kološa, *Iz roda v rod*, 33); breve papeža Gregorja XV. (3. 8. 1621) v Hrenovem prevodu (Kološa, *Iz roda v rod*, 33); pismo poljskega jezuita župniku v Plištajnu s slovenskimi stavku na koncu (19. 11. 1621; Kološa, *Iz roda v rod*, 33); dopis vikarja in škofijskega komisarja v Braslovčah Filipa Terpinca generalnemu vikarju v Ljubljani (22. 11. 1651; Kološa, *Iz roda v rod*, 39); odluk ljubljanskega škofa Jožeta Rabatta (8. 5. 1666), ki v slovenščini naroča naj ljubljanske klarisinje po preteku triletne dobe opatinje Terezije Štih izvolijo novo predstojnico (NŠAL, KAL, fasc. 28; Umek, *Slovenščina v dokumentih*, 10; Kološa, *Iz roda v rod*, 71).

razlikovalni dejavnik pri odločitvi za odhod v določen samostan. Grofica Katarina Elizabeta Erdödy navaja na primer leta 1672 kot enega izmed vzrokov, zakaj je svoji hčeri poslala v studeniški samostan, tudi dejstvo, da je bil v njem pogovorni jezik slovenski (*quod ibidem sit sclauonica lingua communis*).¹²⁰

V okviru romarskega življenja pa lahko predvidevamo tudi rabo slovenščine kot tujega jezika zunaj slovenskega ozemlja. O tem nam najbolj nazorno priča knjižica *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein* iz 2. polovice 17. stoletja, ki med drugim prinaša tudi kratek dialog in očenaš in zdravamarijo vzporedno v nemščini in slovenščini za slovenske porenske božjepotnike (v Köln in Aachen) ter njihove nemške gostitelje. Poglejmo si kratek primer v originalu:¹²¹

Seyt ihr von denen Ungern? *Ste vi slovinci?* auff ihr Antwort muß man fagen/ *dobru, dobro, gut. Od koth ste vi?* von wannen kommet ihr? zu ihrer Ruckrede antwortet man: *je prau, zhe dobro*, ift schon recht. *Kam grefte vi?* Wo ziehet ihr hin? darauff wird gesprochen mit diesen Wörten: *prau, nu dobro, zhe prau*, schon gut und recht.

Takšna knjižica gotovo ni bila edina te vrste, ki je vsebovala slovenščino, saj je bilo potencialnih kupcev za tovrstno blago kar nekaj, je pa edina doslej znana in ohranjena. Značilno je tudi, da pri slovenskih besedilih v knjižici ne gre za kako določljivo narečje, ampak za poskus pisati v knjižni slovenščini (»in der wandälifchen Sprach«), čeprav kot – po pravici – pravi njen avtor »v slabem jeziku/narečju« (»durch ein schlechtes idioma«, str. 1).

3. Raba slovenščine v začetkih gledališke dejavnosti

3.1. Gledališka dejavnost jezuitov

Gledališko dejavnost jezuitov lahko glede na rabo jezika razdelimo na tri dele.¹²²

3.1.1 Latinsko gledališče

Praviloma latinsko je bilo šolsko gledališče v jezuitskem kolegiju.¹²³ Raba latinščine je bila prepisana v *Ratio studiorum*:

Tragoediarum et comoediarum, quas nonnisi latinas ac rarissimas esse oportet, argumentum sacrum sit ac pium, neque quicquam actibus inter-

¹²⁰ Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, 87, 97. Za opozorilo na ta podatek in na še nekaj drugih se na tem mestu zahvaljujem Lilijani Žnidaršič Golec.

¹²¹ Celotno besedilo v prevodu in s komentarjem prinaša Stabej, »Staro božjepotništvo«, 41–43, kopije knjižice pa so na voljo v NUK-u: R 286834.

¹²² Pri tem se naslanjamo na literarno delitev, kakor jo je zastavil Jože Koruza, *Slovstvene študije*, 109–19, za razliko od delitve, kakor jo najdemo pri Niku Kuretu, »Versko gledališče«, 395–416. Koruzina delitev je namreč za naše razpravljanje ustreznější. O rabi jezikov pri gledališki dejavnosti jezuitov je sintetično pisal Škerlj, *Italijansko gledališče*, 31, 33–38.

¹²³ Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 58–61, seznam vseh predstav: 197–208.

ponatur, quod non latinum sit et decorum; nec persona ulla muliebris vel habitus introducatur. (*Naloge rektorja*, 13; Pachtler, *Ratio studiorum* II, 272)

Tragedije in komedije naj se uprizarjajo redko,¹²⁴ njihova snov pa naj bo duhovna in pobožna. Tudi medigre naj bodo samo latinske in spodobne. Prav tako niso dovoljene ženske vloge in oblačila.

Takšno gledališče je imelo zlasti vzgojni in reprezentančni namen, namenjeno je bilo predvsem vrhnjemu sloju, snov pa je bila večinoma vezana na Staro zavezo ter življenje krščanskih mučencev.¹²⁵ Vendar pa kljub temu lahko predvidevamo tudi občasno – a redko – rabo ljudskega jezika, zagotovo nemščine, najprej v nekaterih fragmentih, pozneje pa vse bolj tudi v celotnih predstavah (prvič 1635),¹²⁶ ki pa so se praviloma nagibale že k naslednji skupini predstav.

3.1.2 Jezikovno raznovrstno gledališče

Jezikovno raznovrstno je bilo t. i. versko gledališče, namenjeno širokim krogom občinstva ter predvsem njihovi verski vzgoji, zaradi česar je bila vloga latinščine v njem omejena. Igre (ali dramatizirane recitacije) so morali igrati v 'jeziku ljudstva', kadar pa so igrali neme, pantomimične prizore, so prikazano tolmačili pridigarji, prav tako v 'ljudskem jeziku'.

Izpričane so naslednje oblike verskega gledališča, pri katerih lahko predvidevamo (tudi) rabo slovenščine:

- a) 'dialogi' (= verske igre v najširšem smislu) o otroštvu, trpljenju in rešnjem telesu Jezusa Kristusa v slovenskem jeziku v Celovcu v prvi polovici 17. stoletja od leta 1605;¹²⁷
- b) gledališka prireditev celovških jezuitov o božiču leta 1605 (*dialogismi vulgari lingua*),¹²⁸ ki jo lahko povežemo tudi s podobnimi 'pevskimi' božičnicami v ljubljanskem jezuitskem kolegiju, prvič izpričanimi za leto 1599 in nato za leta 1606, 1608, 1620;¹²⁹
- c) celovška jezuitska pasijonska procesija (od 1612, izpričano še 1646, 1647) je bila takšne narave,¹³⁰ da so jo morali v času procesije sproti

¹²⁴ Mišljeno je bilo trikrat ali štirikrat na leto.

¹²⁵ Koruza, *Slovstvene študije*, 110; Kuret, »Versko gledališče«, 396–97.

¹²⁶ Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 201.

¹²⁷ Duhr, *Geschichte der Jesuiten* II/1, 341; Koruza, *Slovstvene študije*, 111; Prunč, »Nekateri problemi«, 120; za izraz *dialogus*: Kuret, »Versko gledališče«, 397.

¹²⁸ Drozd, *Schul- und Ordentheater*, 206; Koruza, *Slovstvene študije*, 111, 186; za izraz *dialogismus*: Kuret, »Versko gledališče«, 397.

¹²⁹ O tem HAC (1599): 22: »Doma pa so na začetku leta naše stvari začele kar dobro teči. Dečki so o božičnih praznikih proslavili Dete Kristusa z latinskimi, slovenskimi (lat. *Slavonicus*) in nemškimi napevi ter pesmimi (lat. *cantibus ac versibus* [!]) in s tem našim šolam pridobili kar največji ugled.« Ali čez nekaj let (HAC (1607): 53): »O božičnih praznikih so angeli po običaju proslavljali Dete Kristusa v slovenskem in nemškem jeziku z recitacijami in petjem (lat. *Slavica et Germanica lingua et cantibus* (torej dobesedno: s slovenskim in nemškim jezikom in s pesmimi)).« Tudi Kuret, »Versko gledališče«, 410.

¹³⁰ Šlo je za alegorične žive slike, opremljene z latinskimi napisi. Prim. Drozd, *Schul- und Ordentheater*, 26.

obširneje razlagati tudi pridigarji med občinstvom, kar je moralo potekati tako v slovenskem kot v nemškem jeziku;¹³¹

- č) ljubljanska pasijonska procesija na veliki četrtek (na veliki petek je potekala kapucinska), ki so jo prirejali člani Marijine družbe jezuitskega kolegija, je bila verjetno podobnega značaja;¹³²
- d) za leto 1615 je izpričana (sicer gotovo pogosteje izvajana) pasijonska procesija celovških jezuitov v bivšem avguštinskem samostanu v Dobrli vasi; jezik bi bil lahko slovenski, še posebej če veljajo ugibanja, da so igro naštudirali in izvajali laiki pod vodstvom jezuita, ni pa o tem neposrednih dokazov;¹³³
- e) izpričane so slovenske telovske igre pri celovških (prva izpričana za leto 1611) in ljubljanskih (prva izpričana 1600) jezuitih, na katerih je bila v kaki obliki prisotna tudi slovenščina; na ljubljanskih se je slovenščina nedvomno rabila;¹³⁴
- f) procesije so imele nasploh tudi slovenske razlage,¹³⁵ o čemer nam priča npr. Hrenova pridiga po procesiji v obliki živih slik v Ljubljani 1622, ki je tudi po našem mnenju ne moremo šteti kot nečesa izven obče navade.¹³⁶

Lahko pa glede na odsotnost podobnih virov v drugi polovici 17. stoletja sklepamo, da je tovrstna dejavnost (predvsem kar se tiče rabe slovenščine) pri jezuitih nekoliko zamrla. Inicijativo glede »verskega gledališča« so, kot kaže, v tem času prevzeli kapucini.

3.1.3 Slovensko gledališče

Samo v slovenščini (za nemško govoreče samo v nemščini, za italijansko samo v italijanščini itd.) je potekalo t. i. pravo ljudsko gledališče. Tu je šlo verjetno za

¹³¹ Koruza, *Slovstvene študije*, 113, 186–87.

¹³² Valvasor, *Ehre*, XI, 697; Koruza, *Slovstvene študije*, 114.

¹³³ Drozd, *Schul- und Ordenstheater*, 35, 212; Koruza, *Slovstvene študije*, 114, 187.

¹³⁴ O tem HAC (1600): 30: »Slovesno praznovanje Rešnjega Telesa je bilo v tem letu prirejeno na tak način, da je navdajalo z občudovanjem ne le krivoverce, marveč so ga s strmenjem občudovali tudi katoličani. /.../ Ni pa bilo samo množice ljudstva, tudi udeležba plemičev obeh spolov je bila na naše vzpodbujanje kar številna. Tudi kmetje so prišli iz bližnjih vasi in z banderi in venci stopali po dva in dva v prvi vrsti. Bili so razporejeni tako, da so šli v procesiji dečki skupaj z dečki, deklice z deklicami, žene z ženami, možje z možmi. Njihovo pobožno, slovesnosti primerno petje, polno najgloblje čustva preprostosti in pobožnosti, je gledalcem in poslušalcem zdaj izvabljal solze, zdaj neverjetno gorečnost pobožnosti. Da je bil ta dan še bolj vzvišen, so pripomogle sijajne priprave na razpotjih, ki so daleč prekašale vse, kar se je godilo v prejšnjih letih: slavnostno pokanje možnarjev in pozdravljanje, s katerim so naši učenci na različnih mestih v latinskem in kranjskem jeziku (lat. *Latine et Carniolice* – (torej ne tudi nemško!)) sprejemali presveto zdravilo nesmrtnosti.« Prim. tudi Drozd, *Schul- und Ordenstheater*, 35, 212; Koruza, *Slovstvene študije*, 114, 187.

¹³⁵ Koruza, *Slovstvene študije*, 116; Kuret, »Versko gledališče«, 398.

¹³⁶ O tem HAC (1622): 107, ko opisuje slovesnost kanonizacije svetih Ignacija in Franciška, ki je potekala v Ljubljani 5. junija 1622: »Ko se je torej procesija vrnila na mesto, od koder je odšla, je bila množica ljudi tolikšna, da od glavnega oltarja do Pittorferjeve hiše ni bilo videti drugega kot ljudi, ki so se tako gnetli, da je bilo komaj mogoče iti skozi. Tedaj je stopil na govorniški oder prečastiti škof ljubljanski in imel v škofovskem ornatu, katerega je nosil med procesijo, govor v domačem jeziku (lat. *lingua patria*). V njem je razlagal, kar so kazala prizorišča, v veliko ganotje vseh.«

pogostejši običaj, ki so ga – verjetno tudi zaradi darov, ki so jih ob tem dobili – ohranjali revnejši dijaki. Eno takšno slovensko igro imamo tudi večkrat izpričano: gre za igro *Rajski vrt* (*Paradiž, Paradisus*),¹³⁷ ki se je odvijala na premičnem odru (*ire cum paradiso*) v slovenskem jeziku (*idiomate vernaculo*).¹³⁸ Kot kaže, je obstajala tradicija ljudskih iger, ki so jih uprizarjali študenti, že nekaj časa (o prvi omenjeni igri *Zima in poletje* iz leta 1651 gl. spodaj), bile pa so vselej na robu sprejemljivega. Lahko predvidevamo, da se je zelo kmalu v njih začela rabiti slovenščina, čeprav je *idioma vernaculum* izrecno omenjen le 6. 2. 1670. Uprizoritve igre so omenjene za 22. 1. 1657, 25. 1. 1659, 31. 1. 1660, 26. 1. 1670, 6. 2. 1670, glede na besedilo v Valvasorju, *Ehre*, XI.351, pa so jo morda uprizarjali tudi pozneje. Tudi sami zapisi v dnevniku prefektore (*Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Jesu Labaci inchoatum anno 1651, ARS, SI AS 1073*, zbirka rokopisov, I./31 r.)¹³⁹ kažejo, da je šlo za vsakoletni obhod (*quod annis quoque antecedentibus factum*), ki pa so ga v dnevnik vpisovali samo natančnejši zapisovalci. Uprizarjali pa so jo izpričano v mestu in enkrat izpričano tudi več dni izven Ljubljane, pri čemer je sodelovalo osem igralcev.

V drugi polovici 17. stol. in naprej je bilo takšno obhodno gledališko delovanje jezuitskih dijakov v Ljubljani po Koruzinem mnenju »edini, to pot le posredni delež jezuitov v slovenskem gledališkem življenju druge polovice 17. stoletja«. ¹⁴⁰ Vendar pa je – če pretehtamo vse okoliščine – ta 'posrednost'

¹³⁷ V literarni zgodovini se je ustalil prevod *Paradiž*, v izvirnem zapisu gre za *Paradisus*, kar bi danes prevajali kot *Rajski* (ali *edenski*) *vrt*.

¹³⁸ O igri poroča *Diarium praefecturae*, od raziskav pa bi izpostavil naslednje: Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 204, 205; Škerlj, *Italijansko gledališče*, 33–38; Steska, »Jezuitske šolske drame«, 269; prim. tudi Koruza, *Slovstvene študije*, 117; Kuret, »Ljubljanska igra o paradižu«, 1–51; Svetina, »Raba slovenščine«, 236–37; še posebej pa Marin, »Jezuiti in slovensko gledališče«, 100–103; s to problematiko so se sicer ukvarjali še August Dimitz, Jan Nečásek, Peter von Radics, Anton Koblar, Fran Kidrič, Filip Kalan, France Koblar.

¹³⁹ Prvi vpis imamo 22. 1. 1657: »Item concessa est licentia a /.../ rectore studiosis quibusdam petentibus, ut possint noctu ire (ut vocant) cum Paradiso. Sed malo successu;« *Diarium praef.*, 22a. (Rektor je dal tudi dovoljenje nekaj dijakom, ki so prosili, da bi lahko šli ponoči (kot pravijo) z Rajskim vrtom. [Verjetno z drugo roko:] Vendar je bil uspeh majhen.) Očitno dijaki niso bili dovolj disciplinirani in zato igra ni povsem uspela, kajti že čez dve leti 25. 1. 1659 beremo: »De Licentia R. P. Rectoris concessit P. Praefectus circumire studiosos cum Paradiso /.../ valde bene et modeste se se [sic!] gesserunt /.../« *Diarium praef.*, 23a. (Z dovoljenjem častitega p. rektorja je dovolil p. prefekt dijakom iti naokrog z Rajskim vrtom. /.../ obnašali so se zelo dobro in zmerno /.../) – Enako tudi naslednje leto: *Diarium praef.*, 25b. Po desetletju brez vpisov beremo spet 26. 1. 1670: »Data est facultas paradisum exhibendi studiosis octo, quod annis quoque antecedentibus factum: /.../ Quo [= nedostojnosti] cavendo etiam praemoniti, gesserunt se satis modeste;« *Diarium praef.*, 54b. (Osmim dijakom je bila dana možnost, da priredijo Rajski vrt, kar se je delalo tudi prejšnja leta. /.../ Opozorjeni so bili, naj se izogibajo nedostojnim dejanjem in obnašali so se dovolj zmerno.) In nekaj dni zatem, 6. 2. 1670: »Fuit recreatio tota die pro omnibus scholis: data licentia aliquot pauperioribus studiosis exhibendi paradisum idiomate vernaculo extra urbem per dies aliquot: quia ad id urgeri videbantur communi pluribus indigentia;« *Diarium praef.*, 54b. (Vsi razredi so imeli dan oddiha. Nekaj revnejšim dijakom je bilo dano dovoljenje, da priredijo Rajski vrt v ljudskem jeziku [narečju] izven mesta. Zdelo se je, da so k temu večinoma prisiljeni zaradi splošnega pomanjkanja.)

¹⁴⁰ Koruza, *Slovstvene študije*; podobno tudi Kuret, »Ljubljanska igra o paradižu«.

dokaj relativna.¹⁴¹ Glede na organiziranost reda so bili dijaki kolegija namreč vsaj sprva pod budnim nadzorstvom jezuitskih vzgojiteljev in učiteljev, ki so jim bili zaupani (tudi npr. pri izdelavi scene ali besedila), tudi če so bili nato 'zunaj' relativno svobodni.

Predvidevanje, da je bila tudi prva takšna igra, ki jo je rektor dovolil v mestu igrati revnejšim dijakom, komedija *Zima in poletje* (*Hyems et aestas*) iz leta 1651, igrana v slovenščini,¹⁴² pa skoraj gotovo ne drži. Da gre za nemščino, je namreč povsem jasno zapisano v dnevniku prefektore, kjer je dogodek še posebej natančno opisan, ker so bili dijaki zaradi slabega obnašanja tudi kaznovani:

Sub medium Ianuarij studiosi aliquot pauperes inter se convenerant, chartaceam fornacem circumferentes sub vesperum et ante domos comediam quandam Germanicam de Hyeme et Aestate agentes /.../. (*Diarium praef.*, 3a)

Sredi januarja se je zbralo nekaj revnih dijakov, okrog so nosili papirnato peč in proti večeru igrali pred domovi neko nemško komedijo o zimi in poletju /.../.¹⁴³

Verjetno je slaba izkušnja iz tega leta botrovala zamenjavi igre,¹⁴⁴ ki so jo nato dosledno igrali ob koncu januarja, nedvomno pa so se gledalcem prilagajali tudi z rabo slovenskega jezika.

3.2. Škofjeloški pasijon in njegovi predhodniki

Kapucini so svojo pasijonsko procesijo v Ljubljani prirejali že od začetka 17. stoletja. Prvič so jo priredili med letoma 1608 in 1613. Leta 1616 ali 1617 je bila močno skrčena, a so jo po Hrenovem posredovanju 1619 spet v celoti prirejali. V drugi polovici 17. stoletja so prenesli navado v skromnejši obliki še v Novo mesto (1658) in Kranj (1674), nato pa tudi v Škofjo Loko (pozneje v 18. stol. še v Tržič in v Marija Gradec pri Laškem; po drugi poti je prišla še v Železno Kaplo in v Loko pri Zidanem mostu).¹⁴⁵ O jeziku procesij pred sloven-

¹⁴¹ Prim. predvsem Marin, »Jezuiti in slovensko gledališče«, 100–103.

¹⁴² Škerlj, *Italijansko gledališče*, 37; Koruza, *Slovstvene študije*, 170; Svetina, »Raba slovenščine«, 237; itd.

¹⁴³ Vzrok sklepanja, da gre za slovenščino je bil, da Nečasek v svoji razpravi na to tematiko ni navedel vira, ko je zapisal, da so igro igrali »in deutschen Sprache«. Škerlj je nato ugibal, da se je Nečasek morda zmotil pri prevodu kakega izraza, kot bi bil npr. *idioma vernaculum*, in da gre potemtakem vendarle za slovenščino. Nadaljnji raziskovalci so to domnevo večkrat nekritično povzemali kot dejstvo. Ustrezno mesto v *Diarium praefecturae* je nato kot prvi navedel Dolinar, *Jesuitenkolleg*, 203, ki pa ga tudi mnogi poznejši raziskovalci niso brali.

¹⁴⁴ *Zimo in poletje* je zamenjal *Rajski vrt*.

¹⁴⁵ Prim. Koruza, *Slovstvene študije*, 117; Kuret, »Versko (duhovno) gledališče na Slovenskem«, 398–400; najizčrpneje je problematiko obdelal Matija Ogrin (»Vprašanja tradicije«, *Oče Romuald: Škofjeloški pasijon*), ki prinaša tudi podroben pregled dosedanje literature, zato je na tem mestu ne navajamo; za nova spoznanja v povezavi z zgodovino kapucinov, še posebej glede vloge bratovščin prim. Benedik, »Protireformacija«, 146; Benedik, »Kapucinski samostan«, 169–74.

sko škofjeloško, katere zapis se nam je ohranil, ni nič znanega. Dolgo je veljalo, da so se vse procesije razen škofjeloške odvijale v nemščini.¹⁴⁶ Prvi, ki je to mnenje postavil pod vprašaj, je bil Jože Koruza, ki je menil, da bi vsaj za Kranj in Novo mesto lahko zagotovo trdili, da sta procesiji potekali v slovenščini.¹⁴⁷

Medtem ko lahko za druge kraje dejansko zgolj ugibamo, je temeljitejša raziskava okoliščin nastanka Škofjeloškega pasijona¹⁴⁸ pokazala, da je šlo pri tej procesiji za reden dogodek, ki je imel daljšo tradicijo in je vsaj od leta 1713 (verjetneje pa že prej) potekal vsakoletno in v slovenščini, dokler ga ni ukinil Jožef II. Ista raziskava je tudi opozorila na folij 14 iz rokopisa škofjeloškega pasijona,¹⁴⁹ ki vsebuje dopolnjujoče se (!) nemško in slovensko besedilo. Ta folij je še posebej zanimiv, ker kaže, da je vzet iz drugega, nam neznanega pasijona ter nas opozarja na možnost daljše (oziroma geografsko razsežnejše) tradicije pasijonskih procesij (tudi) v slovenščini na Slovenskem. Na enako možnost opozarjajo tudi sledovi starih predlog v rokopisu Škofjeloškega pasijona.¹⁵⁰ Vse kaže, da se je izročilo rabe slovenščine pri tovrstnih uprizoritvah, ki so ga začeli na Slovenskem jezuiti, dejansko nadaljevalo tudi pri kapucinih. Takšnemu sklepu pritrjujejo tudi raziskave o rabi jezikov po posameznih slovenskih mestih,¹⁵¹ na podlagi katerih lahko tako Kranj kakor Novo mesto označimo kot izrazito slovenski mesti (za razliko od dvojezičnih mest, kakor je bila npr. Ljubljana, ali bolj nemških mest, kakor so bila Kočevje, Maribor in Ptuj). Procesije so gledalci namreč morali razumeti, sicer jih kapucini ne bi izvajali, ker ne bi imele nobenega smisla. Tako v Kranju kakor v Novem mestu (obe mesti sta imeli okrog 2000 prebivalcev) je bil delež nemških govorcev dovolj nizek, da s procesijami (samo) v nemščini konec 17. stoletja skorajda ne moremo računati. Glede na to in na vzporednice z jezuitskimi procesijami bi lahko sklepali na tri vrste rabe slovenščine pri kapucinskih procesijah:

- a) slovenska razlaga prizora, ki je bil izveden pantomimično ali v nemškem jeziku (po vzoru nekaterih jezuitskih procesij);
- b) dvojezična procesija, ki temelji na nemščini s krajšimi slovenskimi dodatki ali povzetki, ki jih izvajajo sami igralci (folij 14);
- c) scela slovenska procesija (Škofjeloški pasijon).

3.3. Drugi drobci

Slovenščina se je predvidoma rabila tudi pri drugih procesijah. Kakor poroča Valvasor, *Ehre*, VIII.732–33, je roženvenška bratovščina v Cerknici prirejala procesijo, ki je bila množično obiskana. Glede jezika pri Valvasorju ne izvemo kaj več, kot da so peli v slovenščini pesem *Omni die dic Mariae*, vendar pa lahko predvidevamo glede na občinstvo še širšo rabo slovenščine.

¹⁴⁶ Ali da sploh niso imele govornega besedila (prim. Škerlj, *Italijansko gledališče*, 52).

¹⁴⁷ Koruza, *Slovstvene študije*, 117.

¹⁴⁸ Ogrin, »Vprašanja tradicije«, 289–304; Ogrin, *Oče Romuald: Škofjeloški pasijon*, 343–65.

¹⁴⁹ Ogrin, *Škofjeloški*, 265–68.

¹⁵⁰ Ogrin, *Škofjeloški*, 357–64.

¹⁵¹ Golec, *Regionalne razlike*, 23–38.

Zaradi občinstva lahko predvidevamo tudi, da so v slovenščini potekale tudi gledališke prireditve v Rušah pod Pohorjem (1680–1722), v virih je slovenščina izpričana za leto 1700.¹⁵² Slovenščina se je morda uporabljala tudi pri različnih predpustnih posvetnih gledaliških prireditvah baročne dobe, a to je le hipoteza.¹⁵³ Poleg tega je vprašanje, kateri jezik so rabile pogrošne komediantske skupine, ki so nastopale v kolibah na mestnih trgih in sejmiščih. Njihova publika je bilo predvsem nižje mestno in okoliško prebivalstvo. To pa ni kaj prida razumelo nemščine, kaj šele italijanščino.¹⁵⁴

Pozornosti je vredna tudi drobna knjižica z naslovom *Peissem Od teh velikih Oduptikov te Svete Krifhove Poti per te novi Cerkvi Svetiga Francisca Xaveria v'Gornim Gradu* (Stržinar 1730), ki prinaša natančen opis procesije križevega pota v Gornjem Gradu skupaj s slovensko pesmijo (14 kitic, ki se jih je pelo ob posameznih postajah) in nekaterimi drugimi vmesnimi slovenskimi molitvami. Procesija je zagotovo v celoti potekala v slovenščini,¹⁵⁵ že po tradiciji pa je bila dobro obiskana, kar nakazuje tudi besedilo samo.¹⁵⁶

¹⁵² Koruza, *Slovstvene študije*, 118; Kuret, »Versko gledališče«, 398.

¹⁵³ Koruza, *Slovstvene študije*, 119.

¹⁵⁴ Koruza, *Slovstvene študije*, 173.

¹⁵⁵ Za lažjo predstavo navajamo odlomka iz knjižice (Stržinar, *Peissem*, 9–12): »Per v'fakim Krifhu pak po premishlvanio tega terplenia Jesufoviga fe molio 3 Ozha nash, inu Ave Maria, inu 3. Zhaft Bogu Ozhetu, etc. Per Proceffie pak Pridigar to skrivnoft hitru na prei pove, al pufty enu malu to skrivnoft premifhluvati, potlei s'fvoimi pohfluhavzi, zhe pred dreniam more, doli poklekne, inu moli s' shnimi glafnu: V: *Mi molimo tebe O Chrifte, inu te hvalimo*: R: *Kir fe skus tvoi fveti Krish ta fvet odreshov*. Potlei s' shnimi moli en Ozha nash, Ave Maria, Zhaft Bogu ozhetu etc, Inu poterka na perfi inu rezhe te befede: *Vfmlili je zhes nas O Gofpud, vfmlili je zhes nas*. Te druge Ozha nafhe inu Ave Maria, etc. Pak moli gredozh od eniga Krifha do ta drugiga. Per S. Francisco Xaverio pak mi skus peiffem vkop sklizhemo ta folk k'tem pervimu krifhu ob kratkim povemo to perpravlanie. Potlei poiemo per tem pervimu krifhu ta prvi ftikelz; potem Pridigar s'fvoimo befedami aiffirig en, al drugi vuk, celu obrkatim perftavi, inu ga da premislit enu malu zhafa. Po temo glafnu nu rizhnu naprei moli: *Mi tebe molimo O Chrifte, etc*. Toku gredemo inu objifhemo v'fe krifhe hitru inu rozhnu, inu na fadne v' Cerkvi fmolimo fesht Ozha nashov, etc. Inu s' britko martro da ta Pridigar ta fveti Shegan; fakai zhe je ta Andoht kraifhi: ludie prideio raifhi.« In ob koncu (Stržinar, *Peissem*, 29–30): »Po molitvi da ta Pridigar Shegan s'to britko Martro, katero fo per proceffie na prei nesli inu povabi al ofnani, kedai bo fpet to proceffio pelov inu to Krifhovo pot objijskov. Mi per fvetim Francisco vezh tal na treko al zhe-terto nedelo v' meftizo to andoht s' proceffio ozhitnu derfhimo, dokler perva nedela je fvetiga Rothenkranza, ta druga pak fvetiga Scapuliria. Vender, kir je dofti Romariov, tudi druge zhafe to proceffio pelemo, koker kenimu exempelnu pred vezhernizo, al Pridigo; eden al ta drugi Mafhnik to proceffio pelle, de toku ta zhas fabfton de ferzeraio dokler, pak je v' Cerkvi S. Francisca Xaveria popolnoma Rimski odpuftik fa te fhive v'faki dan enkrat v' letu. Toku s' iutrei, kir fo Romarie s' vezher fpovedani; lohku fa mi famoreio pred al pak po fveti Mafhi to Krifhovo Pot opravit inu fa verne dufhize v' vizah offrati.«

¹⁵⁶ Za opozorilo na kar nekaj arhivskih gradiv, ki bi bila sicer v tem prispevku prezrta, dolgujem zahvalo Lilijani Žnidaršič Golec z Arhiva Republike Slovenije. Za opozorila s področja nejezikoslovnih ved se zahvaljujem Matiji Ogrinu, Borisu Golcu, Metodu Benediku in Igorju Grdini. Posebna zahvala velja tudi Rokopisnemu oddelku NUK in njegovemu vodji Marijanu Rupertu za pomoč in razumevanje pri pregledovanju tamkajšnjega gradiva. Prispevek je nastajal v okviru projekta *Jezikoslovnogodovinske in sociolingvistične značilnosti misli o jeziku na Slovenskem med letoma 1607 in 1758*, ki ga je financirala ARRS.

BIBLIOGRAFIJA¹⁵⁷

- Ahačič, Kozma. *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- —. »Pregled jezikoslovnih zapisov o slovenščini v neslovnicih knjižnih in rokopisnih delih 1672–1758: I. Schönleben, Kastelec, Valvasor, Svetokriški, Vorenc, Hipolit.« *SR* 57, št. 4 (2009): 563–602.
- Andoljšek, Ivan. *Naš začetni bralni pouk in učbeniki zanj I: 1550–1869*. Maribor: Dopisna delavska univerza Univerzum, 1978.
- Benedik, Metod. »Protireformacija in katoliška prenova.« V: *Zgodovina cerkve na Slovenskem*, 113–52. Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- —. »Evangeljska pridiga v katoliški obnovi.« *Bogoslovni vestnik* 53 (1993): 127–39.
- —. *Kapucinski samostan s cerkvijo sv. Ane Škofja Loka*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, Škofja Loka: Kapucinski samostan Škofja Loka, 2008.
- —. ur. *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani: 1707*. Ljubljana: Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Celje: Mohorjeva družba, 2008.
- Benkovič, Josip. »Maksimilijan Leopold baron Rasp in njegova šola.« *Dom in svet* 10 (1899), 289–301.
- Bizjak, Jurij. »Sveto pismo v Svetem priročniku.« V: *Zbornik o Janezu Svetokriškem*, ur. Jože Pogačnik, 37–62. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2000.
- Breznik, Anton. *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Ciperle, Jože. »Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani.« V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija* (Redovništvo na Slovenskem 3), 157–79. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992.
- Ciperle, Jože in Andrej Vovko. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987.
- Čandek, Janez. *Catechismus Petri Canifij Soc. Iesv. Th. Skusi malane Figure naprej poftavljen*. V'Augspurgi: v'sakladi Michaela Mikeza, 1615.
- Diarium praefecturae scholarum in Archiducali collegio Societatis Jesu Labaci inchoatum anno 1651*, ARS, SI AS 1073, zbirka rokopisov, I./31 r.
- Dolinar, France M. *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Teološka fakulteta, 1976.
- —. »Problem vzgoje duhovnikov kot nosilcev cerkvene prenove.« V: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 – Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 – Riforma cattolica e controriforma nell' Austria Interna 1564–1628*, 99–111. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Verlag Hermagoras – Mohorjeva, 1994.
- —. »Vloga in pomen jezuitskega kolegija v slovenskem prostoru.« V: *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773): zbornik razprav* (Redovništvo na Slovenskem 4), ur. Vincenc Rajšp, 9–13. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani, 1998.
- —. *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.

¹⁵⁷ V skladu z željo uredništva (prevelik obseg) in siceršnje doktrino revije je zajeta samo navedena (in ne tudi druga upoštevana) literatura. Enako velja tudi za vire.

- Dolničar, Janez Gregor. *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve: Ljubljana 1701–1714*. Uredila Ana Lavrič. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Drozd, Kurt Wolfgang. *Schul- und Ordenstheater am Collegium S. J. Klagenfurt (1604–1774)*. Celovec: Verlag des Landesmuseums für Kärnten, 1965.
- Duhr, Bernhard. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts*, 1–2. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1913.
- —. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts*. München, Regensburg: Verlagsanstalt vorm. G. J. Manz, 1921.
- —. *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im 18. Jahrhunderts*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1928.
- Feystriizer, Joannes Georg. *Alt-Wenthen, oder Ungern Ordnungs Büchlein*. Köln, s. a. [16--].
- Golec, Boris. »Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem.« *Zgodovinski časopis* 57, št. 1–2 (2003): 23–38.
- Grafenauer, Bogo. »Zgodovinski prostor ob nastopu jezuitov v slovenski družbi.« V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija* (Redovništvo na Slovenskem 3), 30–35. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992.
- Gruden, Josip. »Šola pri sv. Nikolaju in ljubljansko nižje šolstvo po reformacijski dobi.« *Carniola* 6 (1915): 1–21.
- HAC [latinsko] = Baraga, France, ur. *Historia annua Colegii Societatis Jesu Labacensis (1591–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2002.
- HAC [slovensko] = Baraga, France, ur. *Letopis ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2003.
- [Hren, Tomaž] in [Čandek, Janez]. *EVANGELIA INV LYSTVVI Na vse Nedele, inu jmenite Prasnike, celiga lejta, po stari Karzhanki navadi resdeleni*. Iftiskanu v'Nemfhkim Gradzu: fkufi Iuria Windmanfteterja, v'sakladi Gospuda Thomasha, Lublanskiga Shkoffa, 1612.
- Kastelec, Matija. *BRATOVSKÉ BVQVICE S. ROSHENKRANZA: V' kup sloshena visha, ta Pfallter, ali Roshenkranz s'temi petnaiftimi skriunoftmi moliti: tudi kaku se more enimu Bolniku k' isvelizkaniu pomagati*. Stiskanu u' Lublani: skusi Joannesa Baptista Mayerja, 1682.
- Kidrič, France. *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana, 1929–1938.
- —. »Opombe k protiref. (katol.) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva.« *ČJKZ* 3, snopič 3–4 (1922): 73–133.
- —. »Čandik, Janez.« V: *SBL* I, 89–90. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925.
- Kolar, Bogdan. »Sinode škofa Hrena.« V: *Acta ecclesiastica Sloveniae* 19, 441–478. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani, 1997.
- —. »Prenovitveno delo škofa Tomaža Hrena s pomočjo sinod.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, 161–180. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Kološa, Vladimir in drugi, ur. *Iz roda v rod: pričevanja o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1982.
- Korade, Mijo. »Ljudski misijoni na Slovenskem v 17. in 18. stoletju.« V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija* (Redovništvo na Slovenskem 3), 213–22. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992.
- —. *Slovstvene študije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1991.
- Košir, Borut. »Škof Tomaž Hren in tridentinski cerkveni zbor.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 139–59. Celje: Mohorjeva družba, 1998.

- Krajnc, Slavko. »Hrenov odnos do bogoslužja.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, 283–298. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Kuret, Niko. »Ljubljanska igra o paradizu in njen evropski okvir (separat).« *Razprave* 4 (1958): 1–51.
- —. »Versko (duhovno) gledališče na Slovenskem v obdobju baroka.« V: *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9), 395–416. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989.
- Lavrič, Ana. *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632*. Acta ecclesiastica Sloveniae 12. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, ZRC SAZU, 1990.
- Legan Ravnikar, Andreja. *Slovenska krščanska terminologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Marin, Marko. »Jezuiti in slovensko gledališče.« V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija* (Redovništvo na Slovenskem 3), 95–104. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992.
- Miklavčič, Maks. »Rabbata, Jožef.« V: *SBL1* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 2009.
- Mlinarič, Jože. *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782*. Celje: Mohorjeva družba, 2005.
- Ogrin, Matija. »Vprašanja tradicije Škofjeloškega pasijona: ekdotična perspektiva.« *SR* 56, št. 3 (2008): 289–304.
- —. *Oče Romuald: Škofjeloški pasijon: Znanstvenokritična izdaja*. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2009.
- —. »Baročni frančiškanski pisatelj Anton Brešan (1638–1708) in njegov slovstveni opus.« *SR* 57, št. 4 (2009): 555–62.
- —. »Frančiškanski baročni pisatelji Anton Brešan, Evgen Lauer in Advakt Nickel ter njihove rokopisne pridige.« V: *Brežiške študije* 4. V tisku.
- Orel, Irena. »Jezik pridig O. Rogerija Ljubljanskega.« V: *Palmarium empyreum: spremne študije*, 29–76. Ljubljana: Fundacija dr. Bruno Breschi, 2001.
- Pachtler, Georg Michael. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam olim vigentes collectae concinnatae dilucidatae 1–4*. Monumenta Germaniae Paedagogica 2, 5, 9, 16. Berlin: A. Hofmann & Comp, 1887.
- Paglovec, Franc Mihael. *SUESTI TOVARSH enga sledniga Chriftiana na cesti pruti Nebefsam, kateri niemu kashe to cefto sposnati, inu po taifti prou hoditi: Tu je: Catechismus, Ali Kerfhanski Navuk, h'katerimu je perloshena Hystoria Tobiovih bukou, is S. Pisma, inu duanaift Regelz, ali vijh Bogu sveftu flushiti, sa mlade, inu stare, sa ledik, inu sakonske, sa gmein, deloune, inu kmetiske ludy*. Labaci: Adam Fridericus Reichardt, 1742.
- Peklaj, Marijan. »Odnos škofa Tomaža Hrena do Svetega pisma.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 275–82. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Pogorelec, Breda. »Cerkveno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju.« V: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 – Kato-liška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 – Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628: 551–561*. Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Verlag Herma-goras – Mohorjeva, 1994.
- —. »Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika.« 31. *SSJLK* (1995): 279–295.
- Prunč, Erik. »Nekateri problemi koroškega slovenskega slovstva do 1848. leta.« V: *Koroški kulturni dnevi: Zbornik predavanj* 1, ur. Marjeta Domej, 100–127. Maribor: Založba Obzorja, 1973.

- Rajšp, Vincenc. »Vloga jezika v cerkvi na prehodu iz baroka v jožefinski racionalizem: jezikovne razmere na Goriškem.« V: *Barok na Goriškem*, 131–135. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, Ljubljana: Narodna Galerija, 2006.
- Schmidt, Vlado. *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963.
- Smolik, Marijan. »Slovenščina v obrednikih.« *JiS* 19, št. 4 (1974): 117–25.
- —. Lekcionar – slovenska cerkvena pesmarica (Najstarejše knjige slovenskih katoličanov).« V: *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9), 99–108. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989.
- —. »Spremna beseda.« V: *Peter Kanizij: Catechismus 1615: Prevedel Janez Čandik DJ*, v-xiv. Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- —. »Bogoslužni obredi in knjige ob posvetitvi.« V: *Stolnica sv. Nikolaja v Ljubljani: 1707*, 116–122. Ljubljana, Celje: Stolna župnija sv. Nikolaja, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, Mohorjeva družba, 2008.
- —. *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*. Druga, elektronska, pregledana izdaja. Ur. Matija Ogrin in Darja Markoja. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, Odsek za tehnologije znanja, IJS. <<http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/ebz:ovr/VIEW/>>.
- Snoj, Alojz Slavko. »Vzgoja in izobraževanje duhovnikov v Hrenovem času.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 199–216. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Stabej, Jože. »Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje.« *Razprave Razreda (II.) za filološke in literarne vede SAZU* 6 (1965): 141–214.
- Stržinar, Ahacij. *Peissem Od teh velikih Odpuštkov te Svete Krifshove Poti per te novi Cerkvi Svetiga Francisca Xaveria v Gornim Gradu*. Labaci: J. G. Mayr, 1730.
- Steska, Viktor. »Jezuitske šolske drame.« *Mladika* 16 (1953): 29–30, 70–71, 110–111, 147–148, 191–192, 296–271.
- Svetina, Peter. »Raba slovenščine v jezuitskem kolegiju v Ljubljani.« V: *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773): zbornik razprav* (Redovništvo na Slovenskem 4), ur. Vincenc Rajšp, 235–41. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani, 1998.
- Škafar, Vinko. »Prispevek radgonskih kapucinov k ohranjanju slovenščine v 17. in 18. stoletju.« *Zbornik soboškega muzeja* 7 (2003): 17–51.
- Škerlj, Stanko. »O jezuitskem gledališču v Ljubljani.« V: *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja* 10 (1967): 146–97.
- —. *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih* (Dela 26). Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede, 1973.
- Škrabl, France. »Hrenova oznanjevalna dejavnost.« V: *Hrenov simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 181–198. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Škulj, Edo. »Jezuiti in slovenska cerkvena glasba.« V: *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija* (Redovništvo na Slovenskem 3), 105–18. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992.
- Tavano, Luigi. »La vita socio-religiosa di Gorizia nel catapan parrocchiale del Seicento.« V: *Barok na Goriškem*, 29–42. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, Ljubljana: Narodna Galerija, 2006.
- Toporišič, Jože. »Jezik Janeza Svetokriškega.« V: *Zbornik o Janezu Svetokriškem*, ur. Jože Pogačnik, 405–40. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2000.

- Trubar, Primož. *Cerkovna ordninga*. Tübingen, 1564.
- Umek, Eva, ur. *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja: Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije*. Ljubljana: Arhiv Slovenije, 1971.
- Ušeničnik, France. »Obrednik oglejske cerve v ljubljanski škofiji.« *Bogoslovni vestnik* 4 (1924): 1–35, 97–127.
- Valvasor, Janez Vajkard. *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses /.../ Römisch-Keiserlichen herrlichen Erblandes*. Ljubljana: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vidmar, Tadej. *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2005.
- Zelko, Ivan. *Zgodovina Prekmurja: izbrane razprave in članki*. Muska Sobota: Pomurska založba, 1996.
- Žnidaršič Golec, Lilijana. *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Acta ecclesiastica Sloveniae 22. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 2000.
- —. »Trubarjeva Cerkovna ordninga med želenim in živetim.« V: *Vera in hotenja: Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, 224–42. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- —. »Šolska določila Trubarjeve Cerkovne ordninge.« *Šolska kronika* 18, št. 2 (2009): 347–55.

THE USE OF SLOVENIAN IN EDUCATION, THE CHURCH, AND EARLY THEATRE PERFORMANCES IN THE 17th CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY

Summary

The paper provides a sociolinguistic survey of the use of Slovenian in education, the church, and early theatre performances in the 17th century and the first half of the 18th century. The extant studies and primary sources serve to identify the occasions for, and forms of, its use.

The practice of elementary education shows no significant changes between the 16th and 17th centuries; there are, however, some changes at the ideological level. There is no explicit request for elementary education in Slovenian, either in the period of the Catholic reformation or later, while the demand for the use of Slovenian in education is primarily limited to catechesis: in catechesis, however, the emphasis was not on reading texts but on listening and on spoken reproduction. Some sources do suggest the use of Slovenian in elementary education at certain “non-Slovenian” schools, but it was not systematic. The same applies to the Ljubljana Jesuit gymnasium, where the use of Slovenian is likely – especially at the early stages – but lacks immediate evidence. On the other hand, the presence of Slovenian can be proved for the theological seminary adjoining the Ljubljana Cathedral, as well as for the educational centre at Gornji Grad. Moreover, the great number of Jesuit gymnasia significantly improved the general language knowledge in their localities as compared to the previous periods.

The use of Slovenian in church was concentrated in preaching. All Slovenian priests were encouraged by the bishops to preach, and there were ecclesiastical orders that particularly fostered this activity. Sources testify to the delivery of Slovenian sermons by the Capuchin Friars, Jesuits, and Franciscans, while the role of Slovenian in the sermons by the Dominicans, Augustinians and Cistercians has received less attention. Of particular importance is the fact that the preachers belonging to ecclesiastical orders regularly moved from place to place all over the Slovenian territory, thus maintaining a supra-dialectal preaching idiom. While this idiom was increasingly influenced by the dialects of the areas where the preachers spent most of their time, it was usually not confined to the features of a single dialect. Slovenian was also used in pastoral letters to the congregation, in explaining the Gospels, in some other parts of the Mass, in church singing, in confessions, in village and town missions, on pilgrimages abroad (where some Slovenian formulas were used even by non-native Slovenian speakers), as well as in communication within the church. In order to discharge their duties, priests had to be proficient in Slovenian; occasionally they were even obliged to prove their command of the language if they were to preserve their post. However, it was only in 1706 that Slovenian found its way into the *Rituale Labacense*.

Slovenian was also increasingly present in theatre performances, which largely grew out of religious (especially Jesuit and Capuchin) and popular theatre (the students of the Jesuit College), including various religious processions. The use of Slovenian at such events may be traced all the way to the beginning of the 17th century.

Matej Hriberšek

Filološko delo dr. Josipa Tominška

Josip Tominšek je nedvomno eden najvidnejši slovenskih filologov sploh. Čeprav dela s področja filologije v njegovi obsežni bibliografiji, ki šteje več kot 860 enot, predstavljajo razmeroma majhen delež, pa so vendar izjemnega pomena ne le za zgodovino filološke stroke, ampak tudi za zgodovino šolstva na Slovenskem. Dokaz za to je tudi dejstvo, da je bil Tominšek predviden za prvega predavatelja za klasično filologijo na ljubljanski univerzi, vendar tega mesta zaradi spleta različnih okoliščin ni nikoli zasedel. Tominškove prispevke s področja filologije lahko vsebinsko razdelimo na dve skupini: 1.) knjižna dela in 2.) razprave, te pa na a) strokovne razprave, b) razprave o metodiki in didaktiki pouka klasičnih jezikov in c) recenzije in prikazi. Kot filolog in učitelj je zelo aktivno deloval 22 let svoje poklicne poti, od konca študija l. 1896 do približno l. 1918. Pozneje se s filologijo večinoma ni več ukvarjal; zadnji večji prispevek je bil zgodovinsko-jezikovni uvod, ki ga je pripravil za prvo izdajo Wiesthalerjevega latinsko-slovenskega slovarja l. 1923.

Del gradiva za pričujoči prispevek je bil pridobljen v ostankih zapuščine dr. Josipa Tominška, ki jo hrani Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje (članom oddelka se iskreno zahvaljujem za zaupanje in za gradivo, ki so mi ga zaupali). Zapuščina je trenutno še v popisu, zato natančno citiranje še ni mogoče; popis bo končan do poletja 2011.

I.

Jožef oz. Josip Tominšek se je rodil 4. marca 1872 v Bočni (Slatini, Grič). Osnovno šolo je obiskoval v letih 1878–1884 v Gornjem Gradu, nato pa se je po posredovanju svojega učitelja M. Črva, ki je v fantu prepoznal izjemen talent, l. 1884 vpisal na celjsko gimnazijo, ki jo je obiskoval v šolskih letih od 1884/1885 do 1891/1892. Ves čas je bil odličnjak; 2. julija 1892 je maturiral z odliko iz vseh predmetov. Istega leta se je vpisal na univerzo v Gradcu; tu je v

letih od 1892 do 1896 študiral klasično filologijo, slavistiko, germanistiko, primerjalno jezikoslovje, filozofijo, pedagogiko in arheologijo, obiskoval pa je tudi dvoletni tečaj za učitelje telovadbe (telovadba z anatomijo) in l. 1895 opravil izpit za pouk telovadbe. V času študija je ob rednih predavanjih in obveznostih v obeh seminarjih (klasičnem in slovanskem) vsako leto napisal tudi seminarski nalogi; zadnji dve leti je bil tudi knjižničar staroklasične seminarske knjižnice, s čimer mu je bil omogočen natančen vpogled v strokovno literaturo, vseskozi pa je bil tudi v osebnih stikih s svojimi najboljšimi profesorji: Gustavom Meyerjem, Adolfom Bauerjem, Vatroslavom Oblakom in Heinrichom Schenklo. Obiskoval je tudi tečaje stenografije in strojepisja.¹

Še kot študent je l. 1895 mesec in pol (16. september–31. oktober 1895) poučeval na celjski gimnaziji. Sedmega septembra 1895 se je v Gradcu poročil z Barbaro Hafner,² 22. junija 1896 je opravil usposobljenostni izpit iz telovadbe in isto leto postal suplent na gimnaziji v Kranju. Takoj po absolutoriju septembra 1896 je tu nastopil redno službo. Naslednje leto (1897) je 12. junija opravil profesorski izpit iz latinščine, grščine in slovenščine kot glavnih učnih predmetov, 11. januarja 1898 pa je bil promoviran za doktorja modroslovja; glavni rigoroz je bila klasična filologija, naslov doktorske disertacije pa je bil *Studien zur Batrachomyomachie*.³

Slika 1: dr. Josip Tominšek

¹ Orel, »Tominšek«, 119; Zapuščina Josipa Tominška (*Curriculum vitae*, avtor Josip Tominšek). O stikih z učitelji pričajo tudi nekatera pisma, ohranjena v Tominškovi zapuščini.

² Zapuščina Josipa Tominška (Službenički list).

³ Orel, »Tominšek«, 120; Zapuščina Josipa Tominška (*Curriculum vitae*; Službenički list; Osnutek življenjepisa, avtor dr. Teodor Tominšek).

Od leta 1896 do leta 1904 je Tominšek poučeval na gimnaziji v Kranju. V tem obdobju se je avstrijsko šolstvo soočalo s številnimi strokovnimi in organizacijskimi izzivi. Najbolj pereč problem je bilo nasprotje med tradicionalisti, ki so si prizadevali za ohranitev šolskega sistema z ustreznimi vsebinskimi in didaktičnimi spremembami pouka, in med reformisti, ki so zagovarjali popolno reformo šolskega sistema in katerih kritike so postajale iz leta v leto vse glasnejše; to se je vse bolj zaostrovalo.⁴ Največ kritik sta bila zaradi deleža odmerjenih jima ur deležna oba klasična jezika (še zlasti grščina), filologi pa so postali rezervni krivci za pomanjkljivosti srednješolskega sistema. Reformna prizadevanja je podpiralo več društev: Realna šola (*Realschule*), Dunajsko novofilološko društvo (*Wiener neuphilologisches Verein*), Kulturnopolitična družba (*Die kulturpolitische Gesellschaft*), Srednja šola (*Mittelschule*), Zveza avstrijskih ženskih društev (*Bund österreichischer Frauenvereine*) in l. 1907 ustanovljeno Društvo za šolsko reformo (*Verein für Schulreform*). Kot njihova protiutež je bilo l. 1906 ustanovljeno Društvo prijateljev humanistične gimnazije (*Verein der Freunde des humanistischen Gymnasiums*), ki je iskalo srednjo pot med zahtevami reformistov in med prizadevanji konzervativcev; priznavało je potrebo po reformi, vendar hkrati vztrajalo pri zahtevi, naj gimnazija ohrani svojo humanistično osnovo in ravnotežje med naravoslovno-matematičnimi in filološko-historičnimi predmeti.⁵ Največji uspeh reformistov je sklic vseavstrijske šolske ankete, ki jo je l. 1906 pripravila Kulturnopolitična družba.⁶

V tem času je začel Tominšek objavljati svoje filološke prispevke. Leta 1901 je v *Wiener Studien* izšla njegova razprava »Batrachomachia oder Batrachomyomachia«.⁷ Razprava je del njegove doktorske disertacije (promoviran je bil l. 1898), ki jo je zasnoval kot znanstveno izdajo tega parodičnega epa, vendar se je izkazalo, da bi bila taka izdaja preobsežna in bi zanjo ne mogel najti založnika, zato je napisal in objavil le razpravo o naslovu. Osnova za razpravo je bila izdaja *Batrahomiomahije*, ki jo je l. 1896 v Leipzigu objavil königsberški profesor Arthur Ludwich.⁸ Ob številnih odprtih vprašanjih, povezanih s tem delom, se je Tominšek ustavil ob naslovu. Primerjal je utemeljitve zagovornikov enega in drugega naslova (*Batrachomachia* in *Batrachomyomachia*) in natančneje obdelal šest razlogov za krajši naslov, pri tem pa je izhajal iz: primerjave rokopisov, omembe pri Marcialu (*Apophoreta* 14.183: *Homeri Batrachomachia*), omembe pri Fulgenciju (*quod Maeonius ranarum cachinnavit proelio*), navedb

⁴ Timerding, »Das Problem des humanistischen Gymnasiums«, 513–18; Engelbrecht, *Geschichte*, 174.

⁵ Pasarić, »Reforma srednje škole«, 276–81.

⁶ Anketa je potekala od 13. novembra 1906 do 18. januarja 1907; na njej je nastopilo več kot 60 govornikov, skupaj se je posvetovanj udeležilo okoli 3000 ljudi, glavni cilj pa je bil dokazati nesprejemljivost in neučinkovitost šolskega sistema. Gl. Scheu, *Schülerbriefe über die Mittelschule, passim*; Scheu, *Protokolle der Mittelschulenquette, passim*; Engelbrecht, *Geschichte*, 182.

⁷ Tominšek, »Batrachomachia oder Batrachomyomachia«, 6–13; Orel, »Tominšek«, 120.

⁸ Ludwich, *Die Homerische Batrachomachia*.

v rokopisih Homerjevih biografij, omembe pri Plutarhu (*O Herodotovi zlobi* 873: βατραχομουαχία) in analogije z drugimi podobnimi naslovi (Γερανομαχία, Αραχομαχία idr.) Ob sklicevanju na sočasno znanstveno in strokovno literaturo je analiziral vse naštete razloge, jih natančneje obdelal in predstavil, obdelal pa je tudi druge variante naslova. Zagovarjal je tezo, da je delo krožilo pod več naslovi, kot izvirnega pa zaradi komičnega učinka zagovarja naslov Βατραχομουαχία. V Tominškovi zapuščini so še ohranjeni rokopisni zapiski gradiva, ki ga je zbiral med pripravami na pisanje disertacije.

Isto leto (1901) je v izvestju kranjske gimnazije s prispevkom »Humanizem gimnazij v stari in novi luči«⁹ načel problematiko humanistične izobrazbe in učiteljsko srenjo ter širšo javnost seznanil s problematiko klasičnih gimnazij, z očitki na njen račun in zlasti z očitki na račun obeh klasičnih jezikov.

Latinščine in grščine dovršeno se naučiti, ni namen gimnazije; ali na latinščini in grščini se učiti misliti, iskati zadnjih vzrokov, si priboriti resnico, to je namen gimnazijske izobrazbe. Potrebno je, da se vzgojuje zmožnost iskanja resnice, tj. tvarjanja vede, na nekem centralnem predmetu, ki veže naravnim potem najnižje z najvišjim, vse razrede in vse predmete. In to središče je na humanistični gimnaziji učenje klasičnih jezikov. (Tominšek, »Humanizem gimnazij«, 23)

Ta idealizirana ideja o vlogi klasične gimnazije je bila izhodišče Tominškove razprave, v kateri je najprej predstavil t. i. »humanistični prepir« med realisti in humanisti glede pomena latinščine in grščine pri pouku ter njegovo ozadje. V nadaljevanju je predstavil vlogo filologije in trenutno stanje na tem področju; pri tem je povzemal in citiral številno aktualno strokovno (zlasti nemško in avstrijsko) literaturo tako zagovornikov kot tudi nasprotnikov klasične izobrazbe. Zelo (samo)kritično je poudaril krivdo učiteljev za nastrojenost proti klasiki; pretirana akribija »filologov plevobrskov«, kot jih sam imenuje, je bila namreč precej pogost pojav v gimnazijskem šolstvu tega časa. (»Natančnost, akribija je prepotrebna, ali ona je le vodilna žica k namenu, ni namen!«)¹⁰ Prednosti in pomen klasične filologije in področij, s katerimi se ukvarja, so po Tominškovem mnenju naslednje: študij zgodovine in ukvarjanje z njo; razvijanje zgodovinskega čuta; obravnava zgodovinskih virov; ukvarjanje z domačo zgodovino; vpliv na intelektualni in нравstveni razvoj; pomen za kulturno zgodovino; oblikovanje tipičnih pojmov političnega in pravnega življenja; študij družbenega gospodarskega razvoja; poznavanje obeh bistvenih opornih stebrov zahodne kulture, grško-rimskega sveta in krščanstva; pomen v zgodovini filozofske misli in književnosti; izobraževanje duha in okusa (vse našteto je tudi podkrepil s citati znanih filologov in dosežki filologov 18. in 19. stoletja). Posebej je poudaril pomen obeh jezikov za formalno izobrazbo,

⁹ Tominšek, »Humanizem gimnazij«, 3–23.

¹⁰ Tominšek, »Humanizem gimnazij«, 9.

ki ni izključno v domeni klasičnih jezikov, le relativno prevladujeta v isti prednostni lastnosti. Ob tem je opozoril na prenagljeno posploševanje, značilno za reformiste, kajti reformirati ne pomeni odpravljati. Tomišek je razumel nujnost reform in prilagajanja sodobnim zahtevam, je pa pri reformnih predlogih zagovarjal srednjo pot, združevanje klasičnega pouka z realnim (kar se je do neke mere uresničilo z uvedbo realnih gimnazij), poudaril pa je tudi nujnost ustanavljanja strokovnih šol. Med vrsticami je mogoče razbrati tudi poziv k uveljavljanju slovenskega učnega jezika na gimnazijah.

Naslednje leto (1902) je v izvestju kranjske gimnazije izšla Tomišekova v latinščini pisana razprava o zgradbi Terencijeve komedije *Formion* (»De compositione P. Terenti Phormionis«).¹¹ V prvem delu (A) je predstavil zasnovo razprave, aktualno strokovno literaturo ter vsebinske, jezikovne in metrične probleme, povezane z dialognimi partijami (*diverbium, partes dialogicae*) in zborskimi spevi (*cantica*) komedije. Rimskega dramatika ni izbral naključno, ampak zato, ker se je z rimsko dramatiko drugače kot z grško ukvarjalo razmeroma malo filologov in ker je bil Terencij drugače kot Plavt razmeroma slabo obdelan. Izhodišče razprave so bile takrat najmerodajnejše razprave o Terencijevi metriki,¹² ki jih je Tomišek kritično pretresel in dokazoval ali ovrget njihove ugotovitve. V drugem delu (B) se je posvetil vprašanju simetrije in vsebinske koherence; predstavil je zgradbo celotne komedije in njene vsebinske posebnosti, jo razdelil in obdelal po dejanjih (*actus*), vsako dejanje pa je razdelil na prizore (*scaenae*; skupaj: prolog + 26 dejanj in 5 zborskih partij). Pri zborskih spevih je dodal tudi metrično analizo posameznih strof, klavzule. Svoje ugotovitve je strnil v dve končni misli:

1. Phormioni certe nonnihil inesse symmetriae;
2. hanc symmetriam paullulum momenti afferre ad perspicuitatem compositionis et ad disceptandas quasdam controversias. (Tomišek, »De compositione P. Terenti Phormionis«, 24).

1. v *Formionu* je zagotovo nekaj simetrije;
2. ta simetrija le malo pripomore k jasnosti kompozicije in k pojasnitvi nekaterih nejasnosti.

V letih 1902 in 1903 sta v Pedagoškem letopisu izšla dva Tomišekova referata o znanstvenem in pedagoškem stanju na področju latinščine in grščine, ki sta nastala na pobudo odbora Šolske matice. Najprej je l. 1902 izšlo poročilo »Latinščina in grščina«, vendar je avtorju uspelo obdelati le latinščino.¹³ V njem je najprej obdelal položaj in pomen latinščine in staroklasičnega pouka (pri tem

¹¹ Tomišek, »De compositione P. Terenti Phormionis«, 3–24.

¹² Conradt, *Die metrische Komposition*; Schlee, *De versuum in canticis Terentianis*; Meißner, *Die Cantica des Terenz*, 465–588.

¹³ Tomišek, »Latinščina in grščina«, 14–30.

se je zelo navezal na svojo razpravo »Humanizem gimnazij v stari in novi luči«; marsikaj dobesedno povzema po njej) in predstavil t. i. novohumanistični spor med realisti in humanisti; nanj je navezal tudi razmišljanje o slabih straneh zgolj enostranske vzgoje, ki ga je združil s orisom razvoja realk in drugih podobnih zavodov, njihovih radikalnih pogledov na klasiko in okorelosti humanističnih gimnazij. V nadaljevanju je kritično ocenil pouk klasičnih jezikov in predstavil glavne očitke, naslovljene nanj, zlasti slovničarjenje, ter predstavil pomen pouka latinščine in upravičenost klasičnih študij (terminologija, etična, moralna in intelektualna vzgoja, razumevanje kulturnega razvoja). V drugem delu se je dotaknil specifičnih metodičnih in didaktičnih vprašanj; predstavil je prenovljeni učni načrt iz leta 1900¹⁴ in rezultate zbora ravnateljev v Poznanju l. 1899, na katerem je bilo sprejetih enajst sklepov glede pouka latinščine in grščine, ki so zadevali vsa področja pouka klasičnih jezikov (slovnični pouk, učbeniki, lektira, omejevanje aktivne rabe latinščine, prevajanje itd.) in sklepe zbora ravnateljev v Westfaliji l. 1899, ki so zadevali zlasti lektiro (prepoved uporabe prevodov, tiskanih preparacij, specialnih slovarjev ipd.); na to je navezal nekaj sugestij učiteljem in predstavitev posebnih priročnikov. V nadaljevanju je predstavil nekaj didaktične in metodične literature ter nekatera najnovejša dognanja in priporočila metodikov latinskega jezika (Schmidt, Fahrenbruch, Loebel, Hornemann) glede začetnega pouka, slovničnega pouka, lektire, pisnih nalog ter realij. V tretjem delu je predstavil nekatere najnovejše učbenike in učne pripomočke (slovarje, slovnice, čitanke, izdaje izvirnih besedil Livija, Tacita, Vergilija in Horacija) ter drugo pomembno strokovno literaturo (*Thesaurus linguae Latinae*; RE; papirologija; slovnice). Napovedani oris najnovejših znanstvenih in strokovnih dosežkov filološke stroke je izpustil, na koncu pa je orisal še stanje na Slovenskem; učitelje je spodbudil k pisanju strokovnih prispevkov in učbenikov, še zlasti pa k prevajanju iz klasičnih jezikov. Opozoril je tudi na nujnost prenove Kermavnerjeve latinske slovnice.

Zaradi obsežnosti tematike je Tomišek predstavitev grecistike z naslovom »Grščina« objavil v *Pedagoškem letopisu* l. 1902.¹⁵ Tu Tomiškova načitanost in poznavanje strokovne pedagoške, didaktične in metodične literature pride ta do izraza še bolj kot pri predstavitvi latinščine. Celotna predstavitev temelji na idejah in teorijah nemških in avstrijskih filologov, didaktikov in metodikov; v referatu avtor navaja kopico najbolj aktualne literature in jo tudi ustrezno citira. Najprej je predstavil pomen grščine in grške omike, to pa je dopolnil z izborom izjav o grščini in klasičnem pouku nasploh. Srž problema gimnazij in pouka grščine je povzel v naslednji oceni:

Gimnazija sama je dobro in vzvišena, toda nesposoben je prvič ta ali oni učitelj; a prav bi bilo, da bi prišlo to, kar zagreši posameznik, tudi samo njemu na rovaš. Drugič – in to naglašam najodločneje – je nesposoben

¹⁴ Lehrplan und Instructionen 1900.

¹⁵ Tomišek, »Grščina«, 13–43.

za višji pouk velik del gimnazijske mladine. Za to nesposobnost pa mora trpeti predmet, po katerem pride na dan, posebno grščina. (Tominšek, »Grščina«, 18).

Pri filološki stroki je posebej izpostavil njen historizem; filologija je po svojem jedru historična veda, njeno bistvo in namen pa je vsestransko preiskovanje kulturnega razvoja klasičnih narodov in odkrivanje zveze med staroklasično in sodobno kulturo. Podobno kot v prejšnjem referatu je predstavil razliko med humanizmom in realizmom ter njuno konfrontacijo prav pri gimnaziji in pri pouku grščine, dalje pomen grščine za sodobne potrebe in za pouk realnih predmetov (to je podkrepil s kopico izjav znanih osebnosti in citati iz literature) in prihodnost pouka grščine, kjer je opozoril na nujnost reforme in večjo fleksibilnost. Metodiko in didaktiko je orisal deloma na podlagi svoje učiteljske prakse, deloma pa s predstavitvijo aktualne strokovne literature. Veliko pozornosti je posvetil lektiri kot osrednjemu delu pouka grščine (Tominšek, »Grščina«, 37–38). Aktualnost njegovih predlogov za prenovo lektire in dopolnitev nabora avtorjev (pri čemer mora osnovni nabor ostati nespremenjen) je pet let pozneje potrdila šolska reforma, s katero so v pouk vpeljali iste novosti, kot jih je predlagal Tominšek. Predlagal je, da bi dijaki brali tudi odlomke iz Tukidida, lirikov, napise, papiruse, odlomke iz Aristotelove *Poetike*, *Svetega pisma* in strokovnih piscev (Eratosten, astronomi, vojaški pisci, matematiki); zagovarjal je tudi uvedbo kurzorne in ekstemporalne lektire in nasprotoval sleherni uporabi pomagal (specializiranih slovarčkov, komentarjev ipd.). Na koncu je predstavil še nekatere pomembnejše izdaje, priročnike, znanstvene in strokovne monografije.

Članek »Die Ziele des klassischen Unterrichtes und die Privatlektüre«¹⁶ je peti Tominškov prispevek v *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, osrednji avstrijski publikaciji, namenjeni srednješolskim in univerzitetnim učiteljem. V njem se je najprej posvetil vprašanju šolske lektire, ki je kljub več šolskim reformam od l. 1849 doživela le malo sprememb. Ker je ostajal nabor vanjo vključenih piscev večinoma nespremenjen, je obstajala nevarnost, da bi dijaki dobili vtis, da je klasična literatura omejena na le nekaj avtorjev; na to je Tominšek še posebej opozoril. Za preprečitev tega je predlagal uvedbo zasebne lektire, s katero bi spodbudili interes in veselje do dela in do ukvarjanja s klasičnima jezikoma in njunima književnostma. Ta ne sme biti sama sebi namen, ampak se mora po eni strani navezovati na pouk, po drugi pa se prilagajati tudi osebnim interesom posameznih dijakov. Prvi pogoj za uspeh je razširitev nabora piscev; med predlaganimi so Lukijan, Plutarh, Terencij, Seneka, Atenaj, Jamblih, Boetij, Kvintilijan. Podobno kot v vseh svojih prispevkih je Tominšek izhajal iz svojih učiteljskih izkušenj, zato je dodal tudi napotila učiteljem, kako pristopati k snovi in katere avtorje izbirati, kdaj in na kateri stopnji, in predstavil shemo, kako postopoma uvajati zasebno lektiro v pouk,

¹⁶ Tominšek, »Die Ziele des klassischen Unterrichtes«, 1150–60.

celo od prvega letnika naprej; višji kot je letnik, širši nabor avtorjev naj bo. Nujno je, da učitelji pri pouku spodbujajo zasebno lektiro; je pa uspeh redne šolske lektire pogoj za uvajanje in uspešnost zasebne lektire, ki naj bo dopolnilo in nadgradnja šolske. Uspešnost zasebne lektire naj se preverja v zadnjih urah šolskega leta; krona zasebne lektire naj bi bili odlomki iz evangelijev, tako kot vedno pa je odsvetoval uporabo pomagal in specializiranih pripomočkov. Tominšek v svojem prispevku ni zapisal ničesar posebej novega ali izvirnega, saj je tematiko zasebne lektire obravnaval že v svojih slovenskih prispevkih; očitno je, da je zbral prispevke metodikov in didaktikov, objavljene v *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* in drugih avstrijskih in nemških strokovnih publikacijah, jih predelal in navezal na svojo učiteljsko prakso ter jih dopolnil tudi s kritiko. Zanimivo je, da v prispevku vedno govori o boljših dijakih, o slabših le malo ali skoraj nič.

V začetku 20. stoletja so se zelo okrepila prizadevanja za ustanovitev univerze v Ljubljani; Tominšek je bil predviden za univerzitetnega učitelja za klasično filologijo, zato je v šolskem letu 1903–1904 odšel na študijsko izpopolnjevanje; v ta namen je dobil študijski dopust. Izbral si je Berlin, kjer je imel priložnost poslušati nekatera najbolj zveneča imena filološke stroke, med katerimi so bili: znameniti klasični filolog Ulrich von Wilamowitz-Möllendorf (1848–1931); klasični filolog in literarni zgodovinar Johannes Vahlen (1830–1911); indoeuropeist, jezikoslovec in filolog Wilhelm Emil Heinrich Schulze (1863–1935); zgodovinar Eduard Meyer (1855–1930); nemški klasični arheolog Heinrich Friedrich Reinhard Kekulé von Stradonitz (1839–1911) in drugi. Osebnostno je bil v stiku tudi s klasičnim arheologom Alfredom Brücknerjem (1861–1936). Postal je tudi član Institut für Altertumskunde, osrednje ustanove za raziskovanje starinoslovja, ki je v svetovnem merilu veljala za eno najbolje opremljenih, saj je imela večino svetovne literature s področja klasične filologije in njenih pomožnih ved. Tu je cele dneve posvetil študiju.¹⁷

Po vrnitvi l. 1904 se njegovo pričakovanje, da bo začel univerzitetno kariero, ni uresničilo; začel je učiti na I. državni gimnaziji v Ljubljani (do konca novembra 1910), hkrati pa je imel še nekaj ur na nemški gimnaziji in na dekliškem liceju. Na šolskem področju se je pridružil prizadevanjem za poslovenjenje srednjih šol.¹⁸ Tu je bil prvi večji Tominškov prispevek njegova l. 1906 izšla *Latinska slovnica*.¹⁹ Tominškova slovnica, ki je nastala v zelo kratkem času, je tretja latinska slovnica, napisana v slovenščini; prvo je l. 1874 napisal p. Ladislav Hrovat (*Latinska slovnica za slovensko mladež*), drugo pa Valentin Kermavner l. 1885 (2., večinoma nespremenjena izdaja je izšla 1893). Tominškova je nastala, ker je Kermavnerjeva že pošla, spremembe v predmetniku pa so zahtevale nov učbenik. Čeprav Tominškov sin v očrtu očeto-

¹⁷ Zapuščina Josipa Tominška (*Curriculum vitae*, avtor Josip Tominšek).

¹⁸ Zapuščina Josipa Tominška (*Curriculum vitae*, avtor Josip Tominšek); Orel, »Tominšek«, 120.

¹⁹ Tominšek, *Latinska slovnica*.

vega življenjepisa, ohranjenega v zapuščini, omeni, da je očetova slovnica prva in edina, ki je res izhajala iz slovenskega jezika, pa analiza pokaže, da se je Tomiňšek zgleđoval po sočasnih avstrijskih slovnica, najbolj po Steinerjevi predelavi Scheindlerjeve *Latinske šolske slovnice*,²⁰ delno tudi po Kermavnerjevi slovnici. Slovnica obsega 242 strani. Je zelo pregledna, vse bistvene informacije so krepko tiskane, opomb pod črto je malo in so večinoma vključene v besedilo pod posameznimi poglavji, dopolnjujejo jo pregledne in nazorne tabele in sezname. Po obsegu je povsem enaka Kermavnerjevi slovnici, le razporeditev snovi je nekoliko drugačna. Še vedno ohranja ustaljeno zaporedje (uvod: pisava, izgovarjava, naglas – glasoslovje – oblikoslovje – besedotvorje – skladnja – stilistika – dodatki: metrika, koledar, denar, mere), drugače kot Kermavnerjeva slovnica pa nedoločnih glagolskih oblik in iz njih tvorjenih konstrukcij ne obravnava na koncu, ampak za sklonoslovjem. Tomiňškovo slovnico so uporabljali od šolskega l. 1907/1908 naprej v nižjih gimnazijskih razredih na gimnazijah v Ljubljani (I. (klasična) in II. realna), v Šentvidu, Celju, Kranju in Novem mestu, na mariborski gimnaziji pa od l. 1909 naprej; na šentviški gimnaziji je bila do l. 1913 standardni učbenik tudi v višji gimnaziji. Od šolskega l. 1911/1912 naprej jo je počasi izpodrivala Pipenbacherjeva slovnica, ki jo je povsem nadomestila do šolskega l. 1913/1914; v Mariboru, kjer je bil Tomiňšek ravnatelj, so jo uporabljali še v šolskem l. 1914/1915.

Delo je nastajalo v naglici, kar so pokazale številne pomanjkljivosti, na katere je opozoril Josip Pipenbacher,²¹ ki je v *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* objavil obsežno recenzijo Tomiňškove slovnice; jezikovni vidik in primerjave s slovenščino je pohvalil, nato pa na devetih straneh seciral slovnico od poglavja do poglavja. Pri tem se je opiral na najboljše slovnice in priročnike. Končal je z oceno, da avtor pri izbiri nima vedno srečne roke in da ni bil dovolj previden; opozoril je, da bi knjiga potrebovala temeljito revizijo in da bi tako lahko dobili v vseh pogledih uporabno šolsko knjigo. Ali je ta ocena zanetila zamero med Tomiňškom in Pipenbacherjem, ni znano; a med njima se je vnel spor, ki se je prenesel tudi v časopisje. Tomiňšek je Pipenbacherju očital, da še ni sposoben gledati v nedostopno svetišče »usposobljenih pisateljev«, kaj šele kritizirati njihova dela, Pipenbacher pa odvrnil, da mu je žal, da ni zajemal pristno izobrazbo, že tolikokrat javno in drastično do gnusobe dokumentirano, ki v tako mogočnih curkih šviga na dan iz neusahljivega vrelca Tomiňškove učenosti da se hoče izuriti v pisateljstvu, da smem potem gledati vsaj skozi plot pisane livade izvoljene bratovščine brezbarvnih brbljavih, v sebe zaljubljenih pisateljev, ki menijo, da bi se svet podrl, ko bi ne prišla vsaka njih misel v javnost, najsi bo že predmet njihovega razmotrivanja kak gorenjski troglodit, berlinski Seitengewehr ali zahvala, da se je pisatelj od učencev v šoli kaj naučil... (Pipenbacher, »Jut jebrüllt, Löwe!«)

²⁰ Prim. Slovenski narod 1907, št. 69; Steiner, A. Scheindlers Lateinische Schulgrammatik.

²¹ Pipenbacher, »Latinska slovnica«, 728–38.

Latinska slovnica.

Spisal

dr. Jos. Tominšek.

Odobrena z odlokom c. kr. ministrstva za bogoč. in nauk z dne 2. avgusta 1906,
št. 28.589.

Cena vezane knjige K 3·20.

Ljubljana.

Natisnila in založila Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

1906.

Dan po objavi Pipenbacherjega ostrega pamfleta je tedanji tajnik Društva slovenskih profesorjev Fran Ilešič Tominšku pisal: »Dragi mi! V dogovoru z enim drugim soodbornikom Društva slov. prof. Ti dajem v premislek, ali bi ne bilo najbolje – za stvar –, če bi javna polemika o lat. slovnici v dnevnikih prenehala. Tuji listi to izkoriščajo.«²² S tem se je vsaj javna polemika ustavila. Do ponovne izdaje ni prišlo, ker jo je nadomestila l. 1910 izšla Pipenbacherjeva latinska slovnica; v štirih let sta bili tako na voljo dve latinski slovnici, ki sta pomenili stvarno konkurenco.²³

Pomemben napredek na področju šolstva je bil narejen l. 1906; 12. februarja tega leta je Fran Wiesthaler, ravnatelj II. državne gimnazije v Ljubljani, na pobudo tedanjega deželnega šolskega nadzornika Franca Hubada sklical profesorje ljubljanskih srednjih šol na posvetovanje o slovenskih učnih knjigah.²⁴ Za ureditev problematike slovenskih šolskih knjig so izvolili posebne odseke, ki so preučili, katere učne knjige še manjkajo in katere bi bilo treba napisati na novo. Manjkalo je še precej učbenikov, a problem latinske slovnice je bil rešen, saj je Tominšek takrat že imel pripravljeno svojo latinsko slovnico.

Tominšek je bil dejaven tudi v l. 1906 ustanovljenem Društvu slovenskih profesorjev.²⁵ Bil je na ustanovnem zboru, na 2. občnem zboru, na katerem je bila sprejeta resolucija z zahtevo po popolni slovenizaciji vseh slovenskih šol (gimnazij, realk, učiteljskih, obrtnih in trgovskih šol) ne samo na Kranjskem, ampak tudi na Štajerskem, Koroškem in Primorskem, pa je imel referat o vprašanju mature, ki ga je sklenil s predlogom resolucije v sedmih točkah. Na pobudo 2. občnega zbora je bilo znotraj društva ustanovljenih 13 znanstvenih odsekov za vse predmete, ki so jih poučevali na gimnazijah, realkah in učiteljskih. Med njimi je bil tudi znanstveni odsek za klasično filologijo; njegovi člani so bili dr. Lovro Požar, ravnatelj I. državne gimnazije, Gustav Novak, profesor na goriški gimnaziji, Josip Tominšek, takrat profesor na I. državni gimnaziji v Ljubljani, kot namestnik pa Anton Jeršinovič, profesor na II. državni gimnaziji. Eden največjih mecenov društva je bil ljubljanski nadškof dr. Anton Bonaventura Jeglič.²⁶

Isto leto (1906) je Tominšek v *Pedagoškem letopisu* objavil krajšo razpravo z naslovom »O pouku latinskega jezika«,²⁷ v kateri je predstavil pomen pouka latinščine. V razpravo je vključil nekatere temeljne dileme in vprašanja, s katerimi se filološka stroka, zlasti specialna didaktika in metodika, ukvarjata še danes. V prvem delu razprave je orisal položaj latinščine v gimnazijskem šolskem sistemu (obseg pouka, pomen, kdo naj se uči in kaj, razlika med znanjem

²² Zapuščina Josipa Tominška (Pismo Frana Ilešiča Josipu Tominšku z dne 2. 6. 1907).

²³ Ilešič, »Pipenbacher, Latinska slovnica«, 62.

²⁴ *Slovenski narod* 1906, št. 68–70; Hriberšek, *Klasični jeziki*, 184–86.

²⁵ Debevec, »Kratka zgodovina«, 362–64; Debevec, »Zgodovinski razvoj«, 511–14; Ilešič 1908–1911, 1913, *passim*; Vajda, »Srednje i slične šole«, 332–33; Hriberšek, *Klasični jeziki*, 214–23.

²⁶ Ilešič, »Rezolucije o slovenskem srednjem šolstvu«, 21–24.

²⁷ Tominšek, »O pouku latinskega jezika«, 44–67.

in razumevanjem, smisel in pomen učenja, latinščina v povezavi s slovenščino kot podlaga za jezikovno znanje; vprašanje učenja latinščine kot sporazumevalnega jezika, kot merila in normativa za moderne jezike; pomen učenja latinščine; odmerjeni ji čas pri pouku; splošni načrt za pouk latinščine; število ur; slovnica, književnost, različne vrste lektire; naloge; učbeniki; učiteljeva izbira snovi), v drugem delu pa metodiko pouka latinščine (metoda na splošno; kritično ovrednotenje; nujnost vaje in pravilnega pristopa k poučevanju; induktivna (razvijajoča) in deduktivna (razlagalna) metoda; temeljna literatura; praktični primeri; induktivna metoda pri sklanjatvah, pri oblikoslovju, pri besedotvorju, pri čitivu; induktivna metoda in znanstvenost). Razprava je še isto leto izšla kot samostojna brošura.

Leta 1908 je od 21. do 25. januarja na Dunaju pod okriljem prosvetnega ministrstva potekala velika srednješolska anketa, ki je postala osnova za reformo srednjega šolstva; to so pozorno spremljali tudi slovenski šolniki.²⁸ Tominšek je tega leta v Pedagoškem letopisu v prispevku »Preosnova avstrijskih srednjih šol« (ta je še isto leto izšel kot posebna brošura)²⁹ predstavil rezultate te ankete. V njem je orisal nujnost reforme in kritično pretresel njeno ozadje ter orisal skepso učiteljstva ob anketi in napovedani reformi, vlogo in pomen učitelja. Kritično je predstavil nekatere glavne pobudnike reforme in reformne predloge za že obstoječe učne predmete in za uvedbo novih predmetov (državoslovje, umetnoslovje, ročno delo, deželni jezik, petje), porazdelitev učne snovi, higieno, ureditev šol, vprašanje enotne srednje šole in umestitev srednje šole kot dela narodno-gospodarske politike.³⁰ Predstavil je tudi sedem reformnih vprašanj.³¹ Kot je Tominšek dobro ugotovil in kot se je pozneje jasno pokazalo, sta bila glavna kamna spotike dva: matura in humanistična gimnazija, torej latinščina in grščina (za klasična jezika je reforma pomenila omejitev slovnicega pouka in razširitev lektire ter njena svobodnejša izbira). Predstavil je mnenja tako zagovornikov humanistične izobrazbe kot tudi nasprotnikov (društev in posameznikov), odmeve v javnosti, v časopisju in periodičnem tisku, pa tudi monografske publikacije, nastale ob anketi in reformi.³² Posebej oster je bil do Kulturnopolitične družbe, zlasti zato, ker so izhodišča za njene

²⁸ Pasarić, »Reforma srednje šole«, *passim*; *Mittelsch.-Enquete*, VII–XI; Engelbrecht, *Geschichte*, 182–85; Tominšek, »Preosnova avstrijskih srednjih šol«, 79–89. Za reformne predloge glede klasičnih jezikov in razprave, povezane z njimi gl. Krile, »Ima li se ukinuti klasična obuka«, 19–27; Žerjav, »Naše stališče in vsestranska izobrazba«, 165–68; Lončar, *O šolski reformi*, 13–16, 28, 31–36.

²⁹ Tominšek, »Preosnova avstrijskih srednjih šol«, 74–109.

³⁰ Scheu, *Protokolle der Mittelschulenquete*, 99–101.

³¹ Ta vprašanje so bila: 1.) Kaj izboljšati?; 2.) Ali naj se ustanovi nov tip srednje šole ter kakšen naj bo prehod dijakov realk na univerzo?; 3.) Ali ohraniti ali opustiti dvostopenjskost predmetov?; 4.) Ali spremeniti maturo?; 5.) Kako preprečiti naval na srednje šole?; 6.) Kako zasnovati prehode med ljudsko šolo in srednjo šolo ter srednjo šolo in univerzo in kakšne spremembe uvesti v sistemu izpraševanja ter ocenjevanja in discipline?; 7.) Ali povečati število ur telovadbe ali ne in kako to izvesti, ne da bi bilo v škodo drugim predmetom? Za obsežnejšo predstavitev gl. *Protokolle der Mittelschulenquete*, *passim*.

³² Zlasti zanimiva je Pattai, *Das klassische Gymnasium*.

reformne zahteve temeljila tudi na mnenju dijaštva; kljub temu pa ji je priznal, da so njeni člani podali nekaj dobrih sugestij in predlogov.

Reformo in temeljito reorganizacijo srednjega šolstva je avstrijska oblast izvedla v letih 1908–1909.³³

Referat o vprašanju mature, ki ga je imel l. 1906 na 2. občnem zboru Društva slovenskih profesorjev, je Tominšek l. 1908 razširil in objavil v *Nastavnem vjesniku* pod naslovom »O reformi mature«. ³⁴ Ob zahtevah po spremembi mature je bil njegov odziv vedno oster, tokrat še posebej:

Če pa je kje in kdaj res še strašilo in groza, tedaj temu ni vzrok matura sama in njen ustroj, ampak osebe, ki jo vodijo, ali pa nesposobnost in duševna in moralna omehkuženost dijaštva. (Tominšek, »O reformi mature«, 491)

V prispevku je na kratko orisal zgodovino mature od l. 1849 in nenehno zniževanje kriterijev; posebej je opozoril, da se na maturo gleda kot na vstopnico za univerzo in tehniko, pozablja pa se na etični pomen in vidik zrelostnega izpita. V precej čustvenem in dramatično patetičnem tonu je orisal vzroke in pobudnike, klasificiral nasprotnike mature, med katerimi je kot najhujše izpostavil zaprisežene reformatorje, »osvoboditelje iz teme zastarelosti in okorelosti, ki kujejo svoje reforme pri pisalni mizi, v kavarni, pri zborovanjih, sploh povsod, le v šoli ne in z upoznavanjem mladine ne! Saj navadno niso člani učiteljstva!«³⁵ Obdelal je tudi psihološko-vzgojni vidik mature kot viška in koncentriranja osemletnega učenja in kot pobude za naprej: za dijaka in za učitelja. Tominšek je sicer zagovarjal določene spremembe v izvedbi same mature in pripravi nanjo, pa tudi upoštevanje individualnih interesov in nardarjenosti za posamezne predmete; na področju klasičnih jezikov je predlagal možnost izbire zasebne lektire. Vse predloge je – tako kot v svojem referatu – združil v sedem točk.

Z grškimi slovniciami Slovenci nismo imeli sreče. Prvo je že l. 1870 napisal Anton Klodič, vendar zanjo na Slovenskem ni dobil založnika, zato jo je objavil v italijanščini.³⁶ Drugo je pripravljala Matej Vodušek, a je ostala v rokopisu.³⁷ Leta 1882 je začel grško slovnico pisati Josip Šuman na Dunaju, hkrati z njo pa je nastajala tudi grška vadnica,³⁸ vendar do izida ni prišlo. Leta 1906 so na anketi o slovenskih učbenikih omenili tudi oba Šumanova učbenika, ki sta

³³ Halma in Schilling, *Die Mittelschulen Österreichs*, 89–109; Engelbrecht, *Geschichte*, 185; Wester, *Reformni srednješolski zavodi*, 712; Horn, *Das höhere Schulwesen*, 102–105; Pidoll, *Dan neue Normallehrplan, passim*; Krile, »Ima li se ukinuti klasička obuka«, 19–24.

³⁴ Tominšek, »O reformi mature«, 489–501.

³⁵ Tominšek, »O reformi mature«, 494–95.

³⁶ Grafenauer, »Klodič Anton«, 463.

³⁷ Rokopis slovnice hrani Rokopisni oddelek NUK (NUK, Ms 676); slovnico je Rokopisnemu oddelku l. 1947 podarila Vodušekova vnukinja Marija Vodušek.

³⁸ Slovenski narod 1882, št. 265; O slovenskem učnem jeziku, 5.

še vedno čakala v rokopisu in bi ju lahko ob ustrezni predelavi in posodobitvi uporabili pri pouku grščine,³⁹ a je tudi tokrat ostalo zgolj pri besedah. Leta 1908 pa smo Slovenci vendarle dobili prva dva slovenska učbenika za grščino: Tominškovi *Grško slovnico* in *Grško vadnico*.⁴⁰ Pobudo za nastanek obeh učbenikov je dal škof Anton Bonaventura Jeglič, ki si je skupaj s profesorskim zborom šentviške gimnazije prizadeval, da bi zavod razširili tudi na III. razred in uvedli slovenščino kot učni jezik tudi pri grščini ter s tem ohranili povsem slovenski značaj gimnazije. To pa ni bilo mogoče, ker ni bilo na voljo slovenskih učbenikov za grščino. Jeglič je prosil Tominška, naj čim prej pripravi oba učbenika; ta je slovnico in vadnico pripravil v roku slabega leta in ju v drugi polovici l. 1907 oddal dal v tisk. Tako so si učenci morali sami pomagati s polami, ki so postopoma prihajale iz tiskarne. Leta 1908 sta bila oba učbenika aprobirana in že z naslednjim šolskim letom so grščino od III. do V. razreda poučevali v slovenščini.⁴¹ Da je oba učbenika res napisal na Jegličevo pobudo, potrjuje tudi v Tominškovi zapuščini ohranjeno pismo škofa Jegliča:

Blagorodni gospod! Ravnokar sem prečital Vaše preveselo poročilo. Hvala Bogu, da ste junaško vztrajali pri napornem delu, dokler ga niste dovršili. Jaz sem Vam popolnoma zaupal, ker so Vas na Dunaju izredno hvalili in ker sem v zavodu sam izkusil, kako krasni uspehi se morejo doseči po Vaši metodi. Vi sami bote s ponosom gledali na svoje delo in se radovali v zavesti, da ste Vi prvi podali po pravih pedagogičnih in metodičnih nazorih sestavljeno latinsko in posebno grško slovensko slovnico. Pa tudi za dobro sestavljene vadbe treba mnogo duševnega naprežanja: vse ste premagali! Za sedaj samo z besedami: srčna zahvala, da ste se izredno težkega dela poprijeli in ga srečno dovršili! Vas in vso mnogoštevilno Vašo družinico naj blagoslovi dobri Oče nebeški!

To želi Vam vdani in hvaležni Anton Bonaventura, škof.

Posebnost Tominškove grške slovnice, ki je bila kmalu razprodana, ni le, da je prva v slovenskem jeziku, ampak tudi, da je edina izvirna med slovanskimi jeziki. V uvodu je podal nekaj osnovnih podatkov o grščini in grških narečjih, snov pa je razdelil na 5 delov: 1.) glasoslovje; 2.) sklanjatev (obravnavo samostalnikov, pridevnikov, števnikov, zaimkov in prislovov); 3.) spregatev (glagoli na -ω, glagoli na -μι, *verba anomala*); 4.) skladnja (uvod, sklonoslovje, predlogi, *verbum infinitum*, prosti in zloženi stavek (priredje, podredje), *oratio obliqua*, nikalnice); 5.) dodatki (koledar, mere, denar, Homerjeva metrika in jezik, Herodotov jezik). Slovnico odlikujeta preglednost in ekonomičnost. Vsi naslovi so krepko tiskani, prav tako vsi za uporabnika bistveni podatki, posebnosti

³⁹ *Slovenski narod* 1906, št. 69; *Slovenski narod* 1906, št. 68–70; Hriberšek, *Klasični jeziki*, 184–86.

⁴⁰ Tominšek, *Grška slovnica*; Tominšek, *Grška vadnica*.

⁴¹ Halma in Schilling, *Die Mittelschulen Österreichs*, 15; Wester, *Preosnova zavoda*, 3; Wester, »Dr. Jos. Tominškove grške učne knjige«, 570–71.

Grška slovnica.

Spisal

dr. Jos. Tominšek.

Kot učno knjigo potrdilo visoko c. kr. ministrstvo za
bogočastje in pouk dne 12. avgusta 1908, št. 34.975.

Cena 3 K.

V Ljubljani, 1908.

Založila „Katoliška Bukvarna“. — Natisnila „Katoliška tiskarna“.

Slika 3: Josip Tominšek, *Grška slovnica*

Grška vadnica.

Za svojo „Grško slovnico“

sestavil

dr. Jos. Tominšek.

Kot učno knjigo potrdilo vis. c. kr. ministrstvo za bogočastje in pouk
dne 5. septembra 1908, št. 37.525.

Cena 3 K 50 h.

V Ljubljani, 1908.

Založila „Katoliška Bukvarna“. — Natisnila „Katoliška tiskarna“.

Slika 4: Josip Tominšek, *Grška vadnica*

so tiskane okrepljeno ali razmaknjeno, kar daje jasen in strnjen pregled nad snovjo. Pri obravnavi nekaterih poglavjih opozori na ustrezna poglavja iz svoje *Latinske slovnice*. Vaje v *Grški vadnici* so prirejene posameznim poglavja v slovnici. Vsako poglavje vadnice vključuje dva dela: 1.) vaje za prevajanje iz grščine v slovenščino in 2.) vaje za prevajanje iz slovenščine v grščino. Večinoma gre za posamezne nepovezane stavke, nekaj pa je tudi tematsko zaključenih prirejenih zgodb, ki jih avtor vključi že po prvem mesecu učenja (npr. *Krez*, *Had* idr.). Zgodbe je avtor povzel iz grških zgodovinarjev, epikov, basnopiscev in *Svetega pisma*. Vaje za utrjevanje skladnje obsegajo samo prevajanje iz slovenščine v grščino. Za pomoč pri prevajanju je včasih v oklepaju ponujena rešitev. Dodani so trije slovarčki: vokabular po poglavjih ter grško-slovenski in slovensko-grški abecedni slovar. V očrtu svojega življenjepisa, ohranjenem v zapuščini, Tomiňšek omenja, da je imel tudi ponudbo, da pripravi vadnico tudi za nemško govoreče dijake, vendar ni imel časa.⁴² Oba učbenika sta bila v rabi od šolskega l. 1907/1908. Društvo slovenskih profesorjev je na svojem prvem povojnem občnem zboru 2. junija 1918 predlagalo ponatis obeh Tomiňškovih učbenikov in avtorja prosilo, naj do septembra istega leta pripravi drugo izdajo obeh, vendar do njunega ponatisa ni prišlo, ker je slovnico l. 1919 zamenjala Bradačeva *Grška slovnica*, vadnico pa l. 1920 Bradač–Osanova *Grška vadnica*; to je Tomiňška – kot je razvidno iz obsežne korespondence glede grških učbenikov, ohranjene v njegovi zapuščini – precej razburilo.

V letih 1908 in 1909 je Tomiňšek kot pregledovalec sodeloval pri nastanku dveh učnih pripomočkov. Leta 1908 je skupaj z dr. Janezom Gnidovcem pregledal rokopis *Slovarčka k I. spevu Iliade*, ki ga je pripravil Anton Koritnik,⁴³ l. 1909 pa je skupaj z dr. Josipom Debevcem pregledal *Slovarček k izbranim Ovidijevim pesmim Sedlmayerjeve izdaje*, ki ga je pripravil Anton Dokler.⁴⁴ Slovarček je Tomiňšek tudi predstavil v Slovanu.

Leta 1909 je kot eden od projektov Društva slovenskih profesorjev na Dunaju izšel Tomiňškov *Ksenofontov slovar (k dr. Karla Prinza »Izboru iz Ksenofonta« s 26 podobami)*.⁴⁵ Abecedni slovar v obsegu 106 strani, dopolnjen s 26 slikami, ki nazorneje kažejo pomen ene od besed na posamezni strani (npr. voz s srpi, stadion idr.), je izšel na Dunaju. Avtor ga je priredil na osnovi dveh nemških slovarjev: Prinzevega slovarja h Ksenofontu, ki je bil dodan njegovemu izboru, in Gemollovega šolskega slovarja h Ksenofontovim delom.⁴⁶ Prinzev izbor in Tomiňškov slovar sta bila v rabi na vseh gimnazijah

⁴² Zapuščina Josipa Tomiňška (*Curriculum vitae* in Bibliografski seznam).

⁴³ Koritnik, »Slovarček k I. spevu Iliade«, 3–18.

⁴⁴ Dokler, *Slovarček k izbranim Ovidijevim pesmim*; Tomiňšek: Dokler A.: *Slovarček k izbranim Ovidijevim pesmim*, 257; Ilešič, »Vesti' Društva slovenskih profesorjev«, 474; Ilešič, »Iz upravnega odbora«, 800.

⁴⁵ Tomiňšek, *Ksenofontov slovar*; gl. tudi Ilešič, »Vesti' Društva slovenskih profesorjev«, 473–74; Ilešič, »Izvestje' Društva slovenskih profesorjev'«, 475.

⁴⁶ Prinz, Auswahl aus Xenophon; Gemoll, Schulwörterbuch zu Xenophons.

do l. 1918, po propadu Avstroogrške pa na preostalih treh klasičnih gimnazijah (Ljubljana, Maribor, Šentvid) do izida Južničeve *Grške čitanke* l. 1933. Slovar je bil eden od temeljev za pripravo Doklerjevega *Grško-slovenskega slovarja*.

KSENOFONTOV SLOVAR

(K D^{RE} KARLA PRINZA „IZBORU IZ KSENOFONTA“).

PRIREDIL

D^{RE} JOS. TOMINŠEK.

S 26 PODOBAMI.

CENA VEZANI KNJIGI K 2.—.

DUNAJ 1909.

ZALOŽIL F. TEMPSKY.

Slika 5: Josip Tominšek, *Ksenofontov slovar*

Isto leto (1909), ki je bilo obenem tudi reformno leto, je Tomiňšek v izvestju I. državne gimnazije v Ljubljani objavil razpravo »Aforizmi o klasičnem pouku«, ⁴⁷ v kateri je strnil, a tudi nadgradil in dopolnil svoja od leta 1901 do 1904 objavljena razmišljanja o pouku obeh klasičnih jezikov in problemih, povezanih z njim. S šolsko reformo l. 1909 sta oba klasična jezika še vedno ohranila svoj dominantni položaj v gimnazijskem predmetniku, vendar so se vse bolj kazale tendence po zmanjševanju namenjenih jima ur. Tomiňšek je znova obdelal standardne očitke na račun humanistične gimnazije (odvrtnost od realnega sveta; preveč ur in napora za klasične jezike; pretirana pedanterija; pretirano slovničarjenje), v nadaljevanju pa se je kritično ustavil ob številnih perečih vprašanih pouka klasičnih jezikov. Za poživitev pouka obeh klasičnih jezikov je predlagal, naj gimnazija prispeva k temu, da se poveča in sprevidi uporabnost obeh klasičnih jezikov, to pa je mogoče doseči le z izboljšanjem učnih metod, razširitvijo kanona klasičnega čtiva, priznanjem upravičenosti in vzgojne vrednosti tudi drugim učnim ustanovam (v prvi vrsti realkam) ter večjim poudarkom branju izvirnih besedil in spoznavanju kulturno-civilizacijskih vsebin. Tako kot v vseh svojih razpravah je tudi v tej poudaril: 1.) da imata latinščina in grščina izjemen pomen zaradi vpletenosti v evropsko kulturo, kot orožje proti pretiranemu realizmu in liberalizmu in za pridobivanje formalne splošne izobrazbe (a prvi pogoj za to je znanje jezika, ki naj se pridobi v nižjih razredih) in 2.) da gimnazija ni več elitna izobraževalna ustanova in da tudi ni več primerne selekcije (to je vedno štel za slabost). Po Tomiňškovem mnenju je ena glavnih nalog filologije razbiti splošno prevladujoče mnenje, da je filologija isto kot jezikoslovje in da jo sestavljata zlasti slovnični pouk in razlaga klasičnih avtorjev; filologi morajo dokazati, da je filologija vsestransko preiskovanje kulturnega razvoja klasičnih narodov in odkrivanje zveze med staroklasično in sodobno kulturo. Posebej je izpostavil tudi: 1.) pomen učitelja kot posredovalca in privzgojevalca umetniškega, estetskega in zgodovinskega čuta; 2.) pomen razširitve klasičnega čtiva; 3.) pomen zasebne lektire; 4.) pomen stalnega strokovnega izpopolnjevanja in izobraževanja za učitelje; 5.) nujno nalogo, da učitelji dijakom priskrbijo ustrezne učne pripomočke: učbenike, izdaje besedil in slovarje; 6.) nujnost politične podpore za doseg zastavljenih ciljev. Razprava je pravzaprav Tomiňškov odgovor na nižanje šolskih kriterijev in na nekatere ukrepe šolske reforme. Pohvalno je, da v razpravi ni bil enostranski, ampak je pritrnil tudi marsikateri reformistični zahtevi in premogel dovolj samokritičnosti, da je opozoril tudi na napake učiteljev in pogosto premajhno fleksibilnost. Razprava je pisana tudi pod vplivom razmaha klasičnih študij v začetku 20. stoletja in sprememb v pristopih k poučevanju obeh klasičnih jezikov; da je bil z vsem temeljito seznanjen, potrjuje tudi v prispevku citirana literatura.

Prvi dve slovenski vadnici za latinski jezik, *Latinsko-slovenske vaje za I. in II. gimnasijski razred*, je l. 1875 izdal Sebastijan Žepič; te so v slabih desetih

⁴⁷ Tomiňšek, »Aforizmi o klasičnem pouku«, 15–35.

letih v celoti pošle in l. 1885 je Fran Wiesthaler izdal *Latinske vadbe za prvi gimnazijski razred*, leto dni pozneje (1886) pa je Wiesthaler s pomočjo Luke Pintarja pripravil še *Latinske vadbe za drugi gimnazijski razred*. Vadnici sta bili večkrat ponatisnjeni in izdani v delno dopolnjeni in spremenjeni obliki. Vadnica za prvi razred je doživela še tri ponatise: 1892, 1898 in 1910; za zadnjo, 4. izdajo, je poskrbel Josip Tomiňšek, ki je učbenik izdal pod naslovom *Fr. Wiesthalerjeve Latinske vadbe I. del za prvi gimnazijski razred*.⁴⁸ Vadnico je predelal za potrebe svoje slovnice in jo priredil v skladu z učnim načrtom iz l. 1909. Obravnava snovi je povsem prilagojena Tomiňškovi slovnici; vaje k posamezni snovi so dopolnjene z ustreznimi poglavji iz slovnice, nekaj slovnčnih dopolnil je tudi na koncu v slovarju. Prvi del učbenika obravnava samostalnice, pridevnike, prislove, števnike in zaimke, drugi del obravnava glagol. Latinsko-slovenske in slovensko-latinske vaje večinoma tvorijo preprosti, kratki, med sabo vsebinsko nepovezani stavki. Pogosto se je Tomiňšek odločil za pripravo vsebinskih sklopov (zlasti v drugem delu); tu je ves paragraf znotraj posamezne obravnavane snovi posvetil določenemu substantivu, ki ga najdemo v vsakem stavku (npr. *exercitus*), ali pa tematskemu sklopu (npr. *septem reges Romani*) in enako so obdelane vse posebnosti. Vključenih je tudi nekaj krajših tematskih zgodb (npr. *Aptum responsum*, *Scipio Nasica et Ennius...*). Nekatere primere je prireditelj razširil ali okrajšal, veliko jih je povzel nespremenjenih, včasih celotne paragrafe. Izbor pregovorov, rekov in poučnih zgodb je ohranil večinoma nespremenjen in ga v skladu z ministrskimi *Navodili*, ki so priporočala vključevanje čim več vsebinsko bogatih in poučnih misli in primerov, še razširil. Tomiňškova priredba Wiesthalerjeve vadnice se enako kot njegova *Latinska slovnica* ni uveljavila; uporabljali so jo le na I. gimnaziji v Ljubljani in na gimnaziji v Novem mestu v šolskem l. 1910/1911, že naslednje leto pa jo je tudi na teh gimnazijah nadomestila Pipenbacherjeva *Latinska vadnica za prvi razred gimnazij in realnih gimnazij*; slednja je namreč izšla pod okriljem Društva slovenskih profesorjev, ki jo je tudi formalno založilo, medtem ko je Wiesthaler–Tomiňškova nastala na lastno pobudo brez sodelovanja društva, sploh pa je bila glede na reformni učni načrt iz l. 1909 preobsežna in prezahtevna (obseg Pipenbacherjeve vadnice je za dobro tretjino manjši).

II.

Ob svojem pedagoškem in filološkem delu je bil Tomiňšek v obdobju od 1904 do 1910 dejaven na številnih drugih področjih: sodeloval je v številnih društvih, pisal je prispevke s področja slovenistike ter slovanskega jezikoslovja in književnosti, v časopisju in revijalnem tisku je objavljial številne recenzije in krajše poučne prispevke, sodeloval je v raznih komisijah društev in šolskih oblasti ter bil organizator, pobudnik in koordinator številnih kulturnih, športnih,

⁴⁸ Tomiňšek in Wiesthaler, Fr. Wiesthalerjeve Latinske vadbe I. del.

Fr. Wiesthalerjeve

Latinske Vadbe

I. del

za prvi gimnazijski razred.

IV. predelana izdaja.

Za svojo slovnico in po novem učnem načrtu priredil

dr. Jos. Tominšek.

Cena vezani knjigi 2 K 30 h.

V Ljubljani.

Natisnila in založila Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

1910.

Slika 6: Fr. Wiesthalerjeve Latinske vadbe I. del za prvi gimnazijski razred

glasbenih in drugih javnih prireditiv. Rasla pa je tudi njegova družina; z ženo sta imela osem otrok. Ko se je hotel znova bolj posvetiti filologiji, so ga na ministrstvu pregovorili, da je prevzel ravnateljevanje na tedaj precej kočljivi nemški gimnaziji v Gorici; v Gorico je odšel jeseni l. 1910. Tu se je izkazal s svojim strokovnim in upravnim delom; zlasti pomembno je, da je organiziral samostojne slovenske in italijanske oddelke. Konec novembra l. 1911 je bil premeščen za ravnatelja na gimnazijo v Mariboru.⁴⁹ Ponujeno univerzitetno docenturo v Gradcu je odklonil.⁵⁰ Po odhodu v Maribor je Tominškova dejavnost na področju filologije nekoliko zastala, ker mu je ravnateljevanje in vključevanje v javno življenje vzelo preveč časa.

Med letoma 1916 in 1918 je Tominšek objavil dva prispevka v *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*.

Leta 1916 je objavil prispevek »Dr. Josef Debevec: Grška drama (Das griechische Drama). Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Laibach 1913«. ⁵¹ V njem je podal recenzijo Debevčevega dela, ki je izšlo v dveh delih: najprej v letnem izveščju I. državne gimnazije v Ljubljani za leto 1913 (ocena se nanaša na ta prvi del), nato pa še za leto 1914.⁵² V svoji razpravi je Debevec predstavil izvore in začetke grške dramatike ter dela treh velikih tragikov (Ajshil, Sofokles, Evripid) in Aristofana; razpravi vključujeta veliko stvarnih podatkov, vsebine dram in aluzij na moderno gledališče. Tominškova ocena je sicer precej navdušena: »Izvirno delo! Uvod v grško dramo prav posebne vrste!«⁵³; razpravo je zelo pohvalil tako z vsebinskega kot tudi slogovnega, oblikovnega in jezikovnega vidika. Poudaril pa je, da je za tovrstna dela treba poznati osnove tematike in imeti živo domišljijo in kot slabosti omenil: 1.) nekatere nekoliko pretirane primerjave (na primer z nedeljskimi in prazničnimi pridigami), 2.) nekoliko neorganske vsebinske preskočke in 3.) dejstvo, da je preveč prepuščeno fantaziji (preveč mešanja stvarnih podatkov in domišljije oz. delov, kjer mora bralec sprostiti svojo domišljijo).

Z drugim prispevkom leta 1918 pod naslovom »Die geschlechtliche Aufklärung und die Läuterung der klassischen Schullektüre« (Spolna vzgoja in izboljšanje klasične šolske lektire)⁵⁴ je nastopil proti očitkom nekaterih konservativnih učiteljskih krogov, ki so tedanjim šolskim izdajam grških in latinskih klasikov očitali, da na bolj spotikljivih mestih ohranjajo izvirno opolzko besedilo oz. besednjak (to je podkrepil s primeri iz *Odiseje*, Cicerona in Tacita); zagovarjali so prakso, ki je bila v 19. in prvi tretjini 20. stoletja v Nemčiji pogosta, da so vsa tovrstna mesta ali izpustili ali predelali. Zlasti se jim je zdelo neprimerno omenjanje spolnih organov (*naturalia*). Tominšek je svoj odgovor pisal iz dveh zornih kotov: kot oče in kot učitelj; razmišljanje je znat-

⁴⁹ Orel, »Tominšek«, 120.

⁵⁰ Zapuščina Josipa Tominška (*Curriculum vitae*).

⁵¹ Tominšek, Dr. Josef Debevec: Grška drama, 945–46.

⁵² Debevec, *Grška drama*, 3–46.

⁵³ Tominšek, Dr. Josef Debevec: Grška drama, 945.

⁵⁴ Tominšek, »Die geschlechtliche Aufklärung«, 95–105.

no razširil in se ni omejil le na filološki vidik tega vprašanja. Zagovarjal je ohranjanje tovrstnih izrazov ter poudaril njihovo uporabnost kot del spolne vzgoje in pridobivanja vedenja o spolnosti nasploh. Kot tudi sicer v svojih prispevkih ni pozabil na dekleta in njihovo spolno vzgojo. Zavrnil je očitke o naivnosti dijaštva in tudi zaključil s pozivom, naj učitelji zaupajo zdravemu razumu mladine: »Ne imejmo vendar naše mladine za bolj otročjo, kot bi lahko bila, in ne za manj otroško, kot dejansko je.«⁵⁵ Vendar pa je ostal zmereno previden in predlagal, naj se odlomki, kjer gre za zlorabo izrazov v name- ne opolzkega govorjenja, ne vključujejo v lektiro.

Zadnji pomembnejši Tominškov filološki prispevek je bil »Uvod o latin- skem jeziku«, ki ga je leta 1923 pripravil kot znanstveni uvod oz. uvodno študijo za Wiesthalerjev latinsko-slovenski slovar.⁵⁶ Pobuda za to razpravo je bila dana na drugem sestanku odseka za klasično filologijo Društva slovenskih profesorjev 16. januarja 1919; Ivan Samsa je v svoji razpravi o slovenskih učnih knjigah za klasično filologijo predlagal, naj društvo poskrbi za skorajšnji natis modernega latinsko-slovenskega slovarja s posebnim poudarkom na etimologi- jii in s predstavitvijo historičnega razvoja jezika v uvodu. Prof. Ivan Maselj je predlagal, naj povprašajo Frana Wiesthalerja, ali njegov slovar ustreza tem zahtevam; morda je prav Masljev predlog spodbudil nastanek uvodne razpra- ve o latinskem jeziku, ki jo je napisal Tominšek.⁵⁷ V razpravi je avtor predsta- vil zgodovino razvoja latinskega jezika ter najpomembnejše glasoslovne in oblikoslovne spremembe. Razprava je bila za svoj čas lep dosežek, vendar pa je zaradi novih odkritij in spoznanj primerjalnega jezikoslovja in latinske historične slovnice kmalu zastarela.

III.

Tominšek je kot pedagog, šolnik in organizator javnega življenja aktivno delo- val do upokojitve l. 1932; kot dokazuje v njegovi zapuščini ohranjena korespon- denca, je bil vseskozi v stikih s številnimi domačimi in tujimi izobraženci (Stanislav Škrabec, Viktor Bežek, Karel Verstovšek, Ivan Fon, Fran Govekar, Vladimir Bartol, Franc Ksaver Lukman, Josip Wester, Bonaventura Jeglič, Jan- ko Šlebinger, Henrik Tuma, France Kidrič, Mirko Rupel, Janko Glaser, Vladimir Levstik, Matija Murko, Rudolf Meister, Pavel Flerè, Fran Ilešič, Ivan Samsa, Maksimiljan Držečnik, Josip Debevec, Ivan Koštial idr.). Po upokojitvi je kot aktiven član številnih društev živel v Mariboru do l. 1943, ko je bilo njegovo stanovanje zbombardirano, nato pa se je preselil k sinu zdravniku v Celje.

Umril je 22. marca 1954 v Ljubljani, pokopan pa je v Celju.

⁵⁵ Tominšek, Die geschlechtliche Aufklärung, 102.

⁵⁶ Wiesthaler, Latinsko-slovenski veliki slovar.

⁵⁷ Izvestja Društva slovenskih profesorjev, 2, 32–33 (Tajnikovo poročilo na občnem zboru dne 2. junija 1918); 16, 22 (Poročilo o rednem občnem zboru dne 15. XII. 1918.).

IV.

V prispevku so predstavljeni najpomembnejši članki in dela, ki so v celoti posvečena filologiji. Filološke vsebine prinašajo tudi nekateri odlomki v drugih Tominškovih člankih in knjigah, npr. »O pradomovini naših črk« (*Popotnik* 1902), »Slovniško povratno razmerje v šoli in vedi« (*Popotnik* 1902), nekateri odlomki v *Antibarbarusu* (1910), v opombah k izdaji III. zvezka Mencingerjevih zbranih spisov (1922), pa v podlistkih popularne vsebine, npr. »Starogrški pisatelj Ksenofont o ženstvu« (Slovenka 1902), »Die gute Neun und die böse Sieben bei den Römern« (*Laibacher Zeitung* 1905) idr.

Tudi v Tominškovi zapuščini, ki je trenutno v fazi popisa, se je ohranilo nekaj gradiva, ki priča o njegovi filološki dejavnosti, in sicer:

- 1.) njegove ocene šolskih knjig (ocena tretje izdaje Pipenbacherjeve *Latinske vadnice za I. (III.) razred humanističnih in realnih gimnazij* in vadnice *Latinske vadbe za tretji gimnazijski razred* Lovra Požarja);
- 2.) korespondenca, povezana z zapleti glede ponatisa njegovih grških knjig (1918–1919);
- 3.) beležke z njegovimi gimnazijskimi zapiski in pripravami na učne ure, ki vključujejo:
 - a) zapiske o rimski zgodovini;
 - b) zvežčič z zapiski iz stilistike;
 - c) zapiski o rimski zgodovini in rimskih starožitnostih;
 - č) zvezek s pripravami na prevajanje Homerja;
- 4.) študijski zapiski:
 - a) starinoslovje (uvod v študij klasičnega starinoslovja; grške starožitnosti);
 - b) proseminarji, vaje (Ajshil, *Agamemnon*; Sofokles, *Trahinke*; Teokrit; Plavt, *Menehna*; komedije; Cicero, *O dolžnostih*; Cicero, *Pisma*; latinsko historično oblikoslovje; Tibul, Katul, Menander; Tacit, *Pogovor o govornikih*);
 - c) grška in rimska književnost
 - č) metrika
- 5.) manjši priročni slovarčki za grščino in latinščino (priprave na pouk);
- 6.) del rokopisnega gradiva grške slovnice in vadnice;
- 7.) latinske in grške naloge;
- 8.) izpiski za pripravo doktorske disertacije in prispevka o *Batrahomio-mahiji*;
- 9.) izpiski iz zbirke *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL);
- 10.) rokopisno gradivo uvoda k latinski slovnici (»Einleitung zur lateinischen Grammatik«);
- 11.) izpisi iz zbirk grških papirusov;
- 12.) priprave in izpiski za pouk latinščine in grščine ter pripravo strokovnih prispevkov.

V.

Iz ohranjenih Tominškovich klasičnofiloloških del in prispevkov lahko sklenuemo, da se v njih avtor večinoma kaže kot zelo razgledan strokovnjak, ki je imel temeljit pregled nad znanstveno in strokovno literaturo. V svojih znanstvenih in strokovnih prispevkih se večinoma opira na dognanja drugih, medtem ko je na področju didaktike in metodike njegov prispevek znatno večji, pa tudi izvirnejši je. Krona njegovega filološkega so nedvomno *Grška slovnica*, *Grška vadnica* in *Ksenofontov slovar*.

BIBLIOGRAFIJA

- Conradt, Carl. *Die metrische Komposition der Komödie des Terenz*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung 1876.
- Debevec, Josip. »Grška drama.« *Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach* 1912/1913: 3–46 (+ 4 slike), 1913/1914: 3–41 (+ 1 priloga).
- Debevec, Josip. »Kratka zgodovina 'Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani' od ustanovitve do danes.« *Glasnik profesorskega društva* 1 (1921): 360–64.
- Debevec, Josip. »Zgodovinski razvoj 'Društva slovenskih profesorjev'.« *Glasnik jugoslavenskega profesorskega društva* 10 (1930): 511–16.
- Dokler, Anton. *Slovarček k izbranim Ovidijevim pesmim Sedlmayerjeve izdaje*. Ljubljana 1909.
- Engelbrecht, Helmut. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Band 4, *Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*. Dunaj: Österreichischer Bundesverlag, 1986.
- Gemoll, Wilhelm. *Schulwörterbuch zu Xenophons Anabasis, Hellenika und Memorabilien*. Leipzig: G. Freytag, 1901.
- Grafenauer, Ivan. »Klodič Anton, vitez Sabladoski.« *V: Slovenski biografski leksikon (SBL)*, zv. 3/1, *Hinter-Kocen*, 463. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1928.
- Halma, Adalbert, in Gustav Schilling. *Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, betreffend die Gymnasien (mit Einschluß der achtklassigen Realgymnasien, Reform-Realgymnasien, Ober-Real-Gymnasien und vierklassigen Realgymnasien, Realschulen und Mädchenlyzeen)*. Dunaj in Praga: Kaiserlich-königlicher Schulbücher-Verlag, 1911.
- Horn, Ewald. *Das höhere Schulwesen der Staaten Europas*. Eine Zusammenstellung der Stundenpläne von Ewald Horn. 2. izd. Berlin: Trowitzsch & Sohn, 1907.
- Hriberšek, Matej. *Klasični jeziki v slovenskem šolstvu 1848–1945*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Ilešič, Fran. »Rezolucije o slovenskem srednjem šolstvu.« *Popotnik* 19 (1908): 21–24.
- —. »Vesti 'Društva slovenskih profesorjev'.« *Nastavni vjesnik* 17 (1909): 472–80.
- —. »Iz upravnega odbora 'Društva slov. profesorjev'.« *Nastavni vjesnik* 17 (1909): 800.
- —. »Izvestje 'Društva slov. profesorjev' o poslovnem letu 1908/9.« *Nastavni vjesnik* 18 (1910): 473–80.
- —. »Izvestje 'Društva slovenskih profesorjev' za poslovno leto 1909/10.« *Nastavni vjesnik* 19 (1911): 566–73.

- —. »Pipenbacher Jos. dr.: Latinska slovnica.« *Slovan* 9 (1911): 62–63.
- —. »Tajnikovo poročilo o delovanju 'Društva slov. profesorjev' 1910/1911.« *Nastavni vjesnik* 20 (1912): 481–87.
- —. »Tajnikovo poročilo o poslovnem letu 1911/12 na glavni skupščini dne 28. dec. 1912.« *Nastavni vjesnik* 21 (1913): 476–78, 550–55.
- Izvestja Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani*. Ljubljana: Društvo slovenskih profesorjev 1919.
- Koritnik, Anton. »Slovarček k I. spevu Iliade.« *Izvestje knezoškofijske privatne gimnazije v zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano* (1908): 3–18.
- Krile, K. »Ima li se ukinuti klasička obuka u srednjim školama?« *Nastavni vjesnik* 19 (1911): 17–28.
- Lehrplan und Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich*. Dunaj: Kaiserlich-königlicher Schulbücher-Verlag, 1900.
- Lončar, Dragotin. *O šolski reformi*. Ponatisk iz »Učiteljskega tovariša« 48 (1908), št. 5–10. Ljubljana: Učiteljski tovariš, 1908.
- Ludwich, Arthur. *Die Homerische Batrachomachia des Karers Pigres nebst Scholien und Paraphrase*. Leipzig: Teubner, 1896.
- Meißner, Carl. »Die Cantica des Terenz und ihre Eurythmie.« *Jahrbuch für klassische Philologie*. Suppl. XII (1881): 465–588.
- Die Mittelschul-Enquete im k. k. Ministerium für Kultus und Unterricht*. Wien, 21.–25. Jänner 1908. Stenographisches Protokol. Referate und Korreferate. Dunaj: Alfred Hölder 1908.
- Orel, Tine. »Tominšek, Josip.« *V: Slovenski biografski leksikon (SBL)*, zv. 12/4, *Tabor-ska-Trtnik*, 119–20. Ljubljana: SAZU, 1982.
- O slovenskem učnem jeziku na srednjih solah, namenjenih Slovincem*. Ljubljana: Društvo slovenskih profesorjev, 1913.
- Pasarić, Josip. »Reforma srednje škole.« *Nastavni vjesnik* 16 (1908): 111–17, 175–83, 276–83.
- Pattai, Robert. *Das klassische Gymnasium und die Vorbereitung zu unseren Hochschulen*. Dunaj: im Selbstverlage des Verfassers, 1908.
- von Pidoll, Freiherr Michael. *Der neue Normallehrplan des Gymnasiums*. Dunaj: Manz 1909.
- Pipenbacher, Josip. »Latinska slovnica (Lateinische Grammatik). Verfaßt von Dr. Josef Tominšek.« *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 58 (1907): 728–38.
- —. »Jut jebrüllt, Löwe!« *Slovenski narod*, 1. junij 1907.
- Prinz, Karl. *Auswahl aus Xenophon: enthaltend Abschnitte aus der Anabasis, den Hellenika, der Kyupädie und den Memorabilien*. Teil I, *Einleitung und Text*. Dunaj in Leipzig: Teubner, 1908.
- —. *Auswahl aus Xenophon: enthaltend Abschnitte aus der Anabasis, den Hellenika, der Kyupädie und den Memorabilien*. Teil II, *Erklärende Anmerkungen und Wörterbuch*. Dunaj: Tempsky, 1908.
- Scheu, Robert, ur. *Protokolle der Mittelschulenquete der Kulturpolitischen Gesellschaft*. Dunaj: Hölder, 1908.
- —. *Schülerbriefe über die Mittelschule*. Dunaj: Perles, 1908.
- Schlee, Friedrich. *De versuum in canticis Terentianis consecutione*. Dissertatio inauguralis philologa, quam auctoritate atque consensu amplissimi philosophorum ordinis in alma litterarum universitate Friderica Guilelma ad summus in philosophia honores rite capessendas die II. M. Decembris A. MDCCCLXXIX publice defendit auctor Fridericus Schlee Marchicus. Berolini, 1879.

- Steiner, Joseph. *August Scheindler. A. Scheindlers Lateinische Schulgrammatik*. Wien: Tempsky, 1891–1928.
- Timerding, Heinrich Emil. »Das Problem des humanistischen Gymnasiums vom realistischen Standpunkte.« *Sokrates* 15 (1917): 513–22.
- Tominšek, Josip. »Batrachomachia oder Batrachomyomachia.« *Wiener Studien. Zeitschrift für classische Philologie* 23 (1901): 6–13.
- —. »Humanizem gimnazij v stari in novi luči.« *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Josef-Staatsgymnasiums für das Schuljahr 1900/1901*, 3–23. Kranj, 1901.
- —. »De compositione P. Terenti Phormionis.« *Jahresbericht des k. k. Kaiser Franz Joseph-Staatsgymnasiums in Krainburg, veröffentlicht für das Schuljahr 1901/1902 von Josef Hubad, k. k. Gymnasial-Direktor*, 3–24. Kranj, 1902.
- —. »Latinščina in grščina.« *Pedagoški letopis* 1 (1902): 14–30.
- —. »Grščina.« *Pedagoški letopis* 2 (1903): 13–43.
- —. »Die Ziele des klassischen Unterrichtes und die Privatlektüre.« *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 55 (1904): 1150–70.
- —. *Latinska slovnica*. Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg., 1906.
- —. »O pouku latinskega jezika.« *Pedagoški letopis* 6 (1906): 44–67.
- —. »Preosnova avstrijskih srednjih šol.« *Pedagoški letopis* 8 (1908): 74–109. (Ponatisnjeno v brošuri: *Preosnova avstrijskih srednjih šol*. Ljubljana: s. n., 1908.)
- —. »O reformi mature.« *Nastavni vjesnik* 16 (1908): 489–501.
- —. *Grška slovnica*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1908.
- —. *Grška vadnica*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1908.
- —. »Dokler A.: Slovarček k izbranim Ovidijevim pesmim Sedlmayerjeve izdaje.« *Slovan* 7 (1909): 257.
- —. *Ksenofontov slovar (k dr. Karla Prinza »Izboru iz Ksenofonta« s 26 podobami)*. Dunaj: F. Tempsky, 1909.
- —. »Aforizmi o klasičnem pouku.« *Jahresbericht des k. k. I. Staatsgymnasiums zu Laibach 1908/09*. Ljubljana, 1909: 15–35.
- —. »Dr. Josef Debevec: Grška drama (Das griechische Drama). Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Laibach 1913.« *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 67 (1916): 945–46.
- —. »Die geschlechtliche Aufklärung und die Läuterung der klassischen Schullektüre.« *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien* 68 (1917/1918): 95–105.
- Tominšek, Josip, in Fran Wiesthaler. *Fr. Wiesthalerjeve Latinske vadbe I. del za prvi gimnazijski razred. 4.*, predelana izdaja. Za svojo slovnico in po novem učnem načrtu priredil dr. Jos. Tominšek. Ljubljana: Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1910.
- Vajda, Franc. »Srednje in slične šole v Sloveniji.« *Glasnik profesorskega društva* 1 (1921): 332–35, 452–56.
- Wester, Josip. »Reformni srednješolski zavodi in naši odnošaji.« *Nastavni vjesnik* 20 (1912): 710–21.
- —. »Dr. Jos. Tominškove grške učne knjige v slovenskem jeziku.« *Ljubljanski zvon* 29 (1909): 570–71.
- —. »Preosnova zavoda v realno gimnazijo.« *Izvestje državne realne gimnazije v Novem mestu o šolskem letu 1919/20*, 1–3. Novo mesto 1920.
- Wiesthaler, Fran. *Latinsko-slovenski veliki slovar: A–facilis*. Ljubljana 1923–.
- Žerjav, G. »Naše stališče in vsestranska izobrazba.« *Zora* 13, št. 11–12 (1907): 165–72.

THE PHILOLOGICAL WORK OF JOSIP TOMINŠEK

Summary

Josip Tominšek was active as a philologist and teacher of the classical languages for 22 years of his career (from his graduation in 1896 to c. 1918). His philological work falls into the following categories: (1) books; (2) studies: (a) professional studies, (b) studies in the methodology of classical language teaching, (c) reviews and surveys; (3) pedagogical work; (4) participation in the Slovenian Professors' Society, as well as in other boards and societies which promoted the use of Slovenian in education and in public life. After 1920 he concentrated on teaching rather than on scholarly philological work. His last major contribution was the introduction written in 1923 for the first edition of Wiesthaler's Latin-Slovenian dictionary. As a scholar he displayed little originality; as a methodologist, on the other hand, he introduced into teaching a number of innovations; his papers on the methodology of teaching Latin and Greek helped to shape school lessons and to educate the teachers. Tominšek's methodology is based on the work of German and Austrian methodology experts, enriched with his own teaching experience. His particular merit is his contribution to teaching Greek: as the author of the first Slovenian textbooks and teaching materials for Greek (*Grška slovnica* [A Greek Grammar], *Grška vadnica* [A Greek Exercise Book], and *Ksenofontov slovar* [The Xenophon Dictionary]), he enabled the teaching of Greek in the Slovenian language both at Slovenian gymnasia and at the Slovenian counterparts to German gymnasia.

David Movrin

Gratiae plenum: latinščina, grščina in Informburo

Članek je omogočila podpora nemške ustanove Fritz Thyssen Stiftung v okviru projekta »Gnothi seauton – Classics and Communism«, ki so ga na raziskovalnem inštitutu Collegium Budapest pripravili Jerzy Axer, György Karsai in Gábor Klaniczay. Na tem mestu se zahvaljujem tako njim kot vsem ostalim kolegom, ki so z radovednimi pripombami med seminarji, kosili in odmori za kavo pomagali pri sestavljanju drobcev iz zapletene zgodovine klasične filologije v nekdanjih ljudskih demokracijah. Posebno zahvalo dolgujem varuhom arhivskega gradiva v AS, ZAL, ZAMU in na FF, ki v nevhvaležnih pogojih vedno znova dokazujejo resničnost Bulgakovove ugotovitve: »Рукописи не горят.«

Prva povojna vlada, ki jo je vodil Boris Kidrič, je z latinščino in grščino opravila zelo na kratko, z nizom le deloma povezanih ukrepov. Že takoj med čistkami v avgustu leta 1945 je svoje mesto na univerzi z odlokom ministrstva za prosveto izgubil Fran Bradač, izredni profesor v klasičnem seminarju, ki mu je nova oblast zamerila dejstvo, da je bil »v bivši Jugoslaviji /.../ klerikalno-anglofilsko nastrojen«, da je bil med okupacijo »simpatizer mo-ga«,¹ da se je »spuščal v politično debato proti OF« z »Italijani« in se »proti partizanom in OF /.../ vedno izražal, da so banditi.«² Rektor Milko Kos je nasprotoval čistki, ki jo je izvajal terenski odbor OF, in se skliceval na veljavno zakonodajo, »da bi bila tako zavarovana avtonomija univerze.« Ministra Ferda Kozaka njegova nezgrajena argumentacija ni prepričala, »kajti v sklopu univerze je razumeti tudi terenski odbor OF.«³ Bradač je bil brez obrazložitve upokojen in pahnjen v neenak boj za volilno pravico, pokojnino, stanovanje.⁴ Klasični seminar je naglo zdrknil na sam rob obstoja. V letu 1948/49 je imel samo dva (2) slušatelja, daleč manj od vseh ostalih smeri na fakulteti – slovenščine (168), ruščine (47), romanistike (24), germanistike (61), zgodovine (57), zemljepisa (64), prirodopisa (92), matematike in fizike (93) ter filozofije in pedagogike (31).⁵

¹ »Modra garda«, vzdevek za t. i. Jugoslovansko vojsko v domovini.

² AS 1931-II-007, Lm 0011520, »Podatki za Bradač Franc-a«, 26. 11. 1947.

³ Celotno dogajanje je natančno popisal Aleš Gabrič, »Odpušcanje profesorjev Univerze v Ljubljani,« 14–19.

⁴ Zorka Bradač, *Neslutena moč ljubezni*, 48–49.

⁵ Doknić et al., *Kulturna politika Jugoslavije*, 1:511.

Še bolj dramatičen je bil položaj po gimnazijah. Mitra Mitrović Djilas, predsednica šolske komisije pri CK KPJ, ki je skupaj s svojim možem Milovanom Djilasom, vodjem Agitpropa, obvladovala jugoslovansko šolsko politiko, je podrejenim komisijam pri republiških centralnih komitejih – slovensko je vodil Ferdo Kozak – rešitev problema skicirala že na prvi skupni seji novembra 1945: »Klasične gimnazije je treba postopoma ukiniti.«⁶ Njena navodila so se v veliki meri ujemala z izobraževalno vizijo Borisa Kidriča, ki je slovenski šolski komisiji že nekaj tednov prej posredoval »nekaj načelnih pogledov« na to, kako »izvleči srednjo šolo iz njene humanistične megle«.⁷

Predmetnik iz leta 1936 je določal za realne gimnazije štiri leta latinščine po 4 oziroma 3 ure na teden, za klasične pa osem let latinščine po 4 oziroma 5 ur na teden ter šest let grščine po 4 ure na teden.⁸ Vsi gimnazijci so imeli solidno znanje latinščine, klasiki pa so povrh tega zelo natančno poznali tudi antično književnost. Predmetnik iz leta 1945 je s to ureditvijo temeljito pometel. Na (prejšnjih realnih) gimnazijah sta ostali kozmetični dve leti latinščine z eno uro na teden, grščine na klasičnih gimnazijah ni bilo več.⁹ Škofijska klasična gimnazija je bila ukinjena.¹⁰ Že leta 1946 sta iz gimnazijskega predmetnika izginili še preostali dve latinski uri, na štiri leta pa je zdrknila tudi latinščina na obeh preostalih klasičnih gimnazijah.¹¹ Klasični filologi, ki so ohranili svoja delovna mesta v šolstvu, so se na »preusmerjevalnih tečajih« izučili novih obrti in se odslej – skupaj s profesorji drugih ideološko nepriemernih jezikov – preživljali predvsem s poučevanjem ruščine. Ministrstvo za prosveto je skupaj s »Plansko komisijo LRS« leta 1949 ugotavljala, da je število »romanistov, germanistov in klasikov /.../ izredno večje, kot so potrebe«. Pripomba je bila povsem utemeljena. Od 42 klasikov, zaposlenih v slovenskih šolah, sta po podatkih ministrstva svoj predmet poučevala samo še dva.¹² »Preusmerilo« se jih je torej več kot 95 odstotkov.

Država se je pospešeno preurejala po vzoru Sovjetske zveze in hitro postala njen »najzvestejši satelit«,¹³ bistveno bolj zagrizen od ostalih v sovjetski interesni sferi. Ustava iz leta 1946 je bila kopija sovjetske ustave iz leta 1936.¹⁴ Ruščina je postala obvezni tuji jezik na vseh ravneh izobraževalnega sistema. Od 283 knjig, prevedenih v slovenščino med 1945–1947, jih je bilo 65 odstotkov prevedenih iz ruščine, dodatnih 21 odstotkov pa iz ostalih politično relevantnih slovanskih jezikov. Med bornimi 37 knjigami, prevedenimi iz za-

⁶ AS 1589-III 35.970, »Poročilo o seji šolske komisije CK KPJ, 21.–22. 11. 1945 v Beogradu.« Prim. tudi Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, 46.

⁷ AS 1589-III 35.972, »Zapisnik seje šolske komisije pri CK KPS dne 30. 10. 1945.«

⁸ *Programi i metodska uputstva*, 30–31.

⁹ Ministrstvo za prosveto NVS, *Začasni učni načrt 1945–1946*, 3.

¹⁰ Debevec, »Zavod sv. Stanislava.«

¹¹ Ministrstvo za prosveto LR Slovenije, *Spremembe k učnemu načrtu 1946/47*, 6.

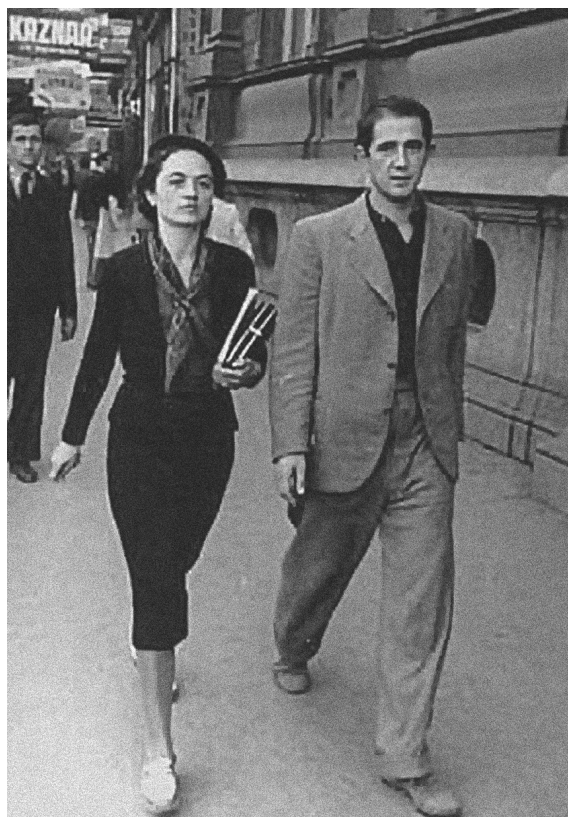
¹² Doknić et al., *Kulturna politika Jugoslavije*, 1:511.

¹³ Lees, *Keeping Tito Afloat*, 1–42.

¹⁴ Perović, »The Tito-Stalin Split,« 37.

hodnih jezikov, ni bilo nobenega sodobnega avtorja. France Kidrič, oče predsednika vlade, je postal »prezident« Akademije znanosti in umetnosti ter je takoj junija 1945 obiskal Sovjetsko zvezo. Tam je izrazil upanje slovenske akademije, da bo pri sovjetski akademiji »našla trdno moralno podporo za svoja stremjenja: kulturno sodelovanje s sovjetskimi narodi in pravilno reševanje še ne načetih kulturnih vprašanj slovenskega naroda«. ¹⁵ S klasičnima jezikoma povezani odgovori, ki jih od časa previdno sugerirali gimnazijski in univerzitetni profesorji, so kot izrazito nepravilni ostajali brez odmeva. ¹⁶

Toda po ironiji zgodovine je v tem grotesknem plesu pomoč od Sovjetske zveze nepričakovano in nenačrtovano dobila prav klasična filologija, ki jo je kulturna politika naslednje petletke skoraj povsem uničila. V trenutku, ko je bil položaj že docela brezupen, je v neizprosni tok zgodovine dialektično posegel sam Titan svetovne revolucije. ¹⁷

Slika 1: *Principes philologorum* 1: Mitra Mitrović Djilas (1912–2001) in Milovan Djilas (1911–1995) v predvojnem Beogradu (vir: milovandjilas.rs).

¹⁵ Gabrič, »Sprememba kulturnopolitične usmeritve,« 140.

¹⁶ Neuspelo pobudo na zvezni konferenci o gimnazijah leta 1948 opisuje Hriberšek, »Razmere na področju klasičnega šolstva,« 49–50.

¹⁷ Uradne in neuradne epitete Modrega krmarja obravnava Rappaport, *Joseph Stalin*, 264.

Spor med Stalinom in Titom

Kominform oziroma Informbiro – »Informacijski biro komunističnih in delavskih partij« – je bil ustanovljen na tajnem srečanju v poljskem mestecu Szklarska Poręba septembra 1947. Nadomestiti je skušal razpuščeno Kominformno, koordinacijsko telo, ki je evropske komuniste oskrbovalo z navodili iz Moskve. Pobudo za ustanovitev je dal Tito sam in Stalin jo je čez čas podprl, na ustanovni sestanek pa poslal Andreja Ždanova, ki je ravno končal s postavljanjem temeljev za novo kulturno politiko.¹⁸ Jugoslovanska predstavnik – Edvard Kardelj in Milovan Djilas – sta na srečanju blestela, Jugoslavija je bila po hitrosti komunistične transformacije daleč pred tekmicami, z njo se je lahko merila le Albanija, edina druga država v Evropi, v kateri se je partija do oblasti dokopala brez sovjetske pomoči.¹⁹ »Po naših reakcionarjih ne tolčemo kot po nacionalno-politični sili, temveč kot po agentih britanskega in ameriškega imperializma v naši državi, kot po podpori in lovkah tujih špijonskih in diverzantskih služb, zato po njih tolčemo brezobzirno, jih fizično uničujemo, obsojamo jih na smrt in javno razkrivamo njihovo povezavo z zahodnimi imperialisti,« je skrivnost uspeha zbranim partijskim voditeljem razlagal Kardelj.²⁰ Skupaj z Djilasom sta asistirala Ždanovu pri ostri kritiki dveh neuspešnih članov družine, francoske in italijanske komunistične partije, in ju v neizprosni napadu razkrinkala kot »slabi razlagalki sovjetske zunanje politike.«²¹ Stalina sta slednjič prepričala, da je izbral Beograd za sedež tako novoustanovljenega Informbiroja kot njegovega glasila *Za trajni mir, za ljudsko demokracijo*. Delegati so na koncu izrazili še svojo odločenost za boj »proti ameriškega imperializmu, proti njegovim britanskim in francoskim zaveznikom«²² ter ostalim hudodelskim združbam in se nato v prijateljskem duhu razšli.

Sovjetski politični napad v marcu 1948 je po tem obetavnem razpletu jugoslovanski Centralni komite vsaj nekoliko presenetil. Stalin, ki je bil nezadovoljen s Titovim prevzemanjem njegove lastne vloge v balkanski politiki, – zlasti s spodbujanjem grške državljanske vojne, pošiljanjem vojske v Albanijo, snovanjem jugoslovansko-bolgarske federacije,²³ – je sklenil, da je čas zrel za novega satrapa. Centralni komite KPJ je obtožil posnemanja »gnile oportunistične teorije« zablodelih komunistov Bernsteinovega in Buharinovega tipa ter zarožljaj s slabo prikrito grožnjo: »Mislimo, da je politična kariera Trockega dovolj poučna.«²⁴ Ostale članice Informbiroja so ga brez izjem podprle,

¹⁸ Adibekov, »First Conference of the Cominform,« 3.

¹⁹ Di Biagio, »Establishment of the Cominform,« 19–20.

²⁰ Procacci, *Cominform Minutes*, 175.

²¹ Di Biagio, »Establishment of the Cominform,«, 31–33. Osebno poročilo o groteskni procesu, ki ga je s pomočjo obeh Jugoslovanov insceniral Ždanov, je kasneje objavil italijanski predstavnik Reale, *Au banc des accusés*.

²² Procacci, *Cominform Minutes*, 381.

²³ Gibianskii, »Soviet-Yugoslav Conflict,« 470–79.

²⁴ Pismo Molotova in Stalina jugoslovanskemu centralnemu komiteju, 27. 3. 1948. as 1589-iii 5.289, »Partijski dokumenti CK KPJ i CK VKP(b).«

partijam v vzhodnem bloku sta se pridružili tudi francoska in italijanska, ki kajpak nista pozabili jugoslovanskega nastopaštva na ustanovnem sestanku prejšnjega leta.²⁵

Zaprepadeni jugoslovanski komunisti so najprej poskušali dokazati svojo pravovernost in so še pospešili prizadevanja za nacionalizacijo. Peti partijski kongres, ki je skušal julija 1948 »nesporazum« zakrpati, je Tito zaključil z bodrilnim vzklikom: »Naj živi velika Sovjetska zveza z genijem Stalinom na čelu!«²⁶ A kot veteran moskovskih čistk iz tridesetih let, ki so pospravile z njegovimi tekmeci, je hkrati vedel, da gre tokrat zares.²⁷ Jugoslovanska partija je Stalina častila že več kot dve desetletji in ker se marsikdo ni zmozel kar na lepem odpovedati včerajšnjemu boštvu, je bilo treba odpreti nekaj novih koncentracijskih taborišč.²⁸ Čistka, ki je sledila, je bila na ravni velikih Stalinovih čistk, »resnično ogromen pojav«²⁹ glede na velikost države in partije. Sodišča se vanjo praviloma niso mešala, žrtve so običajno prijeli kar na podlagi »administrativnih ukrepov.«³⁰ Samo z Golega otoka, kupa skal sredi Jadrana, ki je postal sinonim za jugoslovansko represijo, je trajne psihične poškodbe odneslo več kot 30.000 žrtev,³¹ medtem ko se jih več sto ni nikoli vrnilo. Milovan Djilas, ki je otok obiskal v imenu politbiroja, je kasneje opisal eno od tamkajšnjih prevzgojnih metod. Stražarji so od zapornikov zahtevali, naj pretepajo svoje sozapornike:

Po zakonu noben kazenski rok ni smel biti daljši od dveh let, vendar ga je bilo mogoče znova in znova obnavljati. Zaporniki, ki so tam trpeli po deset let, niso bili nič neobičajnega. – Med vožnjo na otok so zapornika porinili – pravzaprav vrgli – na dno čolna. Ko je prišel na Goli otok, je moral nato teči čez stroj. To je bila dvojna vrsta zapornikov, ki so medsebojno tekmovali pri pretepanju. Izlita očesa so bila redkost, polomljeni zobje in rebra pa ne. Nekaj je bilo nepopravljivih, te so linčali, včasih spontano, včasih ne.³²

Toda zunanja in notranja grožnja sta bili le dve od težav jugoslovanskega vodstva. Tretja in za režim morda najnevarnejša je bilo naglo propadajoče gospodarstvo. To je leta 1947 doseglo komaj polovico predvojne ravni, do leta

²⁵ Judt, *Postwar*, 144.

²⁶ Brown, *Rise and Fall of Communism*, 207.

²⁷ Perović, »Tito-Stalin Split«, 58.

²⁸ Lampe, *Yugoslavia as History*, 253.

²⁹ Bartošek, »Central and Southeastern Europe«, 425.

³⁰ Lampe, *Yugoslavia as History*, 253.

³¹ Bartošek, »Central and Eastern Europe«, 425.

³² Djilas, *Rise and Fall*, 241. Djilas je po ogledu predlagal, da bi taborišče zaprli, vendar mu je Kardelj – ki je pred tem skušal pravico držav do ustanavljanja koncentracijskih taborišč vtihotapati celo v deklaracijo OZN o človekovih pravicah – odločno nasprotoval: »To taborišče prav zdaj obupno potrebujemo.« Ranković in Tito sta se strinjala. Ibid., 242; Dedijer, *Veliki buntovnik*, 341.

1950 pa je padlo še za tretjino. Uvoz z vzhoda je leta 1948 znašal 47 %, leta 1949 14 % in leta 1950 okroglih 0 %. V istem obdobju se je obrambni proračun skoraj podvojil na ogromnih 17 %, pod orožjem je bilo kar 600.000 ljudi.³³ Ekonomska kriza je bila primerljiva z medvojno³⁴ in vse je kazalo, da bo balon vsak čas počil.

Rešitev je prišla z zahoda, ki je sklenil »obvarovati Tita pred potopom«, kot je operacijo opisal neki britanski minister. Združene države so se odločile za »strategijo klina« in v upanju, da bo prišlo do razkola v vzhodnem bloku, Jugoslavijo preplavile z gospodarsko in celo vojaško pomočjo. Delež zahodnih držav v trgovinski menjavi se je z 19 % leta 1947 povzpел na 81 % leta 1952.³⁵ Ko je denar začel pritekati, je protizahodna retorika v Jugoslaviji nekoliko potihnila. Čeprav je bila »broztitucija«³⁶ omejena na ekonomijo in so bile Združene države razočarane nad bornim izplnom glede preoblikovanja vladajoče ideologije,³⁷ se je z gospodarsko pomočjo vendarle tudi tu pojavilo nekaj sprememb.³⁸

Tretji plenum politbiroja CK KPJ

Kot disident je Milovan Djilas v knjigi o svojem vihnem političnem življenju natančno popisal, kdaj se mu je utrnila ideja o preobratu v izobraževalnem sistemu. Z Edvardom Kardeljem sta septembra 1949 plula v New York na konferenco Združenih narodov. Dinamični dvojec iz Szklarske Porębe je tam čakala pomembna polemika z donedavnimi prijatelji iz sovjetske delegacije. Na krovu čezatlantske velikanke *Queen Elisabeth* sta Djilasa spremljala »dva prava žaklja iz vodotesnega platna«, polna poročil in analiz o stanju šolskega sistema, ki so jih spisale različne komisije pri centralnem komiteju. Eno najpomembnejših, šolsko komisijo, je vodila Mitra Mitrović, njegova žena.³⁹

Revolucionarno garaštvo je po vsem tem času pustilo sled tudi na njenem zakonu. Djilas ni več občudoval ženinih »temnih oči, pogosto široko odprtih v čudenju«, skozi katere je nekoč »zrl na svet in na zapletenost ideologije«. ⁴⁰ Mitro Mitrović je s svojskim humorjem vse pogosteje omenjal kot svojo »marksistično-leninistično ženo«. ⁴¹ Poleg tega si je vse resneje prizadeval za skupno življenje s svojo novo tajnico Štefico Barić, ki je med beograjskimi

³³ Vire in natančnejše podatke navaja Lampe, *Yugoslavia as History*, 253–54.

³⁴ Bartošek, »Central and Eastern Europe,« 424.

³⁵ Lampe, *Yugoslavia as History*, 254; Lees, *Keeping Tito Afloat*, 81–119.

³⁶ Na termin iz poljskega tiska me je prijazno opozorila Elżbieta Olechowska.

³⁷ »Eisenhowerjeva administracija /.../ je slednjič sprejela Titov trajni odhod iz sovjetske orbite kot zadostno zmago.« Lees, *Keeping Tito Afloat*, xv.

³⁸ Prim. Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*.

³⁹ Djilas, *Rise and Fall*, 260.

⁴⁰ Djilas, *Of Prisons and Ideas*, 135.

⁴¹ Djilas, *Rise and Fall*, 300.

partijci slovela kot »miss petega kongresa«, vse drugače sorodno dušo, ki jo je odkril »v cvetu ženskosti pri sedemindvajsetih« prav med kongresom, ki se je spopadal z Informbirojem.⁴² Mitra Mitrović se je tik pred potovanjem v New York oglasila pri Kardelju in ga prosila, naj njenega moža vendarle spravi k pameti. Kardelj, ki je vedel za omejitve svoje ideologije pri iskanju sreče – in je morda poznal tudi meje lastne prepričljivosti, kadar ta ni bila podprta z aparatom Državne varnosti, – je njeno prošnjo zavrnil in je zdaj opazoval zbezanega tovariša v notranjih viharjih na »neskončnem sivo-modrem prostanstvu oceana«.⁴³

V takšnem stanju, med obupovanjem nad suhoparno banalnostjo ceka-jevskih poročil v dveh nepremočljivih vrečah in rastočo odločenostjo glede distance do ženske, ki je sodelovala pri njihovi pripravi, se je Djilasu na krovu ladje *Queen Elisabeth* nenadoma, kot je kasneje napisal, »posvetilo«:⁴⁴

Končno me je prešinilo, da je treba obrniti na glavo vso našo usmeritev, vso našo izobraževalno metodologijo – in z njo vred tisto vrečo predlogov in zaključkov. Namesto šol za indoktrinacijo po sovjetskem modelu bi morali polagoma obnoviti šole po tradicionalnih, svobodnejših načelih. O problemu sem se že prej pogovarjal s Kardeljem in ko sem mu povedal, kako sem si nenadoma premislil, si je vzel trenutek za razmislek. Nato se je strinjal, kot bi se nečesa domislil tudi sam: »To je odlično, tako je treba. Zastavi stvar na tej osnovi.« V New Yorku sem spisal referat o šolskem sistemu in Kardelj ga je odobril na kraju samem, prav kot so ga Tito in ostali kasneje v Beogradu.⁴⁵

Referat se je zavzemal za ideološko manj zadržan šolski sistem in je nastal med bivanjem v Združenih državah, ki so – po Djilasovih kasnejših besedah – močno vplivale na avtorjeve poglede.⁴⁶ Ko se je decembra vrnil domov, Mitre Mitrović ni bilo več tam, »preselila se je v manjšo vilo.«⁴⁷ Po osebnem prelomu s preteklostjo se je Djilas zdaj lotil institucionalnega.

Tretji plenum partijskega politbiroja se je odvijal v skoraj prazničnem vzdušju, med slovesom od starega in pričakovanjem novega, 29. in 30. decembra 1949. Po poldrugem letu političnih zapletov je bil namenjen prelomu s sovjetskim modelom in odkrivanju jugoslovanskega. Nastopili so trije referenti, Boris Kidrič z govorom o petletki, Edvard Kardelj z govorom o zunanji politiki ter Milovan Djilas z govorom o izobraževalni politiki, ki je veljala za glavno točko celotnega plenuma. Dogodek je vodil maršal Tito.

⁴² Ibid., 301.

⁴³ Ibid., 261.

⁴⁴ Ibid., 260.

⁴⁵ Ibid., 261.

⁴⁶ Ibid., 262.

⁴⁷ Ibid., 265.

Po vseh desetletjih si je težko predstavljati ionescovsko vzdušje, ki je vladalo v dvorani. Manj kot pet let prej je skoraj ista družčina izpeljala demociid, ki je ostal v povojni Evropi brez primere.⁴⁸ Sovjetski ambasador v Beogradu je še leta 1946 poročal v Moskvo, da je »bilo po besedah Milovana Djilasa po osvoboditvi Jugoslavije likvidiranih 200.000 ljudi«, in pristavil, da je številka verjetno prenizka.⁴⁹ Jugoslovanski revolucionarni uspeh je Stalina tako navdušil, da je Tita – med oštevanjem šlevastih poljskih komunistov, ki so po njegovem s tekmeci ravnali preveč v rokavicah – označil za »junaka« (*molod-jec*), ki je »vse pobil«, Djilasovi »tovariši v centralnem komiteju« pa so moskovski kompliment sprejeli »s krutim, vendar ne neprijetnim ponosom«.⁵⁰ Teh travmatičnih spominov zapisnik ne omenja, leta 1949 so se tovariši v centralnem komiteju pomenkovali o latinski metodiki in didaktiki, Milovan Djilas, ki je po lastnih besedah med vojno »morda izrekel več smrtnih kazni kot kdorkoli drug«,⁵¹ pa je na srečanju nastopil z osrednjim govorom.

Njegova nova izhodišča so pomenila skorajda popolno zanikanje usmeritev, ki sta jih z ženo uveljavljala pred tem. »Bilo bi povsem napačno misliti, da je ves podedovani šolski sistem skupaj s celotno pedagoško metodo iz preteklosti ničvreden in da je treba oboje v celoti zavreči,«⁵² je po petih letih natančno takšnih prizadevanj ugotovil Djilas. Jedro problema je formuliral tako: »Problem torej ni toliko v tem, kaj – kakšnega človeka – hočemo ustvariti, temveč bolj v metodi, ki bo to res tudi zagotovila.«⁵³ Na teh izhodiščih je utemeljil vrsto ukrepov, ki bi jih še pred kratkim lahko predlagal le popoln reacionar. Ugotovil je, da je treba sovjetske učbenike zavreči zaradi njihovih dobro znanih »grobih splošnih idejnih pomanjkljivosti in napačnega, neznanstvenega in podcenjevalnega pristopa.«⁵⁴ Menil je celo, da ni nič narobe s pluralizmom znotraj države in da ni potrebe po tem, da bi imele šole v različnih republikah enake učbenike – »celo za fiziko, matematiko in kemijo ne«.⁵⁵ Nasprotoval je uvajanju marksizma-leninizma kot posebnega predmeta in predlagal, da bi z njegovo blagodejno perspektivo raje prekvasili vse ostale predmete »na vseh področjih znanosti in kulture«.⁵⁶

Osrednji simbol nove usmeritve so bili tuji jeziki. Namesto ruščine, ki je imela monopol od leta 1945 dalje, so se zdaj pojavili štirje enakovredni jeziki – ruščina, angleščina, nemščina in francoščina. Obenem z zahodnimi jeziki je amnestija zajela tudi latinščino in grščino:

⁴⁸ Prim. Vodopivec, »Populacijske posledice druge svetovne vojne,« 98.

⁴⁹ V Moskvi ohranjeno poročilo Ivana Sadčikova iz februarja 1946 navaja Perović, »Tito-Stalin Split,« 38.

⁵⁰ Djilas, *Tito*, 39.

⁵¹ Clissold, *Djilas*, 87.

⁵² Petranović et al., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 293.

⁵³ *Ibid.*, 297; Djilas, *Rise and Fall*, 265.

⁵⁴ Petranović et al., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 300.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*, 302.

Kar se tiče latinskega jezika, bi ga bilo po našem mišljenju potrebno poučevati od sedmega⁵⁷ razreda (v gimnazijah) dalje, zaradi tega, ker si globljega in res vsestranskega študija katerekoli znanosti in uporabe visokošolske literature brez znanja tega jezika ni mogoče predstavljati. Poleg tega je glede na velike potrebe naše države po znanju latinskega in starogrškega jezika, zlasti zaradi preučevanja naše preteklosti, potrebno, da ima vsaka republika vsaj po eno, nekatere pa celo po več klasičnih gimnazij.⁵⁸

To je bilo nekaj povsem drugačnega od prejšnje partijske mantre. Obetal se je dialektični premislek in večina članov politbiroja se je naglo pridružila novemu trendu. Jože Potrč, slovenski minister za znanost, se je urno priglasil k besedi in se pohvalil, da latinščino podpira že kar nekaj časa. Nekemu slovenskemu znanstveniku, pripadniku »takoimenovane buržoazne inteligence«, se je po njegovih besedah v učbeniku zapisala drzna trditev, da »brez latinskega jezika in brez antičnega suženjstva tudi socializma ne bi bilo.« To provokativno znanstveno odkritje je cenzura takoj izbrisala, vendar je kasneje vmes posegel minister in lastnoročno »popravil ta birokratski postopek«, kar je bilo profesorju, »ki je mislil, da je bil ta stavek izbrisan prav po ministrovem nalogu, zelo všeč« (*vrlo priyatno*).⁵⁹

V razpravo o klasičnem pouku se je vmešal tudi makedonski član politbiroja Krste Crvenkovski in izpostavil obetavne priložnosti, ki se s klasičnima jezikoma ponujajo njegovi mladi republiki in njenim težavam z identiteto. Greciste in latiniste bi lahko poslali v Istanbul, je ugotavljal, »kjer so razni arhivi s podatki o Makedoniji.«⁶⁰ Prej bi bilo seveda treba rešiti manjšo težavo, saj v nerazviti Makedoniji, ki se je otomanske oblasti rešila šele na začetku dvajsetega stoletja, preprosto ni bilo dovolj ljudi z znanjem teh jezikov. Crvenkovski je izrazil prepričanje, da bi jim »v tem pogledu lahko pomagali tovariši iz Hrvaške.« Djilas, ki je dotlej vljudno poslušal, ga je na tem mestu prekinil s spontano partijsko asociacijo na temo latinščine: »Vsak katoliški pop zna latinsko.« Crvenkovski ideji ni nasprotoval, dobrovoljno se je pridružil naraščajočemu viharju idej ter namignil, da dobro ve, kje bi lahko našli kvalificirane katoliške duhovnike – v koncentracijskih taboriščih: »Zaradi mene nam lahko dajo tudi kakšnega popa. Pri nas smo zaradi zadovoljevanja nekaterih potreb pripeljali tudi ljudi iz taborišč« (*ljude iz logora*).⁶¹

⁵⁷ Beseda »petega«, ki jo navaja *textus receptus*, je posledica uredniške napake, zaradi katere se je rezultat nadaljnje razprave preselil v prvotno besedilo.

⁵⁸ Ibid., 305.

⁵⁹ Ibid., 327.

⁶⁰ Ibid., 334.

⁶¹ Ibid. Krste Crvenkovski je z odkrito omembo jugoslovanskega gulaga nekoliko zbegal urednike, ki so sredi osemdesetih zapisnik pripravljali za izdajo, in jih prisilil k naslednjemu pojasnilu: »Gre za strokovno izobražene ljudi, ki so se zaradi kolaboracije s sovražnikom v pretekli vojni nahajali na prestajanju kazni (mišljeni so samo tisti, na katere je kazen vzgojno delovala).« Ibid., 723–4.

Toda o latinščini in grščini niso odločali aparatčiki s svojimi ekscentričnimi observacijami. V debato se je vmešal Boris Kidrič, vodja petletke in eden izmed petih najvplivnejših partijskih voditeljev v državi – poleg Tita, njegovega ideologa Kardelja, vodje Agitpropa Djilasa in Udbinega predstojnika Rankovića. Čeprav ni Kidrič zaradi revolucionarne vneme nikoli dokončal študija kemije in se ni mogel ponašati s humanističnim horizontom kakega Djilasa, se je v tej zasedbi čutil več kot poklicanega k razpravi o klasičnih jezikih. Njegov oče je bil univerzitetni profesor in Kidrič, ki se je rodil na Dunaju, ni uspel nikoli zares skriti »svoje buržujске vzgoje, čeprav jo je, kot številni mladi komunisti iz buržujskih družin, po svojih močeh zavračal s pomočjo umazanega besedišča (kajpak izposojenega iz srbsčine)«. ⁶² Te prikrite buržujске korenine so se zdaj pokazale v vsej svoji razsežnosti:

Naj nekaj pripomnim k referatu tovariša Djilasa. Ne strinjam se s tem, da bi latinski jezik poučevali samo v sedmem in osmem razredu gimnazije, temveč mislim, da bi ga morali poučevati od petega razreda dalje. Ni si mogoče predstavljati resnično kvalificiranega strokovnjaka, ki nima osnovne jezikovne izobrazbe iz vsaj enega jezika. Treba si je biti na jasnem glede tega, da je vsa tehnična terminologija, kot tudi medicinska in biološka terminologija, zgrajena na latinskem jeziku. To je dejstvo in mi ne moremo iti mimo njega ter začeti z ustvarjanjem nekakšne jugoslovanske terminologije, ki bo nasprotovala mednarodni. Klasična gimnazija ni dovolj. Zaradi tega mislim, da je treba ohraniti takšno poučevanje latinskega jezika, kakršno sem predlagal. Morda ne potrebujemo toliko ur, kot smo jih v okviru šestih dni imeli doslej, potrebno pa je ohraniti poučevanje latinščine od petega razreda dalje, da bodo ljudje dobili znanje latinskega jezika, ki je potrebno za to mednarodno praktično terminologijo. Če smo poleg tega že pri antičnih predmetih oziroma jezikih, mislim, da bi bilo zgrešeno slediti praksi, ki jo je uveljavila Sovjetska zveza, da se antična književnost izključuje iz srednjih šol in višje izobrazbe. Ni treba, da se študenti s temi stvarmi mučijo, kot smo se nekoč mučili mi, da bi v latinščini lahko brali knjige, vendar je za splošno kulturo človeka z visoko izobrazbo poznavanje antične kulture absolutno potrebno, da vsaj v svojem jeziku prebere osnovne stvari iz grške in rimske kulture, ki sta jo Marx in Engels tako visoko cenila in ki v resnici, vsaj po formalni plati, predstavlja tudi bazo za ves poznejši razvoj. ⁶³

Nekateri člani politbiroja so imeli težave s tako naglim obračanjem plašča po vetru. Za besedo je prosil Božidar Maslarić iz Hrvaške in se začel pritoževati nad nekaterimi učbeniki, ki jih je pred kratkim prelistal, ter nad množico nepotrebne balasta, s katerim si morajo učenci razbijati glavo, obskurnosti,

⁶² Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, 142.

⁶³ Petranović et al., *Sednice Centralnog komiteta KPJ*, 348.

ki so »povsem odveč in so lahko učencem samo v napoto«, denimo problem imaginarnih števil in Ptolomejeve teorije o diagonalah.⁶⁴ »Latinščine smo se nekoč učili osem let,« je zavzdihnil, »vendar po končani šoli nismo v tem jeziku znali reči niti 'dajte mi kozarec vode', čeprav smo znali povedati, ali je kakšen glagol krepek ali šibek in ali gre po tej ali po oni deklinaciji.« Razmišljal je o drugačnem pristopu k izobraževanju in hvalil ekonomske emigrante »iz stare Jugoslavije«, ki so se uspeli naučiti francoščine, nemščine in angleščine, čeprav niso imeli niti osnovne šole; vsekakor ni nihče od njih umrl od žeje. »To govori o tem,« je zatrdil, »da metoda podajanja jezika, po kateri smo se v šoli učili mi, ni bila dobra. Slovnico je treba znati, koristna je, da pa bi zvedli poučevanje jezika samo na slovnico in brali samo nekakšne citate – to ni nič in nam ne daje tistega, kar potrebujemo za prakso in življenje.«⁶⁵

Toda čas ni bil več naklonjen takšnim tiradam, ne glede na ugoden odmev, ki bi ga bile deležne v prejšnjih letih. Djilas je zbrane obvestil, da je odmor v razpravi izkoristil za posvetovanje »z več tovariši, še posebej s tovarišema Titom in Kardeljem«, ter nakazal, da bo »v referat treba vnesti nekaj popravkov, saj bo objavljen«. Nekoliko presenečeno je ugotovil, da njegov radikalni predlog ni bil dovolj radikalen in da si večina članov politbiroja v šolah želi celo več klasične izobrazbe, kot je je predvidel sam. Svoje strinjanje je zabelil z nekaj partijskega humorja in se nekoliko distanciral od njihove zagnanosti, vendar je hkrati odločno zavrnil tudi vsako protiintelektualno govoričenje:

Kar se tiče latinskega jezika, so se tovariši tu v glavnem »organizirali« proti meni. Ker so se za to izrekli tovariši Kidrič, Blagoje Nešković in Kardelj, imam vtis, da v politbiroju prevladuje prepričanje, da je treba poučevanje latinskega jezika uvesti od petega razreda gimnazije dalje. To stališče sprejemam in ga bom vnesel v referat. Mislim sicer, da argumentacija, kako se je treba latinščine učiti zaradi terminologije, ne drži, res pa je, da brez znanja latinskega jezika ni mogoče poglobljati nobene znanosti, če hočemo to početi solidno. To velja tako za književnost kot za zgodovino. Strinjam se s takšnim pristopom k poučevanju latinščine, vendar le ob zmanjšanju števila ur.⁶⁶

Ko je nato okrcal še Maslarićevo nerganje zoper slovnico, mu je v besedo planil njegov zaveznik Kidrič: »Če se človek ne nauči slovnice vsaj enega tujega jezika, se kasneje ni sposoben učiti drugih jezikov.« Kardelj se jima je

⁶⁴ Maslarića je posebej razburilo dejstvo, da »latinski izrazi predstavljajo za dijake strašne stvari, čeprav snov, ki jo obravnavajo, še malo ni strašna.« Članom politbiroja je to ponazoril z nekaj zdravorazumskimi razlagami pojmov, ki jih je latinščina po nepotrebem oteževala: »Kajti kaj je imaginarno število? To je kvadratni koren iz števila ena« (*sic*). Ibid., 364.

⁶⁵ Ibid., 365.

⁶⁶ Ibid., 371.

takoj pridružil z lastno izkušnjo z učiteljišča, očitno nezadovoljen z usodo, ki ga je prikrajšala za slovnico bližnjico do tujih jezikov, kakršne bi bil deležen na klasični gimnaziji: »Nemščine sem se v šoli učil trinajst let, vendar sem se je naučil šele v ječi« (*na robiji*).⁶⁷

Ko se je najvišji partijski forum v tako kompetentni razpravi dokopal do odločitve, je z njeno izvršitvijo pohitela vsa država. V manj kot dveh tednih je reformo izobraževalnega sistema terjal tudi slovenski politbiro.⁶⁸ Pooblastil je Ivana Regenta, ministra za prosveto, ki se je ponašal zgolj z nepopolno osnovnošolsko izobrazbo in je bil kot tak očitno simbolno najprimernejši za svojo funkcijo. Regent je sestavil predlog, ki je potrdil vse Djilasove ideje in se zavzel za to, da bi »kot krono vsega tega večmesečnega dela sklicali pedagoški kongres«,⁶⁹ ki bi preveril, če so »pedagoški delavci« vse skupaj pravilno razumeli. Prispevki na kongresu so po vrsti poslušno omenjali navdihnjenost tretjega plenuma CK KPJ in referenta, ki se je pozabil sklicevati nanj, je Kardelj kasneje ožigosal za »klerikalnega«. ⁷⁰ Pri razlagi ostroumne logike tega preobrata je poleg nacionalnega sodeloval tudi lokalni tisk, partijo je posebej skrbelo, kaj o vsem skupaj pišejo časniki kot *Gradimo*, *Zasavski udarnik*, *Jeseniški kovinar* ter *Naše delo*.⁷¹ Pedagoški veljaki so hvalili objavljene sklepe in v njih odkrivali »nove metode dela v boju za poglobljanje ljudske demokracije, v boju za čistost in za nadaljnje razvijanje naukov marksizma-leninizma in v boju za pravilno in široko tolmačenje marksističnih načel v vsakodnevni praksi«,⁷² torej vse prej kot popolno zanikanje dotedanje zgrešene politike, kar bi se lahko zazdelo v dialektiki nepodkovanemu opazovalcu.

Čisto na dnu piramide je do besede glede poučevanja latinščine prišlo celo nekaj klasičnih filologov. V nasprotju z razvlečenimi diskusijami neizvoljenih in podizobraženih partijskih potentatov, ki so se poigrali z njihovim obstojem, je stališče profesorjev na ljubljanski klasični gimnaziji zapisnikarica povzela v enem samem stavku: »Z uvedbo latinščine v višjo gimnazijo se vsi strinjamo.«⁷³

⁶⁷ Ibid., 485.

⁶⁸ AS 1589-III 2.89, »Zapisnik seje biroja CK KPS z dne 11. 1. 1950.«

⁶⁹ AS 1589-III 2.99, »Zapisnik seje politbiroja CK KPS z dne 24. 5. 1950.« Podatke o Regentu je zbrala Troha, »Ivan Regent«, 144. Izsledke s kongresa je v kar treh zvezkih objavil Bračič, *Kongres pedagoških delavcev na Bledu*; povzema jih Gabrič, *Šolska reforma 1953–1963*, 29–35.

⁷⁰ »Klerikalni Gogala« je Kardelja zmotil v govoru, shranjenem v AS 1589-III 1.6, »Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS – 26.–27. 1. 1952.« Za opozorilo na ta vir se zahvaljujem Francetu M. Dolinarju.

⁷¹ *Zasavski udarnik*, *Jeseniški kovinar* in *Naše delo* niso dosegli zahtevnih standardov Agitpropa; prim. kritično poročilo v AS 1589-III 31.841, »Poročila Agitpropa pri CK KPS 6«, 4. 7. 1950.

⁷² Ledinek, »Pripombe k izvajanju resolucije«, 44.

⁷³ ZAL LJU 184-3 2.82, »Predlogi za reorganizacijo našega šolstva po sklepih III. plenuma CK KPJ«, 8. 3. 1950. Čez dva meseca je šola predloge poslala na ministrstvo; prim. ZAL LJU 184-3 2.83, »Predlogi za reorganizacijo klasične gimnazije«, 29. 4. 1950.

Slika 2: *Principes philologorum* 2: Edvard Kardelj (1910–1979) in Boris Kidrič (1912–1953) v povojni Ljubljani (vir: dlib.si).

Klasična filologija po tretjem plenumu

Ko je bilo ritualnega anatematiziranja konec, je skoraj povsem uničena stroka spet pokazala znake življenja. Leta 1951 je smela iziti prva številka jugoslovanske revije za klasično filologijo *Živa antika*, ki je že v naslovu previdno nakazovala, da so bile govorice o smrti predmeta močno pretirane. Uredniški odbor so sestavljali profesorji iz Ljubljane, Zagreba, Beograda in Skopja. Prvi stavki prvega uvodnika niso puščali nobenega dvoma o tem, čigava modrost je revijo sploh omogočila:

Ustanovitev te in takšne revije je v naši socialistični stvarnosti še posebej upravičena. Dovolj dobro je znano, koliko današnje kulture dolgujejo antični kulturi, zelo malo pa se ve o tem, kakšne vezi z antično kulturo, njenim prostorom in njenimi nosilci povezujejo balkanske Slovane. Pa tudi to, kar je znanega, se omenja redko in le mimogrede. – Zato je čas, da prav danes, po Resoluciji tretjega plenuma CK KPJ, tem povezavam posvetimo večjo pozornost, globljo in sistematično. Zdaj je treba začeti s preučevanjem teh posebnih vezi, da se bo mogoče dokopati do znanstvene razlage našega posebnega stališča do antike. Samo po sebi se razume, da mora to preučevanje temeljiti na osnovah ustaljenega principa,

katerega preprosta formula se glasi *dialectica vera docet* (»dialektika nas uči resnice«).⁷⁴

Z vrnitvijo latinščine in grščine v šolski sistem so se zjasnili tudi oblaki nad ljubljanskim klasičnim seminarjem. Po vojni, *rebus in arduis*, je pod Ozninim nadzorom⁷⁵ hiral praktično brez študentov. Redkim, ki jim je padel študij sploh na misel, je profesor Milan Grošelj zaskrbljeno priporočal ruščino, »saj veste, z latinščino in grščino ne boste mogli mnogo početi.«⁷⁶ Po docela nepričakovanem preobratu v začetku petdesetih se študenti niso več bali pomanjkanja služb in so začeli počasi spet kapljati. Toda po več letih sistematičnega uničevanja gimnazij to niso bili več nekdanji študenti. V prošnji za znižanje standardov in črtanje nekaterih predmetov je Grošelj ministrstvu razmeroma odkrito pojasnil, kakšen je položaj:

Navedeni predmeti so bili vstavljeni v učni načrt v dobi, ko so sestavljali načrta mislili na to, kako bi klasične filologe mogli zaposliti v srednjih šolah s poukom starega veka ali pa v muzejih kot kustose. Klasični jeziki so bili tedaj v neprimerno slabšem položaju kakor so po sklepih tretjega plenuma CK KPJ. – Končno je treba upoštevati še dejstvo, da so letos prišli prvič študirat klasično filologijo absolventi klasičnih gimnazij, ki so na gimnaziji imeli samo eno leto pouka grščine ali pa niti tega in ki imajo tudi iz latinščine samo minimalno znanje. – Treba bo več let, da iz klasičnih gimnazij pridejo zopet absolventi s približno normalnim znanjem grščine in latinščine, in zato je treba delovno energijo slušateljev usmeriti izključno v študij tistih predmetov, ki so jih prišli študirat. /.../ S[mrt]. F[ašizmu]. – S[vobodo]. N[arodu].⁷⁷

Pojavilo se je še več znakov odjuge. Nenadoma je postalo politično sprejemljivo, imeti klasičnega filologa za dekana Filozofske fakultete, in Grošelj je bil na to mesto izvoljen leta 1950. Še več, smel je potovati na zahod in tam iskati pomoč za svoja prizadevanja pri oživljanju uničenega klasičnega seminarja. Novembra 1950 je šel v Pariz, da bi obnovil svoje predvojne stike, in bil tam presunjen. »Šele če pride človek kam ven, vidi, kako je naše življenje zaostalo v teh desetih letih, kar smo bili odrezani od sveta. V znanstvenem svetu na

⁷⁴ Budimir, »Živa antika,« 3. Imena urednikov so natisnjena na sosednji strani: Milan Budimir iz Beograda, Nikola Majnarić iz Zagreba, Milan Grošelj iz Ljubljane in Mihajlo Petruševski iz Skopja.

⁷⁵ Rojc, *Pogovori z Alojzom Rebulo*, 39.

⁷⁶ Gabrovec, »Pot v Emavs,« 9.

⁷⁷ ZAMU I-140, »Sprememba učnega načrta – Ministrstvu za znanost in kulturo,« 20. 2. 1951. Prošnji je bilo ugodeno leto kasneje, ko je Boris Zihel, minister za znanost in kulturo ter eden glavnih ideologov slovenske partije, z odločbo črtal obvezne izpite »iz naslednjih možnih predmetov: zgodovina antične filozofije, grška zgodovina, rimska zgodovina, klasična arheologija, teorija književnosti.« AS 249 47.655, »Odločba o črtanju obveznih izpitov v učnem načrtu za klasično filologijo,« 27. 2. 1952.

zapadu izhaja izredno mnogo in mi o tem ne vemo ničesar. Vse te publikacije so nam bile enostavno nepristopne. Pa tudi sicer je življenje zelo napredovalo, medtem ko je pri nas stalo, če ne nazadovalo.«⁷⁸ Njegove odkrite pripombe zbujajo vtis, da preprosto ni vedel dovolj o svojem sogovorniku, registriranem sodelavcu Državne varnosti »Andreju«, ki je zaupane vtise posredoval svojim naročnikom. Zaključna misel kljub temu kaže, da je bil vsaj v tujini zelo previden z besedami:

Precej so me spraševali o prilikah pri nas. Odgovarjal sem, da so v znanstvenem pogledu neprimerno boljše, kot so bile v stari Jugoslaviji, pri delu pa zlasti od III. Plenuma CK.⁷⁹

Po obisku v Parizu je smel Grošelj v *Revue des Études Latines* poslati članek »o stanju klasičnih študij« v Jugoslaviji, čeprav šele potem, ko sta vsebino pregledala predstavnika partije in ministrstva.⁸⁰ Skrbno kontrolirana fasada pred tujo javnostjo seveda ni imela dosti zveze z resničnim stanjem in v pogovorih s prijatelji v Sloveniji, kjer je zmotno menil, da ga ne nadzorujejo, si Grošelj ni delal nobenih utvar glede stanja raziskav ali pogojev zanje:

V klasični filologiji je slovenska univerza zelo zaostala proti beograjski in skopski. Beograd je dobro preskrbljen z viri in deli že od preje, Makedonci so po vojni izvrstno oskrbeli svoj klasični institut, ker so nabavljali v inozemstvu in razpolagajo danes z več izdajami istega pisca, več primerki leksikonov in podobno, medtem ko je Ljubljana skrajno siromašna, ker je med vojno knjižnica instituta ob letalski nesreči pogorela. Ljubljani manjkajo osnovne knjige in zanjo ni bilo po vojni nobenih sredstev.⁸¹

V gimnazijah je *plenum gratiae* glede klasičnih jezikov pomenil začasno normalizacijo. Po njem so začeli izhajati novi latinski in grški učbeniki, žanr, ki se je po vojni zaman potegoval za *imprimatur*. Odstavljeni Fran Bradač je smel objaviti novo izdajo svoje *Grške vadnice*, ki je prvič izšla leta 1920. Iz časa primerne in posodobljene inačice so se morali tri desetletja kasneje posloviti vsi odlomki iz grškega izvirnika Nove zaveze.

Založnik je dodal krivici še žalitev z zahtevo po drobnih poetičnih hvalnicah ljudem in sistemu, zaradi katerega je bil pisec pet let prej ob službo in pokojnino. Neologistični biseri v starogrškem besedišču – samostalniki kot ó

⁷⁸ AS 1931-II-017, III-0026741, »Grošelj je bil mesec dni v Parizu in dobil naslednje vtise,« 26. 11. 1950. Poročilo je sestavil »Andrej«.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ »'Revue des Etudes latines' bo prinesla članek o stanju klas. študij v Jugoslaviji, ki ga je že pregledal tov. načelnik J. Košar s tov. pom. min. L. Modicem,« je Grošelj poročal v svojem življenjepisu. FF, Milan Grošelj, personalna mapa, »Življenjepisi,« 21. 1. 1951.

⁸¹ AS 1931-II-026, II-050264, »Znanstveni kongresi in ekskurzije,« 29. 10. 1952. Grošelj se je z »Andrejem« pogovarjal o ekskurziji jugoslovanskih klasičnih filologov v Grčijo, za katero v Ljubljani sploh niso izvedeli.

μισόδημος (sovražnik ljudstva), τὸ ἐναντίωμα (reakcija) ali ἡ πεντετηρίς (petletka) – so razmeroma pusto knjižico spremenili v čudaško zbirko političnih haikujev. Ἐν τῇ πρώτῃ πεντετηρίδι πολλὰ ἤδη οἰκοδομήματα ἐστήσαμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει καὶ πλέονα ἔτι στήσομεν, je oznanjal stavek, ki naj bi dijake uril v tranzitivnih oblikah glagola ἵστημι, »med prvo petletko smo v naši polis postavili že mnoge zgradbe in postavili jih bomo še več.«⁸² Tudi mesto, ki ga je imel v prejšnji izdaji Odrešenik, ni ostalo prazno:

Εἶθε τῇ ἡμετέρᾳ πόλει ἀεὶ ἄνδρες τοῖοι οἶος ὁ Τίτων ἐφεσταῖεν
 τοιούτων γὰρ ἀνδρῶν ἐφεστῶτων οὐ δέδιμεν περὶ τῆς τῶν πολιτῶν
 εὐδαιμονίας.⁸³

Da bi možje kot Tito vedno stali na čelu naše polis;
 s takšnimi možmi na čelu se ne bojimo za srečo državljanov.

Latinski učbeniki za nižje in in višje razrede so se ravnali po enakem konceptu. Odlomki iz Vulgate, ki jih je bilo mogoče najti v predvojnih učbenikih,⁸⁴ so izginili brez sledu. Med primerno snov so zdaj sodili Cezarjev opis družbenopolitičnega položaja v Galiji, Salustijeva meditacija o kvarnem vplivu »strankarstva«, Livijevo poročilo o razrednem boju v starem Rimu in Senekino razmišljanje o suženjstvu. Za pravo zakladnico primernih odlomkov se je izkazal Lukrecij in berilo iz leta 1953 je s pridom uporabilo njegov »nauk o naravnem izboru (selekciji)«, njegovo razlago o »nastanku zasebne lastnine« ter njegovo lekcijo o »nastanku vere in strahu pred bogovi«.⁸⁵ A kakršnikoli so učbeniki bili, učitelji so bili veseli že tega, da sploh so in da jih je mogoče uporabljati pri pouku. V letih prestrašenega molka v puščavi se je izkazalo, da ta privilegij nikakor ni samoumeven.

Tretji plenum jugoslovanskega politbiroja je klasični filologiji v splošnem prinesel nepričakovano olajšanje. Dogme, ki je v njej videla pomembno tarčo partijskega aparata, nenadoma ni bilo več, stroka pa je za nekaj časa dobila položaj, primerljiv z ostalimi vejami humanistike. Za donedavne grešne kozle je bilo to več kot dovolj, čeprav je bilo življenje še vedno daleč od normalnosti – vsaj za tiste, ki so se spominjali, kaj je ta pomenila pred prihodom »inertne in pošastne policijske države« z njenim perpetuiranjem »skorajda vojnih pogojev, prenatlačnosti, revščine«.⁸⁶ V dneh po Stalinovi in Kidričevi

⁸² Fran Bradač, *Grška vadnica*, 69.

⁸³ *Ibid.*, 70.

⁸⁴ Denimo v čitanki, ki jo je objavil Sovre, *Lanx satura*.

⁸⁵ Cezar, *De bello Gallico* 6.11–20; Salustij, *De bello Iugurthino* 41–42; Livij, *Ab urbe condita* 2.23–32; Seneka, *Ad Lucilium* 5.47; Lukrecij, *De rerum natura* 5.852–874; 5.923–1110; 5.1160–1195. Bertoncelj et al., *Latinsko berilo za gimnazije in Komentar k latinskemu berilu za gimnazije*.

⁸⁶ Ocenio je konec štiridesetih zapisal angleški pisatelj Lawrence Durrell v pismu iz Beograda. Judt, *Postwar*, 173.

smrti je Milan Grošelj v pogovoru s prijateljem zelo odkrito ocenil pogoje za raziskovalno delo v Ljubljani zgodnjih petdesetih let. Prijatelju je bila ocena všeč, zato jo je zapisal in odnesel Državni varnosti. Tamkajšnjim analitikom se profesorjeva osebna stališča niso zdela nepomembna, zato so jih nemudoma arhivirali in jih kasneje prenesli celo na mikrofilm. Dokument je po nekakšnem čudežu preživel vse čistke naslednjih desetletij, vključno z velikim uničenjem arhivov leta 1989/90, ter ostaja pretresljivo pričevanje o življenju intelektualcev v državi, kjer je bilo celo po mnenju uradnih tekstopiscev »lepo biti mlad« in neobremenjen s primerjavami:

Redek od naših profesorjev ima stanovanje, kjer v obednici ne bi imel kakega ležišča. S tem pade vse. Doma ne more sprejeti nikogar. V lokale ne hodi, ker nima denarja niti za najbolj nujne knjige. Še domačih ne more kupovati, kaj šele inozemske. Razen zgodovinarjev in slavistov zato nihče nič ne publicira, saj ne more do novejše literature. Inštituti imajo premajhne kredite, da bi si jo nabavljali, privatno si je človek tudi ne more, torej nič. Večina strok je v popolnem zaostanku. Naše žene so samo gospodinje, kaj drugega si ne morejo upati, ker ni sredstev za to. Večja provinca smo, kot smo bili kdaj koli. Pri nas imajo samo nekateri politični ljudje taka stanovanja, da bi lahko sprejemali doma tovariše ali goste, toda to je zaprt krog, ki se je ogradil proti vsem drugim. V Ljubljani je manj kulturnega vzdušja, kot ga je bilo pred vojno. Vsak životari zase.⁸⁷

Med Komenskim in Lunačarskim

Partijski odpor do latinščine in grščine je imel razvejane korenine, vendar je v poslednji analizi izviral predvsem iz strastne želje po popolni enakosti v šolskem sistemu. Koncept ni bil izviren, klasično izobrazbo je za odvečen element v poenoteni in izenačeni šoli štel že Anatolij Lunačarski, prvi ljudski komisar za prosveto, ki je podobno rešitev razvil leta 1918:

Delitev šol na osnovne, višje osnovne, gimnazije, neklasične srednje, obrtne, tehnične, trgovske in vse druge oblike osnovnih in srednjih šol se ukine.⁸⁸

Marx je v *Osemnajstem brumairu* pravilno ugotovil, da se vsi zgodovinski dogodki najprej pojavijo kot tragedija in se šele nato ponovijo kot farsa. Eksperiment Lunačarskega je bil dosti radikalnejši od kasnejših poskusov njegovih jugoslovanskih epigonov. Vseh izobraževalnih ustanov v državi seveda ni

⁸⁷ AS 1931-II-026, II-050289, »Prof. Milan Grošelj,« 18. 4. 1953.

⁸⁸ Shturman, *Soviet Secondary School*, 27; 43. »Odredba o enotni šoli dela Ruske socialistične federativne sovjetske republike« je bila ratificirana 30. 9. 1918.

bilo mogoče spraviti na raven nekdanje klasične gimnazije in snovalci »enotne šole dela« so bili zato prisiljeni izenačevati navzdol ter uničevati vse, kar je štrlelo nad povprečje.⁸⁹ Popoln razkroj znanja, discipline in celo predmetnika kot takšnega je pripeljal do celih generacij učencev, ki so šolo zapuščali »neozdravljivo nevedni«. ⁹⁰ Sistem, ki ni državi zagotavljal niti osnovnega minimuma šolanih strokovnjakov, je Stalina v zgodnjih tridesetih prisilil v novo reformo, ki se prav tako ni ozirala na klasične jezike, vendar je vsaj nekoliko sanirala eksperimentalno polomijo Lunačarskega. V farsični reprizi teh dogodkov so Stalinove šole najprej predstavljale navdih za jugoslovanske reformiste v letu 1945, pet let kasneje pa negativni zgled, od katerega so se skušali po sporu z Informbirojem distancirati.

A Marxovim železnim zakonitostim navkljub deluje nenavadni preobrat v zvezi z usodo klasičnih jezikov na tretjem plenumu bolj kot argument v prid tistim zgodovinarjem komunizma, ki ostajajo skeptični glede uvajanja »jasnosti, kaj šele neogibnosti tja, kjer je bilo vse polno prigradnosti in kompleksnosti«. ⁹¹ Ne le nepričakovanost Stalinovega posega in nenavadne okoliščine Djilasovega razsvetljenja sredi Atlantika, predvsem dejstvo, da je o predmetu ves čas skorajda igrivo odločal samozvani *grex philologorum* s pomočjo recikliranih fraz in brez vsake strokovne podlage, pušča močan priokus zgodovinskega naključja, muhastega posega helenistične boginje Τύχη. Djilasova pobuda za liberalizacijo izobraževalnega sistema še zdaleč ni bila neizogibna. Neposredno po svojem navdahnjenem govoru o prednostih latinščine je Kidrič na istem plenumu pozval k ustanavljanju novih kmečkih obdelovalnih zadrug, torej k poglobljanju sovjetskega modela, in k nadaljevanju destruktivne politike prisilnega odkupa pridelkov. Oba stalinistična ukrepa sta med drugim pripomogla h kmečkemu uporu v Bosni leta 1950, na katerega so se oblasti odzvale na enako stalinističen način – s pobijanjem kmetov, nekaterih na dvoriščih, drugih po sodiščih, ter s prisilnimi selitvami celih skupnosti. ⁹² V nekaterih primerih, zlasti proti Cerkvi, ⁹³ se je represija kasneje še zaostрила, v brezobzirnem napadu na Akademijo je šla država leta 1952 tako daleč, da ga je Anton Slodnjak označil za »kulturno herostratstvo«. ⁹⁴ V takšnem kontekstu je obrat v jugoslovanskem izobraževalnem sistemu leta 1949 težko razumeti že kot del premišljene liberalizacije.

Koncept »stalinistične destalinizacije«, o katerem so pisali že zagrebški praksisovci, postane še za spoznanje bolj pomenljiv v luči sočasnih sprememb

⁸⁹ Ibid., 28.

⁹⁰ Ibid., 41.

⁹¹ Dallin, »Causes of the Collapse,« 299.

⁹² Prim. Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna*. Leto kasneje je Churchill izkoristil srečanje z Djilasom za zgovorno prošnjo: »Ne bodite pretrdi s kmeti – nedolžni so, nič od tega ni njihova krivda!« Djilas, *Rise and Fall*, 276.

⁹³ Za natančnejši pregled prim. Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*.

⁹⁴ Tudi Slodnjakovo pripombo je skrbno zabeležil »Andrej«, v AS 1931-II-026, II-050256, »Anton Slodnjak,« 9. 9. 1952.

v sami Sovjetski zvezi. Stalin je namreč že leta 1947, torej več kot dve leti pred plenomom, sklenil v sovjetske srednje šole znova vpeljati latinščino. Motivi vsaj nekoliko klasično izobraženega nekdanjega semeniščnika so še povsem neraziskani, vendar o njegovi resnosti priča več kot tristo strani sovjetskega latinskega učbenika⁹⁵ – ki je bil, paradoksalno, bistveno manj ideološko obremenjen od tistih, ki so jih v petdesetih letih tiskali v Sloveniji. Po tridesetih letih izgnanstva se poskus ni najbolje prijel, latinski razredi pa so med politično elito očitno obveljali za diktatorjevo starostno muho, po letu 1956 so izginili ter se znova pojavili šele konec osemdesetih.⁹⁶ V vzhodnem bloku domislica ni ostala brez odmevov, na Poljskem so o njej razpravljali že leta 1947.⁹⁷ Težko je verjeti, da v jugoslovanskem vrhu leta 1949 niso vedeli zanjo, vendar ni v zvezi z njenim vplivom zaenkrat nobenih arhivskih dokazov.

Za razumevanje političnih strategij je zato morda zanimivejša romunska vzporednica. V petdesetih letih, ko se je skušala romunska partija vsaj navzven odtegniti sovjetskemu vplivu, se je pri tem med drugim oprla na latinščino, tudi tam so o njej razpravljali na najvišjih partijskih sestankih.⁹⁸ Pri konstrukciji romunske identitete je latinščina še vse drugače uporabna kot pri jugoslovanski, vendar je paradigma videti enaka. Tudi jugoslovanska partija je v latinščini prepoznala primeren kulturni in politični simbol in ga pragmatično instrumentalizirala v poudarjanju svoje drugačnosti – neodvisnosti od Sovjetske zveze, prvobitnega marksizma-leninizma, »lastne poti« v komunizem in podobnih idiosinkratičnih domislic – pred domačo in tujo javnostjo. Tita in Kardelja ni prepričalo Kidričevo komično razglabljanje o »tehnični terminologiji«, ki se mu je muzal celo Djilas, temveč argument, »da bi bilo zgrešeno slediti praksi, ki jo je uveljavila Sovjetska zveza«. Po Stalinovi smrti so se odnosi med državama spet izboljšali, politična potreba po dokazovanju drugačnosti je splahnela. Slamnati razlogi za potrebnost klasične gimnazije so s tem za partijsko vodstvo izgubili svojo prepričljivost in šolska reforma konec petdesetih je z njo preprosto pometla.⁹⁹ Sledilo je še nekaj posegov, ki so v osnovi sledili konceptu Lunačarskega, latinščina pa jo je z vsakim od njih odnesla za spoznanje bolj marginalizirana in ideološko problematična.¹⁰⁰ Ko je Bogo Grafenauer v začetku osemdesetih razmišljal o ravni zgodovinopisja v prihajajočih letih, je zgroženo ugotovil, da se latinščine v vsej državi uči le za poldrugi razred dijakov, medtem ko je bila grščina samo še oddaljen spomin, stanje je bilo torej celo slabše kot v poznih štiridesetih.¹⁰¹

⁹⁵ Кондратьев in Васнецов, *Учебник латинского языка*.

⁹⁶ Olga Budaragina, »Classics and Higher Education in the Soviet Union (1917–1957)« (predavanje, Collegium Budapest, Budimpešta, 17. 6. 2010).

⁹⁷ Jerzy Axer v diskusiji po istem predavanju.

⁹⁸ Țugui, *Istoria și limba română*, 123. Na analogno filološko debato v romunskem politbiroju me je prijazno opozoril Cristian Gașpar.

⁹⁹ Podrobnosti navaja Gabrič, *Šolska reforma 1953–1963*.

¹⁰⁰ Baskar, *Latinščine, prosim*, 129–151.

¹⁰¹ Grafenauer, »Vprašanja sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja,« 192.

Pravičniške sle po šolski uravnilovki ni težko razumeti, izobrazbene razlike, s katerimi so se spopadali povojni reformisti, so bile strahovite. Še konec petdesetih let je pristojni minister ugotavljal, da je »v Sloveniji komaj 24 % mladine končalo 8-letno obvezno šolanje, vse drugo pa je nekje zaostalo«. ¹⁰² Problem je bil v tem, da se je partija odločila hkrati z umazano vodo socialnega izključevanja zavreči tudi nadarjenega otroka – z vsemi dolgoročnimi posledicami za razvoj celotne skupnosti. Čeprav se je po vojni tudi v državah zahodne Evrope število maturantov dramatično povečalo, v Franciji denimo samo med letoma 1950 in 1970 kar za petkrat, si njihova ministrstva niso prizadevala pomesti z zahtevnejšimi ustanovami, kakršne so po različnih državah predstavljale *grammar school*, *lycée* in *Gymnasium*. Namesto tega so nekdanje šole za elito na široko odprle vrata otrokom iz vseh družbenih slojev. ¹⁰³ Partijska vizija je bila bistveno drugačna in v osemdesetih, ko je sistem z »usmerjenim izobraževanjem« dosegel svoj nadir, je gimnazijo zamenjala vrsta raztreščenih poklicnih šol, povezanih zgolj v svoji odločenosti glede podajanja ideoloških predmetov tipa »Samoupravljanje s temelji marksizma«, »Obramba in zaščita« ter »Osnove tehnike in proizvodnje« prav vsem najstnikom v državi. ¹⁰⁴

Resnična vrnitev k evropskemu izobrazbenemu izročilu, kakršno je prinesel padec berlinskega zidu, je temeljila na sledovih, ki jih je za seboj pustil *plenum gratiae* decembra 1949. Izvedla jo je generacija, ki se je izšolala na njegovih temeljih. Brez tega skorajda naključnega, na oceanskih prostranstvih porojenega podaljška, ki ga je bilo slovensko klasično šolstvo deležno po letih intenzivnega uničevanja, bi osnovne in srednje šole konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let zamašle za latinisti in grecisti. Toda hkrati velja tudi obratno, brez prave politične spremembe štiri desetletja kasneje bi tudi ta začasna odjuga ostala brez učinkov. Tretji plenum jugoslovanskega politbiroja bi v tem smislu lahko primerjali z nekoliko kasnejšimi reformami v Sovjetski zvezi. Vselej lucidni analitiki radia Erevan so jih definirali v enem samem stavku: »Kaj so družbeno-ekonomske reforme Hruščova? – Zdravilna injekcija v leseno nogo.« ¹⁰⁵

BIBLIOGRAFIJA

Arhivsko gradivo

as 249 – Arhiv Republike Slovenije, fond Sveta za kulturo in prosveto Ljudske republike Slovenije

¹⁰² Gabrič, *Šolska reforma*, 104.

¹⁰³ Judt, *Postwar*, 391, skupaj s podatki o podobnih trendih po Evropi.

¹⁰⁴ Arhivska študija o »usmerjenem izobraževanju« ostaja boleč desideratum. Za sočasen pregled prim. Milharčič-Hladnik in Šušteršič, *Šolska reforma je papirnati tiger*.

¹⁰⁵ Shturman, *Soviet Secondary School*, 62.

- as 1589 – Arhiv Republike Slovenije, fond Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije
- as 1931 – Arhiv Republike Slovenije, fond Republiškega sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije
- ff – Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
- zal lju 184 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, fond Klasične gimnazije v Ljubljani
- zamu i – Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, fond dekanata Filozofske fakultete

Literatura

- Adibekov, Grant. »How the First Conference of the Cominform Came About.« V: *The Cominform: Minutes of the Three Conferences; 1947/1948/1949*, ur. Giuliano Procacci, 3–9. Milano: Feltrinelli, 1994.
- Bartošek, Karel. »Central and Southeastern Europe.« V: *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, ur. Stéphane Courtois et al., 394–456. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.
- Baskar, Bojan. *Latinščine, prosim: latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem, 1849–1987*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS (Knjižnica revolucionarne teorije), 1988.
- Bertoncelj, Alojzij, Janez Fašalek, Danilo Golob, Jože Ilc, Rudolf Južnič, Silvester Kopriva, Ivan Sivec in Ana Šašel, ur. *Komentar k latinskemu berilu za gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.
- —, ur. *Latinsko berilo za gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.
- Bračič, Vladimir, ur. *Kongres pedagoških delavcev na Bledu*. 3 zv. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1950–51.
- Bradač, Fran. *Grška vadnica za IV. in V. razred klasične gimnazije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1950.
- Bradač, Zorka. *Neslutena moč ljubezni*. Ljubljana: Forma 7, 2001.
- Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. London: The Bodley Head, 2009.
- Budimir, Milan. »Živa antika.« *Živa antika* 1 (1951): 3–5.
- Clissold, Stephen. *Djilas: The Progress of a Revolutionary*. Hounslow: Maurice Temple Smith, 1983.
- Dallin, Alexander. »Causes of the Collapse of the USSR.« *Post-Soviet Affairs* 8 (1992): 279–302.
- Debevec, Tomaž. »Zavod sv. Stanislava ob koncu 2. svetovne vojne in po njej.« V: *Stoletje Zavoda sv. Stanislava*, ur. France M. Dolinar, 227–38. Ljubljana: Družina, 2005.
- Dedijer, Vladimir. *Veliki buntovnik Milovan Đilas: Prilozi za biografiju*. Beograd: Prosveta, 1991.
- Di Biagio, Anna. »The Establishment of the Cominform.« V: *The Cominform: Minutes of the Three Conferences; 1947/1948/1949*, ur. Giuliano Procacci, 11–34. Milano: Feltrinelli, 1994.
- Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. Prevod Drenka Willen. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- —. *Of Prisons and Ideas*. Prevod Michael Boro Petrovich. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1986.
- —. *Rise and Fall*. Prevod John Fiske Loud. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1983.
- —. *Tito: The Story from Inside*. Prevod Vasilije Kojić in Richard Hayes. London: Weidenfeld and Nicolson, 1981.

- Doknić, Branka, Milić F. Petrović, in Ivan Hofman, ur. *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952; zbornik dokumenata*. 2 zv. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009.
- Gabrič, Aleš. »Odpuščanje profesorjev Univerze v Ljubljani zaradi politično–ideoloških vzrokov.« *Objave* 6 (2000): 12–32, 43–53.
- —. *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009.
- —. »Sprememba kulturnopolitične usmeritve po informbirojevskem sporu.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 38 (1998): 137–51.
- —. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gabrovec, Stane. »Pot v Emavs.« V: *Skozi prvo zagrinjalo*, ur. Alojz Rebula, 7–24. Celje: Mohorjeva družba, 1994.
- Gibianskii, Leonid. »The Beginning of the Soviet–Yugoslav Conflict and the Cominform.« V: *The Cominform: Minutes of the Three Conferences; 1947/1948/1949*, ur. Giuliano Procacci, 465–81. Milano: Feltrinelli, 1994.
- Grafenauer, Bogo. »Vprašanja sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja kot znatnosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji.« *Zgodovinski časopis* 36 (1982): 183–96.
- Griesser-Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Hriberšek, Matej. »Razmere na področju klasičnega šolstva v obdobju 1945–1958.« *Monitor ISH* 7, št. 1 (2005): 43–68.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. New York: Penguin Press, 2005.
- Кондратьев, С. П., in А. И. Васнецов. *Учебник латинского языка: Для 8–10 классов средней школы*. Moskva: Учпедгиз, 1950.
- Kržišnik-Bukić, Vera. *Cazinska buna: 1950*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. 2 izd. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Ledinek, Miloš. »Pripombe k izvajanju resolucije III. plenarnega zasedanja CK KPJ o nalogah v šolstvu v LRS.« *Delo, glasilo CK KPS*, št. 5–6 (1950): 38–59.
- Lees, Lorraine M. *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1997.
- Milharčič-Hladnik, Mirjam, in Janez Šušteršič. *Šolska reforma je papirnati tiger*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, 1986.
- Ministrstvo za prosveto LR Slovenije. *Spremembe k učnemu načrtu za gimnazije: šolsko leto 1946/47*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.
- Ministrstvo za prosveto NVS. *Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slovenije za šolsko leto 1945–1946*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1945.
- Perović, Jeronim. »The Tito–Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence.« *Journal of Cold War Studies* 9, št. 2 (2007): 32–63.
- Petranović, Branko, Ranko Končar in Radovan Radonjić, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*. Beograd: Komunist, 1985.
- Procacci, Giuliano, ur. *The Cominform: Minutes of the Three Conferences; 1947/1948/1949*. Milano: Feltrinelli, 1994.
- Programi i metodska uputstva za rad u srednjim školama*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1936.
- Rappaport, Helen. *Joseph Stalin: A Biographical Companion*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 1999.
- Reale, Eugenio. *Avec Jacques Duclos au banc des accusés, a la réunion constitutive du Kominform a Szklarska Poreba, 22–27 septembre 1947*. Prevod Pierre Bonuzzi. Paris: Plon, 1958.
- Režek, Mateja. *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

- Rojc, Tatjana. *Pogovori z Alojzom Rebulo: ob pisateljevi petinosemdesetletnici*. Gorica: Mohorjeva, 2009.
- Shturman, Dora. *The Soviet Secondary School*. Prevod Philippa Shimrat. London: Routledge, 1988.
- Sovre, Anton. *Lanx satura: latinska čitanka za gimnazije*. Ljubljana: Oblastna zaloga šolskih knjig, 1928.
- Troha, Nevenka. »Ivan Regent.« V: *Enciklopedija Slovenije*, ur. Marjan Javornik, 10.144. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Țugui, Pavel. *Istoria și limba română în vremea lui Gheorghiu-Dej: Memoriile unui fost șef de Secție a CC al PMP*. Bukarešta: Editura Ion Cristoiu, 1999.
- Vodopivec, Peter. »Populacijske posledice druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem.« V: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob et al., 95–99. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.

GRATIAE PLENUM: LATIN, GREEK, AND THE COMINFORM

Summary

Survival of classics in the People's Republic of Slovenia after the World War II was persistently determined by the long shadow of the Coryphaeus of the Sciences. Its contours were defined, from 1945 onwards, by the Communist Party which followed the Soviet example, shattering the local classical tradition in the process. Fran Bradač, head of classics at the University of Ljubljana, was removed for political reasons; classical gymnasium that belonged to the Church was closed; Greek was struck from the curriculum of the two remaining state classical gymnasia; Latin, previously a central subject at every gymnasium, was reduced severely in 1945, only to disappear entirely in 1946. Classicists who continued to teach were forced to take »reorientation courses« which allowed them to teach Russian and other more suitable subjects. By 1949, only 2 of the 42 classicists employed by the Ministry of Education were actually teaching Latin. Classics department at the university, where only 2 students were studying in 1949, was on the brink of closure.

Yet the classical tradition was also saved, paradoxically, by Stalin's attack on the same Party. The Cominform conflict in 1948 astonished the Yugoslav communists and pushed them towards a tactical détente with the West, prompting a revision of some of the policies, including education. The process was led by the top echelons of the Party – such as Milovan Djilas, head of the central Agitprop, Boris Kidrič, in charge of Yugoslav economy, and Edvard Kardelj, Party's chief ideologue – during the Third Plenum of the Central Committee Politburo in Belgrade in December 1949. Their newly discovered love of Latin and Greek, documented in the minutes of the Politburo Plenum, was overseen only by the discriminating eye of Josip Broz Tito. Classical gymnasia were revived, Latin was reintroduced to some of the other gymnasia, students returned to study classics at the university, and a classical journal, *Živa antika*, was established in 1951,

paying respects to the Third Plenum in its first editorial. Publicly, prominent classicists were praising the thaw. State Security records provide a nuanced picture, with agents noting their remarks about »Slovenian University lagging behind« and »nobody publishing anything, having no access to the recent literature.«

The change which provided the discipline with a new lease on life did not last for long. Stalin's death was followed by a rapprochement between Yugoslavia and the Soviet Union. With no particular political incentive to preserve classics as a hallmark of its unique understanding of Marxism-Leninism, the Party proceeded to dissolve the classical gymnasium at the end of fifties and to make Latin slightly more marginal with each subsequent reform, until its position during the years of »directed education« in the 1980s was worse than the one alleviated by the plenum of 1949.

8

Primož Simoniti

Janž Ravbar,

Oratio ad principem et senatum Venetum, 1507:
govor renesančnega diplomata

I.

Habsburžanu Maksimilijanu I. (1459–1519)¹ se nikoli v življenju ni izpolnila želja, da bi bil po vseh pravilih, ki jih je zahtevalo tedanje pojmovanje, razglašen za kronanega, ne le »izvoljenega« (*electus imperator Romanorum*) vladarja Svetega rimskega cesarstva nemškega naroda. Nemški volilni knezi so ga sicer leta 1486 v Frankfurtu izvolili in v Aachenu okronali za (nemško-) rimskega kralja (*rex Romanorum*), po smrti njegovega očeta Friedrika III. pa ga leta 1493 priznali za cesarja. Toda za polno veljavni naslov cesarja, ki bi mu zagotovil vladarske pravice tudi v Italiji in Burgundiji, bi ga moral v Rimu okronati papež. Maksimilijan je namreč v cesarski kroni videl simbol univerzalnega cesarstva: obnoviti je hotel nekdanjo moč in veljavo srednjeveških cesarjev in cesarstvo vseobsežno reformirati, a spričo politične realnosti teh načrtov – kot tudi toliko drugih, deloma fantastičnih idej – ni nikoli uresničil. Brez prestanka se je vojskoval, vendar je v številnih vojnah, zaradi katerih se je nenehno otepal z dolgovi, dosegel toliko kot nič, vse so se pravzaprav končale z neodločenim izidom. Edinole habsburško hišo je po vzoru očeta Friderika III. okreplil s politiko porok. Zato pa je bil deležen toliko večje hvale med humanisti in umetniki, ki jim je bil kot glasnikom svoje slave radodaren mecen, in dotlej še ni bilo vladarja, ki bi s pomočjo tedaj še mlade tiskarske umetnosti razpolagal s tolikšno knjižno in likovno propagando. To je dobilo izraz v kasnejšem častnem vzdevku »poslednji vitez«, sam je hotel biti »prvi landskneht« cesarstva ...

¹ Wiesflecker, Kaiser Maximilian I.

Leta 1507 je Maksimilijan na državnem zboru v Konstanci določil delegacijo, ki naj bi v Benetkah z diplomatskimi sredstvi dosegla soglasje za prost prehod čez beneško ozemlje na kronanje v Rim. Že pred tem so se papeži, pomemben faktor v labilnem ravnotežju (*bilancia*) t. im. pentarhije dominantnih italijanskih držav (poleg papeške države Benetke, Firenze, vojvodina Milano, neapeljsko kraljestvo), cesarskega vmešavanja branili, papež Julij II. pa je takim načrtom izrazilo nasprotoval in s spretnim manevriranjem odlagal kronanje v nedogled. Maksimilijan je namreč želel na pot v Rim z oboroženim spremstvom 4000 konjenikov, in papež bi se moral hočeš nočeš ukloniti; cesarska politika v Italiji je bila brez močnega vpliva na papeštvo v resnici blokirana. V očeh drugih akterjev v Italiji bi prihod tolikšne vojaške sile pomenil ogrožanje že tako in tako majavega ravnotežje odnosov med njimi, če že ne odkrite grožnje. In ne nazadnje se je krhko ravnovesje sesulo, ko so Francozi 1494/95 vdrlji v Italijo, napadli Neapelj in s tem izzvali tudi Španijo, pod Ludvikom XII. pa leta 1499/1500 osvojili Milano². Maksimilijan, ki mu je šlo za še kaj več kot samo za izgubljeni vpliv v Milanu,³ »je leta 1507 še upal, da bo pridobil Benetke na svojo stran ter s pomočjo Sinjorije in Švicarjev Francozom spet iztrgal Milano, papeža pa prisilil, da ga okrona.«⁴

Iz znamenitih *Dnevnikov* Marina Sanuta (ali Sanuda, 1466–1533), beneškega patricija in zgodovinarja-kronista, ki je v letih 1496–1533 v 58 zvezkih⁵ vztrajno in sistematično zapisoval uradne akte, poročila in razne notice, se lepo razbere, kaj se je godilo s cesarjevim odposlanstvom v Benetkah.⁶ Tako izvemo iz zapiska z dne 8. junija 1507, da je cesar iz Konstancie napotil pred Sinjorijo dva odposlanca (*oratori*), »doktorja Ravbarja in gospoda Camilla de Montibus«, Napolitanca, čigar oče je bil že nekoč v Benetkah cesarjev odposlanec. Pridružil se jima je še sicer neimenovani tržaški glavar,⁷ kajti 21. junija zjutraj so jih že pripeljali pred Veliki svet (*gran consejo*). Kronistu se je – ne brez razloga – zdelo potrebno posebej zabeležiti pomenljivo nadrobnost, da so namreč odposlanci zaradi smrti kastiljskega kralja Filipa I. Lepega, sina rimskega kralja Maksimilijana I., (ki so mu Benečani striktno priznavali samo naslov *re di romani*) nastopili v črnih fantazijskih oblačilih (*vestiti di negro ... con certo abito fantasticho*). Ta »maškarada« ni bila sama sebi namen, temveč premišljena demonstracija z jasnim svarilom: pozor, Benečani, tudi kralj obeh Španij

² Petzi, *Der Zusammenbruch der Pentarchie*, 16-67.

³ Njegova druga žena (1491–1510) Bianca Maria je bila hči zakonitega vojvode Giangaleazza Sforze, a njegov stric, regent in dejanski vladar je bil Ludovico il Moro, ki je svojo vetrnjaško politiko priklical v Italijo Francoze.

⁴ Wiesflecker, »Maximilians I. Kaiserproklamation«, 17.

⁵ Objavilo jih je v 40 zvezkih več izdajatelj v samozaložbi: Sanuto, *I diarii*.

⁶ Sanuto, *I diarii*, 7:98, 103, 105, 109-111, 132, 133. Ta zvezek je zdaj dosegljiv tudi na spletni strani www.liberliber.it/biblioteca/s/sanudo/i.../sanudo_i_diarii_tomo_vii.pdf.

⁷ V letih 1501–1508 je bil tržaški glavar Jurij (Georg, Giorgio) Moyses (Moysse, Moise), gl. Löwenthal, *Geschichte der Stadt Triest*, 1:55.

(Kastilije in Aragonije) je na cesarjevi strani!⁸ Kakorkoli že, kot prvi je bil dožu predstavljen de Montibus, kot drugi tržaški glavar, kot tretji doktor Ravbar:

El primo orator in ordine era domino Zuan Camilo de Montibus, ch'è consiliario regio; il secondo, el capitano di Trieste, domino ...; il 3°, el dottor Rauber. Et sentati a presso il principe, el doctor predito fece una oratione latina, dicendo il serenissimo re di romani, et sacro roman imperio, li mandavano oratori a questa illustrissima Signoria, post salutatio-nem, a dir haveano terminato esso re venir in Italia e andar a Roma a incoronarsi; et cargò il re di Franza, dicendo gran mal di francesi. In conclusion, che il re vien contra di Franza in Italia; et che poi exponeria la imbasata l'horò secreta. Et fè lezer la letera di credenza, dil re, di 28 mazo. Il principe li usò bone parole, et che fosseno li ben venuti, per la observantia si portava a la cesarea majestà, et, quando a l'horò pareva, li aldiriano etc. Et cussì partino.⁹

Prvi poslanec po vrsti je bil gospod Zuan Camilo de Montibus, ki je kraljevi svetnik; drugi glavar v Trstu, gospod ...; tretji doktor Ravbar. In po predstavitvi pred dožem je prej imenovani doktor držal latinski govor in po pozdravu povedal, da jih pošiljata presvetli kralj Rimljanov in Sve-to rimsko cesarstvo kot odposlance pred to presvetlo Sinjorijo sporočit, da sta sklenila, naj pride kralj v Italijo in gre v Rim na kronanje; in obto-ževal je kralja Francije, navajajoč veliko slabega o Francozih. Na koncu pa, da prihaja kralj v Italijo zoper Francijo in da bo kasneje razložil nji-hovo skrivno poslanstvo. Dal je prebrati kraljevo poverilno pismo z dne 28. maja. Dož je odgovoril z lepimi besedami in jim iz spoštovanja do cesarskega veličanstva izrekel dobrodošlico, in ko bodo želeli, jih bo spre-jel v avdienco itn. In tako so odšli.

Istega dne popoldne je v strogi tajnosti že sledil posvet, o katerem izvemo konkretno le, da hoče priti cesar po sklepu državnega zbora z močnim obo-roženim spremstvom (*potente e con le arme*), vsa Nemčija da složno zbira denar za topništvo in čete (*e li danari è preparati per la impresa, artilarie in hordine e zente*): to pomeni, da prihaja proti francoskemu kralju, da hoče vojvodino Milano, francoski kralj pa da hoče zagospodovati Italiji (*insignorirse de Italia*).¹⁰ Ponudbo za zavezništvo so kar dolgo tehtali v beneških organih in odločitev odlagali, saj je Benetke istočasno snubilo tudi francosko poslanstvo,

⁸ Filip I. Lepi je bil namreč tedaj že več kot osem mesecev mrtev (nenadoma je umrl 25. septembra 1506; o tem in peripetijah z njegovim pokopom prim. Kohler, *Karl V.* 44–45). Njegova žena Ivana Blazna (Juana la Loca), hči Ferdinanda II Aragonskega in Izabele I. Kastiljske, ki sta združila španski kraljestvi, mu je rodila sina Karla, od 1516 španskega kralja in od 1519 rimskega cesarja Karla V.

⁹ Sanuto, *I diarii*, 7:103.

¹⁰ Sanuto, *I diarii*, 7:104.

predstavniki izgnancev iz Milana pa so se zavzemali za zvezo s cesarjem. Šele sredi avgusta se je razvedelo, da odgovor »ni v skladu z voljo rimskega kralja, če več, lahko da bo zelo nejevoljen na nas«. ¹¹ Žal je nadržbnosti beneških argumentov kronist zamolčal s formulo, da gre za *secreta, secretiora* ali kar *secretissima*. Benečanov ni bilo mogoče pripraviti, da bi se odpovedali zavezništvu s Francozi, in ostali so pri diplomatski izjavi, da lahko Maksimilijan potuje čez njihovo ozemlje, če pride v miru in brez čet. ¹² Misija je torej propadla, iz Sanuta pa še izvemo, da je 16. avgusta Ravbar odšel v Pesaro, pred tem pa dal natisniti svoj govor in v Benetkah so ga prodajali po en sold za izvod. ¹³ Sanutu se je moral zdeti govor dovolj zanimiv in pač tudi dovolj dober retorični izdelek, da ga je lastnoročno v celoti prepisal, ¹⁴ in sicer iz natisnjenega izvoda: samo tako je namreč mogoče razložiti, da je avtorja v svojih poročilih vedno navajal s priimkom *Rauber*, ravno v zvezi z natisom pa edinkrat tudi s krstnim imenom *Zuan*, očitno pa je tiskarski škrat ime govornika spremenil v *Ioannes Rebler*. Druge možne razlage ni videti – vsekakor je avtor govora nedvomno *Ioannes Rauber* ali po naše *Janž Ravbar*. ¹⁵

O tem možu, članu ugledne kranjske plemiške rodbine Ravbarjev, imamo le nekaj skopih podatkov. ¹⁶ Verjetno gre za sina Gašperja Ravbarja; le-ta je bil od 1482 pa vse do 1498 tržaški glavar, v zadnjih letih 15. stoletja in prvih naslednjega je imel še funkcijo glavarja v Postojni, Devinu in na Reki. Na glavarskem mestu v Trstu je nasledil brata Nikolaja, očeta drugega ljubljanskega škofa, humanista in mecena Krištofa Ravbarja (1478¹⁷ do 1536). Gašper je bil poročen s Katarino Jamsko in je imel sinove Janža (Hansa), Nikolaja in Erazma; tudi Janž je bil neznano kdaj reški glavar. Ker torej domnevamo, da je avtor beneškega govora Gašperjev sin Janž-Hans, pomeni, da je bil pravi bratranec škofa Krištofa. ¹⁸ Sam se je v govoru predstavil kot doktor obojega prava in cesarjev svetnik in tajnik. Kvaliteta njegovega govora kaže, da je bil

¹¹ Sanuto, *I diarii*, 7:133: »Et come fo divulgato non fu risposta juxta il voler del re di romani, imo si potria esser si sdegnasse contra nostri.«

¹² Wiesflecker, »Maximilians I. Kaiserproklamation«, 17.

¹³ Sanuto, *I diarii*, 7:132: »et lui, vedendo la Signoria stava assa' a risolverssi zercha voler far confederation col suo re, e fe' butar l'oration el fece in colegio, a stampa, la qual si vendeva per Venecia un soldo l'una.«

¹⁴ *Ibid.*, 109–111.

¹⁵ Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I*, 3:366–367, po Sanutu na kratko omenja delegacijo, ki da sta jo vodila Camillo de Montibus in Johannes Räßler (!): sprejeta da je bila sicer z vsemi častmi, a so jo Benečani odpravili z enakim odgovorom kot že leto poprej.

¹⁶ Nared, *Dežela – knez – stanovi*, 162; Simoniti, »Postojnski grad«, 125–126.

¹⁷ Doslej smo domnevali, da se je rodil leta 1476, vendar je treba letnico rojstva popraviti, gl. Simoniti, »Kdaj se je rodil škof Krištof Ravbar?« 93–98. Prim. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, 61–63.

¹⁸ Zanimivo je, da sta bila prav v času od konca leta 1506 do junija 1507 škof Krištof R. in diplomat Luca de Renaldis (z njima je bil tudi epigrafik Avguštin Tyferrus) v diplomatski misiji pri kralju Ferdinandu II. Katoliškem v Neaplju, kjer sta dosegla velik uspeh: izposlovala sta nasledstvo na španskem prestolu za mladoletnega Filipovega sina, Maksimilijanovega vnuka Karla, poznejšega španskega kralja (Karel III., kot rimski cesar Karel V.), gl. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I*, 3:306; Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, 83 in sl.; 95 in sl.

odlično humanistično izobražen, zagotovo je – podobno kot bratranec Krištof – študiral v Italiji in si tam pridobil doktorat; pričakovali bi, da je – morda celo skupaj z bratrancem Krištofom – študiral v Padovi, vendar v ohranjenih aktih tamkajšnje univerze ni zabeležen.

V renesančni Italiji je retorika že v poznem srednjem veku začela prestopati ozke meje šolskega izobrazbenega predmeta, preplavila je večino območij javnega življenja in se trdno zasidrala na domala vseh področjih, prav poseben pomen je dobila v politiki in zlasti v diplomaciji¹⁹. Vodilni sloji v renesančnih italijanskih državah so živeli v načelnem zaupanju v moč retorike – ali pa je to bila vsaj konvencionalno sprejeta resnica – da premore dobro zastavljena beseda toliko kot meč. Misel renesančnih politikov o učinkovitosti deliberativnega govorništva v diplomaciji kot pomagala ali kar nadomestila vojaške moči se je posebej razširila ob oživljenem in razširjenem proučevanju klasične literature in vzvratno vplivala na razvijanje in še intenzivnejše učenje retoričnih veščin. Danes je seveda težko oceniti dejansko učinkovitost te oblike psihološkega vojskovanja. Vsekakor pa je bilo javno mnenje med izobraženimi sloji bolj ali manj dovzetno za to vrsto propagande; že od Petrarke in »rimskega tribuna« Cole de Rienzija naprej se je čedalje bolj krepila tendenca, poskušati doseči politične cilje z literarnimi sredstvi, če treba, tudi na manipulativen način, ker v politiki štejejo zgolj interesi in trde realnosti.²⁰ Umetnost prepričevanja lahko dobro služi tudi kot sredstvo prevare, preslepitve. Tako je npr florentinski državni kancler Coluccio Salutati (1331–1406) dejal, da sladko, všečno formuliran in umetelno okrašen način govorjenja človeka pritegne in premami kakor slaščica,²¹ in o moči Salutatievih besed so radi navajali izrek njegovega strašnega nasprotnika Giangaleazza Viscontija, kasnejšega milanskega vojvode, češ da mu je le-ta s svojimi pismi bolj škodoval kot tisoč florentinskih konjenikov.²² Diplomatomemu retorično prepričljivemu nastopu in njegovi sposobnosti, da pripravi formalno dovršen in učinkovit govor, se zna pogajati in sestaviti uradni dokument ali pogodbo, je splošno menje pripisovalo prav toliko pomena za državo kakor koristi, ki so si jo obetali od diplomata kot pozornega opazovalca, bistrega poročevalca in spretnega manipulatorja²³: kot javni govorec, *orator*, in skrivni pogajalec, *negotiator*, je veljal uspešen diplomat v očeh renesančnega Italijana malodane toliko kot uspešen vojskovodja – tudi on je bil agent za ohranitev in povečanje države, kot je beneški humanist in diplomat Ermolao Barbaro (1453–1493) zapisal o dolžnostih

¹⁹ Rill, »Humanismus und Diplomatie«, 565 in sl. Literatura o humanistični retoriki je nepregledna. Prim. Plett, *Rhetoric and Renaissance Culture*, 1–10.

²⁰ Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, 62.

²¹ Cit. po Voigt, *Die Wiederbelebung*, 123.

²² Voigt, *ibid.*: anekdoto menda prvi omenja Enej Silvij (*De Europa*).

²³ V Italiji, kjer so v državah pentarhije po letu 1460 vpeljali stalne, rezidenčne poslanike (zunaj Italije se je to zgodilo šele v 16. stoletju), so okoli leta 1500 pripisovali kakemu poslaniku tudi obveščevalno dejavnost in vohunstvo. Petzi, *Der Zusammenbruch der Pentarchie*, 298–301: poslanik da je obenem *buon orator* in *spia onorata*.

odposlancev in s tem pravzaprav že vpeljal kasneje razvijani nauk o »državnem prav« (raison d'état, ragione di stato)²⁴: »da delajo, govorijo, svetujejo in mislijo to, kar po njihovi presoji more prispevati tako k ohranjanju kakor tudi povečevanju najboljšega stanja lastne države,« (*ut ea faciant, dicant, consulent et cogitent, quae ad optimum suae civitatis statum et retinendum et amplificandum pertinere posse iudicent.*)²⁵

Preizkusni kamen, ob katerem naj bi se precej izkazala odposlančeva elokvenca in spretnost v argumentaciji, je bil že diplomatov uvodni nastop: z njim je le-ta naredil morda odločilen vtis. V nastopnem govoru, pa tudi sicer se je nasploh navajalo prave tirade s hvalnicami kraljev o slogi med vladarji, poudarjali so plemenita prizadevanja za mir in krščanske vrednote. Vendar je skušal dober orator za vsem tem predvsem vplivati na odločitve države, kamor je bil napoten. Nekateri raziskovalci so sicer predlagali hipotetično delitev politične retorike na idealistično-moralizirajočo in na drugi strani realnopolitično orientirano smer, a v praksi je korektna delitev komaj mogoča.²⁶ V očeh Italijanov, ki so gledali na vse neitalijane, še posebej na Nemce praviloma zviška kot na barbare, se je bilo npr. treba izogibati predolgim izvajanjem in neorganičnemu kopičenju bobnečih fraz, ki bi bile same sebi namen, prav tako tudi pretiravanju v gestiki in dinamiki glasu, ne govoriti torej »na vse grlo iz polnih pljuč, kot je lastno Nemcem« – »magna cum voce et lateribus, ut par est Germanis«.²⁷ Da se je znal ravno Janž Ravbar izogniti takim napakam in še najti pravo mero med retoričnim pompom in stvarno vsebino, je lepo razvidno iz govora. Vsaj Sanuto je štel njegov govor za vsebinsko dobro argumentiran in lep (pač po načelu *utilitas cum decore*), saj si je, kot smo povedali zgoraj, govor prepisal od besede do besede brez vsakršne kritične pripombe. V govoru in na pogajanjih, ki so sledila, je bil govornik seveda vezan na inštrukcije svojega gospoda in njegovih svetovalcev in naročeno mu je bilo, kaj mora doseči. O pogajanjih Ravbarja in njegovih spremljevalcev z Benečani sicer ne vemo ničesar konkretnega, očitno pa je bil cilj misije spričo politične realnosti objektivno nedosegljiv. Sinjorije ni bilo mogoče pripraviti do tega, da bi se odpovedala francoskemu zavezništvu, naj je cesar poslal še toliko poslanstev.²⁸

Ravbarjeva *Oratio* je dovolj jasno členjena. Uvodni odstavek (1) je posvečen hvalnici beneške republike, ki da kot vsaka država temelji na treh stebrih, na preišljenosti, (*consilium*), v čemer bi lahko slišali daljni odmev Aristotelove εὐβουλία²⁹, na vrlini (*virtus*), ki pa očitno ne pomeni toliko etičnega pojma, ampak bolj prvobitno vojaško sposobnost in možato odločnost za izpolnitev po preudarnem posvetu sprejetih sklepov, in na pravičnosti (*iustitia*). Iz te lapidarne formulacije je težko sklepati, ali gre za konkreten vir v antični

²⁴ Ottmann, *Geschichte des politischen Denkens*, 3/1:231–235.

²⁵ Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, 109 in 306, citat iz Barbarovega spisa *De officio legati* (1489).

²⁶ MattRill, »Humanismus und Diplomatie«, 578

²⁷ Rill, *ibid.*

²⁸ Wiesflecker, »Maximilians I. Kaiserproklamation«, 17.

²⁹ EN 1141b 32.

književnosti,³⁰ triada je lahko povzeta tudi po kakšnem kasnejšem kompandiju.) Temu dolgujejo Benetke svojo moč in srečo, s tem so zgled ne le evropskim velesilam z Italijo vred, ampak celemu svetu. Govornik je v ta izvajanja vpletel pomenljiv namig in skorajda že svarilo: Benetke (naj ne pozabijo, da) so se teh treh stebrov svojega uspeha naučile »po dolgih (v podtonu: bolečih) izkušnjah, tudi neradi« (*longa experientia, etiam inviti*).

(2) Spoštovanje do germanskega naroda in povezanost s Svetim rimskim cesarstvom v preteklosti temelji na tem, da so Benetke upoštevale germanske nravi in običaje (*mores et consuetudines*), kajti... – in zdaj sledi vrsta bolj ali manj dobresednih citatov iz Cezarjeve Galske vojne s karakteristikami Galcev, ki se (v Ravbarjevem kontekstu) seveda *tacite* nanašajo na sočasne Francoze. Odlike Germanov so torej popolno nasprotje francoskih lastnosti: Germani se ne štejejo za potomce Plutonove in si ne prilaščajo v zemlji skritih zakladov (kot Galci), Germani niso vetrnjaško spremenljivi in nezanesljivi v svojih odločitvah in sprožanju vojn (kot Galci), temveč so (kot je o Germanih govoril Ariovist) zadovoljni s svojim ozemljem, ne gre jim za nove osvojitve, ne hlepijo po tujem bogastvu. V afirmativnem delu tirade izrazitih anafor so navedene nadaljnje odlike Germanov, iz česar naj Benečani v podtonu spet zaslišijo tudi (grozeče?) svarilo: Germani se trdno in zanesljivo držijo zavezništev in se zlepa ne spuščajo v vojno, razen če so zaradi krivic izzvani, in tedaj so vztrajni in silni bojevniki, s katerimi se brez lastne pogube ne more kosati nihče. V ta del je za okras vpleten še citat iz Vergilija, med govorniškimi bravurami pa v tem odstavku opozorimo samo še na hendiadiojn (*conantur et praedicant = conando praedicant*) in lep hiazem (*novis non student imperiis et divitiis non esuriunt alienis*).

(3) Zaradi teh lastnosti in odlik Germanov so se torej Benečani že od nekdaj povezovali s Svetim rimskim cesarstvom, Avstrijo pa cenili in upoštevali kot malokdo drug. To dokazujejo nemško-rimski cesarji in kralji, nazadnje Friderik III, ki so mu Benetke, ko je potoval čez njihovo ozemlje na kronanje v Rim³¹, izkazovale vse časti, in tudi zdajšnji cesar Maksimilijan, ki da jim je bil že od nežne mladosti še posebno ljub. Ob tem evfemizmu v tričlenskem, po Behaghlovem zakonu naraščajočem izrazu (*impensissime coluit, auctoritati eius favit, amplitudinem eius pri viribus omnibus defendit*) se je najbrž namuznil marsikateri poslušalec. Konec odstavka je namenjen eksuberantni hvalnici vojaških, vladarskih in človeških odlik cesarja Maksimilijana z retoričnimi pretiravanji in že kar manieristično gostobesednostjo v dolgem stavku s stopnjujočim se naštevanjem in dolgo parentezo. Prevladujejo dvo- in tričlenski izrazi, posebej izstopata na koncu tega razdelka efektni trojici sinonimnih

³⁰ Še najbližji se zdita Aristotelovi mesti *Pol.* 1297b 37 in sl. in 1309a 33 in sl.

³¹ Leta 1452, vendar je Friderik III. potoval v Rim v spremstvu 2000 plemičev, med njimi je bil tudi češki in ogrski kralj Ladislav (Postumus). Na poti se je namreč 10. januarja za pet dni ustavil v Padovi in bil navzoč pri slovesnem doktoratu Johanna Hinderbacha, zgodnjega humanista in kasnejšega tridentinskega škofa, prim. *Acta graduum academicorum*, 43–44, št. 103.

klimaksov (kdo bi se ne spomnil Cicerona!): *dignitatem ... iuvare, tueri, defendere; tyrannos ... odire, persequi, abominari*. Premišljeno zavzema torej hvalnica cesarja osrednji del govora.

Čemu ta dolga lavdacija, se vpraša govornik (4) in si odgovarja: da bi se Benetke kar najtesneje povezale z Maksimilijanom, kajti pravični cesar bo poskrbel, da bo po tem sporazumu vsak Benečan dobil svoje; ničesar jim ne bo jemal, ničesar dajal tujcem. To pomeni konkretno (5), da bo cesar ne le zavaroval žene in hčerke Benečanov pred vojnimi grozotami, ampak z močjo svojega veličastja, Svetega rimskega cesarstva in bojevitega germanskega naroda zavaroval svobodo Serenissime pred tiranijo in divjanjem novih tiranov – Francozov. Še več, s svojim prihodom bo povrnil svobodo celotni Italiji. V peroraciji (6) govornik nato še stvarno povzame namen odposlanstva – poga-janja, katerih najpomembnejši rezultat (*quod maius est*) naj bi bila sklenitev prijateljstva in novega zavezništva za obnovitev italijanske svobode. Zato prosijo odposlanci, opremljeni s poverljivimi pismi, za skrivno avdienco.

Zanimivo je, da so v Ravbarjevem govoru bolj ali manj dobesedni citati in aluzije na antične pisce, s katerimi so humanistični govorniki radi že kar preoblagali svoje retorične parade, omejeni na en sam odstavek, tisti s hvalnico Germanov (2), in da so praktično vsi vzeti iz enega samega avtorja, Cezarja. Pričakovali bi, da bomo naleteli tudi na kak odmev iz Tacitove Germanije. Seveda je mogoče, da je se je moral govornik že iz protokolarnih razlogov ob prvem nastopu pred dožem in številnim avditorijem beneškega Velike sveta omejiti na razmeroma kratek govorniški ekspozé. Morda pa se je zavestno odrekel sklicevanju na Tacita in so ga pri tem vodili drugi nagibi. Rokopis s Tacitovo *Germanijo* je prišel v Italijo šele leta 1455³² (editio princeps v Benetkah 1570). Toda Enea Silvio Piccolomini jo je moral poznati že pred tem in je npr. odlomke odlomke iz nje uporabil v *svoji* tako imenovani »*Germaniji*«, v resnici polemičnem pisemskem traktatu iz leta 1457/58. Tu je na kratko povzel informacijo o starih Germanih iz Cezarja in Strabona, nato pa povzel še Tacita. V traktatu je hotel sočasnim Nemcem, ki so se s protestom pritoževali nad finančnimi bremenami, ki jim jih nalaga Rim, dopovedati, kako zelo so po zaslugi krščanstva civilizacijsko napredovali in se teritorialno razširili iz svojih neznansko primitivnih začetkov.³³ Vendar je taisti Enea Silvio po potrebi znal

³² Rüdiger, »Die Wiederentdeckung der antiken Literatur«, 542.

³³ Izdaja Aeneas Silvius, *Germania*, objavljena skupaj z Jakob Wimpfeling, *Responsa et replicae ad Aeneam Silvium*, izd. Adolf Schmidt (Köln in Graz, 1962), mi žal ni bila dosegljiva. Enejevo »*Germanijo*« je skoraj v celoti skupaj z odgovori in številnimi dodatki na Enejeva izvajanja natisnil humanist Jakob Wimpfeling, *Germania Eneae Silvii* ([Strassburg], 1515; faksimile dosegljiv tudi na: digitale.bibliothek@bsb-muenchen.de). Enej s Cezarjem priznava Germanom, da so veljali za »bojevite in izurjene v orožju« (*bellicosus et in armis exercitati*), povzetek iz Tacita pa vpelje s stavkom, da le-ta o Germanih popisuje še bolj divje stvari (*his ferociora*) in da se je njihovo življenje le malo razlikovalo od divjosti živali (*parum quidem ea tempestate a feritate brutorum maiorum tuorum vita distabat*), prim. fol. D ij.r–D iiii.v (v spletni objavi str. 48–51).

obrniti Tacita tudi v pozitivno smer, ko je leta 1454 nastopil v imenu cesarja Friderika III. (in v njegovi navzočnosti) na državnem zboru v Frankfurtu in se obrnil na cvet nemško-rimskega cesarstva v dolgem, menda triurnem deliberativnem govoru, strukturno zastavljenem po Ciceronu (*pro lege Manilia* in tudi sicer po Ciceronovih državniških govorih pred senatom) – to je v govoru *O padcu Konstantinopla in nujno potrebni vojni proti Turkom*.³⁴ Stari Rimljani (izrecno sta imenovana Cezar in Avgust), pove med drugim, so si znali podvreči tuja ljudstva, toda pri Germanih niso dosegli trajnega uspeha; na drugi strani pa se pri večjih podvigih niso mogli odpovedati germanskemu sodelovanju, visoko so cenili germanski pogum in zvestobo, saj so rimski cesarji iz Germanov novačili svoje telesne straže. Odkar pa je pri Nemcih dostojanstvo cesarstva (*dignitas imperii*), so v svoji zgodovini uspešno bojevali vse svoje vojne, o čemer priča njihova razširjena naseljenost in cvetoče dežele in mesta. Germani so zdaj tisti, ki naj odločilno prispevajo k obrambi krščanske vere, da ohranijo cesarstvo in dosežejo triumf – na zemlji ali, če ne uspejo, v nebesih. S tem je Enea Silvio podal prototip in vpeljal tradicijo t. im. »govorov proti Turkom« (Türkenreden) in postal z vzklikom *Vos, Germani*, začetnik diskurza med nemškimi humanisti o Germanih kot svobodoljubnem in bojevitim ljudstvu.³⁵ Tako imenovana »hvala Germanov« (*laus Germanorum, Germanenlob*) je v teh govorih postala retorični topos,³⁶ še posebej po letu 1500, ko je »arhihumanist« Konrad Celtis izdal Tacitovo *Germanijo* in so jo pravzaprav Nemci prav spoznavali šele po tem letu (do 1500 se le tu in tam najde v Nemčiji kak pisec, ki je Tacita poznal). S tem pa je *Germanija* padla v drugačen političen kontekst, v prebujajoče nemške narodne zavesti, ki se potem povezuje z reformacijo in polemiko proti vsemu rimskemu in papeškemu.³⁷

Resda lahko samo ugibamo, a zdi se verjetno, da je Ravbar Tacitovo *Germanijo* poznal. Morda pa se mu navajanje Tacita ni zdelo primerno za nastop pred Italijani, ki so se po lastnem prepričanju šteli za prave dediče antičnega rimstva. Pri Tacitovi podobi Germanov vendar prevladuje vtis o njihovi silno nizki civilizacijski stopnji in tudi sicer je danes *communis opinio*, da Tacit nastavlja dekadentnim Rimljanom »moralno ogledalo« mladega, nepokvarjenega in zato nevarnega nasprotnika, ko lahko usoda še najbolj pomaga ogroženemu imperiju z neslogo med Germani: *urgentibus iam imperii fatis nihil praestare fortuna maius potest quam hostium discordiam* (Germ. 33). Zato bi se v morebitnem Ravbarjevem sklicevanju na Tacita ravno italijansko uho morda spomnilo na ta stavek in si kvečjemu zaželelo kar največ nesloge med

³⁴ Piccolomini, »Oratio de Constantinopolitana clade«, 678–689. Blusch, »Enea Silvio Piccolomini und Giannantonio Campano«, 80–81; 84–88 (izčrpna razčlenitev govora).

³⁵ Helmrath, »Vestigia Aeneae imitari«, 123. Veliko nemških zgodovinarjev vidi v tem govoru tudi začetek za Nemce usodnega kasnejšega razvoja; Walter Demandt npr. pravi, da je Enea prvi zatrobil v »bivolji rog hvale Germanov« (Büffelhorn des Germanenlobs).

³⁶ Prim. tudi Petzi, *Der Zusammenbruch der Pentarchie*, 264–265.

³⁷ Ottmann, *Die Geschichte des politischen Denkens* 2/1:278–280.

Germani in še več notranjih antagonizmov, ki jih je bilo v Maksimilijanovem cesarstvu že tako in tako veliko. Če to sklepanje ni napačno, bi se bil Ravbar potemtakem v kratkem odstavku s hvalnico Germanov zavestno odrekel Tacitu in se omejil le na Cezarja. To je storil na dobro premišljen in spreten način, kajti prav odlike Germanov je *tacite* antitetično formuliral tako, da je v podtonu mogoče razbrati udarno ost proti Galcem–Francozom: kajti ravno to, odtegniti Benetke Francozom in jih pridobiti za zavezništvo z Maksimilijanom, je bila morda najpomembnejša naloga poslanstva.

Nastopni govor pred dožem in beneško Sinjorijo, ki ga je imel kranjski plemič Ravbar, jurist in v Italiji odlično izšolani humanist, se zdi po vsem zgoraj navedenem prav zgleden primer oracije renesančnega odposlanca–oratorja: ne gre torej za kakšno stilno vajo, kakor so jih radi gojili humanisti. Govor je bil napisan z literarno ambicijo, skrbno zasnovan in formuliran glede na aktualni namen in opremljen s kopico retoričnih prvin ciceronske elokvence. Domnevati smemo, da je ustrezal visokim standardom retoričnega nastopa v renesančni Italiji in bil zato pred zahtevnim avditorijem deležen tudi primerne pozornosti. Če ni dosegel svojega namena, krivde gotovo ne moremo iskati pri govorniku, kajti Maksimilijan je v zadevi, ki mu je bila zelo pri srcu, poslal v Benetke zastopnika, ki je bil s svojo oracijo³⁸ vsekakor dobro kos svoji nelahki nalogi.

³⁸ Objava govora v nadaljevanju je minimalno normalizirana, kar se tiče velikih in malih začetnic, izenačenja kratkega in dolgega s ter interpunkcije in členitve na oštevilčene odstavke.

Oratio Ioannis Rebler V. lu. Doctoris Inuictissimi ac
Gloriosissimi Cæsa. Augu. Maximiliani: consilii & Se-
cretarii: ad Principem & senatum Venetum Illustris. ha-
bita Anno Christi. 1507. die. xxi. Junii.

Mnem rempub. tribus potissimum
constare: uidelicet consilio: uirtute:
& iusticia: iisq; in æternum durare
Tu illustrissime princeps & uenerā
da ista senatoria senectus: uniuersus
q; populus inclyte ciuitatis Vene-
tiarum: iam longa experientia. etiā
inuiti didicere. Porro de consilio
sano: quo ipsa respublica uestra hactenus fœliciter inces-
sit: superfluum est aliquid impresentiarum in laudem ue-
stri commemorare. Ita enim consilio uestra semper ua-
luit respub. ut nō modo Germanie: uerumetiam omni
Galix: Italia quoq; & Hispaniæ: imo toti orbi sapientiā
consiliorum uestrorum potissimā esse: fœlicitatis ampli-
ficationisq; uestri respub. causam: non sine admiratione
quasi per speculum licuit contemplari. Nec mi. um. quo
enim factum est: ut ciuitas uestra inclytæ nationis Ger-
manicæ plus q̄ alterius respectū semper habuerit: q̄ Sa-
cro Roma. Impe. semper adheferit: q̄ Regum ac Impe-
ratorum Romanorum honorem & dignitatem emula-
ri semper studuerit: nisi sapientissimo cōsilio suo. Quip-
pe Germanorum mores & consuetudinem sapiēter con-
siderans: q̄ non a Dite patre se esse progenitos: & pro-
pterea omnes diuitias interris tenere: superum aut infe-
rum auxilio conantur & predicant: q̄ nō leuitate animis
in consiliis capiendis & bellis inchoandis sunt mobiles.
Sed sedibus suis contenti: nouis non student impertiis
& diuitiis non esuriūt alienis. Et quibus cum semel ami-
ciciam coierint eam tenacissime certe obseruant. Ad bel-
la etiā suscipienda tardissimi Vbi uero iniuria aliorū for-

II.

Oratio Ioannis Rebler³⁹ utriusque iuris doctoris, inuictissimi ac gloriosissimi Cæsaris Augusti Maximiliani, consiliiarii et secretarii, ad principem et senatum Venetum illustrissimum habita, anno Christi 1507, die XXI. Iunii.

1. Omnem rempublicam tribus potissimum constare, uidelicet consilio, uirtute et iustitia, iisque in æternum durare, tu, illustrissime princeps, et ueneranda ista senatoria senectus, uniuersusque populus inclyte ciuitatis Venetiarum, jam longa experientia, etiam inuiti, didicere. Porro de consilio sano, quo ipsa respublica uestra hactenus fœliciter incessit, superfluum est aliquid impresentiarum in laudem uestri commemorare. Ita enim consilio uestra semper ualuit respublica, ut non modo Germanie, uerum etiam omni Galliæ, Italiæ quoque et Hispaniæ, imo toti orbi sapientiam consiliorum uestrorum potissimam esse fœlicitatis amplificationisque uestræ reipublicæ causam, non sine admiratione, quasi per speculum, licuit contemplari.

2. Nec mirum, quo enim factum est, ut ciuitas uestra inclytæ nationis Germanicæ plus quam alterius respectum semper habuerit, quod sacro Romano imperio semper adhererit, quod regum ac imperatorum Romanorum honorem et dignitatem emulari semper studuerit nisi sapientissimo consilio suo? Quippe Germanorum mores et consuetudinem sapienter considerans, quod non a Dite patre se esse progenitos et propterea omnes diuitias in terris tenere superum aut inferum auxilio conantur et predicant,⁴⁰ quod non leuitate animi in consiliis capiendis et bellis inchoandis sunt mobiles,⁴¹ sed sedibus suis contenti nouis non student imperiis⁴² et diuitiis non esuriunt alienis, et quibuscum semel amicitiam coierint, eam tenacissime certe obseruant, ad bella etiam suscipienda tardissimi; ubi uero, iniuria aliorum forte lacessiti, arma et gladium sumpserint, mox ad omnes calamitates perferendas eorum usque in finem promptus et alacer est animus⁴³ pulchramque petunt per uulnera mortem,⁴⁴ utpote cum hoste fortiter hilariterque congredientes facile ostendunt sine pernicie cum eis contendere posse neminem.⁴⁵

3. Igitur ciuitas uestra hoc sapienter intelligens, et quid inuicti Germani in armis exercitatissimi uirtute ualerent, semper nationi eorum ac sacro Romano imperio (uti prediximus) adhesit. Accedit uestra confessione, quod non est gens ulla aut ciuitas, cuius uel plura uel maiora in Romanum imperium et caput eius argumenta beniuolentie et fidei apparuere, et presertim apud quam nomen Austrie semper clarissimum, semper religiosum, semper uenerabile fuit. Exemplo nobis sunt imperatores et reges Romanorum et nouissime diue memorie Federicus tertius, quem

³⁹ recte: Rauber.

⁴⁰ cf. Caes. Gal. 6.18.1: Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant.

⁴¹ cf. Gal. 4.5.1: quod sunt in consiliis capiendis mobiles et nouis plerumque rebus student.

⁴² cf. Gal. 2.1.3: qui mobilitate et leuitate animi nouis imperiis studebant.

⁴³ Gal. 3.19.6: nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer et promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

⁴⁴ cf. Verg. G. 4.218; A. 11.647.

⁴⁵ cf. Gal. 1.36.6 neminem secum sine sua pernicie contendisse.

II.

Govor Janža Ravbarja, doktorja obojega prava, svetnika in tajnika nezmagane in preslavnega Cézarja Avgusta Maksimilijana, govoren presvetlemu beneškemu knezu in senatu v letu Kristusovem 1507 dne 21. junija

1. Da sestoji vsaka državna skupnost predvsem iz trojega, namreč iz premišljenosti, vrline in pravičnosti in po njih večno traja, ste se ti, presvetli knez, in ta častita senatorska starost ter celotno ljudstvo slavnega mesta Benetk naučili iz že zelo dolge izkušnje, tudi neradi. Od tistih dob je zdajle odveč kaj govoriti v vašo hvalo o zdravi premišljenosti, po kateri se je srečno razvijala ravno vaša republika. Tako veljavna je bila namreč zaradi premišljenosti zmeraj vaša Republika, da je smela ne le Germanija, ampak tudi vsa Galija, pa tudi Italija in Hispanija, še več, da je smel ves svet tako rekoč v zrcalu ne brez občudovanja opazovati, da je poglavitni vzrok sreči in povečanju vaše Republike modrost vaših premišljenih odločitev.

2. Ni čuda, kajti s čim, če ne s svojo modro premišljenostjo, ste dosegli, da je vaša Republika zmeraj uživala večje spoštovanje slavnega germanskega naroda kakor koga drugega, ker je bila zmeraj privržena Svetemu rimskemu cesarstvu, ker si je zmeraj prizadevala posnemati čast in dostojanstvo rimskih kraljev in cesarjev? Seveda, modro je upoštevala nravi in običaje Germanov: ker ne skušajo razglašati, da imajo za zarodnika Očeta Dita in zato s pomočjo nebeških in podzemskih bogov držijo v lasti vse bogatije na zemlji, ker v svoji nestanovitnosti ne sprejemajo lahkomišelnih odločitev in ne začenjajo vojn, temveč zadovoljni s svojim ozemljem ne stremijo za novo nadoblastjo in po tujem bogastvu ne hlepijo in ker trdno spoštujejo zaveznitva, ki so jih kdaj sklenili s komer koli, in se tudi zelo pomišljajo spuščati se v vojskovanje. Kadar pa jih morda izzove krivica drugih in zgrabijo za meč, so pri priči pripravljeni prenesti vsakršno nesrečo, do konca čili in odločni, »in lépo poiščejo v ranah si smrt«. Vsekakor se pogumno in čilo spopadejo s sovražnikom in zlahka pokažejo, da se brez pogube ne more z njimi kosati nihče.

3. Ker torej vaša Republika to dobro razume in ve, kaj zmorejo orožja večši Germani s svojo vrlino, se je (kot smo povedali zgoraj) zmeraj pridružila njihovemu narodu in Svetemu rimskemu cesarstvu. Poleg tega po vašem priznanju ni nobenega ljudstva ali države, ki bi bila pokazala številnejše ali večje dokaze svoje naklonjenosti in zvestobe rimskemu cesarstvu in njegovemu poglavarju; in predvsem ni države, pri kateri bi ne bilo ime Avstrije zmeraj nad vse slavno, zmeraj častivredno, zmeraj spoštovano. Za primer naj nam bodo rimski cesarji in kralji in nazadnje Friderik Tretji božjega spomina, ki ga je vaša Republika počastila s

ciuitas uestra singulari obseruatione, dum pro corona imperiali per uestra dominia iter suum prosequeretur, uenerata est; diuum etiam Cæsarem Augustum Maximilianum a teneris unguiculis⁴⁶ impensissime coluit, auctoritati eius fauit, amplitudinem eius pro uiribus omnibus defendit. Totiens respublica uestra Cæsareæ maiestati, sacro Romano imperio et nationi Germanicæ copulata multiplicique nexu deuincta non potest omnium, que ad gloriam, dignitatem, statum, foelicitatem et amplificationem eorum pertinent, non esse cupidissima ac obsequentissima. Maxime, quod hic sanctus ac peruetus inclyte uestre reipublice mos est principem ac Cæsarem optimum, fortissimum, sapientissimum, utpote qui nobilissimas gentes, ferocissimos populos, bellicosissimas nationes, tam armis quam sapientia uicit, qui parua sepe manu (prout in re militari multum fortuna potest)⁴⁷ multas hostium copias fudit, qui denique iustitia, liberalitate, animi magnitudine, clementia, placabilitate, abstinentia uoluptatum, quid plura? qui uirtutibus imperatoriis omnibus relucet, non solum amare, uerum etiam dignitatem eius et sacri Romani imperii ac nationis Germanicæ iuuare, tueri, defendere, perniciosos uero, improbos et nouos tyrannos exitialiter odire, persequi, abominari.

4. Sed quorsum ista (illustrissime princeps, et tu, uenerande senatus) tam longo repetita exordio? Ut inuictissime uirtuti sacratissime Cæsareæ maiestatis, ut uirtuti etiam sacri Romani imperii, ut uirtuti denique totius nationis Germanicæ sapientiam consiliorum uestrorum amicabiliter et indissolubiter coniungatis. Quo superueniat inclyte uestre reipublice magna illa iustitia, quæ omni auro, omni lapide precioso, omni denique uirtute, imo Hespero preclarior existens. Unicuique uestrum reddet quod suum est, uobis non auferet, quod uestrum est, alienis non dabit, quod suum non est.

5. Sed quid moramur? Ipsa denique iustitia coniuges uestras pulcherrimas, quo minus ab illis nouis tyrannis humiliabuntur, custodiet. Filias uestras uirgines pudicissimas, quo minus ab illis pulsabuntur, eripiet. Adulteria cum stupris et incestibus et id genus mille permiscere non sinet, sed insignem uestram rempublicam uirtute et auxilio sacratissime Cæsareæ maiestatis, sacri Romani imperii et bellicosissime nationis Germanicæ assistentia, a nouorum illorum tyrannorum uiolentia, libidine, tyrannide et sæuitia liberabit, et uniuersam denique Italiam in pristinam uindicabit libertatem.

6. De qua libertate, coniunctione et amicitia tecum, illustrissime princeps, et cum ueneranda ista respublica, tractandi, communicandi, et (quod maius est) etiam concludendi optimus, maximus, gloriosissimus et triumphantissimus ac diuus Cæsar Augustus Maximilianus magnificos, quos hic cernitis uiros, alterum regni Neapolitani baronem, alterum perfectum⁴⁸ seu (ut uulgus loquitur) capitaneum Tergestinum et me oratores suos in hanc preclaram ciuitatem uestram Venetiarum cum litteris credentie destinauit, prout in secreta audientia nobis quam primum concedenda (semotis tamen arbitris) tuæ illustrissimæ dominationi, ac uenerando senatui liberaliter exponemus.

⁴⁶ cf. Cic. Fam. 1.6.2: a teneris, ut Graeci dicunt, unguiculis.

⁴⁷ cf. B. Alex. 43.4: *fortuna, quæ plurimum in bellis potest.*

⁴⁸ Sic!

posebno spoštljivostjo, ko je na svoji poti po cesarsko krono potoval čez vaše ozemlje. Tudi božanskega cesarja Maksimilijana je od nežnih let cenila brez omejitev, izkazovala naklonjenost njegovi oblasti in z vsemi močmi branila njegovo vzvišenost. Ker je bila vaša Republika tolikokrat v zavezi in z mnogoterimi vezmi tesno povezana s cesarskim veličanstvom, Svetim rimskim cesarstvom in germanskim narodom, ne more ne želeti vsega in ne ustreči vsemu, kar pripada njihovi slavi, dostojanstvu, stánu, sreči in veličastju. Najbolj zato, ker je tak ta sveti in pradavni običaj vaše slavne Republike, da tega najboljšega, najpogumnejšega, najmodrejšega vladarja in cesarja – prav tega pač, ki je premagal najimenitnejša plemena, najbolj neukrotljiva ljudstva, najbojevitejše narode tako z orožjem kakor z modrostjo, ki je često z majhno četo (kakor pač veliko premore Fortuna v bojevanju) porazil veliko sovražnih vojská, ki je naposled s pravičnostjo, darežljivostjo, velikodušnostjo, prizanesljivostjo, spravljalivostjo, obvladovanjem strasti in, kaj naj še navedem, ki je z vladarskim vrlinami vsem ljudem sijajen zgled – ne samo ljubite, ampak dostojanstvo njegá in Svetega rimskega cesarstva in germanskega naroda tudi podpirate, varujete, branite, nevarne, nepoštene in nove tirane pa na smrt sovražite, preganjate, s kletvijo zavračate!

4. Ampak, presvetli knez, in ti, častivredni senat, čemú to ponavljanje v dolgem uvodu? Da bi v prijateljskem duhu in nerazklenljivo povezali modrost svojih preišljenih odločitev z nepremagano vrlino presvetega cesarskega veličanstva, pa tudi z vrlino Svetega rimskega cesarstva in naposled z vrlino celotnega germanskega naroda. Temu naj se pridruži tista vélika pravičnost vaše Republike, ki sije svetleje od vsega zlata, od vsakega dragocenega kamna in navsezadnje od vsake vrline, še več, jasneje od zvezde Večernice. Slehernemu med vami bo priznal, kar je njegovo, ne bo vam vzal, kar je vaše, ne bo dal tujcem, kar ni njihovo.

5. A kaj še čakamo? Pravičnost sama bo vrh vsega varovala vaše prelepe žene, da jih ne bodo poniževali tisti novi tirani. Vaše prečednostne deviške hčerke jim bo iztrgala, da se jih ne bodo dotaknili. Ne bo dopustila posilstev in skrunitev in kar je še tisoč podobnih pregreh, temveč bo z vrlino in pomočjo presvetega cesarskega veličanstva, s podporo Svetega rimskega cesarstva in bojevitega germanskega naroda varovala svobodo vaše znamenite Republike pred nasiljem, poželenjem, tiranijo in divjostjo tistih novih tiranov in naposled povrnila celotni Italiji nekdanjo svobodo.

6. Da bi o tej svobodi, zavezništvu in prijateljstvu govorili, se pogajali in, kar je najpomembnejše, sklenili dogovor s teboj, presvetli knez, in s to spoštovano Republiko, je najboljši, največji, najslavnejši, najzmagovitejši in božanski Cézar Avgust Maksimilijan poslal ta velmoža, ki ju vidite tukaj – prvi je baron neapeljskega kraljestva, drugi tržaški prefekt (ali, kot pravi ljudstvo, glavár) – in mene kot svoje oratorje v to vaše preslavno mesto Benetke s poverilnimi pismi, kakor bomo v tajni avdienci, ki nam jo najprej odobrite (vendar ne v navzočnosti razsodnikov), vljudno razložili tvojemu presvetlemu gospostvu in častivrednemu senatu.

BIBLIOGRAFIJA

Vir

- Rauber, Ioannes. Oratio Ioannis Rebler V. Iu. Doctoris Inuictissimi ac / Gloriosissimi Cæsa. Augu. Maximiliani: confiliarii & Se- / cretarii: ad Principem & fenatum Venetum Illuftris. ha- / bita Anno Christi. 1507. die. XXI. Iunii. [Venetiis: s.t.n.] [2] fol. 40.
- Izvod v British Library, sign. 1208 h 19; Catalogo collettivo del Polo Veneziano del Servizio Bibliotecario Nazionale (SBN) beleži 4 izvode v Biblioteca Nazionale Marciana v Benetkah).

Druga literatura

- Acta graduum academicorum gymnasii Patavini ab anno 1451 ad annum 1460*, ur. Michele Pietro Ghezzi. *Fonti per la storia dell' Università di Padova* 12,2,1. Padova: Antenore, 1990.
- Blusch, J. »Enea Silvio Piccolomini und Giannantonio Campano. Die unterschiedlichen Darstellungsprinzipien in ihren Türkenreden.« *Humanistica Lovaniensia* 28 (1979): 78-138.
- Helmrath, Johannes, »Vestigia Aeneae imitari. Enea Silvio Piccolomini als 'Apostel' des Humanismus. Formen und Wege seiner Diffusion.« V: *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, ur. J. Helm-rath et al., 99-141. Göttingen: Wallstein, 2002.
- Kohler, Alfred. *Karl V. 1500-1558. Eine Biographie*. München: Beck 2005.
- Löwenthal, Jakob. *Geschichte der Stadt Triest. Erster Theil: Triest von der ältesten Zeit bis zum Jahre 1780*. Triest: Österr. Lloyd, 1857.
- Mattingly, Garrett. *Renaissance Diplomacy*. New York: Cosimo, 1955.
- Mertens, Dieter. »Die Instrumentalisierung der 'Germania' des Tacitus durch die deutschen Humanisten.« V: *Zur Geschichte der Gleichung »germanisch-deutsch«*, ur. Heinrich Beck et al., 37-101. Berlin: de Gruyter, 2004.
- Nared, Andrej. *Dežela - knez - stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRS SAZU in Arhiv RS, 2009.
- Ottmann, Henning. *Geschichte des politischen Denkens*. 2/1, *Die Römer*, in 3/1, *Die Neuzeit: von Machiavelli bis zu den großen Revolutionen*. Stuttgart-Weimar, Metzler, 2002 in 2006.
- Petzi, Nicole. *Der Zusammenbruch der Pentarchie in Italien im diplomatischen Spiegel (1494-1500)*. *Studien zur politischen Kommunikation italienischer Gesandter am Hof Maximilians I.* <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/volltexte/2008/8347/>
- Piccolomini, Enea Silvio. »Oratio de Constantinopolitana clade et bello contra Turcos congregando. [1454].« V: *Opera quae extant omnia, 678-689 (epist. 113)*. Basel: Heinrich Petri, 1551.
- Plett, Heinrich F. *Rhetoric and Renaissance Culture*. Berlin, New York: de Gruyter, 2004.
- Rill, Gerhard. »Humanismus und Diplomatie. Zur Geschichte des Gesandtenwesens unter Ferdinand I.« V: *Festschrift H. L. Mikoletzky, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25 (1972): 564-580.
- Rüdiger, Horst. »Die Wiederentdeckung der antiken Literatur im Zeitalter der Renaissance«, 511-588. V: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, 1. zvezek, ur. Herbert Hunger in Otto Stegmüller. Zürich: Atlantis, 1961.

- Sanuto, Marino. *I diarii*. Izdal Rinaldo Fulin. Benetke: Visentini, 1879–1894. 7. zvezek 1882.
- Simoniti, Primož. *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Simoniti, Primož. »Kdaj se je rodil škof Krištof Ravbar?« V: isti, *Med humanisti in starimi knjigami*, 93–98. Ljubljana: Slovenska matica, 2007.
- Simoniti, Primož. »Postojnski grad v letu 1508 in Maksimilijan I. z vzdevkom 'Leviades'« *Zgodovinski časopis* 64, št. 1–2 (2010): 116–135.
- Voigt, Georg. *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. Berlin: Reimer, 1859.
- Wiesflecker, Hermann. »Maximilians I. Kaiserpoklamation zu Trient (4. Februar 1508). Das Ereignis und seine Bedeutung.« V: *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*, 15–38. Graz–Wien–Köln: Styria, 1965.
- —. *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. 3. zvezek, *Auf der Höhe des Lebens 1500–1508. Der große Systemwechsel. Politischer Wiederaufstieg*. München: Oldenbourg, 1977.
- Wimpfeling, Jakob (izd.). *Germania Enee Silvii in qua ... continentur: gravamina germanice nationis, confutatio eorundem cum replicis ...* [Strassburg], 1515. digitale. bibliothek@bsb-muenchen.de.

IOANNES RAUBER, ORATIO AD PRINCIPEM ET SENATUM VENETUM, 1507: REDE EINES RENAISSANCE-DIPLOMATEN

Zusammenfassung

Kaiser Maximilian I. wollte im Jahr 1507 mit einer großen militärischen Eskorte nach Rom reisen, um sich dort endlich zum Oberhaupt des Heiligen römischen Reiches deutscher Nation krönen zu lassen. Zu diesem Zweck sandte er vom Reichstag in Konstanz eine Gesandtschaft nach Venedig, um die Durchreise durch das venezianische Territorium auszuhandeln. Er trug sich dabei mit dem Gedanken, mit Hilfe der Serenissima das von den Franzosen besetzte Mailand zurückzuerobern, die Franzosen aus Italien zu vertreiben und den Papst zur Kaiserkrönung zu zwingen. Laut Notizen des venezianischen Patriziers und Chronisten Marino Sanuto erschienen die kaiserlichen Gesandten am 21. Juni in offizieller Audienz vor dem Dogen und dem Großen Rat und Ioannes Rauber, ein Krainer aus der bekannten Krainer Adelsfamilie, Cousin des bekannten Humanisten und Mäzens, des zweiten Laibacher Bischofs Christoph Rauber, hielt die Antrittsrede. Er studierte und erwarb sich den Dokortitel beider Rechte offensichtlich in Italien und war kaiserlicher Rat und Sekretär. Während der darauf folgenden Verhandlungen, die von den Venezianern bis Mitte August hinausgezogen und schließlich mit einer abschlägigen Antwort beschieden wurden, ließ er die Rede drucken und sie in Venedig zum Kauf anbieten. In Eile und wohl versehentlich veränderte der Drucker seinen Namen in Ioannes Rebler.

Raubers *Oratio ad principem et senatum Venetum* (am Schluß des Artikels ediert) stellt ein schönes Beispiel einer zwar kurzen, rhetorisch jedoch sehr königlicherisch verfassten und diplomatisch geschickt formulierten Ansprache dar, die den hohen Standards der humanistischen Rhetorik entspricht, wie sie in Italien schon längst zur Norm geworden waren. Auf die Anfangskomplimente an die Republik Venedig und den Lob der Germanen werden im Zentralabschnitt Kaiser Maximilians kriegerische und menschliche Herrschertugenden mit überschwänglichem Pomp gerühmt, um dann zur Sache zu kommen: der Redner bittet um freie Durchreise der kaiserlichen Truppen und wirbt für ein neues Bündnis zwischen dem Reich und der Republik, denn der Kaiser werde nicht nur die venezianische Freiheit schützen, sondern auch die Freiheit ganz Italiens vor dem Wüten der neuen Tyrannen wiederherstellen.

Mit diesen sind natürlich die Franzosen gemeint, denn schon im zweiten Absatz der Rede geht der Redner mit diesem Thema diplomatisch sehr geschickt um: dort lobt er nämlich die Germanen mit deutlichen Zitaten bzw. Anklängen an Caesar, indem er in Antithese zu den Untugenden der Franzosen/Gallier, die namentlich gar nicht genannt werden, die Tugenden der Deutschen/Germanen hervorhebt; dabei scheint am Schluß dieser Partie ein warnender, fast möchte man sagen drohender Unterton an die Venezianer mitzuschwingen, sollten sie das kaiserliche Freundschaftsangebot nicht annehmen. Keine Stelle in der Rede bezieht sich dagegen direkt auf Tacitus' *Germania*, sonst stehender Posten im rhetorischen Topos des »Germanenlobes«, wie er vor allem in sogenannten Türkenreden (seit der berühmten Rede von Enea Silvio Piccolomini am Frankfurter Reichstag 1454 Tradition) üblich war. Der Redner scheint das absichtlich gemacht zu haben, denn bei den Italienern hätte das Tacitusbild von den kriegerischen und freiheitsliebenden, jedoch primitiven und unter sich zerstrittenen Germanen vielleicht unerwünschte Assoziationen wecken können. Dagegen ließen sich die für den Diplomaten wesentlichen antifranzösischen Seitenhiebe mit Caesar-Anklängen kurz und bündig in der Rede unterbringen.

Marko Marinčič

Getski Ovidij pri Prešernu in Polizianu: literarni mit, politični vzorec, civilizacijski argument

Leta 1958 je italijanski avtor Bartolomeo Calvi v Torinu izdal knjigo z naslovom *Fonti italiane e latine nel Prešeren maggiore*, delo majhne znanstvene vrednosti, a z izrednim političnim nabojem. Calvijev odnos do Prešerna je – tako se zdi iz današnje perspektive – nenavadno dvoičen: Slovana po eni strani temeljito pozna in navdušeno občuduje, po drugi ga bere kot neizvirnega posnemovalca latinskih in neolatinskih (=italijanskih) klasikov, kot pesnika z latinsko-italijansko kulturno formacijo, ki se v skladu svojim obrobnim poreklom (skoraj po naključju) izraža v slovanskem jeziku. Čeprav se Calvi izogiba neposredni aktualizaciji, njegov poklon Prešernu pogosto zveni kot pokroviteljska poslanica slovanskim sosedom:

Kratka pesnitev (sc. *Krst pri Savici*)..., ki je v skladu z avtorjevim namenom gotovo veliko prispevala k zjasnitvi v mentaliteti njegovih sonarodnjakov – da bi se (tudi iz političnih in domoljubnih nagibov) odvrnili od nordijskih prividov ter začeli uživati sadove in cvetove sončnih vrtov toplega Juga. To pravim zato, ker sem globoko prepričan, da je *Krst pri Savici* predvsem navdušen poklon italijanski in sploh (*sic!*) klasični kulturi.¹

Calvi nas torej prek Prešerna dobrohotno vabi v mediteranski Commonwealth, ki nas bo pod praporom apeninskih Neolatincev ubranil pred meglenim Severom. Če slovenskega bralca ob tem ne bi prevzemala pravična jeza, bi bil italijanskemu pokrovitelju kot olajševalno okoliščino morda pripravljen priznati

¹ »Un poemetto... che nell'intenzione del suo autore doveva fortemente contribuire a snobbare forse le menti de' suoi connazionali e a ritrarle dalle visioni nordiche, anche per ragioni politiche e di sentimento patrio, e guidarli a pascersi de' frutti e fiori de' più soleggiati giardini del Sud. Dico questo perché sono intimamente persuaso che il «Battesimo presso la Savizza» è soprattutto un fervido omaggio alla cultura italiana e, in generale [*sic!*] classica ...« Calvi, *Fonti italiane e latine*, 193-94; prevod M. M.

njegovo ujetost v pozitivistično paradigmo. Calvi je zapoznel dedič skrajnega literarnozgodovinskega pozitivizma, ki je kot objektivna empirična znanost tekmoval z naravoslovjem. V skladu s tainovsko literarnozgodovinsko genetiko razume vplivanje v smislu dolga, kot proces, v katerem je vloga prejemnika pretežno pasivna. Calvijev »viroslasje« je sicer površno in neiznajdljivo,² vendar lahko njegovo zbirateljsko vnemo razumemo tudi kot dodaten dokaz, da je *hommage* Prešernu kot obrobnemu dediču (neo)latinskega kulturnega imperija morda iskren in prav nič zahrbtn. Upravičen gnev si je Calvi prislužil šele s tem, ko je svojo naivno darvinistično raziskavo odel v pokroviteljsko nacionalistično retoriko.

Po zaslugi Calvijeve knjige je imelo vprašanje Prešernovih latinskih in italijanskih zgledov več desetletij neprijeten priokus. Zgovorno je zlasti skromno zanimanje literarne zgodovine za *Eneido* kot zgled za *Krst pri Savici*. Besedilne paralele med obleganjem Ajdovskega gradca in Enejeve Troje, ki sta jih zabeležila Janko Kos in Jože Kastelic,³ so očitne; poleg tega je navezavo prvega slovenskega epa na temeljno pesnitev zahodnega epskega kanona mogoče razumeti kot prvi korak v procesu literarne kanonizacije *Krsta pri Savici* – ta se kot miniaturna »slovenska Eneida« že ob nastanku poteguje za položaj nacionalnega epa in s tem pripravi teren za sprejem »nacionalnega mita« o Črtomiru.⁴ Toda ob branju Calvijevih *Italijanskih in latinskih virov* se Vergilijev ep nenadoma izkaže za kočljiv zgled, tudi zato, ker se je italijanski nacionalizem od risorgimenta naprej rad skliceval na Vergilijev *imperium sine fine*. Calvijeva teza o prevladi latinsko-romanskih zgledov v Prešernovi poeziji tako nujno učinkuje kot preračunljiv politični konstrukt – *Eneido* v tem kontekstu prepoznamo kot preizkušeno sredstvo ideološke legitimacije.

In vendar vtis, da pri Prešernu latinsko-romanski zgledi celó prevladujejo nad nemškimi, ni povsem zgrešen. Smiselno je tudi vprašanje, ki si ga Calvi ob tem postavlja: zakaj se Prešeren *kljub* očitni pripadnosti germanskemu kulturnemu krogu in naslonitvi na nemško romantiko tako očitno obrača proti »cvetočim južnim vrtovom«? Močno prisotnost latinskih in romanskih pesniških zgledov je moč pojasniti tudi s politično nevtralnimi okoliščinami, npr. s prevlado razsvetljskega klasicizma v Prešernovi poeziji do leta 1830 in z njegovo navezavo na brata Schlegla.⁵ Toda ali je mogoče vnaprej zavre-

² Narodni muzej pod signaturo 20903 hrani izvod, popisan z ogorčenimi marginalijami Jožeta Kastelica.

³ Kos, *Prešeren in njegova doba*, 150-51; Kastelic, *Umreti ni mogla stara Sibila*, 205-8; Marinčič, *Il Battesimo presso la Savica*.

⁴ Kanonizacija Krsta, ki jo skozi poznejša medbesedilna prevrednotenja spremlja Juvan, *Imaginarij Keršta*, v vzvratni perspektivi izhaja iz ideje o »slovenski Eneidi«; tej temi je posvečena monografija, ki bo v kratkem izšla.

⁵ Zlasti na Friedrichovo sintezo med »antičnim« in »modernim«; Kastelic, *Umreti ni mogla*, 67-77. Zadržki, ki jih navaja Slodnjak, »Slovensko romantično pesništvo«, zadevajo predvsem nazorske razlike med Prešernom in Friedrichom Schleglom. V uporabi romanskih veznih oblik se Prešeren prek Čopa in tudi neposredno zgleduje po Augustu Wilhelmu Schleglu.

či Calvijeva tezo, da Prešeren gravitira proti jugozahodu zato, ker se skuša s tem zavestno ali podzavestno zoperstaviti kulturnemu pritisku relativne germanske večine v avstroogrskem cesarstvu?

Najmočnejši argument, ki (vsaj na prvi pogled) podpira Calvijev literarni *Drang nach Osten*, je moral avtorju tega imperialističnega konstrukta ostati skrit. Skriva se namreč v Prešernovih nemških pesmih, te pa je Calvi zavestno in tendenciozno zanemaril; ne le zato, ker je njegovo zanimanje omejeno na *carmina maiora* (»Prešeren maggiore«?), temveč predvsem zato, ker bi z nemškimi pesmimi v njegovo mediteransko hortikulturo vdrl neprijeten nordijski hlad.

Prešernov nemški ciklus ima za moto del verza iz Ovidijevih *Pisem iz Ponta*:⁶

Et Getico scripsi sermone libellum. Ovidius.

Napisal sem tudi/celo knjižico v getskem jeziku.

Citat je iz trinajste pesmi četrte knjige *Pisem iz Ponta*, v kateri Ovidij poroča o svoji »knjižici« v getskem jeziku in o nastopu, s katerim je navdušil črnomske divjake. Izhodiščna paralela med Prešernom in njegovim rimskim zgledom je v tem, da sta oba napisala »knjižico« v tujem jeziku. Natančneje: obstoj Ovidijevega *Geticus libellus* je nedokazljiv (o tem pozneje), Prešeren pa je svoje nemške pesmi dejansko zbral v zbirko in jih v tej obliki vključil v cenzurni izvod *Poezij*; pozneje je »nemški ciklus« v nepojasnjenih okoliščinah izločil.

Prešernov moto je mogoče razumeti na različne načine. Izhodiščni *tertium comparationis* je »pesnikovanje v tujem jeziku«. Vendar je politično breme tega početja na obeh straneh preveliko, da bi se lahko zadovoljili s tako površinsko vzporednico. V Prešernovem primeru je pisanje v tujem jeziku povezano z grožnjo potujčenja; nekatere nemške pesmi neposredno nagovarjajo vrhno plast slovenske družbe, ki podlega prostovoljni asimilaciji. Ovidijeva literarna »asimilacija« se odvija v črnomorskem izgnanstvu; osrednji retorični namen elegij iz izgnanstva je *captatio benevolentiae*, ključno sredstvo je zburjanje sočutja, vrhunec pa ta strategija doseže ravno z javnim recitalom v getskem jeziku. To je točka, ko najbolj civilizirani med rimskimi pesniki javno podleže jezikovnemu pobarbarjenju.

V kontekstu prizadevanj za nacionalno emancipacijo je *Geticus libellus* sramoten madež; tudi gimnazijsko izobražen Prešernov sodobnik je konstatacijo »napisal sem knjižico v getščini« sam pri sebi spontano dopolnil s patetičnim vzklikom:

⁶ Citiram po kritični izdaji Janka Kosa, *France Prešeren*; samostojno izdajo nemških pesmi je oskrbel Wilhelm Baum, *France Prešeren: Deutsche Dichtungen*. Odmevom Ovidija v slovenski književnosti, zlasti pri Prešernu, je Kajetan Gantar posvetil dva prispevka: »Paralele med Ovidom in Prešernom«, in *De Ovidii in litteris Slovenicis*.

A! pudet ... et Getico scripsi sermone libellum. (Pont. 4.13.19)

Ta sramota! ... Napisal sem tudi/celo knjižico v getskem jeziku.

Et ni izraz poliglotskega ponosa, saj se ne nanaša samo na *Getico sermone* (»tudi v getskem, ne le v latinskem jeziku«), temveč na celotno situacijo kot znamenje sramote: »Ta sramota! Nazadnje se mi je zgodilo *celo to*, da sem napisal knjižico v getskem jeziku.« Če skušamo nekoliko tendenciozno vzpostaviti popolno ujemanje, je treba najti vzporednico tudi Ovidijevi situaciji v črnomoškem izgnanstvu. Se tudi Prešeren sredi germanske pustinja počuti kot izgnanec? Ali tudi germanski svet, podobno kot svet antičnih Getov, pomeni barbarstvo? Razdelitev vlog je že v izhodišču provokativna: »po naravi« bi rimska vloga pripadla germanskemu imperiju, Prešeren pa bi se lahko implicitno skliceval na geografsko sosedstvo med antičnimi Geti in starimi Slovani.⁷ Vendar je pri Prešernu ta »naravna« hierarhija narodov obrnjena na glavo: Prešeren Germane očitno potiska v vlogo črnomoških barbarov. Tudi njegova »getska knjižica« pomeni neprostovoljen padec v barbarstvo, le da Slovan pobarbarjenja ne doživlja v fizičnem izgnanstvu, temveč svoj kulturni položaj med germansko večino občuti kot jezikovni eksil.

⁷ V podobnem smislu se Herescu, »Ovide, le premier poète roumain«, lokalpatriotsko sklicuje na »getskega« Ovidija. Gl. sliko 1, monumentalni Ovidijev kip, ki krasi Ovidijev trg (Piața Ovidiu) v romunski Constanti (antični Tomis).

Bistveno pomembnejša od paralele med barbarskimi Geti in Nemci je implicitna identifikacija Slovana v domačem izgnanstvu z rimsko/latinsko civiliziranostjo. Sporočilo te identifikacije se presenetljivo ujema s Calvijevimi tezo o kulturni koaliciji podalpskih Slovanov in Neolatincev na Apeninskem polotoku zoper ledeni Sever. Ovidij ni katerikoli rimski pesnik. Je pesnik obdobja, ki je samo sebe programsko predstavljalo kot vrhunec rimske civiliziranosti; še več: po splošnem prepričanju, ki je bilo razširjeno že v Prešernovem času, je Avgustova politika Ovidija izvrгла kot ekscesni primer urbane, mondeno kozmopolilitske civiliziranosti.⁸

Priznajmo: vzporednica med Nemci in »nečloveškimi« Geti je politično eksplozivna. Še nevarnejša se zdi, če pomislimo, da je implicitni in v številnih primerih dejanski naslovljenec Ovidijevih elegij iz pontskega izgnanstva »cesar«, namreč Avgust, ki ga Ovidij redno imenuje *Caesar*. Gotovo ni naključje, da je bila pesnitev, s katero Ovidij v pesmi 4.13 navdušil barbarske Gete, ravno panegirik Avgustu:

A! pudet et Getico scripsi sermone libellum
 structaque sunt nostris barbara uerba modis:
 et placui – gratare mihi! – coepique poetae
 inter inhumanos nomen habere Getas.
 Materiam quaeris? Laudes: de Caesare dixi!

...

Haec ubi *non patria* perlegi scripta *Camena*,
 uenit et ad digitos ultima charta meos,
 et caput et plenas omnes mouere pharetras,
 et longum Getico murmur in ore fuit,
 atque aliquis »Scribas haec cum de Caesare« dixit
 »Caesaris imperio restituendus eras.«

(*Pont.* 4.13.19–23, 33–38)

Ah, kakšna sramota! Napisal sem celo knjižico v getskem jeziku in barbarske besede vzdal v domače (tj. latinske) napeve. Čestitaj mi: požel sem uspeh in si med nečloveškimi Geti pridobil pesniški sloves. Sprašuješ po snovi? Bila je hvalnica; tema je bil Cezar. ... Ko sem prebral besedilo, napisano po nareku *tuje kamene*, in ko sem zvitek odvil do konca, so vsi začeli prikimavati in majati polne tulce; dolgo so med seboj po getsko šepetali, nazadnje pa se je nekdo oglasil: »Če tako pišeš o Cezarju, bi ti moral že davno z odlokom dovoliti, da se vrneš.«

⁸ Labate, *L'arte di farsi amare*, odnos med Ovidijevo »mondeno« civiliziranostjo in uradno ideologijo avgustejskega Rima razlaga bolj diferencirano, v smislu dialektične sinteze. Vendar je v 19. stoletju prevladovala predstava o Ovidiju kot disidentu; zunaj akademskih diskusij prevladuje vse do danes.

Poanta Ovidijevega getskega debija je na dlani: »Moja zvestoba Cezarju Avgustu je presunila celo trdosrčne barbare na pustih obalah Črnega morja, edino 'Cezar' je ostal neizprosen.« Vendar bi bilo skrajno naivno, če bi iz tega skleпали, da se v Prešernovem ovidijanskem motu skriva poskus literarnega atentata na avstroogrškega cesarja kot enega od simbolnih dedičev rimske imperialne ideje. Avtor »getske knjižice« kot Prešernov zgled sugerira veliko bolj spravljivo sporočilo. Prešeren se ne sklicuje na *Umetnost ljubezni*, *Metamorfoze* ali *Faste* – v interpretaciji teh del je lov na subverzivne antiavgustejske poudarke legitimen že zato, ker so bila objavljena v desetletjih pred avtorjevim izgnanstvom in ker Ovidij kot razlog vladarjeve jeze izrecno omenja tudi »pesem« (*Tr.* 2.207). Nasprotno pa je strateški namen *Žalostink* in *Pisem iz Ponta* neizpodbitno sprava z Avgustom, preklic dekreta in pesnikova vrnitev v Rim.

Prešernov ovidijanski moto ima očitno ironično poanto; vendar ost ironije ni uperjena zoper cesarja in germansko večino v imperiju, temveč predvsem zoper pesnika samega. Uperjena pa je tudi zoper njegove rojake, saj je pesnikova odločitev za pisanje v »barbarskem« jeziku povezana z uklanjanjem asimilacijskemu pritisku v vrhnji plasti slovenske družbe.

Ihr, die entsprossen aus dem Slawenstamme,
Die ihr der eignen Mutter lang entzogen,
Die Bildung nicht an ihrer Brust gesogen,
Die man, wie mich, vertraut der deutschen Amme!

Nicht glaubet, daß ich euch deshalb verdamme,
Daß dankbar der Germanin ihr gewogen;
Nur daß sie wird der Mutter vorgezogen,
Das ist's, was in mir weckt des Zornes Flamme.

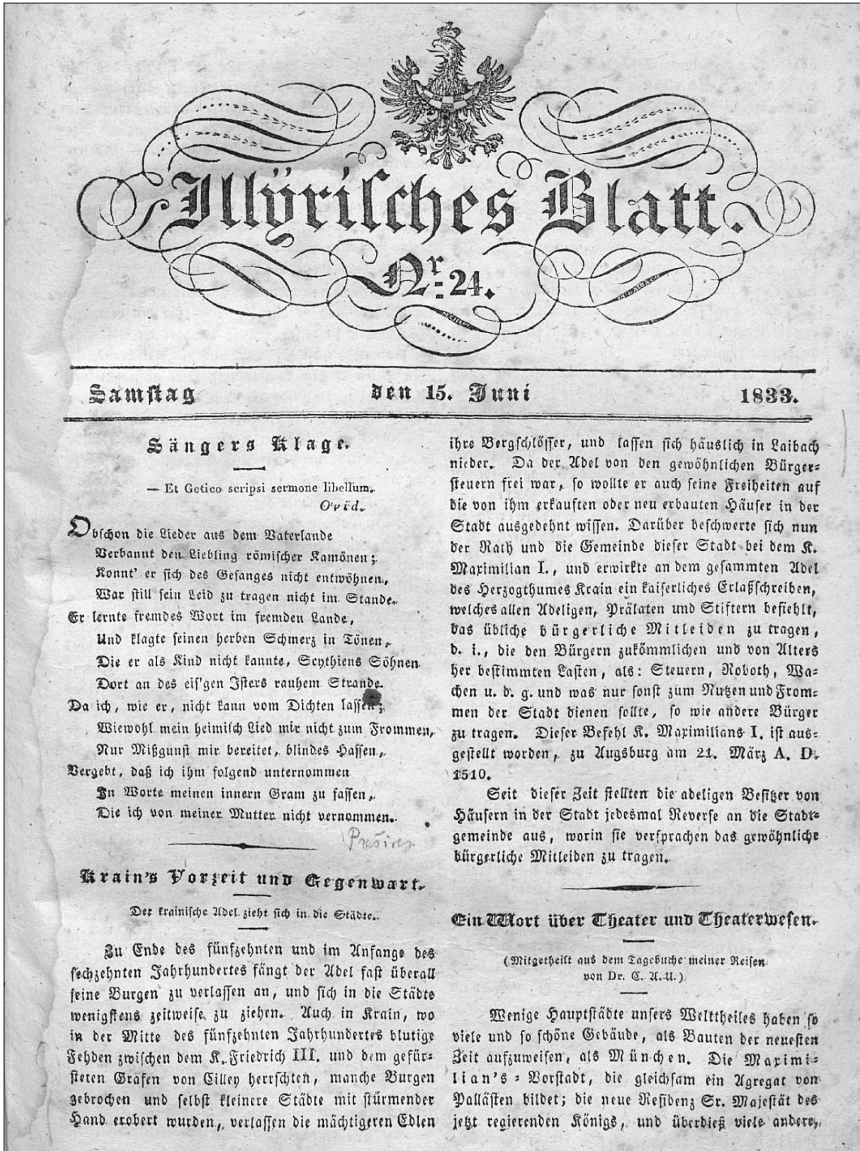
Der wahren Mutter soll, und muß sie weichen!
Doch mein' ich, daß es ziemt dem Pflegesohne
Der Pflegerin ein Dankgeschenk zu reichen.

Vom edlen Erz, nicht vom gemeinen Thone
Sei doch das, was er bringt der überreichen,
Die auf Armseligkeiten blickt mit Hohne.⁹

O brsti slovanskega debla, ki so vas za dolgo vzeli proč od lastne matere in omike niste srkali iz njenih prsi; vi, ki so vas kot mene zaupali nemški dojlji! Ne mislite, da vas zato obsojam, ker ste hvaležno naklonjeni Germanki. Le to, da ji dajete prednost, v meni vnema plamen jeze.

⁹ *Illyrisches Blatt* 7.4.1838, št. 14. Kos, *France Prešeren*, 2:86. Gl. slika 2.

Pred pravo materjo naj se umakne, kot je prav! Vendar menim, da se gojencu spodobi, da svoji rediteljici v znak hvaležnosti izroči darilo. Iz plemenitega brona, ne iz navadne gline naj bo to, kar v dar prinaša bogatinki, saj ona na uboge stvari gleda prezirljivo.

Slika 2: Ilirski list, 15. junij 1833.

Prešeren delno ali povsem ponemčenih bralcev s svojimi svarili ne more doseči drugače, kot da si tudi sam vsaj začasno nadene »barbarski« kostum, s tem pa protislovno postane predmet svoje lastne satire. Dokaz, da je sporočilo

Prešernovega ovidijanskega mota predvsem avtoironično, je moč najti v pesmi *Sängers Klage I.*, ki je v cenzurnem rokopisu postavljena na čelo cikla in v tercinskem delu namig na Ovidija v Pontu razvije v neposredno primerjavo dveh pesniških usod:

Obschon die Lieder *aus dem Vaterlande*
 Verbannt den Liebling *römischer Kamönen*;
 Konnt' er sich des Gesanges nicht entwöhnen,
 War still sein Leid zu tragen nicht im Stande.

Er lernte fremdes Wort im fremden Lande,
 Und klagte seinen herben Schmerz in Tönen,
 Die er als Kind nie hörte, Scythiens Söhnen
 An des beeisten Isters rauhem Strande.

Da ich wie er nicht kann vom Dichten lassen,
 Obwohl mein heimisch Lied mir nicht zum Frommen,
 Nur Mißgunst mir bereitet, blindes Hassen,

Vergebt! daß ich, ihm folgend, unternommen,
 In Worte meinen innern Gram zu fassen,
 Die ich vom meiner Mutter nicht vernommen.¹⁰

Čeprav pesmi so ljubljenca *rimskih Kamen* pregnale iz njegove domovine, se ni mogel odvaditi petja in ni znal molče trpeti svojega trpljenja. V tuji deželi se je naučil tuje besede in na obrežju zaledenelega Istra sinovom Skitije tožil nad svojo bridko bolečino v tonih, ki jih kot otrok nikdar ni mogel slišati.

Ker ne morem odnehati od pesnjenja, čeprav mi domača pesem ni v korist in mi prinaša samo nenaklonjenost in slepo mržnjo – zato mi oprostite, da sem sklenil po njegovem zgledu svojo najglobljo žalost preliti v besede, ki jih od matere nikoli nisem slišal.

Argumentacija tercinskega dela poteka približno takole: »Čeprav mi slovenske pesmi prinašajo samo mržnjo (podobno kot Ovidiju, ki je bil zaradi svojih latinskih pesnitev pregnan v Tomis), ne morem odnehati od pesnjenja. Oprostite mi torej, ker sem svojo žalost po njegovem zgledu izrazil v tujem jeziku.«

Logična nit tega utemeljevanja je na bistvenem mestu natrgana: pojasnila, zakaj Prešeren piše v nemščini, v resnici ne dobimo. Da »ne more opustiti poezije«, še ni zadosten razlog za dezerterstvo. Niti besede o tem, da je napol germanizirano vrhnjo plast slovenske družbe prisiljen nagovoriti v tujem je-

¹⁰ *Illyrisches Blatt* 15.6.1833, št. 24. Kos, *France Prešeren*, 2:85.

ziku. Razlog za jezikovno metamorfozo očitno tudi ni (domnevni) neuspeh slovenskih pesmi: *kljub* (domnevno) slabemu uspehu poezije v domačem jeziku bo pesnil še naprej, očitno izključno zaradi notranje potrebe in ne glede na jezik. Če sledimo črki (*Da ich ...*), je edini razlog nepremagljiva, iracionalna potreba po pesnjenju; izbira jezika je ob tem postranska.

Iz šepave argumentacije se izlušči prepričljiv vtis, da se pred našimi očmi spontano odvija potujčenje enega zadnjih jezikovno zavednih slovenskih piscev. Prepričan sem, da je to mišljeno kot avtoironična ponazoritev, kot didaktična inscenacija asimilacijskega procesa, in da je tudi v tem pogledu Ovidij neposreden zgled. Prvi vzrok za Prešernovo ponemčenje se skriva v *namišljenem podoživetju Ovidijeve izkušnje*, v fingirani situaciji, ko pesnik pod pritiskom tujega okolja čedalje bolj »pozablja« domačo govornico – in nazadnje skoraj spontano spregovori v barbarskem jeziku.

Prešernovo izhodišče so naslednji verzi Ovidijevih *Žalostink*:

ipse mihi videor iam didicisse Latine:
 nam didici Getice Sarmaticeque loqui.
nec tamen, ut verum fatear tibi, nostra teneri
a componendo carmine Musa potest. (Žalostinke, 5.12.57-60)

Zdi se mi že, kot da sem se »odučil« latinščine; kajti naučil sem se govoriti getsko in sarmatsko. *In vendar moje muze*, če ti povem po resnici, *ni mogoče obvladati, da ne bi več zlagala pesmi.*

Ovidij na tem mestu (še) ne izda maternega jezika (*Žalostinke, Tristia*, so kronološko pred *Pismi iz Ponta*), vendar je njegova argumentacija podobna Prešernovi: »Čeprav sem se latinščine že skoraj odvadil, se ne morem odreči pesnjenju« – tokrat še v svojem jeziku, ki pa je nekakšna polomljena *pidgin* latinščina. Ovidijevega izraznega obubožanja seveda ne smemo razumeti dobesedno; izgnanec, ki o sebi trdi, da njegova jezikovna kompetenca v latinščini čedalje bolj šepa, še vedno premore dovolj jezikovnega talenta, da svoje nemočno jecljanje duhovito ponazoriti z onomatopojijo:¹¹

ipse mihi videor iam didicisse Latine:
 nam didici Getice Sarmaticeque loqui.

Med Ovidijevimi bralci najbrž nikoli ni bilo veliko naivnežev, ki bi si drznili upati, da bodo največjega latinsko pišočega literarnega artista kdaj zalotili pri jecljanju – Ovidij si ostaja zvest do konca in je še celo kot jecljavec »preveč zaljubljen v svoj lastni talent« (*nimum amator ingenii sui*; Kvintilijan, *Vzgoja govornika* 10.1.88); večje prikrita večšina (*ars adeo latet arte sua*, prim. *Metamorfoze* 10.252) pogosto vendarle udari na površje kot reflektirana meta-veščina.

¹¹ Barchiesi, *Il poeta e il principe*, 26–27.

Jezikovno in umetniško obubožanje pesnika, nasilno preseljenega v tuje okolje, je stalna tema *Žalostink* in *Pisem iz Ponta*. Gareth Williams delu *Banished Voices* sugestivno razkriva strategijo, ki jo Ovidij pri tem ubira; strategija je v retorični teoriji znana kot *dissimulatio artis*, »zatajevanje večšine«. Pripovedovalec Ovidijevih izgnanskih elegij skuša pri bralcih (in neposrednih naslovniki, npr. Avgustu) zbuditi sočutje tako, da z nenehnim sklicevanjem na nezmožnost (*recusatio* kot obrambna formula) po eni strani opozarja na svoje postopno jezikovno in umetniško obubožanje, po drugi strani pa se z virtuzno *obliko* izjav o tem sam postavlja na laž.¹² Glavni namen te strategije je *captatio benevolentiae*.¹³

Zvočna ponazoritev jecljanja je samo najbolj jasen namig, da besedilo pred nami ni avtobiografski »dnevnik izgnanstva«, temveč umetniška ponazoritev procesov in stanj, ki jih avtor zavestno reflektira; ni introspektivni dnevniški opis, temveč psihološko reflektirana in retorično-literarno stilizirana *ponazoritev* realnih procesov. To za Ovidijeve elegije iz izgnanstva velja na več ravneh: njihova »monotonost« in mehanična repetitivnost ni neposreden *izraz*, temveč mimetična *upodobitev* biografske situacije.¹⁴ Pesnikova jezikovna odtujitev se začne z nejasnim občutkom negotovosti; pesnik to negotovost čuti in pozna njene razloge,¹⁵ vendar njegove muze ni mogoče »obrzdati«. Vedno večjo komunikativno distanco ponazarja tudi oblika dveh elegijskih zbirk: v elegijah *Iz Ponta* pisemska oblika dokončno izpodrine obliko neposrednega nagovora, ki je v *Žalostinkah* še prevladovala. Razlatinjenje izgnanega pesnika doseže vrh z javno recitacijo v getskem jeziku.¹⁶ Zelo zgovorno je, da se ta nenavadna (in klasicistično navdahnjenemu bralcu grozo zbujujoča) predstava dogodi šele v zadnji knjigi zbirke.

Pri Prešernu, ki doživlja samo simbolno izgnanstvo, se celoten proces odvije naenkrat. V trenutku, ko beremo njegovo apologijo, je proces potu-

¹² Williams, *Banished Voices*, zlasti 50–99: »Ovid's pose of poetic decline«; isti, »Ovid's Exilic Poetry«, 354 in sl.

¹³ Williams, *Banished Voices*, 91–99.

¹⁴ Da je Ovidijevo izrazno nazadovanje v izgnanskih elegijah predvsem poza, so nekateri skušali dokazovati s statistiko: Luck, »Notes on the Language and Text«, in Williams, »Ovid's Exilic Poetry«, 360: »The 'reality' or otherwise of this decline is of less interest than the neurosis symbolized by his pose.« To seveda ne pomeni, da je sama izkušnja jezikovne odtujitve namišljena – k tej razlagi se deloma nagiba tudi Williams, *Banished Voices*, 3–8. Antibiografski dogmatizem nekaterih interpretov, ki izgnanstvo razlagajo kot avtobiografsko fikcijo, ni nič drugega kot posodobljena različica naivnega biografizma: razmerje med življenjem in literaturo se obrne za 180 stopinj, izhodiščno vprašanje pa je še vedno biografsko: »Kje je Ovidij pisal izgnanske elegije?«

¹⁵ Prim. tudi *Tr.* 3.1.17–18, 3.14.37–52, 4.1.89–94.

¹⁶ *Tr.* 5.12.58: »nam didici Getice Sarmaticeque loqui« je najbrž sarkastično pretiravanje. Vendar se verz v *Pontskih pismih* 3.2.40 ponovi v kontekstu, ki predpostavlja aktivno uporabo vsakdanjega jezika; šele v naslednji knjigi, 4.13, je Ovidij sposoben *pesnjenja* v getskem jeziku. Holzberg, *Ovid*, 197, se poigrava z možnostjo, da Ovidij na razvoj izgnanca v getskega pesnika prikrito namiguje že v tehle verzih: »Hos habet haec calamos, hos haec habet ora libellos, / haec uiget in nostris, Maxime, Musa locis.« (*Pont.* 3.8.21–22)

jčenja že dosegel dno: pesnik piše svoje »pismo iz dežele Germanov« že v novi koži »barbarskega pesnika«; besedilo, ki ga imamo pred seboj, je obenem »pismo iz izgnanstva« in slovanska ustreznica Ovidijevega *Geticus libellus*. Pesniški »jaz« slovanskega Ovidija se še v veliko manjši meri kot njegov klasični zgled zaveda, kaj se z njim dogaja: čeprav ne jeclja, se izraža nelogično. Pragmatično opravičilo za pisanje v nemščini lahko najdemo v avtorjevi želji, da bi s svojimi svarili dosegel tiste rojake, ki imajo nemško dojiljo rajši od matere. Obenem pa avtor vsebino tega svarila ponazori s praktičnim prikazom nezavednega procesa asimilacije. Bralcu tokrat ne ostane prihranjeno prav nič, niti zadnja etapa umetniškega propada – odločitev za *objavo* barbarske zbirke.¹⁷

Zgodovinskost Ovidijevega recitala v getsčini je skrajno vprašljiva;¹⁸ najbrž gre tudi tu za enega v seriji brezupnih trikov, avtoironično karikaturu, s katero skuša izgnanec zbuditi usmiljenje pri cesarju. Morda je romantik Prešeren verjel v zgodovinskost Ovidijevega *Geticus libellus*; vendar razglabljanje o tem ne more imeti odločilne teže. Odločilno je, da je njegova lastna jezikovna metamorfoza samo hlinjena. Je kateri bralec *Ilirskega lista* res verjel, da se Prešeren zaradi neuspehov na literarni sceni odreka slovenščini? Slovenski nacionalni pesnik *in spe* očitno samo podoživlja Ovidijevo »pobarbarjenje«, in to z očitnim didaktičnim namenom.¹⁹ Značilno in tudi s stališča interpretacije Ovidija zanimivo je, da Prešeren Ovidijevih domnevnih pesniških poskusov ne razume biografsko, temveč paradigmatično; s tem se navezuje na dolgo tradicijo »ovidijanskih« literarnih eksilov, ki sega v srednji vek in jo v novem veku začena Poliziano.²⁰

Angelo Poliziano se je med letoma 1479 in 80 zaradi spora z Lorenzom Veličastnim za šest mesecev umaknil iz Firenc. Ozadja spora niso povsem jasna. Najbrž so ga sprožili pomisleki Lorenzove žene, ki Poliziana ni hotela sprejeti za vzgojitelja sinu Giovanniju, poznejšemu papežu Leonu X.; skoraj gotovo pa ni šlo za politično izgnanstvo v polnem pomenu besede: Poliziano se je prostovoljno odločil, da se za nekaj časa oddalji od firenškega dvora.²¹ Kljub temu je dal v vrsti literarnih izdelkov, ki so nastali v času njegovega bivanja v Mantovi in potovanj po Italiji (štirje latinski epigrami, *Sylva in scabium* in obsežno pismo), svojemu umiku iz Firenc literarno podobo izgnanstva, in to po Ovidijevem zgledu. Naslovnik teh besedil je Lorenzo v vlogi firenškega Avgusta.

¹⁷ Biografska ugibanja o razlogih, zakaj je Prešeren nemške pesmi pri korekturah izločil iz *Poezij*, bi se mi v tem kontekstu zdela brezplodna.

¹⁸ Prim. Williams, *Banished Voices*, 91–92.

¹⁹ S to domnevo se ob vprašanju nemških pesmi odpira podobna dilema kot ob vprašanju ljubezni do Julije. Tu je literarna kritika od Stritarja naprej ujeta v ontološki binom življenje/fikcija, ki ga je na resno teoretsko podlago postavil šele Rastko Močnik, *Julija*.

²⁰ McGowan, »Ovid and Poliziano in Exile«; o poznejši usodi izgnanega Ovidija Gaertner, »The Discourse Of Displacement«.

²¹ Prim. Martelli, »Angelo Poliziano«, 32–6.

V 13. elegiji (*De Ovidii exilio et morte*) Poliziano takole obnavlja Ovidijevo usodo:

terra tegit vatem teneros qui lusit Amores
 barbara, quam gelidis alluit Ister aquis.
 nec te, Roma, pudet, quae tanto immitis alumno
 pectora habes ipsis barbariora Getis? (*Eleg.* 13.3-6)

Poeta, ki je v igri pel nežne *Ljubezni*, pokriva barbarska zemlja, ki jo oblivajo ledene vodé Donave. Te ni sram, Roma, da si v srcu bolj barbarska celo od Getov? Da tako kruto ravnaš s svojim velikim potomcem?²²

McGowan si ob tem postavlja vprašanje, v katerem se skriva tudi ključ za razumevanje Prešernovega ovidijanstva: zakaj si je Poliziano za zgled svojemu prostovoljnemu izgnanstvu, ki je bilo bolj podobno študijskemu potovanju po Italiji in se je končalo s spravo, izbral pesnika, ki ga je njegov *princeps* za vselej izgnal v črnomorsko divjino?²³ A celo če je imela Polizianova šestmesečna ločitev od Firenc globlje politično ozadje, ni verjeti, da je povzročila tolikšen upad umetniške moči, kot bi bilo mogoče sklepati iz naslednjega epigrama:

O ego si possem laqueo subducere collum,
 et pedicis vinctos explicuisse pedes!
 haud equidem dubitem volucres superare canendo
 quas aluit campis unda Caystra suis.
 at nunc, phoebeos inter velut anser olores, 5
 agrestem rauco gutture fundo sonum.
 sed facile expediar, Medices, fiamque canorus,
 si modo tu dicas: Politiane, veni. (*Epigr.* 27)

O da bi lahko vrat izmaknil zanki in noge osvobodil spon! Gotovo bi v petju premagal ptice, ki so jih redile vodé na obrežnih poljih Kaistra. Zdaj pa kot gos med Fojbovimi labodi iz hripavega grla iztiskam neomikane (dob. »kmečke«) glasove. Vendar bi se zlahka osvobodil in ubrano zapel, če bi ti, Medičejec, izrekel besedi: »Pridi, Poliziano.«²⁴

Pesnikovo pobarbarjenje je očitno hiperbola, njen namen pa – kot že pri Ovidiju – *captatio benevolentiae*. Zdi se celo, da skuša Poliziano prek Mantovanca Vergilija vzpostaviti vzporednico med Ovidijevim izgnanstvom ob Črnem morju in svojim »izgnanstvom« v Mantovo: ptice s Kaistra (reka v Mali

²² McGowan, »Ovid and Poliziano in Exile«, 28.

²³ McGowan, prav tam, 26–27.

²⁴ McGowan, prav tam, 29–30, in op. 17.

Aziji) so labodi, ki jih omenja Ovidij v *Žalostinkah* 5.1.11,²⁵ prisposodo z gosmi in labodi pa si je Poliziano izposodil iz Vergilijeve *Devete ekloge* (v. 36), ki govori o nesrečni usodi Mantove po bitki pri Filipih.²⁶ Vzporednica med zelenimi ravnici ob Minciju in močvirno pokrajino ob izteku Donave, ki se ob tem vsiljuje, je že na prvi pogled pretirana; tem bolj, če vodi v vzporedjanje Mantove s črnomořskim Tomis; Poliziano svojega mantovanskega gostitelja, kardinala Francesca Gonzage, gotovo ni želel potisniti v vlogo getskega barbara. Paralela pa dobi čisto drugačen pomen, če v Ovidijevem »pogetenju« prepoznamo literarno metaforo *notranjega* eksila. Zanimivo je, da Poliziano Ovidijeve prikaze getskega barbarstva pogosto nadomešča s patetičnimi upodobitvami duševnih muk (npr. dva leva, ki mu trgata srce v *Epigr.* 29; živi pesnik kot kužno truplo, *Sylva* 241-6²⁷).

Manj kočljiva je vzporednica medičeske Firence ~ avgustejski Rim; v tem pogledu je Polizianov naglo napredujoči umetniški razkroj predvsem poklon Lorenzu kot posebljenju sodobne civiliziranosti. Zanimivo je, da Poliziano Lorenzovo primerjavo z Avgustom po eni strani pogojuje s »preklicem izgnanstva«, po drugi pa zaščitniku s tem ponuja priložnost, da kot sodobni zgled dobrotljivega vladarja Ovidijevega princepsa celo preseže. (Epilog: s ponovnim sprejemom Poliziana v Firence Lorenzo simbolno »odkupi« Avgustov *crimen*.)

In Poliziano? Ta se v sklepnem delu elegije *de Ovidii exilio et morte* tekmovanju z Ovidijem previdno odreče:

ipsa locum late sancto Cytherea liquore
 irrorat nivea terque quaterque manu.
 vos quoque, Pierides, vati libastis adempto
 carmina, sed nostro non referenda sono. (37-40)

Sama boginja s Kitere v treh, štirih izlivih s svojo belo roko škropi ta kraj (sc. Ovidijev grob). Ve, Pieride, ste umrlemu pesniku darovale pesmi; toda teh s svojim glasom ne morem posredovati.

Toda skromnostna gesta samoutišanja je morda tudi manever, s katerim se avtor teh verzov (neskromno) uvrsti med Ovidijeve dediče.²⁸ »Pobarbarjenje« najbolj urbanega med vsemi avgustejskimi pesniki je predvsem *argumentum e contrario*, s katerim se Poliziano predstavi kot sodobna ustreznica Ovidijevi

²⁵ Prim. Homer *Il.* 2.459 isl.

²⁶ Prim. zlasti *Ecl.* 9.35-36: »nam neque adhuc Vario uideor nec dicere Cinna / digna, sed argutos inter strepere anser olores«, in 27-29: »Vare, tuum nomen, superet modo Mantua nobis, / Mantua uae miserae nimium uicina Cremonae, / cantantes sublime ferent ad sidera cycni.«

²⁷ Prav tam, 30-34.

²⁸ Prim. tudi McGowan, »Ovid and Poliziano in Exile«, 29.

civiliziranosti. Vprašanje, ali je bil njegov spor z Lorenzom globok ali površinski (in potemtakem namenoma predimenzioniran), je v tem pogledu obstransko. Polizianu je politični okvir, v katerega je vgradil svojo začasno izselitev iz Firenc, predvsem omogočil, da kot pesnik-učenjak podoživi Ovidijevo literarno izkušnjo. Dramaturgija Polizianove *imitatio/aemulatio* temelji na vertikalnem dialogu med renesančno Italijo in klasičnim Rimom, Lorenzom in Avgustom, Polizianom in Ovidijem. To ne pomeni, da gre za neresnično, »zgolj« literarno izkušnjo; Polizianovo izgnanstvo v Mantovo je *fikcija* v isti meri, kot je Ovidijevo izgnanstvo v Tomis *mit*; pomebno je, da literarna stilizacija življenjske izkušnje pri obeh presega izkušnjo sólo. Še več: dialog s klasično preteklostjo lahko tudi na horizontalni ravni sooblikuje biografsko oz. zgodovinsko resničnost, saj je rimska klasična poezija v veliki meri narekovala vsebino in formo *resničnega* odnosa med Polizianom in Lorenzom. Meja med literaturo in življenjem je tanka predvsem zato, ker je rimska »dvorna« poezija *sestavina* kulturnega življenja na medičejškem dvoru in »sociolekt« mecenske institucije.

Od Poliziana še enkrat k Prešernu. V Prešernovi »getske« epizodi je politični poudarek močnejši že zato, ker je v ospredju vprašanje kulturne hegemonije in jezikovne asimilacije. Polizianov spor z Lorenzom Veličastnim je bil začasen, četudi najbrž ne namišljen; med Prešernom in njegovim cesarjem pa vendarle tli latentni politični konflikt. Polizianova selitev iz Firenc v Mantovo ne pomeni padca v barbarstvo, Prešeren pa je v svoji deželi kljub vsemu »ujetnik« tujega vladarja in cenzure. Poleg tega je njegov nemški cikel treba vzeti resno tudi kot poslanico sonarodnjakom.

Vendar se Prešeren v duhu Ovidijeve kozmopolitske ironije nekoliko distancira tudi od narodnobuditeljskega poslanstva, ki si ga je naložil. Na (namišljene) očitke, češ, zakaj kraljice svojega srca ne slavi tudi v nemškem jeziku, odgovarja v jeziku rimske ljubezenske elegije:

Warum *sie*, wert, daß Sänger aller Zungen
 Sie priesen von Homer an, dem Hellenen,
 Indem sie keiner weicht von allen jenen,
 An die den Dichtern je ein Lied gelungen;

Von welcher so mein tiefstes Sein durchdrungen,
 Daß ihr allein geweiht all mein Sehnen,
 Von mir nur in der Sprache der Slowenen,
 Fragt ihr, nicht auch in deutscher wird besungen?

Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande
 Die Herrinnen und Herren, die befehlen,
 Slowenisch die, so von dem Dienerstande;

Den strengsten Dienst dien' ich, den freie Seelen
 Gedient, die Liebe schlug in ihre Bande,
 Nicht darf ich gegen diese Sitte fehlen.²⁹

Zakaj *nje*, ki bi si zaslužila, da bi jo slavili pevci vseh jezikov od Helena Homerja naprej (ne zaostaja za nobeno od tistih, ki jim je kak pesnik posvetil uspelo pesem), *nje*, ki je tako prepojila moje najgloblje bitje, da le njej velja vse moje hrepenenje – sprašujete, zakaj jo opevam samo v jeziku Slovencev, v nemškem pa ne?

V tej deželi po pravilu govorijo nemško samo gospe in gospodje, ki dajejo ukaze, slovensko pa služabniški stan. Moja služba je neizprosna; služim kot vse svobodne duše, ki jih je ljubezen vpela v svoje vezi. Temu običaju sem dolžan pokorščino.

Govorica tega soneta je govorica avgustejske *recusatio*, temelji pa na ljudski etimologiji etnonima Slovani (Slavi < Sclavi): »Kot zaljubljenec sem dolžan pokorščino samo ljubezni. Pustite torej Slovana, da v jeziku sužnjev piše ljubezenske pesmi.« Si je kranjski *s(c)lavus amoris* nadel divjo getsko masko samo zato, da bi slovanskega pesnika zaščitil v njegovi prvobitni, apolitični ovidijanski vlogi, vlogi pesnika-zaljubljenca? Fikcija Prešernovega ponemčenja ima slejkoprej predvsem promocijsko-propagandni učinek: »Sprašujete, zakaj ...« Podobno Ovidij množicam na rimskih ulicah polaga v usta vprašanje: »Kdo neki je Ovidijeva Korina?«³⁰ Slava, ki se razširja v slovanskem jeziku, je Germanom neznana, tako kot jim je neznana »prava« etimologija imena Slovani/Slavjani. A tudi rimska elegija je s suženjsko govorico dosegla nesmrtno slavo.

Zavezništvo, ki ga Prešeren ob soočenju z germansko večino v habsburškem imperiju sklepa z latinskim svetom, ni zavezništvo z rimskim imperijem in njegovimi romanskimi dediči, temveč z idejnimi obrobji avgustejske klasi-ke. Če se zdi potrebno, da emblematična lika nerazumljenega pesnika-izgnanca in pesnika-sužnja v ljubezni povežemo s to ali ono politično ideologijo, bo še najbolj varno zapisati, da je temeljno sporočilo Prešernovega ovidijanstva individualistično, pacifistično, morda antiimperialistično, nikakor pa ne nacionalistično protigermsko.

Latinščina je že v Ovidijevih elegijah iz izgnanstva univerzalna metafora civiliziranosti, ki temelji na sposobnosti miselne in umetnostne artikulacije v lastnem jeziku. Na drugi strani so Ovidijev *Geticus sermo*, nemščina Prešernovih meščanskih sonarodnjakov in poslovna angleščina, ki bo v 21. stoletju postala jezik slovenske intelektualne elite. Iz Prešernove getske avanture lahko potegnemo zelo kozmopolitsko poanto: »getsčina« je samo metonimična

²⁹ *Illyrisches Blatt* 10.5.1834, št. 19; Kos, *France Prešeren*, 2:99.

³⁰ *Ars* 3.538: »Et multi, quae sit nostra Corinna, rogant.«

oznaka za različne lokalne oblike univerzalnega barbarstva. Jecljavca, ki si pomaga s kretnjami, ni treba obtoževati narodnega izdajstva. Saj je že dovolj kaznovan.³¹

BIBLIOGRAFIJA

- Barchiesi, Alessandro. *Il poeta e il principe: Ovidio e il discorso augusteo*. Roma-Bari 1994.
- Baum, Wilhelm, izd. *France Prešeren: Deutsche Dichtungen*. Klagenfurt: Kitab, 1999.
- Calvi, Benedetto. *Fonti italiane e latine nel Prešeren maggiore*. Torino: Società editrice internazionale, 1958.
- Gantar, Kajetan. »Paralele med Ovidom in Prešernom.« *Jezik in slovstvo* 5 (1959/60): 189–190.
- —. »De Ovidii in litteris Slovenicis vetustissimis vestigiis.« V: *Acta conventus omnium gentium Ovidianis studiis fovendis Tomis a die XXV ad diem XXXI mensis Augusti MCMLXXII habiti*, ur. Nicolao Barbu, Eugenio Dobroiu, Michaele Nasta, 301–308. Bucuresti: Typis Universitatis Bucurestiensis, 1976.
- Gaertner, Jan Felix. »The Discourse Of Displacement In Greco-Roman Antiquity«. V: *Writing Exile: the Discourse of Displacement in Greco-Roman Antiquity and Beyond*, ur. Jan Felix Gaertner, 1–20. Leiden: Brill, 2007.
- Heppner, Harald, ur. *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: neue Forschungen zu einem komplexen Thema*. München: Oldenbourg, 2002.
- Herescu, Nicolae I. »Ovide, le premier poète roumain.« *Fasti Pontifici Ovidio poetae dicati: Acta Philologica* 1 (1958): 93–6.
- Holzberg, Niklas. *Ovid: Dichter und Werk*. Druga, popravljena izdaja. München 1998.
- Juvan, Marko. *Imaginarij Keršta v slovenski literaturi: medbesedilnost recepcije*. Ljubljana: Literatura, 1990.
- Kastelic, Jože. *Umreti ni mogla stara Sibila: Prešeren in antika*. Ljubljana: Modrijan, 2000.
- Kos, Janko, izd. *France Prešeren: Zbrano delo*. 2. zvezek. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- —. *Prešeren in njegova doba: študije*, Koper: Lipa, 1991.
- Labate, Mario. *L'arte di farsi amare: Modelli culturali e progetto didascalico nell'elegia ovidiana*. Pisa: Giardini, 1984.
- Luck, Georg. »Notes on the Language and Text of Ovid's Tristia.« *HSCP* 65 (1961): 243–261.

³¹ Osebni pripis. Getski Prešeren mi že več let nenehno hodi na misel kot (banalna?) prisodoba intelektualnega raznarodovanja. Ne gre samo za vprašanje jezikovnega obstoja; »artikulirano pisanje v lastnem jeziku« je samo zavezujoča forma kulturno in družbeno relevantne vsebine. Kolikor so sodobni Geti sploh sposobni razlikovati med obliko in vsebino, sta njihovi alternativni slaba angleščina in lažni empirizem. Vendar je aktualistični ψόγος v tem primeru predvsem izhodišče za έπαινος. Besedilo je posvečeno profesorju Gantarju v zahvalo za zgled, ki ga je dal več generacijam klasičnih filologov. Bistveno vsebino tega zgleada sem razumel na naslednji način (formulacija je moja): humanistika – vključno s klasično filologijo – življenjsko izhaja iz jezika in je smiselna samo kot področje kulture. V trenutku, ko se odreče artikuliranemu izrazu in se izrodi v kvaziempirično znanost, je že nehala obstajati. – Prirejena različica prvega dela tega besedila bo objavljena v nemščini v reviji *Antike und Abendland* (2011).

- Marinčič, Marko. »Il Battesimo presso la Savica di France Prešeren: un'Eneide 'harvardiana' avanti lettera.« *Centopagine* 1 (2007): 79–86 (<http://www2.units.it/musacacena/centopagine07.php>).
- McGowan, Matthew. »Ovid and Poliziano in Exile.« *IJCT* 12 (2005): 25–45.
- Močnik, Rastko. *Julija Primic v slovenski književni vedi*. Ljubljana: Sophia, 2006.
- Slodnjak, Anton. »Slovensko romantično pesništvo in Schleglov pogovor o poeziji.« V: *Študije in eseji*, 86–91. Maribor: Obzorja, 1966.
- Williams, Gareth. *Banished Voices: Readings in Ovid's Exile Poetry*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- —. »Ovid's Exilic Poetry: Worlds Apart.« V: *Brill's Companion to Ovid*, ur. Barbara Weiden Boyd, 337–381. Leiden: Brill, 2002.

THE GETIC OVID IN PREŠEREN AND POLITIAN: LITERARY MYTH, POLITICAL PARADIGM, CIVILISATORY ARGUMENT

Summary

For France Prešeren, Ovid is an important literary model (*Gazele [Ghazals]*, *Ljubenzjeni soneti [Amorous Sonnets]*) and the paradigm of an unhappy poet (*Glosa*). In fact, what has prompted some contemporary interpreters to read Ovid's exile to Tomis as mere autobiographical fiction is Ovid's own endeavour to endow his exile with a paradigmatic quality. The experience of the poet-exile, described in the *Tristia* and *Epistulae ex Ponto*, thus acquired the status of a literary myth in the early modern era; it was already Angelo Poliziano who additionally used it as a paradigm of great literary authority, which could be wielded by a contemporary poet-exile as an argument in his conflict with the prince or the state. Politian, who voluntarily withdrew from Florence for six months in 1479–80, applied Ovid's exile in literary form to his own experience; his *Epigram XXVII* sounds the theme of his decline as an artist, which the prince may halt by recalling the poet from the barbarian country. Ovid himself attributed his artistic »decline« to his linguistic alienation, practically illustrating the latter with subtle stylistic devices (such as »stuttering«). Similarly, Prešeren's German cycle, which was published in the *Illyrisches Blatt* and originally intended for publication in his *Poems*, may be read as a didactic staging of denationalisation; the first poem, which expressly alludes to Ovid, effectively portrays by reference to the *Tristia* the spontaneous, uncontrolled process of language assimilation. In this sense, the German cycle is both a warning, aimed at the half-Germanised bourgeoisie, and a self-ironic, metaliterary illustration of linguistic alienation in the poet's home exile.

9

Janez Vrečko

Kons *IKARUS*, *TIGER* in fašizem

Motiv Ikarja je v avantgardistični ustvarjalnosti pogost, najznamenitejše udejanjenje je doživel v Tatlinovem Spomeniku III. internacionali in v njegovem letočem stroju, imenovanem Letalin, kjer je šlo po Tatlinovih besedah za »sanje, stare kot človeštvo«. Že spiralna zasnova Tatlinovega Spomenika III. internacionali je bila temeljna spodbuda za takšno razmišljanje. Šklovski je videl v tem Tatlinovem projektu pot k osvoboditvi človeka, Punin pa v spiralni zasnovi Tatlinovega stolpa simbol osvobojenosti od vsega zemeljskega.¹ Tema letenja je angažirala tudi številne druge ruske avantgardiste, tako suprematista Maleviča, pesnika in pilota Kamenskega, opaziti jo je v Rodčenkovih montažah za LEF, pri konstruktivističnem pesniku Čičerinu itd. Zanimivo je, da je bil tudi pesnik Hlebnikov obseden z opazovanjem ptic in je svoj »zvezdni jezik« konstruiral tako kot Tatlin svoje letalo Letatlin: da bi se človek lahko umaknil iz evklidskega prostora in se prestavil v novo časovanje prostora, v nov kronotop. Voda je po Hlebnikovu poslušna zemlji in se podreja sili težnosti, ptica pa se je zarotila zoper to silo, saj z vsakim letom podstavlja pod vprašaj silo težnosti in zakone gravitacije.²

Problem zemeljske težnosti so imeli tako kot takratna znanost tudi ruski umetniki dvajsetih let za osrednjega, kar kaže na tesno sožitje moderne fizike in avantgardistov. Dolgoletna, skoraj skrivna raziskovalno konstruktivna opsesija je Tatlina pripeljala do projekta Letatlin in k poskusu njegove realizacije na stolpu Novodevičijeg samostnana sredi Moskve. Tu je bil med 1929 in 1933 specialen eksperimentalni laboratorij, ki ga je vodil takrat že »zaslužni« a povsem izolirani sovjetski umetnik Vladimir Jefgrafovič Tatlin. Skupaj s sodelavci je raziskoval »organsko konstrukcijo« skeletnega krila konstruktivne »zračne jadralke« na »človeški pogon«. Kosovel tega Tatlinovega ikarskega projekta ni mogel več poznati, ker je umrl nekaj let pred tem, a ga je avantgardistična

¹ Gl. Shadova, *Tatlin*.

² Gl. Kovtun, »Borba sa silom teže«, 91.

»ikarska problematika« tako angažirala, da je v njenem imenu ustvaril svoje najboljše konse.

Ker *Letatlin*, sestavljen iz glagola »letat« in slikarjevega priimka Tatlin, metaforično pokriva njegovo življenjsko in ustvarjalno biografijo, bi morda podobno zvezo našli tudi med konsi in Kosovelom. Kosovel je bil namreč obseden s črko »K«, saj jo je v svojih konsih izrisal v več variantah. Črka »K« je bila tako oznaka za kons in hkrati začetnica Kosovelovega priimka, pa tudi začetnica njegovega nesojenega imena Kvintilijan in začetnica pojma konstruktivizem. Tudi Kosovelove konse bi v tem smislu smeli imeti za sintezo življenjske in umetniške biografije, ki se je z očmi, »ki smeri ne najdejo« spiralo, v »vrtenju« in »krogih« opotekala med hišami, ki »vstajajo/kot da velika so platna kvadratna, / platna trikotna«. (*Na ulici, Int.* 208) Pri tem pa je ostrino robov geometrijskih teles sproti zmanjševalo spiralo gibanje, ki ga je bilo sicer za Kosovela zmeraj »premalo«, a vendarle toliko, da so stvari in besede »rastle v prostor«. (*Kalejdoskop, Int.* 282) Zamjatinova sintagma »arhitektura besed«, ki jo je uporabljal za romane Borisa Pilnjaka,³ je dobila pri Kosovelu svojo polno legitimnost, ki je ni mogoče spregledati. Kosovel Ikar je bil kot Tatlinov Letatlin mišljen kot večni konstruktivni projekt o »človeku ptici«. V *Ranocelnikih* Kosovel sprašuje: »Človek, hočeš v zrak? / V prsih čutiš peroti / pa bi se razpel« (*Int.* 128). »2000 metrov v zraku/perspektive ni več« (*Int.* 276) Lahko zastavlja takšna vprašanja in postavlja takšne trditve nekdo, ki ne bi poznal enega osrednjih avantgardističnih problemov, problema gravitacije in relativnostnega razumevanja prostora in časa?

Misel o pomenu Ikarja je Kosovel tematiziral kar v nekaj pesmih, med drugim tudi v pesmi *Evakuacija duha* (*Int.* 118), kjer govori o »trepetu kril, ki se hočejo razprostrti / ... / in preklinjajo policaje sonca.« »Policaji sonca« želijo preprečiti Ikarov let, saj »spijo ponoči/kakor malomeščani« in se ne zavedajo, da so ljudje sposobni »evakuacije duha«, pa čeprav bo za to potrebna »anomalija psihologije«. Duh je namreč hiter kot svetloba električne iskre (*Mehanikom, Int.* II-VI). »Policaji sonca« so prisposodna oznaka za sončno vročino, ki je mitološkemu Ikarju stopila vosek na krilih, da je strmoglavil v morje. Posebej je treba opozoriti, da je v tej pesmi »trepet kril, ki se hočejo razprostrti,« povezan z »duhom v prostoru«. »Duh gori v prostoru.« Kosovel tu povezuje letenje, lebdenje, prostor, skratka elemente, ki bodo postali osrednji v njegovih konstruktivnih konsih. Odlično jih opredeljuje atektonična »revolucija angelov« iz pesmi *Kalejdoskop* (*Int.* 283). Po njegovem mnenju je potrebna človeku odprtost, budnost, da bi bil deležen »magičnih razodetij« »duha v prostoru«, da bi vstopil v novo razsežnost breztežnostnega bivanja, kakor so učili moderna einsteinovska fizika in ruski avantgardisti od Tatlina, Maleviča in še posebej Hlebnikova in Lisickega. *Evakuacija duha* gre v smer neevklidske geometrije in iracionalnega prostora Ela Lisickega. Zato je v pesmi jasno izra-

³ Flaker, »Konstruktivni roman«, 96.

ženo nasprotje med »zelenimi okni razsvetljenega / brzovlaka na viaduktu«, ki se giblje horizontalno in je kot vodni tok podložen zemeljski teži, in »duhom v prostoru«, katerega smer gibanja je »navpičnica duha«, atektoničnost. »Duh gori v prostoru.« Ogenj je namreč element, ki pozna samo vertikalni način gibanja, edini ki med elementi prerašča in presega zemeljsko gravitacijo, zato je povezan z drugim, za človeka pomembnim mitološkim likom, s Prometejem. Ikar in Prometej potemtakem vsak po svoje osvobajata človeka. Kosovel kot pesnik čuti ta nova »razodetja«, ki »sijejo v (njem in iz njega)«. Dokaz za pravilnost naših ugotovitev najdemo v pesmi *Kalejdoskop*, kjer se mlade dame »slabo vozijo« z vlakom v »kupeju III. razreda«, zato jim pesnik kot predlog sporoča rešitev: »Mi se vozimo v kozmos.« (*Int.* 283) Horizontalno gibanje je že spet preseženo z vertikalnim. Ikarjeva revolucija, ki je sledila »revoluciji angelov« (*Int.* 283) je šele s konstruktivističnim gibanjem uspela razumeti načela »gibljive filozofije« (*ZD* 3:651), ki jo je skoraj sočasno prepoznala tudi moderna fizika. Statični pogled na svet je postal zastarel, čas in prostor nista bila več absolutni vrednoti, saj se »vse neprestano giblje in spreminja.«⁴

Zaenkrat sicer pesnik »gori sam in sebi sveti(m)«. In čeprav »slepi čutijo samo električno njegove luči, ne vidijo sveta,« ... »vsi trepečejo kakor jaz, / kakor v smrtnem opoju, / in ne vedo, da je to trepet / kril, ki se hočejo razprostrti.« Četudi »vsi ljudje spijo ponoči / in ne čutijo magičnih razodetij, / ki sijejo v meni in iz mene,« Kosovel verjame, da »Koder hodi novi pesnik, / povsod se odziva klavir.« (*Kons:mačka, Int.* 117). Ikarska tematika z negativnim motivom je ujeta tudi v verzih »O, zatajeno poslanstvo človeka. / ... / In kakor ptica v perutih / zraka napiti se / in v labirintih na neznanih potih / skriti, potopiti se« (*Padati, ZD* 1:387). Kosovelov ikarski projekt se tako pokriva s Tatlinovim, oba pa z najbolj bistvenimi hotenji konstruktivističnega gibanja. Nobeno nključje ni, če je želel Kosovel eno svojih pesniških zbirk nasloviti *Ikarov sen*, na kar do danes ni še nihče opozoril. Pesem *Evakuacija duha* sodi tedaj v skupino Kosovelovih konsov, ki sledijo njegovi »gibljivi filozofiji« (*ZD* 3:650) in »črkam, ki rasto v prostor« (*Int.* 282).

Kosovelov Ikarus torej ni pomenil abstraktnega »padca v nič«, kot je Krleža označil delo Kandinskega in drugih avantgardistov, ampak vzpon v prostorsko-pomensko območje besede in njeno odrešilno funkcijo. Vprašanje: »Človek, hočeš v zrak?« (*Int.* 128) bo ostajalo vprašanje vse do trenutka, ko bo človek končno pripravljen preseči obstoječo mejo in se pognati »onstran«. Preseči evklidsko geometrijo in zemeljsko težnost in se s tem osvoboditi brutalnih fašističnih »spon na rokah« ter se predati Lisickijevemu imaginarnemu prostoru, kjer »2000 metrov v zraku/perspektive ni več« (*Int.* 276).

Po vsem povedanem je primerjati Kosovelovo pojmovanje Ikarja z Baudelairovim albatrosom nesmiselno, saj gre slednjemu le za simbolno podobo pesnikove usode. Kosovel sicer piše o ptiču Nedosežniku (*ZD* 3:311) pri

⁴ Ocvirk, *ZD* 2:593.

Baudelairu, a je iz celotnega avantgardističnega konteksta in iz Kosovelovega odnosa predvsem do Tatlinove filozofije prostora in Hlebnikovljevega razumevanja razmerja med človekom in naravo primerjava med albatrosom in Ikarjem pri Kosovelu nesmiselna.

Kons IKARUS je v Ocvirkovih Integralih '26 (*Int.* 193) kot številni drugi konsi natisnjen precej samovoljno, saj oblikovno ni sledil rokopisu, kjer sta besedi Kons in Ikarus izpisana z malimi pisanimi črkami in le enkrat podčrtana.

Menimo, da je celoten kons Ikarus zaznamovan z vzponom. O padcu ni niti besede, kot je ni bilo tudi v pesmi *Srce v alkoholu*, kjer je poanta v preseganju danega, v »mislih onstran«, ne glede na to, da gre tudi za geografsko oznako »zasušnjene« Julijske krajine, za njeno »transcendiranje« izpod fašizma. Ikarus tedaj ne »grozi, da se s strmoglavljenjem poisti z brezvoljnim Slovincem,« vsekakor pa daje Slovencu možnost, da »končno enkrat zahrepeni in se povzpne navzgor.«⁵ Dokaz za takšno trditev lahko najdemo v dnevniških zapisih, kjer Kosovel govori o Janezu Pokornem »z ognjenimi perotmi« (*ZD* 3:642) in ob tem uporablja glagol »leteti«. Upoštevanja vredna je tudi Ocvirkova razlaga verza: »naše misli onstran«, ki potrjuje in dopolnjuje našo gornjo misel, saj je Kosovel v pesmi v prozi *Tajnost* povedal, da mu ob pogledu na hribe okoli Triglava plane v misel dežela onkraj našega pogorja, na kraje pod Italijo.⁶

V ozadju *Konsa Ikarus* je poleg vsega opisanega tudi filozofija slovenstva Klementa Juga kot slovenskega Ikarja, njegovo prizadevanje, da bi ozavestil lastni narod, ga iz »ovčjega« naroda napravil pokončnega, polnega volje in moči. Moralna pokončnost naroda je tu povezana s protigravitacijsko, atektonično navpičnico, ki je Ikarju omogočila premagati zemeljsko težnost, »okove na rokah« (*Int.* 119), v katere ga je želel skupaj z očetom Dedalom vkleniti kralj Minos na Kreti. Primorskim Slovincem je takšen svoboden vzlet preprečeval fašizem. Jugova filozofija pa je iz »brezciljnega Slovenca« želela Slovenca s ciljem. »So naše celice zdrave? Ko da ležijo v pepelu.« (*Jubilej, Int.* 155).

Vpliv Klementa Juga na lastno generacijo je bil očiten. Pokazalo se je, kako sta bila odločilna njegova prisotnost in osebna samodisciplina, pa tudi to, da je bil njegov umik »onstran« še pomembnejši, saj je z močjo svojega zgleda dokončno zavezal in združil generacijo. Verjetno bi bilo treba o pomenu Klementa Juga napisati študijo, ki bi osvetlila njegove velikanske zasluge pri tem, da so se prav primorski Slovenci pri v Evropi uprli fašizmu. S tem v zvezi bi bilo treba na novo osvetliti Bartolovega Alamuta, gibanji TIGR in TIGER ter Zvezo svečenicov sv. Pavla.⁷

Kosovel je bil tako kot vsa njegova primorska generacija prežet z Jugovim zgledom, vzgajal si je voljo in imel za »edino vzgojo, ki obstaja / ... / samo-vzgojo« (*ZD* 3:73). Ničejansko-jugovska je njegova misel, da ga bo tisto, kar ga ne bo zbegalo, okrepilo (gl. 3:382). Pri oznaki tragičnega položaja Primor-

⁵ Šušteršič, »Likovnost Integralov Srečka Kosovela«, 62.

⁶ Ocvirk, *ZD* 2:584.

⁷ Gl. Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*.

cev je uporabil zanj tipičen pojem *nihilomelanholije*, v kateri sta po Ocvirku skriti »groza in žalost ničā«. ⁸ Kosovelova »nihilomelanholija« povsem očitno združuje dva ločena pojma. »V osupljivi sintezi se izkaže, da sta nihilizem in melanholija res dva pola istega polja, podobno kot elektrika in magnetizem v fiziki, ki ju ni bilo mogoče razumeti, dokler škotski fizik Maxwell s svojimi enačbami ni opisal elektromagnetnega valovanja. Kar se začne z melanholijo, se kaj lahko konča v nihilizmu, spomnimo se Dürerja in ne pozabimo Nietzscheja. Je Kosovel, pesnik in filozof, ki je v najstniških letih poslušal topovske eksplozije s soške fronte, v študentskih letih pa Vebrova predavanja iz fenomenologie, našel most? Nihilomelanholija nakazuje, da se temnega leska nihilizma ne moremo rešiti, dokler ne ozdravimo črnega žolča melanholije. Z vero v »človečanstvo«, ki je zanj »sveta misel«, Kosovel odpre pot človeku.⁹ Najprej je odpiral pot pot svojim Primorcem, ven iz »nihilomelanholije«, v upor in akcijo. Skušal je premagati »otožje ničā« v sebi, kot je Ocvirk poslovni Kosovelovo »*nihilomelanholijo*« (gl. 2:656). Ker je uvidel »da ga take resignacije preveč utrudijo« (ZD 3:275), se je najbrž »iz tega naslova« skupaj s prof. Vebrom udeležil alpinističnega izleta na Triglav in v trenutkih počitka prepustil svoje misli »onstran« (gl. *Int.* 138). Samo tako se bo »BREZCILJNI SLOVENEČ«, ki zdaj živi »v sivini razmer, / v topeči se megli melanholije, / z otožnim pogledom / v megleno sedanjost, / v megleno bodočnost« ob »naporih / v žrtvi in delu«, torej s spremembo svojega narodnega značaja, rešil vsega tega.

Vse to je slovenski filozof Klement Jug s svojo karizmatičnostjo neposredno prenašal na lastno generacijo, ki ji je pripadal tudi Kosovel. To je Kosovel posebej izpostavil v pesmi *Srce v alkoholu*, ki se dotika nesrečnega padca Klementa Juga v severni triglavski steni in njegovega neumrljivega, »večnega«, spiritualnega srca, saj je smrt razumljena »kot plavanje v etru«, kot breztežnostno lebdenje v Prostoru, ki ga je Kosovel pisal z veliko začetnico.

Po tragičnem Ikarjevem padcu Klementa Juga so postale te ideje še močnejše in se pri primorskih Slovencih udejanjile v Tigrovstvu in v Zvezi svečnikov sv. Pavla. Klementov padec dejansko ni bil padec, saj je celotni primorski generaciji zapustil dediščino o aktivnem Slovenstvu, da je moglo imeti svoje »misli onstran« (*Int.* 138), torej v območju drznega Ikarjevega leta, v območju preseganja danih zgodovinskih, političnih in fizikalnih možnosti, ki so zadevala prav ozemlje onstran Triglava, njihovo zaslužnjeno Primorsko. Izhajajoč iz uporništvā obeh organizacij, Kosovel v pesmi *Razočaranja* zapiše, da »nepremagljivi govori / iz mene. / Nepremagljivi jaz.« Zato ne »joče s solzami«, ampak »poje in laja« (*Int.* 179). Ocvirk je videl v konsu Ikarus poudarek prav v petem verzu in ga povezal z »nasilstvom v Slovenskem Primorju pod Italijo« (ZD 3:615). »Črne postave gredo / mimo vsak dan. STRELJAJTE! STRELJAJTE! STRELJAJTE!« (*Int.* 189). Verz »Ta okrvavljeni človek je umrl«

⁸ Ocvirk, ZD 2:611.

⁹ Janko Rožič v emailu avtorju te razprave, junij 2009.

bi se lahko nanašal na prve žrtve fašističnega nasilja nad Slovenci. V pesmi *Razočaranja* je »Kosovel združil vse motive o Primorski pod Italijo / ... / v enotno zgrajeno ciklično stavbo.«¹⁰

»Pesem (*Ikar*) govori o Slovencih, njihovem značaju, usodi in perspektivi. / ... / Osrednja beseda je kar petkrat ponovljeno lastno ime Slovenec, ki se enkrat razveže v nadpomenko človek. Kosovel se poigrava z enakozvočnico Slovenec – beseda označuje pripadnika naroda, hkrati pa tudi časopis – in pri tem izrablja dejstvo, da so lastnosti tako enega kot drugega zamenljive: Slovenec kot pripadnik naroda je neangažiran, brezciljen in hirajoč, časopis Slovenec je kupljiv, in obratno.«¹¹

V Dnevniku XVII, datiranem z letnico 1926, Kosovel piše, da »pokvarjenost časopisov onemogoča razvoj, tako je vse napačno, politična in kulturna poročila« (ZD 3:774). V *Detektivu št. 16* beremo tole: »'Jaz sem detektiv' / (Gospod, sem kriv / jaz?) 'Vi ste nevarni zelo / in brez službe sedaj, / seveda poet. / Ni lasu vam / ne bom skrivil.'« (Int. 173). Po drugi stani pa je bil slovenski tisk na Primorskem močno zatiran, česar se je dotaknil tudi Kosovel v *Konsu: X*: »Kratkovidni gospod cenzor/jaha na nekem tiskovnem zakonu« (Int. 153). Ocvirk ima ta kons za znamenje »protesta proti nasilju nad človekom in njegovo svobodno odločitvijo.«¹²

Časopis Slovenec in pripadnik istoimenskega naroda sta v *Konsu IKARUS* kontrapostirana le navidez, v resnici pa je časopis Slovenec »oznanjal pokorščino, zaupanje v oblast in pohlevnost sub specie aeternitatis«¹³ in s tem privzel in skušal posplošiti, celo ponotranjiti slovenske nacionalne značilnosti. To dejstvo je potrjeno tudi v pesmi *Jubilej* (Int. 155), kjer avtor v časopisu lista med »slavnostnimi članki. / Fotografijami« in se v opoziciji med »prazniki« in »delavnikom« sprašuje: »So naše celice zdrave?« Na vprašanje odgovarja v duhu ničejanske filozofije Klementa Juga, naj »pride mraz« in »jasni obraz / zasij med nas!«. Že omenjeni »BREZCILJNI SLOVENECE«, ki zdaj živi »v sivi razmer, / v topeči se megli melanholije, / z otožnim pogledom / v megleno sedanjost, / v megleno bodočnost« se bo le ob »naporih / v žrtvi in delu«, torej s spremembo svojega narodnega značaja, osvobodil nihilizma in melanholije, z eno besedo, nihilomelanholije. Potrebno je »živeti resnično življenje«, pomagati resnici do »vstajenja« ne pa »igrati se prepričanje« (*Tujina in mi*; Int. 154). Lirski subjekt v pesmi *Jaz protestiram* (Int. 167) se imenuje »propalega naroda / propali sin«, njegov protest pa je naperjen zoper vse »sedeče po gledaliških, / barih in kavarnah / in drugih zabaviških.«

Zelo verjetno gre v *Konsu Ikarus* tudi za nasprotje med Ikarjem Klementom Jugom, s katerim se je identificiral tudi Kosovel, in Slovenci, še posebej Slovenci v osrednji Sloveniji, ki so po Rapallu tiščali glavo v pesek in »v kavarni Evro-

¹⁰ Ocvirk, ZD 2:611.

¹¹ Šušteršič, »Likovnost Integralov Srečka Kosovela«, 62.

¹² Ocvirk, ZD 2:593.

¹³ Ocvirk, ZD 3:615.

pi / čitajo Slovenski narod. / Trkanje biljardnih krogel.« Medtem pa sta v Trstu pogorela Slovenski narodni dom 1920 in tiskarna Edinost 1925, velik del primorskih intelektualcev je šel v eksodos v tedanjo Jugoslavijo, jezik pa je v javni rabi doživel popolno prepoved. Primorci so v celoti postali »jetniki« (gl. ZD 2:133) na lastni zemlji. Kosovel je predlagal in zahteval: »Trd sem kot jeklo, / ki mora srce prebosti« (*Kons:4; Int.* 152). Na hrbtni strani v rokopisu pesmi *Jesensko tiho* beremo tudi tole: »Če bomo čakali, ne nastane nič. Razvoj nastane šele z gibanjem. Narod postane šele tedaj narod, kadar se zave ...« (ZD 2:570)

Če se še za hip vrnemo k *Konsu Ikarus*: osrednji časopis Slovenec je »ob smrti pomembne osebnosti z močno obrobljenimi robovi oznanjal žalostno novico«;¹⁴ ko je umirala tretjina Slovencev pod savojsko dinastijo, pa tega ni niti opazil. »Malovrednemu, brezciljnemu, umirajočemu in nad samim seboj žalujočemu Slovencu, ki je popolnoma nedejaven – v pesmi se pojavi le en glagol, pa še ta izraža prehod v neobstojanje: »Ta okrvavljeni človek je umrl« – je v naslovu nasproti postavljen Ikarus. Bajeslovni letalec Ikar, ki je dejavno uresničeval svojo svobodo in dal zanjo tudi življenje, je postal tako nasprotje brezciljnemu, letargičnemu, nihilomelanholičnemu Slovencu. Zato se ni mogoče strinjati z Ocvirkovo mislijo, da je videl pesnik tu sebe kot Ikarja, »ki je ušel iz labirinta praznih slepil, kakor bajeslovni letalec Ikar, ker se je dvignil previsoko« (isto) in je zato strmoglavil v tedanjo slovensko realnost. Takšna interpretacija zgreši temeljne cilje Kosovelovega ikarskega mita in njegove tatlinistične, postgravitacijske spodbude.

Kons Ikarus potemtakem sodi k tistim Kosovelovim pesmim, ki so kritične tudi do krivične mednarodne politike. »Za Slovence / ... / sta pomenila rapalska meja kakor koroški plebiscit bolečo rano in veliko razočaranje«.¹⁵ Kakor je bilo pred prvo svetovno razdeljen poljski narod, so bili na evropskem zemljevidu zdaj razdeljeni Slovenci. Njihov položaj je bil tedaj primerljiv samo še s položajem Kurdov.¹⁶

To je videti iz pesmi *Ljubljana spi* (*Int.* 191), edinim konsom s toponimom slovenskega glavnega mesta v naslovu. In je hkrati Kosovelova receptura Slovincem, kako premagati letargično »nihilomelanholijo«. Ko je Kosovel zapisal v svoj dnevnik, da želi »sliko Ljubljanice na ta način kakor Erenburg« (ZD 3:755), je sledil težnji po urbani in dinamični poeziji, s katero se je lahko srečal tudi v *Zenitu* kot posredniku Erenburgove ustvarjalnosti.¹⁷ Medtem ko »v rdečem kaosu prihaja / novo človečanstvo,« »iz rjavih zidov/vstajajo beli stolpovi,« znamenje »bele revolucije« – »Ljubljana spi.« Že davno je zaspala tudi Evropa, saj kot kupljiva dama »umira v rdeči luči,« v kaosu razvrata; ni se več sposobna moralno orientirati in se ne pusti obsijati s sicer prepovedano in nevarno

¹⁴ Ocvirk, ZD 2:615.

¹⁵ Gl. Pirjevec, *Jugoslavija 1918–19*, 29.

¹⁶ Gl. Kos, *Duhovna zgodovina Slovencev*, 152.

¹⁷ Mednarodna avantgardistična revija, ki je izhajala v Zagrebu in Beogradu med letoma 1921 in 1926.

»rdečo večerno zarjo« z Vzhoda. Za Evropo obstaja le še »potop. / Evropa stopa v grob.« »Evropa umira. / Društvo narodov in apoteka, / oboje je laž. / Operacije. revolucije!« (*Evropa umira, Int.* 205). »Evropa blaznica. / Bla-zni-ca. Evropa.« (*Ljudje brez src, Int.* 206).

Tako Ljubljana kot Evropa sta avtistično pretrgali vsakršno zvezo s prihajajočim »novim človečanstvom»; z »belimi stolpovi«, »vse telefonske zveze pretrgane.« Zato tudi »brezžičnega« nočeta uporabiti. »O laž, laž, evropska laž! / Samo destrukcija lahko te ubije! / Samo destrukcija« (*Destrukcije, Int.* 207). V takšni Evropi pa »vsi preganjani hočejo živeti / Živeti človeka dostojno,« a jim to onemogoča »zeleni parlament / ŽAB« (*Žandarji, ZD* 2:62). Naj dodamo, da žabje kvakanje ustreza oslovskemu riganju v *Konsu*. 5.

Kosovel navezuje na Micićevo kritiko Evrope, ki je »kriva za vsa naša ponižanja in trpljenje,« zato jo »obtožuje in sovraži – to napihnjeno žabo krastačo, to odvratno kurbo Evropo«. ¹⁸ Kralj domneva, da je Kosovel v izvirniku poznal Marinettijevo znamenito pasažo iz njegovega prvega manifesta, ki govori o destrukciji muzejev, bibliotek in akademij. To mu dovoljuje sklepati primerjava med izvirnikom in Kosovelovim in Micićevim povzetkom. ¹⁹ Da je Kosovel ta manifest poznal, je videti iz manifesta *Mehanikom*, kjer se Kosovel neposredno navezuje na šoferje, upravjalce volanov iz tega manifesta.

Pri Kosovelu beremo: »Rušiti, rušiti! / Vse te muzeje faraonov / vse te prestole umetnosti.« Micić pa govori o osvoboditvi od staroevropskega akademizma in o novem življenju ki ne bo več povezano z bibliotekami, galerijami in muzeji. ²⁰ Tako pri Kosovelu kot pri Miciću je staroevropski akademizem podlaga za gnilobo sodobne Evrope, še posebej Društva narodov kot »evropske laži«. Kosovel v *Refleksijah ob koroškem dnevu*, osnutku za članek, ki ga je objavil v *Mladini* 1925/1926, govori o tem, da »Kralj Matjaž spi. Društvo narodov je laž« (*ZD* 3:801).

Flaker opozarja na kromatiko teksta, saj »bele stolpove« povezuje z »belo Ljubljano«, tem barvam pa se pridružuje še tretji kromatski niz, povezan z lirskim »Ti«, kjer ta za Kosovela specifičen lirski insert »dejansko ukinja opozicijo katastrofičnosti in provincialnega brezupa«. ²¹ Posebej zanimivo je, da je ta lirski predah pri Kosovelu postavljen v oglati oklepaj. Ali to pomeni, da ne more biti del tega sveta, ali pa nemara ostaja zunaj tega sveta kot edino upanje: »Tvoje oči ko da so iz /italijanskih slik /... Tvoje ustne sta kot jagode.«

Iz tega pa izhaja, da temeljna opozicija, na kateri je zgrajen tekst, ni »Evropa – Ljubljana«, kot meni Flaker, ²² tu gre le za Kosovelovo uporabo potujitvenega efekta, ki ga tudi v tej pesmi doseže z vrinjeno lirsko pasažo, ampak, da je temeljna opozicija med Evropo »v ekstazi smrti«, ki ji pripada tudi »speča

¹⁸ *Zenit* 6 (1926): 41.

¹⁹ Kralj, »Kosovelov konstruktivizem«, 34.

²⁰ Gl. Micić, »Zenitizam kao balkanski totalizator«.

²¹ Flaker, »Kosovelov integralni grad«, 110.

²² Prav tam, 111.

Ljubljana« in »rdečim kaosom« z »belimi »stolpovi«. Med obema svetovoma so vse zveze pretrgane. »Konduker na tramvaju spi. / V kavarni Evropi/čitajo slovenski narod.«

»Motiv malomestne kavarne, poantiran ironično /... / ponazarja zaspano mesto ozračje pri nas v tistih letih, pogreznjeno v srednji vek, polno močvirskih miazmov v sebi in v njem človeka sredi zaslonjenih obzorij, ki niti ne sluti, kaj se dogaja v osrčju zemlje in kakšen prevrat se pripravlja.«²³ Ne smemo pa pozabiti, da je pogled skozi kavarniško okno pomemben motiv v tretjem delu Majkovskega *Oblak v hlačah*, ki ga je Kosovel vsekakor moral poznati, saj na to spominjata verza v njegovi pesmi »Steklenica v kotu / pove več kakor / zbirka praznih rim.« (*Int.* 218) Pri Majkovskem pa v drugem delu *Oblaka v hlačah* beremo: »Trohica življenja je vredna več/kot vse moje preteklo in prihodnje delo!«²⁴

A. Jovanovski to stanje, ko »konduker na tramvaju spi. / V kavarni Evropi / čitajo slovenski narod,« posrečeno imenuje »spanec ljubljanskega slovenstva«,²⁵ ki se ne meni za probleme rojakov, »jetnikov« s Primorske. »Vedeli smo, kaj se dogaja, a pomagati ni mogel nihče,« piše o tem *Ocvirk v Zbranem delu*.²⁶ V Kosovelovem *Dnevniku* beremo da »življenjska moč izvira iz borbenosti, iz etične sile premagovanja komodnosti, ki jo ta zahteva« (*ZD* 3:761), kar se nanaša tudi na pesem, ki je pred nami in pomeni nov obračun z »*nihilomelanholijo*«.

Tudi v pesmi *Ej, hej* (*Int.* 168) Kosovel postavi v opozicijo Ljubljano, kjer »dežuje na sive ljubljanske hiše / da se zagrinjajo v sivo zaveso pred soncem« in Ženevo, za katero se sprašuje: »Kako, ali tudi v Ženevi dežuje?«, kar bi pomenilo, da se podobno kot v Ljubljani tudi ženevske hiše zagrinjajo v sivo zaveso pred soncem, pred upanjem. Zaradi takšne popolne brezbržnosti Kristus, ki je prišel v Ženevo v Društvo narodov, tam zase ni našel prostora, ker je bil tam pred njim že PsevdoKrist. »Kosovelov pravi Kristus prihaja med 'rjave puntarje' na ulici, 'vsak dan v redči prapor ovit' udarja po 'potuhnjenih tipih' v zlatih kožuhih.«²⁷

Zato se je lahko zgodilo, da »v Trstu nam požigajo Edinost,« slovensko tiskarno, dogodek, ki je jeseni 1925 ogorčil vso primorsko javnost in jo še dodatno spodbodel k uporabi proti fašizmu. Z glorio obžarjeni, »tisti dobri, tisti lepi« Krist, kakršnega je poznal tudi Aleksander Blok, je zato sestopil na ulice in tam izganjal pismarje in farizeje, tam »strelja in ubija/strelja in ubija.« Njegova je Jugova filozofija o ničejanski preroditvi narodnega značaja, o tem, da je treba spremeniti »ovčji, ... beli narod«, ki se bo šele po tem prerojenju prepoznal: »Ali spoznaš zdaj, kaj si?« Prepoznati pa bi se moral kot »progresiven

²³ Ocvirk, *ZD* 2:614.

²⁴ Flaker, *Ruska avantgarda*.

²⁵ Jovanovski, »Kosovelovi konsi«, 95.

²⁶ Ocvirk, *ZD* 2:602.

²⁷ Zadravec, Srečko Kosovel 1904-1926, 181.

faktor«, v njem naj bi prišlo do sinteze človečanstva in slovenstva, zgled za tak način delovanja pa mu je bil Gandhi. (ZD 2:605)²⁸

Pesem *Ej, hej. Balkanska federacija* se v tretjem in četrtem verzu nadaljuje z geografskim kontrapostiranjem med »belo Grčijo« in »rdečo Rusijo«, s katero je povezan tudi »stolp osvobojenja,« namig na Tatlinov Spomenik III internacionali. Za Balkansko federacijo je prava smer k »rdeči Rusiji«, ne pa k »beli Grčiji«.

Kosovelov komentar na »Ligo narodov«, kot so to društvo tudi imenovali, najdemo v pesmi *Ej, hej: (Dežuje)*, kjer pravi, da je »Krist prišel v Društvo narodov,« a ta Krist ni »tisti dobri, tisti lepi, z gloriojo ljubezni obzarjeni«, ampak »Pseudokrist je v Ženevi,« saj je dovolil, da so v Trstu požgali Edinost. (Int. 168) Zato Kosovel »preklinja(m) Evropo / in Društvo narodov, / bleščeče ulice / in vojno s plini.« (Int. 185) In zato proglašča »Društvo narodov in apoteko« za »laž«. Politiko Društva narodov bo mogoče spremeniti samo z »revolucijami«, namesto »apotek« pa bodo potrebne »operacije«. (Int, 205) »O laž, laž, evropska laž! Samo destrukcija lahko te ubije! Samo destrukcija.« (Int. 207) »Miljoni umirajo, / a Evropa laže. / Rušiti. Rušiti. Rušiti!« (Int. 207). »Nacionalizem je laž. / Društvo narodov je laž.« (Int. 161)

Zato v pesmi *Tujina in mi* primerja evropejstvo z modo, ki se samo »igra prepričanje«, gre pa za to, da je »resnica pri nas« in ne v »FRANCIJI, NEMČIJI, ITALIJI/MODA«. Treba ji je pomagati »do vstajenja« in »s tem je že rešen problem/življenja« (Int. 154). Če se to ne bo zgodilo, bo pesnik ostal »propalega naroda / propali sin« (Int. 167), propali sin »ovčjega, belega naroda« (Int. 168). Slovence pod fašizmom označi: »Mi brez poguma,/mi brez krvi,/mi brez oči« (Int, 204). »Ljubljana spi. Evropa umira v rdeči luči« (Int. 191). Osrednja Slovenija ostaja indolentna do vprašanja primorskih Slovencev. »Ljubljanske hiše /.../« se zagrinjajo v sivo zaveso pred soncem« (Int. 168), pred tistim primorskim soncem »v Trstu«, kjer »nam požigajo Edinost«.

V pesmi z začetno invokacijo »Ej, hej. Balkanska federacija« (Int. 162; ZD 2:48) se uvodna invokacija »Ej, hej. Balkanska federacija« kot citat nanaša na polmesečnik *La Fédération balcanique*, ki je leta 1924 in 1925 izhajal na Dunaju, pri njem pa so sodelovali levičarji vseh južnoslovanskih narodov od Grkov do Romunov in Albancev. Šlo je za »organ narodnostnih manjšin in tlačanih balkanskih narodov /.../ In kaj bi moglo bolj pritegniti Kosovela, vsega razbolelega zaradi krivic, ki smo jih bili Slovenci deležni tostran in onstran meje, kakor pisanje, ki je oznanjalo federativno državno skupnost enakopravnih in svobodnih narodov na Balkanu?«²⁹

Pesem se navezuje tudi na Kosovelovo tesno sodelovanje s prijateljem komunistom Vladimirjem Martelancem in na diskusije, ki sta jih imela na svojih dolgih sprehodih od Trsta do Devina in nazaj. Vse to je rezultiralo v sklepkih, ki jih je prinesel tretji kongres Komunistične stranke Italije v Lyonu

²⁸ ZD 2:605

²⁹ Ocvirk, ZD 2:600.

januarja 1926. Obravnaval je vprašanje zatiranih nacionalnih manjšin v Italiji in kolonialnih narodov ter uvrstil slovensko-hrvaško narodno gibanje med nosilce proletarske revolucije v Italiji. KSI je narodnim manjšinam priznala pravico do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve od Italije. Slovenski komunisti v Julijski Krajini z Vladimirjem Martelancem na čelu so načrtovali slovensko-hrvaško delavsko-kmečko republiko v mejah socialistične Italije, pozneje pa njeno vključitev v Balkansko ali Podonavsko federacijo sovjetskih republik. Leta 1929 je vodstvo KSI sprejelo platformo za politično akcijo v Julijski krajini na osnovi povezave razrednega boja z bojem za narodne pravice manjšine.³⁰ V to dogajanje je bil vpleten tudi Černigoj, saj so pri njem našli izvod časopisa *La fédération balcanique*, zaradi česar je moral v štiriindvajsetih urah urah zapustiti Jugoslavijo.

»Po Kosovelovem mnenju je bila »rapallska klofuta« tako močna, da bi lahko »vzdramila vse Slovence, a ponižani in bogaboječi Slovenci so jo sprejeli kleče kot božjo kazen za grehe trikrat petstoletnega suženjstva in tlačenja (ZD 3:35). V dnevniških zapiskih se sprašuje: »Ako so drugi šovinisti, naj se potopimo tudi mi v te ponižujoče in sramotne metode italijanskega nacionalizma?« (3:773).

To je še posebej jasno iz pesmi *Rodovnik* (*Int.* 80), ki je prej dokument kot pa resno pesniško delo. Gre za bičanje slovenskega narodnega značaja, ki se ga je pod naslovom *Dobro pleme* lotil tudi v Dnevniških zapiskih. Šlo je za preigravanje takrat precej vroče debate pri nas, »ali smo Slovenci narod ali samo pleme, prepir, ki se je vnel med/.../ liberalci in njihovimi nasprotniki.«³¹ Zato je zmoten sklep, da pojem »pleme«, ki ga je Kosovel uporabljal, kaže na »analogijo s pojmom »rasa«, ki je bil (sicer) tako značilen za diskurz o barbarstvu.«³²

Problem je sredi poletja 1925 Kosovela dobesedno obsedel, saj na isti poli papirja, nad pesmijo *Rodovnik* lahko preberemo tudi *Kons: Brzobjavno* (ZD 2:478), kjer prav tako operira s Hlapčevičem, ki ima zdaj celo tipično slovensko ime: Janez in je »pacifist-facipist kastrat / opat. / Pat. / Pat. / Pat in Patachon.« Kot je videti, Kosovel uporablja t. i. fonološke opozicije, ki so bile značilne za Hlebnikova in druge avantgardiste, tudi za Micića (njegova znana fonološka opozicija je: lepota-lopata-lopta). Pri Kosovelu naletimo še na glasovno asociirane pomenske elemente: »svetinje, svinje« (ZD 2:607); »slovo – slava, slava, slama« (3:642); »Nit si / Ni te / in si« (3:627); »hrček, vrček, smrček, srček« (3:722) itd. V fonološki opoziciji *pacifist – facipist* Kosovel med drugim ironizira futuristično glorifikacijo vojne, saj so futuristi svoje najhujše sovražnike videli prav v pacifistih in pacifizmu. Marinetti denimo izraža zaničevanje »pacifističnim in internacionalističnim teorijam.«³³ Tako bo treba

³⁰ Gl. Kacin Wohinz in Verginella, *Primorski upor fašizmu*, 359.

³¹ Ocvirk, ZD 2:615.

³² Gl. Kralj, »Jaz sem barbar«, 37.

³³ Marinetti, *Teoria e invenzione futurista*, 289.

še dolgo čakati na »rdečo svobodo duha«. »*Kons Brzjavno* in njegovo besedno poigravanje: *pacifist-facipist, kastrat-opat-pat-pat, Pat in Patachon* so se verjetno neposredno navdahnili pri Erenburgovi prozi *Mercure de Russie*, d. d. z njenim telegrafskim stilom, vokvirjenim tekstom, številkami in enobesednimi stavki. To pa kaže Kosovelovo težnjo, da bi širil prostor pisanega besedila, razprl poezijo v prostor«. ³⁴

Naj takoj dodamo, da ne gre spodbud iskati samo pri Erenburgu, saj gre za splošno uveljavljeno avantgardistično glasovno metaforo, v kateri je sintaktično oziroma kontekstualno povezovanje komponent metafore zamenjanih z glasovnim ponavljanjem. Po mnenju Tinjanova pesnik s ponavljanjem glasov in kombinacij v besedah ustvari določeno »glasovno gesto«, s katero zbliža med seboj njihove pomene. Pomenska nihanja so temelj za glasovno metaforizacijo pesmi. Z glasovno metaforo so se intenzivno ukvarjali Majakovski (v pesmi *Verlaine in Cezanne*: naš Bog/Van Gogh, sezona Cezanna, san, ali v pesmi *Pismo*: ostarela, pastorala), Severjanin in drugi. Vse to pa znova kaže, kaj vse je Kosovela zanimalo pri ruskih avantgardistih in s čim vse je je želel ukvarjati tudi sam.

Pri Kosovelu se bo problem fonoloških opozicij stopnjeval v alogične palindrome, ki so s svojo zrcalno podobo želeli uveljaviti spopad z gravitacijo, kar je najlepše videti v njegovih znamenitih zrcalnih pesmih, o čemer na tem mestu ne moremo govoriti.

Kako je zdaj mogoče razumeti *Kons (Tiger)*? Je v tej pesmi upor zoper stroje le metafora za spopad z brezdušnim fašističnim terorjem? Povezava tega konsa s prvim, orjunaškim »tigrovstvom« bi lahko prinesla popolnoma nove rezultate v razumevanju Kosovela kot konkretnega zgodnjegotigrovskega revolucionarja. V tem konsu se Kosovel sklicuje na dramo Karla Čapka *Rossum's Universal Robots* ali skrajšano *R.U.R.*, »v kateri se umetni stvori, izdelani v retorti kakor homunkulusi, upro svojim gospodarjem, ko jih zajamejo strasti in čustva«. ³⁵ Kosovel to jasno pove: »Iz Homunkulusov izbruhne človek.« Ali ni ta upor metaforično znamenje za upor Primorcev proti brezdušnemu fašizmu, ki verjame, da bo lahko mehaniziral in si podredil priključeni slovenski živelj? Tudi Ocvirk je videl v pesmi nasprotje med »naravnimi in mehanističnimi zakoni, med človekom in strojem, življenjem in umetnimi razumskimi tvorbami«. ³⁶ Ekvivalente opozicije: »zver- dresura, ljudje - mehanizacija, priroda-dresura, mehanika – kultura« »sklene Kosovel z nasprotjem med človekom in transhumanostjo »avtomata« – robota, umetnega človeka« (Juvan, 2009, 179) in s tem stopnjuje politično, s tem pa tudi konstruktivno priretnost svojega konsa. V tem smislu je tako kot njegovi številni diskurzivni teksti tudi njegov *Kons (Tiger)* posvečen obrambi človeka in »človečnosti«, človekovih pravic in pozivu na upor. Ocvirkova misel o vulkanskem revolucionarnem

³⁴ Bajt, *Ruski literarni avantgardizem*, 83.

³⁵ Ocvirk, *ZD* 2:588.

³⁶ Ocvirk, *ZD* 2:588.

izbruhu v osrčju zemlje osvetljuje verze: »Iz rjavih zidov / vstajajo beli stolpovi,« ki se nikakor ne uspejo dotakniti »trkanja biljardnih krogel« v Kavarni Evropa, kjer ljudje »čitajo Slovenski narod.« Podoben zakoten urban motiv srečamo tudi v pesmi *Klic* (Int, 267): »Malo mesto. Somrak. Tramway.«

V tem smislu se Juvanova pripomba, povezana z omenjenim konsom, izkaže za preozko. Juvan namreč zapiše, da je »pesnik z motivom dresirane divje zveri, ki se upre gospodarju in ga raztrga, predstavil šokantni, vendar čisto fiktivni drobec iz možnega, ne pa dejanskega sveta; tak incident se junija 1925 v cirkusu Kludsky kajpada ni zgodil.«³⁷ Ni se zgodil v cirkusu, zgodil se je na okupiranem ozemlju med primorskimi Slovenci, kjer so sanje o enotnosti vseh Slovencev zgubile svoj fiktivni značaj in trčile ob najbolj kruto fašistično realnost. Prav prva dva verza delujeta kot citat časopisnega naslova, kar povečuje prepričljivost in politično aktualnost teksta. Človeka, oropanega človekovih pravic, ni mogoče mehanizirati, ker v »mehaniki ni kulture,« ker v fašizmu ni človečnosti. »Mehanika« je pri Kosovelu dosledno metonimija za moderno kapitalistično proizvodnjo in njeno kapitalsko logiko. »Tehnika in priroda, obedve tvorita kontrast. Organična priroda in mehanična tehnika.« (ZD 3:556)

In kakor je »tiger skočil na krotilca / in ga raztrgal,« se mora tudi človek upreti vsem poskusom mehanizacije. In v tigrovstvu in *Konsu (Tiger)* gre za upor, za akcijo. V dnevniških zapiskih beremo tole misel. »Ljudje v kletkah. O človeku levu.« (ZD 3:720) *Ljudje v kletkah* so kot ljudje v pesmi *Jetniki* (gl. Int. 251, I-IV), ki se nanašajo neposredno na usodo primorskih Slovencev. Pri tem uporju so lahko zgled prav homunkuli, ki so se počlovečili tako, da so se dokopali do čustev in strasti in s tem presegli načrte svojega stvaritelja, fašistične diktature, ki jih je želela brez duše in čustev, v celoti podrejene mehničnemu suženjskemu delu. Tudi živali v prvem verzu, »Tiger je skočil na krotilca«, opozarjajo, da se ne da dresirati ne živali v cirkusu in ne delavcev ob taylorjanskih tekočih trakovih, pa tudi ne narodnih manjšin. V montaži z naslovom *Kons* se »metafizično izročilo novoveškega racionalno-instrumentalnega, na moči utemeljenega odnosa do sveta / ... / zgodovinsko aktualizira v družbenih in političnih navzkrižjih globaliziranega industrijskega kapitalizma, iz katerih so zrasla masovna prevratniška gibanja in totalitarni režimi, ki so evropsko civilizacijo prignali na rob propada.«³⁸ Zato ne more biti naključje, če se Kosovel v tej zvezi sklicuje na Čapka in s tem »na češki zlom avantgardistične tehno-scientistične optimalne projekcije, ki je tako jasno izpovedana v Čapkovem *R.U.R.*-u z vizijo vsesplošne robotizacije. Kosovelovo sklepno sporočilo je povsem v skladu s Čapkovimi intencijami: 'Človek ni avtomat'«. ³⁹ Podoben zlom grozi tudi slovenski manjšini v Italiji.

Kosovelov prijatelj Bogomir Magajna navaja v svojih spominih, da je v Kosovelu »sovražstvo do fašizma / ... / naraščalo bolj in bolj,« še posebej, ko so

³⁷ Juvan, »Kosovelova referenca na Čapka«, 179.

³⁸ Prav tam, 177.

³⁹ Flaker, »Kosovelov integralni grad«, 111.

na kosilu pri Košakovih »dučēja kleli na vso moč / nad Evropo razbiti hoteli smo noč.«⁴⁰

S tem smo zaokrožili Kosovelovo postgravitacijsko ikarsko tematiko, ki ni bila le časovno - prostorsko, ampak tudi politično obarvana. Kosovelov kons Ikarus in drugi konsi z ikarsko tematiko, načrtovana pesniška zbirka *Ikarov sen*, ki so jo doslej raziskovalci spregledali, dokazujejo pesnikovo intenzivno umeščenost v samo bistvo konstruktivističnega avantgardizma, potrjujejo, da je Kosovel v evropskem prostoru uspešno uveljavil literarni konstruktivizem in kažejo Kosovela kot kritičnega intelektualca in evroskeptika. Pokazali smo, da sta z ikarsko tematiko dva izjemna ustvarjalca, Tatlin z Letatlinom in Kosovel z Ikarovim snom, sanjala »sanje, stare kot človeštvo«, da bi se z njihovo pomočjo osvobodila dveh strahotnih režimov tedanjega časa, fašizma in stalinizma.

BIBLIOGRAFIJA

Izdaje Kosovela

Ocvirk, Anton, ur. *Zbrano delo Srečka Kosovela*. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. 3 zv. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946 in 1964 (1. knj.), 1974 (2. knj.), 1977 (3. knj., v dveh delih). V tekstu okrajšano kot *ZD*, s številko zvezka in s stranjo, npr. *ZD* 2:593.

Ocvirk, Anton, ur. *Srečko Kosovel: Integrali '26*. Uredil in uvod napisal Anton Ocvirk. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967. Druga izdaja 1984, tretja izdaja 1995. V tekstu okrajšano *Int*.

Druga literatura

Bajt, Drago. *Ruski literarni avantgardizem*. Literarni leksikon 27. Ljubljana: ZRC SAZU in DZS, 1985.

Flaker, Aleksandar. *Ruska avangarda*. Zagreb: Liber, 1984.

— —. »Kosovelov integralni grad.« V: *Zbornik ob sedemdesetletnici Franceta Bernika*, ur. Jože Pogačnik et al., 107–116. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 1997.

— —. »Konstruktivni roman – dvadesete godine.« V: *Pojmovnik ruske avangarde 7*, ur. Aleksandar Flaker in Dubravka Ugrešić. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.

Jovanovski, Alenka. »Kosovelovi konsi. Nelahko ravnotežje med subjektom in družbo.« *Primerjalna književnost* 28 (2005): 91–102.

Juvan, Marko. »Kosovelova referenca na Čapka in njen kontekst.« *Primerjalna književnost* 32, št. 1 (2009): 177–192.

Kacin Wohinz, Milica in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.

Kos, Janko. *Duhovna zgodovina Slovencev*, Ljubljana: Slovenska matica, 1996.

Kovtun, Jevgenij. »Borba sa silom teže.« V: *Pojmovnik ruske avangarde 7*, ur. Aleksandar Flaker in Dubravka Ugrešić. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.

⁴⁰ Magajna, »Srečanja s Kosovelom«.

- Kralj, Lado. »Kosovelov konstruktivizem – kritika pojma.« *Primerjalna književnost* 9, št. 2 (1986), 29–44.
- —. »Jaz sem barbar.« *Primerjalna književnost* 11, št. 2 (1988), 29–42.
- Magajna, Bogomir. »Srečanja s Kosovelom.« *Slovenski Jadran*, 12. marec 1954.
- Marinetti, Filippo Tommaso. *Teoria e invenzione futurista*. Uredil Luciano De Maria. Milano: Mondadori, 1968.
- Mičić, Ljubomir. »Zenitizam kao balkanski totalizator novoga života i nove umetnosti.« *Zenit* [Zagreb], št. 21, februar 1923.
- Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom*. Zbirka Korenine. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992*. Koper: Lipa, 1995.
- Shadowa, Larissa Alexejewna, ur. *Tatlin*. Weingarten: Kunstverlag Weingarten, 1987.
- Šušteršič, Marjeta. »Likovnost Integralov Srečka Kosovela.« *Slavistična revija* 36, št. 1 (1988): 61–79.
- Zadravec, Franc. *Srečko Kosovel 1904–1926*. Koper: Lipa / Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1986.

CONS ICARUS, TIGER AND FASCISM

Summary

Like the scientists of their time, Russian artists in the 1920s considered gravity the central problem – a view which points to the close harmony between modern physics and the avant-garde. It was only with the constructivist movement that the Icarus revolution grasped the principles of the »mobile philosophy« (3.651) which was almost at the same time recognised by modern physics as well. The static view of the world became obsolete, space and time were no longer absolute values. It was necessary to transcend Euclidean geometry, shake off the political »shackles on one's hands« and surrender to Lisicki's imaginary space, where »At 2000 metres in the air / there is no more perspective« (*Integrals* 276).

Kosovel's Icarus project accorded with Tatlin's, and both of them accorded with the quintessential aims of the constructivist movement. It is no accident that Kosovel wished to name one of his poetry collections *The Dream of Icarus*. Poems on the Icarus theme, such as *Cons Icarus*, *Evacuation of the Spirit*, *Eh, Hey, A Heart in Alcohol* etc. belong to the group of Kosovel's conses which follow his »mobile philosophy« (3.650) and »letters growing into space« (*Int.* 282).

The question »Man, do you want up in the air?« (*Int.* 128) will remain a question until the moment when man is finally ready to transcend the existing boundary and dive »beyond«. Hence Kosovel's clear-cut contrast between the »green windows of an illuminated / express on a viaduct«, which moves horizontally and is, like a water current, subject to the earth's gravity, and »the spirit in space«, whose direction of motion is »the perpendicular of the spirit«, atectonicity. »The spirit burns in space«: fire is an element that knows vertical movement alone, the only one of the elements to outgrow and transcend the earth's gravity, therefore it

is associated with another mythological figure important for man, Prometheus. Both Icarus and Prometheus liberate man, each in his own way.

»Cons Icarus« is marked by ascent. There is no mention of the fall, as there was none in the poem *A Heart in Alcohol*, where the point is in transcending the given, in »thoughts beyond«, quite apart from its being also a geographical definition of the »enslaved« Julian March, its »transcending« the oppression of Fascism. Icarus offers the Slovenians a chance to rise at last. After the Treaty of Rapallo, the Slovenians, especially those in central Slovenia, calmly looked on as the Slovenian National Centre in Trieste burned down in 1920, and the printing house Edinost in 1925. Many Primorska intellectuals went into exile to the then Yugoslavia, while the language was completely banned from public use. The people of Primorska became complete »prisoners« (see 2.133) on their own turf.

In addition to everything described above, the background of *Cons Icarus* includes the philosophy of Slovenianhood fostered by the Slovenian Icarus, Klement Jug – his struggle to raise the awareness of his nation, to change it from a »sheepish« nation into an upright one, filled with willpower and strength. The moral uprightness of the nation is associated here with the anti-gravity, atectonic perpendicular that enabled Icarus to conquer the earth's gravity, »the shackles on his hands« (*Int.* 119). *Cons Icarus*, then, belongs among those of Kosovel's poems which are critical of the unfair international politics. In defining the tragic position of the Primorska people, Kosovel used a concept typical of him, »nihilomelancholy«, which suggests that we cannot rid ourselves of nihilism until we have healed our melancholy.

In the same way, *Cons (Tiger)* never happened in a circus: it happened on the occupied territory among the Primorska Slovenians, where the dream about the unity of all Slovenians clashed against the cruellest Fascist reality possible. This was why the people of Primorska were the first in Europe to resist it, forming the insurgent organisation TIGR, later TIGER, while the priests of Primorska formed the College of St Paul's Clerics for Istria. Robbed of human rights, man cannot be mechanised, for »there is no culture in mechanics«, there is no humanity in Fascism. Linking this cons to the early, ORJUNA-like TIGR-hood might have brought brand new results in understanding Kosovel as a concrete early TIGR revolutionary. And both TIGR and *Cons (Tiger)* are about insurgence, about action. The model in this insurgence may be the Homunculi who had become human by developing emotions and passions, thus surpassing the plans of their maker, of the Fascist dictatorship which wanted them soulless and emotionless, wholly subordinated to mechanical slave labour.

Andreja N. Inkret

Agnieszka, Antigona: Motiv Antigone v *Katinu* Andrzeja Wajde in *Antigoni* Dominika Smoleta

I.

Obstajajo prevodi, ki se bralcu zarežejo v spomin. Da je zame eden takšnih prevod Sofoklove *Antigone* Kajetana Gantarja, sem se znova zavedla pred kratkim, ob vnovičnem gledanju filma *Katin* Andrzeja Wajde.¹ Vanj je poljski režiser namreč nedvoumno vpletel motiv Antigone. V nekaterih prizorih se zdijo aluzije na Sofoklovo tragedijo tako močne, da gledalcu budijo spomin na skorajda dobesedne replike in dogajanje v tej starogrški drami.

Pričujoči članek je spodbudil eden izmed prizorov v tem filmu; ta se zdi zanimiv predvsem zato, ker na domiseln način zgoščeno in večplastno podaja vsebinske poudarke, ki se zdijo za Antigonino dejanje ključni. Tako Wajda na neki način iznajde nadomestek za specifično dramaturško tehniko, ki so jo atiški dramatik radi uporabljali v svojih igratih, s pridom pa se je poslužuje tudi Sofokles v enem izmed najbolj pretresljivih prizorov *Antigone*. V mislih imam elemente, prevzete iz ritualov (molitev, porok, priprošenj, pogrebov itd.), ki so jih antičnih gledalci dobro poznali iz vsakdanjega življenja in jih – transponirane v dramsko besedilo in na oder – dojemali predvsem na čustveni, iracionalni ravni. Ker so takšni rituali s svojimi specifikami v veliki meri zavezani konkretnemu času in prostoru, v katerih so grške drame nastajale, so tudi njihovi učinki na sodobnih odrih le težko poustvarjeni, sodobne obdelave antičnih mitov pa jih redko posredujejo na enako zgoščen način.

¹ *Katyn*, Poljska 2007, režija Andrzej Wajda, scenarij (po romanu Andrzeja Mularczyka *Post Mortem*) Andrzej Wajda, Władysław Pasikowski in Przemysław Nowakowski.

Razmislek o prizoru iz filma, v katerem poljskemu režiserju uspe na enem mestu z vso metaforično polnostjo ponazoriti simboliko katinske Antigone, nam bo služil kot odskočna deska za vprašanje, kakšno funkcijo ima mit v tem filmu, z drugimi besedami – zakaj se v njem pojavi. Ob tem je film *Katin* zanimiv še iz enega razloga; primerljiv je namreč z najslavnejšo slovensko različico iste mitološke zgodbe – *Antigono* Dominika Smoleta.² Čeprav gre v osnovi za različni umetniški deli,³ ju družijo povezovalje mita o Antigoni s travmatičnimi dogodki, vezanimi na drugo svetovno vojno. Wajda ga vplete v zgodovinski film, posvečen tragičnim medvojnimi dogodkom v Katinskem gozdu in dogajanju v zvezi z njimi. Leta 1940 je sovjetska oblast načrtno pobila več tisoč poljskih oficirjev in intelektualcev, njihova smrt pa je še dolga desetletja ostala tabuizirana, saj Sovjeti pomora niso priznali, temveč so trdili, da so ga leto kasneje zagrešili Nemci. Razumevanje Smoletove *Antigone* so prav tako ključno zaznamovali dolgo zamolčani zgodovinski dogodki, vezani na drugo svetovno vojno. Vprašanje, če je Dominik Smole v času nastanka slovenske *Antigone* vedel za slovenske povojne poboje in jih želel tematizirati, ostaja odprto. A ne glede na to je neizpodbitno dejstvo, da je takšno videnje te drame interpretacija, ki ostaja vezana na to delo.⁴ Kratka *synkrisis* Wajdove in Smoletove *Antigone*, ki sledi v drugem delu tega prispevka, bo dodatno osvetlila vprašanje o vlogi mita v dveh delih, ki sta vezani na primerljivo zgodovinsko tematiko, a sta nastali v dveh različnih obdobjih. Obenem bo spodbudila vprašanje, v kolikšni meri – če sploh – je Sofokles tudi na slovensko različico vplival s svojimi dramskimi tehnikami, ne le kot poglobilna antična idejna referenca za mit o Antigoni.

Nenazadnje bo interpretacija dveh sodobnih del, ki črpata iz antike, tudi – kot upam – *hommage* profesorju, ki je tako v spremnih besedilih k prevodom in kot v predavanjih študentom rad poudarjal, kako velik pomen imajo sodobne obdelave antičnih tem in motivov.

² Drama je nastala leta 1959, prvič je bila objavljena v letih 1960/1961 (v reviji *Perspektive*) in prvič uprizorjena leta 1960 (Oder 57, režija Franci Križaj): glej Smole, *Zbrano delo*, 173, 187, 197.

³ Začenši seveda s pomembnim dejstvom, da je eno film, drugo dramsko besedilo. Ker nas bo zanimala predvsem primerjava del na idejni, interpretativni ravni, našemu razmišljanju – kot upam – ne bo v preveliko škodo, če načelne razlike in podobnosti teh dveh različnih umetniških medijev ne bodo predmet tega zapisa. O filmskih upodobitvah antične tragedije sicer glej Michelakis, »Greek Tragedy in Cinema«, *passim*.

⁴ Glej Smole, *Zbrano delo*, 269 in sl. Primerjaj tudi prvo številko Delove priloge *Pogledi* (letnik 1, št. 1, 7. april 2010), ki je bila posvečena prav Smoletovi *Antigoni*; ta je prav letos praznovala petdesetletnico svoje prve gledališke uprizoritve. Po naključju je bil tudi film *Katin* letos še posebej aktualen, saj mineva sedemdeset let od dogodkov v Katinskem gozdu (obletnica se bo žal zapisala v spomin tudi zaradi tragične letalske nesreče, v kateri je življenje izgubil del poljskega političnega vrha, ki je potoval na spravno slovesnost).

II.

Grška drama je zvezana z ritualom.⁵ Po Aristotelu izvira iz ritualne zbornice himne, ditiramba. Če nič drugega, na njeno povezavo z ritualom skozi zlato dobo atiškega gledališča kaže zbor, ki – kot v osnovi in po izvoru ritualni element – dejavno sodeluje v zgodbah, kot jih v gledališču oblikujejo dramatik.⁶ A ritualni element je vpisan tudi v samo naravo grškega gledališča, saj je to obstajalo ne le kot umetniško tekmovanje in dovršena institucija pod pokroviteljstvom atenske polis, temveč tudi kot pomemben religiozni praznik. Na drugi strani so interpreti mnogokrat prepoznali povezanost rituala in posamičnih dram.⁷ A grški tragiški in komični dramatik 5. in zgodnjega 4. stoletja pr. n. št. tudi večkrat upodabljajo rituale na odru. To dejstvo je seveda zanimivo samo po sebi; trdili bi lahko, da drama – s tem, ko uprizarja na odru sebi sorodne ritualne institucije – v nekem zelo elementarnem smislu podvaja svojo naravo, lahko bi rekli, da samo sebe postavlja na ogled.⁸ A takšno (morebitno) metateatrsko samopredstavljanje ni nikoli namenjeno samo sebi; odrske upodobitve ritualov se zdijo vedno utemeljene na vsebinski ravni.

Načini, kako dramatik vključujejo rituale v grško dramo in nato na gledališko prizorišče, so raznovrstni. Rituali so lahko zgolj opisani kot izvenodrsko dogajanje (takšna sta na primer opisa Ajgistovega žrtvenega praznovanja v Evripidovi *Elektri*, 783–839, ali pa Ksutovo žrtvovanje v Evripidovem *Ionu*, 1123–1205) ali prikazani na odru, kot del dogajanja. V grških igrah tako zasledimo ritualne procesije (npr. v Aristofanovih *Aharnjanih*, 241–79),

⁵ Vprašanje, kako definirati ritual, je seveda kompleksno in presega temo in obseg tega članka. Za naše potrebe lahko navedemo razlago, kot jo podaja Tambiah, *Culture, Thought, and Social Action*, 128: »Ritual is a culturally constructed system of symbolic communication. It is constituted of patterned and ordered sequences of words and acts, often expressed in multiple media, whose content and arrangement are characterized in varying degree by formality (conventionality), stereotypy (rigidity), condensation (fusion), and redundancy (repetition).« Prim. tudi Martin, »Ancient theatre and performance culture«, 36–39, Graf, »Religion and drama«, passim.

⁶ Prim. Golder, »Preface«, passim.

⁷ Glej na primer Foley, *Ritual Irony*, passim; Bowie, *Aristophanes*, passim; Tzanetou, »Almost Dying, Dying Twice«, passim.

⁸ Ob tem je pomembno – kot poudarjajo mnogi preučevalci antike – da je bila atenska družba 5. in 4. stoletja pr. n. št. zaznamovana z raznovrstnimi institucionaliziranimi, pa tudi privatnimi prireditvami izrazito teatralnega značaja (anglosaksonski interpreti atensko kulturo radi opisujejo s terminom *performance culture*). Rehm, *Greek Tragic Theatre*, 3, tako poudarja: »Athenian society as a whole was imbued with a sense of event, of things said and done in the context of conventional frame, so that participation entailed both a commitment to the moment and a critical distance from it. Today, for example, we perceive a great difference between participating in a ritual where issues of belief are paramount, and attending a theatrical performance where suspension of disbelief is at issue. Ancient Athenians seem to have viewed these events as a continuum of performance rather than as opposed attitudes to the world.« Prim. tudi Goldhill, »Programme notes«, 20–26.

pogrebne slovesnosti (v Sofoklovem *Ajantu*, 1402–20, Evripidovih *Priprošnji-cah*, 778–1234), molitve in darovanja bogovom (npr. v Ajshilovih *Peržanih*, 598–680, Evripidovi *Heleni*, 1094–1104, Aristofanovih *Ptičih*, 848–1118, *Praznovalkah tezmoforij* 39–57), formalne priprošnje (npr. v Evripidovem *Ionu*, 1250–1319), ritualizirane prisege (v Evripidovi *Medeji*, 745–55), obredna očiščenja (npr. v Evripidovi *Ifigeniji pri Tavrijcih*, 1221–33). Poslužujejo se jih tako tragiški kot komični pesniki; če tragiki – poenostavljeno rečeno – stremijo za neke vrste avtentičnostjo (tudi če jih ustvarijo na novo), jih komiki seveda z velikim veseljem in domišljijo parodirajo.⁹

A dramatikci še večkrat v svoje drame vpletajo zgolj ritualne elemente, ne celotnih ritualov. V tem smislu je tak že zbor, ki – kot piše P. E. Easterling – »ni nikoli le skupina sočutnih očividcev ali prič ... pač pa vedno tudi *choros*, pripravljen na izvajanje speva po vzoru ritualne pesmi in plesa ob spremljavi primerne glasbe«. ¹⁰ Pajani in druge obredne pesmi, ki jih pojejo zbori, niso kontekstualizirani kot ritualno dogajanje, temveč nanj – s posamičnimi elementi, značilnimi za rituale, ki jih občinstvo prepozna ali zgolj občuti kot takšne – le namigujejo in tako bogatijo dogajanje. Še bolj zanimivi se zdijo ritualni elementi takrat, ko niso del konvencije, pač pa so ustvarjeni zato, da v gledalcu zbudijo določene učinke in občutja. V takšni uporabi ritualnih elementov se zdi posebej subtilna tragedija; ne gre ji namreč za razumsko razpoznavne učinke, temveč za občutja, ki se največkrat dogodijo na čustveni, nerazumski ravni. Eden izmed najboljših tovrstnih primerov se zdi prav prizor iz Sofoklove *Antigone*, ki mu bomo vzporednico poiskali v Wajdovem filmu.

Naslovno junakinjo med pesmijo, ki si jo izmenjujeta Antigona in zbor tebanskih starcev (801–943), stražarji vodijo iz palače proti kamniti votlini, kamor jo je ukazal zapreti Kreon. Čeprav Antigona še živa stopa proti »kraljestvu senc« (κεῦθος νεκρών, 819), žalostinka in njeno počasno gibanje evocira ritual pogreba, pogrebno procesijo (*ekphora*), v kateri v resničnem življenju pokojnika žalujoči spremljajo na poslednjo pot.¹¹

⁹ Dober primer so Aristofanove *Praznovalke tezmoforij* s komično verzijo antičnih tezmoforij, ritualnega praznovanja, ki so se ga lahko udeleževale le ženske. Aristofan obredno praznovanje prilagodi po svoje – njegova odrska predstavitev tezmoforij je pravzaprav parodija (zgolj moških) atenskih političnih zborovanj v ekleziji. Na to opozori Aristofanov Evripid že na samem začetku drame (82–84), ko reče, da bodo ženske na tezmoforijah zborovale (ἐκκλεισιάζειν) njemu v pogubo. Tudi kasneje, ko se aristofanovske tezmoforije dejansko odvijajo na odru, smo priče kombinaciji obeh modelov. V tem smislu je zanimiva predvsem uvodna molitev (295–311), v kateri komediograf kontrastno meša ritualno besedišče s političnimi termini, ki so se uporabljali na zborovanjih v ekleziji. Prim. Haldane, »A scene in the Thesmophoriazusae (295–371)«, 40.

¹⁰ »Tragedy and Ritual«, 8. Prevod A. I.

¹¹ Kot poudarja A. Brown, ad loc., je njena smrt predvidena kot strašna »smrt za živa«: »In realistic terms, what Antigone must expect to endure is a period of imprisonment ending, sooner or later, with her death by suicide or starvation. But these are not the terms in which her fate is envisaged. Instead she and the Chorus present, if anything, a still more horrifying prospect: that of a living death, to begin at the moment of her 'entombment' and to last for ever. This reflects the function of Greek funerary ritual.«

A to ni edini tovrstni namig v tem prizoru. Antigonina smrt je vzporejana s še enim pomembnim ritualom: poroko. Na to najprej opozori Kreon, ki sinu Hajmonu svetuje (653–54):¹²

To dékle kot sovražnico izpljuni,
naj v Had odide, tam si išče snubca!

Metafora se do določene mere konkretizira v omenjenem prizoru. Zbor poje o tem že ob Antigoninem vstopu na prizorišče (801–805):

Ob tem pogledu ne morem več,
ne morem zadržati solz:
Antigona gre, odhaja od nas
v Hadove svatbene dvore,
kjer nas čaka spanje nevzdramno.

Tudi Antigona to, kar se ji dogaja, opisuje z isto metaforo (806–17):

Glejte me, rojaki moji!
Zdaj grem na poslednjo pot,
zadnjikrat še vidim
sončno luč! In níkdar več!
Had, ki vse v temò zagrinja,
vodi živo me od tod
k hladim vodam Aheronta.
Niso še prižgali svatovske mi bakle,
niso še zapeli svatovske mi pesmi.
Smrt me bo objela
v noč poročno.

Antigona in zbor torej dogajanje – Antigonino stopanje naproti kazni, ki pomeni smrt – povežeta s poroko in pogrebom. Tako gledalce na subtilen način opozorita, da odrska akcija vsebuje elemente, ki jih je moč razumeti kot ritualne: pesem, ki si ju izmenjujeta, je žalostinka; Antigonino počasno gibanje, spremljano s pesmijo, deluje kot procesija. Oboje, petje žalostink in stopanje v procesiji so del pogrebne *ekphore* kot tudi poročnih slovesnosti, ko svatje spremljajo nevesto v ženino bivališče.¹³ Ko zbor Antigonino odrsko akcijo definira kot hojo proti »Hadovim svatbenim dvorom« (804), budi asociacije na elemente, ki so skupni obema ritualoma. Prizor seveda ne prikazuje ne poroke in ne pogreba, a z odrskimi sredstvi, ki se napajajo ob vsakodnevnih

¹² Vse navedke iz Sofoklove *Antigone* navajam v prevodu Kajetana Gantarja.

¹³ O pogrebnih procesijah govori Brown, ad loc.; o namigih na ritual poroke v tem in drugih prizorih Kavoulaki, *ΠΟΜΠΑΙ*, 265 in sl.

ritualih in učinkujejo na gledalca predvsem na čustveni ravni, bogati akcijo v metaforičnem smislu.

Z uporabo elementov, ki so skupni dvema ritualoma, prevzetima iz resničnega življenja, Sofokles ustvari prizor, ki budi mnoge konotacije in ustvarja prostor za različne interpretacije. Dramatik s takšnimi odrskimi sredstvi efektivno (vsekakor z več učinka, kot bi ga imele samo besede) na specifično gledališki način ustvarja vsebinske poudarke, ki so za dramo bistveni. Najprej velja omeniti samo dejstvo, da se je Antigona ob Kreontovi prepovedi in smrti bratov zavezala svetu mrtvih. To je na subtilen način poudarjeno v tem prizoru, saj Antigona živa in pri polni zavesti stopa svoji smrti naproti; še več, namig na pogrebni ritual lahko razumemo v smislu, da metaforično stopa za lastnim pogrebom. Če je njena odpoved življenju na začetku zvezana s trdno odločenostjo, v katero Antigona ne dvomi – to se izkristalizira predvsem v dialogih z Ismeno, ki za sodelovanje pri pokopu Polinejka nima poguma, in s Kreontom –, se v tem prizoru vendarle kaže tudi njena žalost nad izgubo življenja. Groza nad bližajočo se smrtjo pride zgoščeno do izraza skozi asociacije na poročni ritual, ki – ker se spričo bližajoče se smrti ne bo zgodil nikoli – podčrtuje zarezo z življenjem na tem svetu.

Ta vsebinsko pretresljiv in dramaturško domišljen prizor torej slika hkrati žalostinko za poročnih ritualom, kot tudi lamentacijo nad lastnim presekom z življenjem, nad metaforično smrtjo, ki ji je Antigona podvržena še za časa življenja. Na poseben način tudi poudarja pretresljivo dejstvo, da se junakinja znajde v nekakšnem vmesnem prostoru, nekje med življenjem in smrtjo (851–53):

Joj, jaz nesrečnica, ki nimam doma
med živimi in ne med mrtvimi,
ne med ljudmi in ne med sencami!

III.

Primerljiv prizor vsebuje Wajdov *Katin*. Zgodba o Antigoni je v filmu sicer sodobna zgodba, postavljena v čas štiridesetih let preteklega stoletja. Je ena izmed zgodb, spletenih okoli množičnega poboja poljskih oficirjev in inteligence, sovjetskega zločina iz leta 1940, za katerega je dolgo veljala uradna razlaga, da se je dogodil leto kasneje, ko je bil teritorij pod nemško oblastjo. Katinska Antigona je torej junakinja nekega drugega časa; ima sodobno ime, živi na Poljskem, v mestu Krakov. S Sofoklovo Antigono si deli v prvi vrsti značilno, prepoznavno situacijo: njeno življenje usodno zaznamuje smrt brata, ki je bil umorjen v Katinskem gozdu, in sicer do mere, da ogrozi lastno življenje – v tem se razlikuje od svoje sestre, katere prepričanje in ravnanje je manj junaško. Imena treh junakov, ki delujejo kot različice antičnih, se pomenljivo začenjajo na isto črko kot tista starogrških protagonistov: Agnieszka

je Antigona, Irena je Ismena, Piotr je Polinejkes. Pravica do pokopa, ki jo zagovarja Sofoklova Antigona, je v *Katinu* seveda prilagojena zgodovinski situaciji; Agnieszka se odloči mrtvemu bratu postaviti simbolno spominsko ploščo, ki vsebuje dejansko letnico njegove smrti. Dejanje je za oblast sporno zato, ker so z njim posredno izpostavljeni resnični storilci dejanja.

Tudi Agnieszkin upor na simbolni ravni pomeni zavezo svetu mrtvih. Besede Sofoklove Antigone, »Moja duša / že zdavnaj mrtva je, le mrtvim služim!« (560–61), dobijo skoraj dobeseden odmev v poljskem filmu. Agnieszka namreč v pogovoru s sestro pravi, da je – za razliko od slednje, ki je našla svoj prostor v tem novem svetu, – sama vsa v tistem, kjer je Piotr. Pri tem, kot poudari, ne gre toliko za odločitev med svetom živih in svetom mrtvih, temveč med svetom moralcev in umorjenih. Verjetno ni naključje, pač pa dobro premišljena poteza, da se Agnieszkina simbolna zaveza svetu umorjenih dogodi ravno v gledališču, kjer – tu je referenca na antično tragedijo tudi najbolj očitna – pripravljajo uprizoritev *Antigone*. Prav dogajanje v gledališču bi lahko po izrazni moči primerjali z opisanim prizorom iz Sofoklove tragedije; je globoko simbolno, večpomensko, deluje na čustvenem nivoju, obenem pa na zgoščen način podaja ključne vsebinske poudarke, kot smo jih izpostavili že v zgoraj opisanem prizoru iz Sofoklove *Antigone*.

Agnieszka se v gledališče odpravi prodat svoje čudovite, dolge svetle lase. Kot izvemo, so Nemci iz teatra pobrali vse lasulje in gledališki mojstri odkupujejo lase, iz katerih izdelujejo nove; Agnieszka z izkupičkom nabavi in da vklesati napis na nagrobnik mrtvega brata. Prav lasje tako dobijo pri Agnieszkinem simbolnem aktu, dokončni zarezi s svetom živih (nagrobni napis z dejansko letnico bratove smrti v Katinskem gozdu seveda neposredno ogroža Agnieszkino življenje) poseben, simbolni pomen. Gledalci smo nanje opozorjeni že prej; igralka je v enem izmed prejšnjih prizorov posneta v hrbet, na katerem ji poskakuje čudovita, svetla kita. Ko stopa proti gledališču, tik preden se prepusti škarjam gledališkega lasuljarja, so njeni lasje razpuščeni in v vsem svojem razkošju plapolajo v vetru. V Agnieszkini odpovedi lasem je vsekakor nekaj arhetipskega; ostriženi lasje so v mnogih kulturah ritualni znak žalovanja ob smrti ljubljenih.¹⁴ Agnieszka sicer izvrši to dejanje – strogo gledano – zaradi potrebe po denarju, a dejstvo, da se ostriže zaradi mrtvega brata, da svoje lase takorekoč nameni mrtvemu, je vendarle pomenljivo. Za nameček lasuljar, tik preden se loti striženja, reče, da se je škoda odpovedati tako lepim lasem; Agnieszko vpraša, če njen mož ve za to. Slednja mu s stisnjenimi zobmi reče le, naj opravi svoje delo. Agnieszkin odgovor kaže, da ji je opazka očitno neprijetna; opomni nas, da njena zaveza svetu mrtvih oziroma umorjenih pomeni obenem zarezo s svetom živih, z življenjem torej, kamor sodi (ali je

¹⁴ Glej Bendann, *Death Customs*, 89–95. Veliko tovrstnih primerov vsebujejo tudi grška dramatska besedila. Prim. npr. Evripidovo *Heleno*, kjer naslovna junakinja pravi (367–69; prevod Jelena Isak Kres): »Matere so izgubile otroke, / dekleta, sestere ubitih bratov / so darovale svoje ostrižene lase / ob valovih frigijske reke Skamandra.«

sodila)¹⁵ poroka, mož, moški, ali vsaj nekdo, ki mu morajo biti junakinjini svetli, dolgi lasje še posebej ljubi. Tudi v tem filmskem prizoru torej lahko najdemo namig na poroko in pogreb, dva pomembna rituala, ki ju povezuje Agnieszkina večpomenska odpoved lasem.

A striženje v gledališču ima še en podton: tega z veliko metaforično močjo pooseblja igralka, ki bo v gledališki predstavi *Antigone* igrala naslovno vlogo. Najprej jo ugledamo sede na odru, samo pred praznim avditorijem, s pogledom, zamaknjenim nekam v daljavo; najbolj bije v oči dejstvo – tudi zato, ker jo ugledamo takoj potem, ko Agnieszka s svojimi bogatimi lasmi vstopa v gledališče –, da je povsem brez las. Pojavi se tudi v prostoru, kjer lasuljar striže Agnieszkinе lase. Pove, da je preživela taboriščno izkušnjo v Auschwitzu, po kateri ji lasje ne bodo več zrastle. Zdaj se že veseli lasulje iz Agnieszkinih las in recitira v vlogi Antigone (464–71):

Kdor kakor jaz živi v tegobah samih,
temu prinese smrt le čist dobiček.
Če mi odmeriš smrt, me ne boli.
Bolelo bi me le, če bi pustila,
da truplo bratovo nepokopano
trohni. Nič drugega me ne boli.
Če se ti zdi norost, kar jaz počenjam,
je, kot bi norec mi norost očital.

Povezavo med situacijama, v katerih sta se znašli Sofoklova Antigona na eni strani in Wajdova Agnieszka na drugi, podkrepi lasuljarjeva omemba stare vraže, da človek skupaj z lasmi nekoga drugega prevzame tudi njegovo usodo; Agnieszkin komentar, da tega ne bi privoščila niti največjemu sovražniku, se zdi do neke mere ironičen. Človek se namreč vpraša, če ne velja tudi obratno: za gledališko igralko, ki bo odigrala Antigono, se zdi, kot bi prihajala iz »kraljestva senc« nazaj v življenje. Če je spomin na poprejšnje življenje, prepredeno s travmatično taboriščno izkušnjo, brazgotinasta gola glava, ji bodo Agnieszkini lasje – pa čeprav le za čas predstave – omogočili dokončno simbolično vrnitev nazaj. Agnieszka, nasprotno, z aktom striženja, polnim podtonov, dokončno potrdi svoj odhod med sence. Agnieszka torej z lasmi ne »podarja« igralki le svoje usode, pač pa življenje, a zato hkrati morda – po nekakšni recipročni logiki, ki sledi iz starega reka – tudi sama prevzema nase usodo, ki je po svojem bistvu podobna tej, ki jo je igralka preživela in jo metaforično zaznamujejo za vedno izgubljeni lasje.

Lahko bi torej rekli, da se tudi Wajdova Agnieszka – po vzoru Sofoklove Antigone – v prizoru v gledališču znajde v vmesnem prostoru med »živimi

¹⁵ Lasuljar in igralka, ki je prisotna, Agnieszkinо zadrego ob vprašanju o možu razumeta kot zaskrbljenost ob tem, da se mož še ni vrnil domov (verjetno iz ujetništva). Agnieszka tega niti ne zanika niti ne potrdi.

in ... mrtvimi«, med »ljudmi in ... sencami«. Ta kmalu dobi bolj konkretno obliko, sodobno inačico tiste, o kateri govori Sofokles. Potem ko na grob postavi spomenik, Agnieszko odpeljejo na zaslišanje na neznan kraj. Poljska Antigona se seveda ob vprašanih zasliševalcev ne zlomi in ne pristane na njihove zahteve (podpisala naj bi dokument, da so katinski pomor storili Nemci). Poslednjikrat jo vidimo, kako se po mrzlih, kamnitih stopnicah spušča v temačno klet. Ta skrivni zapor pod zemljo nas spomni na kazen, ki se je pri Sofoklu domisli Kreon (774–75):

Tam, kamor ne zaide sled človeška,
jo živo bom zazidal v skalnat grob.

IV.

Dogajanje v gledališču je najbolj eksplicitno glede antične reference, vpete v zgodovinsko filmsko pripoved, spleteno okrog dogodkov v Katinskem gozdu. Ta je nazadnje tudi povsem dobesedna: če se prej ime mitološke junakinje ne omeni neposredno, ga ob Agnieszkinem odhodu iz teatra ugledamo na gledališkem plakatu, ki napoveduje uprizoritev *Antigone*. Prizor v gledališču je tudi prvi od treh prizorov v *Katinu*, ki se zdijo neposredno navdahnjeni ob dramaturški kompoziciji ključne antične reference za antigoninski mit, Sofoklovi *Antigoni*.

Drugi je dialog med Ireno in Agnieszko, ki sledeč Sofoklovi genialni domisljici vzpostavi razlike v značajih in življenjskih nazorih dveh sester, kot se izkristalizirajo ob smrti njunega brata. Tudi v *Katinu* torej sestri zavzame ta različni stališči do resnice o Piotrovi smrti, ki temeljita v njunem odnosu do povojne stvarnosti. Agnieszka, kot že zapisano, poudari, da se je – za razliko od Irene – sama zapisala svetu umorjenih, ne morilcev. A ta izjava se zdi ob Ireni, kot je predstavljena v filmu, vendarle pretirana. Wajda svoje Ismene – do neke mere podobno kot Sofokles – ne izriše povsem negativno. Če antična Ismena sicer nima poguma za dejanje, a bi – ko je to enkrat storjeno – umrla skupaj z Antigono (prim. 537–49),¹⁶ se Irenina pozitivna stran kaže na drugačen način. Kot Sofoklova Ismena sicer meni, da je upor zoper oblast brez smisla,¹⁷ saj Poljska ne bo nikoli več zares svobodna, a vendar močno verjame, da je dolžna znotraj takšne podjarmljene dežele zgraditi neke vrste svobodni svet. V tej smeri tudi aktivno deluje. Kot ravnateljica gimnazije je v prepričanju, da Poljska potrebuje mlade, izobražene ljudi, pripravljene na tihem tvegati. Seveda ponovno ni naključje, da se to pokaže ravno v prigodi z mladeničem, ki si želi po vojni pridobiti izobrazbo, da bi se lahko vpisal na univerzo, in ob vpisu v gimnazijo kot kraj in letnico smrti svojega

¹⁶ To dejstvo se zdi v mnogih interpretacijah Ismene spregledano.

¹⁷ Prim. Ismenine besede pri Sofoklu (68–69): »Upirati / premóči se, bi ne imelo smisla.«

očeta vpiše »Katin, 1940«. Irena ga najprej posvari, a ko mladenič jezno odvihra, iz pogovora z enim izmed učiteljev izvemo, da mu bo kljub temu omogočila šolanje in ga po svojih najboljših močeh zaščitila. Mladeniča lahko razumemo kot nekakšno inačico Agnieszke; dejstvo, da je Irena zanj pripravljena tvegati lastni položaj, je vsekakor pomenljivo.¹⁸ Irena si prizadeva za izobrazbo in vzgojo nove poljske inteligence, takšne, ki bo – če si dovolimo pogledati naprej v prihodnost – ne nazadnje sposobna tudi vzpostaviti odnos do medvojnih travm in preseči tabuje, vključno z resnico o dogodkih v Katinskem gozdu. Če je Ismena sicer v modernih upodobitvah večkrat predstavljena kot antipol poduhovljeni Antigon – kot senzualna, čutna ženska,¹⁹ to ne velja za Wajdov film: Irena se zdi tako po razmišljanju kot videzu asketska, morda celo bolj od Agnieszke.²⁰

Poleg dialoga med Ireno in Agnieszko ter prizora v gledališču, ko Agnieszka žrtvuje svoje lase, močno spominja na Sofoklovo dramo tudi omenjeni prizor v skrivnem bunkerju, kjer junakinjo zaslišujejo. Kot že opisano, bunker vsebuje zapor, ki budi asociacije na Sofoklov »skalnat grob«.

Namen teh treh prizorov se zdi jasen: mit daje zgodovinskim dogodkom, kot jih kaže film *Katin*, nadčasovno in univerzalno dimenzijo.²¹ Agnieszkino, pa tudi Irenino ravnanje ob bratovem umoru se sicer izriše kot eden izmed odnosov, lahko bi rekli celo principov, ki jih različne ženske, matere, sestre, žene, hčerke kažejo do smrti svojih ljubljenih. *Katin* je namreč v prvi vrsti film o ženskah, o tistih, ki čakajo novic o svojih dragih in se morajo spoprijeti s strašnimi sporočili o njihovi smrti ali pa – kar je lahko še huje – z molkom o njihovi usodi. A Agnieszka in z njo Irena sta hkrati tudi več kot le sestri, ki sta v katinskem pomoru izgubili brata: presegata zgodovinsko »podrobnost«, da gre za Katin in leto 1940, ter opozarjata na univerzalnost žalosti ob izgubi bližnjih in težkih odločitev, ki jih mora človek sprejeti, če je njihova smrt prepredena z lažmi in zamolčanji. Navezava na Sofoklovo *Antigono* kot ključno besedilo za mit o Antigonu je ob tem razumljiva: asociacija na Antigono je implicitna in mora biti zato razpoznavna skozi podobne situacije in prizore, ki seveda delujejo kot pomenljive metafore.

¹⁸ Tudi mladenič žalostno konča – uniformirani možje ga ubijejo na ulici; tik zatem – morda znova pomenljivo – sledi prizor v gledališču, ko se še Agnieszka simbolno zapiše svetu mrtvih.

¹⁹ Prim. Jensterle-Doležal, *Mit o Antigonu*, 234–36.

²⁰ Morda lahko določeno simbolno razliko iščemo tudi v imenih, ki sta obe grškega izvora: ime Agnieszka je povezano s pridevnikom άγνός, čist, neomadeževan, svet; Irena pa s samostalnikom ειρήνη, mir. In res, za Ireno bi lahko dejali, da skuša v miru in iz miru po drugi svetovni vojni narediti največ; Agnieszka pa se ne želi umazati z nikakršnim kompromisom in se je za resnico pripravljena žrtvovati.

²¹ Motiv Antigone v *Katinu* gre razumeti tudi kot navezavo na bogato poljsko tradicijo sodobnih obdelav antičnih mitov. Mit o Antigonu je bil na Poljskem (pa tudi pri drugih zahodno- in južnoslovanskih narodih) popularen predvsem konec petdesetih in začetek šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko so ga avtorji navezovali na grozote druge svetovne vojne in povojne travme v zvezi z njo (glej Jensterle-Doležal, *Mit o Antigonu*, predvsem 69–73).

A enako pomembne kot podobnosti z antično predlogo so tudi subtilne razlike, ki se izrišejo skozi filmsko pripoved. Če se Antigona sklicuje na bogove, se Agnieszka od cerkve odvrne; duhovniku, ki jo očitno dobro pozna in ji prvi pove za resnico o bratovi smrti, reče, da ga bo razočarala, saj ni prišla molit. Njen osebni razhod s cerkvijo se še poglobi kasneje, ko omenjenega duhovnika zaprejo, njegov namestnik pa iz strahu ne dovoli, da bi bratovo spominsko ploščo z dejansko letnico smrti postavila v cerkvi. Agnieszka je torej v svojem uporu povsem sama. Njena usoda pa se zdi še iz enega razloga bolj tragična od tiste, ki jo izkusi Sofoklova Antigona. Prizor, ki sklene njeno zgodbo v filmu, kaže prazno pokopališče in družinsko grobnico, kamor je na koncu dala postaviti bratovo spominsko ploščo. Ta je razbita; kos, ki manjka, je seveda mesto s krajem smrti in zadnjo, ključno številko letnice »1940«. Čeprav je seveda pomembno, da je pravilna letnica na nagrobniku bila, pa čeprav le za kratek čas, je dejstvo tudi, da Agnieszkin upor in kazen, ki mu sledi, ničesar konkretno ne spremenita; nihče se na koncu – kot pri Sofoklu – ne spametuje, nihče ničesar ne spozna, nikomur ni žal. Človeku ob tem odmeva v spominu le pripomba zasliševalca, ki – na Agnieszkin odgovor, da je Nemci kot članico odporniškega gibanja niso uspeli zlomiti v petih letih – samozavestno reče, da imajo oni veliko več časa kot Nemci. In res, resnica o Katinu je bila dokončno obelodanjena šele čez pol stoletja.

V.

Dominik Smole – če seveda pristajamo na takšno interpretacijo njegove *Antigone* – o povojnih pobojih domobrancev spregovori v drugem času.²² Antigona mu služi kot metafora za v času nastanka igre še vedno tabuizirane (oziroma povsem zamolčane) dogodke, na katere v drami le namiguje; v tej vezi bi lahko opozorili na samo situacijo (bratomorna vojna, en brat pokopan z vsemi častmi, drugi ne) in na nekatere replike, ki bi jih lahko razumeli kot skrivne namige na povojne pomore (npr. da morata sestri pred pokopom še najti Polinejka; da iščeta truplo po odročnih, mrzlih, opustelih krajih; ne nazadnje tudi dejstvo, da obstaja dvom, če Polinejkes sploh obstaja). Neposrednejših asociacij na sodobnost ne najdemo. Smoletu torej mit služi na bistveno drugačen način kot ustvarjalcem filma *Katin*. Služi mu za metaforo, skozi katero lahko sploh spregovori o zdajšnjosti.

Na to kaže že pristop k sami zgodbi, ki je pri slovenskem dramatiku bistveno drugačen kot pri poljskem cineastu. Če je poljska Antigona umeščena v točno določeno zgodovinsko obdobje in kraj, je Smoletova *Antigona* načeloma vsa ujeta v koordinate starega mita. Kraj dogajanja so mitološke Tebe, čas je po logiki stvari prav tako odmaknjen v starogrško mitologijo, vezan na

²² Prim. v prvi vrsti T. Hribar, *Tragična etika svetosti*, 269–350, in S. Hribar, »Pieteta in manipulacija«, passim (glej tudi Smole, *Zbrano delo*, 638–45, in 663–67).

obdobje tik po legendarni bratomorni vojni med Eteoklom in Polinejkom, čeprav ga nekaj drobnih namigov na sodobnost (npr. omemba »raznašalca časopisa«, 785) na trenutke odmakne v nekakšno nedefinirano brezčasnost. V igri, ki se prav tako osredinja na Antigonin upor Kreontu in njegovi prepovedi Polinejkovega pokopa, nastopajo – razen Evridike – vse osebe, kot jih najdemo pri Sofoklu (dodana ji je le ena nova – paž). A vendar se Smole ne naslanja tudi na dramaturško zgradbo Sofoklove *Antigone*. V njegovi *Antigoni* bi zaman iskali prizore, ki bi bili – tako kot pri Wajdi – prevzeti ali navdahnjeni oziroma primerljivi z najslavnejšo antično tragedijo o Antigoni. Kljub temu je Sofokles seveda Smoletov referenčni okvir; Smole v veliki meri ohranja vsebinske poudarke, kot jih izrisujejo zgoraj omenjeni prizori iz Sofokla in Wajde.

Antigona se prav tako zaveže svetu mrtvih: ta je v drami definiran kot »druga plat življenja« (401). Zareza s tisto platjo življenja, polno brezskrbnega razkošja, kot jo junakinja pozna in ki je – kot poudarja na začetku igre – »lepa, lepa« (402), je povezana s temeljnim življenjskim spoznanjem. Ta rodi novo vodilo, nov odnos do življenja samega (415–19):²³

Nisem le to, kar sem, in svet ni samo to,
kar vidim, čutim in otipljem.
Zakoni drugi vodijo življenje,
zato sem tu, da jih spoznam,
zato sem tu, da zvem, kdo sem.

V ta novi miselni krog ne sodi več zaročenec Hajmon. Takoj ko Antigona, kot poroča paž, začne misliti »nič lahke misli« (281), Hajmona za njo ni več (289–91):

Omenil sem ji Haimona: hotela je,
a ni in ni bilo ji moč ga obdržati v glavi.
Kar sfrčal je od nje.

Antigonina »druga plat življenja«, ki je zvezana s svetom mrtvih, je torej odpoved življenju, kamor sodi ljubezen, Hajmon, čigar – kot pravi zbor – »mlade roke iščejo objema« (357), bližajoča se poroka. Prav tako bi lahko govorili o nekakšni metaforični deželi, ki obstaja nekje vmes »med ljudmi in ... med sencami« (prim. Sofoklovo *Antigono*, 853) in v kateri se nahaja Antigona. Ta s svojim iskanjem Polinejka, kot že poudarjeno, stoji med dvema platema življenja; Antigona sama je – odkar si tako željno prizadeva za tisto, ki je pove-

²³ Vse navedke iz Smoletove *Antigone*, vključno s številkami verzov, navajam po citirani izdaji (Dominik Smole, *Zbrano delo*). Pri zapisovanju starogrških imen se držim ustaljenega načina in ne Smoletovih različic (tako pišem npr. »Tejrezias« in ne »Teiresias«); izjema so seveda imena v citatih.

zana z mrtvim Polinejkom – z besedami zbora »/o/dsotna ... in kot da ni na svetu« (1699). Zaradi tega jo tisti, ki prisegajo na drugo, znano plat življenja, tudi uradno proglasijo za noro.

Prav tako Dominik Smole gradi na razliki med sestrama Antigono in Ismeno; do direktne konfrontacije med njima pred očmi gledalcev sicer ne pride, saj Antigona v igri ne nastopi,²⁴ a o razlikah se podučimo skozi posredne opise in komentarje Ismene ter drugih oseb. Če je Ismena – »Ismena, / kjer sta mir in varnost« (31–32), je Antigona »zmeraj blodila pod oblaki / in delala vse táko, kar je dišalo zoper red« (1743–44). Če je prva v svojem uporu proti Kreontovemu ukazu neučakana, nastopaška, visokostna, polna visokoletečih, pompoznihs besed, stalno poudarjajoč svojo čistost, nekrivdo, čast, je druga redkobesedna, razmišljujoča, v začetku tudi polna dvomov in strahov. Če prva med iskanjem Polinejka postaja vedno bolj bolehná, šibka (njeno »telo je krhkejše od volje«, reče paž, 910), tudi vedno bolj nostalgíčna in željna nekdanjega življenja, ima druga – čim se za dejanje odloči – neomajno moč in voljo (s paževimi besedami, jo »veninven spodžiga žar velike vere«, 912). Ismena je, tudi če se upira, »po neki čudni igri zmeraj s kralji bot« (391); in res, že malce ostrejši pogovor s Kreontom zamaje njeno zgolj na videz trdno prepričanje v iskanje in pokop Polinejka. Antigona, nasprotno, s početjem nadaljuje in, kot pravi paž, »/v/sak dan je bližje in vse bližje cilju« (1577).

V slovenski Ismeni – za razliko od Sofokla in Wajde – ni nobene pozitivnosti; po razvojnem loku, ki ga – od začetne zavzetosti za dejanje do zloma – naredi, deluje še kot toliko močnejši antipol Antigone. Ko se enkrat odpove sestri, se stopi z ostalimi osebami v nekakšnega kolektivnega junaka: z utrujenim Kreontom, razdvojenim med kralja, ki mu je vladanje spríčo bolehnosti in glavobolov bolj kot ne odveč, in človeka, ki ga pomirja vrt s ptički in rožicami; s Tejrezijem, dvornim filozofom, razumnim, a predvsem že malo starim ter brez iluzij in vere, da je pomembno še kaj drugega razen »preprostih dejstev«: »slabo je biti lačen, / slabo je biti žejen, slabo brez toplega ognjišča« (86–87); z gizdalinskim uživačem Hajmonom. Tudi te osebe se seveda bistveno razlikujejo od svojih antičnih predhodnic, kot jih slika Sofokles.

Prav tako dobi posebne odtenke Antigonin upor. Antigona se sicer – kot Sofoklova – v osnovi upira ukazu novega vladarja Kreonta, ki zapoveduje, da Polinejk ne sme biti pokopan; a pomembno postane predvsem njeno iskanje Polinejka, ki preide »čez nebogljene mere« mrtvega brata (ta je bil sicer, kot njegov brat Eteokles, za časa življenja vse prej kot idealen).²⁵ Iskanje Polinejkovega trupla se razširi »v nekaj, kar nosi svojo lastno težo« (1450–51): je iskanje tega, kdo človek zares je, njegovega lastnega prav. Prav zato se mora zgoditi na očeh vseh, »mimo laži vsakdanjosti, mimo varljive varnosti, / mimo slepote« (1186–87).

²⁴ To zanimivo dramaturško domislíco omenja tudi Steiner, *Antigones*, 170.

²⁵ Kot pravi o njiju Tejrezias (60–61): »Eden pijanec in nečistnik, / drugi stremuh brez mere.«

Polinejkes kot »misel«, za katero Antigona tako »vztrajno išče smisel« (118), ogroža obstoječi red, varni svet tebanskih dvorjanov, sestavljen zgolj iz tistega, »kar vidiš, čutiš in otiplješ s prsti« (322) in v katerem je glavno, da so »vsesplošni posli tako/lepo, vsesplošno, umno in prikladno ... urejeni« (54–56). Antigonino iskanje ogroža dvorjane kljub uradni razglasitvi, da je slaboumna: saj, kot opaža Hajmon, »/o/dkar je ona blazna, je vsaka reč glasnejša« (1756). Najglasnejše je seveda dejstvo, da dokler Antigona išče Polinejka, slednji in vse, kar ta predstavlja, – nepreklicno *je*. Tebanski dvorjani si seveda želijo potrditve, da ga ni, saj – kot strne Ismena: »Če Polineikes je, čemu smo mi?« (1928) Ali, z besedami vidca Tejrezia, ki zahteva od Kreonta (1875–78):

Povej jasno in glasno vsem:
do te višine seže človek,
ne večji ni, ne manjši kakor smo vsi drugi,
nič višjega ni na tem božjem svetu!

Antigona je v vsem, kar je prevzeto iz antike, sama proti vsem: še glasnik iz Delfov sporoči tisto, kar želijo njeni antagonisti, namreč, da Polinejka ni. V tem je primerljiva z Wajdovo Agnieszko. A slovenska Antigona vendarle ima zaveznika – paža, osebo, ki jo Smole uvede na novo. Ta je na njeni strani in na koncu ostane tisti, ki – tudi ko je Antigona ubita – bo, kot je slutiti, še naprej ogrožal varljivo varni svet Smoletovih tebanskih dvorjanov.

Ta ideja je tudi edino, kar se v Smoletovi *Antigoni* izrazi na izrazito čustveni, nerazumski ravni, primerljivi z učinki antičnih ritualov, transponiranih na gledališki oder. Če je sicer *Antigona* v prvi vrsti igra dialoga, besedilo ob koncu narekuje dogajanje, ki učinkuje onkraj besed – zvenenje zvonov. Njihov pomen je interpretiran trikrat. Najprej ga Ismena razume kot potrdilo vsesplošnega olajšanja ob sporočilu iz Delfov, da Polinejka ni. Nato paž, ki brez sape priteče na prizorišče, v grozo Tebancev pove, da zvonovi oznanjajo vsem (2226): »Antigona je našla Polineika!« In končno – potem ko Kreon Antigono zapiše smrti in si tebanski dvorjani vnovič oddahnejo – v daljavi ponovno zazvenijo zvonovi, »čedalje glasnejši in ušesom kar neprijetni«, kot pravi sklepna didaskalija. Ti pomenljivo spremljajo in poudarjajo sklepno ter za Antigone antagoniste toliko bolj strašljivo spoznanje, da je paž, Antigonin goreči privrženec, še vedno živ.

VI.

Prav oseba paža in ritualno zvonjenje, povezano z njegovim sporočilom o Antigonini najdbi Polinejka in z dejstvom, da sam ostaja živ, nas popelje nazaj h katinski Antigoni.

Tako Wajdova Agnieszka kot Smoletova Antigona namreč v končni fazi sprožita vprašanje, kaj njun upor in z njim njuna smrt pravzaprav pomenita. V *Katinu* se smiselnost Agnieszkiinega dejanja postavi pod vprašanj predvsem zato, ker je resnica, za katero si prizadeva, razkrita le za kratek hip.²⁶ Pri Smoletu Antigono dejanje iz istega razloga postavi pod vprašaj Ismena, ko – ob sestrični smrtni obsodbi – olajšana izreče besede, ki bi se povsem lahko, seveda *mutatis mutandis*, nanašale na Agnieszko (2256–59):

Antigona je našla Polineika,
ampak samo za kratek hip, le za trenutek.
Kaj naj z Antigono samo za trenutek?
Rahel cvet, ki se odpre in brž nato usuje.

Smiselnost boja obeh Antigon je torej na neki točki zaradi kratkotrajnosti uspeha v obeh delih postavljena pod vprašaj. Pri Smoletu dvom eksplicitno ubesedi Ismena, pri filmu ga je porodil (na vsak način subjektiven) občutek podpisane gledalke. A vendar se človek ob gledanju *Katina* tudi intuitivno vseskozi zaveda, da je dejanje samo, pa čeprav so njegove posledice vidne »samo za trenutek«, še kako pomembno. Pri Smoletu se zdi prav ta občutek – poudarjen z zvokom zvonov, ki v naših ušesih sugerirajo ritual – personificiran v osebi paža. Ta »mili pšeničnolasi deček« (1623) potrjuje, da ima težnja za resnico ter prizadevanje za drugo, višjo »plat življenja« – smisel.

BIBLIOGRAFIJA

- Bendann, Effie. *Death Customs: An Analytical Study of Burial Rites*. London: K. Paul, Trench, Trübner, New York: Knopf, 1930.
- Bowie, Angus M. *Aristophanes: Myth, ritual and comedy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Brown, Andrew, izd. Sophocles, *Antigone*. Warminster: Aris & Phillips Ltd, 1987.
- Easterling, Patricia E. »Tragedy and Ritual.« V: *Theater and Society in the Classical World*, ur. Ruth Scodel, 7-23. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993.
- Foley, Helene P. *Ritual Irony: Poetry and Sacrifice in Euripides*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.
- Gantar, Kajetan, prev. Sofokles: *Antigona, Kralj Ojdipus*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- Golder, Herbert. »Preface.« *Arion* 3, št. 1 (1994): 1–5.
- Goldhill, Simon. »Programme notes.« V: *Performance Culture and Athenian Democracy*, ur. Simon Goldhill in Robin Osborne, 1–29. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

²⁶ Morda k temu pripomore tudi lik Irene, ki ima – kot že omenjeno – pozitivne lastnosti, celo dimenzije skrivnega upora proti oblasti. Irena ni toliko bojazljiva, kot se zdi realna; njeno razmišljanje in delovanje se morda na neki pragmatični ravni zdi bolj učinkovito kot upor Agnieszke, ki, nasprotno, absolutno zavrača vsakršen kompromis.

- Graf, Fritz. »Religion and drama.« V: *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre*, ur. Marianne McDonald in J. Michael Walton, 55–71. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Haldane, Joan A. »A scene in the Thesmophoriazusae (295–371).« *Philologus* 109 (1965): 39–46.
- Hribar, Spomenka. »Pieteta in manipulacija.« V: *Dominik Smole*, ur. Ivo Svetina, 121–62. Interpretacije 5. Ljubljana: Nova revija, 1996.
- Hribar, Tine. *Tragična etika svetosti*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Isak Kres, Jelena, prev. *Evipid: Helena*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Jensterle-Doležal, Alenka. *Mit o Antigoni v zahodno- in južnoslovanskih dramatikah sredi 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Kavoulaki, Athena. *ΠΟΜΠΕΙΑΙ: Processions in Athenian Tragedy*. Doktorska disertacija. Oxford: University of Oxford, 1996.
- Kavoulaki, Athena. »Processional performance and the democratic polis.« V: *Performance Culture and Athenian Democracy*, ur. Simon Goldhill in Robin Osborne, 293–320. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Martin, Richard P. »Ancient theatre and performance culture.« V: *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre*, ur. Marianne McDonald in J. Michael Walton, 36–54. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Michelakis, Pantelis. »Greek Tragedy in Cinema.« V: *Dionysus since 69: Greek tragedy at the dawn of the third millennium*, ur. Edith Hall, Fiona Macintosh in Amanda Wrigley, 199–218. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Rehm, Rush. *Greek Tragic Theatre*. London in New York: Routledge, 1992.
- Smole, Dominik. *Zbrano delo. Dramski spisi I. Antigona*. Uredil Goran Schmidt. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev 224. Maribor: Litera, 2006 (ponatis 2009).
- Steiner, George. *Antigones: The Antigone myth in Western literature, art and thought*. 2. izd. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Tambiah, Stanley Jeyaraja. *Culture, Thought, and Social Action: An Anthropological Perspective*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985.
- Tzanetou, Angeliki. »Almost Dying, Dying Twice: Ritual and Audience in Euripides' *Iphigenia in Tauris*.« V: *Euripides and Tragic Theatre in the Late Fifth Century*, ur. Martin J. Cropp et al., 199–216. Illinois Classical Studies 24/25. Champaign: Stipes Publishing, 2000.

AGNIESZKA, ANTIGONE: THE ANTIGONE MYTH IN ANDRZEJ WAJDA'S *KATYN* AND IN DOMINIK SMOLE'S *ANTIGONA*

Summary

The article considers two modern works which employ the Antigone myth. The Polish film director Andrzej Wajda included several implicit allusions to the myth in his *Katyn* (2007), a film about the mass murder of Polish officers and intelligentsia – a Soviet crime which remained a taboo for almost half a century. On the other hand, Dominik Smole, a Slovenian playwright, wrote a play about Antigone (1960), which is set from beginning to end in ancient Thebes. It has been suggested that his play indirectly calls attention to the Slovenian post-war killings of the Slovenian Home Guard members, which were likewise long tabooed.

Inquiring how the two works relate to Sophocles' *Antigone*, the article points out that Andrzej Wajda seems inspired not only by Sophocles' ideas but also by his dramatic techniques. A scene that seems especially interesting in this respect presents Agnieszka (Antigone) going to the theatre to sell her hair in order to buy a tombstone for her dead brother Piotr (Polyneikes). The action in the theatre is so full of metaphors and subtle imagery that it can be compared to one of the most compelling scenes in Sophocles' *Antigone* (801–943). In the latter, Sophocles employs a popular ancient dramatic technique, incorporating ritual elements in the dramatic action in order to create an atmosphere rich in meanings and connotations. While Wajda's film includes at least two other scenes which seem directly inspired by the dramaturgical composition of Sophocles' tragedy, Dominik Smole does not appear to make much use of Sophoclean techniques. To both authors, however, Sophocles is a key reference for their characters, situations, and dilemmas; both the film and the play refer to the ancient tragedy either through similarities or differences established in relation to the ancient *Antigone*. With regard to the differences, Smole's only new *persona dramatis*, the page who survives Antigone as her devoted follower, appears to be one of the most arresting ones. It is remarkable that Smole accompanies the page's final act at the end of the play with a singular ritualistic atmosphere.

Concerning the function of the myth in the works discussed, it may be concluded that Andrzej Wajda, having shot his film at a time when events in the Katyn forest were no longer a taboo, drew on the myth in order to give his historical film a universally tragic dimension. For Dominik Smole, who composed his *Antigone* almost fifty years earlier, in a period when the traumatic killings could not be openly addressed, the mythological metaphor was probably the only way to discuss problematic contemporary issues.

Prevodi

Iz Evripidovega *Oresta* (356–629)

Prevedla Jera Ivanc

Prva različica prevoda v ritmizirani prozi je nastala leta 2006 za uprizoritev v SNG Drama Maribor (režiser Hansguenther Heyme), verzna različica, ki je še v obdelavi, bo izšla leta 2012 pri Mohorjevi založbi.

*Pred palačo v Argu; Zbor argoških deklet in Orest.
(Nastopi Menelaj.)*

Menelaj

Oh, dom, vesel se iz Troje k tebi vračam,
a hkrati točim solze, ko te vidim,
saj ne poznam ognjišča, ki bilo bi
z več žalosti obdano, kot je tvoje.

Za Agamemnonovo zlo usodo 360

[– da ga je lastna žena umorila–]

sem zvedel, ko sem proti rtu plul.

Resnicoljubni Glavk, tolmač Nerêjevih

besed mornarjem, se je pred menoj

pokazal iz valov in mi naznanil: 365

tvoj brat je mrtev, Menelaj, poslednjo

kopel mu je pripravila soproga.

Oblile so nas solze: mene in

mornarje. Ko sem v Návplijo prišel,

[– soproga je bila na poti sèm –] 370

sem upal, da ljubeče bom objel

Oresta in njegovo mater, da sta

srečna. Pa zvem od nekega mornarja

za strašno smrt Tindarejeve hčere.

(*Zboru.*) Mladenke, kje je Agamemnonov 375

otrok, počelo vseh nesreč? Povejte!

Ko sem zapuščal dom in šel nad Trojo,

je bil še v Klitajmestrinem naročju.
 Zdaj bi ga ne spoznal, če bi ga videl.
 Orest
 Jaz, Menelaj, sem tisti, ki ga iščeš, 380
 in rad ti svojo stisko razodenem.
 A prej se kot prošnjik, čeprav brez venca,
 tvojih kolen dotaknem in te prosim:
 reši me. Pravočasno si prišel.
 Menelaj
 Kaj vidim, o bogovi? V truplo zrem. 385
 Orest
 Res je, na smrt trpim, a še živim.
 Menelaj
 Ti divji, neurejeni kodri! Revež.
 Orest
 Ne muči me izgled, ampak dejanja.
 Menelaj
 Tvoje oči! Tvoj izsušen pogled!
 Orest
 Telo odhaja, a ime ostaja. 390
 Menelaj
 Ne bi verjel, da se mi kdaj boš grd zdel.
 Orest
 Tak sem, nesrečne matere morilec.
 Menelaj
 Sem slišal, pusti. Ne govori več.
 Orest
 Ne bom – čeprav me bog zasipa z zlom.
 Menelaj
 Pa kaj je? Si bolan? Kaj te ubija? 395
 Orest
 Zavest; ker se zavedam, kaj sem storil.
 Menelaj
 Kaj? Če si razumen, bodi razumljiv.
 Orest
 Najbolj od vsega me pogublja žalost.
 Menelaj
 Strašna boginja, ampak ozdravljiva.
 Orest
 In blaznost – materina maščevalka. 400
 Menelaj
 Od kdaj si tak? Kateri dan je bil?
 Orest

Ko sem ji grob, nesrečnici, nasul.
 Menelaj
 Si v hiši bil? Si ob grmadi bdel?
 Orest
 Čakal sem zunaj, da kosti poberem.
 Menelaj
 Kar sam? Ti ni pri tem nihče pomagal? 405
 Orest
 Je. Pilad, že pri umoru moj tovariš.
 Menelaj
 Bolan si od prikazni. Kakšne so?
 Orest
 Dekleta tri, podobna trem nočem.
 Menelaj
 Poznam jih; nočem jih imenovati.
 Orest
 Ker so častitljive in molk omikan. 410
 Menelaj
 Te one za umor preganjajo?
 Orest
 Podijo, gonijo me, reveža.
 Menelaj
 Če zlo storiš, ni zlo, da zlo trpiš.
 Orest
 Saj vidim en izhod iz te nesreče.
 Menelaj
 Samo ne smrt! To bi bilo neumno. 415
 Orest
 Apolon; on mi je umor ukazal.
 Menelaj
 Kot da ne ve, kaj dobro je in prav.
 Orest
 Bogovi so, kar so, in mi smo sužnji.
 Menelaj
 Te nič ne brani pred udarci zla?
 Orest
 Bilo bi prav: to je v naravi božji. 420
 Menelaj
 In mati? Kdaj je vdihnila poslednjič?
 Orest
 Šest dni nazaj. Gomila je še topla.
 Menelaj
 Boginje so hitele z maščevanjem.

Orest
Nespametno ravna, kdor bližnjim škodi.

Menelaj
In to, da si očeta maščeval? 425

Orest
Od tega nimam nič. Še vedno čakam.

Menelaj
Kako so se na umor odzvali v mestu?

Orest
Tako me vsi sovražijo, da z molkom.

Menelaj
Ti je vsaj roke kdo obredno spral?

Orest
Kamor bi šel, bi vsi zaprli vrata. 430

Menelaj
In kdo so ti, ki te izganjajo?

Orest
Ójaks, ki zvrča krivdo na očeta –

Menelaj
Za bratov umor pred Trojo se maščuje.

Orest
Ki nisem kriv ga! S treh strani me strejo.

Menelaj
Kdo še? Ajgistovi prijatelji? 435

Orest
Nasilni so, meščani pa poslušni.

Menelaj
Boš smel zasesti prestol po očetu?

Orest
Kako, če še živeti ne bi smel?

Menelaj
Povej, kar veš o njihovih naklepih.

Orest
Danes bodo glasove proti šteli. 440

[Menelaj
Za smrt? Življenje? Za izgon iz mesta?

Orest
Za smrt pod kamenjem iz rok meščanov.]

Menelaj
Zakaj pa raje ne zbežiš iz mesta?

Orest
Vse naokrog so oborožene čete.

Menelaj

- Čete sovražnikov ali Argejcev? 445
 Orest
 Na kratko: mesto hoče mojo smrt.
 Menelaj
 Dosegel si dno hudega, nesrečnik.
 Orest
 Rešitev iz nesreče vidim v tebi.
 Srečen prihajaš, déli blagostanje
 z manj srečnimi prijatelji! Ne hrani 450
 le zase vsega dobrega! Prevzemi
 svoj del bremena in izplačaj dolg
 za uslugo, ki si jo dolžan očetu!
 Prijateljstvo ostane zgolj beseda,
 če se z dejanji v stiski ne izkaže. 455
 Zbor
 Glej, s starimi koraki se Špartanec
 Tindarej približuje. V črnem plašču
 in kratkih las žaluje za otrokom.
 Orest
 Z mano je konec, Menelaj. Tindarej
 prihaja; po vsem tem, kar storil sem, 460
 mu res ne morem pred oči stopiti.
 Skrbel je zame, ko sem bil še majhen,
 in me, otroka Agamemnona,
 ljubeče pestoval. In Léda tudi;
 veljal sem toliko kot Dioskura. 465
 Uboga duša in srce!, res, nisem
 jima povrnil z lepim. Kje je tema,
 da z njo obraz zagrnem? Kje oblak,
 da me pred starčevim pogledom skrije?
 (*Nastopi Tindarej.*)
 Tindarej
 Kje je mož moje hčere, Menelaj? 470
 Ko sem na grobu Klitajmestri pitni dar
 izlival, sem izvedel, da je z ženo
 naposled varno v Návplijo priplul.
 Pokažite mi ga, da mu po dolgem
 času prijateljsko poljubim roko. 475
 Menelaj
 Pozdravljen, Zevsove soproge mož!
 Tindarej
 In ti, moj svak, pozdravljen, Menelaj!
 (*Zagleda Oresta.*)

Ah! [Škoda, da ne vidimo v prihodnost!]
 Pred hišo je morilec matere,
 kača s strupenimi očmi! Ogabno! 480
 Ti govoriš z njim, Menelaj? Brezbožnik!
 Menelaj
 Zakaj? Sin meni ljubega moža je.
 Tindarej
 Spočel ga je in tole je nastalo?
 Menelaj
 Ja. V stiski si zasluži spoštovanje.
 Tindarej
 Res, med barbari si se pobarbaril. 485
 Menelaj
 Kot Grk pa svojo lastno kri spoštujem.
 Tindarej
 Kot Grk ne moreš biti nad zakonom.
 Menelaj
 Razumni ve, da dela zakon sužnje.
 Tindarej
 Imej to misel, meni ni potrebna.
 Menelaj
 Star si in jezen. Starost ni razumna. 490
 Tindarej
 Ne misliš nanj (*pokaže na Oresta*), ko sodiš o razumu?
 Če vsi vedo, kaj prav je in kaj ne,
 je mar kje kdo z manj pameti od tega,
 ki ni se zmenil niti za pravičnost
 ne za zakone, vsem Helenom skupne? 495
 Ko se je Agamemnon mrtev zgrudil
 pod roko moje hčere – to dejanje
 je vredno graje! –, bi za ta zločin 498
 jo moral kaznovati, a pobožno: 500
 moral bi jo izgnati. S tem ravnal
 bi do zakonov in bogov spoštljivo,
 ne bil nesrečnik bi, ampak razumnik.
 Zdaj pa si z materjo deli usodo.
 Prav je, da jo imel je za zločinko, 505
 a s tem, ko jo je ubil, jo je prekosil.
 Tole te vprašam, Menelaj, poslušaj:
 če tega umori njegova žena
 in njo v zameno njun otrok in tega
 zopet njegov, da s smrtjo smrt očisti, 510
 kje se prelivanje krvi konča?

Naši očetje so že vedeli:
 če kdo je kri preлил, ni smel nikomur
 stopiti pred oči, očistili
 so ga z izgonom, ne še z eno smrtjo. 515
 Sicer nekoga vedno čaka smrt,
 potem ko sam za zadnjo je poskrbel.
 Brezbožne ženske zaničujem. Hčer,
 ki je moža ubila, še posebej.
 Pa tudi tvojo ženo Heleno: 520
 ne govorim več z njo. Da si nad Trojo
 zaradi take ženske šel, ni vredno
 hvale. A zakon bom, kot bom le mogel,
 branil, samo da ustavim to morijo,
 ki je v pogubo mestom in deželam! 525
 (*Orestu.*) Kaj si občutil, kaj si mislil, revež,
 ko si je mati svoje prsi v prošnji
 razgalila? Čeprav sam nisem videl,
 mi stara lica močijo solze.
 Mojim besedam pritrjuje dejstvo, 530
 da osovražen od bogov za mater
 plačuješ z blodnjami in blaznim strahom.
 Ne potrebujem drugih prič; sam vidim.
 (*Menelaju.*) Le glej, da ne bi v želji, da bi mu
 pomagal, deloval proti bogovom. 535
 [Daj, da ga mesto kamenja do smrti,
 drugače v Šparti nisi dobrodošel!]
 Smrt moje hčere je bila pravična,
 a vendar bi ne smel je on zadati!
 Kar sem in kar imam, je blagoslov, 540
 razen obeh hčera; tu nimam sreče.
 Zbor
 Blažen je, kdor ima z otroki srečo,
 da niso mu le v znamenje sramote.
 Orest
 Bojim se te nagovoriti, starec,
 [da te v dno duše ne razžalostim.] 545
 Brezbožen sem, ker sem umoril mater,
 pobožen, ker sem maščeval očeta.
 Bojim se tvojih sivih las, a vendar
 naj tvoja starost ne prestraši mojih
 besed in naj pusti, da nadaljujem. 550
 Kaj naj bi storil? Sam pretehtaj: oče
 me je spočel in tvoja hči rodila –

kot njiva je sprejela tuje seme.
 [Otrok bi brez očeta ne bilo!
 Spočel me je, zato sem se odločil 555
 zanj in ne zanjo, ki me je vzredila.]
 Ta tvoja hči – ne morem reči mati –
 je ob umazani poročni himni
 legala v zakon z drugim. Pa čeprav
 z njo sramotim še sebe, bom govoril! 560
 Njen skrivni mož doma je bil Ajgist;
 ubil sem njega in zaklal še mater –
 grozljiv zločin –, a maščeval očeta.
 Z dejanjem, za katerega zahtevaš
 kamenjanje, sem služil Grčiji: 565
 ker če je ženska res tako predrzna,
 da za umor moža usmiljenje
 z golim oprsjem išče pri otrocih,
 je zanjo, ne glede na obdolžitve,
 takle umor malenkost. Moj zločin, 570
 kot praviš ti, je ukinil to navado.
 Sovražil in moril sem po pravici!
 Izdala je moža, ko je bil zdoma
 in se boril na čelu grških čet!
 Oskrunila je posteljo zakonsko! 575
 Ko je spoznala greh, si ni sodila,
 ampak je v strahu, da njej ne bi mož,
 prej ona njega s smrtjo kaznovala. 578
 Starec, zločinko si spočel in me 585
 pogubil. Njena drznost kriva je,
 da sem sirota in morilec mame.
 [Telémah Odiseju ni umoril
 žene, a tudi ta se ni vsevprek
 možila in s tem skrunila zakona.] 590
 Ni prav, da kličem vas, ki sodite, 579
 pa vendar, o bogovi, če bi z molkom 580
 pritrdil njej, le kaj bi mrtvi storil?
 Ne bi poslal Erinij nadme v mržnji?
 Če materi pomagajo boginje,
 bi tudi njemu, ki je bolj trpel. 584
 Apolona, ki biva v popku stvarstva, 590
 deli ljudem nasvete nezmotljive,
 [vsi ga poslušamo, karkoli reče,]
 le njega sem poslušal pri umoru!
 On je brezbožen, njega umorite! 595

On je grešil, ne jaz! Kaj naj bi storil?
 Me sklicevanje na boga ne more
 rešiti krivde? Kam naj vendar grem,
 če me ne reši, kdor mi je ukazal?
 Ni res, da je storjeno zlo dejanje, 600
 če gre zla sreča na račun storilcev.
 [Ljudje, katerih zakon se izkaže
 za dobrega, so srečni; če se ne,
 jim gre doma in zdoma vse narobe.]
 Zbor
 Ženske rojene so v napoto moški 605
 sreči, saj jo spreminjajo v nesrečo.
 Tindarej
 Predrzen si; namesto da bi brzdal
 jezik, se pričkaš z mano in me žališ.
 Zdaj bom še bolj odločno tvojo smrt
 zahteval. To prijeten bo dodatek 610
 k temu, da sem prišel na grob se hčeri
 poklonit. Stopil bom na sredo zbora
 in jih, meščane, zlepa ali zgrda
 naščuval s kamenjem nad vaju s sestro!
 Še bolj kot ti si smrt zasluži ona; 615
 ona te z materjo je obnorela,
 ona ti pravljice je šepetala
 o Agamemnonovih sanjah in
 prešuštniku Ajgistu – naj ga v Hadu
 sovražijo še bolj, kot smo ga tu! – 620
 dokler ni brez plamena dom zagorel.
 Svarim te, Menelaj, da bom ukrepal.
 Če ceniš moje svaštvo in sovraštvo,
 ne brani ga, ne nasprotuj bogovom!
 [Daj, da ga mesto kamenja do smrti, 625
 drugače v Šparti nisi dobrodošel!]
 Zdaj veš. In ne izbiraj si brezbožnih
 prijateljev v zameno za pobožne!
 Služabniki, peljite me od tod!
 (*Tindarej odide.*)

Iz Evripidovih *Bakhantk* (73–87 in 170–274)

Prevedla Andreja Inkret

Zbor

Oj, blagor mu, kdor
v božjo skrivnost posvečen
pobožno srečen živi!
Obredno je čist,
srce v svetem zboru
časti po gorah Bakha
pa moli k véliki Kibeli
v skladu z božjim redom.

Gor, dol opleta s tirsom,
z vencem iz bršljana
je v službi Dioniza.

Oj, Bakhantke, le naprej! Oj, Bakhantke, le naprej!

Vodíte dol s frigijskih gora na
širokoplesne grške ceste
Dioníza – Bromija,
boga in božje dete!

* * *

Tejrezias

Kdo je pri vratih? Kadma ven pokličí, Agénorja otroka, ki zapústil je sídónsko polis in to tebansko mesto utrdil s stolpi. Naj kdo gre sporočit, da išče ga Tejrézias. Sam ve, zakaj prišel sem, kaj stavec sklenil sem s še večjim starcem: tirs si bova naredila, se odela v jelenje kože in si na glavo dala vence iz bršljanovih poganjkov.

Kadmos

Najboljši med prijatelji! Modri glas modrega moža sem slišal, ko bil sem v hiši, in ga prepoznal. Tu sem, pripravljen, v opravi božji: njega namreč, otroka moje hčere, Dioníza, ki se ljudem kot bog razkriva, moramo slaviti,

kolikor je v naši moči. Kje naj zaplešem, kje s sivo naj otresam glavo, kam korak usmerim? Ti bodi moj vodnik, Tejrezias, starec starcu: ti si moder. Kajti utrudil se ne bom, noč in dan bom bil po zemlji s tirsom. Starost je le vesel spomin.

Tejrezias

Potem enako čutiš. Sam prav tako sem mlad in komaj čakam, da bom plesal.

Kadmos

Kaj ne bi šla na goro kar z vozovi?

Tejrezias

Tako bi del časti odrekla bogu.

Kadmos

Kot dečka te bom vodil, starec starca.

Tejrezias

Brez truda naju bog bo tja pripeljal.

Kadmos

Le midva v državi bova plésala za Bakha?

Tejrezias

Le midva sva pri pameti, drugi niso.

Kadmos

Predolgo se mudiva. Daj mi roko!

Tejrezias

Tu je roka, drži, primi me!

Kadmos

Bogov ne zaničujem, saj sem smrtnik.

Tejrezias

Da, midva res ne bistrumiva o božji moči. Očetnih izročil, ki jih stare smo kot čas prejeli, z besedo človek ne ovrže, naj mu um še takšno bistro misel najde.

Kadmos

Bo rekel kdo, da sem – starec – brez sramu, ker plesat grem in glavo sem ovenčal si z bršljanom?

Tejrezias

Saj vendar bog, če zapove obredje s plesom, ne loči med mladim in starejšim. Od vseh želi časti v enaki meri, nič ne šteje – le slavlce hoče!

Kadmos

Ker sam, Tejrezias, ne zreš luči, naj jaz postanem ti tolmač z besedo. Sin Ehíona, Pentêj hiti sèm, na dvor, tisti, ki dal sem mu oblast nad zemljo. Kako je razburjen! Le kaj bo novega povedal?

Pentej

Bil sem na tujem, ko sem slišal za še sveže zlo v državi: ženske so nam v licemerskem pobožnjakarstvu domove zapustile, tekajo po gorskih goščah, plešejo na čast novotariji, bogu Dionizu, kdorkoli že to je. Na sredo svetih

zborov postavile so polne vinske vrče, vsaka kje drugje potuhnjena, na samem, se vdaja moški sli! Pobožne da so, menade? Izgovor! Ne Bakhos, Afrodita jim je dražja! Kar sem ujel jih, zvezanih so rok pod stražo in na varnem v javni zgradbi. Kar jih manjka, bom polovil z gora, [Agávo, ki me rodila je Ehíonu, in Íno pa Avtónoo, Aktájona mater mislim.] Ko jih vklenil bom v železne mreže, bo hitro konec s to škodljivo vero.

Pravijo, da neki tujec je prišel iz Lidije, čarovnik, zapeljivec, z dehtečimi lasmi in svetlih kodrov, kot vince lička, v očkah radost Afrodite. Ta dneve in noči obrede Bakha nudi in za dekleti lazi. O če ujamem ga v tej deželi, udarcem s tirsom in stresanju z lasmi napravim konec – šla bo glava preč! On trdi, da Dioniz je bog, on trdi, da Dioniz bil nekoč zašit je v stegno Zevsu – ta, ki je zgôrel v ognju strele z mamu, ker je lagala o združitvi z Zevsom. Kaj ni to grozno? Ta predrznost predrzna kliče po obglavljenju, pa bodi tujec kdorkoli že!

A tu je še en čudež! Vidca vidim, Tejrezia, v pisanih kožah in še očeta moje mame, kako smešno – saj bakhant je, s tirsom!

Oče, ko gledam stárost brez razuma, čutim le prezir. Daj, proč z bršljanom! Osvobodi, daj, roko tirsu, oče moje mame! Ti si ga prepričal v to, Tejrezias! Spet hočeš novega boga uvesti med ljudi, služil bi rad z darovi, gledal ptičje lete. Le stárost te rešuje sivolasa, da zvezan ne sediš z bakhantkami, ker slabe rituale uvajaš. Ko ženske gostijo se z veseljem grozdne kaplje, svetósti, menim, so lahko le bolne.

Zbor

Brezbožnost! Tujec, te ni strah bogov in Kadma, Zemljinih sinov sejhalca? Boš, sin Ehíona, v sramoto rodu?

Tejrezias

Ko moder mož ne govori na pamet, je z lahkoto prepričljiv. Ti se s podmazanim jezikom zdiš razumen, a vendar v tem, kar rečeš, ni razsodnosti. Predrzen mož in večč govornik, ki mu manjka čuta, je lahko le za državo slab. In res, ta novi bog, ki ti ga zasmehuješ – saj dovolj poudariti ne morem, kolikšna bo v Grčiji njegova moč ...

Iz Evripidovega *Resosa* (1–223)

Prevedla Jelena Isak Kres

Prizorišče: Hektorjev šotor v trojanskem taboru. Prvi izhod vodi proti morju, kjer je grški tabor in tudi glavno trojansko oporišče, drugi pa proti notranjosti dežele, kjer je tračanski tabor, pašniki ob gori Idi in mesto Troja. Trojanci z zavzniki so dosegli pomembno zmago, tako v grškem kot v trojanskem taboru gorijo stražni ognji.

Skozi prvi vhod vstopi zbor trojanskih stražarjev.

Zbor

Stopi do ležišča Hektorja
kdo od budnih kraljevih ščitonoš
ali nosačev orožja!

Naj prejme vest o novih poročilih,
stražarji v četrti nočni izmeni
varujejo vso vojsko.

5

Nasloni se na podlaket in dvigni glavo,
razpri gorgonolično bivališče svojih oči,
zapusti ležišče iz listja,

Hektor, čas je, da slišiš!

10

Iz šotora pride Hektor.

Hektor

Kdo je – je glas prijateljski? Kdo je ta mož?

Kako gre geslo? Govori!

Kdo vse prihaja v nočnih urah

k moji postelji? Na dan z besedo!

Zbor

Stražarji vojske.

Hektor

Zakaj prihajaš s truščem?	15
Zbor	
Pogum!	
Hektor	
Pogumen sem. Da ni nočna zaseda?	
Zbor	
Ne, ni.	
Hektor	
Zakaj pa si potem	
zapustil stražo in dviguješ vojsko,	
če nimaš nekih nočnih poročil?	
Ne veš, da taborimo blizu argejske vojske	20
v nočni postelji	
v popolni bojni opremi?	
Zbor	
Orožje v roko, Hektor, stopi	
k ležiščem sobojevnikov,	
spodbodi jih, naj dvignejo kopja, zbudi jih!	25
Pošlji prijatelje k svojemu moštvu,	
naj zauzda konje!	
Kdo bo šel k Pantovemu	
ali Evropinemu sinu, vodji likijskih vojščakov?	
Kje so nadzorniki žrtvovanja,	30
kje so poveljniki lahkooborožencev	
in frigijski lokonosci?	
Vpnite tetive v rožene loke!	
Hektor	
Del tega, kar sporačas, vliva strah,	
z ostalim pa hrabriš. Ni jasno.	35
Te je prestrašil Panov strašni bič,	
da si zapustil stražo in budiš	
vojake? Kaj kričiš? Pa sploh sporočas	
kaj novega? Veliko si govoril,	
a prav ničesar jasno razodel.	40
Zbor	
Argejska vojska, Hektor,	
že vso noč prižiga ogenj,	
zasidrane ladje so svetle od lesketa.	
V Agamemnonov šotor je sredi noči	
hrupno prišla vsa vojska,	45
željna novih vesti.	
Pomorska vojska	
se ni še nikoli tako prestrašila.	

Ker sem sumničav glede prihodnosti,
 prihajam k tebi kot sel, 50
 da me nikoli ne bi mogel grajati.
 Hektor
 Prišel si prav, čeprav oznanjaš strah;
 možje bi radi mi iz te dežele
 skrivaj ušli na beg s ponočno plovbo,
 signalni nočni ogenj me pozdravlja. 55
 Bog, srečnemu si levu vzel mi plen,
 še preden mogel bi pobiti vso
 argejsko vojsko s kopjem na en mah.
 Če ne bi skrnil se svetli ogenj sonca,
 ne bi natančnega ustavil kopja, 60
 požgal bi ladje in nato v šotorih
 pobil Ahajce s to morilsko roko.
 Napasti sem si želel že ponoči,
 da izkoristim srečo od boga,
 a so prepričali me modri vidci, 65
 ki božji svet poznajo, naj počakam
 luč dne, potem očistim tla Ahajcev.
 Ti pa ne čakajo na sklepe vidcev,
 v temi veliko moč ima ubežnik.
 Čim prej je treba vojski ukazati, 70
 naj se zbudi in se oboroži,
 da celo kdor bo že na ladjo plezal,
 s krvjo namoči lestev, ranjen v hrbet.
 Ostali pa bodo spoznali v jarmih,
 kako se orje frigijske ravnice. 75
 Zbor
 Mudi se ti, a še ne veš, kako je:
 ne vemo, Hektor, če zares bežijo.
 Hektor
 Je kak drug vzrok, da vojska kuri ognje?
 Zbor
 Ne vem. A zdi se mi zelo sumljivo.
 Hektor
 Če tega se bojiš, bojiš se vsega. 80
 Zbor
 Sovrag še ni prižigal takih ognjev.
 Hektor
 In ni še bil tako grdo poražen.
 Zbor
 To si dosegel ti. Zdaj glej naprej!

Hektor	
Glede sovragov pravim le: k orožju!	
<i>Skozi prvi vhod vstopi Enej s spremstvom.</i>	
Zbor	
Poglej, Enej gre, res se mu mudi	85
in za prijatelje ima novico.	
Enej	
Hektor, zakaj so nočne straže v strahu	
prišle skozi tabor k tebi na posvet	
opolnoči? Zakaj se dviga vojsko?	
Hektor	
Enej, nadeni si bojno opravo!	90
Enej	
Kaj je? Gre glas, da v noči se skrivaj	
pripravlja pri sovražnikih zaseda?	
Hektor	
Beže in se vkrcavajo na ladje.	
Enej	
Imaš za to kak zanesljiv dokaz?	
Hektor	
Vso noč prižigajo sijoče ognje,	95
po mojem ne bodo čakali jutra,	
ko bakle vse prižgejo, se na ladjah	
bežeč od tod odpravijo domov.	
Enej	
In ti, tako oborožen, kaj boš?	
Hektor	
Bežeče, vzpenjajoče se na ladje,	100
ustavim z mečem, z vso močjo napadem.	
Sramotno je za nas in še grdo,	
če dar boga, sovražnike, brez boja	
po vsem storjenem zlu pustimo v beg.	
Enej	
Da bil bi moder kot si bojevit!	105
A smrtnik ni noben prav vsega večč:	
vsak človek skriva kak drugačen dar,	
ti si za boj, za svetovanje drugi:	
ko slišal si za ognje pri Ahajcih,	
si ves iz sebe in že hočeš vojsko	110
sredi noči odvesti čez okope.	
Takoj ko prečkal bi globoke jarke,	
utegnil bi spoznati, da sovražnik	
sploh ni na begu, da stoji pred tabo,	

- premagan nikdar več se ne bi vrnil. 115
 Kako bo vojska šla čez palisade,
 kako voznik bo bežal čez nasipe,
 da si osi ne zlomijo kočije?
 Če zmagaš, čaka nate še Ahil,
 ki ti ne bo pustil zažgati ladij 120
 in pleniti Ahajcev, kot si misliš:
 kot stolp se dviga, ves gori v pogumu.
 Zato pustiva vojsko mirno spati
 ob ščitih, trudno od naporov vojne.
 Jaz pravim, pošljimo k sovražnikom 125
 vohuna – prostovoljca. Če bežijo,
 takoj napademo argejsko vojsko,
 če pa signalni ognji so zvijača,
 vohun razkrije njihove naklepe
 in stkemo nov načrt, gospod, to menim. 130
 Zbor
 To se zdi dobro, premisli si, tako razmišljaj,
 ne maram tveganih ukazov od poveljnikov.
 Kaj je boljše kot to, da hitri vohun
 pride do ladij
 od blizu, da bi videl, zakaj pri sovražnikih 135
 gore signalni ognji
 tik pred ladijskim pristanom? 136
 Hektor (*Eneju*)
 Naj bo po tvoje, to ugaja vsem.
 Pojdi mirit zaveznike, saj v vojski
 je nočni zbor nemara vnel nemir.
 Jaz pa k sovražniku pošljem vohuna. 140
 In če izvem, da snuje kakšno spletko,
 boš slišal vse in tu navzoč vse vedel,
 a če pripravljajo se na pobeg,
 v pozoru čakaj na poziv trobente,
 ne bom odlašal, še nocoj podam se 145
 k vlačilcem ladij, nad argejsko vojsko.
 Enej
 Le hitro pošlji, zdaj razmišljaš varno.
 Ob tebi vztrajal bom, če bo potrebno.
Enej odide skozi prvi izhod.
 Hektor
 Kdo od Trojancev, tu prisotnih, hoče
 oditi kot vohun k argejskim ladjam? 150
 Kdo bo postal rešitelj te dežele?

Se javi kdo? Ne morem sam storiti
vsega za domovino in soborce.
Skozi prvi izhod pride Dolon.
Dolon
Jaz hočem tvegati za to deželo
in iti kot vohun k argejskim ladjam. 155
Brž ko izvem za vse ahajske sklepe,
se vrnem. A pod temile pogoji.
Hektor
Ime imaš primerno, domoljub si,
in svoj sloviti dom očetni, Dolon,
še z dvakrat večjo slavo boš okitil. 160
Dolon
Ni prav, da človek za svoj trud dobi
vredno plačilo? Dvojno je veselje,
če delu se pridruži še nagrada.
Hektor
Da, prav imaš, zelo se strinjam s tabo.
Zahtevaj vse, le moje oblasti ne. 165
Dolon
Ne iščem tvoje oblasti nad mestom.
Hektor
Postani svak Priamovih sinov.
Dolon
Ne bom se ženil z boljšimi od sebe.
Hektor
Dovolj zlata je, če ga boš zahteval.
Dolon
Denar imam doma. Premožen sem. 170
Hektor
Želiš si kaj, kar skriva Ilion?
Dolon
Darilo, ko premagal boš Ahajce.
Hektor
Dal bom karkoli, razen vojskovodij.
Dolon
Ne, sam lahko ubiješ Menelaja.
Hektor
Gotovo me ne prosiš za Ajanta? 175
Dolon
Sklesane roke niso za kmetijstvo.
Hektor
Katerega Ahajca torej hočeš?

Dolon	
Že prej sem rekel, da imam zlato.	
Hektor	
Prav, sam boš vzel od plena, zraven boš.	
Dolon	
Obesi plen na templje, za bogove.	180
Hektor	
Lahko še večji dar od teh zahtevaš?	
Dolon	
Konje Ahila. Kdor življenje tvega, naj trud njegov bo vsaj za vredno stvar.	
Hektor	
Moj tekmeč si v ljubezni do teh konjev, nesmrtni so, nesmrtnikov potomci, in last vihravega sinú Peleja.	185
Peleju jih je dal baje Pozejdon, gospod morjà, ko sam jih je ukrótil. Ker sem ti zbudil up, ne bom lažnivec: imej najlepši dar, Ahilov voz.	190
Dolon	
Hvala! Dobiti jih, to je najlepše darilo, ki ga prejmem za pogum. Privošči mi, saj kot prvak dežele, užil nešteto drugih boš dobrot.	
Zbor	
Velik boj, veliko pa tudi nameravaš dobiti.	195
Če ti uspe, boš blažen. To bo slovit podvig. A tudi biti zet vladarjem je velika stvar. Pravica naj pogleda na to, kar prihaja od bogov, glede človeških stvari pa se zdi, da si dosegel vrh.	200
Dolon	
Naj grem. Ko bom prišel domov, k ognjišču, si bom nadel primerna oblačila, od tam pa se podam k argejskim ladjam.	
Zbor	
Kaj boš namesto teh oblek oblekel?	
Dolon	
Kar spada k delu in tatinski poti.	205
Zbor	
Modrosti se potrebno je učiti	

od modrega: kako se boš opravil?

Dolon

Na hrbet si privežem volčjo kožo,
na glavo pa čeljust zveri, razprto,
na roke denem njene sprednje noge
in na stopala zadnje, pred sovragi
zakrinkan bom posnemal volčjo hojo
na poti k jarkom in utrdbam ladij.

Ko pa prispem do zapuščenih krajev,
bom spet dvonožec: v tem tiči zvijača.

Zbor

Naj Majin sin te tja in spet nazaj
pripelje, Hermes, ta gospod tatov.
Imaš nalogo, le še uspeti mora.

Dolon

Rešil se bom, v dokaz ti bom prinesel,
ko ga ubijem, glavo Odiseja
ali Diomeda. Potrdil boš,
da Dolon je prišel k argejskim ladjam.
Pred zoro vrnem se, s krvavo roko.

Dolon odide skozi prvi izhod.

Iz Aristotelove *Politike* (6. knjiga)

Prevedel Matej Hriberšek

Pričujoči prevod je del integralnega prevoda Aristotelove *Politike*, ki bo izšel pri založbi Gospodarski vestnik v zbirki Pravna obzorja. Odlomek je objavljen z dovoljenjem direktorice založbe Vide Šibenik in glavnega urednika zbirke Pravna obzorja akad. prof. dr. Marijana Pavčnika.

1 1316 b 31 O tem, koliko je torej različic posvetovalnega telesa in vrhovnega organa ustavne ureditve ter o ureditvi oblastvenih funkcij in sodišč, katera [različica] je urejena v skladu s katero ustavno ureditvijo, dalje o propadanju in ohranjanju ustavnih **b 35** ureditev, iz katerih razlogov in zaradi katerih vzrokov prihaja do njiju, je bilo povedano že prej.

Ker pa je nanoslo, da obstaja več oblik demokracije in podobno tudi drugih ustavnih ureditev, ne bi bilo slabo obenem raziskati tudi, ali je glede teh kaj ostalo [nerazrešeno], ter vsaki [od teh ustavnih ureditev] dodeliti primeren in koristen način [ureditve]. Poleg tega je treba raziskati **b 40** kombinacije vseh **1317 a** omenjenih [načinov]; ta povezovanja namreč povzročajo, da se ustavne ureditve prekrivajo, tako da aristokracije dobivajo oligarhični značaj, politeje pa bolj demokratičnega. S tem mislim na kombinacije, ki jih je treba raziskati, a za zdaj še niso [bile] raziskane, na primer kadar sta **a 5** posvetovalno telo in način izbiranja nosilcev oblastvenih funkcij urejena oligarhično, sodišča pa aristokratično, ali pa, kadar so sodišča in posvetovalno telo urejeni oligarhično, način izbiranja nosilcev oblastvenih funkcij pa aristokratično, ali pa, kadar se na kak drugi način ne združijo vse institucije, **a 10** značilne za neko ustavo.

Katera oblika demokracije je torej primerna za katero polis, prav tako pa tudi, katera izmed oligarhij je primerna za katero množstvo in katera izmed drugih ustavnih ureditev koristi katerim [državljanom], to je bilo že prej povedano. Vendar pa mora postati jasno ne le, katera izmed teh ustavnih ureditev je najboljša za polis, ampak tudi na kratko pojasnimo, **a 15** kako je treba vzpostavljati te in druge [ustavne ureditve]. Najprej se lotimo demokracije,

kajti obenem bodo jasna tudi dejstva o nasprotni ustavni ureditvi, to pa je tista, ki jo nekateri imenujejo oligarhija.

Za to obravnavo je treba dojeti vse demokratične prvine in prvine, ki **a 20** dozdevno spremljajo demokracije; z združevanjem teh namreč nastajajo [različne] oblike demokracije ter obstaja več kot le ena oblika demokracije, ki so različne.

Obstajata dva vzroka, zakaj je demokracij več. Prvi je prej omenjeni, namreč ljudstva so različna; tu je **a 25** množstvo poljedelcev, množstvo rokodelcev in množstvo tetov. In če prvo od teh dodamo drugemu, tretje pa znova prvima dvema, potem se demokracija ne razlikuje samo po tem, da je boljša ali slabša, ampak tudi po tem, da ni več ista. Drugi vzrok je ta, o katerem govorimo zdaj. Prvine, **a 30** ki spremljajo demokracije in so dozdevno značilne za to ustavno ureditev, z [različnim] združevanjem ustvarjajo različne oblike demokracije; eno obliko [demokracije] bo spremljalo manj teh prvin, drugo več, tretjo pa vse te.

Koristno pa se je seznaniti s sleherno od teh prvin, bodisi za vzpostavljanje vrste demokracije, ki jo nekdo pač želi, bodisi **a 35** za popravke [že obstoječih demokracij]. Snovalci ustavnih ureditev namreč skušajo združiti vse prvine, ki so značilne za temeljno načelo [neke ustave], vendar s takšnim početjem delajo napako, kakor je bilo omenjeno prej, v razpravi o načinih propadanja in načinih ohranjanja ustavnih ureditev.

Zdaj pa obravnavajmo [temeljne] zahteve, značaje [demokratičnih ustav] in cilje, za katerimi stremijo.

2 a 40 Temeljno načelo demokratične ustavne ureditve je torej svoboda (ljudje so namreč vajeni to govoriti, kakor da so samo v tej ustavni **1317 b** ureditvi deležni svobode, kajti pravijo, da za tem stremi vsaka demokracija). Ena značilnost svobode je izmenično podrejanje in vladanje. Pravičnost v demokraciji pomeni imeti enakost glede na število in ne glede na zaslužnje; in če je to **b 5** pravičnost, potem ima množstvo nujno vrhovno oblast, in kar večina sklene, to je cilj in to je tisto, kar je pravično. Pravijo namreč, da mora vsak posamezni državljan imeti enak delež, zato v demokracijah prihaja do tega, da imajo nepremožneži več [političnih] pooblastil od premožnežev, kajti tvorijo večino, mnenje večine **b 10** pa je odločilno.

To je torej eno znamenje svobode, ki ga vsi demokrati postavljajo kot opredelilo ustavne ureditve. Drugo znamenje je živeti, kakor kdo hoče. Pravijo namreč, da je to naloga svobode, če je res značilnost sužnja, da ne živi, kakor hoče. To pa je drugo opredelilo demokracije: od tod je **b 15** izšla zahteva »ne pustiti podrejeni se«, še najbolje nikomur, če pa že, potem [se podrejeni in vladati] izmenoma; in tako se pripomore k svobodi, ki temelji na enakosti.

Ob teh osnovah in ob takem počelu so značilnosti demokracije naslednje: nosilce oblastniških funkcij izbirajo vsi izmed vseh; vsi vladajo vsakemu **b 20** posamezniku in vsak posameznik izmenoma vlada vsem; oblastniški položaji se določajo z žrebom, in sicer bodisi vsi bodisi tisti, za katere niso potrebne

izkušnje in strokovno znanje; za opravljanje oblastniških funkcij ni zahtevana nobena premoženjska cenitev, če že, pa kar najmanjša; ista oseba ne more nobene oblastniške funkcije opravljati dvakrat ali malokrat ali pa le redke funkcije, razen tistih, ki so povezane z vojno; oblastniške službe so **b 25** kratkotrajne, in sicer ali vse ali pa vse tiste, ki so lahko; sodniško službo opravlja jo vsi in [zanjo so voljeni] izmed vseh [državljanov] in za vse [sodne primere] ali pa za najpogostejše, najpomembnejše in najodločilnejše [sodne] zadeve, kot na primer za podajanje zaključnih računov, za ustavne zadeve in zasebne dogovore; ljudska skupščina ima vrhovno oblast nad vsem ali pa nad najpomembnejšimi zadevami, noben oblastveni organ pa nima vrhovne oblasti nad ničemer ali pa **b 30** nad kar najmanj zadevami (od organov oblasti je svet najbolj demokratičen tam, kjer niso na voljo visoke dnevnice za vse; tam, kjer so dnevnice visoke, namreč [ljudje] jemljejo moč tudi temu organu oblasti, kajti če ljudstvo prejema visoke dnevnice, prenaša vse odločitve nase, kakor je bilo omenjeno v prejšnji **b 35** obravnavi); dalje [je za demokracijo značilno, da] so vse oblastniške funkcije plačane: ljudska skupščina, sodišča in oblastveni organi, če pa ne [vse], pa [vsaj] oblastveni organi, sodišča, svet in najpomembnejše skupščine, ali pa med nosilci oblastniških funkcij tisti, ki se morajo udeleževati skupnih obedov. In medtem ko oligarhijo opredeljujejo plemenito poreklo, bogastvo in vzgoja, **b 40** se zdi, da so značilnosti demokracije tem ravno nasprotno: neplemenito poreklo, revščina in nevzgojenost. Še to: nobena od oblastniških funkcij ni dosmrtna, **1318 a** če pa katera preživi staro spremembo [ustavne ureditve], se njena [politična] moč omeji in izbiro [njenih nosilcev] z glasovanjem nadomesti žreb.

To so torej značilnosti, ki so skupne demokracijam. Iz načela pravičnosti, ki soglasno velja za demokratično **a 5** (to načelo pa je, da imajo vsi enak delež po številu), izhajata demokracija, ki velja za najbolj pristno demokracijo, in ljudstvo. Enakost namreč pomeni, da nepremožni ne vladajo nič bolj kot premožni in da nimajo sami vrhovne oblasti, ampak jo imajo vsi enako glede na število; [le] tako bi namreč menili, da v **a 10** ustavni ureditvi obstajata enakost in svoboda.

3 Naslednje vprašanje je, kako bodo [nepremožni in premožni] dosegli enakost. Ali morajo razdeliti ocenjena premoženja tako, da je premoženje petstotih [premožnih] enako premoženju tisočih [manj premožnih], in mora imeti tisoč [manj premožnih] enako moč kot petsto [premožnih]? Ali pa se enakosti, ki temelji na tem načelu, ne sme vzpostavljati tako, ampak je treba naredili takšno **a 15** razdelitev, nato pa vzeti enako število [mož] izmed petstotih in izmed tisočih [državljanov] in jih postaviti za vrhovne pooblaščenca nad volitvami [oblastnikov] in nad sodišči? Je torej ta ustavna ureditev najpravičnejša glede na demokratično načelo pravičnosti ali pa gre za ustavno ureditev, ki temelji na številčni premoči? Privrženci demokracije namreč pravijo, da je pravično tisto, kar sklene večina, **a 20** privrženci oligarhije pa, da [je pravično] tisto, kar sklenejo lastniki večine imetja, kajti [slednji] pravijo,

da je treba odločati glede na velikost imetja. Oba primera vključujeta neenakost in krivico, kajti če je pravično tisto, kar sklene peščica ljudi, je to tiranija (če namreč en človek poseduje več od drugih premožnežev, je glede na oligarhično načelo pravičnosti prav, da vlada sam), če pa **a 25** je pravično tisto, kar sklene številčna večina, bodo ravnali krivično, ker bodo zaplenjevali premoženje bogatašev, ki so v manjšini, kakor je bilo povedano že prej.

Katera neki bi torej bila enakost, da se bodo o njej strinjali oboji? To je treba raziskati v luči opredelitev pravičnosti, ki jih ponujajo eni in drugi. Pravimo namreč, da mora biti tisto, kar sklene večina državljanov, odločilno. Naj bo torej tako, vendar ne v vseh primerih. **a 30** Toda ker je tako, da je polis sestavljena iz dveh delov, in sicer iz bogatašev in revežev, naj bo odločilno tisto, kar sklenejo oboji ali [njihova] večina; če pa so si njihovi sklepi nasprotujoči, naj bo odločilno tisto, kar sklene večina, to je tisti, katerih ocenjeno premoženje je večje. Na primer: če je bogatih deset, revnih pa dvajset in je šest bogatašev sklenilo **a 35** ravno nasprotno kot petnajst revežev, so se revežem pridružili štirje bogataši, bogatašem pa pet revežev. Tista skupina torej, katere ocenjeno premoženje je večje, ko se naredi skupni izračun [vrednosti premoženja] obeh skupin, ta skupina mora imeti glavno besedo pri odločanju. Če pa sta obe skupini [številčno] enaki, je to treba šteti za skupno težavo, **a 40** kakršna nastopi dandanes, če sta skupščina ali sodišče razdeljena na dva [enaka] dela; **1318 b** v takem primeru je treba [o zadevi] odločiti z žrebom ali pa poseči po kakem podobnem ukrepu.

Kar zadeva enakost in pravičnost, pa je, čeprav je zelo težko odkriti resnico o njiju, vendarle to lažje doseči kot pa ljudi, ki so zmožni pridobivati si vedno več, prepričati, [da ju sprejmejo,] kajti enakost in pravičnost vedno **b 5** iščejo šibkejši, močnejši pa se zanju prav nič ne zmenijo.

4 Med štirimi oblikami demokracije je najboljša tista, ki je prva po vrsti, kakor je bilo povedano v predhodnih razpravah; ta je tudi najstarejša med vsemi. Kot prvo jo imenujem glede na to, kakor bi kdo lahko razdelil ljudstva. Najboljše je namreč poljedelsko **b 10** ljudstvo, tako da je demokracijo mogoče snovati tam, kjer množstvo živi od poljedelstva in pašništva. Ker namreč [mnoštvo] nima veliko imetja, nima prostega časa, zato se skupščinskih zasedanj ne udeležujejo pogosto; in ker nimajo nujnih [življenjskih] potrebščin, so zaposleni s svojimi opravili in ne želijo tujega imetja, ampak jim je delo **b 15** prijetnejše od ukvarjanja s politiko in opravljanja javnih funkcij, [vsaj] tam, kjer od političnih funkcij ni velikih dohodkov. Množice namreč bolj stremijo za dobičkom kot za častjo. Dokaz je naslednji. Prenašali so stare tiranije in še vedno prenašajo oligarhije, če jim nihče ne preprečuje delati in jim **b 20** ničesar ne jemlje; nekateri med njimi namreč hitro bogatijo, drugi pa ne živijo v pomanjkanju.

Poleg tega dejstvo, da imajo v rokah vrhovni nadzor nad izbiro oblastnikov in polaganjem [njihovih] zaključnih računov, zadovoljuje njihovo potrebo [po časti], če je v njih kaj častihlepnosti, ker v nekaterih demokracijah ljudskim

množicam zadostuje, da imajo glavno besedo pri posvetovanju, čeprav pri izbiri nosilcev oblastniških funkcij niso soudeleženi [vsi], **b 25** ampak samo nekateri, ki so voljeni izmenoma izmed vseh [državljanov], kakor v Mantineji. In tudi to [ustavno ureditev] je treba šteti za neko obliko demokracije, kakršna je bila nekoč v Mantineji.

Zato je za prej omenjeno demokracijo koristno in v njej običajno, da vsi [državljeni] izbirajo nosilce oblastniških funkcij, da nadzorujejo podajanje zaključnih računov in **b 30** da razsojajo, da pa najvišje oblastniške funkcije opravljajo možje, izvoljeni na osnovi premoženjskih cenitev (pomembnejše kot so funkcije, višje so [zahtevane] premoženjske cenitve), ali pa da nobena politična funkcija ni pogojena s premoženjskimi cenitvami, ampak jih zasedajo možje, ki so jih sposobni opravljati.

Če možje v polis vodijo tako politiko, jo nujno vodijo dobro (oblastvene položaje bodo namreč vedno zasedali najboljši ob privoljenju ljudstva in **b 35** brez zavisti do dobrih državljanov) in taka ureditev nujno zadovoljuje tudi dobre državljane in imenitnike, kajti ne bodo jim vladali slabši od njih in sami bodo vladali pravično, ker drugi nadzorujejo podajanje njihovih zaključnih računov. Koristno je namreč, da je nekdo odvisen [od drugega], in da ne more početi vsega, kar hoče, kajti možnost, **b 40** da človek počne, kar hoče, ne more varovati pred zlobo, **1319 a** ki je v vsakem človeku. Zato se nujno dogaja tisto, kar je v ustavnih ureditvah najkoristnejše: vladajo dobri državljani, ki ne delajo napak, množstvo pa ni za nič prikrajšano.

Da je torej ta najboljša izmed demokracij, je jasno **a 5** in tudi vzrok za to: ker ima ljudstvo neko [posebno] kakšnost. Za oblikovanje poljedelskega ljudstva so nekateri izmed zakonov, ki so bili v starih časih v veljavi pri mnogih, izjemno koristni; tako na primer zakon ni dovoljeval posedovanja več zemlje od določene mere, in sicer bodisi na splošno ali pa na prostoru od nekega kraja do trdnjave **a 10** ali mesta. V mnogih polis je bilo od davnih časov zakonjeno, da ni dovoljeno prodajati prvotnih [z žrebom dodeljenih] parcel; obstaja tudi zakon, ki ga pripisujejo Oksilu, in ta ima podobno veljavo: prepoveduje posojanje ob zastavitvi določenega dela zemljišča, ki ga poseduje posameznik. Dandanes pa bi bilo treba obstoječe stanje popraviti z zakonom Afitajcev, **a 15** ki je zelo koristen za namen, o katerem govorimo, kajti čeprav je Afitajcev veliko, posedujejo malo zemlje, vendar pa se vsi ukvarjajo s poljedelstvom. Premoženjske cenitve pri njih namreč ne zadevajo celotnih posesti, ampak jih delijo na tako majhne dele, da lahko pri cenitvah premoženja tudi reveži presegajo [minimalni cenzus].

Za poljedelskim množtvom **a 20** je najboljše tisto ljudstvo, v katerem so [ljudje] pastirji in živijo od [pašne] živine. Njegov način življenja je v mnogih pogledih podoben poljedelstvu, ti so za vojaške naloge zaradi treninga po svojih dispozicijah najbolj izurjeni, telesno pripravni in zmožni živeti pod milim nebom. Skorajda vsa druga množstva, iz **a 25** katerih so sestavljene demokracije, so dosti slabša od teh; njihov način življenja je slab in nobeno delo,

s katerim se ukvarja množstvo rokodelcev, trgovcev in tetov, ni prav nič povezano z vrlino, poleg tega se tako rekoč ves ta **a 30** rod zato, ker se kar naprej klati po trgu in po mestu, zlahka udeležuje skupščinskih zasedanj. Poljedelci pa se zaradi raztresenosti po deželi ne sestajajo in tudi ne potrebujejo takega shoda. Kjer pa tudi nanese, da ima ozemlje tako lego, da je [podeželje] daleč od mesta, [tam] je lahko snovati dobro demokracijo in **a 35** politejo; ljudstvo je namreč prisiljeno graditi naselbine na poljih, zato se v demokracijah, čeprav obstaja truma trgovcev, skupščinska zasedanja ne smejo sklicevati brez podeželskega množstva.

Kako je treba snovati najboljšo in prvo demokracijo, je torej povedano; **a 40** jasno pa je tudi, kako je treba [snovati] druge. Treba je namreč sosledno odstopati [od prve in najboljše oblike demokracije] **1319 b** in izločevati vedno hujše množstvo.

Skrajne oblike demokracije zato, ker so vsi soudeleženi [v ustavni ureditvi], ne more prenesti vsaka polis in se le težko obdrži, če ni dobro utemeljena z zakoni in navadami. (O dejavnikih, zaradi katerih prihaja do propadanja te **b 5** in drugih ustavnih ureditev, je bilo že prej povedano večinoma vse.) Za vzpostavljanje takšne demokracije in za krepitev ljudstva voditelji navadno sprejemajo [med državljane] kar največ ljudi in podeljujejo državljanske pravice ne samo zakonitim potomcem, ampak tudi nezakonskim otrokom in tistim, ki imajo samo enega starša **b 10** državljana, na primer očeta ali mater. Vsa ta množica se namreč bolj prilega tej obliki demokracije.

Demagogi so torej vajeni tako ravnati, vendar pa bi morali [nove državljane] sprejemati samo toliko časa, dokler množica [številčno] ne preseže imenitnikov in pripadnikov srednjega sloja in te meje ne bi smeli prekoračevati. Kadar so namreč številčno močnejši, **b 15** povzročajo v ustavni ureditvi precejšen nered in še dodatno dražijo imenitnike, da stežka prenašajo demokracijo, kar je bilo vzrok vstaje v Kireni, kajti majhno zlo je mogoče spregledati, ko raste, pa bolj bode v oči.

Poleg tega so **b 20** za tako demokracijo koristni tudi taki ukrepi, po kakršnih so posegali Klejsten v Atenah, ko je hotel okrepiti demokracijo, in snovalci demokratične vladavine v Kireni. Treba je namreč ustanoviti več novih fil in fratrij, združiti zasebne verske obrede v nekaj **b 25** javnih ter si izmišljati vse [mogoče], da se vsi [državljan] kar najbolj pomešajo med sabo in da se pretrgajo nekdanji prijateljski odnosi.

Poleg tega se zdi, da vsi za tiranijo značilni ukrepi ustrezajo tudi demokraciji; pri tem imam v mislih na primer neposlušnost sužnjev (ta bi lahko bila do neke mere koristna), žensk in **b 30** otrok, ter dovoljevanje, da vsakdo živi, kakor hoče. Podpora takšni ustavni ureditvi bo namreč široka, kajti za ljudske množice je prijetneje, da živijo v neredu kakor pa umerjeno.

5 Za zakonodajalca in za tiste, ki hočejo snovati takšno ustavno ureditev, pa njena vzpostavitev ni najpomembnejša **b 35** in tudi ne edina naloga, ampak prej zagotoviti, da se [ustavna ureditev] ohranja, kajti najsi je ustavna ureditev

kakršna koli, brez težav traja dan ali dva ali tri. Zato je treba na podlagi prejšnjih raziskav o tem, kateri dejavniki ohranjajo in kateri uničujejo ustavne ureditve, skušati zagotavljati [njeno] varnost, se izogibati dejavnikom, ki jo uničujejo, **b 40** in postavljati takšne zakone, tako nenapisane kot **1320 a** napisane, ki bodo vsebovali kar največ določil za ohranjanje ustavne ureditve; in ne sme se misliti, da je demokratično ali oligarhično tisto, kar bo povzročilo, da je vladavina v polis skrajno demokratična ali skrajno oligarhična, ampak tisto, kar bo povzročilo, da se bo ta vladavina ohranila najdlje.

Dandanes pa se **a 5** demagogi dobrikajo ljudstvu, zato izvajajo številne zaplembe s pomočjo sodišč. Zato morajo tisti, ki jim je mar za polis, nastopiti proti takemu ravnanju s postavitvijo zakona, da nič, kar je v lasti obsojencev, ni skupna lastnina in da se ne prenese v državno blagajno, ampak postane sveto. Storilci kaznivih dejanj namreč ne bodo [pri takih ukrepih] nič manj previdni **a 10** (kajti kaznovani bodo enako), sodrga pa bo manjkrat glasovala za obsodbo obtožencev, če od tega ne bo imela nobene koristi. Poleg tega morajo vedno skrbeti, da je javnih sodnih procesov kar najmanj, in sicer tako, da s hudimi kaznimi odvrčajo tiste, ki vlagajo obtožnice kar na slepo. Navadno sodno ne preganjajo pripadnikov ljudstva, ampak imenitnike, **a 15** ustavni ureditvi pa morajo biti, če je le mogoče, naklonjeni vsi državljani; če pa ji že niso vsi, potem vsaj ne smejo svojih vrhovnih oblastnikov šteti za sovražnike.

Ker pa imajo skrajne demokracije številno prebivalstvo in je težko, da bi se [državljani] brez plačila udeleževali skupščinskih zasedanj, takšne okoliščine pa so tam, kjer polis nima [posebnih] dohodkov, pogubne za imenitnike **a 20** (tedaj so namreč vir [denarnih sredstev] nujno [izjemna] obdavčitev [premoženja], zaplemba [imetja] in lažne obsodbe, kar je uničilo že mnoge demokracije); kjer torej [polis] nima [posebnih] dohodkov, je le redko treba sklicevati skupščinska zborovanja in na sodiščih mora sodelovati veliko sodnikov, vendar morajo zasedati le malo dni (prednost takega pravila je, **a 25** da se bogataši ne bojijo izdatkov, če premožneži ne prejemajo sodniške plače, nepremožni pa jo; prednost pa je tudi, da je razsojanje na sodnih obravnavah dosti boljše, kajti premožneži niso pripravljani po več dni izostajati od svojih lastnih opravkov, kratek čas pa so pripravljani).

Kjer pa ima [polis posebne] dohodke, se ne sme početi to, **a 30** kar dandanes počnejo demagogi (ti namreč [revežem] razdeljujejo presežke, a takoj, ko jih ti prejmejo, potrebujejo znova isto; takšna pomoč nepremožnim je namreč preluknjan sod).

Toda tisti, ki je pravi demokrat, mora paziti, da množstvo ni prerevno, kajti to je vzrok za sprevrženost demokracije. **a 35** Izmisлити si je torej treba ukrepe, da bi blagostanje ljudi postalo trajno. Ker pa je to v korist tudi premožnim, morajo kopičiti izkupičke od [posebnih] prihodkov in jih nato zbrane skupaj deliti nepremožnim, zlasti če zmore kdo nakopičiti dovolj, da si pridobi majhno posestevce, če tega ne zmore, pa da dobi osnovna finančna sredstva za zagon trgovine ali **1320 b** poljedelstva. In če to ni mogoče v korist

vseh, potem je treba sredstva deliti izmenoma po filah ali kakem drugem delu [prebivalstva], medtem pa morajo premožneži prispevati plačilo za nujne [skupščinske] shode, a so oproščeni nekoristnih liturgij.

Kartažani so si s tako **b 5** politiko pridobili prijateljstvo ljudstva; vedno namreč pošiljajo nekatere iz vrst ljudstva v okoliške podrejene naselbine in s tem poskrbijo, da ti obogatijo. Omikani in razumni imenitniki pa zmorejo deliti nepremožne [na skupine], jim dajati osnovna sredstva in jih s tem usmerjati h kaki dejavnosti.

Priporočljivo je tudi posnemati politično taktiko Tarentincev. **b 10** Ti si namreč s tem, ko nepremožnim dajejo [svoje] imetje na razpolago za skupno rabo, pridobivajo naklonjenost množstva. Poleg tega so za vse oblastniške funkcije uvedli delitev na dve skupini, in sicer se ene dodeljujejo z glasovanjem, druge pa z žrebom; ene se dodeljujejo z žrebom zato, da je ljudstvo lahko udeleženo v njih, druge pa z glasovanjem zato, da vodijo boljšo politiko. Isto je mogoče doseči tudi **b 15** z delitvijo iste oblastniške funkcije, s tem da so eni njih nosilci izbrani z žrebom, drugi pa z glasovanjem.

Povedano je torej, kako je treba snovati demokracije.

6 Iz povedanega pa je malodane jasno tudi, kako je treba snovati oligarhije. Sleherno oligarhijo je namreč treba sestavljati iz njenih **b 20** nasprotij in jo je pri tem treba primerjati z nasprotno obliko demokracije; najbolje pomešana in prva pa je ta oligarhija, ki je blizu tako imenovani politeji, v kateri je treba premoženjske cenzuse deliti in določati ene nižje, druge višje; nižje za tiste, ki bodo udeleženi pri nujnih oblastniških funkcijah, **b 25** višje pa za tiste, ki bodo udeleženi pri oblastniških funkcijah s širšimi pooblastili. Kdor dosega določeni cenzus, mu mora biti dovoljeno sodelovati v ustavni ureditvi in s cenzusom je treba uvajati tolikšno množico ljudstva, da bodo skupaj z njim [v ustavni ureditvi udeleženi državljani] močnejši od tistih, ki v njej niso udeleženi; vedno pa morajo sodeležnike [v ustavni ureditvi] sprejemati iz boljšega dela ljudstva.

Podobno je treba snovati tudi naslednjo **b 30** oligarhijo, in sicer z nekaj [dodatnimi] omejitvami.

Kolikor je skrajni demokraciji nasprotna oligarhija, ki je najbolj dinastična in najbolj tiranska med oligarhijami, najslabša, toliko več čuječnosti zahteva. Kakor namreč telesa v dobri zdravstveni kondiciji in kakor plovila, ki so za plovbo **b 35** dobro opremljena z mornarskimi posadkami, dovoljujejo več zmot, ne da bi zaradi njih propadala, medtem ko bolehnata telesa in razmajana plovila z nesposobnimi mornarji ne zmorejo prenašati niti najmanjših napak, tako tudi najslabše ustavne ureditve potrebujejo največ **1321 a** čuječnosti.

Demokracije torej na splošno ohranja veliko število ljudi (to je namreč nasprotno pravičnosti, ki temelji na zasluženju), nasprotno pa je jasno, da oligarhija svoj obstoj dolguje dobri ureditvi.

7 a 5 Ker obstajajo štiri glavne skupine množstva, in sicer poljedelci, roko-delci, trgovci in teti, obstajajo pa tudi štiri vojaške formacije za uporabo v

vojni, in sicer konjenica, hopliti, lahkooboroženci in [vojna] mornarica, so tam, kjer je zemljišče primerno za konjenico, naravne razmere primerne za snovanje močne oligarhije **a 10** (prebivalcem namreč varnost zagotavlja ta oborožena sila, z vzrejo konj pa se lahko ukvarjajo samo veleposestniki); tam, kjer je [zemljišče primerno] za hoplitsko vojsko, pa so naravne danosti primerne za naslednjo vrsto oligarhije (hoplitsko vojsko namreč sestavljajo bolj premožni kot pa nepremožni), medtem ko sta lahkooborožena vojska in mornarica povsem ljudski.

Kjer je torej **a 15** dandanes množstvo teh veliko in tam izbruhnjejo [notranjepolitične] razprtije, so v spopadu [oligarhi] pogosto v podrejenem položaju; kot zdravilo za to je treba poseči po [ukrepu] strategov z veliko vojaškimi izkušnjami, ki konjeniškim in hoplitskim enotam pridružijo primerno število lahkooborožencev. Tako imajo v notranjepolitičnih razprtijah ljudstva premoč **a 20** nad premožnimi; ker imajo namreč lahko oborožitev, se zlahka bojujejo proti konjenici in hoplitskim enotam. Ustanavljajte te [oborožene] sile iz takih elementov [za oligarhe] torej pomeni ustanavljanje [oborožene sile] proti samim sebi. Ker pa so razdeljeni po starosti, in sicer na starejše in na mlade, morajo [oligarhi] poskrbeti, da se njihovi sinovi, dokler so še mladi, poučijo **a 25** o manevrih lahkih in slabo oboroženih enot, da so potem, ko so izločeni iz starostne skupine otrok, tudi sami mojstri teh [taktičnih] nalog.

Mnoštvu pa je treba omogočiti soudeležnost v vladajočem sloju, in sicer bodisi – kakor je bilo povedano prej – tistim, ki dosegajo določen premoženjski cenzus, bodisi – kakor je v Tebah – tistim, ki so se nekaj časa vzdržali rokodelskih opravil, ali pa **a 30** v Masaliji, kjer so izvedli selekcijo med možmi, ki si zaslužijo vključitev v vladajoči sloj, in med tistimi, ki ostanejo zunaj njega.

Poleg tega morajo biti najpomembnejšim oblastniškimi funkcijam, ki jih morajo opravljati udeleženi v ustavni ureditvi, naložene liturgije, da ljudstvo rade volje pri njih ni udeleženo in da so razumevajoči do oblastnikov, ker za svojo funkcijo drago **a 35** plačujejo. Primerno pa je, da ob nastopu svojih funkcij opravijo veličastne daritve in da zgradijo kako javno poslopje, da ljudstvo, ki se udeležuje [javnih] gostij in vidi mesto okrašeno s kipi in zgradbami, veselo gleda trajnost ustavne ureditve, imenitniki pa bodo **a 40** [tako] dobili pomnike svojih [denarnih] izdatkov. Vendar pa nosilci oligarhičnih režimov dandanes tega ne počnejo, ampak prav nasprotno, kajti za dobički se ne pehajo nič manj kot za častjo. Zato bi bilo primerno **1321 b** take [oligarhije] imenovati male demokracije.

Kako je torej treba vzpostavljati demokracije in oligarhije, bodi opredeljeno na opisani način.

8 V navezavi na povedano je treba primerno določiti **b 5** vse, kar je povezano s političnimi funkcijami [in sicer]: koliko jih je, katere so in za kaj so pristojne, kakor je bilo omenjeno tudi prej. Brez nujnih javnih funkcij namreč polis ne more obstajati, brez služb, ki skrbijo za urejenost in red, pa jo je nemogoče dobro upravljati. Poleg tega je nujno, da je v manjših polis manj

javnih funkcij, v velikih **b 10** pa več, kakor je bilo povedano prej; ne sme se torej spregledati, katere funkcije je primerno združevati in katere ločevati.

Prva izmed nujnih [javnih] služb je torej nadzorstvo nad trgovom; za nadzor tega mora obstajati neka služba, ki bedi nad trgovinskimi pogodbami in urejenim poslovanjem. Skoraj v vseh **b 15** polis je namreč nujno, da [ljudje] ene dobrine kupujejo, druge pa prodajajo, zato da [si] vzajemno zagotavljajo nujne potrebščine, in to je najpriročajše sredstvo za [doseganje] samozadostnosti, zaradi katere se – tako se dozdeva – [ljudje] zberejo v eno politično skupnost.

Druga služba, ki tej [prvi] sledi in ji je blizu, je nadzorstvo nad javnim in zasebnim imetjem v mestu, da so [na tem področju] **b 20** zadeve urejene, vzdrževanje in popraviljanje ruševih se zgradb in cest, nadzor nad mejami med posestvi [državljanov], da so [te] neizpodbitne, in vse druge, tem podobne vrste nadzora. Večina to oblastniško funkcijo imenuje mestno nadzorstvo, ima pa več oddelkov **b 25** in v polis z večjim številom prebivalstva za vodje različnih oddelkov postavljajo različne oblastnike, na primer nadzornike obzidja, nadzorovalce izvirov in pristaniške čuvaje.

Tu je še druga nujna služba, ki je slednji zelo podobna; ima namreč enaka pooblastila, vendar na podeželju in nad zadevami zunaj mesta. Te oblastnike eni imenujejo **b 30** nadzorniki podeželja, drugi pa nadzorniki gozdov.

To so torej tri [nadzorniške] službe nad temi zadevami; obstaja pa še neka druga oblastniška služba, h kateri se stekajo skupni dohodki, ti uradniki jih varujejo in razdeljujejo slehernemu oddelku uprave polis. Te [oblastnike ljudje] imenujejo davkarji in zakladniki.

Spet druga je oblastniška služba, pri kateri je treba knjižiti zasebne **b 35** pogodbe in sodbe [s] sodišč; pri teh istih oblastnikih pa je treba vlagati obtožnice in izvesti uvodne postopke [v sodne procese]. Ponekod tudi to službo delijo na več oddelkov, drugod pa obstaja ena [sama], ki ima vrhovna pooblastila nad vsemi omenjenimi zadevami; njene nosilce imenujejo sveti arhivarji, predstojniki, arhivarji in z drugimi, **b 40** tem podobnimi nazivi.

Tej sledi skoraj najnujnejša in najtežja od vseh oblastniških služb, in sicer ta, ki skrbi za izvrševanje kazni nad obsojenci, izterjevanje denarja od tistih, katerih imena so objavljena, ker so vpisani na **1322 a** sezname javnih dolžnikov, in straženje zapornikov. Ta služba je težavna zato, ker je zelo osovražena, tako da tam, kjer [njeni nosilci] od nje ne morejo imeti velikega dobička, ljudje te službe niso pripravljene sprejeti, če jo že sprejmejo, pa je niso pripravljene opravljati v skladu z zakoni. **a 5 A** ta služba je nujna, ker ni prav nobene koristi od tega, da sodni procesi o vprašanih pravice sicer potekajo, vendar pa ne dosegaajo svojega cilja; in če ljudje ne morejo živeti v skupnosti tam, kjer ni sodnih procesov, tudi tam ne morejo živeti v skupnosti, kjer se kazni ne izvršujejo. Zato je bolje, da ta oblastniška služba ni ena, ampak da jo opravljajo različni [pooblaščenca] z različnih sodišč; in prav tako je treba skušati razdeljevati [naloge], ko gre za javne objave **a 10** [posameznikov,] vpisanih na seznam javnih dolžnikov. Poleg tega je bolje, da nekatere kazni izvršujejo tudi

nosilci drugih funkcij, še posebej, da novi nosilci te funkcije izvršujejo tiste kazni, ki so jih naložili njihovi predhodniki; in kar zadeva kazni, je bolje, da od nosilcev funkcij, ki so trenutno na položaju, eden kazni izreče, drugi pa jih izvršuje. Tako na primer naj mestni nadzorniki izvršujejo kazni, ki jih naložijo tržni nadzorniki, kazni, ki jih naložijo mestni nadzorniki, pa naj izvršujejo drugi oblastniki. **a 15** Čim manj bodo izvrševalci kazni osovraženi, tem bolj bodo izvršitve kazni dosegle svoj cilj. Če isti posamezniki izrečejo obsodbo in izvršujejo kazen, so dvojno osovraženi; če pa nastopajo isti posamezniki v obeh vlogah v vseh primerih, to iz njih naredi sovražnike vseh.

V mnogih polis je pazniška služba ločena od službe, ki izvršuje kazni; **a 20** tak primer je tako imenovana enajsterica v Atenah. Zato je bolje tudi to funkcijo ločevati in iskati domiselni ukrep tudi zanjo. Ta ni namreč nič manj nujna od [prej] omenjene, a izkušnje kažejo, da se pošteni ljudje tej funkciji najbolj izogibajo, da pa nadzora nad njo ni varno zaupati malopridnežem kajti ti sami **a 25** bolj potrebujejo stražo, kot pa so zmožni stražiti druge. Zato za čuvanje zapornikov ne sme biti dodeljena ena [sama] politična instanca in tudi ne ena neprenehoma, ampak morajo to službo izmenoma opravljati enkrat različni mladci (tam, kjer obstaja enota vojaških obveznikov ali stražarjev), drugič pa različni nosilci oblastniških funkcij.

Te oblastniške **a 30** funkcije je torej treba postaviti na prvo mesto kot najnujnejše, za njimi pa tiste, ki niso nič manj nujne, a so še višje stopnje, saj je zanje potrebno veliko izkušenosti in zanesljivosti. Takšne bi bile službe, ki jim je zaupano varovanje polis, in službe, ki so odgovorne za vojaške potrebe. Tako v času **a 35** miru kot tudi v času vojne so enako potrebni nadzorniki straže [mestnih] vrat in obzidja, [vojaškega] nabora in taktičnega razporejanja državljanov. V nekaterih polis obstaja za opravljanje vseh teh nalog več uradnih funkcij, v drugih manj; tako je na primer v majhnih polis **1322 b** ena zadolžena za vse te naloge. Nosilce teh funkcij imenujejo strategi in polemarhi. Poleg tega, če obstajajo konjeniki ali lahkooboroženci ali lokostrelci ali [vojna] mornarica, je tudi na čelo sleherne od teh vojaških enot postavljena vodilna funkcija; te imenujemo navarhije, hiparhije in taksiarhije, njim podrejene manjše [poveljniške] funkcije pa trierarhije, lohagije **b 5** in filarhije ter podobno vse njihove pododdelke. Celota teh [dolžnosti] tvori eno samo vrsto [javnih funkcij v polis]: službo nadzorništva nad vojnimi zadevami. Tako je torej s to oblastniško funkcijo.

Ker pa nekatere od vodilnih funkcij, če ne vse, upravljajo velike vsote javnih [finančnih] sredstev, mora obstajati tudi neka druga služba, ki bo pregledala račune in vrh tega sprejela zaključni račun, **b 10** sama pa se ne ukvarja z ničimer drugim. Nosilce te funkcije eni imenujejo overitelji zaključnih računov, drugi [javni] računovodje, tretji finančni nadzorniki, četrti javni zagovorniki.

Poleg vseh teh javnih funkcij obstaja tudi politična funkcija, ki ima suvereno oblast nad vsemi: v domeni te je namreč pogosto izvedba in uvedba [kakega ukrepa] ali pa predseduje ljudski skupščini [v tistih polis], kjer ima

vrhovno oblast **b 15** ljudstvo, kajti obstajati mora tudi organ, ki sklicuje [na skupščinsko zasedanje] najvišje telo oblasti v ustavni ureditvi. Ponekod to telo imenujejo prèdsvètniki, ker se predhodno posvetujejo, tam, kjer je oblast v rokah množta, pa ga raje imenujejo svèt.

To so torej skoraj vse politične funkcije. Druga vrsta nadzorniške službe skrbi za bogočastje; [takšni funkciji sta] na primer svečeniki in upravitelji **b 20** svetišč, ki skrbijo za ohranjanje obstoječih poslopij, za popraviljanje propadajočih stavb in vse drugo, kar je namenjeno bogoslužju. Ponekod se zgodi, da je takšna nadzorna služba samo ena, kot na primer v majhnih polis, drugod pa jih je veliko in so ločene od svečeništva, kot so na primer vodje **b 25** darovanj, čuvaji svetišč in zakladniki svetega premoženja. Neposredno na to se navezuje posebna služba, ki je ločena za opravljanje vseh skupnih žrtvovanj, ki niso zakonsko dodeljena svečnikom, ampak njihovo dostojanstvo izvira s skupnega ognjišča; nosilce te funkcije eni imenujejo arhonti, drugi kralji, tretji pritani.

b 30 Nujne nadzorne službe torej – če na kratko povzamemo – skrbijo za naslednja področja: verske zadeve, vojskovanje, [državne] dohodke in izdatke, trg, mesto, pristanišča in podeželje; dalje sodišča, vknjižbe [zasebnih] pogodb, **b 35** izvršitve kazni, straženje zapornikov, javno računovodstvo, finančni nadzor oblastnikov in sprejemanje [njihovih] zaključnih računov ter končno za funkcije, povezane z ustanovo, ki se posvetuje o javnih zadevah.

Funkcije, značilne za polis, ki uživajo več prostega časa, ki bolj uspevajo, vrh tega pa skrbijo **b 40** za urejenost, so: nadzorstvo nad ženskami, varstvo zakonov, nadzorstvo nad otroki in **1323 a** nadzorstvo gimnazijev, poleg teh pa še nadzorna služba, pristojna za gimnična in dionizična tekmovanja ter vse druge tovrstne predstave. Nekatero od teh javnih funkcij očitno niso demokratične, na primer nadzorstvo nad ženskami in nadzorstvo otrok; **a 5** nepremožni so namreč zaradi pomanjkanja sužnjevs prisiljeni uporabljati ženske in otroke kot služabnike.

Od treh političnih funkcij, ki v nekaterih polis dajejo smernice za izbiro oblastnikov z najvišjimi pooblastili (in sicer so to varuhi zakonov, prèdsvètniki in svèt), so varuhi zakonov aristokratska ustanova, prèdsvètniki oligarhična, svèt pa demokratična.

Nekako v grobih potezah **a 10** smo torej spregovorili o skoraj vseh javnih funkcijah.

Iz Plavtovega Kljukca (*Pseudolus*)

Prevedla Nada Grošelj

Zgodba je naslednja: Atenski mladenič Kalidor je zaljubljen v kurtizano Fojnikijo, ki pripada zvodniku Balionu, glavnemu negativcu v igri. V uvodnem prizoru Kalidor pokaže družinskemu sužnju Kljukcu (*Pseudolus*) pismo, v katerem ga Fojnikija prosi za pomoč, ker jo je kupil neki makedonski vojak za dvajset min; petnajst min je plačal vnaprej, preostalih pet pa naj bi prav tega dne prinesel njegov sel, ki bo dokazal svojo istovetnost z dogovorjenim znamenjem – pismom s pečatnim odtisom vojakovega portreta. Kljukec obljubi Kalidoru, da bo preprečil prodajo njegove ljubice. Ko prispe vojakov sel Grabež (*Harpax*), Kljukec od njega z zvijačo pridobi vojakovo pismo in prepoznavno znamenje, nato pa pošlje k Balionu drugega pretkanega sužnja, Pavijana (*Simia*), da se izdaja za vojakovega slugo in odpelje Fojnikijo na varno. Ta osrednji dogodek v drami – prevara Baliona – je prikazan v gornjem odlomku. – Prevod celotne komedije bo še v letu 2010 izšel pri Celjski Mohorjevi družbi.

ČETRTO DEJANJE, DRUGI PRIZOR (956–1016)

(Ulica v Atenah. Kljukec in Pavijan, preoblečen v vojaškega slugo, od strani opazujeta hišo zvodnika Baliona. Vrata so se odprla in ven prihaja Balion – ritensko, ker se vmes ozira nazaj v hišo, kjer je na delu najet kuhar, pripadnik notorično tatinskega poklica.)

Balion

Tale kuhar je bolj fejest, kot sem ga presodil prej:
podržavil je samo vrček in skodelico.

Kljukec

(Pavijanu)

Slišiš, zdaj je pravi čas!

Pavijan

Isto mislim tudi jaz.

Kljukec

Le zvijačno kreni tja; jaz bom tu oprezoval.

Pavijan
(krene v Balionovo smer in govori glasno, da bi ga ta slišal)
 Ulice sem štel in ta šesta je od mestnih vrat; 960
 v šesto ulico naj bi, kakor je dejal, zavil;
 cifra hiše, bogme da, pa mi je povsem ušla.
 Balion
 Kdo, od kod je ta možak v plašču? Koga le bi rad?
 Na pogled mi je neznan; kot da ni od tod doma.
 Pavijan
 Glej no, tamle je nekdo, ki mi bo razgnal meglo. 965
 Balion
 Točno proti meni gre. Le od kod se je tip vzel?
 Pavijan
 Ej, ti tamle, kozji fiks! Odgovori, kar želim!
 Balion
 Najprej se pozdravi, ne? 968, 969
 Pavijan
 Zdravja ne delim kar vsem.
 Balion
 Z istim ti bom vrnil jaz. 970
 Kljukec
 Dobro je začel, ni kaj.
 Pavijan
 Reci, a poznaš ljudi, ki žive v tej ulici?
 Balion
 Sebe.
 Pavijan
 Silno redki so, ki lahko to trdijo;
 od desetih le en sam človek sebe res pozna.
 Kljukec
 Rešen sem; že klobasá.
 Pavijan
 Tukaj iščem lopova,
 prevaranta, gangsterja in zločinca. 975
 Balion
 To sem jaz:
 moje vzdevke je naštel. Da bi zinil še ime!
 – Kdo je to?
 Pavijan
 Zvodnik mendà: Balion.
 Balion
 Kot sem dejal.

– Jaz sem tisti, mladi mož, ki ga iščeš.

Pavijan

Balion?

Balion

On osebno.

979, 980

Pavijan

Zgledaš bolj kot specialist za vlom.

Balion

Dvakrat bi premislil, ne, preden bi mi segel v žep?

Pavijan

Moj gospod mi je dejal, naj ti izročim pozdrav.

Razen tega imam ukaz, naj ti tole pismo dam.

Balion

Kdo je to ukazal?

Kljukec

Joj, človek je zabredel v zos;

saj imena ne pozna!

985

Balion

Kdo je, praviš, to poslal?

Pavijan

Kar podobo si poglej in mi ti ime povej,

da se bom prepričal sam, če si Balion.

Balion

No, daj.

Pavijan

Vzemi. Prepoznaš pečat?

Balion

Kajpak, to je Udriga*

s kožo in kostmi; poznam. – Ej, ime je »Udriga«!

Pavijan

Vidim, da sem storil prav, ko sem tebi pismo dal,

990

saj, kot slišim, dobro veš Udrigajevo ime.

Balion

Kaj počne?

Pavijan

Pač to, kar vsak dober borec in junak.

Ampak meni se mudi; daj, preberi en dva tri

pismo in prevzemi cvenk, žensko pa brž pošlji ven.

Če ne pridem še nocoj v Sikion, bo zame joj;

995

moj gospod je tak tiran.

* Udriga: Vojakovo izvorno (grško) ime je *Polymachaeroplages*, »sin mnogih udarcev z mečem«.

- Balion
Dobro vem, saj ga poznam.
- Pavijan
Torej hitro beri!
- Balion
Saj; le ne moti me ves čas!
»To pismo je od Udriga, vojaka,
namenjeno zvodniku Balionu,
opremljeno s pečatom, kot določa
vzajemni sporazum.« 1000
- Pavijan
Pečat je spredaj.
- Balion
To vidim in pečat poznam. Povej no,
kaj pisma nikdar ne začne s pozdravom?
- Pavijan
Hja, Balion, vojaška etiketa:
vojak deli z desnico mir in zdravje
prijateljem, sovražnikom pa rane. 1005
Ti pa, kot si začel, skrbno razišči,
kaj piše v pismu!
- Balion
Kar našpiči uhlje.
»Moj sluga Grabež, ki se je oglasil –«
si ti ta Grabež? 1010
- Pavijan
Sem, in to še kakšen!
- Balion
»Oglasil s temle pismom, naj ti plača.
Dekle mi pošlji sèm v njegovem spremstvu.
Pozdrav zaslužijo samo zaslužni;
če bi zaslužil, bi te zdaj pozdravil.«
- Pavijan
Pa zdaj? 1015
- Balion
Ti daš srebro in vzameš punco.
- Pavijan
Kdo zavlaučuje?
- Balion
Stopi noter. –
- Pavijan
Dobro. –

ČETRTO DEJANJE, TRETJI PRIZOR (1017–1037)

Kljujec

Svoj živ dan nisem videl barabina,
bolj zvitega od tega Pavijana.

Pred njim me grabi groza in tesnoba,
da ne bi prelisičil tudi mene – 1020

da ne bi mene samega nabodel,
če bo ugodna prilika, baraba! 1022, 1023

Zapletov nočem, ker mi je pri srcu.
Zdaj trojni strah trpim iz treh razlogov: 1025

bojim se, prvič, svojega pajdaša,
da ne bi presedlal v nasprotni tabor.

Bojim se tudi, da se zdajle vrne
gospod in bosta lovca odlovljena,
pa še, da se bo vrnil pravi Grabež, 1030

še preden moj odnese pete s punco.

Uničen sem! Sto let ju ni iz hiše.

Srce mi čaka v grlu z vso prtljago,
da mi, če se prikaže tip brez punce,
na vrat na nos izskoči in pobegne. 1035, 1036

(Iz Balionove hiše pride Pavijan s Fojnikijo.)

– Na konju sem: preslepil sem stražarje!

Iz Senekovega *Ojdipa*

Nekromantija (530–658)

Prevedel Brane Senegačnik

Kreont

Od mesta daleč stran črni se cerov gaj, 530
nekje v bližini vodnate doline Dirke.

Cipresa vrh svoj dviga nad visoki gozd,
telo, zeleno zmeraj, v iglic plašč zavija;
Star hrast tam steza grčave in trhle veje:
požrešni čas razjedel mu je eno stran 535

a druge padec bližnje deblo je prestreglo,
na njem visi zdaj s korenino preperelo.
Tam lovor z grenkim plodom je, lahkotne lipa
in mirta pafijska in jelša, ki bo vesla
pognala čez brezmejno morje; jelka k Fojbu 540

se z gladkim deblom vzpenja, kljubujoč zefirjem.
Na sredi je drevo neznansko: težko senco
na nižje rastje meče daleč naokrog;
z vejevjem silnim samo brani ves ta gozd.
Zlovešča voda, ki ne ve za sončno luč, 545
pod njim meži in v večnem hladu zdreveneva;
močvirje glenasto obkroža leni izvir.

Ko sem prispel je stari svečenik, ni čakal:
ta kraj temine nočne sam je priskrbel. 550
Skopali jamo so in vanjo vrgli ogorke,
iztrgane iz grmad nagrobnih; vedež pa,
v mrtvaškem ogrinjalu z vejo zamahuje.
Do tal se mu razliva žalno oblačilo,
v srhljivi opravi stopa temni starec z vencem

iz smrtonosne tise okoli belih las. 555
 Goveda črna, temnoruna jagnjeta
 k oltarju vlečejo za rep: že pleni plamen
 si živo žrtev, ki se v smrtnem ognju zvija.
 Zdaj kliče mrtve; tebe, ki jim vladaš;
 in njega, ki stražari pot čez vodo Lete. 560
 In čarni rek preteč ponavlja, ustnice
 mu kremži bes, ko poje to, kar sence lahke
 zmiri ali obvlada. Kri na žrtvenike
 izliva, ovce cele žge in polni jamo
 s krvavim pitjem. Snežno mleko zliva čezenj, 565
 in z levo roko Bakhov pitni dar dodaja
 in spet ponavlja pesem s težjim, blaznim glasom,
 z očmi, zadržimi v tla, umrle kliče.
 Zalajal je Hekatin trop: in trikrat jamo
 tegoben stok pretrese, iz globin vzdrhti 570
 vsa zemlja. »Uslišan sem«, je rekel svečenik.
 »Besede prave! Zdaj se trga slepi Kaos
 in ljudstvom Dita odpira pot na zgornji svet.«
 Uskoči se ves gozd in listje naježi se,
 razlamljajo se hrasti, groza stresa gaj, 575
 izmika zemlja se, zastoka iz globočin:
 morda zbesnel je Aheront zaradi vdora
 v njegovih strašnih brezen nedostopno temo,
 morda zlomila svojo vez je Zemlja, da bi mrtve
 na dan spustila; ali pa triglavi Kerber 580
 besneč postresel svoje težke je verige.
 Ta hip zazeva zemlja, neizmerno se
 odpre naročje: sam sem videl jezera
 otrpla sredi senc, jaz sam bogove blede
 in resnično noč – zastala v žilah mi je kri 585
 in zledenela. Divja vojska je pritekla,
 zalega kačja, bratske trume, iz zoba
 dirkajskega rojene, v polni bojni opravi.
 Erinij strašni krik in slepi Bes in Groza,
 vse, kar poraja večna noč in v sebi skriva: 590
 lase si v krčih trga Žalost brez tolažbe,
 Bolezen, ki le stežka dviga trudno glavo,
 Starost s seboj na plečih in grozeči Strah,
 in Kuga, ki Ogigov rod požira hlastno.
 Zapustil me je duh. Še ona, ki pozna 595
 očetove veščine, otrpne. Ta pa kliče,
 v slepoti neustrašen, Dita krutega

brezkrvno ljudstvo ... Kot oblaki lahni
 letijo, dihajo zrak prostega neba.

Na vejah Eriksa ni osipljivih listov, 600
 ni toliko cvetov na spomladanski Hibli,
 ko gosti roj čebel se v tesno kroglo spleta,
 ne lomi Jonsko morje toliko valov,
 in ptic ni toliko, ki pretnja Strimona
 ledenega jih v beg požene prek neba, 605
 da snežni sever menjajo za topli Nil;
 kot ljudstev, ki jih vedežev je glas priklical.
 Drhteče duše hlastno iščejo zavetje
 si v sencah gaja. Prvi Zetos se prikaže:
 z desnico bika divjega drži za rog, 610
 ob njem Amfion z liro v levi roki stopa,
 on, ki z milino zvokov je prestavljal skale.
 In Tantalova hči med svojimi otroki
 naposled varna povzdiguje ošabno glavo
 in šteje svoje sence. Tu je slabša mati, 615
 Agava pobesnena: vse krdelo ji
 sledi, ki kralja je razkosalo, a Bakham
 sledi Pentej, raztrgan, a še zdaj preteč.
 Naposled pa, po mnogih klicih, sramujoč se
 povzdigne glavo, daleč proč od vseh se umika 620
 in skriva (stigijske molitve vztrajno vedež
 ponavlja spet in spet, dokler ne odstre
 obraza) – Laj! O groza me je teh besed!
 Tam stal je strašen, vsepovprek oblit s krvjo,
 sršavih las, oblepljenih z nesnago gnusno, 625
 na ustnicah žari mu bes: »O strašna hiša,
 o Kadmov dom, vesel krvi sorodne zmeraj!
 Vihtite tirs, naj božji bes vam vodi roke,
 raztrgajte sinove: največji zločin
 tebanski je – ljubiti mater. Domovina, 630
 ne božja jeza, greh te ubija! Ni kriv južnik
 zlonosni s težko sapo, niti dih sušeči
 iz zemlje, ki je eter z dežjem ni potešil.
 Krvavi kralj za kruti umor dobil je žezlo
 in v spalnico očetovo brezbožno legel, 635
 zavržni sin – in vendar mati je še hujša,
 ker v maternici nosi spet – nesveti – plod.
 V izvor se svoj je vrnil, v mater zasejal
 brezbožni sad, kar komaj kdaj zveri počnejo:
 zaplodil si je brate. Zlo zamotano, 640

pošastnejše, bolj zapleteno kakor Sfinga!
Le tebe, kralj s krvavim žezlom, bom preganjal,
in mesto tvoje, jaz, nemaščevani oče:
s seboj Erinijo pripeljem za nevesto,
ki živžga strašne udarce z bičem; grešni dom 645
porušim in z brezbožno vojno strem ta rod.

Zato takoj zdaj kralja izženite iz dežele.
Naj gre, kamor že nese ga korak pogubni.
Naj zapusti ta tla: ozelenela bodo
v pomladnem cvetju; z dihom, ki življenje daje, 650
čist zrak se vrne, vrne se lepota v gozd.
Poguba, Kuga, Smrt, Trpljenje, Bolečina,
Trohnoba – prava družčina – naj grejo z njim!
On hotel naglo bo zbežati iz kraljestva,
a jaz ovire težke mu postavil bom 655
pred noge in ga ustavil. Starec negotov
bo lezel, s palico tipaje bridko pot.
Vzemite mu deželo, jaz mu bom nebo!«

Iz Laktancijevih *Smrti preganjalcev* (1–7)

Prevedel Aleš Maver

Odlomek prinaša prevod prvih sedmih poglavij Laktancijevega spisa *Smrti preganjalcev* (*De mortibus persecutorum*), ki po prologu predstavi prvih pet preganjalcev krščanstva in kazni za njihovo početje. Sklene se z uvodnim poglavjem, posvečenim Dioklecijanu.

1. Predragi Donat, Gospod je uslišal tvoje molitve, ki si jih pred njegovim obličjem izlival ob vseh dnevnih urah, in prošnje naših bratov, ki so si s svojim slavnim pričevanjem pridobili večni venec zaradi zaslug za vero. Glej, rešena vseh nasprotnikov Cerkev, ki so jo še nedavno uničevali, po obnovi miru na svetu znova vstaja in po Božjem usmiljenju še v večji slavi nastaja Božje sveetišče, čeprav so ga bili brezbožni podrli.

Bog je namreč obudil vladarja, ki sta uničila zločinsko in krvavo oblast tiranov in poskrbela za človeški rod, tako da duha vseh razveseljuje prijeten in jasen mir, kakor da bi bil razpršen oblak nadvse žalostnega časa. Zdaj sta po silnih viharjih temačnega hudega vremena zasijala blag zrak in zaželeno svetloba, zdaj je Bog, ker so ga potolažile prošnje njegovih služabnikov, z nebeško pomočjo dvignil ponižane in potrte, zdaj je z zatrtjem zarote brezbožnih obrisal solze jokajočih.

Tisti, ki so žalili Boga, ležijo, tisti, ki so uničevali sveti tempelj, so se zrušili s silnejšim padcem, tisti, ki so mrcvarili pravične, so zaradi nebeških udarcev in zaslužnega trpljenja izpustili svoje hudodelske duše. To se je zgodilo sicer pozno, a je bilo trdo in primerno. Bog je namreč odložil kazni zanje, da bi v njih pokazal velike in čudovite zglede, ob katerih bi se zanamci poučili, da je Bog eden in da kot sodnik nalaga brezbožnim in preganjalcem primerne kazni. Sklenili smo pričevati o njihovem koncu, da bi vsi, ki so bili odmaknjeni od dogajanja ali ki bodo prišli za nami, vedeli, v kolikšni meri je najvišji Bog pokazal svojo moč in veličastvo v iztrebljanju in uničevanju sovražnikov svojega imena. Ni pa napak, če povem, kdo so bili preganjalci Cerkve od njenega začetka in s kakšnimi kaznimi se jim je maščeval strogi nebeški sodnik.

2. V zadnjem obdobju cesarja Tiberija, ko sta bila konzula dva Geminija, so Judje, kot beremo, deseti dan po aprilskih kalendah križali našega Gospoda Jezusa Kristusa. Ko je tretji dan vstal, je zbral učence, ki jih je strah zaradi njegovega prijetja pognal v beg, bil štirideset dni z njimi in jim odprl srca ter razlagal pisma, ki so jim bila dotlej nejasna in zastrta. In posvetil jih je in jih z vzpostavitvijo svetih napotkov nove zaveze oborožil za oznanjevanje svoje resnice in nauka. Potem ko je izpolnil to nalogo, ga je ovil nevihtni oblak in ga skritega človeškim očem odnesel v nebo. Od tam so se učenci, ki jih je bilo enajst, a so medse namesto izdajalca Juda sprejeli Matija in Pavla, razkropili po vsej zemlji oznanjat evangelij, kakor jim je bil ukazal Učitelj in Gospod. V petindvajsetih letih do začetka Neronove vlade so v vseh provincah in mestih postavili temelje Cerkvi.

Ko je že vladal Neron, je v Rim prišel Peter in zaradi nekaterih čudežev, narejenih z močjo, ki mu jo je v svoji oblasti podelil sam Bog, mnoge spreobrnil k pravičnosti ter Bogu zgradil zvest in trden tempelj. Potem ko so zadevo sporočili Neronu in je slednji ugotovil, da vsak dan ne samo v Rimu, marveč povsod velika množica odpade od čaščenja malikov in po obsodbe stari preide k novi veri, se je, ker je bil zgražanja vreden in zločinski tiran, polotil podiranja nebeškega svetišča in uničevanja pravičnosti. In ko je kot prvi izmed vseh preganjal Božje služabnike, je dal Petra pribiti na križ, Pavla pa ubiti. Vendar ni ostal brez kazni. Bog se je namreč ozrl na trpljenje svojega ljudstva. Zato nemočnega tirana, ki je bil strmoglavljen z oblasti in vržen z višine, nenadoma ni bilo nikjer več videti, tako da na zemlji ni znan niti grob tako hudobne zveri.

Zaradi tega nekateri neumneži verjamejo, da je bil prenesen drugam in je ostal živ. Sibila namreč pravi, da bo »pobegli morilec matere« prišel »s konca (zemlje)«, tako da bo, ker je prvi preganjal Cerkev, hkrati tudi zadnji preganjalec in predhodnik Antikristovega prihoda, česar pa ne smemo verjeti. Kakor nekateri izmed naših razglašajo, da sta bila dva preroka živa prenesena v poslednje čase pred nastopom Kristusove svete in večne oblasti, ko se bo začel spuščati, na enak način menijo, da bo tudi Neron prišel kot predhodnik in znanilec hudiča, prihajajočega, da bi opustošil zemljo in uničil človeški rod.

3. Zatem je po nekaj letih vstal nič manjši tiran, Domicijan. Čeprav je bila njegova oblast osovražena, je lahko karseda dolgo sedel svojim podložnikom na vratu in vladal brez vsake nevarnosti, vse dokler ni svojih brezbožnih rok stegnil po Gospodu. Potem ko ga je namig demonov spodbudil k preganjanju pravičnega ljudstva, je izročen v roke sovražnikov pretrpel zasluženo kazen. Maščevanja ni bilo dovolj s tem, da so ga ubili doma, izbrisan je bil celo spomin nanj. Čeprav je namreč postavil mnogo čudovitih zgradb, čeprav je zgradil Kapitol in druge imenitne spomenike, je senat njegovo ime pregnal do te mere, da ni za njegovimi podobami in napisi ostala niti sled. Celo mrtvega je z najstrožjimi odloki ožigosal z znamenjem večne sramote.

Po ukinitvi tiranovih ukrepov se Cerkev ni zgolj vrnila v prejšnje stanje, marveč je zasijala še mnogo bolj bleščeče in cvetoče. In v obdobju, ki je sledilo in

v katerem so imeli krmilo in oblast v rokah številni dobri vladarji rimske države, je, ker ni trpela nobenih sovražnih napadov, svoje roke razširila proti Vzhodu in Zahodu. Tako noben kotiček na zemlji ni bil do te mere odmaknjen, da vanj ne bi prodrla vera v Boga, in nobeno ljudstvo ni živelo po do te mere divjih običajih, da se po sprejemu njegovega čaščenja ne bi omehčalo k delom pravičnosti. Toda pozneje je bil dolgi mir kljub vsemu prekinjen.

4. Čez mnogo let se je namreč pojavila ogabna zver Decij in trpinčila Cerkev. Kdo bi sicer preganjal pravičnost, če ne bi bil hudoben? In kakor da bi prav zaradi te reči napredoval do vladarske časti, je nemudoma pričel divjati zoper Cerkev, tako da je hkrati naglo padel. Ko se je odpravil na pohod proti Karpom, ki so tedaj zasedli Dakijo in Mezijo, in so ga barbari takoj obkolili ter pokončali z velikim delom njegove vojske, ni bil deležen niti časti pogreba, marveč je slečen in gol obležal za hrano divjim zverem in pticam, kakor se mora zgoditi Božjemu sovražniku.

5. Nedolgo zatem je svoje roke po Bogu stegnil Valerijan, ki ga je prav tako zagrabila podobna blaznost, in je, čeprav v kratkem času, preлил veliko pravične krvi. A Bog ga je udaril z novo in edinstveno kaznijo, da bi bil zanamcem dokaz, da Božji nasprotniki vselej prejmejo plačilo, vredno svojega zločina.

Ker so ga zajeli Perzijci, ni izgubil le oblasti, ki jo je rabil nespametno, marveč celo svobodo, ki jo je jemal drugim, in je nadvse sramotno živel v ujetništvu. Perzijski kralj Šapor, tisti, ki ga je bil zajel, je namreč Rimljanu vselej, kadar se je hotel povzpeti bodisi na voz bodisi na konja, ukazal, naj se skloni in mu nastavi hrbet. Ko je stopal čezenj, je, medtem ko mu je v smehu delil očitke, govoril, da je resnica to, ne pa tisto, kar Rimljani slikajo na svojih ploščah ali stenah. Na ta način je Valerijan povsem upravičeno premagan živel še nekaj časa, tako da je bilo rimsko ime dolgo izpostavljeno zabavljanju in posmehu. Njegovi kazni se je pridružilo še dejstvo, da je bil njegov sin sicer cesar, a kljub temu ni našel maščevalca svojega ujetništva in najhujše sužnosti in ga sploh niso poskusili odkupiti. Ko pa je v omenjenem ponižanju sklenil svoje sramotno življenje, so mu odrli kožo in jo, potem ko so jo sneli z mesa, pobarvali z rdečo barvo, da bi jo postavili v svetišče barbarskih bogov v spomin na preslavno zmagoslavje in bi bila vedno na ogled našim odposlancem, da Rimljani ne bi preveč zaupali v svoje sile, ker bi pri njihovih bogovih videli kožo ujetega vladarja.

Ali ni, ker je Bog svetoskruncem že naložil takšne kazni, torej čudno, da si je pozneje še kdo drznil ne le narediti, marveč celo pomisliti na kaj zoper veličastvo edinega Boga, ki vlada vsemu in vse drži v svojih rokah?

6. Avrelijan je, ker je bil po naravi togoten in prenagljen, čeprav se je spominjal Valerijanovega ujetništva, kljub vsemu pozabil na njegov zločin in kazen zanj ter s svojimi krutimi dejanji izzval Božjo jezo. A ni mu bilo dovoljeno niti izvršiti tistega, o čemer je bil premišljeval, marveč je bil uničen takoj ob začetku svojega divjanja. Njegovi krvoločni dopisi še niso prišli do bolj oddaljenih provinc, ko je pri Kenofruriju, ki je kraj v Trakiji, krvav že obležal na tleh, saj so ga zaradi lažnega suma pokončali njegovi prijatelji.

Toliko tovrstnih zgledov bi moralo poznejše tirane zadržati. Vendar se slednji ne samo niso prestrašili, temveč so celo še predrzneje in bolj vase za-verovano nastopili proti Bogu.

7. Ko je Dioklecijan, začetnik zločina in pobudnik zla, uničil vse, si ni mogel kaj, da ne bi rok stegnil tudi po Bogu. S hkratnima pohlepom in boječnostjo je svet obrnil na glavo. Postavil je namreč tri soudeležence pri svoji oblasti, potem ko je svet razdelil na štiri dele in pomnožil vojsko, ker je sleherni med njimi hotel imeti večje število vojakov, kakor so jih imeli prejšnji cesarji, čeprav so državo upravljali sami. Tako je število tistih, ki so prejemale, jelo do te mere presegati število onih, ki so dajali, da so opuščali polja, ker je nezmernost naloženih davkov izčrpala kolone, in so se obdelovalne površine spreminjale v gozd. In da bi se vse napolnilo s strahom, so tudi province razsekali na koščke, posameznim provincam in skoraj že mestom so naložili mnoge namestnike in še več uradov, prav tako pa neštevilne računovodje, nadzornike in namestnike prefektov, ki so redko delovali civilizirano, pač pa so pogosto zgolj obsojali in izvajali zaplembe in pobiranje neskončnega števila stvari ni bilo le razbohotoeno, ampak stalno, pri čemer je prihajalo do neznosnih krivic. Kako pa bi tudi bilo sploh mogoče prenašati vse, kar je zadevalo vzdrževanje vojakov?

Zaradi nenasitnega pohlepa Dioklecijan nikoli ni hotel, da bi se zmanjšalo njegovo premoženje, marveč je vselej kopičil izredno bogastvo in imetje, da bi tisto, kar je zbral, ohranil celovito in nedotaknjeno. Ko je z različnimi krivicami povzročil izjemno draginjo, je poskusil uveljaviti zakon o cenah stvari, ki so bile naprodaj. Tedaj je bilo zaradi majhnih in ničvrednih zadev prelite mnogo krvi in se zaradi strahu nič ni pojavilo na trgu, draginja pa je še mnogo bolj naraščala, dokler ni bilo potrebno zakona po smrti mnogih ukiniti. Temu se je pridruževala nekakšna neskončna želja po gradnji, kar je v provincah privedlo do nemajhnega povpraševanja po delavcih, obrtnikih, tovornih vozovih in po vsem, kar je potrebno zanjo. Tukaj so zgradili bazilike, tam cirkus, tukaj kovnico, tam tovarno orožja, tukaj hišo za ženo, tam za hčer. Nenadoma je bil velik del mesta* porušen. Vsi so odhajali z ženami in otroki, kot da bi ga zavzeli sovražniki. In ko so bila ta dela, ki so povzročila propad provinc, zaključena, je govoril: »Niso prav naredili, drugače naj zgradijo.« Znova so morali podirati in spreminjati, morda za to, da bi lahko spet rušili. Tako je vseskozi norel, ker je hotel Nikomedijo izenačiti z mestom Rimom.

Sploh bom preskočil to, kako so mnogi umrli zaradi posesti ali premoženja. Ker so se ljudje zla tako navadili, je omenjeno namreč postalo običajno in skoraj dovoljeno. Vendar je bil Dioklecijan v zadevi posebnost po tem, da je, kjer koli je zagledal bolj obdelano polje ali razkošnejšo zgradbo, njunemu gospodarju že pripravil lažno obtožbo in smrtno kazen, kakor da si tujega ne bi mogel prisvojiti brez preliivanja krvi.

* Mišljena je Nikomedija.

Plotin, O Ljubezni

Prevedla Sonja Weiss

Besedilo je prevedeno po kritični izdaji R. Beutlerja in W. Theilerja v: Richard Harder, prev., *Plotins Schriften*, Band V (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1960). Na mestih, označenih v opombah, slovenski prevod sledi izdaji: Paul Henry in Hans-Rudolf Schwyzer, izd., *Plotini, Opera I–III* (Pariz in Bruselj: Desclée De Brouwer, 1951–73). Na označenih mestih nekajkrat upošteva spremembe besedila predlagane v: Pierre Hadot, prev., *Plotin, Traité 50* (Pariz: Les éditions du Cerf, 1990). Ostale izdaje, prevodi in študije, ki jih navaja prevod: Arthur Hilary Armstrong, izd. in prev., *Plotinus in Seven Volumes*, Loeb Classical Library (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: William Heinemann, 1978–88). Émil Bréhier, izd. in prev., *Plotin, Ennéades III* (Pariz: Les Belles Lettres, 1954). Roberto Radice, prev., *Plotino, Enneadi* (Milano: Mondadori, 2002). Albert M. Wolters, *Plotinus »On Eros«, a detailed exegetical study of Enneads III, 5* (Toronto: Wedge Publishing Foundation, 1984).

1. Ali je Ljubezen – Eros – bog ali dajmon ali duševno občutje? Je morda bog ali dajmon, po drugi strani pa tudi duševno občutje? Kakšna je vsaka izmed teh treh stvari? Prav je, da si ogledamo, kakšne predstave imajo o tem drugi ljudje in kako je na ta vprašanja odgovorila filozofija, še posebej pa, kakšno prepričanje zagovarja božanski Platon, ki je v mnogih svojih delih veliko pisal o Erosu. Prav Platon je o njem dejal, da ni samo nekakšno občutje, ki se poraja v duši, ampak tudi dajmon; povedal pa je tudi vse o njegovem rojstvu ter kako in od kod je nastal.

Občutje, katerega vzrok naj bi bil Eros, se sicer poraja v duši, ki hrepeni po stiku z nečim lepim. Kot tako je to hrepenenje po eni strani lastno preudarnim ljudem, ki so tesno povezani s samim Lepim, po drugi strani pa išče izpolnitev tudi v kakšnem sramotnem dejanju; gotovo ni nikogar, ki tega ne bi vedel. Od kod pa izvira tako prvo kot drugo, je drugo vprašanje, in o njem je primerno razmišljati s pomočjo filozofije. Mislím, da bi se resničnemu vzroku najbolj približal tisti, ki bi ta vir poiskal v prvinskem hrepenenju duš po Lepem samem, v spoznanju le-tega in v sorodnosti ter nerazumljivem občutku domačnosti z njim. Grdo je namreč v nasprotju tako z naravo kot z bogom, saj narava, ko ustvarja, pogleduje Lépo ter se ozira k temu, kar je opredelljivo in

kar »sodi v red dobrega.«¹ Neopredeljivo pa je grdo in je drugačnega reda.² Dalje se narava poraja *tam*, namreč iz Dobrega in potemtakem iz Lepega; in če nekdo nekaj občuduje in je temu soroden, se zbliža tudi podobami le-tega.

Kdor pa ta vzrok odstrani, ne more več povedati, prek česa in iz kakšnega vzroka se rodi to občutje; tudi za tiste ne, ki se združijo v telesni ljubezni. Ti ljubimci si namreč prav tako želijo rojevati v Lepem: saj bi bilo res čudno, če bi hotela narava, ki želi ustvarjati lepe stvari, porajati v grdem. Vendar pa tistim, ki jih žene, da porajajo tukaj, zadostuje, da imajo tukajšnjo lepoto, ki je prisotna v podobah in telesih, saj v njih ni navzoč arhetip, ki je sicer vzrok, da ljubijo to, kar je tukaj. Tisti, ki se s pomočjo lepega, ki je tukaj, spet spominjajo Lepega od tam, ljubijo tukajšnje lépo kot podobo. Tisti pa, ki se ga ne spominjajo, si zaradi nepoznavanja lastnega občutja tukajšnjo lepoto predstavljajo kot resnično. Za tiste, ki so zmerni, je domačnost s to lepoto brezgrajna, medtem ko nagnjenje k telesni združitvi pomeni padec v greh. Kdor ljubi Lépo s čisto ljubeznijo, mu kot predmet ljubezni zadostuje Lépo sólo, ne glede na to, ali se ga spominja ali ne; kdor pa svoji ljubezni primeša željo, da bi bil, kolikor je v moči smrtnika, nesmrten,³ tisti išče Lépo v neminljivem in večnem. Tak človek sledi naravi, zato seje in poraja v lepem; seje zato, da doseže večnost, v lepem pa zaradi njegove sorodnosti z večnim. Večno je namreč sorodno Lepemu in tista narava, ki je večna, je prvinsko Lépo; lépo pa je tudi vse, kar izvira iz njega. Kar torej nima želje, da bi porajalo, je bolj samozadostno in mu Lépo zadostuje; nasprotno pa hoče tisto, kar hlepi po ustvarjanju, ustvariti lépo zato, ker občuti pomanjkanje, in tisto ni samozadostno. In če bo tako (*sc. nesamozadostno*) sploh kaj ustvarilo, si bo, če bo rodilo v lepem, domišljalo, da je samozadostno. Tisti pa, ki se jim zahoče porajati mimo zakona in proti naravi, sprva sledijo naravnemu poteku dogajanja, nato pa jih tako rekoč zanese s poti, da zdrsejo, padejo in obležijo. Tako ne poznajo več niti cilja, h kateremu jih je vodil Eros, niti želje po porajanju; prav tako pa ne vedo, kaj početi s podobo lepega in kaj je sploh Lépo sólo.

Obstajajo torej taki, ki ljubijo lepa telesa, vendar ne z namenom telesne združitve,⁴ ampak ker so lepa, in pa taki, ki občutijo tisto, kar se imenuje mešana ljubezen (in sicer do žensk), prek katere skušajo (*sc. poleg lepote*) doseči tudi večnost, samo da jih to ne odvrča od prave poti.⁵ Prvi so sicer boljši, vendar oboji ljubijo razumno. Vendar pa so med temi taki, ki jim je dovolj, da častijo samo tukajšnjo lepoto, medtem ko drugi – kolikor je takih, ki se je spominjajo – častijo lepoto od tam, ne prezirajo pa niti tukajšnje, ki je kot stvaritev ali nekakšna igriava uprizoritev one. V primeru obojih ni v njih-

¹ Ar., *Met.* 986a 22–26.

² Plat., *Smp.* 206d.

³ Plat., *Smp.* 206e.

⁴ [Καὶ διὰ μίχιν] del. Theiler. Prevod sledi Ficinovi izdaji besedila (enako Hadot), ki fraze ne izpušča, ampak med veznik καὶ in predlog διὰ vstavlja nikalnico οὐ.

⁵ Μὴ τοιούτων δὲ σφαλλόμενοι: prevod sledi branju brez vejice pred σφαλλόμενοι (tako Hadot).

vem odnosu do lepega ničesar grdega, obstajajo pa tudi taki, ki prek lepega padejo v grdo: pogosto se namreč tudi želja po dobrem konča s padcem v zlo. To bi bila torej duševna občutja.

2. Zdaj pa se moramo filozofsko poglobiti v vprašanje o tistem Erosu, ki ga imajo za boga ne le drugi ljudje, ampak tudi teologi. O njem tudi Platon na več mestih govori kot o Afroditinem sinu, ki je zavetnik lepih dečkov.⁶ Ta Eros deluje kot gonilo, ki vodi dušo k tamkajšnji lepoti oziroma krepí njeno že vrojeno hrepenenje po vsem, kar je tam. Poleg tega moramo upoštevati tudi besede iz *Simpozija*, kjer je rečeno, da ni bil rojen iz Afrodite, ampak na dan njenega rojstva iz Penije in Porosa.⁷ Vendar se mi zdi, da bo razprava zahtevala nekaj besed tudi o Afroditi, ne glede na to, ali rečemo, da se je Eros rodil iz nje ali skupaj z njo. Najprej, kdo je sploh Afrodita? Dalje, kako je Eros nastal iz nje oziroma skupaj z njo? In kako bi bilo mogoče, da bi nastal hkrati iz nje in skupaj z njo? Mi pravimo, da je Afrodita dvojna: tista, ki izhaja iz Neba (Urana) in jo imenujemo nebeška, in pa tista, ki je hči Zevsa in Didone ter jo kot zavetnico povezujejo s porokami na tem svetu. Toda prva je brez matere in presega zakonske zveze, saj na nebu ni porok. Afrodita, ki jo imenujemo »nebeška« in izhaja iz Kronosa (in on je Um), pa ne more biti drugega kot Duša, ki je v najvišji meri božanska in izhaja neposredno iz nedotaknjene⁸ ter sama nedotaknjena ostaja zgoraj. Tako nikoli ne pride na ta svet in si niti ne želi niti ne more priti, saj ni v njeni naravi, da bi prišla sem dol; ona je namreč nekakšen ločen obstoj in bitnost, ki ni udeležena v snovi – na to namigujejo besede, da je brez matere. Upravičeno bi torej rekli, da je boginja in ne dajmon, saj se z ničemer ne meša in čista ostaja sama ob sebi. Kar je namreč rojeno neposredno iz Uma, je tudi samo čisto, saj je samo po sebi močno že zaradi njegove bližine, duša pa je močna tudi zaradi hrepenenja, ki je v njej, in ker se je ustalila ob tem, iz česar je rojena in kar ima moč, da jo obdrži tam zgoraj. Zato duša nikakor ne more odpasti od Uma, na katerega je navezana, saj je ta vez močnejša od tiste, s katero sonce zadržuje vso svetlobo, ki izhaja iz njega in ga obdaja ter je, čeprav se oddaljuje od njega, tesno povezana z njim. Ko je torej sledila Kronosu ali, če hočeš, njegovemu očetu Uranu, je vanj usmerila svoje dejanje in se zblížala z njim; ko ga je vzljubila, je rodila Erosa, s katerim zdaj upira pogled v očeta. Rezultat njenega dejanja je obstoj in bitnost. Tako oba zreta tja, mati in lepi Eros, ki se je rodil v obstoj, večno naravnan na ono drugo lepoto. Njegovo bivanje je v tem, da je nekje vmes med tistim, ki hrepeni, in tem, po čemer hrepeni; Eros je oko hrepenečega in daje tistemu, ki hrepeni, prek sebe videti predmet njegovega hrepenenja. Vendar pa hiti pred njim in se sam napolni z videnjem, še preden da hrepenečemu možnost videti prek organa zrenja. Tako sicer vidi prvi, toda drugače od onega, v katerega se prizor usede, kajti Eros užije videnje lepega samo v trenutku, ko se ga ta bežno dotakne.

⁶ *Phdr.* 242d in 265c.

⁷ *Smp.* 203b-c.

⁸ *Plat., Crat.* 396b.

3. Kljub temu pa ne smemo dvomiti, da je Eros obstoj in bitnost: resda nižje vrste od tiste, ki jo je ustvarila, vendar prav tako bivajoča kot ona. Tudi duša je bila namreč bitnost, ki je nastala iz dejanja, ki je bilo pred njo, in iz bitnosti bivajočih stvari; tudi ona zre, in sicer na vso moč, v tisto, kar je bilo prva bitnost. To je bilo njeno prvo videnje in gledala je proti njemu kot proti nečemu, kar je dobro zanjo, ter se je veselila, ko ga je gledala. Videnje pa ni bilo takšno, da bi tisti, ki gleda, lahko to počel, kakor da bi opravljal neko manj pomembno dejanje; in tako se je zgodilo, da je duša kot iz nekakšnega užitka, ko se je iztegovala proti njemu, in iz silovitosti zrenja rodila nekaj, kar je bilo vredno tako nje kot videnja. Iz tega torej, kar je svojo dejavnost intenzivno usmerilo v predmet svojega zrenja, in iz nekakšnega odtokanja, ki prihaja od tega predmeta, se je rodilo izpolnjeno oko kot nekakšno zrenje, ki ga spremlja podoba; in to oko je Eros, ki je svoje ime dobil morda prav zato, ker ima svoj obstoj od zrenja (ἔρασις). Saj se vendar lahko tudi občutje imenuje po njem, če je res, da je bitnost predhodnica ne-bitnosti (navsezadnje temu občutju pravimo »ljubezen« (ἐρᾶν)) in da se beseda ljubezen (ἔρωσ) uporablja v zvezah kot npr. »polastila se ga je ljubezen do tega človeka;« vendar pa se izraz tu nikoli ne rabi v absolutnem smislu kot »preprosto ljubezen.« Prav takšen pa je verjetno Eros Duše, ki je tam zgoraj: tudi sam gleda navzgor, saj je njen spremljevalec, rojen iz nje in po njej, ter je zadovoljen s tem, da motri bogove. Ker pa za to Dušo, ki je prvotno razsvetlila nebo, pravimo, da je ločena, moramo tudi Erosu pripisati ločen obstoj. Rekli smo sicer, da je Duša povsem nebeška, a tudi o sebi pravimo, da to, kar je najboljše v nas, biva posebej, hkrati pa predpostavljamo, da je v nas. Tako naj bo torej tudi Eros samo tam, kjer je nedotaknjena Duša.

Vendar pa mora obstajati tudi duša tega veselja, zato je seveda nujno, da je z njo prišel v obstoj še en Eros, ki je prav tako njeno oko in tudi sam rojen iz hrepenenja. Ker pa je ta Afrodita od tega sveta in ni samo Duša oziroma preprosto Duša, pripada tudi Eros, ki ga je rodila, temu svetu in je tudi on povezan s porokami; in čim bolj hrepeni sam po tem, kar je zgoraj, tem bolj poganja ne le duše mladih, ampak obrača navzgor celo dušo, s katero sobiva, kolikor ima ta seveda prirojene sposobnosti, da se spominja stvari, ki so tam. Vsaka duša, najsi bo mešana ali taka, ki je postala duša nečesa, si namreč želi Dobrega, saj je takoj za višjo Dušo, iz katere izhaja.

4. Ima potemtakem vsaka duša takšnega Erosa v bitnosti in obstoju? Navsezadnje, zakaj bi imeli celovita Duša in duša veselja resnično obstoječega Erosa, duše vsakega izmed nas pa ne in prav tako ne duše, ki so v vseh drugih živih bitjih? In ali ni ta Eros tisti dajmon, za katerega pravijo, da spremlja vsakega izmed nas, in potemtakem njegov lastni Eros? On je namreč tisti, ki v duši poraja želje v skladu z naravo vsake posamezne duše, ki je v svojem hrepenenju rodila Erosa, tudi tega svoji naravi primerne in sorazmerne s svojo vrednostjo in bitnostjo. Recimo torej, da ima celovita (ἡ ὅλη) Duša celovitega Erosa, posamične (αἱ ἐν μέρει) duše pa vsaka svojega: odnos posamič-

nega Erosa do celovitega je sorazmeren z odnosom, ki ga ima vsaka posamična duša do celovite, od katere sicer ni odrezana, temveč je zaobjeta vanjo, tako da vse skupaj tvorijo eno samo Dušo. Vrh tega biva vsak posamezni Eros skupaj s posamezno dušo, tisti mogočni Eros s celovito Dušo, tisti pa, ki je v vesolju, biva skupaj z njim in je vsepovsod v njem. Po drugi strani pa ta Eros, ki je en sam, postane oziroma je mnogoteri in se pojavlja povsod v vesolju, kjerkoli hoče, ter se po lastni želji oblikuje in prikazuje po delih samega sebe. Torej si moramo predstavljati, da je v celovitem svetu tudi veliko Afrodite, ki so dajmoni, rojeni v njem skupaj z Erosom, in izhajajo iz nekakšne celovite Afrodite. Nanjo se množica Afrodite navezuje vsaka posebej s svojim lastnim Erosom, saj smo rekli, da je duša mati Erosa (in Afrodita je duša), Eros pa dejanje duše, ki sega po Dobrem. Ta Eros, ki vsako dušo vodi k naravi Dobrega, je torej bog, če pripada Duši od zgoraj in jo ohranja večno združeno z Dobrim, oziroma dajmon, če pripada mešani duši.

5. Toda kakšna je narava dajmona oziroma dajmonov nasploh? Kakšna je ta narava, o kateri je govor tudi v *Simpoziju*,⁹ in sicer tako o naravi drugih dajmonov kot o samem Erosu, ki je bil rojen iz Penije (Revščine) in Metidinega sina Porosa (Obilja) med praznovanjem Afroditinega rojstva? Domneva, da je Platon trdil, da je ta Eros pravzaprav svet (ne pa od sveta ali v njem rojen), se v marsičem biva s tem prepričanjem, saj pravi Platon, da je svet blažen in samozadosten bog,¹⁰ po drugi strani pa je mnenja, da ta Eros ni ne bog ne samozadosten, temveč vedno v pomanjkanju. In še to: če drži, da svet sestoji iz duše in telesa in da je svetovna duša njegova Afrodita, potem je nujno, da Afrodita predstavlja vodilni del Erosa; ali pa je Eros kar Afrodita, če je res, da je svet pravzaprav njegova duša, tako kot je človek v bistvu človeška duša. Poleg tega ni jasno, zakaj bi kot dajmon predstavljal svet prav on, ne pa tudi drugi dajmoni, za katere je jasno, da so iz iste bitnosti. Potem bi bil svet preprosto samo skupek dajmonov. Sploh pa ne vem, kako je lahko svet tisti, ki ga imenujejo zavetnika lepih dečkov. In kako bi se s to predstavo ujemali vzdevki kot so »gol,« »bos« in »brez doma?« Ti bi bili v tem primeru prisiljeni in neprimerni.

6. Kaj naj torej povemo v zvezi z Erosom in zgodbo o njegovem rojstvu? Seveda moramo najprej ugotoviti, kdo je Penija, kdo Poros in zakaj sta primerna, da sta njegova starša. Prav tako pa je jasno, da morata ustrezati tudi drugim dajmonom; če namreč nočemo, da jim je skupno samo ime, potem morajo kot dajmoni imeti eno in isto dajmonsko naravo ter bitnost. Poskusimo torej ugotoviti, kako ločimo bogove od dajmonov. Čeprav namreč bogove pogosto imenujemo kar dajmone, včasih tudi povemo, da pripadajo dvema različnima vrstama. O rodu bogov menimo in trdimo, da ne pozna občutenja (*ἀπαθής*), nasprotno pa le-tega pripisujemo dajmonom. Zanje pravimo, da so večni in takoj za bogovi, hkrati pa tudi že blizu ljudem, torej nekje vmes med bogovi

⁹ 203b.

¹⁰ *Ti.* 33d in 34b.

in našo vrsto. Kako torej, da niso ostali nedotakljivi in kako so se – skladno s svojo naravo – spustili na slabše? Treba pa je preudariti tudi naslednje: ali v umljivem svetu res ni niti enega dajmona in so, nasprotno, v tem svetu tukaj samo dajmoni, bog pa biva ločeno v umljivem svetu? Ali pa so morda tudi tukaj bogovi in je ta svet, kot imajo navado reči, »tretji« bog,¹¹ ter so bogovi vsi svetovi tja do Lune? Vendar je bolje trditi, da na ravni umljivega ni dajmonov, če pa že obstaja dajmon sam po sebi (αὐτοδαίμων), je tudi on bog. Po drugi strani pa so bogovi, ki v čutno zaznavnem svetu segajo do lune, vidni bogovi; to so bogovi drugega reda, ki so glede na umljive bogove za njimi in se ravnaajo po njih, od katerih so odvisni podobno kot žar, ki obdaja vsako zvezdno telo. – Kaj pa dajmoni? So torej res sled (ἵχνος) vsake duše, ki se rodi v ta svet? Toda zakaj prav duše v svetu? – Zato ker čista Duša rodi boga in ker smo že rekli, da je njen Eros bog. Najprej pa se vprašajmo, zakaj niso vsi dajmoni Erosi? In zakaj niso ti čisti v smislu brez snovi? Erosi so namreč tisto, kar rodi duša, ki hrepeni po Dobrem in Lepem, zato takega dajmona rodijo vse duše v tem svetu. Drugi dajmoni pa sicer prav tako izhajajo iz duše, in sicer vesoljne, vendar nastanejo zaradi delovanja drugih sil in za potrebe celotnega vesolja, ki ga izpolnjujejo, ter skupaj upravljajo vsako stvar v njegovo korist. Navsezadnje je morala vesoljna duša v zadostni meri podpreti vesolje, tako da je ustvarila sile dajmonov, ki so njenemu vesolju koristne. Toda kako so lahko dajmoni udeleženi v snovi in kakšna je ta snov? Gotovo ni telesna, saj bi bili potem dajmoni čutno zaznavna bitja. A čeprav si nadenejo zračna ali ognjena telesa, morajo biti prvotno v svoji naravi drugačni že zato, da so sploh lahko deležni telesa. Kar je namreč povsem čisto, se ne more neposredno družiti s telesom, čeprav nekateri menijo, da se bitnosti dajmona kot takega pridružuje neko telo, bodisi zraka ali ognja. A zakaj bi se ena bitnost pomešala s telesom, druga pa ne, če ne bi obstajal poseben vzrok za prvo, da se pomeša? In kaj je potem ta vzrok? Predpostavljati moramo torej, da obstaja neka umljiva snov, prek katere lahko to, kar je udeleženo v njej, pride do telesne snovi.

7. Zato tudi Platon v zgodbi o Erosovem rojstvu pravi, da je bil »Poros pijan od nektarja – vina namreč še ni bilo.«¹² S tem hoče reči, da je Eros nastal še pred čutno zaznavnim svetom in da je Penija deležna umljive narave; vendar ne zgolj podobe umljivega in njegovega odseva, temveč je nastala prav tam in je, ko se je združila s Porosom, tako rekoč iz oblike in neopredeljivosti (tiste neopredeljivosti, ki jo ima duša, preden doseže Dobro in ko zgolj na podlagi neopredeljive in neskončne predstave slutí, da je nekaj takega) rodila obstoj Erosa. Ko se je torej *logos* (sc. Poros) pojavil v nečem, kar ni *logos*, ampak neopredeljivo hrepenenje in nerazločna narava, je ustvaril nekaj, kar ni ne popolno ne zadostno, ampak pomanjkljivo, saj je nastalo iz neopredeljivega hrepenenja in sicer zadostnega *logosa*. Ta *logos* (sc. Eros) ni čist, saj ima v sebi

¹¹ Numenij pri Proklu, *In Ti.* 1.303.27–304.1 (fr. 21 des Places).

¹² *Smp.* 203b 5.

neopredeljivo, nerazumno in brezmejno hrepenenje. Nikoli ne bo izpolnjen, dokler ima v sebi naravo neopredeljivosti. Sicer ostaja navezan na dušo, saj se je v nekem smislu rodil iz nje kakor iz počela, vendar je v resnici mešanica, nastala iz *logosa*, ki ni ostal v samem sebi, ampak se je združil z neopredeljivostjo (pravzaprav se z njo ni zlil on sam, temveč *logos*, ki je prišel iz njega). Eros je nekakšno bolešno hlepenje, ki pa je že po naravi brez tega, po čemer hlepi (ἄπορος): tudi če kaj dobi, je takoj spet ubog. Ne more se namreč izpolniti, ker mešana narava tega ne zmore. Resnično izpolnjeno je lahko samo nekaj, kar je polno že v lastni naravi. Eros pa hrepeni zaradi vrojenega pomanjkanja, in tudi če doseže trenutno izpolnitev, v njej ne more vzdržati. Zaradi pomanjkanja je tako v njem neka nemoč, zaradi narave *logosa* pa iznajdljivost (τὸ ποριστικόν). Takšne lastnosti in izvor pa moramo pripisovati tudi vsakemu drugemu dajmonskemu bitju. Vsak dajmon je namreč iznajdljiv pri stvari, za katero je bil določen, in hrepeni po njej: Erosu je soroden tudi v tem, da sam prav tako ni nikoli izpolnjen, ampak si želi tega ali onega kot nečesa, kar je dobro. Zato Eros dobrih ljudi tu na zemlji ni kar katerikoli, temveč ljubezen do preprosto in resnično Dobrega. Ljudje pa, ki so dodeljeni drugim dajmonom, se postavijo zdaj ob enega zdaj ob drugega.¹³ Tistega, ki je bil preprosto njihov, puščajo nedejavnega in se pri svojih dejanjih ravnajo po drugem dajmonu, ki so si ga izbrali v soglasju s tistim delom duše, ki je dejaven v njih. Ljudje, ki si želijo slabih stvari, vklenejo s slabimi željami, ki se porajajo v njih, vse Erose v sebi; tako kot vklenejo pravi razum, ki jim je prirojen, v slabe domneve, ki se jih navzamejo pozneje.

Naravni Erosi in tisti, ki so v skladu z naravo, so lepi. Erosi šibkejše duše so šibkejši tako po vrednosti kot učinku, drugi pa so močnejši. Toda vsi spadajo med bitnosti. Nasprotno pa so protinaravni Erosi zgolj občutja tistih, ki so zgrešili pot, in nikakor niso ne bitnosti ne bitnostni obstoji. Prav tako tudi niso več rojeni iz duše, temveč se pojavljajo skupaj s pokvarjenostjo duše, ki poraja le še temu primerne stvari, te pa spadajo zgolj med razpoloženja in drže. Splošno gledano se zdi, da samo resnične dobrine, skladne z naravo duše, ki deluje v svetu opredeljivih stvari, spadajo med bitnosti. Vse druge niso sad njenega delovanja in so samo nekaj, kar duša utрпи (πάθη); enako je z lažnimi mislimi, ki so brez bitnostne podlage. Nasprotno pa resnično pristne, večne in opredeljene misli zaobjemajo umevanje, umljivo in bit hkrati; vendar ne le v stanju preprostosti (ἀπλῶς), ampak tudi pri vsakem posebej, ko se nanašajo na resnično umljivo in um, ki je v posamezniku (seveda pa moramo predpostavljati, da tudi v vsakem izmed nas obstajata umevanje in umljivo v čisti obliki, čeprav to umljivo ni hkrati naše in preprosto (ἀπλῶς) tako).¹⁴ Prav zato

¹³ Κατ' ἄλλον καὶ ἄλλον δαίμονα τετάχθαι; prevod ohranja veznik καὶ Henry-Schwyzterjeve izdaje (enako Armstrong in Bréhier), ki ga izpušča Theilerjeva izdaja.

¹⁴ ... ἴνα ἢ ὁμοῦ καὶ ἡμῶν τοῦτο καὶ ἀπλῶς (Theiler); slovenski prevod na tem mestu sledi tekstu Henry-Schwyzterjeve izdaje, ki je: ... καὶ μὴ ὁμοῦ καὶ ἡμῶν τοῦτο καὶ ἀπλῶς (tako tudi vse druge uporabljene izdaje).

je naš Eros ljubezen do preprostih stvari. Isto velja za misli: četudi je njihov predmet nekaj posamičnega, je to zgolj po pripadnosti (κατὰ συμβεβηκός); ko na primer neki določeni trikotnik pojmuje kot vsoto dveh pravih kotov, to počnemo glede na to, da je ta trikotnik preprosto (ἀπλῶς) trikotnik.

8. Toda kdo je Zevs, na čigar vrt je, kot pravi Platon, prišel Poros? In kaj je sploh ta vrt? Za Afrodito smo rekli, da je Duša, Poros pa je vesoljni *logos*. Kako pa naj razumemo Zevsa in njegov vrt? Ne smemo namreč misliti, da je Zevs Duša, če smo rekli, da jo predstavlja Afrodita. Vsekakor se moramo tudi v tem primeru opreti na Platona in imeti Zevsa v *Fajdru* za »velikega voditelja,«¹⁵ kot imenuje Platon tega boga; drugod pa mu, če se prav spomnim, pravi tudi »tretji bog«. Bolj jasen je v *Filebu*, ko trdi, da sta v Zevsu tako kraljevska Duša kot kraljevski Um.¹⁶ Če je torej Zevs veliki Um in Duša ter ga postavljamo med vzroke, ga je treba uvrstiti med višje resničnosti, nenazadnje tudi zato, ker ga za vzrok naredi to, kar je kraljevskega in voditeljskega v njem: on torej ustreza Umu, Afrodito pa, ki je njegova in iz njega ter skupaj z njim, bomo razumeli kot Dušo, ki jo bomo imenovali Afrodita zaradi njene sijajne lepote in nedolžne miline (τὸ ἀβρόν). Če namreč moška božanstva povežemo z Umom in razumemo ženska božanstva kot njihove duše – vsaka duša namreč sobiva s svojim umom –, pridemo ponovno do ugotovitve, da je Afrodita Zevsova Duša. To ugotovitev podpira tudi pričevanje svetih mož in teologov, ki enačijo Hero in Afrodito ter Afroditino zvezdo na nebu imenujejo Herina.

9. Poros je torej *logos* tega, kar je v umljivem svetu in v Umu; in ker se bolj (kakor Um) razliva in tako rekoč odstira, lahko rečemo, da se poraja ob Duši in v njej. To, kar zbrano počiva v Umu, ni prišlo vanj od drugod; nasprotno pa se pijanemu Porosu vzrok njegove polnosti pridruži od zunaj. Kaj pa je tam lahko polno nektarja, če ne *logos*, ki je od višjega počela zdrnil k nižjemu? Ta *logos*, ki je prisoten v Duši, prihaja od Uma in se je vлил v njegov vrt, ko se je, kot pravi zgodba, rodila Afrodita. Vsak vrt je sijajen in se blešči od bogastva. Zevsov vrt pa blesti zaradi *logosa* in njegov kras so lepote, ki pridejo v Dušo od samega Uma. Kaj pa naj Zevsov vrt predstavlja drugega kot njegov sijaj in krasoto? In kaj naj bosta njegovi krasota in lepota drugega kot *logosi*, ki pritekajo iz njega? Vsi ti *logosi* skupaj so Poros – obilje in bogastvo lepih stvari, ki so v tistem trenutku že izražene. Tudi to namreč pomeni »biti pijan od nektarja«. Kaj pa je nektar za bogove drugega kot tisto, kar priskrbi božanska narava zase? Tako si narava, ki je pod Umom, priskrbi njegov *logos*. Um ima samega sebe v izobilju in to ga ne dela pijanega, saj nima ničesar od drugod. *Logos* pa, ki je proizvod Uma in obstoj, ki je prišel za njim, ni več njegov, ampak je v nečem drugem; kot pravi zgodba, leži v Zevsovem vrtu in se tam nahaja v trenutku, ko je Afrodita poklicana v obstoj med bivajočimi resničnostmi.

¹⁵ *Phdr.* 246e.

¹⁶ *Phlb.* 30d.

Miti morajo torej – če naj bodo res miti – časovno razporediti stvari, o katerih govorijo, in združiti mnoge izmed bivajočih resničnosti, ki sicer bivajo hkrati, a so si po redu in moči med seboj različne. Navsezadnje tudi logične razlage (οἱ λόγοι) govorijo o rojstvu stvari, ki se niso nikoli rodile, in ločujejo stvari, ki bivajo hkrati. Ko pa miti o teh stvareh po najboljših močeh poučijo tistega, ki jih doume, mu tudi že omogočijo, da jih zapopade kot celoto. In celota je taka: Duša, ki sobiva z Umom in je prejela svoj obstoj od njega, poleg tega pa je izpolnjena z *logosi* in čudovita zaradi lepot, ki jo krasijo, ter zvrhano polna obilja, tako da je mogoče videti v njej mnoge krasote in podobe vsega lepega – vse to je Afrodita. Vsi *logosi* pa, ki so v njej, so bogastvo in Obilje (Πόρος) umskega nektarja, ki se izliva iz tega, kar je zgoraj. Krasote, ki so v njej, se imenujejo Zevsov vrt, ker so postavljene v življenje (ζωή), o Porosu pa je rečeno, da spi tam »s težko glavo«¹⁷ zaradi tega, česar je prepoln. Ko pa se pojavi življenje, ki večno biva med bivajočimi resničnostmi, se »bogovi gostijo«, kar pomeni, da so v stanju blaženosti. Eros tako nujno obstaja od vekomaj in črpa obstoj iz hrepenenja Duše po višjem in Dobrem. Zato je Eros bival vedno, odkar biva Duša. Sicer pa je nekakšno mešano bitje: njegova želja po izpolnitvi pomeni, da ga pesti pomanjkanje, po drugi strani pa mu ne manjka določenih sredstev, saj se trudi pridobiti manjkajoči del tega, kar že ima. Gotovo namreč ne bi iskal Dobrega, če bi bil popolnoma brez njega. Zgodba o Erosovem rojstvu iz Porosa in Penije govori pravzaprav o tem, kako so se pomanjkanje, hrepenenje in spomin na *logose* v duši združili v rojstvo dejanja, ki teži k Dobremu: in to je Eros. Njegova mati je Penija (Revščina), kajti hrepeni vedno tisti, ki je reven. Penija predstavlja snov; tudi ta je namreč v vseh pogledih revna, poleg tega pa neopredeljivost hrepenenja po Dobrem – kar namreč hrepeni po Dobrem, nima v sebi ne oblike ne *logosa* – naredi hrepeneclega, kolikor hrepeni, bolj podobnega snovi. Kar se obrača k Dobremu, je čista oblika, ki ostaja v njem; brž pa ko si želi prejemati, naredi iz sebe (kot iz možnega prejemnika) snov za to, kar se mu bo pridružilo. Zato, vidiš, je Eros nekaj snovnega in je dajmon, rojen iz duše, glede na to, da duši po eni strani manjka Dobrega, po drugi pa hrepeni po njem.

¹⁷ Smp. 203b.

Na zemlji najvišji vladar (*Carmina Burana* 11)

Prevedla Barbara Šega Čeh

Na zemlji najvišji vladar je dandanes Denar.
 Denar še vladarji častijo, pred njim kakor hlapci klečijo.
 Denarju ponižno je vdan podkupljivi duhovniški stan.
 Denar, namenjen opatiji, je gospodar v njeni kancliji.
 Za denar se je ogrelo črnih priorjev krdelo.
 Denar zapovednik je in vélikih koncilov razsodnik.
 Denar se vojskuje in, če le hoče, mir spet skuje.
 Denar prepire podpihuje, da bogatine oskrbuje.
 Siromaka Denar iz gnojá povzdigne v obilje vsegà.
 Denar vse kupuje, prodaja, podarja in spet odkupuje.
 Denar se sprva prilizuje, po láskanju pa grožnje pljuje.
 Denar je le slepar, pošten Denar pa je iskana stvar.
 Denar je verolomnežem v nesrečo in vodi v pogubo pretečo.
 Denar je bog skopuhov in up grabežljivih stremuhov.
 Denar na krivo pot v ljubezni spelje ženski rod.
 Denar še kupljive blodnice spreminja v gospe vladarice.
 Denar še celo tolovaje med plemstvo povzdigne iz raje.
 Denar si več tatov lasti, kot zvezd in ozvezdij na nebu visi.
 Če Denar močno ustreže, vse ovire brž preseže.
 Če Denar si zmago izbori, obtoženec s sodnikom govori:
 »Igro je Denar igral, z belim jagnjetom je zmagoval.«
 Denar, ta mogočni vladar, je zatrdil: »Črno jagnje sem dobil.«
 Denarju ob strani stoje kot zaščitniki stari možje.
 Če Denar govori, revež molči – kar dobro vedo vsi.
 Denar otožnost razprši in napore ublaži.
 Denar morí srca pametnih ljudi in jim slepi oči.
 Denar – kot pribito drži - še tepca spretne govornice nauči.
 Denar zdravnikom gospoduje, prijateljstva hinavska snuje.

Kjer je Denar, se miza šibí od obilja razkošnih jedi.
Denarju gredo v golt le ribe poprane izbranih sort.
Le s frankovskim vinom Denar se naliva in v vinu z obale uživa.
Denar je v potratne obleke odet in vpadljive na pogled.
Denar dobi z opravo zunanji sijaj in bliščavo.
Denar se z dragim kamenjem obdaja, ki iz Indije prihaja.
Denar se v mislih s tem postavlja, da vsa srenja ga pozdravlja.
Denar lahko mesta osvaja in spet jih po želji predaja.
Denarju vsak se klanja, saj izpolnjuje zaslužna dejanja:
on zdravi, reže, žge bolnike in zglajuje vse spotike,
kar je sladko, trpko naredi, in ceneno v dragoceno spremeni,
naredi, da gluhec čuje, šepavec pa poskakuje.
O Denarju razodel bom več, kot sem že prej naštel:
videl sem Denar nekoč, ki je maševal pojoč;
Denar je tam prepeval, Denar je še odpeval;
videl sem, da je ihtel, ko je govoranco imel,
in skrivaj se je hahljal, ker občestvo je plahtal.
Nihče v časteh ni brez Denarja, nihče priljubljen pri ljudeh.
Če ljudstvo koga mrzí, »Kak poštenjak!« o njem Denar kriči.
Vsakomur je torej jasno, da Denar je vsepovsod sveta vladar.
Ker pa glorijska Denarja rada brž se v nič pretvarja,
edinole Modrost nalašč tej šoli ni pripadala nikoli.

Bibliografija akad. prof. dr. Kajetana Gantarja od 1953–2010

Uredile Breda Čop, Renata Hrovatič, Zala Rott

1953

»Struktura Horacove epistule Numiciju.« *Živa antika* 3 (1953): 79–81.

1954

»Balada o kugi.« *Živa antika* 4 (1954): 60–68.

»De compositione Horati 'Epistulae ad Pisones'.« *Živa antika* 4 (1954): 277.

1955

»Morja široka cesta.« *Jezik in slovstvo* 1 (1955/56): 308–309.

1956

Homerus. *Iliada*. Prevod Anton Sovrè, priredil in spremna besedila napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.

»Spremna beseda, Opombe.« V: Plutarchus. *Življenje velikih Rimljanov*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.

»Še nekaj o strukturi Horacove epistule Numiciju.« *Živa antika* 6 (1956): 136–137.

»Še ena homerska prispodoba pri Prešernu.« *Jezik in slovstvo* 2 (1956/57): 223–224.

»Kot veter v vrhu trepetlike ...« *Jezik in slovstvo* 2 (1956/57): 378–379.

»Živa antika. Pet let edine jugoslovanske revije za klasično filologijo.« *Naši razgledi* 5 (1956): 397.

1957

»Poikileímon nyx.« *Živa antika* 7 (1957): 236–240.

»Še o heksametru in daktiloidnosti.« *Jezik in slovstvo* 3 (1957/58): 37–38.

»Viharjev sila.« *Jezik in slovstvo* 3 (1957/58): 187–188.

»In esov v pesmih njega najti ni.« *Jezik in slovstvo* 3 (1957/58): 382–383.

»VI. letnik 'Žive antike'.« *Naši razgledi* 6 (1957): 363–364.

»Drobci iz helenistične lirike.« *Nova obzorja* (Maribor) 10 (1957): 440–441.

1958

Oblikovanje prostora in časa v Homerjevih epih: izvleček iz disertacije. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1958.

- »K (Prešernovi) Turjaški Rozamundi.« *Jezik in slovstvo* 4 (1958/59): 200–203.
 »Redek jubilej: zbornik zagrebške klasične gimnazije 1607–1957.« *Naši razgledi* 7 (1958): 126.

1959

Aristoteles. *Poetika*. Uvod, prevod in opombe. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1959.

Homerus. *Iliada*. Prevod Anton Sovrè, priredil in spremna besedila napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1959. Ponatis izd. iz leta 1956.

»Spremna beseda.« V: Sophocles. *Kralj Oidipus*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1959.

»Paralele med Ovidom in Prešernom.« *Jezik in slovstvo* 5 (1959/60): 189–190.

»Katul v slovenski prepesnitvi.« *Naša sodobnost* 7 (1959): 947–950.

»Galerija antičnih portretov.« *Naši razgledi* 8 (1959): 341.

1960

»Razmišljanje o heksametru.« *Naša sodobnost* 8 (1960): 348–353.

»Zgodovina Bizanca, G. Ostrogorski« [ocena istoimenske knjige]. *Naši razgledi* 9 (1960): 23.

1961

Procipius Caesariensis. *Pod Justinijanovim žezlom*. Izbor, prevod in spremna beseda. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

»Kaiser Justinian als kopfloser Dämon.« *Byzantinische Zeitschrift* 54 (1961): 1–3.

1962

Aeschylus. *Uklenjeni Prometej*. Prevod, spremna beseda in opombe. Maribor: Obzorja, 1962.

»Prokops 'Schaustellung der Tapferkeit'.« *Živa antika* 11 (1962): 283–286.

»Zu Aristoteles' Poetik 8, 1451 a 23–25.« *Živa antika* 11 (1962): 294.

»Kaiser Justinian 'jenem Herbststern gleich'.« *Museum Helveticum* 19 (1962): 194–196.

»Še o 'sovražnikih preštevilnih cetov in esov'.« *Jezik in slovstvo* 8 (1962/63): 28.

»Rimska lirika.« *Jezik in slovstvo* 8 (1962/63): 197–205, 234–240.

»Aurea Catena Homeri, P. Léveque« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 11 (1962): 432–435.

»Urna Parcarum, Ton Smerdel« [ocena istoimenske knjige]. *Naši razgledi* 11 (1962): 319.

1963

Nič ni silno tako kot človek. Ljubljana: Prosvetni servis, 1963.

O pesništvu: Homer, Hesiodos, Anonymus, Platon, Aristoteles, Horatius. Izbor prevod in spremna besedila Anton Sovrè in Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963.

»Bemerkungen zu Prokops Kriegsgeschichte.« *Živa antika* 12 (1963): 357–364.

»Der betrogene Justinian.« *Byzantinische Zeitschrift* 56 (1963): 4–5.

- »O rabi in zlorabi besede 'klasičen'.« *Naša sodobnost* 11 (1963): 377–380.
- »Anton Sovrè.« *Naši razgledi* 12 (1963): 459–460.
- »Na sledi za Homerjem.« *Jezik in slovstvo* 9 (1963/64): 20–26.
- »*Les forces militaires d'après la Guerre Gothique de Procope*, K. Hannestad« [ocena istoimenske knjige]. *Argo* 2 (1963): 20–22.

1964

- Aristoteles. *Nikomahova etika*. Prevod, opombe, terminološki slovarček. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1964.
- »Wohin deuten die Sokratikoi lógoi in Aristoteles' 'Poetik' 1447 b 11?« *Hermes* 92 (1964): 125–128.
- »Die Anfangsverse und die Komposition der Horazischen Epistel über die Dichtkunst.« *Symbolae Osloenses* 39 (1964): 89–98.
- »Horazens 'amicus sibi'.« *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 12 (1964): 129–135.
- »Beseda o Euripidu.« *Gledališki list SNG, Drama* 44 (1964/65): 142–153.
- »Aristofanes in stara komedija.« *Gledališki list SNG, Drama* 44 (1964/65): 232–241.
- »Beseda o Vergilu, J. Kastelic« [ocena istoimenske knjige]. *Argo* 3 (1964): 53–56.

1965

- »Prevodi iz antike.« V: *Dvajset let Državne založbe Slovenije*, 123–129. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1965.
- »Die Gestalt des idealen phílautos in der 'Nikomachischen Ethik' des Aristoteles.« *Živa antika* 15 (1965): 33–38.
- »Herman de Carinthia.« *Jezik in slovstvo* 10 (1965): 225–232.
- »Sovretova posvetila prijateljem.« *Živa antika* 15 (1965): 65–69.

1966

- Quintus Horatius Flaccus. *Pesmi*. Izbor, prevod, spremna beseda, opombe. Maribor: Obzorja, 1966.
- »O slovenjenju Aristotelove terminologije.« V: *Zbornik radova o prevodenju*, 71–74. Beograd: Savez književnih prevodilaca Jugoslavije, 1966.
- »Amicus sibi I: zur Entstehungsgeschichte eines ethischen Begriffs in der antiken Literatur.« *Živa antika* 16 (1966): 135–175.
- »Ob prevodu Platonovega 'Protagora'.« *Naši razgledi* 15 (1966): 416.

1967

- »Spremna beseda.« V: Sophocles. *Kralj Oidipus*. Nova, izpopolnjena izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.
- »Zgodovinski in Platonov Sokrates.« V: Plato. *Apologija, Kriton*, 55–74. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.
- »Sovrè Anton.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 10, 414–416. Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1967.
- »Amicus sibi II.« *Živa antika* 17 (1967): 49–80.

- »Nekaj misli ob Ajshilovi Oresteji.« *Gledališki list SNG Drama* 47 (1967/68): 370–376.
- »Zgodovina grške književnosti I« [ocena istoimenske knjige]. *Jezik in slovstvo* 12 (1967): 154–160.
- »*Crise agraire et attitude religieuse chez Hesiodé*, M. Detienne« [ocena istoimenske knjige]. *Argo* 4–6 (1967): 55–56.
- »*Les maitres de vérité dans la Grèce archaïque*, M. Detienne« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 17 (1967): 286–287.

1968

- Rimska lirika*. Izbor, prevod, uvod in opombe. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968.
- »Zur Entstehungsgeschichte des aristotelischen Begriffs der *philautía*.« V: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, ur. János Harmatta, 90–97. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- »Das II. Freisinger Denkmal und die von gleicher Hand geschriebenen lateinischen Texte.« V: *Freisinger Denkmäler: Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Texte, Bibliographie*, ur. Jože Pogačnik, 185–197. München: R. Trofenik, 1968.
- »Prokopij in kipi na Forumu Pacis v Rimu.« *Arheološki vestnik* 19 (1968): 189–193.
- »Zapisek o avtorstvu 39. in 40. Horacove ode.« *Jezik in slovstvo* 13 (1968): 199–200.
- »*Die Vogelgestalt homerischer Götter*, Fr. Dirlmeier« [ocena istoimenske knjige]. *Argo* 7 (1968): 47–50.
- »*Tutto su Roma antica*« [ocena istoimenske knjige]. *Argo* 7 (1968): 50–54.

1969

- »Klasična filologija.« V: *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, 1919–1969*, ur. Roman Modic, 269–275. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969.
- »Echi di neopitagorismo in Orazio.« *Atti e memorie - Accademia Patavina di scienze lettere ed arti. Parte III. Memorie della classe di scienze morali, lettere ed arti* 80 (1969): 283–307.
- »Homer and Slovene Culture.« *Balkane Studies* 10 (1969): 225–250.
- »Colomoni-Segen als ein später Nachklang der Solomonischen exorzisischen Tradition.« *Acta neophilologica* 2 (1969): 53–63.
- »Valentin Vodnik in grška poezija.« *Slavistična revija* 17 (1969): 85–92.
- »Nekaj podatkov o Antonu Sovrètu in njegovi rokopisni zapuščini.« *Živa antika* 19 (1969): 285–293.
- »Zgodovina filozofije I, K. Vorländer« [ocena istoimenske knjige]. *Prostor in čas* 1 (1969): 89–92.
- »*Nikomachische Ethik*, Aristoteles, Übersetzung und Nachwort von Fr. Dirlmeier« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 19 (1969): 159–160.
- »*Tyrtaios und die Sprache des Epos*, Br. Snell« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 19 (1969): 309–311.
- »V *Sibilinem vetru*, Alojz Rebula« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 19 (1969): 161–162.

1970

Titus Maccius Plautus. *Amfitruo*. Prevod in spremna beseda. Maribor: Obzorja, 1970.

Sappho. *Sapfo*. Prevod Anton Sovrè in Kajetan Gantar, izbor in spremna beseda Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.

»Sovretovih sedem ptujskih let.« V: *Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra*, 82–86. Ptuj: Gimnazija Dušana Kvedra, 1970.

»Das älteste lateinische Wörterbuch in Slowenien.« *Živa antika* 20 (1970): 231–240.

»Andreas Divus iz Kopra – prevajalec Homerja.« *Zgodovinski časopis* 24 (1970): 273–278.

»Začetki filološke znanosti.« *Jezik in slovstvo* 15 (1970): 182–191.

»Rimski komik Plautus in njegova Mostellaria.« *Gledališki list Slovenskega ljudskega gledališča Celje* 8 (1970/71): 1–5.

»*Tutto su Atene classica* « [ocena istoimenske knjige]. *Argo* 9 (1970): 59–61.

1971

Sextus Propertius. *Propercij*. Prevod Jože Mlinarič in Kajetan Gantar, izbor in spremna beseda Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.

Titus Maccius Plautus. *Hišni strah*. Prevod in spremna beseda. Maribor: Obzorja, 1971.

Marcus Aurelius Antoninus. *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*. Uvodna študija, prevod in opombe. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Teophrastus. *Značaji*; Herondas. *Mimijambi*. Prevod, spremna beseda in opombe Anton Sovrè in Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.

»Adam Bohorič als slowenischer Übersetzer aus der lateinischen Sprache.« V: *Adam Bohorič. Arcticae horulae: die erste Grammatik der slowenischen Sprache, Wittenberg 1584*, ur. Branko Berčič, 98–108. München: R. Trofenik, 1971.

»Suchy Josip.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 11, 541–542. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1971.

»Škerlj Amat.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 11, 633–634. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1971.

»Škerlj Ivan.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 11, 635. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1971.

»Šorn Josip.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 11, 669. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1971.

»Horazens Apokyknosis.« *Živa antika* 21 (1971): 135–140.

1972

Homerus. *Iliada*. Prevod Anton Sovrè, priredil in spremna besedila napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972. Ponatis izd. iz leta 1956.

»Ucalegonte in Virgilio, Omero e Giovenale.« V: *Atti e memorie - Accademia Virgiliana di Mantova* 39 (1972): 1–6.

»Amicus sibi.« *Archiv für Begriffsgeschichte* (1972): 151–152.

»Horaz zwischen Akademie und Epikur.« *Živa antika* 22 (1972): 5–24.

»Die Probleme der lateinischen Lektüre in Jugoslawien.« *Didactica Classica Gandensia* 12/13 (1972/73): 149–153.

»Latinski pisci na Slovenskem.« *Jezik in slovstvo* 18 (1972/73): 113–115.

1973

»The imagery of Hellas in Slovene literature.« *Balkan Studies* 14 (1973): 116–130.

»Obdobja Sovretove ustvarjalnosti.« *Prostor in čas* 5 (1973): 484–490.

»Polis.« *Jezik in slovstvo* 19 (1973/74): 99–100.

»Zvočna podoba antične tragedije.« *List AGRFT* 1973/1974: 587–596.

»Horazische Lyrik, V. Pöschl« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 23 (1973): 212–214.

»Propedeutica al latino universario, A. Traina, G. Bernardi Perini« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 23 (1973): 215–216.

»Tristia, P. Ovidius Naso, herausgegeben, übersetzt und erklärt von G. Luck« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 23 (1973): 384–387.

1974

Hesiodus. *Teogonija; Dela in dnevi*. Prevod in spremna beseda. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.

Sophocles. *Antigona*. Prevod in spremna beseda. Maribor: Obzorja, 1974.

»Katul.« V: Caius Valerius Catullus. *Katul*, 75–89. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.

»Additional Remarks on the Imagery of Hellas in Slovene Literature.« *Balkan Studies* 15 (1974): 322–324.

»Prispevek k interpretaciji Ajshilovega Agamemnona v. 967.« *Situla* 14/15 (1974): 149–153.

»Kopitar in Grki.« *Jezik in slovstvo* 20 (1974/1975): 8–11.

1975

»Tristia II als eine Quelle zur Erschliessung der Ovidischen Poetik.« *Živa antika* 25 (1975): 94–102.

»Pouk latinščine: kako in kje.« *Naši razgledi* 24 (1975): 276, 267.

»Zavržena klasika. Ob zahtevi po ukinitvi latinskih šolskih oddelkov.« *Delo* (Ljubljana), 18. april 1975.

1976

»Spremna beseda.« V: Sophocles. *Kralj Oidipus*. Nova, izpopolnjena izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1959. Ponatis izd. iz leta 1959.

»De Ovidii in litteris Slovenicis vetustissimis vestigiis.« V: *Acta conventus omnium gentium Ovidianis studiis fovendis Tomis a die XXV ad diem XXXI mensis Augusti MCMLXXII habiti*, ur. Nicolao Barbu, Eugenio Dobroiu, Michaele Nasta, 301–308. Bucuresti: Typis Universitatis Bucurestiensis, 1976.

»Eine Polis in Freundschaft mit sich selbst.« V: *Dialogos: für Harald Patzer zum 65. Geburtstag von seinen Freunden und Schülern*, ur. Justus Cobet et al., 59–65. Wiesbaden: Steiner, 1976.

- »Nekaj misli o pisavi antičnih imen in strokovnih izrazov.« *Arheološki vestnik* 25 (1976): 539–549.
- »Einige Beobachtungen zu Catull 68, 71–73.« *Grazer Beiträge* 5 (1976): 117–121.
- »La préhistoire d'amicus sibi chez Horace.« *Les études classiques* 44 (1976): 209–221.
- »Die poetische Vieldeutigkeit des Sirius.« *Museum Helveticum* 33 (1976): 119–121.
- »Siefridova pesem o vojvodu Leopoldu VI. Gesta ducis Leopoldi.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1976): 231–243.
- »Sovretov prevod Katula C. 3.« *Živa antika* 26 (1976): 235–236.
- »Izbrani filozofski spisi, Alma Sodnik« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 26 (1976): 253–257.
- Leksikon Cankarjeve založbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973. Ponatis 1976. Okoli 150 krajših gesel s področja antičnih književnosti.

1977

- Publius Ovidius Naso. *Metamorfoze*. Prevod, spremna beseda in opombe. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1977.
- Hieronymus Megiser. *Thesaurus polyglottus*. Prevodi naslovnih in uvodnih strani iz latinščine v slovenščino. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.
- »Zur Kontinuität der griechischen Sprache und Literatur bis in unsere Zeit.« *Didactica Classica Gandensia* 17/18 (1977/78): 143–145.
- »Prevajalska umetnost in slovenska beseda.« *Jezik in slovstvo* 23 (1977/78): 206–210.
- »Država, Platon, prevedel Jože Košar« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 27 (1977): 295–297.
- »Zgodovina grške in latinske književnosti, uredio Vladimir Vratović« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 27 (1977): 492–496.

1978

- Helenizem*. Literarni leksikon 3. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.
- Homerus. *Iliada*. Prevod Anton Sovrè, priredil in spremna besedila napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978. Ponatis izd. iz leta 1956.
- Sophocles. *Antigona*. Prevod, spremna beseda in opombe. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.
- Augustinus. *Izpovedi*. Prevod Anton Sovrè, priredil Kajetan Gantar. Celje: Mohorjeva družba, 1978.
- »Poglavje iz zgodovine slovenskega klasicizma: sapfiška kitica v slovenščini.« *Živa antika* 28 (1978): 179–189.

1979

- »Ovid und die Horazische Poetik.« *Acta Philologica Aenipontana* 4 (1979): 41–42.
- »Die Verinnerlichung der reflexiven Ausdrucksweise in der griechischen philosophischen Sprache.« *Acta Philologica Aenipontana* 4 (1979): 43–44.
- »Nekaj misli o pisavi antičnih imen in strokovnih izrazov.« *Arheološki vestnik* 30 (1979): 548–558.

- »Klasična filologija – Nekaj misli za razpravo o opredelitvi stroke.« *Anthropos* 3–6 (1979): 149–154.
- »Prof. dr. Milan Grošelj – In memoriam.« *Naši razgledi* 28 (1979): 133.
- »Profesor Milan Grošelj in literarna zgodovina.« *Linguistica* 19 (1979): 25–37.
- »Nekaj spominov na prof. dr. Milana Grošlja.« *Živa antika* 29 (1979): 11–14.
- »Vizantijski istoričar Prokopije iz Cezareje i njegovi usmeni izvori.« *Zbornik Filozofskog fakulteta* (Beograd) 14 (1979): 29–38.
- »Dramaturgija Eshila i nekotorye problemy drevnegrečeskoj tragedii, Viktor Jarko« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 29 (1979): 315–317.
- »*Scritti minori di filologia e letteratura*, Concetto Marchesi« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 29 (1979): 317–320.

1980

- Grške lirične oblike in metrični obrazci*. Literarni leksikon 7. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Rimska lirika*. Izbor, prevod, spremna beseda in opombe. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980.
- Pindarus. *Pindar*. Prevod, spremna beseda in pojasnila. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980.
- »Tertnik Ivan.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 12, 65. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1980.
- »Tomažič Boris.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 12, 103–104. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1980.
- »Horacijeva 'Spomladanska pesem' v treh slovenskih prevodih.« *Primerjalna književnost* 3 (1980): 12–19.
- »Klasična filologija in slovenske kulturološke raziskave.« V: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem*, 60–70. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske Fakultete, 1980.
- »Aristotelova 'Poetika' in sodobna slovenska literarna kritika.« *Živa antika* 30 (1980): 137–144.
- »Zur Verinnerlichung der Reflexivpronomina in der griechischen philosophischen Sprache.« *Wiener Studien* 14 (1980): 40–55.
- »O Evripidu in njegovih Bakhantkah.« *Gledališki list Slovenskega ljudskega gledališča Celje* 18 (1980/81): 3–7.
- »*Cicero und Panaitios*, H. A. Gärtner« [ocena istoimenske knjige]. *Grazer Beiträge* 9 (1980): 228–231.
- »*Le récurrence lexicale dans l'oeuvre de Catulle*, J. Evrard-Gillis« [ocena istoimenske knjige]. *Grazer Beiträge* 9 (1980): 231–234.

1981

- »Slovenska romantika in Homer.« V: *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, ur. Boris Paternu, Franc Jakopin, Jože Koruza, 121–136. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1981.
- »Marginalien zu Sophokles Elektra V. 363.« *Živa antika* 31 (1981): 117–120.

- »Rod in domačija Antona Sovreta.« *Jezik in slovstvo* 27 (1981/1982): 82–83.
- »Matija Murko in sodobno homerslovje.« *Jezik in slovstvo* 27 (1981/1982): 119–121.
- »Marijan Tavčar.« *Delo* (Ljubljana), 11. december 1981.
- »*Za poetikata*, Aristotel, prevedel Mihal D. Petruševski« [ocena istoimenske knjige]. *Primerjalna književnost* 4, št. 2 (1981): 45–47.

1982

- Aristoteles. *Poetika*. Prevod, uvod in opombe. 2., dopolnjena izd. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1982. 1. izd. iz leta 1959.
- Aeschylus. *Peržani; Uklenjeni Prometej*. Prevod, spremna beseda in opombe. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1982.
- »Das Fortleben altgriechischer Typenbegriffe in Slowenischen.« V: *Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und der Fortleben in den Sprachen der Welt. Bd. 7*, ur. Elisabeth Charlotte Welskopf, 430–447. Berlin: Akademie, 1982.
- »Vilhar Albin.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 13, 474–475. Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1982.
- »Horacijeva 'Spomladanska pesem' (C. IV 7) v treh slovenskih prevodih.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 5–7 (1982): 21–32.
- »Gregorčičev poskus prevajanja Homerja.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 5–7 (1982): 127–140.
- »Klasična filologija – pozitivistični in drugačni pogledi.« *Anthropos* (1982): 251–256.
- »Dragocen, a žal nedosegljiv priročnik: deželni šolski urad Furlanije-Juljske krajine je izdal Cantarellovo 'Grško književnost' v slovenščini.« *Delo* (Ljubljana), 7. april 1983.

1983

- »Horazens Freund Aristius Fuscus.« V: *Festschrift für Robert Muth*, ur. Paul Händel, Wolfgang Meid, 129–134. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1983.
- »Slovenščina v strokovnih in književnih prevodih.« V: *Slovenščina v javnosti*, ur. Breda Pogorelec, 87–89. Ljubljana: Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije : Slavistično društvo Slovenije 1983.
- »Prevajanje in izobraževanje prevajalcev.« V: *Slovenščina v javnosti*, ur. Breda Pogorelec, 142–143. Ljubljana: Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije : Slavistično društvo Slovenije 1983.
- »Ob sedemdesetletnici Janka Modra.« *Jezik in slovstvo* 29 (1983/84): 309–310.
- »Zdaj še Riposatijeva Zgodovina latinske književnosti v slovenskem prevodu, žal nam skoraj nedosegljiva.« *Delo* (Ljubljana), 20. oktober 1983.

1984

- Theocritus. *Idile*. Prevod in opombe Kajetan Gantar in Jože Mlinarič. Maribor: Obzorja, 1984.
- Augustinus. *Izpovedi*. Prevod Anton Sovrè, priredil Kajetan Gantar. Celje: Mohorjeva družba, 1984.

- »Apostolska dela«, prev. Kajetan Gantar. V: *Sveto pismo Nove zaveze*. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat; Beograd: Britanska in inozemska biblična družba, 1984.
- »Spremna beseda.« V: Publij Ovidij Naso. *Metamorfoze*, izdal Janez Vajkard Valvasor. Faks. izd. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- »Kompozicija I. knjige Horacijevih Pesmi.« *Živa antika* 34 (1984): 79–86.
- »Die Archytas - Ode und ihre Stellung im dichterischen Werk des Horaz.« *Grazer Beiträge* 11 (1984): 121–139.

1985

- Antična poetika*. Literarni leksikon 26. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1985.
- Sophocles. *Elektra*. Prevod. Maribor: Obzorja, 1985.
- »Morala in nemorala v Sofoklovi Elektri.« V: Sophocles. *Elektra*, 89–102. Maribor: Obzorja, 1985.
- »Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev = Conversio Bogoariorum et Carantanorum (Prevod in opombe).« *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 7 (1985): 15–27.
- »Janus Pannonius, Elegija o preveč rodovitnem drevesu (Prevod).« *Prevodilačke spone* 5 (1985): 19–22.
- »Dva poskusa prevoda iste pesmi.« *Prevodilačke spone* 5 (1985): 29–34.
- »Uvodna beseda.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 10 (1985): 5–6.
- »Prešeren v latinskih prevodih.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 8–9 (1985): 65–71.
- »Konfrontacija med antiko in krščanstvom. Nekaj opažanj ob Trubarjevem in Dalmatinovem prevodu Pavlovega govora na Areopagu.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 10 (1985): 83–87.
- »Srečanja s prof. dr. Veljkom Gortanom.« *Živa antika* 35 (1985): 14–15.
- »Anton Sovrè. Ob stoletnici rojstva.« *Mohorjev koledar*, 1985: 143–145.
- »Mednarodni kongres ob 2000-letnici smrti pesnika Propercija.« *Delo* (Ljubljana), 3. junij 1985.
- »Sovretovih sedem ptujskih let.« *Tednik* (Ptuj) 3. oktober 1985, 10. oktober 1985, 17. oktober 1985.
- »Ivan Česmički – Janus Pannonius, Tožba rodovitnega drevesa.« *Naši razgledi* 19. april 1985.
- »Spor med poezijo in filozofijo.« *Delo* (Ljubljana), 29. avgust 1985.
- »*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*« [ocena istoimenske knjige]. *Grazer Beiträge* 12–13 (1985/86): 423–429.
- »*Storia e forme della letteratura in Roma antica*, Gian Franco Grianotti, Adriano Pennacini« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 35 (1985): 154–155.
- »*Die mythologische Erzählung in Ovids Liederkunst*, Markus Weber« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 35 (1985): 156–157.

1986

- »Echi properziani in due poeti sloveni.« V: *Atti del Convegno Internazionale di Studi properziani*, 305–312. Assisi : Academia properziana del Subasio, 1986.

- Franc Temlin. »Temlinovo pismo nemškim pietistom.« Prevod Kajetan Gantar. V: Martin Luther. *Mali katechismus dr. Martina Luthra*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1986.
- »La seconde strophe asclépiade dans les Carmina I–III d'Horace.« V: *Hommages à Jozef Veremans*, 128–136. Bruxelles: Latomus, 1986.
- »Govor ob odkritju Sovrètove spominske plakete.« V: *Sovrètov zbornik*, ur. Kajetan Gantar, Frane Jerman, Janko Moder, 11–15. Ljubljana: Društvo za antične in humanistične študije, 1986.
- »Sovretov prevajalski ideal.« V: *Sovretov zbornik*, ur. Kajetan Gantar, Frane Jerman, Janko Moder, 27–31. Ljubljana: Društvo za antične in humanistične študije, 1986.
- »Wiesthaler Fran.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 14, 693–696. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1986.
- »Vodušek Matej.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 14, 543–544. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1986.
- »Pouk latinščine: potrebe, priporočila in dejansko stanje.« V: *Zbornik*, ur. Nuša Bulatovič et al., 18–28. Ljubljana: Društvo za tuje jezike in književnosti SRS, 1985.
- »Quomodo carmina in Horati libro primo disposita sint.« *Academiae Latinitati fovendae commentarii* 9 (1986): 16–20.
- »Quid duo viri docti Slovenici de iis, quae Aurelius Augustinus in horto Mediolanensi audiverat, senserint.« *Academiae Latinitati fovendae commentarii* 10 (1986): 22–24.
- »Ex Antonii Sovreti versibus Latinis.« *Vox Latina* 83 (1986): 92–94.
- »Nekaj misli o slovenskem protestantizmu in prevajanju.« *Obdobja* 6 (1986): 565–567.
- »Zalaganja za autonomiju umetnič kog stvaralaštva od Aristotela do Ovidija.« *Letopis Matice Srpske* 162 (1986): 74–85.
- »Nekaj novo odkritih strani antične poezije.« *Delo* (Ljubljana), 20. november 1986.
- »Tehten prispevek k zgodovini našega ozemlja v antiki.« *Delo* (Ljubljana), 25. december 1986.
- 1987
- Publius Terentius Afer. *Evnuh*. Prevod in spremna beseda. Maribor: Obzorja, 1987.
- Sophocles. *Antigona*; *Kralj Ojdipus*. Prevod, spremna beseda in opombe. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987. Ponatis leta 1994, 1996 in 1998.
- »Spremna beseda.« V: Jean Séverin. *Olimpijsko sonce*. Ljubljana: Mladinska knjiga 1987.
- »Bradač, Fran.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 1, 353–354. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- »Considerazioni sul bilinguismo in Roma antica.« *Museum Patavinum* 4 (1987): 251–265.

- »Quid Cicero de initiis philosophiae Latinae iudicaverit.« *Academiae Latinitati fovendae commentarii* 11 (1987): 13–18.
- »Flöte und Harfe, göttlicher Widerhall. Frühgriechische Lyrik, Viktor Jarcho« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 37 (1987): 43–44.
- »Le Tavole di Licurgo, Senofonte, a cura di G. F. Gianotti« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 37 (1987): 43–44.
- »Claudian – Kommentar zu *De raptu Proserpinae*, Erich Potz« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 37 (1987): 44–45.
- »Poeti latini (e neolatini), Alfonso Traina« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 37 (1987): 48–49.

1988

- Marcus Aurelius Antoninus. *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*. Prevod Anton Sovreta priredil, uvod in opombe napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica, 1988. Ponatis izd. iz leta 1971.
- Paulus Diaconus. *Zgodovina Langobardov*. Prevod Fran Bradač, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar. Maribor: Obzorja, 1988.
- »Ob štiristoletnici Hrenove latinske pesniške zbirke.« V: *Antični temelji naše sodobnosti*, ur. Erika Mihevc-Gabrovec, Kajetan Gantar, Martin Benedik, 42–53. Ljubljana: Društvo za antične in humanistične študije, 1987.
- »Dokler Anton.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 2, 281. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988.
- »Luigi Alfonsi 1917–1987.« *Živa antika* 38 (1988): 95–97.
- »Dva ikonografska komentarja k antični poeziji.« *Živa antika* 38 (1988): 134–135.
- »Razprava o Sovretu v italijanščini.« *Delo* (Ljubljana), 29. september 1988.
- »Silvo Kopriva osemdesetletnik.« *Delo* (Ljubljana), 2. december 1988.
- »Vojaško sodišče izreklo obtoženim zaporne kazni.« *Delo* (Ljubljana), 30. julij 1988.
- »Friedrich von Hagedorn und Horaz, Wolfgang Pietsch« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 38 (1988): 135–136.

1989

- »Sovrétovo bivanje in delovanje v Srbiji.« V: *Antičke studije kod Srba*, ur. Miodrag Stojanović, 109–116. Posebna izdanja Balkanološkog instituta SANU 37. Beograd: Balkanološki institute SANU, 1989.
- »Oddelek za klasično filologijo.« V: *Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani, 1919–1989*, 213–217. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989.
- »Praefatio.« V: *Versus Latini*, prev. Silvester Kopriva, 1–3. *Živa antika*: singulares editiones 8. Skopje: [s. n.], 1989.
- »Elegija.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 24. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Epigram.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 52. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Epitaf.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 52–53. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Grošelj Milan.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 396. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.

- »Grško-slovenski odnosi.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 398–400. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Hrenova mladostna pesniška zbirka: latinska verzifikacija med humanizmom in barokom.« *Obdobja* 9 (1989): 89–98.
- »Jaroslav Šašel.« *Mohorjev koledar*, 1989: 106–108.
- »Der Kartäuser Dichter Syferidus Suewus aus Jurkloster (XIII. Jhdt.): Prophanes und Religiöses in seiner Dichtung.« *Analecta Cartusiana* 116 (1989): 34–75
- »Hrenova latinska verzifikacija med humanizmom in barokom.« *Delo*, 30. julij 1987.

1990

- »L'interpretazione psicoanalitica della catarsi e il suo influsso sulla critica letteraria slovena.« V: *Psicoanalisi e cultura nella Mitteleuropa*, ur. Anna Maria Accerboni, 89–98. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei 1990.
- »Heksameter.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4, 11–12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.
- »Himna.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4, 23. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.
- »Lateinunterricht in der mittelalterlichen Kartause Bistra (im heutigen Slowenien).« *Analecta Cartusiana* 63 (1990): 116–127.
- »De latinitate mediaevali in terris hodiernae Sloveniae.« *Melissa* 38 (1990): 2–6.
- »Iz mojih spominov na prof. Petruševskega.« *Živa antika* 40 (1990): 11–13.
- »Imenujmo svoje ulice po zaslužnih Slovcih.« *Delo* (Ljubljana), 20. marec 1990.
- »Obnovimo klasično gimnazijo.« *Delo* (Ljubljana), 12. januar 1991.

1991

- Augustinus. *Izpovedi*. Prevod Anton Sovrè, priredil Kajetan Gantar. Celje: Mohorjeva družba, 1991. Ponatis izd. iz leta 1984.
- Titus Maccius Plautus. *Aulularia ali komedija o loncu*. Prevod, spremna beseda in opombe. Maribor: Obzorja, 1991.
- »Kopriva Silvester.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 5, 263. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- Bruno Hartman in Kajetan Gantar. »Košar Jože.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 5, 330. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Žakelj Miroslav.« V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 15, 132. Ljubljana: Zadrúžna gospodarska banka, 1991.
- »Una scelta a rischio.« *Kadmos* 2 (1991): 5–7.
- »Joža Lovrenčič in antika.« *Goriški letnik* 18 (1991): 97–108.
- »Prof. Silvester Kopriva.« *Delo* (Ljubljana), 6. maj 1991.

1992

- Homerus. *Odiseja*. Izbor, prevod in spremna besedila. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- Brižinski spomeniki*. Latinski prevod Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska knjiga, 1992.

- »Lingua Latina populis parvis limen Europae.« V: *Acta Symposii Latini: de lingua Latina vinculo Europae*, 27–36. Bruxelles: Fundatio Melissa, 1992.
- »Le due tendenze divergenti in Slovenia negli anni venti.« V: *La Mitteleuropa negli anni venti: cultura e società*, ur. Quirino Principe, 171–172. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, 1992.
- »Latinistika.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, 105–106. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- »Latinska književnost.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, 106. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- »Latinščina.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, 106. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.
- »Prevajalske dileme prof. Silvestra Koprive.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 16 (1992): 93–99.
- »Die Latinität in Slowenien vom Mittelalter bis heute I.« *Janus* 13 (1992): 22–27.
- »Prof. Silvester Kopriva.« *Mohorjev koledar*, 1992: 162–163.
- »Tobijeva ali Tobitova knjiga?« *Družina*, 13. december 1992.
- »O cerkveni gimnaziji.« *Družina*, 9. februar 1992.
- »Zavržena in spet najdena klasika« [pogovor vodil Jože Kurinčič]. *Tretji dan* 3 (1992).
- »Pogovor o latinski in grški kulturi (26. maj 1983)« [pogovor vodil Bojan Štih]. V: *Kulturni večeri Bojana Štiha v hotelu Slon*. Celovec: Drava, 1992.

1993

Študije o Horaciju. Maribor: Obzorja, 1993.

Horatius. *Pesmi*. Prev. Kajetan Gantar. 2. izd. Maribor: Obzorja, 1993.

Danilo Pokorn, ur. *Leges Academiae Philharmonicorum Labaci Metropoli Carnioliae adunatorum*. Prevod Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.

»Predgovor.« V: Fran Wiesthaler. *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana: Kres, 1993.

»Mihevc-Gabrovec Erika.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 7, 132. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993.

»Dragotin Butkovič.« *Mohorjev koledar*, 1993: 109–110.

»L'imperatore Marco Aurelio e il suo 'Cammino in se stesso'«. *Cultura e lingue classiche* 3 (1993): 179–192.

»Die Latinität in Slowenien von Mittelalter bis heute II.« *Janus* 14 (1993): 11–14.

»Humanist Gallus in latinščina.« *Cerkveni glasbenik* 86 (1993): 11–17.

»Horaz in der Forschung nach 1957, Ernst Doblhofer« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 43 (1993): 163–164.

»'Napočila bo nova renesansa antike, nov humanizem ...': ob tridesetletnici smrti Antona Sovrèta« [pogovor vodil Franc Horvat]. *Delo* (Ljubljana), 27. maja 1993.

1994

Aristoteles. *Nikomahova etika*. Prevod, uvodna beseda, opombe in terminološki slovarček. Ljubljana: Slovenska matica, 1994. Ponatis izd. iz leta 1964.

Homerus. *Odiseja*. Izbor, prevod in spremna besedila. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

»Viri in odmevi Plavtovega 'Bahavega vojščaka'.« V: Titus Maccius Plautus. *Bahavi vojščak*, 79–85. Maribor: Obzorja, 1994.

»Operozi in latinska verzifikacija.« V: *Academia Operosorum*, ur. Kajetan Gantar, 91–110. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1994.

»Die Probleme der Zweisprachigkeit und der sprachlichen Kultur in der römischen Republik.« *Jahres- und Tagungsbericht der Görres-Gesellschaft*, 1994: 197–198.

»Prevajanje zbornskih spevov v antičnih tragedijah.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 18 (1994): 33–41.

»Prevajalsko društvo, 1952–1994: dogodki in spomini.« *Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev* 18 (1994): 95–98.

1995

»Pohabljena gimnazija.« V: *Slovenska šola in njen čas*, ur. Drago Ocvirk, 94–100. Ljubljana: Družina, 1995.

»Pohabljena gimnazija.« *Dom in svet* 8 (1995): 272–280.

»De latinitate apud Slovenos culta.« V: *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae*, ur. Iosephus Ijsewijn in Theodoricus Sacre, 697–706. Roma: Herder, 1995.

»Cicero über die Anfänge der Philosophie in Rom.« V: *Zur Philosophie der Antike*, ur. Hans Schwabl. Poseb. izd., *Wiener humanistische Blätter*, 1995: 45–58. Ponatis leta 1999: 47–60.

»Die Probleme des Lateinunterrichts in Slowenien.« *Janus* 16 (1995): 45–48.

»Ob 80-letnici Doklerjevega Grško-slovenskega slovarja.« *Raziskovalec* 25, št. 5–6 (1995): 38–40.

»Sofoklov Filoktet in njegova aktualnost.« *Gledalški list SNG Drama* 75, št. 7/8 (1995/96): 18–20.

»Brez vrednotenja ni kulture.« *Tretji dan* 24, št. 3 (1995): 31–32.

»*Apostolae apostolorum: Frauenaskese als Befreiung und Zwang bei Hieronymus*, Barbara Feichtinger« [ocena istoimenske knjige]. *Živa antika* 46, št. 1/2 (1996): 128–131.

»Ti pisci imajo nekaj v sebi.« *Božja beseda danes* 2 (1995), št. 4: 3–5.

Orazio. *Enciclopedia Oraziana*, ur. S. Mariotti. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1996–1998. 6 gesel: Crantore (zv. 1, str. 698), Filodemo (zv. 1, str. 737–738), Polemone (zv. 1, str. 862–863), Academia (zv. 2, str. 90–92), Individualismo (zv. 2, str. 550), Slovenia (zv. 3, str. 599).

1996

»Spremna beseda.« V: Sophocles. *Antigona; Kralj Ojdipus*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

»Kopitar in grštvo.« V: *Kopitarjev zbornik*, ur. Jože Toporišič, 375–381. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti; Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1996.

- »Prispevki racionalne evalvacije.« V: *Poskusno uvajanje klasične gimnazije*, ur. Katja Pavlič-Škerjanc, 41–44. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1996.
- »Sulle radici storiche dei legami culturali mitteleuropei.« V: *La scuola viennese di storia dell'arte*, ur. Marco Pozzetto, 11–15. Gorizia: Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei, 1996.
- »*Lyra latina: Carmina LX*, Thomas LindnerBrosch [ocena istoimenske knjige]. *Ianus* 17 (1996): 73–74.
- 1997
- Homerus. *Iliada*. Prevod Anton Sovrè, priredil in spremna besedila napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Marcus Aurelius Antoninus. *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*. Prevod Anton Sovrè, priredil, uvod in opombe napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica, 1997. Ponatis izd. iz leta 1971.
- »Uvod; Beseda o novi priredbi Sovretovega prevoda.« V: *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*, 5–31. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- »Prešernova 'tehtnica sv. Mihela'.« V: *Zbornik ob sedemdesetletnici Franceta Bernika*, ur. Jože Pogačnik, 125–137. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 1997.
- »Spomini na Sovreta.« V: *V Šavni Peči obujamo spomine: prvi Sovrétov večer, 28. junija 1997*, ur. Hedvika Pavlica Kolman, Vinko Hrovatič, 14–19. Šavna Peč: [s.n.], 1997.
- »Non verbum ad verbum, sed sensum ad sensum.« *Bogoslovni vestnik* 57 (1997): 17–25.
- »'Nepesniške besede' in 'nasilje heksametra'.« *Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede* 16 (1997): 17–30.
- »Dr. Fran Bradač : (1885–1970).« *Fužina* 9, št. 19/20 (1997): 1–2.
- »Erika Mihevc-Gabrovec: ob sedemdesetletnici.« *Delo* (Ljubljana), 18. decembra 1997.
- »*Spätantike: neues Handbuch der Literaturwissenschaft Bd. 4*, Lodejwik J. Engels in Heinz Hofmann« [ocena istoimenske knjige]. *Grazer Beiträge* 22 (1998): 265–268.
- 1998
- »Moja srečanja s profesorjem Antonom Klasincem.« V: *Anton Klasinc: zbornik*, ur. Ivan Lovrenčič, Kristina Šamperl Purg, Miroslav Novak, 120–125. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Maribor: Pokrajinski arhiv, 1998.
- »Predgovor študiji 'Grška lirika in Katul'.« V: *Anton Klasinc: zbornik*, ur. Ivan Lovrenčič, Kristina Šamperl Purg, Miroslav Novak, 142. Ptuj: Zgodovinski arhiv; Maribor: Pokrajinski arhiv, 1998.
- »Začetki klasične filologije na ljubljanski univerzi.« V: Gerhard Jäger, *Uvod v klasično filologijo*, 167–172. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba, 1998.

- »Pomen klasične filologije za slovensko kulturo in njen soustvarjalni delež.« V: Gerhard Jäger, *Uvod v klasično filologijo*, 173–180. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba, 1998.
- »Pomen klasične filologije za slovensko kulturo in njen soustvarjalni delež.« V: *Informativni kulturološki zbornik*, ur. Martina Orožen, 269–278. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1995.
- »Sovre, Anton.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 12, 181. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.
- »Quid Procopius Caesariensis de populis septentrionalibus et Slavicis tradiderit.« *Romanobarbarica* 15 (1998): 49–66.
- »Nekoi problemi na dvojezičnosti vo antičkim Rim .« *Prilozi – Makedonska akademija na naukite i umetnostite. Oddelenie za lingvistika i literaturna nauka* 23, št. 1/2 (1998): 77–90.
- »Nekaj filoloških prevajalskih problemov ob Evripidovi Ifigeniji v Avlidi.« *Gledališki list SNG Drama* 78, št. 1 (1998): 13–17.
- 1999
- »Ideja interdisciplinarnosti v Ciceronovem govoru 'Za pesnika Arhija' (Pro Archia poeta).« V: *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem: Šumijev zbornik*, ur. Jadranka Šumi, 139–145. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999.
- »Zakaj je morala umreti klasična gimnazija.« V: *Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje Osnovne šole Prežihovega Voranca, Ljubljana*, ur. Aleksandra Pirkmajer Slokan, 95–97. Ljubljana: Osnovna šola Prežihovega Voranca, 1999.
- »Quomodo a sociis Academiae Operosorum Labacensium litterae Latinae cultae sint.« V: *Loquela vivida*, ur. Jürgen Blänsdorf, 174–180. Würzburg: Königshausen/ Neumann, 1999.
- »Šorn, Josip.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 13, 97. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- »Latinščina.« V: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, ur. Marko Vidic, Lan Brenk, Janez Cvirn, 36. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- »Vprašanje klasične in tradicionalne izgovarjave latinščine.« *Keria* 1, št. 1/2 (1999): 3–12.
- »Od homerskega do sodobnega heksametra.« *Živa antika* 49 (1999): 27–44.
- »Od homerskega do sodobnega heksametra.« *Živa antika* 49 (1999): 27–44.
- »Pozdravna beseda na Simpoziju ob stoletnici rojstva akademika Antona Slodnjaka.« *Glasnik Slovenske matice* 23 (1999): 3–5.
- »Ajshilove Evmenide – tragedija sprave.« *Zaveza* (Ljubljana) 9, št. 4 (1999): 63–66.
- 2000
- »Le začniva pri Homeru.« V: *Prešernovi dnevi v Kranju*, ur. Boris Paternu, 213–225. Kranj: Mestna občina, 2000.

- »Janez Svetokriški in latinščina.« V: *Zbornik o Janezu Svetokriškem*, ur. Jože Pogachnik, Jože Faganel, 117–129. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti/ Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2000.
- »Plutarh in njegovi 'Vzporedni življenjepisi'.« V: *Plutarchus. Življenja velikih Rimljanov*, 219–284. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- »Anton Sovrè in njegova monografija o starih Grkih.« V: *Anton Sovre. Stari Grki*. Ponatis. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.
- »Tragovi Helade u slovenskoj književnosti.« V: *Slika antike u novovjekovlju*, ur. Olga Perić, 43–68. Zagreb: Latina et Graeca/Filozofski fakultet, Odsjek za klasičnu filologijo/ Hrvatsko društvo klasičnih filologa, 2000.
- »Ciklus latinskih napisov okoli podobe sv. Miklavža v stari ljubljanski stolnici.« V: *Vita artis perennis: ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca*, ur. Alenka Klemenc, 307–314. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000.
- »Vilhar, Albin.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14, 240. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- »Nekateri pojavi in problemi dvojezičnosti v antičnem Rimu.« *Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede* 17 (2000): 137–154.
- »Župančičev epigram o 'reformatorju heksametra'.« *Keria* 2, št. 1 (2000): 11–16.
- »Prevajalska mimesis.« *Keria* 2, št. 2 (2000): 13–15.
- »Spomini na ustanovitev Društva za antične in humanistične študije.« *Keria* 2, št. 2 (2000): 239–242.
- »Ob otvoritvi razstave begunskega tiska.« *Pogledi* 36–37 (2000): 1–5.
- »Homers Spuren und Reminiszenzen in Prešerens Gedichten.« *Živa antika* 50(2000): 95–103.
- »Sveti Hieronim v Sloveniji.« *Božja beseda danes* 7, št. 3 (2000): 13.
- »Spomini na begunstvo.« *Zaveza* (Ljubljana) 10, št. 3 (2000): 39–44.
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 51 (2000): 139.
- »Heraklova blaznost, Euripides [ocena istoimenske knjige].« *Družina*, 2. april 2000.
- 2001
- »Wiesthaler, Fran.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 15, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- »Zima, Luka.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 15, 185. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- »Žepič, Sebastijan.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 15, 325. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- »Živa antika.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 15, 338–339. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- »Predgovor.« V: Rogerij Ljubljanski. *Palmarium Emphyreum, seu Conciones CXXVI. de sanctis totius anni*. Ljubljana: Fundacija dr. Bruno Breschi, 2001.
- »Prof. Dr. Hubert Petersmann (1940–2001).« *Živa antika* 51 (2001): 79–80.
- »Prof. Dr. Franz Ferdinand Schwarz (1934–2001).« *Živa antika* 51 (2001): 81–83.

- »Razpetost med začetkom in koncem.« *Bogoslovni vestnik* 61 (2001): 83–85.
- »Prežetni duh v dotikih časa.« *Nova revija* 200, št. 225/226/227 (2001): 133–137.
- »Primož Simoniti.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 52 (2001): 97–98.
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 52 (2001): 209–210.

2002

- Aristoteles. *Nikomahova etika*. Prevod, opombe, terminološki slovarček. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2002. Ponatis izd. iz leta 1994.
- »Antični substrat v metaforiki Prešernovih nemških pesmi.« V: *France Prešeren – kultura – Evropa*, ur. Jože Faganel, Darko Dolinar, 125–148. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.
 - »Keria.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 16, 98–99. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
 - »Muhr, Oton.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 16, 139. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
 - »Spomini na begunsko gimnazijo v Peggezu pri Lienzu.« V: *Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas*, ur. Mateja Ribarič, 47–56. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2002.
 - »Usoda Markovičeve disertacije o Heraklitu.« *Živa antika* 52 (2002): 37–40.
 - »Akademik prof. dr. Jože Pogačnik : (1933–2002).« *Glasnik Slovenske matice* 25/26, št. 1/2 (2002): 97–100.
 - »Ob življenjskem jubileju prof. dr. Primoža Simonitija.« *Keria* 4, št. 1 (2002): 7–11.
 - »Nekaj manj znanih strani iz zgodovine klasičnega seminarja.« *Keria* 4, št. 2 (2002): 13–16.
 - »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 53 (2002): 155–156.
 - »In memoriam dr. Bruno Breschi (1932–2002).« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 53 (2002): 156–157.
- Kajetan Gantar in Branko Stanovnik, Zlobec. »France Bernik: častni član.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 53 (2002): 91–95.
- »Bruno Breschi: (1932–2002).« *Delo* (Ljubljana), 9. april 2002.

2003

- Augustinus. *Izpovedi*. Prevod Anton Sovrè, priredil Kajetan Gantar. Celje: Mohorjeva družba, 2003. Ponatis izd. iz leta 1991.
- »Slowenien II. Literatur, Kunst, Musik.« V: *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike: Rezeption- und Wissenschaftsgeschichte*, ur. Hubert Cancik in Helmuth Schneider, Zv. 15/3, 70–73. Stuttgart in Weimar : J. B. Metzler, 2003.
 - »La tradizione latina nella letteratura slovena.« V : *Culture europeee e tradizione latina*, ur. Laura Casarsa, Lucio Cristante, Marco Fernandelli, 23–39. Trieste: Università di Trieste, 2003.
 - »L'astronomia e la metaforica stellare nella poesia augustea.« V: *L'officina ellenistica: poesia dotta e popolare in Grecia e a Roma*, ur. L. Belloni, L. de Finis,

- G. Moretti, 425–438. Trento: Dipartimento di Scienze Filologiche e Storiche, 2003.
- »Predgovor.« V: Marko Pohlin. *Kraynska grammatika; Bibliotheca Carnioliae*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- »Moje prvo srečanje z Jožetom Pogačnikom.« V: *Literarni izzivi*, ur. Silvija Borovnik et al., 9–12. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Maribor: Pedagoška fakulteta, 2003.
- »Odmevi Sofoklove poezije pri Matiji Valjavcu.« V: *Literarni izzivi*, ur. Silvija Borovnik et al., 67–80. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Maribor: Pedagoška fakulteta, 2003.
- »Janko Moder in njegovi predhodniki v vodenju DSKP (Spominski zapis).« V: *Nesem te v zibel drugega jezika: zbornik ob petdesetletnici Društva*, ur. Martina Ožbot in Matej Hriberšek, 63–71. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 2003.
- Kajetan Gantar, Branko Stanovnik, Ciril Zlobec. »France Bernik.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 54 (2003): 91–95.
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 54 (2003): 224–225.
- »Pavel Kogej (1927–2001): spomin na zamolčanega pesnika.« *Mohorjev koledar*, 2003: 228–233.
- »Kralj Ojdipus, od mitološke zgodbe do Sofoklove gledališke umetnine.« *Gledališki list SNG Drama*, 83, št. 9 (2003/2004): 6–12.
- 2004
- Kajetan Gantar et al. *Učni načrt, Izbirni predmet: program osnovnošolskega izobraževanja, Latinščina*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport; Zavod RS za šolstvo, 2004.
- Brižinski spomeniki*, ur. Jože Faganel in Darko Dolinar, latinski prevod Kajetan Gantar. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.
- »'Dobri misli in poštenemu človeku'.« V: *Aleš Ušeničnik: čas in ideje, 1868–1952: zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti*, ur. Matija Ogrin, Janez Juhant, 7–8. Celje; Ljubljana: Mohorjeva družba, 2004.
- »Aleš Ušeničnik in antična literatura.« V: *Aleš Ušeničnik: čas in ideje, 1868–1952: zbornik razprav s simpozija ob 50. obletnici smrti*, ur. Matija Ogrin in Janez Juhant, 197–209. Celje in Ljubljana: Mohorjeva družba, 2004.
- »Od Academiae Operosorum do Academiae Philharmonicorum.« V: *300 let, years Academia Philharmonicorum Labacensium, 1701–2001*, ur. Ivan Klemenčič, 57–71. Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 2004.
- »Pozdravni nagovor = Welcome address.« V: *300 let, years Academia philharmonicorum Labacensium, 1701–2001*, ur. Ivan Klemenčič, 13–16. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 2004.
- »Dr. Jože Kastelic (1913–2003).« *Mohorjev koledar*, 2004: 196–200.
- »Begrüßung = Pozdravna beseda.« *Muzikološki zbornik* 40, zv. 1/2 (2004): 18–21.

»Nekaj spominov na begunsko gimnazijo v Lienzu in Peggezu.« *Šolska kronika* 13 (37), št. 2 (2004): 306–312.

»Mostovi do drugih kultur: Janko Moder – devetdesetletnik.« *Delo* (Ljubljana), 11. maj 2004.

2005

Utrinki ugaslih sanj: spomini na mladost. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

Aristoteles. *O pesniški umetnosti*. Prevod, uvod in opombe. Popravljen in dopolnjen izd. Ljubljana: Študentska založba, 2005.

»Rebula in antika.« V: *Rebulov zbornik*, ur. Lojzka Bratuž, 35–45. Trst: Mladika; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2005.

»Ajshil in njegova 'drama polna Aresa'«. V: Ajshil. *Sedmerica proti Tebam*, 5–17. Maribor: Litera, 2005.

»Klasični filolog Valentin Kermauner (1835–1908), ded Dušana Kermavnerja.« V: *Med politiko in zgodovino: življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975)*, ur. Aleksander Žižek, Jurij Perovšek, 15–22. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti/ Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.

»Spomini na Rajka Ložarja kot gimnazijskega profesorja.« V: *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja*, ur. Ingird Slavec Gradišnik, Helena Ložar-Podlogar, 45–52. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

»Slovenska anakreontika od Valentina Vodnika do Jožeta Mlinariča.« *Studia historica Slovenica* 5 (2005): 729–747.

»Bratko Kreft: uvodni nagovor.« *Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede* 18 (2005): 75–80.

»Pozdravni govor na simpoziju Ljudska pesem kot družbeni izziv.« *Traditiones* 34, št. 1 (2005): 11–14.

»Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 56 (2005): 220–221.

»*Helka Virsia – Carmina sacra*, Eino Leino, prev. Tuomo Pekkanen« [ocena istoimenske knjige]. *Keria* 7, št. 1 (2005): 133–135.

»Horaz: *Werk und Leben*, Gregor Maurach« [ocena istoimenske knjige]. *Gnomon* 77 (2005): 173–175.

»*Historia Salonitana*, Toma Arhidiakon« [ocena istoimenske knjige]. *Keria* 7, št. 1 (2005): 135–136.

2006

Marcus Aurelius Antoninus. *Dnevnik cesarja Marka Avrelija*. Prevod Anton Sovrè, priredil, uvod in opombe napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica, 2006. Ponatis izd. iz leta 1971.

Theophrastus. *Značaji*. Prevod Anton Sovrè in Kajetan Gantar, spremna beseda Kajetan Gantar. Ljubljana: Modrijan, 2006.

»De nonnullis poetis Latinis stirpis Slovenicae recentioris aetatis.« V: *Musae saeculi XX Latinae: acta selecta*, ur. Dirk Sacré, Giuseppe Tusiani, 211–218. Bruxelles in Roma: Belgisch historisch instituut te Rome; Turnhout : Brepols, 2006.

- »Jakob Ukmar in latinščina.« V: *Ukmarjev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 257–268. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2006.
- »Življenje in lik Lamberta Erlicha.« *Dom: kulturno verski list* 41, št. 15: 4 in 41, št. 16 (2006): 4.
- »Polresnice in laži v poročilih Unrre o repatriaciji beguncev.« *Zaveza* 16, št. 1 (2006): 91–92.
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 57 (2006): 171–173.
- »Zasvojen z latinskimi in grškimi klasiki: klasični filolog dr. Kajetan Gantar in njegovo življenje kot roman: od begunskega hlapčiča pri tirolskih kmetih prek 'učota' in podeželskega profesorja do vrhunškega znanstvenika« [pogovor vodila Darka Zvonar Predan]. *Večer* (Maribor), 25. februar 2006.

2007

- »Das Skäische Tor.« V: *Klasika, balkanistika, paleoslavistika*, ur. Zuzanna Topolińska, 25–34. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 2007.
- »Likvidacija klasične gimnazije v znamenju boja proti elitizmu.« V: *Kultura in politika*, ur. Mateja Jančar, 127–136. Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2007.
- »Ob sedemdesetletnici akademika dr. Primoža Simonitija.« *Glasnik Slovenske matice* 29/31, št. 1/3 (2005/2007): 217–220.
- »Nestor.« *Kakovostna starost* 10, št. 4 (2007): 80–88.
- »Primož Simoniti.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 58 (2007): 220–221.
- »Z novimi prijemi: ob osemdesetletnici akademika Franceta Bernika.« *Mohorjev koledar*, 2007: 128–130.
- »Zvesti koreninam: odlomki iz ameriškega dnevnika.« *Mohorjev koledar*, 2007: 205–222.
- »Beg pred svobodo.« *Tretji dan* 36, št. 9/10 (2007): 96–101.
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 58 (2007): 243–244.
- »Skrivnostna lepota antike: pogovor z akademikom doktorjem Kajetanom Gantarjem« [pogovor vodil Štefan Kutoš]. *Ampak* 8, št. 1–2 (2007).

2008

- »Kristus 'je vstal' ali 'je bil obujen' od mrtvih?« V: *Liturgia theologia prima : zbornik ob 80-letnici profesorja Marijana Smolika*, ur. Rafko Valenčič, Slavko Krajnc in Jože Faganel, 109–117. Ljubljana: Teološka fakulteta/ Družina; Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008.
- »Nekaj misli ob Ajshilovi Oresteji.« V: *Oresteja '68*, ur. Mojca Kreft, 221–227. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej, 2008.
- »Beobachtungen zu Vergils Schullektüre in Augustins 'Confessiones': von den Prügeln der Lehrer zu den Tränen um Didos Schicksal.« V: *Vergil und das antike Epos*, ur. Stefan Freund, Meinolf Vielberg, 425–435. Stuttgart: F. Steiner, 2008.

- »Prof. dr. Milček Komelj.« V: *Otoki umetnosti: Milčku Komelju na 60. postaji*, ur. Nada Šumi, 49–50. Ljubljana: KUD Logos, 2008.
- »Beseda ob zaključku Martinovega simpozija, O tem, kako je vsak konec lahko nov začetek.« V: *Sveti Martin Tourski kot simbol evropske kulture*, ur. Jasmina Arambašič, 249–256. Celovec: Mohorjeva družba, 2008.
- »Legenda slovenskega prevajalstva: Janko Moder (1914–2006).« *Mohorjev koledar*, 2008: 185–188.
- »Ljudje dveh domovin: teden med rojaki v Torontu.« *Mohorjev koledar*, 2008: 105–113.
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 59 (2008): 203.
- »Ob devetdesetletnici dr. Joža Mahničiča.« *Glasnik Slovenske matice* 32 (2008): 188–191.
- »*Latinski u hrvatskom kontekstu*, Vladimir Vratović« [ocena istoimenske knjige]. *Keria* 10, št. 1 (2008): 174–175.
- »'Nezavzetni branik svobode': pogovor z dr. Kajetanom Gantarjem, klasičnim filologom, univerzitetnim profesorjem, prevajalcem in članom predsedstva Slovenske akademije znanosti in umetnosti« [pogovor vodila Irena Androjna Mencinger. *Zvon* 11, št. 4 (2008): 31–36.

2009

- Nova slovenska biografija*, ur. Kajetan Gantar et al. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar: o slovstvu na Kranjskem*. Prepis, prevod, študija Kajetan Gantar et al. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2009.
- Hesiodus. *Teogonija; Dela in dnevi*. Prevod, spremna beseda, opombe Kajetan Gantar. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- »Heziodov pesniški in miselni svet.« V: Hesiodus. *Teogonija; Dela in dnevi*, 117–148. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- »Predgovor.« V: Romuald. *Škofjeloški pasijon*. Celje: Celjska Mohorjeva družba/ Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2009.
- »Sovretova 'Odiseja' med prevodom in parafrazo.« V: *Odrpta okna: komparativistika in prevajalstvo*, ur. Martina Ožbot, Darko Dolinar, Tone Smolej, 11–34. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev/ Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009).
- Kajetan Gantar in Matjaž Babič. »Oddelek za klasično filologijo.« V: *Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1919–2009*, ur. Andrej Černe et al., 216–220. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- »Die Poetik der Poikilia.« *Jahres- und Tagungsbericht der Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft*, 2009: 96–97
- »Fundacija dr. Bruno Breschi.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 60 (2009): 59.

2010

»Devetdeset let klasične filologije na Filozofski fakulteti.« V: *Pogledi: humanistika in družboslovje v prostoru in času*, ur. Dušan Nečak, 240–257. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.

Stanko Gerjolj, Maksimilijan Matjaž, Kajetan Gantar, Janez Zupet, Jože Krašovec.
»Nova zaveza in Psalmi: predstavitev jeruzalemske izdaje: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 21. aprila 2010.« *Bogoslovni vestnik*. 70, št. 1 (2010): 147–153.

Izvečki / Abstracts

Marjeta Šašel Kos

Donava in Sava pri Strabonu in v napisih

V članku so zbrana in komentirana tista mesta v Strabonovi 7. knjigi, kjer piše o Donavi in Savi. Že Herodot je Donavo opredelil kot najpomembnejšo njemu znano reko; pri grških piscih se je zanjo uveljavilo tračansko ime *Istros*, ki se je tudi pozneje uporabljalo za spodnji tok Donave. Zgornji tok se je imenoval *Danuvius/Danubius*, ime je verjetno keltsko. Kot božanstvu so Danuviju postavljali oltarje; blizu sotočja Drave in Donave so skupaj z njim počastili tudi boga Drava. Savo je posebljal bog Savus, ki so ga častili ob zgornjem, nevarnejšem toku reke do Siscije. Skupaj z Adsaluto sta imela svetišče nad brzicami pri Podkraju nasproti Hrastnika, blizu območja nevarnih slapov. Strabon poleg drugih rek dvakrat omenja sicer neznani Noar, ki so ga enačili s celo vrsto rek, med drugim tudi z Odro, vendar je natančna analiza Strabonovega besedila pokazala, da gre lahko le za spodnji tok Save. Izviri Save Dolinke v Zelencih pri Podkorenu so bili sveti kraj, kjer so častili Saverkno.

The Danube and the Sava in Strabo's *Geography* and in Roman Inscriptions

The paper analyses the collected references to the Danube and the Sava in Book 7 of Strabo's *Geography*. The Danube was described by Herodotus as the most important river known to him; the Greek writers adopted its Thracian name, *Istros*, which was still used in later times for the lower section of the Danube. The upper section was called *Danuvius/Danubius*, probably a Celtic name. As a god, Danuvius had altars erected in his honour, and was worshipped jointly with the god Dravus near the confluence of the Drava and the Danube. The Sava, on the other hand, was personified as the god Savus, who was worshipped along the more dangerous upper section of the river down to Siscia. He shared a temple with Adsaluta above the rapids at Podkraj, opposite Hrastnik, close to dangerous waterfalls. Beside other rivers, Strabo twice mentions the otherwise unknown Noarus, which has been identified with a number of rivers, including the Odra, but a detailed analysis of Strabo's text has shown that it can refer only to the lower section of the Sava. The

sources of the Sava Dolinka at Zelenci near Podkoren used to be a sacred place with the worship of Saverčna.

Alenka Cedilnik

Boji z barbari v močvirjih Makedonije leta 391

Potem ko se je leta 388 v času priprav cesarja Teodozija na vojno z uzurpatorjem Magnom Maksimom skupina barbarov Teodoziju uprla in se skrila na zamočvirjeno področje zahodno od Tesalonike, je preteklo več kot tri leta preden je Teodozij poleti leta 391 uporne barbare dokončno premagal. Prispevek na osnovi Zosimovega poročila in s pomočjo podatkov, ki jih prinašajo Pakatov panegirik v čast cesarju Teodoziju, poročila o uporih prebivalcev Tesalonike leta 390 ter 1. julija 391 izdani, na vse prebivalce provinc naslovljeni zakon o ravnanju v primeru napada razbojnikov, predstavlja možen potek in okoliščine te nad upornimi barbari izbojevane Teodozijeve zmage.

Fighting the Barbarians in the Macedonian Marshes in 391

In 388, during the Emperor Theodosius' preparations for war against the usurper Magnus Maximus, a group of barbarians rebelled against Theodosius and sought refuge in the marshy area west of Thessalonica. It was more than three years before Theodosius conclusively defeated the rebellious barbarians in the summer of 391. Based on Zosimus' report and on the information provided in Pacatus' panegyric to the Emperor Theodosius, in the reports on the 390 uprising of the Thessalonians, and in the edict permitting self-defence against robbers, which was addressed to the inhabitants of all provinces on July 1, 391, the paper sketches a possible course of Theodosius' victory and of its circumstances.

Valentin Kalan

Grški pojem države

Ta sestavek je uvodni del raziskave o Aristotelovi politični filozofiji s posebnim ozirom na njegovo razumevanje demokracije. V prvem paragrafu podajam štiri definicije države, kakor jih moremo razbrati iz Aristotelove *Politike*, iz psevdo-Platonih *Definicij*, iz *Antologije* Janeza Stobeja in iz Velikega etimološkega leksikona, *Etymologicum Magnum*. V drugem paragrafu »Sinonimi za polis« podajam kratek popis grškega besedišča za državo. V tretjem paragrafu podajam pojem grške države skozi opis petih konstitutivnih elementov: 1. ozemlje, 2. ljudje, 3. vlada, 4. religiozno-mitološka utemeljitev polisa ter 5. antična država in pojem suverenosti. Razpravo zaključuje kratka opomba o odnosu med posameznikom (družbo) in državo v antiki.

The Greek Concept of the State

The paper forms the introduction to an inquiry into Aristotle's political philosophy, particularly into his understanding of democracy. The first section cites four definitions of the state as gleaned from Aristotle's *Politics*, Pseudo-Plato's *Definitions*, the *Anthology* by Joannes Stobaeus, and the *Etymologicum Magnum*. The second section, »Synonyms for the Polis«, provides a brief survey of the Greek vocabulary referring to the state. Finally, the third section presents the concept of the Greek state through describing its five constituents: (1) territory; (2) populace; (3) government; (4) religious and mythological foundation of the polis; (5) the ancient state and the concept of sovereignty. The study concludes with a short note on the relationship between the individual (society) and the state in antiquity.

Gregor Pobežin

Πῶς ἔγκαρπος τῆς ἱστορίας χρήσις: Polibijeva kritika virov oz. kako (ne) pisati zgodovino

V članku so predstavljeni nekateri odlomki iz Polibijeve *Obče zgodovine*, predvsem iz dvanajste knjige, v katerih je zgodovinar skozi poimensko kritiko nekaterih starejših helenističnih zgodovinpiscev predstavil svoj metodološki pristop k zgodovinoписju. Prispevek temelji na analizi teh odlomkov in njihovi primerjavi z Aristotelovo teoretsko klasifikacijo zgodovinoписja in tragiškega pesništva.

Πῶς ἔγκαρπος τῆς ἱστορίας χρήσις: Polybius' Source Criticism, Or, How (Not) to Write History

The paper presents some passages from Polybius' *Histories*, especially from Book 12, where the historian's criticism of earlier Hellenistic historiographers, all cited by name, presents his own methodological approach to historiography. The study is based on an analysis of these passages and on a comparison with Aristotle's theoretical classification of historiography and tragic poetry.

Sonja Weiss

Erōs in *horasis* v Plotinovem spisu *O ljubezni*

Članek obravnava Plotinovo teorijo ljubezni v okviru njegovega kontemplativnega nauka, ki lik Erosa kot »očesa« duše interpretira kot substancializiran odnos, čigar narava je sorodna tako duši kot predmetu njene ljubezni, ki je najvišje Lépo. Poleg tega skuša pravilno razumeti Plotinovo simboliko lika Penija iz Platonovega mita v *Simpoziju*; tam namreč Penija predstavlja vzrok nepopolne

in nezadovoljne narave dajmonskega Erosa, pri Plotinu pa se kot še neopredeljivo zrenje vključuje celo v emanacijski proces nastanka Duše. Neopredeljiva narava, ki jo pri Plotinu predstavlja Penija, je pravzaprav odgovor na presežek Dobrega v duši, ki ga simbolizira Poros; iz nje rojeni Eros pa predstavlja gonilo kontemplativne dejavnosti Duše, ki se trudi doseči prvotno ravnovesje.

Erōs and chorasis in Plotinus' Treatise On Love

The article discusses Plotinus' theory of love in terms of his contemplation theory. The latter interprets the figure of Eros, the »Eye« of the Soul, as a substantialised relation whose nature is akin both to the Soul and to the object of the Soul's love – supreme Beauty. A further aim of the study is to arrive at a correct understanding of Plotinus' symbolism of Penia (Poverty), a figure taken from Plato's *Symposium*, where she represents the cause of the imperfect and dissatisfied nature of Love the daemon; in Plotinus, on the other hand, she is even included in the emanation process as a yet undefinable vision without an object. This undefinable nature, represented by Penia in the *Enneads*, is in fact a response to the excess of the Good in the Soul, symbolised by Poros (Plenty); Eros, born from their union, therefore represents the driving force behind the contemplative activity of the Soul seeking to re-establish its original balance.

Ignacija Fridl Jarc

Začetki zgodovine filozofije pri starih Grkih

Raziskovalci zgodovine antične filozofije pod pojmom doksografija večino časa posvečajo ocenjevanju pristnosti in vrednosti antičnih zapiskov o kulturni dediščini starih Grkov. Zato pogosto spregledajo, da apliciramo na zgodovino filozofije evolutivni aristotelovski vidik, ki prek Hegla prevladuje vse do danes. Ta temelji na razumevanju filozofije kot duhovnem boju s preteklim mišljenjem, ki ga lastna modrost vedno znova preseže. Avtorica razprave pa tudi v helenističnem filozofskem zgodovinopisju odkriva dve temeljni značilnosti historične zavesti pri starih Grkih, ki veljata vse od zgodnje epike dalje in ju lahko razberemo v Platonovih dialogih, – modrost kot ἀρχή, kot izgnubljeno izvorno védenje, ki ga je treba znova odkriti, ter duhovno genealogijo, ki mišljenje prikazuje kot široko prepletено mrežo in sosledje miselnih procesov. Iz tega vidika je treba dejansko na novo prebirati tudi zapiske, ki nam jih je o starogrški filozofiji zapustil Diogen Laertski.

The Beginnings of the History of Philosophy in Ancient Greece

Under the heading of 'doxography', the scholars on the history of ancient philosophy have mostly evaluated the genuineness and value of ancient records

on the Ancient Greek cultural heritage. Thus they have tended to overlook that the viewpoint applied today to the history of philosophy is the evolutionary Aristotelian one, which has prevailed through Hegel to this day. It is based on the perception of philosophy as a spiritual struggle with an earlier form of thinking, which is, time and again, surpassed by its own wisdom. As demonstrated in this paper, however, even Hellenistic philosophical historiography contains the two basic features of Ancient Greek historical consciousness which had been present ever since early epic poetry and are discernible in Plato's dialogues: (1) wisdom as ἀρχή, as a lost original knowledge to be rediscovered, and (2) a spiritual genealogy presenting thought as a network and sequence of mental processes. This is the perspective from which Diogenes Laertius' records on Ancient Greek philosophy should be re-read.

Aleš Maver

Veteres igitur primique Romani: rimsko kraljestvo in republika v zgodnji latinski krščanski apologetiki

Razprava obravnava podobo zgodnjih obdobij rimske zgodovine pri nekaterih zgodnjih latinsko pišočih krščanskih apologetih. Čeprav sta zgodnjo rimsko zgodovino kolikor toliko sistematično v apologetskem slovstvu obravnavala šele Avguštin in Orozij, so se že zgodnji apologeti posvečali nekaterim njenim značilnim temam.

V razpravo vključena besedila nekako obvladuje negativni pogled na začetke Rima, kar še posebej velja za *Oktavija* Minucija Feliksa. Po drugi strani pa je moč prav tako najti številne zglede pozitivne uporabe (predvsem) dogodkov in likov iz časa republike. Zgodnji krščanski teologi so rimske pionirje občudovali zaradi njihove krepostnosti in moralne strogosti in hkrati vlekli vzporednice med njimi in krščanskimi mučenci. Sočasno so jim primeri pravnih in kulturnih sprememb, do katerih je prihajalo že v prvih stoletjih Rima, omogočali lažje soočanje z nekaterimi ključnimi očitki poganke okolice. Zato v izročilu afriških apologetov koreninita tako Avguštinovo v glavnem pozitivno kot Orozijevo v glavnem negativno ovrednotenje obdobja rimskega kraljestva in republike.

Veteres igitur primique Romani: The Roman Kingdom and Republic in Early Latin Christian Apologetics

The paper discusses the presentation of early Roman history in the Latin writings by select early Christian apologists. Although the first works of apologetics to address early Roman history in a relatively systematical way were later ones, Augustine's *City of God* and Orosius' *Histories against the Heathen*, some of its key themes were already treated by earlier apologists.

The texts discussed are dominated by a negative view of Rome's beginnings, especially Minutius Felix' treatise *Octavius*. On the other hand, numerous positive references to (mainly) Republican events and figures can be found as well. Early Christian theologians admired the Roman »founding fathers« for their moral integrity and austerity, drawing parallels between them and the Christian martyrs. Moreover, examples of the legal and religious changes undergone by Rome in its very earliest centuries helped them confront some of the key pagan accusations. Thus it is both Augustine's (mainly positive) and Orosius' (mainly negative) assessment of the Roman Kingdom and Republic that may be traced back to the African apologetic tradition.

Miran Špelič

Med Avguštinovimi dialoškimi *Samogovori* in monološkimi *Izpovedmi*

Članek pokaže na formalno in tematsko sorodnost med Avguštinovimi *Samogovori* in *Izpovedmi*. Prvo od teh del, ki je ostalo nedokončano, je nastalo neposredno po spreobrnjenju (386), drugo pa okrog 15 let kasneje (400). Obe deli sta v obliki dialoga, vendar obakrat zelo svojskega. V prvem se dialog dogaja znotraj ene osebe, v drugem sogovornik navidez molči, vendar v resnici govori na zelo nenavaden način. Obe deli obravnavata osrednjo temo Avguštinove teologije, to je spoznavanje Boga in sebe, kar se tudi razvije v dvojnem razumevanju pojma *confessio*, »izpoved« (namreč izpoved grehov in hvale). Slednjič ponudimo hipotezo, da bi bil lahko eden od možnih namenov *Izpovedi* nadaljevanje odgovorov na vprašanja iz *Samogovorov*, ki so ostala še neodgovorjena.

Between St. Augustine's Dialogical *Soliloquies* and Monological *Confessions*

The article presents the formal and thematic continuity between the *Soliloquies* and *Confessions* of St. Augustine. The former, left unfinished, dates from the time immediately after Augustine's conversion (386), while the latter was composed approximately fifteen years later (400). Both works are dialogical, but each in its own way: in one, the dialogue takes place within one single person; in the other, the narrator's interlocutor seems silent but actually speaks in his own way. Both present the central theme of Augustine's theology, the knowledge of God and of oneself, which is developed in the twofold meaning of *confessio* (*peccatorum, laudis*). The study concludes with the hypothesis that an aim of the *Confessions* might have been to continue answering the questions from the *Soliloquies* which had remained unanswered.

Janja Žmavc

‘Neizrečeno’ v Terencijevem *Evnuhu*: poskus pragmatične analize

V prispevku predstavljamo analizo Terencijeve komedije *Evnuh*, ki izhaja iz jezikovne pragmatike in s pomočjo teorije o implicitnosti skuša osvetliti tisto, kar v izbranem besedilu ostaja neizrečeno. S pomočjo Griceove teorije o implikaturah ter Austinove in Searlove teorije govornih dejanj, ki se deloma opira tudi na analizo antičnih dramskih konvencij, analiziramo odlomke v *Evnuhu*, kjer kot ena od ključnih oseb nastopa parazit Gnaton, in skušamo pojasniti tudi, zakaj je implicitnost pomembna sestavina rimske komedije. V prispevku predlagamo interpretacijo v smeri razumevanja implicitnosti kot konstitutivnega elementa besedil rimske komedije, s katero je mogoče utemeljeno zavrniti tiste pomisleke, ki tovrstnim besedilom danes odrekajo polno-krvnost in jih skušajo reducirati zgolj na situacijsko komiko.

The ‘Unsaid’ in Terence’s *Eunuch*: An Attempt at a Pragmatic Analysis

The paper presents a pragmatics-based analysis of Terence’s comedy *The Eunuch*, using implication theory to shed light on what is left unsaid in the selected text. With the aid of Grice’s implicature theory, as well as Austin and Searle’s speech act theory – itself partly based on an analysis of ancient drama conventions – the author analyses passages from *The Eunuch* with the parasite Gnatho as a key figure, attempting to explain why implicitness is an important element of Roman comedy. The interpretation recommended here would proceed by regarding implicitness as a constitutive element of Roman comic texts, and thus enable the interpreter to reject, with sound argument, the objections which deny the full-fledged literary quality of these texts, seeking to reduce them to mere situation comedy.

Nada Grošelj

Prevajanje metrike v Plavtovem *Kljukcu*

Eno poglavitnih vprašanj, na katero si mora prevajalec Plavta odgovoriti še pred začetkom dela, je, kako se spoprijeti s formo besedila, saj je za tekste tega komediografa v izvorniku značilna izjemno raznolika in težavna metrika. V prispevku sem uvodoma predstavila prevajalsko prakso v slovenskih prevodih, ki so doslej izšli v knjižni obliki – v Gantarjevem *Amfitruonu* (*Amphitruo*), *Hišnem strahu* (*Mostellaria*) in *Komediji o loncu* (*Aulularia*), v Rebulovem *Bahavem vojščaku* (*Miles gloriosus*) in novem prevodu *Dvojčkov* (*Menaechmi*) Jere Ivanc –, nato pa sem se osredotočila na smernice, ki sem jim sledila sama pri prevajanju komedije *Pseudolus*, poslovenjene kot *Kljukec*. V prilogi dodajam natančno preglednico metrike v izvorniku in prevodu.

Translating the Metrics of Plautus' *Pseudolus*

A key question to be resolved by a would-be translator of Plautus before actually settling down to work is: how to tackle the form of the text, seeing that Plautus' original texts are characterised by extremely varied and difficult metrics? The paper begins by analysing the practice in the extant Slovenian translations published in book format – in *Amphitruo*, *Mostellaria* and *Aulularia* as translated by Kajetan Gantar, in *Miles gloriosus* as translated by Alojz Rebula, and in the new version of *Menaechmi* by Jera Ivanc. From these, the focus shifts to the guidelines which I sought to follow in translating the comedy *Pseudolus*, rendered in Slovenian as *Kljukec*. The extensive appendix provides a line-by-line survey of the metrics employed in the original and in translation.

Matjaž Babič

Kvintilijan in latinsko glasoslovje

Poglavja o slovnici v I. In poglavje o grških in latinskih črkah v 12. knjigi Kvintilijanove *Institutio oratoria* so bile že večkrat temeljito pregledane in razložene. A tudi v nekaterih drugih, sicer krajših odlomkih je moč najti zanimive, nadvse pomembne jezikovne podatke. Kljub temu so bila ta mesta, največkrat, ker so raztresena povsod po obsežnem Kvintilijanovem delu, deležna nekoliko manj komentarja. Prispevek predstavlja nekatere izmed omenjenih odlomkov in jih poskuša razložiti v luči nekaterih glasovnih in naglasnih značilnosti latinščine.

Quintilian and Latin Phonology

The chapters on grammar in Book 1 and the chapter on Greek and Latin letters in Book 12 of Quintilian's *Institutio oratoria* have been thoroughly inspected, revised and interpreted a number of times. There are, however, still other, albeit shorter passages that may be considered sources of interesting and highly relevant linguistic data. Yet these passages, mostly due to their dispersion throughout Quintilian's voluminous work, have received somewhat less commentary. In the present paper, some of them are laid out and subjected to a tentative interpretation in view of certain phonetic and prosodic features of Latin.

Jerneja Kavčič

O prispevku slovenskega jezikoslovja k zgodovini starogrškega perfekta

Pomemben prispevek k zgodovini starogrškega perfekta je dalo delo Erike Mihevc-Gabrovec *Propad perfekta v pozni grščini (La disparition du parfait dans le grec de la basse époque)*. Obravnava perfekt v tedaj slabše poznanih

virih cesarske in zgodnje bizantinske dobe. Nekoliko je zamajalo starejše poglede na sovpad med aoristom in perfektom. Vprašanje do danes kljub temu še ni bilo rešeno. Eden od možnih pristopov k reševanju tega problema se odpira tudi v okviru slovenske teorije naravne skladnje.

On the Contribution of Slovenian Linguistics to the History of the Ancient Greek Perfect

An important contribution to the history of the Ancient Greek perfect was provided by the study of Erika Mihevc-Gabrovec, *The Disappearance of the Perfect in Late Greek (La disparition du parfait dans le grec de la basse époque)*. Her research into the perfect as evidenced in the (then) lesser-known sources from the Imperial and Early Byzantine periods modified the earlier views of the merger between the aorist and the perfect. Nevertheless, the question remains unsolved. A possible approach to the problem is offered in the framework of the Slovenian theory of Natural Syntax.

Kozma Ahačič

Raba slovenščine v šolstvu, cerkvi in začetkih gledališke dejavnosti v 17. in prvi polovici 18. stoletja

Prispevek prinaša sociolingvistični pregled rabe slovenskega jezika v šolstvu, cerkvi in v začetkih gledališke dejavnosti v 17. in 1. polovici 18. stoletja. Ob tem na podlagi dosedanjih raziskav in študija primarnih virov ugotavlja mesta in načine takšne rabe. Ob pregledu dosedanje literature tudi potrjuje oziroma zavrača nekatere dosedanje sklepe.

The Use of Slovenian in Education, the Church, and Early Theatre Performances in the 17th Century and the First Half of the 18th Century

The paper provides a sociolinguistic survey of the use of Slovenian in education, the church, and early theatre performances in the 17th century and the first half of the 18th century. The extant studies and primary sources serve to identify the occasions for, and forms of, its use. A survey of the literature is accompanied by a corroboration or rejection of certain conclusions drawn so far.

Matej Hriberšek

Filološko delo dr. Josipa Tominška

V prispevku je predstavljeno filološko delo dr. Josipa Tominška, enega izmed najvidnejših filologov v zgodovini slovenske filologije, plodovitega ustvarjalca,

vsestranskega izobraženca, kulturnega delavca in šolnika. Prispevek temelji na analizi njegovih prispevkov, opisu ozadja njihovega nastanka in predstavitvi pomembnih sočasnih dogodkov, ki so vplivali na šolsko zgodovino na Slovenskem v začetku 19. stoletja, še zlasti pa zgodovino pouka obeh klasičnih jezikov.

The Philological Work of Josip Tominšek

The paper presents the philological work of Josip Tominšek, one of the most prominent figures in the history of Slovenian philology, a prolific writer, polymath, cultural worker, and pedagogue. It is based on an analysis of his writings, a description of their background, and a survey of important contemporary events which affected the history of Slovenian education in the early 19th century, especially the history of classical language teaching.

David Movrin

Gratiae plenum: latinščina, grščina in Informbiro

O preživetju latinščine in grščine je v Ljudski republiki Sloveniji po drugi svetovni vojni odločala partija, ki je v posnemanju sovjetskih zgledov skoraj povsem uničila klasično šolstvo. Tega je – paradoksalno – rešil Stalinov napad na isto partijo. Med preurejanjem države po sporu z Informbirojem je vrh centralnega komiteja – Milovan Djilas, Boris Kidrič, Edvard Kardelj in Josip Broz Tito – na plenumu politbiroja sklenil obuditi klasično šolstvo in s tem pokazati, kako se država razlikuje od Sovjetske zveze. Odjuga ni trajala dolgo. Po otoplitvi odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo po Stalinovi smrti so bile klasične gimnazije sčasoma ukinjene, grščina je iz šol izginila, latinščina pa je bila vse bolj marginalizirana.

Gratiae plenum: Latin, Greek, and the Cominform

The survival of classics in the People's Republic of Slovenia after World War II was in the hands of the Party, which followed the Soviet example, well-nigh destroying the classical education in the process. Paradoxically, the latter was then saved by Stalin's attack on the same Party during the Cominform conflict. In its aftermath, the top echelons of the Central Committee – Milovan Djilas, Boris Kidrič, Edvard Kardelj, and Josip Broz Tito – decided, at a Politburo Plenum in December 1949, to revive classics in order to demonstrate the country's independence from the Soviet Union. The thaw, however, did not last long. After the rapprochement between Yugoslavia and the Soviet Union following Stalin's death, classical gymnasia were gradually dissolved, Greek classes abolished, and Latin ones increasingly marginalised.

Primož Simoniti

Janž Ravbar, *Oratio ad principem et senatum Venetum*, 1507:
Govor renesančnega diplomata

Avtor obravnava *Oratio ad principem et senatum Venetum*, ki jo je govoril član kranjske plemiške družine Janž Ravbar (Ioannes Rauber, pomotoma natisnjen kot Rebler) leta 1507 pred dožem in beneško Sinjorijo. Tja je bil poslan v delegaciji, ki jo je tja napotil cesar Maksimilijan I. Govornik naj bi v nastopnem govoru pridobil beneško republiko, da bi dovolila cesarju prehod s številnim oboroženim spremstvom čez svoje ozemlje na poti na kronanje v Rim, še posebej pa, da bi se odrekla zvezi s Francozi in sklenila novo zavezništvo s cesarjem. Gre za lep primer skrbno zasnovane in spretno formulirane, retorično ambiciozne ciceronske oracije renesančnega diplomata. Posebej zanimiv je odstavek s hvalnico Germanov, ki se za razliko od tedanje tradicije ne sklicuje na Tacitovo Germanijo, temveč s citati iz Cezarja slavi sočasne Germane, zlasti Maksimilijana I. in Sveto rimsko cesarstvo nemškega naroda v antitezi z (neimenovanimi) Galci-Francozi. Dodana sta edicija latinskega teksta in slovenski prevod.

Ioannes Rauber and His *Oratio ad principem et senatum Venetum*, 1507:
The Speech of a Renaissance Diplomat

The paper examines the *Oratio ad principem et senatum Venetum*, delivered in 1507 before the Doge and the Venetian Signoria by a member of a noble Carniolan family, Ioannes Rauber (misprinted as Rebler; Janž Ravbar in Slovenian). As an envoy in a delegation sent to Venice by Emperor Maximilian I, he was to persuade the Venetian Republic in his opening speech to grant the Emperor, with his numerous armed retinue, free passage through the Venetian territory on his way to his coronation in Rome, and especially to renounce the alliance with the French in favour of a new alliance with the Emperor. The speech is a fine example of a carefully structured and dexterously phrased, rhetorically ambitious Ciceronian oration by a Renaissance diplomat. Of particular interest is the paragraph praising the Germans: rather than follow the tradition of the time and allude to the Germania of Tacitus, the speaker employs quotations from Caesar to extol contemporary Germans, especially Maximilian I and the Holy Roman Empire of the German Nation, in contrast to the (unnamed) Gauls – the French. Appended to the article are an edition of the Latin text and its Slovenian translation.

Marko Marinčič

Getski Ovidij pri Prešernu in Polizianu: literarni mit, politični vzorec, civilizacijski argument

Ovidij je za Prešerna pomemben literarni zgled in paradigma nesrečnega pesnika. Domneva nekaterih sodobnih interpretov, da gre pri Ovidijevem izgnanstvu v Tomis za avtobiografsko fikcijo, izhaja iz avtorjevega lastnega prizadevanja, da bi svojemu izgnanstvu dal paradigmatični značaj. Že Angelo Poliziano je »literarni mit« o Ovidijevem izgnanstvu prenesel na svojo lastno izkušnjo, šestmesečni prostovoljni umik iz Firenc (1479–80), in vladarja po Ovidijevem zgledu posredno krivil za svoje umetniško nazadovanje. Zamisel Prešernovega nemškega cikla je podobna: brati ga je mogoče obenem kot poslanico napol ponemčenemu meščanstvu in kot avtoironično, metaliterarno ponazoritev jezikovne alienacije v domačem izgnanstvu.

The Getic Ovid in Prešeren and Politian: Literary Myth, Political Paradigm, Civilisatory Argument

For France Prešeren, Ovid is an important literary model and the paradigm of an unhappy poet. In fact, what has prompted some contemporary interpreters to read Ovid's exile to Tomis as mere autobiographical fiction is his own endeavour to endow his exile with a paradigmatic quality. It was already Angelo Poliziano who applied Ovid's exile in literary form to his own experience, a voluntary six-month withdrawal from Florence (1479–80), and followed Ovid in indirectly blaming the prince for his decline as an artist. A similar idea underlies Prešeren's German cycle: it can be read both as an epistle to the half-Germanised Slovenian bourgeoisie and as a self-ironic, metaliterary illustration of linguistic alienation in the poet's home exile.

Janez Vrečko

Kons *IKARUS*, *TIGER* in fašizem

Kosovelov postgravitacijski kons *Ikarus* in drugi konsi z ikarsko tematiko in načrtovana pesniška zbirka *Ikarov sen* so ne le časovno, prostorsko, ampak tudi politično obarvani in dokazujejo pesnikovo intenzivno vmeščenost v osrčje konstruktivističnega avantgardizma, potrjujejo pa tudi, da je Kosovel v evropskem prostoru uspešno uveljavil literarni konstruktivizem. Z ikarsko tematiko sta dva izjemna ustvarjalca, Tatlin z Letatlinom in Kosovel z »Ikarovim snom«, sanjala »sanje, stare kot človeštvo«, da bi se z njihovo pomočjo osvobodila dveh strahotnih režimov tedanjega časa, fašizma in stalinizma. Kosovelu so bili pri tem uporju zgled prav homunkuli, ki so se počlovečili tako, da so se dokopali do čustev in strasti in s tem presegli načrte svojega stvarite-

lja, fašistične diktature, ki jih je želela brez duše in čustev, v celoti podrejene mehničnemu suženjskemu delu.

Cons *ICARUS*, *TIGER* and Fascism

Kosovel's postgravity *Cons Icarus*, other 'conses' with the Icarus theme, and his planned poetry collection *The Dream of Icarus* are not coloured by place and time alone but by politics as well. They prove the poet's intense embeddedness in the heart of constructivist avant-gardism, as well as confirm that Kosovel successfully established literary constructivism in Europe. With the Icarus theme, two exceptional artists, Tatlin with his *Letatlin* and Kosovel with his *Dream of Icarus*, dreamt »a dream as old as mankind« in order to free themselves with its help of two terrible regimes of the time, Fascism and Stalinism. Kosovel's model in this insurgence was the Homunculi who had become human by developing emotions and passions, thus surpassing the plans of their maker – of the Fascist dictatorship which wanted them soulless and emotionless, wholly subordinated to mechanical slave labour.

Andreja N. Inkret

Agnieszka, *Antigona*: motiv Antigone v *Katinu* Andrzeja Wajde in *Antigoni* Dominika Smoleta

Članek se osredotoča na dve sodobni umetniški interpretaciji mita o Antigoni: na film *Katin* poljskega cineasta Andrzeja Wajde (2007), ki govori o tragičnih medvojnih dogodkih v Katinskem gozdu, in dramsko besedilo *Antigona* Dominika Smoleta (1960), ki je bilo interpretirano kot implicitna navezava na slovenske bratomorne poveljne poboje. Članek analizira, kako oba avtorja pristopata do poglavitne antične reference, Sofoklove tragedije *Antigona*, in se sprašuje, kakšno vlogo ima mit v dveh delih s primerljivo zgodovinsko tematiko, ki sta nastali v dveh različnih obdobjih.

Agnieszka, *Antigone*: The Antigone Myth in Andrzej Wajda's *Katyn* and in Dominik Smole's *Antigona*

The article focuses on two modern artistic interpretations of the Antigone myth. *Katyn*, a film directed by the Polish cineast Andrzej Wajda (2007), narrates the tragic events which took place in the Katyn forest during World War II; *Antigone*, a play by the Slovenian playwright Dominik Smole (1960), has been interpreted as an indirect allusion to the post-war fratricidal killings in Slovenia. The article analyses each author's approach to their key ancient reference, Sophocles' *Antigone*, and examines the role of this myth in the two works which emerged in different periods but address comparable historical themes.

